

НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ

ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ ПРЕД ИЗАЗОВИМА САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА

Библиотека
НАУЧНИ СКУПОВИ
I ТОМ

Уредник
Доц. др Гордана Ђигић

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ ПРЕД ИЗАЗОВИМА САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА

Тематски зборник радова

Ниш, 2017.

САДРЖАЈ

ФИЛОЗОФИЈА И ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ

Бојан Благојевић: ФИЛОЗОФИЈА КАО ДИСЦИПЛИНА? -ПОЛЕМИКА О ОДНОСУ ФИЛОЗОФИЈЕ И ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОМ ПРОУЧАВАЊУ НАУКЕ	9
Власта Сикимић: INTERDISCIPLINARITY IN ONTEMPORARY PHILOSO- PHY: THE CASE OF SOCIAL EPISTEMOLOGY OF SCIENCE ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ У САВРЕМЕНОЈ ФИЛОЗОФИЈИ: ПРИМЕР СОЦИЈАЛНЕ ЕПИСТЕМИОЛОГИЈЕ	19
Горан Јаковљевић: ПАРМЕНИДОВА ОНТОЛОГИЈА	27
Горан Ружић: ПРИНЦИП КОНТИНУИТЕТА	35
Милан Јовановић: SOME PROBLEMS CONCERNING EMPIRICAL STUD- IES IN PHILOSOPHY НЕКИ ПРОБЛЕМИ У ВЕЗИ СА ЕМПИРИЈСКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА У ФИЛОЗОФИЈИ	43
Неда Савић, Милош Марковић: ЕТИЧКА АНАЛИЗА УТИЛИТАРИСТИЧКИХ ТЕОРИЈА КАЗНИ	55
Aleksandar Pešić: TRI OSNOVNE IDEJE U POPEROVOJ LOGICI NAUČNOG OTKRÍĆA	69

САВРЕМЕНА ИСТОРИОГРАФИЈА И РАЗВОЈ ДРЖАВНЕ УПРАВЕ КРОЗ ВЕКОВЕ

Jerzy Grzybowski, Marzena Grzybowska: ЕПИСКОП САВВА (ГЕОРГИЙ СОВЕТОВ) – ЕГО РОЛЬ В ЖИЗНИ ПОЛЬСКОЙ И СЕРЬСКОЙ ПРАВОСЛАВНЫХ ЦЕРКВЕЙ	81
Младенка Иванковић: ЈЕВРЕЈСКА ОМЛАДИНСКА ДРУШТВА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ	93
Божица Младеновић: РАТНЕ ОПЕРАЦИЈЕ НА МАКЕДОНСКОМ ФРОНТУ У ЈЕСЕН 1916. ГОДИНЕ У МЕМОАРИМА ПАВЛА БЛАЖАРИЋА	105
Срђан Мићић: НИШКИ ЛОГОР ЗА БУГАРСКЕ ПОЛИТИЧКЕ ЕМИГРАНТЕ (1923–1925)	115
Маријана Мраовић: „НОВА СРБИЈА У НОВОЈ ЕВРОПИ“ НА СТРАНИЦАМА КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКЕ ШТАМПЕ „ВЛАДЕ НАРОДНОГ СПАСА“	127

Александар Стојановић: САВРЕМЕНА ИСТОРИОГРАФИЈА О ХОЛОКАУСТУ У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941-1944	151
Александар Ракоњац: ПОЧЕЦИ КОРПОРАТИВИЗАЦИЈЕ ДРЖАВНОГ СЕКТОРА ИНДУСТРИЈЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ (1945–1947)	165
Александар Милетић: ИДЕОЛОШКИ И ПОЛИТИЧКИ ПРЕЛОМ МИЛОВАНА ЂИЛАСА 1948-1954	179
Наталија Димић: ВИЛИ БРАНТ И ЈУГОСЛАВИЈА: ПОЧЕЦИ УОБЛИЧАВАЊА "ИСТОЧНЕ ПОЛИТИКЕ"	189
Софија Божић, Душан Бајагић: ПРИКАЗИ И КРИТИКЕ У СРПСКОМ/ КЊИЖЕВНОМ ЛИСТУ: ИЗВОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ САВРЕМЕНЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ	199
Бојан Симић: ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ 2006–2015, АНАЛИЗА САДРЖАЈА	213
Младен Живић: ТЕМИСТОКЛОВА ДРЖАВНОСТ – ОД ОЛИМПА ДО ПОНОРА	225
Милош Ђорђевић: ЕВРОПСКЕ ИНСТИТУЦИЈЕ У СРБИЈИ У 18. ВЕКУ	235
Душан Бајагић, Софија Божић: НАСТАНАК МОДЕРНЕ ДРЖАВНЕ УПРАВЕ У ПЕРИОДУ СРПСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ (1804–1835) ПРЕМА ВИЂЕЊУ "СРПСКОГ/КЊИЖЕВНОГ ЛИСТА"	245
Мирослав Пешић: ДЕЛАТНОСТ УСТАВОТВОРНОГ ОДБОРА НА ДОНОШЕЊУ УСТАВА ИЗ 1888. ГОДИНЕ	259
Бојана Миљковић Катић: ПРОФИЛИСАЊЕ ПРИВРЕДНИХ НАДЛЕЖНОСТИ У ДРЖАВНОЈ УПРАВИ КНЕЖЕВИНЕ И КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ	273
Александар Лукић: ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ У НИШКОМ КРАЈУ 1923. ГОДИНЕ	287
ИМПЛИКАЦИЈЕ ТРАНЗИЦИОНИХ СТРАТЕГИЈА НА ОДЛИВ МОЗГОВА И УЛОГА ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ ДИЈАСПОРЕ У НАЦИОНАЛНОМ РАЗВОЈУ, ОЧУВАЊУ ИДЕНТИТЕТА И АФИРМАЦИЈИ УГЛЕДА СРБИЈЕ У СВЕТУ	
Ivana Božić Miljković: ISTORIJSKI ASPEKT ODLIVA MOZGOVA IZ SRBIJE I EKONOMSKE POSLEDICE	297
Јелена Динић, Марија Синђић: ПРЕГЛЕД СПОЉАШЊИХ И УНУТРАШЊИХ УЗРОКА ЕМИГРИРАЊА МЛАДИХ ИЗ СРБИЈЕ	311
Slobodan Miladinović: ZATVORENOST DRUŠTVENE STRUKTURE I NJENE IMPLIKACIJE NA ODLIV MOZGOVA	325
Гордана Стојић: ОРГАНИЗАЦИОНИ И ПРОФЕСИОНАЛНИ ЧИНИОЦИ ЕМИГРАЦИЈЕ МЛАДИХ НАУЧНИКА	337

Зоран Јовановић, Иван Калаузовић: КУЛТУРА ДИЈАСПОРЕ,
НАЦИОНАЛНА ПАРАДИГМА 351

Saša Savić: SRPSKA INTELEKTUALNA DIJASPORA U AUSTRALIJI - TES-
LA FORUM 365

САВРЕМЕНИ ИЗАЗОВИ У ПСИХОЛОГИЈИ393

Mariyana Nyagolova: ПРИМЕНЕНИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПОДХОДА В
ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ БОЛГАРСКОЙ ПСИХОЛОГИИ (GEOGRAPHICAL
APPROACH TO THE INVESTIGATION OF THE REGIONAL HISTORY OF
PSYCHOLOGY IN BULGARIA) 377

Ana Jovančević, Miljan Jović: ŽIVOTNE POZICIJE KAO PREDIKTORI AL-
TRUIZMA 393

Milica Tošić Radev, Tatjana . Stefanović Stanojević: MOJ STIL LJUBAVI:
ZNAČAJ LIČNOSNIH ATRIBUTA I KARAKTERISTIKA PARTNERSKE
VEZE 403

Jelena Opsenica Kostić: PORODICE NASTALE PUTEM SUROGAT MATER-
INSTVA 417

Мирјана Станковић Ђорђевић: РАСКРШЋА (ОБРАЗОВНЕ) ИНКЛУЗИЈЕ У
СРБИЈИ (НИСУН 5) 427

Angelina Petrova: NEUROPSYCHOLOGISCHE FORSCHUNG UND DIE
THEORIEN UEBER MUSIKALISCHEN HOEREN - EINE REFLEKSION IM
METHODENDER MUSIKTHEORIE UND DER GEHOERBILDUNG 437

Snežana Stojiljković, Valentina Petrović, Gordana Đigić: OSOBINE LIČNOSTI I
SINDROM IZGARANJA KOD VASPITAČICA 445

Nebojša Milićević, Miroslav Komlenić: ESTETSKI DOŽIVLJAJ MANDEL-
BROTOVIH FRAKTALA, APSTRAKTNIH SLIKA I PRIRODNIH FORMI I H,
R, D ESTETSKI MODUSI 459

ПЕДАГОШКИ ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ УНИВЕРЗИТЕТСКОГ ОБРАЗОВАЊА

Александар Петровић: ХЕУРИСТИЧКИ СМИСАО АНТИЧКО-
ВИЗАНТИЈСКЕ ТРАДИЦИЈЕ И САВРЕМЕНИ ЕВРОПСКИ
УНИВЕРЗИТЕТИ 469

Jelena Maksimović, Jelena Osmanović: INTERAKCIJA METODOLOŠKIH
PARADIGMI U PEDAGOŠKIM ISTRAŽIVANJIMA 481

Зоран Станковић, Невена В. Димић: ДИДАКТИЧКИ ИЗАЗОВИ И
ПЕРПЕКТИВЕ: ВИРТУЕЛНА РЕАЛНОСТ И УНИВЕРЗИТЕТСКО
ОБРАЗОВАЊЕ 493

Марија Марковић, Зорица Станисављевић Петровић: ШКОЛСКА ПЕДАГОГИЈА КАО СТУДИЈСКИ ПРЕДМЕТ НА ВИСОКОШКОЛСКИМ УСТАНОВАМА У СРБИЈИ 503

МАСМЕДИЈСКА КОМУНИКАЦИЈА И ФЕНОМЕНОЛОГИЈА ДИСПЕРЗИЈЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНОГ КАПИТАЛА

Маја Kostadinovic: NEMATERIJALNA IMOVINA - INFORMACIJE I ZNANJE POSMATRANI KROZ PRIZMU MASOVNIH MEDIJA 517

Владета Радовић, Милан Дојчиновић: МАСМЕДИЈСКА КОМУНИКАЦИЈА И ЗАШТИТА ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ СВОЈИНЕ 529

Vesna Stanković Pejnović: INTELEKTUALAC U SLUŽBI NESLOBODE I KAPITALA 551

Велибор Петковић: МЕТАРЕФЕРЕНЦЕ У ТРАНСМЕДИЈСКОЈ КОМУНИКАЦИЈИ 561

Дијана Петровска, Марина Даниловска: ОСНОВНО СРЕДСТВО ЗА СТЕКНУВАЊЕ ЗНАЕЊА НИЗ СИСТЕМОТ НА КОМПЈУТЕРИЗАЦИЈА 573

FILOZOFIJA KAO DISCIPLINA? -polemika o odnosu filozofije i interdisciplinarnosti-

Apstrakt: Naše izlaganje će se baviti polemikom koja se vodi oko odnosa filozofije i interdisciplinarnosti. S jedne strane, teoretičari poput Brita Holbruka i Stiva Fulera smatraju da filozofija treba da zauzme svoje mesto kao metadisciplina, kao „filozofija interdisciplinarnosti“, uzimajući fenomen interdisciplinarnosti za svoj predmet i baveći se raznim normativnim i metodološkim problemima vezanim za taj fenomen. S druge strane, teoretičari poput Roberta Frodmana i Nensi Tuane smatraju da filozofija mora napustiti pretenziju na privilegovani položaj. Frodman ukazuje na to da je filozofija u XX veku napustila svoju tradicionalnu poziciju i da je time prouzrokovala svoju irelevantnost u rešavanju savremenih naučnih i društvenih problema. Zadatak filozofije bi bio da samu sebe „razdisciplinuje“ i upusti se u istraživanje rame uz rame sa naukom i politikom. Nensi Tuana ukazuje na posledice izostanka filozofije (viz. etike) u interdisciplinarnom istraživanju klimatskih promena, te poziva na uključivanje filozofije u „udruženom etičko-epistemološkom istraživanju“. Ispitaćemo respektivne prednosti i nedostatke svake od strana u polemici i istražiti moguće dodatne perspektive filozofije u odnosu sa interdisciplinarnošću.

Ključne reči: *filozofija, interdisciplinarnost, integracija, disciplina.*

1. Uvod. Interdisciplinarnost i filozofija – istorija problema

Termin „interdisciplinarnost“ je skovao Erih Janč (Jantsch) u svom tekstu „Inter- and Transdisciplinary University: A Systems Approach to Education and Innovation“ (Jantsch, 1970), zajedno sa terminima „transdisciplinarnost“, „pluridisciplinarnost“, „krosdisciplinarnost“, „multidisciplinarnost“, da bi označio različite stepene i moduse saradnje i koordinacije većeg broja naučnih disciplina pri jednom istraživanju. Uprkos Jančovim definicijama, značenje tih termina nije fiksirano do danas. To je nesumnjivo jedan od razloga zbog kojeg je u prvoj deceniji XXI veka poraslo interesovanje filozofa za fenomen interdisciplinarnosti. Drugi, ništa manje značajni razlozi, su svakako koristi koje se očekuju od naučne saradnje koja prevazilazi granice tradicionalno određenih naučnih disciplina i etički i društveni problemi za koje očekujemo da će se javiti kako u preseku tih disciplina, tako i u preseku nauke, tehnologije i društva.

¹ bojan.blagojevic@filfak.ni.ac.rs

Nakon (interdisciplinarne) konferencije „Philosophy of (and as) Interdisciplinarity“, održanoj u Atlanti 2009. godine i obimnog izdanja *Oxford Handbook of Interdisciplinarity* (Frodeman, 2010), časopis za epistemologiju, metodologiju i filozofiju nauke *Synthese* posvećuje 2013. godine posebno izdanje odnosu filozofije i interdisciplinarnosti. Tekstovi uvršteni u to izdanje elaboriraju pitanja koja su načeta već na konferenciji u Atlanti: „koje su mogućnosti i ograničenja nove filozofske prakse koja biva oblikovana interdisciplinarnom saradnjom?“ (Hoffmann & Schmidt, 2011, p. 170). Odgovori na ovo pitanje se mogu podeliti u dve značajne grupe. U prvu grupu spadaju zastupnici koncepcije „filozofije interdisciplinarnosti“ (*Philosophy of Interdisciplinarity*) koji smatraju da interdisciplinarnost za filozofiju ima značenje nove tematske oblasti, kao što je to jezik za filozofiju jezika ili nauka za filozofiju nauke. Filozofija bi tako zauzimala metakognitivnu poziciju sa koje bi tražila rešenje za mnoge normativne i metodološke probleme interdisciplinarnosti. U drugu grupu spadaju zagovornici koncepcije „filozofije kao interdisciplinarnosti“ (*Philosophy as Interdisciplinarity*), koji vide fenomen interdisciplinarnosti kao fundamentalni izazov za filozofiju i njen status akademske discipline. Problematizujući ne samo instucionalizovanu formu filozofije i njeno samorazumevanje kao jedne od mnogih akademskih disciplina, već ulazeći u mnogo konkretnija pitanja, poput kurikuluma i silabusa, metodičkih praksi pa i načina finansiranja, koncepcija „filozofije kao interdisciplinarnosti“ promišlja mogućnost jedne nove filozofske prakse koja bi uključivala filozofiju u zajednička istraživanja i društvene prakse i angažmane ne samo sa drugim naukama već i sa političkim faktorima. Štaviše, neki zagovornice ove koncepcije smatraju da je takva uloga zapravo tradicionalna uloga filozofije, koju je ona zanemarila tek u XX veku.

Naš zadatak u ovom tekstu će biti detaljnije izlaganje nekih od pomenutih koncepcija. Prvo ćemo se okrenuti gledištima „filozofije interdisciplinarnosti“ koja predstavljaju Brit Holbruk (J. Britt Holbrook) i Stiv Fuler (Steve Fuller), zatim ćemo izložiti koncepcije „filozofije kao interdisciplinarnosti“ koje zastupaju Robert Frodeman (Robert Frodeman) i Nensi Tuana (Nancy Tuana), i konačno ćemo probati da ponudimo dodatne argumente u prilog jedne od ovih koncepcija.

2. Filozofija interdisciplinarnosti

2.1. Holbrukova problematizacija interdisciplinarne komunikacije

U svom eseju „Šta je interdisciplinarna komunikacija? Razmišljanja o samoj ideji integracije disciplina“ (Holbrook, 2013), Brit Holbruk vidi kao zadatak filozofije ispitivanje da li je uopšte moguća interdisciplinarnost i, ako jeste, koji bi bili njeni preduslovi. Pre svega, Holbruk pokušava da uspostavi razliku između pojma interdisciplinarnosti (ID) i njemu bliskih pojmova multidisciplinarnosti (MD) i transdisciplinarnosti (TD).

„MD se odnosi na (puku) *jukstapoziciju* dve ili više akademskih disciplina fokusiranih na jedan problem.

ID se odnosi na *integraciju* dve ili više disciplina fokusiranih na zajednički (i, ponekad se insistira, *složeni*) problem.

TD se odnosi na integraciju jedne ili više akademskih disciplina sa *ekstrakademsom perspektivom* na neki zajednički problem (koji obično pripada *realnom svetu*, nasuprot čisto akademskim problemima)“ (Holbrook, 2013, pp. 1866-7).

Dakle, vidimo da je za interdisciplinarnost neophodna integracija dve ili više disciplina. Da bi integracija bila moguća, neophodna je *ekstradisciplinarna* komunikacija između različitih disciplina i njihovih pojmovnih shema (u slučaju transdisciplinarnosti će se raditi o komunikaciji između discipline/a i neakademskih zainteresovanih strana, ali se tim problemom za sada nećemo baviti). Kakva ta komunikacija mora biti da bi integracija bila moguća? U pokušaju da dâ odgovor na ovo pitanje, Holbruk se poziva na Dejvidsonovu (Davidson) koncepciju pojmovnih shema, po kojoj naučne discipline imaju takoreći sopstvene jezike koji su (ili bi trebalo da budu) međusobno prevodivi, jer mogućnost komunikacije zahteva prevodivost. No, i dalje nam nedostaje „ključ“ za moguću praksu prevođenja.

Prvi konkurent za to mesto, i dominantni način za razmatranje interdisciplinarne komunikacije, jeste pozicija koju Holbruk naziva „Habermas-klajnovska teza“, po filozofu Jirgenu Habermasu (Habermas) i interdisciplinarnoj teoretičarki Džuli Tompson Klajn (Thompson Klein). „Habermas-klajnovska teza smatra da interdisciplinarna komunikacija uključuje integrisanje dva ili više disciplinarnih jezika sa ciljem generisanja zajedničkog razumevanja“ (Holbrook, 2013, p. 1869). Dakle, cilj interdisciplinarne komunikacije jeste postizanje „recipročnog razumevanja“, zajedničkog saznanja, *konsenzusa* između istraživača iz različitih disciplina. Interdisciplinarnost se vidi kao *komunikativno delanje*, ne biva svedeno na neku specifičnu *metodu*. Time Klajnova, pozivajući se neretko na Habermasa, pokušava da predupredi naivni stav da će se svi problemi interdisciplinarnosti srediti sami od sebe tako što će se naučnici međusobno dogovoriti *bona fide*. Kao i u svakoj komunikaciji, postoji rizik da jedan diskurs dominira u odnosu na drugi, te da se integracija svede na potčinjavanje jedne od disciplina drugoj. Klajnova želi da izbegne tu situaciju, uzimajući konsenzus samo kao regulativni ideal, oruđe za kritiku postojećih pokušaja da se do slaganja dođe. Holbruk je skeptičan prema toj taktici. Ukoliko cilj interdisciplinarne komunikacije jeste da se postigne konsenzus, tj, *istost*, onda će sve insistiranje na različitosti koje Klajnova zagovara imati nedovoljan uticaj na praksu integrisanja disciplina, smatra Holbruk. Kao alternative Habermas-klajnovskom modelu, on navodi „kunovsko-mekintajerovsku tezu“ i „batajevsko-liotarovsku tezu.“

Kunovsko-mekintajerovskom tezom (po filozofima Tomasu Kunu {Kuhn} i Alasderu Mekintajeru {McIntyre}) Holbruk naziva stanovište koje „smatra da su različite discipline zapravo nesamerljive, te da se interdisciplinarna komunikacija može desiti samo ukoliko neko nauči jezik druge discipline iznutra, kao svoj drugi prvi jezik“ (Holbrook, 2013, pp. 1868-9). Prema toj tezi, ili je nemoguće ili je neracionalno procenjivati jednu disciplinu prema standardima druge. Moguće je jedino da naučnik koji se bavi jednom disciplinom usvoji stanovište druge discipline. No, ovde se radi o dejvidsonovskom gledištu, po kojem bi u ovom slučaju bilo reči o običnom procesu prevođenja. Usvojiti jezik druge discipline iznutra značilo bi usvojiti taj jezik kao sopstveni „drugi prvi jezik“, ili kako Mekintajer kaže, „ponovo postati

dete“. Po ovoj koncepciji, moguće je voditi jednu delotvornu, tj. razrešivu racionalnu debatu između nesamerljivih sistema, ali samo pod uslovom da odolimo iskušenju da prevodimo tvrdnje iz tuđeg sistema misli na naš jezik; umesto toga, naša je odgovornost da usvojimo tuđi jezik. Očigledan način na koji bi se tako nešto moglo odigrati je bavljenje većim brojem disciplina, steći stručnost i umeće da procenjujemo inherentne teškoće svake od njih po njihovim sopstvenim standardima. No, kako Holbruk primećuje, ovime se praktično priznaje nemogućnost integracije disciplina.

Batajevsko-liotarovskom tezom (prema mišljenju filozofa Žorža Bataja {Bataille} i Žan-Fransoa Liotara {Lyotard}) Holbruk naziva gledište po kojem se „nesamerljivost javlja samo kada pokušaji komuniciranja dožive neuspeh (oni često uspevaju), kada uvidamo da je interdisciplinarna komunikacija moguća samo kroz proces izumevanja jednog novog jezika“ (Holbrook, 2013, p. 1869). Komunikacija unutar svake od disciplina odgovara onome što Liotar naziva „žanrovima diskursa“, koji funkcionišu na osnovu pravila inherentnih tom žanru (Bataj to naziva „slabom komunikacijom“). U trenucima kada imamo sukob između dva žanra diskursa sa dvama različitim skupovima pravila koji su svakome od njih inherentni, imamo situaciju *raskola*, tj. nemogućnosti korektnog razrešenja tog sukoba; svaka od sukobljenih strana samo nameće pravila svog žanra diskursa na drugi žanr. To je po Holbuku trenutak interdisciplinarne komunikacije. U tom trenutku nastaje ono što Bataj naziva jakom komunikacijom: rizikovanjem naših pozicija i identiteta kao učesnika u komunikaciji mi generišemo novi žanr diskursa, koji ne predstavlja tek integraciju postojećih, već potpuno novu, originalnu kreaciju.

Nudeći alternativne koncepcije dominantnom Habermas-klajnovskom viđenju interdisciplinarnosti Holbruk ne problematizuje samo način na koji discipline međusobno komuniciraju, već problematizuje i samo određenje interdisciplinarnosti koje je naveo na početku svog teksta. Kunovsko-mekintajerska i batajevsko-liotarovska teza ne dopuštaju mogućnost integracije disciplina. Potonja možda poriče i mogućnost komunikacije među disciplinama, jer nije jasno da li su subjekti komunikacije zapravo samo pojedinci koji treba da odbace svoje identitete „naučnika u toj-i-toj disciplini“. Konačno, on se okreće i fundamentalnijim pitanjima, šta je integracija (da li je treba shvatiti kao imenicu ili kao glagol), šta zapravo ovde biva integrisano, da li su discipline i same integracije, ako jesu, čega su integracije, itd. Nažalost, Holbruk ne nudi odgovor ni na jedno od ovih pitanja, niti nudi alternativnu definiciju interdisciplinarnosti koja bi zamenjivala uslov integracije nečim drugim. Utoliko je pitanje da li bi Holbrukova koncepcija „filozofije interdisciplinarnosti“ uopšte imala budućnost, jer se čini da „seče granu na kojoj sedi“, da je jedno privremeno poduzeće koje će za svoj rezultat imati poništenje samog fenomena interdisciplinarnosti.

2.2. Fulerova „devijantna interdisciplinarnost“

U svom tekstu „Devijantna interdisciplinarnost kao filozofska praksa: prolegomena za duboku intelektualnu istoriju“ (Fuller, 2013) pravi distinkciju između „normalne interdisciplinarnosti“ i „devijantne interdisciplinarnosti“. Kod normalne interdisciplinarnosti, „filozofija igra pomoćnu ulogu u procesu interdisciplinarnosti,

obično putem pojmovne analize, u razumevanju da su same discipline glavni epistemički igrači (...) Ovu vrstu odnosa nazivam 'normalnim' jer on uspeva da uhvati onaj uobičajeni šablon tog odnosa, koji sa svoje strane reflektuje prihvatanje podele organizovanog ispitivanja na discipline“ (Fuller, 2013, p. 1899). Prihvatajući razvoj i specijalizaciju nauke kao datost, normalna interdisciplinarnost vidi nauku kao kolektivni trud istraživačkih timova, gde svaki pojedinac poseduje samo fragmentarno znanje. S druge strane, Fuller pod devijantnom interdisciplinarnošću naziva odnos u kojem „filozofija sama može biti polje za produkciju interdisciplinarnog znanja, shvaćena kao neka vrsta razumevanja drugog reda, razumevanja stvarnosti koje transcendiraju onu vrstu znanja koje nam pružaju discipline same po sebi“ (Fuller, 2013, p. 1899). Međutim, stav koji ona zauzima prema podeli rada u nauci je drugačiji. Naime, razumevanje „efikasnosti“ naučnog istraživanja od strane devijantne interdisciplinarnosti se značajno razlikuje u odnosu na normalnu interdisciplinarnost. Dok za potonju Fuller smatra da prihvata koncepciju efikasnosti koju „diktira sredina“, i koja se ogleda u nalaženju ekonomičnih sredstava za izlaženje na kraj sa složenim situacijama u realnom svetu, devijantna interdisciplinarnost insistira na koncepciji efikasnosti koju „diktira istraživač“, i koja se ogleda u nalaženju najekonomičnijih sredstava da zadovoljimo potrebu za celovitošću i svrhovitošću. Uloga filozofa se, shodno tome, značajno razlikuje u ovim koncepcijama. Prema normalnoj interdisciplinarnosti, filozof treba da se povuče iz naučnog polja prvog reda na kojem se odigrava epistemički rad da bi se bavio pojmovnim razjašnjavanjem i logičkom analizom potrebnom da bi se razrešili sporovi između disciplina. Nasuprot tome, po devijantnoj interdisciplinarnosti, „filozof treba da koristi sopstveno razumevanje onoga što je cilj disciplinovanog istraživanja – grubo rečeno, epistemički superuniverzalizam koji cilja na to da svi ljudi znaju sve stvari – kao da ono podrazumeva standarde kojim će biti procenjivana adekvatnost svake date disciplinarne konfiguracije“ (Fuller, 2013, p. 1902). Nalazeći primere takve tendencije u Humboltovoj (Humboldt) koncepciji univerziteta i Kantovom (Kant) razrešenju „spora fakulteta“, Fuller smatra da je njegova koncepcija devijantne interdisciplinarnosti pogodan režim i za organizaciju univerziteta.

Fullerova koncepcija tako ostavlja filozofiji dve skoro podjednako nezadovoljavajuće opcije: ona je ili pomoćni radnik, sluškinja nauka, ili vrhovni gospodar koji jedini može proceniti vrednost svih ostalih ljudskih pregnuća. On odbacuje mogućnost da filozofija može raditi na istom nivou sa ostalim naukama (što će biti pozicije koje ćemo predstaviti u nastavku teksta), jednostavno pozivajući se na *status quo* i praksu povezivanja koja ostaje „samo na institucionalnom, a ne i na intelektualnom nivou“ (Fuller, 2013, p. 1914). Mora se činiti čudnim kako Fuller, koji se inače poziva na veliki broj istorijskih primera (pored Kanta i Humbolta, tu su i Dekart {Descartes}, Bekon {Bacon}, Lamarck {Lamarck}) može ostati vezan isključivo za sadašnji trenutak kada razmatra poziciju svojih protivnika. Upravo naredna pozicija koju razmatramo, Roberta Frodmana, pokazuje kako je taj *status quo* na koji Fuller upućuje nastao tek nedavno, u XX veku.

3. Filozofija kao interdisciplinarnost

3.1. Frodmanovo „razdisciplinovanje“ filozofije

Nasuprot do sada iznesenim gledištima, Robert Frodman smatra da je „disciplinarna“ filozofija, filozofija koja zauzima tek još jedno mesto među akademskim disciplinama, pa makar to bilo i mesto jedne metadiscipline kakvo joj pridaju zagovornici koncepcije „filozofije interdisciplinarnosti“, zapravo fenomen koji je nastao tek u XX veku i koji je sa sobom doneo veliki broj teorijskih ograničenja i praktičnih opasnosti. S jedne strane, filozofija kao disciplina se suočava sa problemom koji snalazi sve disciplinarne nauke: problem „ograničenog saznanja“. Budući da nam je za dublje istraživanje nekog problema potrebno da zanemarimo lateralne veze između tog problema i ostatka sveta, rezultat kojem vodi takvo izolovano istraživanje uglavnom predstavlja jednu iskrivljenu sliku stvarnosti. Što dublje ide produkcija takvog disciplinarnog znanja, to više gubi kontakt sa onim što nas je prvobitno i motivisalo na takvo istraživanje. S druge strane, zatvaranjem u svoju institucionalnu formu – akademsku disciplinu, nalik svim drugim disciplinama – filozofija XX veka je, kako Frodman kaže, „pogrešno primenila samu sebe“ (Frodman, 2013, p. 1919), fingirajući samo kao regionalna ontologija, bez ikakve bitne razlike od ostalih disciplina. To, naravno, ne znači da filozofija u tom periodu nije proizvela veliki broj interesantnih filozofskih dela, naprotiv; no, to znači da je filozofija u tom periodu propuštala značajne prilike da se uključi u formiranje i donošenje značajnih političkih odluka ili pak da služi kao integrišući faktor među drugim disciplinama. Prihvatanjem specijalizacije i principa podele rada, filozofska zajednica je presekla sve veze sa vanfilozofskom sredinom, baveći se filozofskim problemima na način koji je u velikom broju slučajeva nerazumljiv laiku. Frodman primećuje: „To je jedan od razloga zbog kojih je filozofija, potencijalno najrelevantnija tema, postala sinonim za irelevantnost“ (Frodman, 2013, p. 1918). Početke takvog stanja možemo naći na kraju XIX veka, kada obrazovanje, do tada zasnovano na „slobodnim umetnostim“, ustupa mesto obrazovanju potrebnom za industrijalizaciju: prirodne nauke i inženjering postaju fokus studija, i to najpre na univerzitetima u Mičigenu i Pensilvaniji (Frodmanovo istraživanje je ograničeno na univerzitetu u SAD).

„Filozofi su reagovali na ovu redefiniciju društvene uloge saznanja na isti način kao i svi ostali akademci: podelom radnih zadataka. Ali time je filozofija napustila svoje sokratsko nasleđe. Nekada uključeni u rasprave sa građanima iz svih oblasti života, postavljajući pitanja i odbijajući svaku deklarativnu stručnost, sada su filozofi podelili svoje zadatke i nudili jedni drugima specijalističke kurseve. (Toro je anticipirao tu promenu rečima „Danas postoje profesori filozofije, ali ne i filozofi“.) Komunikacija sa ne-profesionalcima je postala znak neozbiljnosti. Prevođenje filozofskih pojmova u drugačije kontekste se smatralo 'zaglupljivanjem' materijala za nepismene (Frodman, 2013, p. 1921).

Još jedna posledica ovakvog razvoja je nereflektovanje „departmanskog“ uređenja filozofije u XX veku. Iako ponosni na tradiciju radikalne sumnje, filozofi

su uzimali zdravo za gotovo „institucionalni dom“ njihovog sopstvenog mišljenja. Departmani su tako uzimani kao datost, kao „prirodna vrsta“ koja se niti dovodi u pitanje, niti se razmatra način na koji je takvo uređenje uticalo na razvoj (ili gušenje) raznih formi i pravaca filozofskog istraživanja. Metafilozofska pitanja bi tako, po Frodmanu, pored uobičajenih pitanja koja se tiču ciljeva, metoda ili granica filozofije, morala da uključe (možda čak kao početna) pitanja o odnosu filozofije sa društvom. „To bi uključivalo razrađivanje teoretskih i praktičnih detalja vezanih za pitanja: kako filozofi rade i pišu za ne-filozofe; pluseve i minuseve zapošljavanja filozofa (i humanističara) na raznim departmanima, u kompanijama, javnim agencijama; i sredstva i metode filozofskog rada u javnom i privatnom sektoru“ (Frodman, 2013, p. 1924).

Dakle, Frodman se ne zalaže tek za to da filozofi treba da preuzmu ulogu „javnog intelektualca“. Pored toga, smatra on, neophodno je da ulogu filozofa iz kabineta zameni uloga „filozofa na terenu“ (*field philosopher*), koji bi na specifičnim projektima saradivao rame uz rame sa naučnicima, inženjerima, političarima, društvenim grupama, NVO-ima itd. Frodmanova vizija filozofije kao interdisciplinarnosti zadaje filozofiji nove zadatke ili predviđa nove kontekste za već postojeće zadatke. Filozofima pada u deo da preispitaju značenje pojmova poput stručnosti i strogosti (i to prvenstveno kada se strogost tiče zahteva samog filozofskog istraživanja). Naše shvatanje strogosti u filozofiji, smatra Frodman, mora da zavisi od parametara poput savremenosti, konteksta, retoričkih zahteva u komunikaciji sa raznim publikama. Filozofija kao interdisciplinarnost mora započeti sa praksom, sa bavljenjem problemima u svetu koji definišu prvenstveno nefilozofi. Upravo to je uzrok mnogih rizika koji proizlaze iz razdisciplinovanja filozofije. Izlazeći iz okvira departmana u svet, filozofija se izlaže raznim opasnostima: s jedne strane, može podleći uticaju raznih interesa i tako kompromitovati svoju kritičku funkciju; s druge, može zbog svoje kritike biti primorana da „popije kukutu“, što bi danas, po Frodmanu, moglo da nađe svoj ekvivalent u ukidanju finansiranja filozofskih programa od strane kritikovanih vršilaca vlasti. U svakom slučaju, bitno je primetiti da i ti problemi jesu filozofski problemi, i da i oni sami ukazuju na potrebu upravo za ovakvom vrstom filozofske delatnosti.

3.2 Potreba za filozofijom u interdisciplinarnom istraživanju

U svom tekstu „Uključivanje filozofa u praktikovanje nauke: uvođenje humanistike u prirodne nauke“ (Tuana, 2013), Nensi Tuana zastupa tezu da interdisciplinarno istraživanje koje isključuje humanističke nauke, a naročito filozofiju, izostavlja jedan bitan aspekt vezan kako praksu tako i za ciljeve naučnog istraživanja uopšte. Kao početnu tačku za elaboriranje svoje teze ona uzima stav Nacionalne fondacije za nauku SAD-a (NSF) da interdisciplinarno istraživanje jeste jedan od suštinskih resursa za rešavanje novih problema koji za rezultat ima značajne društvene koristi. Međutim, iako NSF uviđa da je disciplinarno istraživanje neadekvatno jer je sadržaj naučnog znanja „u stalnom protoku i unutar i između disciplina“ (Tuana,

2013, p. 1956), Tuana smatra da je koncepcija interdisciplinarnosti koju NSF promovise nedovoljno snažna, jer isključuje humanističke nauke, ne uviđajući njihovu ulogu u interdisciplinarnom istraživanju.

Koncepcija koju Tuana zastupa je „spojeno etičko-epistemološko istraživanje“ koje bi bilo usmereno na razotkrivanje prećutnih ili prikrivenih vrednosnih odluka inkorporiranih u modele i metode istraživanja.

Primena etike u naučnom istraživanju se najčešće odnosi na pitanja odgovornog sprovođenja istraživanja (plagijarizam, falsifikacija ili fabrikacija podataka, problemi vezani za sukob interesa, zaštitu životinja, itd). Tuana to naziva proceduralnom etikom. Međutim, pored nje, ona identifikuje još dve dimenzije etike primenjene na naučno istraživanje.

„Ekstrinzična etika uključuje domen etičkih pitanja koja su spoljašnja u odnosu na produkciju naučnog istraživanja poput primene naučnih rezultata na kreiranje politike ili uticaj naučnih otkrića na društvo kao i uticaj društvenih interesa na nauku“ (Tuana, 2013, p. 1962).

Najinteresantniji aspekt ovog domena etike se tiče uticaja društva na nauku, poput finansiranja određenih pravaca istraživanja ili načina na koji raširene društvene predrasude utiču na pravce istraživanja (Tuana navodi primer eugeničkih istraživanja). Ovde takođe spadaju interpretacija i primena principa predostrožnosti, unapređenje adekvatnog društvenog razumevanja pitanja naučne neizvesnosti i rizika, etičke odgovornosti naučnika čija istraživanja mogu da predstavljaju rizik po ljudsko zdravlje ili održivost ekosistema, itd.

Treći aspekt etike primenjene na naučno istraživanje Tuana naziva intrinzičnom etikom. „Intrinzična etika uključuje one etičke obzire i vrednosti koje su inkorporirane ili na drugi način inherentne produkciji naučnog istraživanja i analize“ (Tuana, 2013, p. 1963) Ovde bi spadala pitanja vezana za izbor određenih jednačina, konstanti, promenljivih, analizu podataka, stepen pouzdanosti, pa i razloge i implikacije pouzdanosti ili predrasuda (*bias*) u naučnim modelima.

Upravo u ovoj drugoj i trećoj dimenziji Tuana vidi mesto ukrštanja etike i epistemologije i značajan potencijal za sticanje novih uvida u naučne prakse, što može voditi u njihovu modifikaciju ili stvaranje novih praksi. Najbolja ilustracija potrebe za ovakvim etičko-epistemološkim istraživanjem je istraživanje antropogenih klimatskih promena. Na primeru polarnih ledenih pokrivača i emisije gasa, Tuana pokazuje šta tačno biva izostavljeno iz naučnih izveštaja (i sa kojim motivima) kao rezultat izostavljanja etičko-epistemološkog istraživanja.

„Štaviše, mnogi naučnici i inženjeri jesu sasvim svesni etičke dimenzije svog posla. U polju klimatskih promena, naučnicima je jasno da znanje koje produkuju u pogledu geofizičke dinamike i uticaja klimatskih promena na društvene i fizičke sisteme ima jasne veze i sa kreiranjem politike i sa pitanjima pravde i jednakosti (...) Sporazumi poput Kjoto protokola koji za cilj imaju da stabilizuju koncentracije gasa koji izaziva efekat staklene bašte 'na nivou koji bi sprečio opasne antropogene uticaje na klimatski sistem' sami po sebi postavljaju etička pitanja o tome šta se računa u 'opasne uticaje' i po koga, odnosno po šta? Drugim rečima, postavlja pitanje distributivne i intergene-

racijske pravde, pitanja moralne vrednosti (da li imamo obavezu da zaštitimo vrste ili ekosisteme?)“ (Tuana, 2013, p. 1967).

Rezultat inkorporacije „spojenog etičko-epistemološkog istraživanja“ u ovu vrstu istraživanja bi, po Tuani, bio dvostruko pozitivan: sa epistemološke strane, imali bismo bolju nauku, u smislu pouzdanijih saznanja; sa etičke strane, nauka bi se ponovo osvrnula na svoju zaboravljenu dimenziju: „za dobrobit...“ (*science for the good of*).

4. Završna reč: filozofija i njena odgovornost

Većina stanovišta koje smo naveli ne pretenduje na isključivost, štaviše, neka od njih eksplicitno navode različite odnose u koje filozofija može stupiti sa interdisciplinarnošću. Holbrukova koncepcija dovodi u pitanje osnovu interdisciplinarnosti, a možda čak i disciplinarnog istraživanja. Fuller postavlja filozofiji (pre)zahtevan zadatak da čoveku obezbedi celovitost saznanja. Tuana ukazuje na previđenu vrednosnu dimenziju svakog naučnog istraživanja. Frodman pak podseća da filozofi, kao baštinici jedne specifične tradicije, imaju odgovornost ne samo prema zajednici, kao svi ostali naučnici, već i prema filozofskoj tradiciji. Sokratski angažman, smatra Frodman, nas obavezuje da kao filozofi učestvujemo u zajednici, na istom nivou sa svim nefilozofima, u rešavanju kako naučnih tako i društvenih problema.

Bibliografija

- Frodeman, R. (2010). *Oxford Handbook of Interdisciplinarity*. Oxford: Oxford University Press.
- Frodeman, R. (2013). Philosophy Dedisciplined. (M. H. Hoffmann, J. C. Schmidt, & N. J. Nersessian, Eds.) *Synthese*, 190 (11), 1917-1936.
- Fuller, S. (2013). Deviant interdisciplinarity as philosophical practice: prolegomena to deep intellectual history. (M. H. Hoffmann, J. C. Schmidt, & N. J. Nersessian, Eds.) *Synthese*, 190 (11), 1899-1916.
- Hoffmann, M. H., & Schmidt, J. C. (2011). Philosophy of (and as) Interdisciplinarity. Workshop Report (Atlanta, September 28-29, 2009). *Journal for General Philosophy of Science / Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie*, 169-175.
- Holbrook, B. J. (2013). What is interdisciplinary Communication? Reflections on the very idea of disciplinary Integration. (M. H. Hoffmann, J. C. Schmidt, & N. J. Nersessian, Eds.) *Synthese*, 190 (11), 1865-1879.
- Jantsch, E. (1970). Inter- and Transdisciplinarity University: A Systems Approach to Education and Innovation. *Policy Sciences Vol 1 Issue 1*, 403-428.
- Tuana, N. (2013). Embedding philosophers in the practice of science: bringing humanities to the sciences. (M. H. Hoffmann, J. C. Schmidt, & N. J. Nersessian, Eds.) *Synthese*, 190 (11), 1955-1973.

PHILOSOPHY AS A DISCIPLINE? -polemics on the relation between philosophy and interdisciplinarity-

The topic of this paper will be the polemics concerning the relation between philosophy and interdisciplinarity. On the one hand, thinkers like Britt Holbrook and Steve Fuller hold that philosophy should assume the place of a meta-discipline, as a “philosophy of interdisciplinarity”, taking the phenomenon of interdisciplinarity as its subject and dealing with various normative and methodological problems concerning that phenomenon. On the other hand, theoreticians like Robert Frodeman and Nancy Tuana maintain that philosophy must abandon its pretension to a privileged position. Frodeman points out that 20th century philosophy has abandoned its traditional position and thereby became the culprit of its own irrelevance for contemporary scientific and societal problems. The task of philosophy now would be to “dediscipline” itself and engage in research side by side with science and policy making. Nancy Tuana points out the consequences of the absence of philosophy (viz. ethics) from the interdisciplinary research of climate changes and calls to the engagement of philosophy in “a coupled ethical-epistemological research”.

We will examine the respective advantages and deficiencies of each side of the polemics and search for possible additional perspectives of philosophy in its relation with interdisciplinarity.

Key words: philosophy, interdisciplinarity, integration, discipline

INTERDISCIPLINARITY IN CONTEMPORARY PHILOSOPHY: THE CASE OF SOCIAL EPISTEMOLOGY OF SCIENCE

Abstract: A shift from a single-agent knowledge to examination of group knowledge acquisition in applied epistemology prompted an interest in multi-agent dynamics research. It is our belief that social epistemology of science, as a promising philosophical field, requires tools from computer science, psychology and logic. Firstly, when it comes to computer science, Zollman (2010) was the pioneer in the use of hypotheses-driven computer simulations for group knowledge acquisition in science, while Perović et al. (2016) used a data-driven simulation in the philosophy of physics. Secondly, psychological research of phenomena such as information cascades and pluralistic ignorance represents important points in the studies of group knowledge in the social epistemology of science. Therefore, following an elaboration on arguments in favour of these interdisciplinary approaches, the paper will attempt to show three logical and essential paths for further research in the field.

Key words: *social epistemology, interdisciplinarity, logic, philosophy of science*

Introduction

Contrary to traditional epistemology, which is concerned with the individual knowledge acquisition, social epistemology of science is focused on the optimisation of scientific knowledge acquisition within a group (Goldman & Blanchard, 2016). The general assumption is that group optimization generally ensures that the knowledge reached within a group is higher than any individual knowledge of experts in that group. Such an assumption represents a shift in philosophical perspective. *Prima facie*, it is bold to claim that aggregated knowledge of a group of experts exceeds individual expert knowledge, as for comparison sake, we know that the average speed of runners is always lesser than the speed of the best runner (Surowiecki, 2004). However, the potential knowledge that a group can reach after all group members publicly announce their private knowledge, also referred as the *distributed*

¹ vlasta.sikimic@f.bg.ac.rs

knowledge of a group (Baltag et al., 2013), is usually greater than the individual knowledge of each group member.

This shift in perspective also necessitates different approaches to the discipline, since knowledge aggregation techniques or group optimizations aimed at knowledge acquisition require an interdisciplinary approach and collaboration between philosophers, computer scientists, psychologists etc. In order to argue in favour of this claim, the author will first present subfields in social epistemology, and then focus on the social epistemology of science. Furthermore, the paper will provide explanations of contemporary approaches in the subfield, their reach, and further expectations that might stem from them. All of these approaches are interdisciplinary, and originate from philosophy, logic, computer science, psychology etc. Finally, the conclusion argues that new trends in philosophy require interdisciplinary approaches, which in turn enrich philosophical scope and increase its reach.

Topics in social epistemology

The main topics in social epistemology include the evaluation of evidence coming from a group of agents, the evaluation of beliefs and knowledge within a group, and the evaluation of complete epistemic systems, such as scientific community or voters in a democracy (Goldman & Blanchard, 2016).

When it comes to the evaluation of evidence that cognisers possess, social epistemology is concerned with testimonies of others, both experts and laymen, while traditional epistemology only takes into consideration testimonies acquired by introspection, senses or individual inferences. If we take the evidence of others as an example, one would like to understand how to recognize an expert, or how to approach the situation in which two experts form different opinions based on the same evidence.

Another group of important issues in social epistemology concerns the nature of group knowledge, so social epistemology examines problems of belief and knowledge aggregation within a group. The basic assumption is, as was previously mentioned, that optimized group knowledge is usually greater than the individual knowledge of any group member (Surowiecki, 2004). Different group members possess different private information. However, depending on the type of aggregation of their private information, group knowledge might or might not reach its maximum. An information cascade, which occurs when cognisers ignore their individual evidence and act based on the predictions of others, is one of the examples of suboptimal aggregation of information. The situation in which the high price of a product is established only based on the prices other shops assigned to it, with no relation to the actual product demand, is an example of an information cascade. Also, the medical intervention of tonsil removal – tonsillectomy, which used to be quite frequent in mid-twentieth century, is frequently used as an example of an information cascade (Bikhchandani et al., 1992). Nowadays, it is believed that most of these procedures did not have an adequate medical justification. Moreover, their number varied from

region to region. Significantly higher frequency of the procedure in specific regions is ascribed to the medical opinion which was not based on the information coming from the leading medical experts of the time, but instead was a consequence of an information cascade occurring in that region (Bikhchandani et al., 1998).

If one wants to correct such inference mistakes, one has to correctly specify the communication between group members. This communication should consist of presenting private evidence or the evidence of adequate authorities, while the prediction, i.e. judgment making, can only be done after comparing the evidence within the group (Baltag et al., 2013). Information cascades occur frequently in the contemporary information flow via the Internet, and are also present in global economic trends. Thus, avoiding them is an important topic in the interdisciplinary research, such as the one done by Hendricks and Hansen (2014, 2016).

Finally, in a broader sense, contemporary social epistemology is concerned with knowledge fluctuation within institutions of complex systems of epistemic subjects. These systems can be groups of scientists, voters in a democracy, but also Internet users who exchange information. The social epistemology of science belongs in this group.

Interdisciplinary approaches to social epistemology of science

The central topic of the social epistemology of science is epistemic utility of specific division of cognitive labour among scientists, their communication, and correct belief and knowledge aggregation. Limiting communication among scientists has proven beneficial when it comes to reliability of epistemic procedures.

Even though from the perspective of an individual scientist it is rational to explore the most probable hypotheses, Philip Kitcher (1990, 1993) showed that, from the perspective of the scientific community, it is desirable that a certain number of researchers explores less probable hypotheses. Kitcher used examples from the history of science, as well as probability models in order to support his claims. After Kitcher, Strevens (2003) demonstrated that diversity in hypotheses is also epistemically beneficial for the scientific community. Moreover, Weisberg and Muldoon (2009) used computer simulations to demonstrate that deliberately choosing less probable and novel ideas brings fruitful results. Specifically, they argued that a population consisting of scientists researching in accordance with the existing tendencies is less efficient than a population consisting of scientist working independently of beliefs of others. Also, a group of scientists who deliberately chose to explore less known areas is far more efficient than the first two groups. However, according to these results, an optimal division of researchers is a group composed of a higher percentage of scientists who follow existing tendencies and a lower percentage of those who explore daring hypotheses.²

² These results were criticized in (Alexander et al., 2015). The authors showed that under certain circumstances, homogenous populations can have optimal results. However, these new results

Finally, Kevin Zollman (2007, 2011) showed that communication between scientists affects the speed of reaching the consensus among them, but also the group knowledge acquisition. He used computer simulations to show that there is a trade-off between the speed of a scientific consensus and the accuracy of the conclusions. A well-connected group reaches a consensus faster, but neglects other possible approaches to the problem. Thus, the conclusions reached in such an epistemic network are suboptimal. Contrary to this, the results showed that when limited amount of information is exchanged, the optimum of potential group knowledge is reached. Therefore, Zollman's results are in accordance with the hypotheses that limiting the communication can improve group's knowledge acquisition.

Data-driven approaches

All prominent approaches in social epistemology of science are based on computer simulations and logical models, e.g. (Baltag et al., 2013; Kelly & Mayo-Wilson, 2010; Weisberg & Muldoon, 2009; Zollman, 2007, 2011). However, most of these models are not data-driven. The new tendency, which the author supports, is based on data-driven analyses for scientific resource optimisation with the goal of maximising the group knowledge. Even though there are good general guidelines on how to structure research teams (Kitcher, 1990; Kozłowski & Bell, 2003; Zollman, 2007), they are not specific enough and thus cannot be applied in a specific scientific discipline. On the other hand, a data-driven approach is field-specific, since it uses data from a specific field. Another benefit of the data-driven analysis is that the results obtained with such an analysis can be immediately and unambiguously applied. This is the case because the field is specified. Finally, when we want to improve certain practice, it is important to have a precise and data-based argumentation supporting our improvement proposal. This way, social epistemology of science can influence science policy.

When we talk about scientific resources, we have in mind time, finances and human investments in a research project. The goal of data-driven analyses is the optimal allocation of these resources. For instance, one can be interested in the ideal number of researchers that make a scientific project efficient. Furthermore, with the use of data-driven analyses, recommendations concerning the way teams working on the same project should be structured, or the amount of time which should be invested can be made in a bold hypothesis.

Different statistical and machine learning tools are used in the social epistemology of science (Kelly, 1998; Schulte, 2000; Thagard, 1988). A recent approach by Perović et al. (2016) applied the Data Envelopment Analysis (DEA) to the data obtained from Fermilab, a high-energy physics laboratory. DEA is a mathematical programming technique used for assessing the relative efficiency of

contradictorily specific simulation choices, but not the general conclusions on the importance of diversity in research approaches.

complex entities that convert multiple inputs into multiple outputs. Perović et al. (2016) used data from the high energy physics repository called INSPIRE-HEP (<https://inspirehep.net/>). The number of citations per paper (excluding self-citations) were used as outputs, whereas the number of proposing authors, the number of teams, and the exact duration of the experiment were used as inputs. They also took into account the seniority ratio of the people working on the project, i.e. how many were experienced scientists, in comparison to the number of young researchers. The algorithm singled out efficient and inefficient experiments conducted in Fermilab during the 80s and 90s, and the results showed that smaller teams proved more efficient. This is a great example of how powerful a tool data-driven approaches are in solving team structure problems in science policy.

Potential normative problems with the actual data from scientific institutions require philosophical attention. The first aspect is the interpretation and evaluation of the data obtained from scientific institution. For instance, when it comes to the systematisation of older projects, it is necessary to take into account the time context, e.g. standards for the author list might differ, and seniority might not always be linked to having a PhD title. The other aspect is the normative one. On one hand, the transparency principle is important for decisions concerning science, i.e. for creating science policy. Both experts and the general public should be aware of the scientific developments and changes within sciences. On the other hand, researchers' privacy can be compromised if the results and resources invested in their projects are made publicly available. In particular, making data on unsuccessful projects public could have a negative impact on the scientific careers of the project leaders.

DEA has already been applied in many different fields such as information and communication technologies, management evaluation, education (schools, universities), the banking industry (banks, branches), healthcare (hospitals, doctors), etc., but this was the first time it was used in the social epistemology of science. This approach opens a whole new window of opportunities for using such an analysis in different scientific teams, subjects and institutions. It leaves room for various other new approaches, and at the same time requires that philosophers step out their comfort zone and collaborate with people from different backgrounds, e.g. computer science or psychology.

Psychology and social epistemology: further research

In this section, several directions for further interdisciplinary research in the field of social epistemology are proposed. In the future, researchers will be able to use several quantitative methods on data gathered in scientific repositories that will help avoid reasoning mistakes linked to the three key policy issues. The first issue to be considered is: *how to structure a group?* This question covers topics which concern the number of teams, the structure of each team, and the links between the teams. The famous principle of compliance with authority (Cialdini, 2001), as well as information cascade can be avoided by correct structuring of a research group.

Zollman's hypothesis-driven simulations (Zollman, 2007, 2010) provide a general argument in favour of loose connectivity among teams. Once all the relevant data is incorporated, such as the number of senior and junior researchers on a project, as well as the number of different teams, one can employ network data envelopment analysis (Lewis & Sexton, 2004). Network data envelopment analysis is particularly suitable because it accounts for the structure of parameters, instead of treating them as "black boxes".

A related issue is that of *how much funding should be provided for an experiment*. Clearly, new and expensive technologies often belong to cutting-edge science. However, the potential problem is caused by judgmental heuristics which links expensive to superior and inexpensive to inferior. These mental shortcuts are the reason why e.g. shoppers evaluate the same goods when they are priced higher more positively, or trust a statement more if it comes from an expert (Cialdini, 2001). In science, judgmental heuristics frequently lead to higher regards for the usage of expensive equipment than for attempts of finding clever solutions. In such cases, comparative analyses of projects with similar results, but different resources are particularly useful. Once such an analysis is conducted, we can establish whether and why some inexpensive experiments performed better than expensive ones.

Finally, we come to the issue of *when to stop with an unsuccessful experiment*. From the perspective of a scientist, the question of when to drop an unsuccessful experiment is particularly difficult because of the psychological principle of commitment and consistency. Once the commitment is made, i.e. once the research direction is established, one feels pressured to continue in the direction of their original beliefs in order to be consistent with them, even when this is not sensible (Cialdini, 2001). This phenomenon leads to irrational investment of resources (e.g. time, funding, human resources and equipment). Clearly, one can investigate internal reasons for unsuccessfulness of any experiment. However, using the data about the experiment structure enables the prediction of an optimal duration of a successful experiment relative to other parameters. More specifically, once efficient and inefficient experiments are found, we are in a position to conduct a predictive analysis using methods such as logistic regression for predicting optimal division of resources, and decision trees used for identifying the best strategies for a fixed goal.

Conclusions

The social approach to epistemology, as a tendency in contemporary philosophy, requires interdisciplinary research. This article has shown benefits of computer simulations and formal models in group knowledge maximization. Moreover, it has shown how data-driven analyses can be used in the social epistemology of science. These analyses give us specific answers to inter-related issues in science policy, such as how to fund or structure a research project in order to optimize its results at the level of the entire field. All data-sensitive analyses require philosophical consideration, both from the ethical perspective of data privacy and from the perspective of the

determining the appropriate data interpretations and their importance.

Finally, the author has proposed several logical courses the interdisciplinary work in social epistemology of science can follow. Their purpose is to avoid reasoning errors that can occur within a group, and the solutions they yield should be sought in the interdisciplinary approaches combining theoretical analysis with formal modelling, statistics and computer science. All these interdisciplinary approaches and tools available to contemporary philosophy enrich its scope and increase its reach.

References

- Baltag, A., Christoff, Z., Hansen, U. J. & Smets, S. (2013). Logical models of informational cascades, *Studies in Logic*, College Publications, London, Volume 47, 405–432.
- Baltag, A. & Smets, S. (2011). Keep changing your beliefs, aiming for the truth. *Erkenntnis*, 75(2), 255–270. [11 SEP]
- Bikhchandani, S., Hirshleifer, D. & Welch, I. (1992). A Theory of Fads, Fashion, Custom, and Cultural Change as Informational Cascades, *The Journal of Political Economy*, Vol. 100, 992—1026.
- Cialdini, R.B. (2001). *Influence: Science and practice* (4th ed.). Boston: Allyn & Bacon.
- Goldman, A. & Blanchard, T. (2016). *Social Epistemology*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2016 Edition), Edward N. Zalta (ed.), forthcoming URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/epistemology-social/>>.
- Hendricks V. & Hansen, P. (2014). *Infostorms: How to take information punches and save democracy*. New York: Copernicus Books/Springer.
- Hendricks V. & Hansen, P. (2016). *Infostorms: Why do we 'like'? Explaining individual behavior on the social net*. New York: Copernicus Books/Springer Nature.
- Kelly, K. (1998). The learning power of iterated belief revisions. In I. Gilboa (Ed.), *Proceedings of the seventh TARK conference*, 111–125.
- Kelly, K. & Mayo-Wilson, C. (2010). Causal Conclusions that Flip Repeatedly and their Justification. In P. Gruenewald & P. Spirtes (Eds.), *Proceedings of the 26th Conference on Uncertainty and Artificial Intelligence* (pp. 277–286). AUA Press.
- Kitcher, P. (1990). The division of cognitive labor. *Journal of Philosophy*, 87(1), 5–22.
- Kitcher, P. (1993). *The advancement of science*. New York: Oxford University Press.
- Lewis, H.F. & Sexton T.R. (2004). Network DEA: efficiency analysis of organizations with complex internal structure. *Computers & Operations Research*, 31, 1365–1410.
- Perović, S., Radovanović, S., Sikimić, V. & Berber, A. (2016). Optimal research team composition: data envelopment analysis of Fermilab experiments. *Scientometrics*, 108(1), 83–111. [11 SEP]
- Schulte, O. (2000). Inferring Conservation Laws in Particle Physics: A Case Study in the Problem of Induction. *The British Journal for the Philosophy of Science*, 51(4), 771–806.
- Strevens, M. (2003). The role of the priority rule in science. *Journal of Philosophy*, 100(2),

55–79.

Surowiecki J. (2004). *The Wisdom of Crowds: Why the Many Are Smarter Than the Few and How Collective Wisdom Shapes Business, Economies, Societies and Nations*. Anchor Books: Random House LLC.

Thagard P. (1988). *Computational Philosophy of Science*. Castle Rock, Pittsford, USA.

Zollman, K. J. (2007). The communication structure of epistemic communities. *Philosophy of Science*, 74(5), 574–587.

Zollman, K. J. (2010). The epistemic benefit of transient diversity. *Erkenntnis*, 72(1), 17–35.

INTERDISCIPLINARNOST U SAVREMENOJ FILOZOFIJI: PRIMER SOCIJALNE EPISTEMOLOGIJE

Apstrakt: Nakon pomeranja težišta primenjene epistemologije sa znanja koje se pripisuje pojedincu na ispitivanje sticanja znanja u okviru grupe, usledilo je interesovanje za istraživanje dinamike grupe. Tvrdimo da socijalna epistemologija, kao obećavajuća oblast filozofije, zahteva upotrebu znanja iz računarstva, psihologije i logike. Prvo, kada je računarstvo u pitanju, prvi je Zolman (Zollman, 2010) koristio kompjuterske simulacije zasnovane na hipotezama za dolazak do zajedničkog znanja u nauci, dok su Perović i ostali (2016) koristili simulaciju zasnovanu na podacima u oblasti filozofije fizike. Drugo, psihološka istraživanja informacionih kaskada i pluralističkog neznanja predstavljaju okosnice u izučavanju znanja grupe u socijalnoj epistemologiji nauke. Zbog toga ćemo, nakon pružanja argumenata u prilog ovih interdisciplinarnih pristupa, prikazati tri prirodne i suštinske smernice za dalje istraživanje u ovoj oblasti.

Ključne reči: *socijalna epistemologija, interdisciplinarnost, logika, filozofija nauke.*

Горан М. Јаковљевић¹
 Департман за филозофију
 Филозофски факултет
 Универзитет у Нишу

Изворни научни рад
 УДК 111 Парменид

ПАРМЕНИДОВА ОНТОЛОГИЈА

Сажетак: „Добро заокружена лопта“ и друге метафоре, којима скромни Парменид, преносећи поетске речи богиње Дике, парадоксално описује једноструко биће – у разлици спрам Емпедокла, који четвороструко биће поетски и без парадокса објављује властитим „божанским“ речима – завеле су читаву једну армију тумача да верује у материјално Парменидово једно.

Како је тако велика већина тумача могла да превиди изричито упозорење Аристотела у А5 поглављу *Метафизике* како је Парменид једно схватио појмовно (по појму једноструког бивствовања), а Мелис материјално (по материји)? То је било могуће на темељу доминације просечних тумача, који су фрагменте пресократоваца тумачили само дословно, површно и притом записано једни од других преписивали, уместо да по нити водиљи одлучујућих увида Аристотела стрпљиво прате логику фрагмената пресократоваца и контекст унутар кога се сваки став или термин појављује.

Заузме ли се последње поменуто становиште посебно према збору богиње Дике, показаће се да се овде ради о првом западноевропском логичко-онтолошком збору који с једне стране прописује подвргавање сваког бивствујућег и сваког става ставу идентитета и ставу непротивречности, а с друге стране објављује бивствовање као оно логичко-онтолошки потпуно, тј. као оно апсолутно у смислу апсолв-ираности од сваке разлике (у смислу прве категорије Хегелове *Знаности логике*).

Кључне речи: биће, небиће, бивствовање, небивствовање, једно.

У Парменидовој поеми богиња Правда (Δίκη) разликује три „пута истраживања“ (Diels und Kranz, 1985: 231 (D/K 28 В 2.2)), тј. три збора. Први збор, тј. прво зборене (τὸ λέγειν), је збор о бићу (τὸ εἶναι), истинит збор. Други збор је збор о небићу (τὸ μὴ εἶναι), а њега богиња помиње само како би га искључила као не-логичан (незборит), контрадикторан.² Трећи је о приви-

¹ goran.jakovljevic@filfak.ni.ac.rs

² Видети Diels und Kranz, 1985: 231 (D/K 28 В 2.1–8):

- „2.1 Хајде, ја ћу ти рећи, а ти саслушав' причу похрани,
- 2.2 који су једини замисливи путеви истраживања:
- 2.3 један да јесте [бивствовање] и да није небивствовање,
- 2.4 стаза је [то] Уверења ([која] Истину следи),
- 2.5 други да није [бивствовање] и да нужно јесте небивствовање,

ду, збор гомиле, „неразборите руље“ (Diels und Kranz, 1985: 233 (D/K 28 В 6.7)), обичних смртника, оних који „лутају“, који су „двоглави“ (Diels und Kranz, 1985: 233 (D/K 28 В 6.5)).

Поема се састоји из три дела, из увода (фрагмент 1), из збора о бићу (од почетка 2. фрагмента до 51. стиха 8. фрагмента) и збора о привиду, тј. мнењу смртника (од 51. стиха 8. фрагмента па до краја поеме). У другом делу ту и тамо је присутан како збор о небићу (нпр. у другом делу 2. фрагмента и у првом делу 6. фрагмента), тј. о не-путу и не-збору, заправо, о оном о чему се не може ни зборити ни мислити, тако и збор о привиду (у другом делу 6. фрагмента и у стиховима 38–41 осмог фрагмента)³ – и један и други као одвраћајући, искључујући збор: небиће и привид се искључују из бића и такође из мишљења и збора о бићу, јер „исто је мислити и [мислити] бивствовање“ (Diels und Kranz, 1985: 231 (D/K 28 В 3)), исто је мислити (односно зборити) и мислити (односно зборити) о бивствовању.

Али оно што богиња искључује враћа се, увлачи се у биће и истину, прекида их већ самим тим чином искључивања, самим ословљавањем ради искључивања. Ако се може мислити и зборити само о чистом бићу, о бићу потпуно очишћеном од небића и привида, ако јесте само чисто, сво⁴ исто,

2.6 то је, објављујем ти, сасвим неистражива путања:

2.7 нити можеш сазнати небиће (јер [то] није изводљиво)

2.8 нити [га] објавити.“

При превођењу ових и осталих стихова Парменидове поеме у знатној мери је преузиман превод С. Жуњића (Žunjić, 1984). Местимично је преузиман и превод Д. Шкиљана (видети Diels, 1983).

³ Строго узевши, и збор о привиду је збор о не-путу и не-збору. Парменид није вршио никакво диференцирање бића, па самим тим није „знао“ ни за какво степеновање бића. Строго узевши, пут небића и пут мнења, тј. привида заправо су – сходно Парменидовом ригидном појму бића – један исти пут, који се у поеми назива различитим именима и разматра у различитим зборенима. Отуд и лаж „јесте“ ништа, тј. не бивствује, не постоји: нема лажи, сваки збор је истинит, будући да збор по дефиницији јесте збор о чистом бићу и само о чистом бићу.

У литератури, па и у овом чланку, присутну тезу о три пута истраживања у Парменидовој поеми треба узимати са извесном резервом, будући да та теза не узима довољно у обзир Парменидову онтолошку искључивост: или чисто биће или чисто ништа – искључена је могућност сваког нечистог ништа, тј. привида у данас уобичајеном, непарменидовском смислу.

⁴ Из два разлога (о којима овде не може бити речи) потребно је увек зборити и писати „све време“, „све биће“ итд. Али при превођењу Парменидове речи „пᾶν“, и само у том случају, потребно је посетити за заменичким придевом „сво“ и користити изразе „сво биће“ и „све једно“. Ако се у преводу 5. стиха 8. фрагмента допусти тврдња да је биће „сада скупа све“, допустиће се да се, противно Парменидовом учењу, преко заменичког придева средњег рода „све“ (који, према иначе добро заснованом граматичком правилу, не сме бити замењен речју „сво“) у тај стих увуче плуралистичка онтологија. Додатни проблем настао би при превођењу и упоређивању Хераклитовог „ἔν παντα“ (Diels und Kranz, 1985: 161 (D/K 22 В 50)) и парменидовског „ἔν παντ... ὁμοίον“ (Diels und Kranz, 1985: 237 (D/K 28 В 8. 22)): „једно све [различито]“ и „једно 'све... исто““. Конфузност овог превода ових крилатица (основних формула) последица је преводилачког придржавања граматичког правила да заменички придев средњег рода „све“ не сме ни у ком случају бити замењен речју „сво“. А кад не би било оне интервенције у угластој загради (кад не би било речи „различно“ у тој загради), не би било могуће јасно разликовање основних формула

непрекидно, апсолутно биће, како то да богиња збори и о привиду, чак и о небићу?

У овом чланку израз „биће“ је употребљен као превод Парменидовог (и, шире гледано, пресократског) „τὸ ἔόν“ као старијег облика речи „τὸ ὄν“, коју користе Платон и Аристотел. Иако ни Аристотел није правио онтолошку разлику, разлику између бивствујућег и бивствовања, њему – у разлици спрам Платона – ипак није свеједно да ли ће у неком контексту употребити реч „τὸ ὄν“ или реч „τὸ εἶναι“, па је уместо да се ове речи при превођењу и тумачењу његових ставова, и уопште у склопу гледања на филозофску терминологију из његове перспективе, преводе речима „бивствујуће“ и „бивствовање“. Како је пресократовцима и Платону свеједно да ли ће у неком контексту употребити реч „τὸ ἔόν“ („τὸ ὄν“) или реч „εἶναι“ (и „τὸ εἶναι“), то најподеснији превод њихове глаголско-придевске именице, тј. поимениченог глаголског придева „τὸ ἔόν“ („τὸ ὄν“), јесте реч „биће“ (изворно: битије, бити-је, оно бити), која данас има и значење бивствујућег (значење немачког „*das Seiende*“) и значење бивствовања, бити-ја, оног бити, оног бивствовати (значење немачког „*das Sein*“; ово њено значење додуше све више бледи, али је довољно живо да може одиграти важну улогу). У овом чланку Парменидов инфинитив „εἶναι“ третиран је као поименичени инфинитив, као глаголска именица, као „τὸ εἶναι“, и превођен речју „бивствовање“, али – у складу с оним што је речено у претходној реченици – на плану значења није прављена никаква разлика између њега и глаголскопридевске именице „τὸ ἔόν“. Отуд је у чланку реч о Парменидовом бићу (τὸ ἔόν), тј. бивствовању (εἶναι), тј. бивствовати (εἶναι).

И бивствовање и биће за Парменида су били апстрактно јестање које је једно једино, пошто је лишено сваке разлике. Али он је то апстрактно, пуко јестање сматрао нечим истинитим, збиљним, прџвим и, може се чак рећи, добрим и лепим – једном речју: вредним. За разлику од Аристотела, а слично Платону, он је бивствовању придавао и вредносну конотацију. У српском језику је та вредносна конотација веома изражена у речи „биће“, што је додатни разлог да се ова реч истури као водећа онтолошко-аксиолошка реч Парменидовог и Платоновог учења. И они сами су, нарочито Платон, више држали до речи „τὸ (ἐ)όν“, него до речи „(τὸ) εἶναι“, па неће бити неправедно ако се у тумачењу њихових текстова предност да речи „биће“. Парменидово биће је, дакле, истински

ове две и те како различите онтологије. Одступањем од оног граматичког правила и увођењем (само при превођењу и тумачењу Парменидове поеме) „неправилног“ заменичког придева средњег рода „сво“, конфузија нестаје, а основна разлика између Хераклитове и Парменидове онтологије постаје јасно видљива: наспрам Хераклитовог „једно све [различито]“ стоји сада Парменидово „једно 'сво... исто“.

Хераклитово „*πάντα*“, „све“, као реч чији број јесте множина, упућује на све ствари, сва бића, док Парменидово „*πάν*“, „сво“, као реч чији број јесте једнина, упућује на једну „ствар“, једно биће. Једно за Парменида јесте сво исто, док за Хераклита једно јесу све различите ствари, сва различита бића у свом стицају, игри.

⁵ Изузетак су стихови 7.1, 8.32 и 8.39, у којима је тај инфинитив третиран баш као инфинитив и превођен – тамо где је то било потребно – конструкцијом „*да + презент*“.

(уистину), збиљно, бивствено (ὄντως) бивствујуће, и то управо због тога што је чисто, сво исто, што је једно једино вечно сада, што је лишено времености, лишено сваког другог сада, сваког прошлог и будућег сада.

Парменидово биће има дакле, слично Платоновом, а посве различито од Аристотеловог „неутралног“ бивствујућег, емфатички смисао истински бивствујућег, али се од Платоновог разликује по томе што је једино. Платон је међу последњима у низу филозофа који су мултипликовали парменидовско биће, парменидовско једино. Скоро читава хеленска филозофија до Аристотела заправо је реакција на Парменидову поставку о једном једноструком бићу. Основне онтолошке поставке Емпедокла, Анаксагоре, атомиста, Платона и Аристотела заправо су покушаји да се „спасу феномени“ („σώζειν τὰ φαίνόμενα“), тј. свет, који према Пармениду јесте привид. У покушају спасавања, заправо оправдавања („рехабилитације“) тог света (све-га) сви су настојали да се што је могуће више држе језгра Парменидове онтологије, става да јесте чисто биће и да није небиће, и језгра његове „логике“, принципа идентитета и принципа непротивречности.

Изузетак је Хераклит, који је баш тај парменидовски свет привида прогласио једним јединим, као што се може докучити и из последња два стиха 6. фрагмента Парменидове поеме, у којима се изгледа упућује баш на Хераклитово учење. Строго узевши, код Парменида нема разликовања истинског и привидног бића, јер нема уопште никаквог разликовања, никаквог мноштва. Биће је сво једно, али никако све једно, јер нема никаквог све, не бивствују никакве све ствари, нема ничег осим једног искључивог бића које је лишено сваке мноштвености, сваког кретања, сваког простора и времена.

У чему се састоји богињин збор о бићу, тј. бивствовању? Грубо узевши, велики део њеног збора о бићу своди се на једну удвојену таутологију: бивствовање јесте (бивствује), небивствовање (μὴ εἶναι) није (не бивствује). Јестаће јесте, нејестаће није. То је главна, доминантна тема богињиног, заправо, Парменидовог збора о бићу; та тврдња изречена најпре у стиху 2.3 и затим, уз незнатне нијансе, поновљена још неколико пута – две таутологије и ништа више: „Нужно је зборење и мишљење да биће јесте, јер бивствовање јесте, а ништа [μὴδέν] није“ (Diels und Kranz, 1985: 232 (D/K 28 В 6.1–2)). „Јер никад неће завладати то да небића [μὴ ὄντα] јесу“ (Diels und Kranz, 1985: 234 (D/K 28 В 7.1)). Бивствовање јесте, бивствује, о њему се може мислити и зборити, штавише, може се мислити и зборити само о бивствовању, о бићу, јер „исто је мислити и [мислити] оно ради чега је мисао“ (Diels und Kranz, 1985: 238 (D/K 28 В 8.34)), а мисао је, наравно, ради бића. Стихови који следе након овог, пре свега по Хајдегеровим тумачењима познатог 34. стиха, посебно стихови 35–37,⁶ потврђују исправност овде понуђеног превода, у коме се, за разлику од

⁶ Diels und Kranz, 1985: 238 (D/K 28 В 8.35–37):

8.35 „јер без бића, за које је [мишљење] везано,

8.36 нећеш наћи мишљење; јер ништа друго није нити ће бити

8.37 осим бића...“

Хајдегерових превода, прати проста преводачка и истраживачка интуиција да Парменид у знатном делу поеме само варира формулације основних онтолошко-логичких принципа, принципа идентитета (имплицитно постављеног најјасније у стиховима 6.1–2 и 2.3) и принципа непротивречности (имплицитно постављеног у стиховима 2.5, 7.1 и 8.8–9) и формулације онтолошке тезе о једноструком, простом бивствовању.

Као што се види већ при површном погледу на 8. фрагмент, Парменид није штедео речи у настојању да одреди то своје једноструко бивствовање, тј. биће. А управо то мноштво (многоструко) понекад веома сликовитих израза доводи у забуну многе тумаче. Ти метафорички описи бића као неуништивног, мирног, непрекидног (континуираног), нарочито као нечег чија је „међа крајња“ (Diels und Kranz, 1985: 238 (D/K 28 B 8.42)), што је „свуда довршено“ (Diels und Kranz, 1985: 238 (D/K 28 B 8.42–43)) и „налик телу добро заокружене лопте“ (Diels und Kranz, 1985: 238 (D/K 28 B 8.43)), неминовно су тумачима, нпр. Винделбанду (Windelband, 1988), Барнету (Barnet, 2004) и Адорну (Adorno, 1986), сугерисали материјалистичку интерпретацију.

Парменидовско биће Аристотел је, међутим, разумевао сасвим другачије, „логички“ (сасвим условно логички). У А5 поглављу *Метафизике* он каже да је „Парменид, како се чини, једно схватио по појму [κατὰ τὸν λόγον], а Мелис по твари [κατὰ τὴν ὕλην]“ (Aristoteles, 1989: 34 (986b18–20)). Не треба бити у забуну због тога што Аристотел овде не помиње ни бивствовање ни биће, већ само једно. То једно је главно својство парменидовског бића, заправо, својство које под себе супсумира сва остала својства бића наведена у 8. фрагменту. Због тога није ни наведено горе при помињању неких својстава парменидовског бића. Као заједничко име свих својстава бића „једно“ је несlikовита реч која сама по себи не упућује ни на какву твар, материју, али такође ни на идеју – реч чије се значење може испуњавати свакаким садржајима, на најразличитије, па чак и супротне начине.

Синтагму „једно по појму“ Аристотел је употребио да би назначио да парменидовско једно јесте једно по појму јестања, бивствовања.⁷ О парменидовском једном он је размишљао вероватно на следећи начин: Овај Елејац се упорно држи тог баналног, тривијалног „запажања“ да свако бивствујуће, сваки камен, свако дрво, сваки човек итд. јесте. Овај камен јесте, онај камен јесте, ово дрво јесте, оно дрво јесте, овај човек јесте, онај човек јесте. И он обраћа код свих бивствујућих пажњу само на то да она јесу, да јестају, бивствују, да су бивствујућа. Будући да има у виду само то њихово пуко, голо јестање, све их чини једним по том простом, једноструком, „свуда“ истом (хомогеном) јестању. Та парменидовска једност је једност најапстрактније схваћеног јестања, једноструког, свог истог јестања. Парменидовска једност је једност свог истог

⁷ Видети Žunjić, 1988: 43–44: „Аристотел, наима, (с правом) сматра да је Парменид своју једност извео из појма 'јестања'. ... Пошто све јесте бивствујуће (јестајуће), све је једно у томе“ што је јестајуће, што јесте. На исти начин, али недовољно експлицитно, Парменидово једно по појму схвата и М. Арсенијевић: „На неки начин квалитативно различите ствари јесу исте, јер, пре свега, постоје...“ (Арсенијевић, 1986: 102). Све ствари су исте, једно су на основу постојања, јестања, које је за Парменида једноструко, једнозначно.

бивствовања. Парменидовско бивствовање је бивствовање једног свог истог. И ту Аристотел приговара Пармениду служећи се рефлексивним појмовима, које је у *Софисти* против Парменида окренуо већ Платон (а које ће касније у великом стилу развити Хегел у другој књизи своје *Знаности логике*): бивствујуће је многоструко, реч „бивствујуће“ има мноштво значења (видети Aristoteles, 2009: 2 (1028a10)).

Парменидовско бивствовање је толико сиромашно, толико апстрактно одређење, да се без устезања, без икакве потребе за дистингирањем може придати свему и свачему. Управо због тога то се одређење разматра на почетку Хегелове *Знаности логике*, и то као изједначено с ничим. Ово хегеловско ништа нема скоро никакве везе ни са хајдегеровским ништа ни са парменидовским ништа, већ је исто што и испразност, највећа могућа лишеност одређења. Парменидовско бивствовање је за Хегела ништа зато што се о њему заправо ништа не може рећи; не зато што би било „некаква“ рачунајућем мишљењу недоступна „трансценденција“ сваког бивствујућег (какво је хајдегеровско бивствовање), него зато што је толико сиромашно, толико испразно, да све што се о њему може рећи јесте само то да јесте, да јесте и ништа више.

У приступању Парменидовој онтологији треба се чувати мистификација и потраге за дубоким увидима. Такав приступ Пармениду оличен је пре свега у Хајдегеровим преводима и тумачењима. Његове интерпретације су значајне пре свега за разумевање његове властите филозофије, а тек секундарно и за разумевање самих његових интерпретандума, у овом случају Парменидових фрагмената. Пармениду треба прићи као првом међу западноевропским онтолозима, као филозофу који је на Западу први поставио питање о бивствовању и небивствовању и који је, одговарајући на њега, први на Западу поставио основне логичко-онтолошке принципе.

Литература

- Adorno, Th. (1986). *Filozofska terminologija*. Sarajevo: Svjetlost.
- Aristoteles (1989). *Aristoteles' Metaphysik*, Bücher I (A) – VI (E). Hamburg: F. Meiner (redakcija grčkog teksta: W. Christ; prerađen prevod na nemački: H. Bonitz; komentar: H. Seidl).
- Aristoteles (2009). *Aristoteles' Metaphysik*, Bücher VII (Z) – XIV (N). Hamburg: F. Meiner (redakcija grčkog teksta: W. Christ; prerađen prevod na nemački: H. Bonitz; komentar: H. Seidl).
- Arsenijević, M. (1986). *Prostor vreme Zenon*. Beograd–Zagreb: Filozofsko društvo Srbije – Grafički zavod Hrvatske.
- Barnet, Dž. (2004). *Rana grčka filozofija*. Beograd: ZUNS.
- Diels, H. (1983). *Predsokratovci*, svezak I. Zagreb: Naprijed.
- Diels, H. und Kranz, W. (1985). *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Bd. 1. Zürich; Berlin: Weidmann.

Windelband, W. (1988). *Povijest filozofije*, knjiga I. Zagreb: Naprijed.

Žunjić, S. (1984). *Fragmenti Elejaca*. Beograd: BIGZ.

Žunjić, S. (1988). *Aristotel i henologija*. Beograd: Prosveta.

PARMENIDES' ONTOLOGIE

Zusammenfassung: "Wohlgerundete Kugel" und andere Metaphern, mit denen der bescheidene Parmenides, die dichterischen Wörter der Göttin Dike übertragend, das einfache Wesen paradoxerweise beschreibt – im Unterschied zu Empedokles, der das vierfache Wesen mit seinen eigenen „göttlichen“ Wörtern dichterisch und ohne Paradoxon kundgibt –, haben eine ganze Armee der Ausleger dazu verführt an das materielle Eine des Parmenides zu glauben.

Wie eine so große Mehrheit der Ausleger die ausdrückliche Warnung des Aristoteles im A5 Kapitel *der Metaphysik*, Parmenides habe das Eine begrifflich (nach dem Begriff des einfachen Seins), Melissos aber stofflich (nach dem Stoff) gefasst, übersehen konnte? Es war möglich aufgrund des Übergewichts der durchschnittlichen Ausleger, die die Fragmente der Vorsokratiker nur buchstäblich, oberflächlich interpretiert und das dabei Geschriebene voneinander übergeschrieben haben, anstatt am Leitfaden der entscheidenden Einblicke des Aristoteles die Logik der Fragmente der Vorsokratiker und den Kontext innerhalb dessen jeweiliger Satz oder Terminus erscheint geduldig zu verfolgen.

Nimmt man die letztgenannte Stellung besonders zum Diskurs der Göttin Dike, so wird gezeigt werden dass es hier um den ersten abendländischen logisch-ontologischen Diskurs handelt der einerseits die Unterordnung jedes Seienden und jedes Satzes dem Satz der Identität und dem Satz des Widerspruchs vorschreibt und andererseits das Sein als das logisch-ontologisch Vollendete, d. h. als das Absolute im Sinne des Absolv-iertseins von jeder Differenz (im Sinne der ersten Kategorie der Hegelschen *Wissenschaft der Logik*) offenbart.

Schlüsselwörter: *das Wesen, das Nichtwesen, das Sein, das Nichtsein, das Eine.*

Goran Ružić¹, *docent*
 Filozofski fakultet Niš
 Univerzitet u Nišu

Стручни рад
 УДК 11 Кант И.; 11 Аристотел

PRINCIP KONTINUITETA (Aristotelov i Kantov indefinitizam)

Apstrakt: Princip ili načelo kontinuiteta nalazi se na granici predmetnog područja filozofije, matematike i fizike. Istorijski pomatrano još su Elejci tvrdili da ono što postoji mora biti (pored ostalog) jedinstveno, homogeno i kontinuirano. Aristotel je u ‘Kategorijama’ govorio o diskretnom i kontinuiranom kvantitetu gde ovom drugom pripadaju prostor i vreme. Aristotel smatra da su kontinuirane veličine aktualno neizdeljene, ali potencijalno deljive u beskonačnost. Kod Parmenida, Zenona i Aristotela kontinuum označava nadovezivanje potencijalnih (mogućih) delova nečega što je homogeno, a delovi kontinuuma su samo potencijalni delovi. Ovakve celine čiji su delovi samo potencijalni, Kant je u *Kritici čistog uma* nazvao idealnim celinama (*composita idealia*). U Kantovoj teoriji kontinuuma stoji da linearno uređeni stup tačaka, ako je savršen i koherentan, može da konstituiše kontinuum. Uslovi savršenosti i koherentnosti stoje pod pretpostavkom važenja Arhimedovog aksioma koji tvrdi da se od tačke A do tačke B u prostoru može stići u ograničenom broju koraka.

Кljučне речи: kontinuum, homogenost, beskonačnost, prostor i vreme.

Princip ili načelo kontinuiteta nalazi se na tromeđi filozofije, fizike i matematike. Stoga, pristup problemu definisanja ovog principa mora biti interdisciplinaran, tj. takav da uvažava legitimne pretenzije svake od nabrojanih nauka za njegovo određenje. Svrha ovog rada nije u istorijskoj retrospekciji principa neprekidnosti već u razmatranju mogućnosti primene ovog principa. U tom cilju važno je podsetiti da su još Elejci smatrali da ono postojeće (biće, to on) mora biti homogeno (isto sa samim sobom, ne može u sebi biti raznoliko i deljivo i podložno prostornom i vremenskom stepenovanju), jedinstveno (Jedno, bez delova, razlika i diskontinuiranosti, dakle nedeljivo) i kontinuirano (sinexes, neprekidno je i nije ni iz čega sastavljeno).² Pored navedenih atributa jednog (bića) dodaćemo da je o strukturi kontinuuma moguće govoriti jedino ukoliko se delovi kontinuuma shvate kao potencijalni delovi jer su delovi kontinuirane celine i sami kontinuirani. Pitanje hipotetičke ili kategoričke deljivosti kontinuuma nije naivno: u prvom slučaju obično je reč o *reductio ad absurdum* pretpostavke o po-

¹ drgoranruzic@gmail.com

² U svojoj obimnoj studiji *Prostor vreme Zenon* profesor Miloš Arsenijević smatra Parmenidov zaključak da *de facto* nema mnoštva treba razumeti kao inverzni ontološki princip koji naziva *indiscernibilitas identitatum* (Arsenijević, 1986: 53).

stojanju mnoštva, a u drugom, kategoričko tvrđenje da je kontinuum beskonačno (neograničeno) deljiv implicira da će kontinuum biti mnoštven, a ne jedinstven. Pojam beskonačnosti u starogrčku matematiku uveo je Zenon aporijom „dihotomija“ u obliku neograničenih konvergentnih nizova koji se odvijaju *in infinitum*, ali nikada ne stižu na cilj bez obzira na vreme. Drugačije rečeno niz veličina koje su za polovinu manje od prethodne neograničeno raste, ali njihov zbir ne raste u beskonačnost, odnosno ne može da stigne ni do broja jedan. Navedena aporija Zenona iz Eleje je „dijalektička“ zbog toga što prikazuje beskonačni proces deljenja konačne dužine na delove čiji zbir neograničeno raste (Becker, 1988: 72). Pominjanje potencijalnih (mogućih) delova aktualne (stvarne) celine dovodi nas do Aristotelove teze da sve ono što je kontinuirano je aktualno nepodeljeno, ali jeste deljivo u beskonačnost (Arsenijević, 2003: 23). Naime, Aristotel je u *Kategorijama* istakao da je kvantitet delom diskretan i drugim delom kontinuiran i da to određenje zavisi od položaja koji delovi imaju jedan prema drugom ili ga nemaju. „Primeri za diskretan kvantitet jesu broj i govor, a primer za kontinuiran kvantitet jesu linija, površina, telo, a sem toga, još vreme i mesto“ (Aristotel, 1965: 15). Nabranje entiteta kontinuiranog kvantiteta polazi od toga da je moguće utvrditi zajedničku granicu dodirivanja (kontinualnog) linija (a to je tačka), površina (a to je linija) i tela (a to su površine). Kao paradigmu kontinuiranog kvantiteta Aristotel uzima pravu liniju zato što nema prekida ni u jednoj tački, a analogno tome i vreme je kontinuirano zato što se interval prošlosti dodiruje sa intervalom budućnosti u tački (trenutku, granici) koju nazivamo sadašnjost. Sadašnjost je zajednička granica prošlosti i budućnosti ili, tehnički rečeno, supremum prošlosti koincidira sa infimumom budućnosti (Jandrić, 2003: 17). Vreme kao kontinuirana veličina ne može biti konstituisano iz trenutka koji po definiciji nemaju ekstenziju i nisu deljivi već iz intervala. Ono što je za Aristotela bilo evidentno da je nužno kontinuirano jeste kretanje kao promena mesta. Zaključak koji Aristotel izvodi je da pošto je svako kretanje kontinuirano, vreme mora biti kontinuirano. Kretanje pripisujemo pređenom putu, a vreme pripisujemo kretanju kao broj trajanja kretanja (Aristotel, 2006: 220B). „Na nivou našeg matematičkog modela, Aristotelovo tvrđenje da kontinuiranost kretanja povlači kontinuiranost vremena značilo bi da kontinuirana funkcija, koja opisuje kretanje, mora imati kontinuiran domen, koji predstavlja model vremena odnosno skupa trenutaka“ (Jandrić, 2003: 50). Očigledno je da Aristotel ističe povlašćen status kretanja u odnosu na ostale promene jer kad ne bi bilo kretanja ne bi bilo ni vremena. Konstantno ponavljanje da je vreme kontinuirano obavezuje nas da ne pomislimo da struktura vremena može biti nalik strukturi prirodnih brojeva jer je to paradigma diskretne veličine koja bi implicirala zaključak da bi sve promene bile kontinuirane. Lajbnic bi oberučke prihvatio stav da su sve promene kontinuirane, a Aristotel bi dokazivao postojanje diskontinuiranih promena insistiranjem na kontinuiranosti vremena. O kretanju i mirovanju može se govoriti samo u okviru nekog vremenskog intervala, ali ne i o trenutku. Za razliku od intervala trenuci nemaju trajanje, pa ako bismo rekli da je vremenski interval sastavljen od trenutaka ni on ne bi imao trajanje. Analogno tome ni linija se ne sastoji iz tačaka već iz podeljenih (kraćih) linija, tj. entiteti viših dimenzija ne sastoje se iz entiteta nižih dimenzija. Ako je vreme deljivo, onda i njegovi intervali moraju biti deljivi, odnosno kontinuirane veličine su deljive na delove koji se opet, dalje, mogu deliti. Za principi-

jelno, sistematsko shvatanje „kontinuiteta“ vrlo je važno zapamtiti tu Aristotelovu koncepciju: da se dužina ne sastoji od tačaka, već da su beskonačno mnoge tačke u njoj samo prema mogućnosti; u tom smislu da se mogu proizvesti deljenjem ili drugim matematičkim operacijama konstruktivnog tipa (Becker, 1998: 81). Kantorovo (Cantor) učenje o skupovima polazi od toga da je linija aktualno beskonačan skup tačaka koje se deljenjem, dodavanjem i drugim konstrukcijama apstrahuju zbog razmatranja. Aristotelovo učenje o beskonačnom u mogućnosti predstavlja osnov za Kantovo razrešenje matematičkih antinomija (konačna ili beskonačna ekstenzija sveta u prostoru i vremenu).³ Suštinu beskonačnog Aristotel vidi u procesu koji se može neograničeno nastavljati (u potencijalnoj formi). Kantor je u svojoj teoriji skupova stavio van važnja aksiom koji je formulisao Euklid, a to je da je celina veća od dela (Becker, 1998: 104). On je smatrao (i dokazao) da nije prebrojiv samo skup racionalnih nego i algebarskih brojeva dok nije prebrojiv skup realnih (racionalnih i iracionalnih) brojeva. „Nasuprot tome, takozvani 'kontinuum', tj. skup svih realnih brojeva jedinične dužine više se ne može izbrojati. Nisu, dakle, svi beskonačni skupovi jednako masivni“ (Becker, 1998: 105). Kantor smatra da postoji skup veće masivnosti od skupa prirodnih brojeva, a to je skup realnih brojeva (tzv. kontinuum). Pošavši od jednog aspekta kategorije kvantiteta-kontinuum, susreli smo se sa mnogim drugim pitanjima: odnosom celine i dela, deljenja i dodavanja, konačnosti i beskonačnosti, itd.⁴ Zasnivanjem transcendentnog filozofskog stanovišta u svojoj teorijskoj filozofiji, kad je reč o mogućnosti rešenja nagomilanih metafizičkih problema, Kant je ponudio svoj odgovor i na pitanje kontinuum. U *Kritici čistog uma* (Kant, 1976) Kant polazi od toga da je saznanje matematičke nauke upućeno na zorove jer ono nije čisto razumskog porekla ili preciznije, temelji se na čistim formama čulnosti: prostoru i vremenu. Beker posebno napominje da je aritmetika (sa algebrama i analizom) utemeljena na zoru, tj. transcendentnoj shemi vremenskog niza. Podsetićemo da su za Kanta transcendentalne sheme zapravo vremenske odredbe *a priori* po pravilima koja se odnose prema redu kategorija i to su sheme vremenskog niza, sadržaja, poretka i skupa u pogledu svih predmeta mogućeg iskustva (Kant, 1976: A145).⁵ Ovaj prelazak sa Kantove na Aristotelovu teoriju kontinuum nije ni slučajna, ni neopravdana. Ispostaviće se i pokazati da

³ „...(Aristotel kaže da matematičar posmatra ono što jest kroz apstrakciju (ostavljanje po strani), on promatra (i oblikom) različite stvari (tačke, crte, plohe, tijela) sobzirom na ono kvantitativno i kontinuirano“ (Becker, 1998: 108).

⁴ „Neograničen slijed skupova sve većih masivnosti kao cjelina je i sam potencijalno beskonačan, premda su njegovi pojedini članovi aktualno-beskonačni skupovi“ (Becker, 1998: 108).

⁵ U svojoj doktorskoj disertaciji *Transcendentalna, spekulativna i formalna ontologija* Goran Jakovljević na elegantan način sažima transcendentalnu shemu vremenskog niza: a) jedinica vremena kao čisti unutrašnji zor i jedinica prostora kao čisti spoljašnji zor; b) mnoštvo istovrsnih jedinica vremena i prostora; c) celokupnost istovrsnih jedinica vremena i celokupnost istovrsnih jedinica prostora = broj = sinteza transcendentalne uobrazilje kao nizanje i prikupljanje istovrsnih jedinica vremena, a vreme kao vremenski niz je zapravo zor vremena u modusu vremenskog niza a prostor kao niz tačaka = zor prostora kao vremenskog niza tačaka (kao nizanja tačaka u vremenu); ekstenzitet vremena = transcendentalna shema ekstenziteta vremenskog niza = ekstenzitet kao shema kategorije kvantiteta, kao transponovana shema vremenskog niza (Jakovljević, 2012: 97).

imaju nekoliko zajedničkih elemenata. Naš cilj nije da detaljno analiziramo sve tipove teorija kontinuuma (finitizam, infinitizam, indefinitizam, atomizam), već da istaknemo principe i razloge po kojima se one razlikuju, kao i njihove moguće sličnosti. Kant smatra da je kontinuitet *a priori* kvalitet ekstenzivnih veličina, tj. da je s obzirom na transcendentalne moći našeg saznanja takav da svaku veličinu posmatramo kao kontinuiranu⁶. Naime, sve čulno date pojave jesu kontinuirane veličine kako prema svom zoru (kao ekstenzivne veličine), tako i prema svom opažaju kao intenzivne veličine (Kant, 1976: A170). Da bi pojave bile date, neophodno je da postoji njihov *a priori* i formalni uslov. To je prostor koji kao čisti čulni zor omogućava ekstenziju čulno datih pojava u određenim prostornim odnosima (pored, iznad, iza, itd.). Prostor, pak, nije diskurzivna predstava, odnosno, njemu se odriče jedinstvo pojma, tj. potvrđuje nešto jedno i jedinstveno. Prostor je predstavljanje i prikazivanje pojedinačnog kao neposrednog i celovitog. Kao neograničena i neodređena veličina, prostor je uslov mogućnosti neke određene veličine (kvantiteta) i kontinuiran je. Delovi prostora i vremena kao čistih zorova jesu opet zorovi kao pojedinačne predstave sa mnogostrukosću, ili veliki broj predstava sadržan u jednoj predstavi, tj. svesti koju mi o njoj imamo. Za Kanta je prostor jedan agregat i ne čini nikakav niz (za razliku od vremena koje je niži formalni uslov nizova), pa stoga i ne postoji nikakva razlika između progressa i regressa (sinteze) jer su svi njegovi delovi simultani. „Ali pošto delovi prostora nisu jedan drugom podređeni, već su priređeni, to jedan njegov deo nije uslov mogućnosti drugog dela, te on po sebi ne sačinjava, kao vreme, neki niz“ (Kant, 1976: B439). Jedan deo prostora je ograničen drugim delom prostora i utoliko je ograničen prostor uslovljen drugim (delom) prostora. Kao prosta mogućnost spoljašnjih pojava, prostor je forma zora i formalni zor, a ne neki predmet koji možemo opaziti. Predmeti kao pojave uslovljavaju prostor, ali prostor ne uslovljava veličinu stvari kao pojava. „Pravi (transcendentalni) pojam beskonačnosti je u tome što sukcesivna sinteza jedinice u premeravanju neke količine nikada ne može da bude završena“ (Kant 1976: B460).⁷ Mnogobrojne rasprave oko statusa prostora i vremena kao kompozituma, vođene u istoriji filozofije i nauke, Kant je u prvoj primedbi o drugoj antinomiji (o tezi) izrekao i transcendentalno stanovište: „Prostor zapravo ne bi trebalo nazvati *compositum*, već Totum, jer su njegovi delovi mogućí samo u celini, a celina nije moguća na osnovu delova. On bi strogo uzevši mogao da se zove *compositum ideale*, ali ne *compositum reale*“ (Kant, 1976: A439). Za razliku od realnog sastava (sistema) *compositum ideale* je sastavljen iz mogućih (potencijalnih idealnih) delova. Kant kao da je neodlučan u odgovoru na pitanje da li celina prethodi delovima ili delovi celini. Na jednom mestu u „*Kritici čistog uma*“ (A162) daje se prvenstvo delovima nad celinom, dok se na drugom (A169) kaže da celina mora da prethodi delovima. Ova nedoumica povlači i pitanje da li Kant zauzima stav odbrane intervalskog idealnog ili tačkasto realnog stava? Pre svega, treba

⁶ „Ekstenzivnom veličinom nazivamo onu u kojoj predstava delova čini mogućom predstavu celine (tejoj, dakle, nužno prethodi)“ (Kant, 1976: 162).

⁷ U jednoj fusnoti ova količina (koja se pominje u navedenom citatu) sadrži „na taj način jednu množinu (jedne date jedinice) koja je veća od svakog broja; to je matematički pojam beskonačnosti“ (Kant, 1976: B460).

reći da Kant posmatra kontinuum kao neograničeno deljivu veličinu sastavljenu iz neograničeno (i neodređeno) mnogo potencijalnih delova.⁸ Mogli bismo dakle reći da je kontinuum za Kanta idealni sastav sastavljen iz neograničeno mnogo mogućih delova i potencijalno deljiv u beskonačnost.⁹ Ovde su pomenuti delovi intervali a ne tačke. Nije reč o tome da se mi arbitrarno opredeljujemo za kvalitet nekog kontinuumu već da precizno definišemo sintezu jednog niza ukoliko je on nepotpun.¹⁰ Matematičari prema Kantovom uverenju govore o progresiji u beskonačnost (*progressus in infinitum*) dok filozofi (kao oni koji ispituju pojmove) govore o *progressus-u in indefinitum*.¹¹ Primer koji Kant koristi da bi ustanovio „razliku“ (koja je jako suptilna) između infinitiste (matematičara) i indefinitiste (filozofa) jeste povlačenje prave linije. Prikazaćemo je na najjednostavniji način:

infinitista: povlačite pravu liniju u beskonačnost (i nemojte da stanete);

indefinitista: povlačite pravu liniju u beskonačnost (koliko hoćete).

Iskaz *in indefinitum* i znači: neodređeno daleko i odnosi se kako na progresivnu, tako i na regresivnu sintezu. Međutim, ukoliko je celina data u empirijskom opažanju, onda je u nizu njenih unutrašnjih uslova regresivnom sintezom moguće ići (unazad) u beskonačnost. „Ali ako ona nije data, već tek treba da bude data na osnovu empirijske regresije onda samo mogu reći: moguće je ići u beskonačnost ka još višim uslovima niza“ (Kant, 1976: B543). Ako pod kontinuumom smatramo neograničenu deljivost on je u infinitizmu određen kao deljiv na neograničeno mnogo delova, a indefinitizmu isto tako, ali u neodređenu daljinu. Dve suprotstavljene teorije, kontinuumu i diskretumu, razlikuju se po tome što je u teoriji kontinuumu sadržan *compositum ideale*, dok je u pojmu diskretuma sadržan *compositum reale*. Kantov indefinitistički kontinuum je najpre *compositum ideale*, ali u drugom koraku retroaktivno opravdava i *compositum reale*. Aristotel nije dopuštao mogućnost aktualizacije beskonačnosti, kao ni beskonačnost mogućih delova. Kant dopušta beskonačnost mogućih delova, ali poriče mogućnost aktualizacije beskonačnog broja mogućih delova.¹² Činjenica je da neka veličina deljiva u beskonačnost ne implicira

⁸ Prostor je za Kanta jedna beskonačno data veličina.

⁹ „Kada se, dakle, vreme ne posmatra samo kao čisti kontinuum, već sobzirom na svojstva fizičkog sveta koja se njegovim delovima mogu pripisivati; onda navedeni argumenti ne samo što govore u prilog njegovoj intervalskoj strukturi već sugerišu i to da njegovu strukturu treba shvatiti kao strukturu potencijalnih (idealnih, nerealnih) delova po čemu bi ono bilo *compositum ideale*“ (Arsenijević, 2003: 56).

¹⁰ „Indefinitista... dopušta da se o delovima govori i nespecificovano, što znači da priznaje i neki smisao u kojem je i apsolutno, a ne samo relativno s obzirom na vrstu, može se reći koiko delova ima neko telo i iz koliko se faza sastoji neki proces“ (Arsenijević, 1986: 157).

¹¹ Aristotelov indefinitizam profesor Arsenijević nakon konstatacije da je za Aristotela jedna homogena i kontinuirana veličina de facto jedinstvena, a potencijalno množstvena, karakteriše se na sledeći način: „... on je antiinfinitista u jakom finitističkom smislu u kojem se tvrdi da je nemoguće u bilo kojem smislu reći da se neka celina sastoji od beskonačno mnogo delova“ (Arsenijević, 1986:166). Smatramo da je u tome ključna razlika u odnosu na Kantov indefinitizam.

¹² „Kant razlikuje dve vrste celine, *compositum reale* i *compositum ideale* (ili totum). *Compositum reale* odgovara kontingentnoj celini kod Aristotela, to je celina koja je sastavljena od delova koji joj prethode.

da se sastoji iz beskonačno mnogo delova. „Kretanje *in infinitum*, kao proces kojim delovi kao nešto po sebi poštuju delove prostora (ili tela), istovetno je bar utoliko sa kretanjem *in indefinitum*“ (Arsenijević, 1986: 173). Poenta je u tome da delovi prostora nastaju tek progresivnom (ili regresivnom) sintezom.¹³ Obeležje te sinteze je da je ona sukcesivna jer se deoba (deljenje) izvodi od dela ka delu. Međutim, šta bi bilo, ako pretpostavimo, da je moguća simultana deoba na konačno mnogo delova? Odgovor na ovo pitanje daje profesor Arsenijević preko jedne analogije: „U načelu je moguće imati napravu koja bi dato telo sukcesivno delila u beskonačnost, ali nemoguće je imati spravu koja bi ga simultano podelila na beskonačno mnogo delova, jer bi sama ta sprava morala prethodno da bude beskonačno izdeljena, a ovo bi moralo da se ostvari sukcesivnom deobom. U osnovi svake simultane deobe morala bi ležati sukcesivna“ (Arsenijević, 1986: 174). Iako govori o „mogućem iskustvu“ iz nekih razloga (nespecifikovanih), Kant ne dopušta mogućnost simultane deobe.¹⁴ Regresivna sinteza jedne uslovljene pojave koja sukcesijom ide „unazad“ ka njenim uslovima postavlja dilemu da li je reč o vraćanju u beskonačnost ili je reč o vraćanju koje se proteže neodređeno daleko (*in indefinitum*)? Na ovu nedoumicu Kant odgovara sledećim tvrđenjem : „...ako je celina data u empirijskom opažaju, onda regresus u nizu njenih unutrašnjih nizova ide u beskonačnost; ali ako je dat samo jedan član niza od koga regresija tek ima da pođe ka apsolutnom totalitetu, onda se obavlja samo jedno vraćanje u neodređenu daljinu (*in indefinitum*)“ (Kant, 1976: B542). Deoba jednog tela (materije) ide u beskonačnost jer je to telo dato kao ograničeno. Bilo da je reč o regresiji u beskonačnost ili neodređeno daleko, niz uslova se ne smatra kao beskonačno dat u predmetu opažanja. Ukoliko „mikro“ problem jednog ograničenog tela proširimo do neuslovljene veličine sveta kao celine (prva antinomija transcendentale dijalektike), u pogledu prostora i vremena, opet iskrsava problem da li ćemo tu regresivnu sintezu zvati *in infinitum* ili *in indefinitum*. „...O veličini sveta po sebi mi ne možemo ništa reći, čak ni to da se u njemu dešava neki *regressus in infinitum*, već samo moramo da tražimo pojam o njegovoj veličini prema onom pravilu koje određuje empirijsku regresiju u njemu“ (Kant, 1976: B546). Stoga, ne može se reći da je svet neograničen niti beskonačan u pogledu proteklog vremena, kao ni to da je ograničen i da ima svoj početak u vremenu. Regresija u nizu deobe teče *in indefinitum* i sastoji se u određivanju veličine da bi se neka veličina uopšte ostvarila. Svet kao kosmološki niz nikada ne može biti dat kao celina, pa je stoga pojam veličine sveta dat samo na osnovu regresivne sukcesivne sinteze koja se

Compositum ideale je celina, kakvu upravo predstavlja prostor, koja se može razlagati na delove, ali koja se ne sastoji iz delova“ (Arsenijević, 1986: 172). Kant zapravo smatra da ne postoji elementarni (atomistički) nedeljivi deo prostora, jer ako je prostor deljiv onda i deo prostora mora biti deljiv. Deo prostora nije prost već složen, jer ako je prostor celina, onda je i deo prostora celina i ravnopravan je sa tom celinom zato što su članovi (delovi) nužno dati zajedno sa tom celinom kao agregati.

¹³ Arsenijević smatra da za Kanta delova koje susrećemo ima beskonačno mnogo, pa je i mogućih delova beskonačno mnogo“, „...mada se zahvaljujući sukcesivnosti deobe oni nikad qua delovi ne aktualizuju“ (Arsenijević, 1986: 173).

¹⁴ Neodređenost broja mogućih delova ne znači i za Aristotela pravu beskonačnost mogućih delova (Arsenijević, 1986: 195).

sastoji u određivanju veličine. Iz svih ovih razloga, najpravičnije je reći da taj regres ne ide u beskonačnost već u neodređenu daljinu da bi se proizvela neka veličina (Kant, 1976: B551). Regresija koja ide od uslovljene pojave ka uslovima mogućnosti te pojave jeste deoba (deljenje delova) neke celine. To deljenje delova Kant naziva subdivizija ili dekompozicija (Kant, 1976: B551). Deoba delova jedne celine može teći i kontinuirano ukoliko su svi (novi) delovi dalje deljivi; onda regresija koja ide od uslovljene pojave ka njenim uslovima može biti *in infinitum*. Kao primer i primedbu regresije koja ide *in infinitum* Kant uzima prostor koji pri dekompoziciji takođe daje prostore i zato je deljiv u beskonačnost. „Deljivost tela zasniva se na deljivosti prostora koji čini njegovu mogućnost kao jedne rasprostrte celine. Ovo telo, dakle, deljivo je i u beskonačnost, a da se ipak zato ne sastoji iz beskonačno mnogo delova“ (Kant, 1976: A525). *Regressus in infinitum* važi za dekompoziciju jedne pojave ukoliko ona ispunjava prostor, ali ne važi za množinu onih delova koji su izdvojeni u datoj celini i zbog toga ti delovi čine diskretnu veličinu (*quantum discretum*). Beskonačnost deobe ili stvari zasnivamo na činjenici da neka celina još nije podeljena. Mogućnost beskonačne deobe označava pojavu kao kontinuiranu veličinu i neodvojiva je od ispunjavanja prostora u kome i leži mogućnost deobe *in infinitum*. U diskretnim veličinama je množina jedinica određena i odgovara joj neki broj. Transcendentalno stanovište nam sugeriše da deoba jedne pojave ne sme da se smatra završenom i da je reč o principu uma, a ne o stvari iskustva.

Arsenijević smatra da je razlika između Aristotelovog i Kantovog indefinitizma važna prilikom razlikovanja fizičkog i čistog matematičkog prostora. U ovom radu, mi smo tačke posmatrali kao entitete koji nemaju nikakvu veličinu, linije nemaju nikakvu širinu, površine debljinu i svi nabrojani elementi su zapravo geometrijski. Tačke su granice linija, linije površina, a površine tela. Posmatrajući samo čisti prostor bez prisustva fizičkih tela i njihovih svojstva, matematičari gube iz vida razliku tačaka, linija i površina kao aktualnih i potencijalnih granica. Arsenijević daje za pravo Aristotelu u hipotetičkoj „diskusiji“ sa Kantom oko beskonačnosti mogućih delova, ali ako se o prostoru govori u modernom kontekstu (kao što rade matematičari) onda to odgovara Kantovom indefinitizmu. „U matematičkom prostoru broj podintervala i potprostora jeste beskonačan, jer je uvek reč o mogućim delovima i intervalima; no broj realnih delova ili događaja može biti neograničen samo tokom procesa kretanja ili tokom odlučivanja“ (Arsenijević, 1976: 332). Kao skup tačaka matematički prostor predstavlja područje mogućih granica koje ni sukcesivno ni simultano ne mogu da se aktualizuju. Za razliku od fizičkog prostora i fizičkog vremena, čisto vreme i matematički prostor su metrički amortni, a uz to dužine vremenskih intervala ne mogu se neposredno upoređivati već samo posredno i to preko upoređivanja prostornih dužina.

Literatura

- Aristotel (1965). *Organon*. Beograd: Kultura.
- Aristotel (2006). *Fizika*. Beograd: Paideia.
- Arsenijević, M. (1986). *Prostor vreme Zenon*. Beograd-Zagreb: Biblioteka Teka.
- Arsenijević, M. (2003). *Vreme i vremena*. Beograd: Dereta.
- Becker, O. (1998). *Veličina i granica matematičkog načina mišljenja*. Zagreb: Demetra.
- Kant, I. (1976). *Kritik der reinen Vernunft*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Jandrić, A. (2003). *Vreme promena kontinuitet*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Jakovljević, G. (2012). *Transcendentalna, spekulativna i formalna ontologija*. Niš: Filozofski fakultet.

THE PRINCIPLE OF CONTINUITY (Aristotle and Kant's indefinitism)

Abstract: The principle of continuity is on the border of the area of philosophy, mathematics and physics. From historical point of view Eleatics argued that what exists must be (among other things) a unique, homogeneous and continuous. Aristotle's 'Categories' spoke of discrete and continuous quantity, where the latter belong to space and time. Aristotle believes that continuing the current size unpartitioned, but potentially divisible into infinity. For Parmenides, Zeno and Aristotle continuum means concatenation of potential part of something that is homogeneous, and parts of the continuum are only the potential parts. These continents, whose parts are only potential, Kant's "*Critique of Pure Reason*" called ideal continents (composite idealia). Kant's theory of continuum states that linearly arranged pole points, if perfect and coherent, can be constituted continuum. Terms of perfection and coherence are assuming validity of Archimedes' axiom that claims to be from point A to point B in space can reach a limited number of steps.

Key words: Continuum, homogeneity, infinity, space and time.

SOME PROBLEMS CONCERNING EMPIRICAL STUDIES IN PHILOSOPHY

Abstract: In recent years Experimental Philosophy has gained a lot of attention, both positive and negative. Proponents of that philosophical movement insist that contemporary philosophical arguments are often committed to various empirical claims and therefore that arguments should be assessed by adequate empirical methods. In this paper, I am going to offer reasons to support this heavily criticised thesis. In order to do that I will analyse the method of counter example, as one of the finest examples of our argumentative practice. I will argue, based on this analysis, that in many philosophical disciplines those counterexamples, and more generally, arguments and theories, do invoke some empirical claims. After that I will examine the prospect of interdisciplinary inquiry in those fields that seem to have appealed to some contingent and empirical matters, as well as some results experimental philosophers have already achieved. Finally, I will raise some concerns related to the limitations of the methodology of experimental philosophy. Although it offers an effective tool which can enhance many traditional philosophical inquires, especially in conceptual analysis framework, I will argue that the methodology of experimental philosophy commits us to non-revisionary positions in those inquires.

Key Words: experimental philosophy, counterexamples, empirical study, epistemology, causation.

0. Introduction

It is difficult to overstate the significance of the role counterexamples play in contemporary analytic philosophy. A vast amount of philosophical literature is devoted to many influential counterexamples, or to the problems closely related to them. For almost every contemporary philosophical discipline there is at least one famous counterexample that has become a classic one. Those famous counterexamples act as hotspots, as main issues that a debate in the given discipline is focused on.

But there is a problem I will argue that the method of counterexamples points out quite well how heavily philosophical theories rely on intuitions. Many authors think that this consequence, if true, gives a rise to experimental philosophy. My point is, contrary to many radical critics of the experimental philosophy movement,

¹ milan.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

that this conclusion is unavoidable as long as we regard philosophy to be essentially a conceptual analysis. Nevertheless, within the conceptual analysis framework in philosophy, as I will try to maintain, we can also find some important problems and limitations regarding the experimental philosophy method.

In order to see how philosophy relies on intuitions, let us first examine how counterexamples work in philosophy.

1. Counterexamples and Intuitions

In objecting to some philosophical theory (or a position, policy, principle, definition etc.), probably the most powerful tool one can use is the method of counter example (CE). As a form of argumentation, CE is formally valid, so (if its premises are true) it is conclusive with respect to the proposed theory. The list of honourable mentions from the history of analytic philosophy would certainly include: Gettier's CE to the traditional definition of knowledge, Jackson's CE to physicalism (i.e. the knowledge argument), Frankfurt's CE to the principle of alternative possibilities, Kripke's modal argument against descriptivism, various CEs to the transitivity of causation, various CEs to the utilitarianism in ethics, and so on.

All these, and many others, CEs share (or can be formulated in such way to share) the common structure. Namely, I consider them to be the instances of *Modus Tollens* (MT). In those CEs the first premise is the claim that some proposition (p) is the logical consequence of the given theory (T). The second premise states that proposition p is false. If both these claims are granted, it follows that the theory T is false. So, in short the structure of CEs can be presented like this:²

1. $T \supset p$
2. $\sim p$
3. $\therefore \sim T$

A careful reader could notice and object that the use of the word "false" (made in the passage above) is controversial since we are talking about philosophical theories and propositions. Indeed, in which sense philosophical claims are true or false is itself a difficult and controversial question. Luckily, that objection, although sensible has no bearing on the question of the form of CE or its conclusiveness. The reason why is that whatever standard we philosophers establish for adopting a theory (or a proposition), *that very standard* can be put instead of the *truth*. So if we settle for (say) acceptability, then a CE conclusively shows (if a given theory implies a given proposition and that proposition is *unacceptable*) that given theory is *unacceptable*. As I have already stated, we could, of course, do the same with "assertability", "plausibility" or whatever standard we adopt.

Nevertheless, this does not mean the second premise is without problems whatsoever. We only maintained that MT (as the form of argumentation) is general

² For a different characterization of counterexamples see Weatherson, 2003. He offered a form of the CEs in the language of predicate logic. My characterization was in terms of propositional logic, and I deemed it to be more general and more easily applicable to the reach variety of CEs, mentioned before.

enough not to care about the actual meaning of the “~” in the presented structure. However, what the status of the second premise is and what we philosopher count as a counterevidence (in the most general sense) are completely different questions.

To address this issue, we need to take a closer look at some actual CEs. But we have to be careful as it matters which CE we choose. It is simply due to the fact that in different fields of philosophy the status of the second premise may vary. It should not come as a surprise that the standard for adopting a theory (or a proposition) is relative to the specific character of the given inquiry. That is not to say that what counts as evidence is specific to every subject of inquiry, or to every discipline. On the contrary, that is probably not the case. It is rather specific to some broader characteristic, shared among familiar disciplines.

In what follows, I will focus on CEs in contemporary epistemology and the philosophy of causation. Although I think many of the conclusions of our forthcoming analysis can be true for the CEs in other philosophical disciplines, for the reasons mentioned above we should be careful not to generalize without valid grounds.

Let us take the probably most famous CE in the contemporary epistemology – Gettier’s CE to traditional definition of knowledge (Gettier, 1963). In his well-known paper, Gettier tried to show that the so-called JTB definition of knowledge (according to which knowledge is justified as true belief) is not adequate. More precisely, he offered the cases (now called – Gettier cases) in which (he claimed) the JTB condition is satisfied, but yet that cases are not cases of knowledge. Putting this CE into the form proposed above, it would look like this:

1. If knowledge is JTB, then Gettier cases are cases of knowledge.
2. However, the Gettier cases are not the cases of knowledge,
3. Therefore, knowledge is not JTB.

The big question is: How do we know premise 2? Is that an empirical claim? If not, what is the epistemic status of the given proposition? All these questions are deeply related to the issue of the methodology of philosophy – the issue, traditionally, rather left unresolved and even unexamined.

As interesting (or even suspicious) as premise 2 may look from this perspective, it has never received much attention in extensive and still alive debates regarding Gettier’s CEs. Since the publishing of the paper, philosophers have most frequently responded to it in one of the following two ways: a) the first premise is wrong, Gettier cases are not cases of knowledge *according to* the JTB definition, (i.e. they don’t satisfied that definition) and hence it is not the case that Gettier’s CEs work; or b) Gettier’s CEs work, but we need to add more requirement(s) to the JTB definition of knowledge so that Gettier cases cannot satisfy it, and as a consequence the first premise would not be true and that updated definition would be immune to Gettier’s CEs.

Simply, the second premise has never been seriously questioned. And that is not something specific for Gettier’s CEs. That second premises, in all of the mentioned CEs have the same fortune. It is always the case that the truth of that second premise is widely accepted among philosophers. Why is that the case?

The reason is simple. It is because that second premise is *intuitive*. It is the consequence of the way CEs are found and employed. The CEs are construed in such a way that the hard part is to find a case in which the theory gives an *unintuitive* answer (i.e. case for which the theory delivers an answer that is *intuitively wrong*). That is the first premise whereas the second premise is just stating the intuitive thesis that contradicts the thesis entailed by the theory.

In the famous CEs to the transitivity of causation³ the same scenario holds. Some authors have found (or claimed they have found) cases in which regarding the causation as a transitive relation commits us to accept that there is a causal relation between the two given events. But intuitively, there is no causal relation between them. So, the starting principle must be wrong. (And again, the debate is mainly focused on the first claim, on the issue whether or not transitivity commits us to that unintuitive answer.)

Absolutely the same goes for many other CEs in epistemology, the philosophy of causation, contemporary metaphysics, philosophy of language as well as other disciplines.⁴ *On the basis of certain intuitions*, besides the fact that given theories disagree with it, we formulate objections which we take to be conclusive and which in effect cause the raging and long lasting debates focusing on that CEs alone.

So, if *intuition* plays such an important role in CEs, as I insisted above, then it better be the case that it is *reliable*. In order to validate the practice of CEs, which is so highly regarded within argumentative philosophical inquiry, we have to show why these intuitions are trustworthy.

But philosophers used to be sceptical about intuition. First of all, it is not at all clear what is meant by that term. It is ambiguous, it can mean a lot of different things. It can mean a method, or a propositional content gained by that method. Further, it can be a special kind of judgement (as Williams suggests) or the content of that judgement (as Deutch claims). It is exactly the issue of the role of intuition in contemporary philosophy that has brought the problem of intuition back into the set of philosophically hot themes.⁵ Nevertheless, that problem is too complex to be discussed here, so I will not pursue that issue further. Luckily, what I have to say does not depend on this matter.

The crucial thesis I have stated in this section is: CEs in many cases rest upon intuition. Moreover, I have also claimed that it is not because of some peculiar fact about CEs, but rather because of the method of some philosophical inquiries. CEs are merely the symptoms for that general methodological diagnosis.

If that diagnosis is true, then (and that is what I am going to argue for in the

³ Probably the most prominent formulation is in: Hall, 2000.

⁴ But perhaps not all of the philosophical disciplines. I will come back to this issue later on.

⁵ There are really so many recent papers and books concerning this question, deeply related to philosophical methodology. And almost all of these authors insist these questions are fundamental and of great importance for all philosophical practice. Indispensable literature, within the new way of investigating the significance of intuition in philosophy, certainly includes: Cappelen, 2012, Deutch, 2010, 2015, Hoffman, 2010, Horvath & Wiegmann, 2016, Williamson, 2007.

next section) experimental philosophers have probably won the case in the ongoing debate about the significance of experimental philosophy (X-Phi).

2. Conceptual Analysis and Experimental Philosophy

In order to see in what way this intuition-issue is in favour of X-Phi, let us once again take a closer look at the second premise in the universal form of CE I have presented above. I have claimed that in many contemporary philosophical disciplines CEs are such that their second premise has the same status as the second premise in the offered formulation of Gettier's CE. Here are the reasons why I think so.

When we say that Gettier cases are not cases of knowledge, what we are saying precisely is that agents in Gettier cases are not the agents we can truthfully ascribe knowledge to. It is not true that person *A* knows that *p* in the given scenario – that is the claim in the second premise.

Obviously this claim is contingent, it is not absurd to believe in the opposite claim. Neither does the opposite claim represent any sort of contradiction. Hence, conceding the contingency of this claim (i.e. the second premise) is unavoidable. Does this mean that it is an empirical claim?

When we think of an empirical proposition we expect it to be a contingent thesis about the world, some worldly fact, an assertion of some states of the affairs. It is usually the proposition of the sort: "There is a glass on the table", "John is at home" or "The gravitational force is proportional to the mass of an object". Obviously, it is odd to say that the claim in the second premise has the same epistemic status as these propositions do. After all, what state of affairs (or other kind of truth-maker) would make that proposition true? That should be (at least in principle) doable for an empirical proposition (and it is surely doable in the case of the examples given above).

This oddity we have faced is due to the special type of contingency in the second premise. The claim in the second premise is not about some worldly states of affairs in a regular sense. Nevertheless, it is empirical about some language facts. It can be adequately rephrased as: *We wouldn't say /are not inclined to say* that person *A* knows that *p* in the given scenario. It is the empirical claim about the standard language practice, about linguistic and semantic standards.

The same holds for the transitivity CE, which I have mentioned earlier. What we are counting as counterevidence there is the fact that, although the theory (describing what *causation* is) commits us to the claim that there is causal relation between the two events, we are not inclined to say that. It is against our *linguistic intuitions* to say that the given two events are causally related. (So we count that as an evidence against the theory).

Again, the alleged status of premise 2, I propose, is the same for the many CEs and surely for those that were mentioned above, or could be found in the disciplines I have mentioned. Again, this should not come as a surprise. The reason why is that all contemporary disciplines are predominantly conceived as *a conceptual analysis*.

Those disciplines are primarily concerned with bold concepts, their meaning, semantics, pragmatics, their relation with some other concepts and so on. In contemporary epistemology we are trying to understand what *knowledge* (or belief, justification, evidence, etc.) is. In fact, our goal is to analyse and grasp that notion. The same goes for the notions of causation, causal structure, over-determination, pre-emption, prevention (in the philosophy of causation), as well as for the notions of object, part, whole, persistence, possible world (in metaphysics), etc.

To practise these disciplines, we analyse the language. Those notions, covered by adequate terms, are embedded in everyday conversations. They are employed there and their meaning is tightly connected to their usage. We seem to use language as the main evidence in all these inquires that are essentially a conceptual analysis.

Therefore, we can settle this debate about the status of the second premise. It is an empirical and contingent claim about our language intuitions concerning the meaning and/or use of a certain notion. By admitting this, we have made yet another step closer to acknowledging the significance of X-Phi. Here are the reasons why.

Who are “we” in the first sentence of the paragraph above (the one that states the second premise is about our language intuitions)? We philosophers? But why should *we* be the authority in weighing and judging language intuitions? Is our analysis meant only to serve some *philosophical notion* of knowledge, causation, object, etc.? How and why have philosophers’ intuitions become the representation of the usage of ordinary language (or its surrogate)? Is that *evidence* reliable when arguing about ordinary language concepts?⁶

It is difficult to avoid these and many similar questions. Conceptual analysts make philosophical inquiries about some notions which are philosophically relevant, but that is not to say that they make inquiries about philosophical notions (whatever those notions may be). So, it seems to me, there is little to say in defence of the methodology many philosophers have become accustomed to. So much (in conceptual analysis) depends on basic language judgements, but philosophers, nevertheless, chose to rely on their own for evidence (so called) *armchair* linguistic intuitions. And that is the punch line of the negative programme of X-Phi.

But what is X-Phi, and what could be its remedy for the problem we have faced? It is actually a recent philosophical movement, but it is already diverse in itself and it is not easy to give some general description of its program. It is the radical opposition of the “armchair philosophy”, the label X-philosopher use for their colleagues that think you can do philosophy from your armchair without any need for empirical research. One informative characterisation of X-Phi states that “the guiding principle of experimental philosophy is that when philosophical arguments invoke or make assumptions about empirical matters, those assumptions should be assessed according to the best natural and social scientific evidence available, and that if such evidence is not currently available it should where possible be acquired, either by seeking the help of specialists with the relevant scientific training or by

⁶ For extensive critic of this method of conceptual analysis see brilliant paper: „Are philosophers expert intuiters?“, (Weinberg *et al*, 2010).

having well-trained philosophers conduct the research themselves” (Alfano & Loeb, 2016).

In other words, if we are (in all those philosophical disciplines which are regarded as primarily conceptual analysis) so committed to the linguistic intuitions, then it is methodologically rational and it is required to rely on the best evidence that we can acquire. Typically psychological and sociological empirical methods, like polls, surveys, population studies and others, can be a more than helpful way to provide solid evidence upon which contingent empirical claims in philosophy can be judged. This could be the way around methodologically unjustified generalisations made from philosophers’ own intuitions, which at best presents narrow and really unreliable evidence.

There are strong reasons that suggest that linguistic intuitions of philosophers should not be trusted. Strictly methodologically speaking, it is not just the case that we philosophers easily generalize from our own intuitions (which do not constitute big enough sample for valid generalizations), but even worse, it is the very intuitions of the philosophers that can be wrong in the sense that they can stand in contradiction with linguistic intuitions of regular speakers. It can be argued that we are indoctrinated in a way, with all those philosophical theories, so our intuitions are not genuine linguistic intuitions, but they are always affected by our theoretical assumptions or expectations. In empirical researcher’s terms, we philosophers are a contaminated sample.

So, the point that experimental philosophers (X-philes) are trying to make is not that their methodological advice should be accepted only because it would validate various conclusions usually drawn in conceptual analysis. No, the point is much stronger. It suggests that once we base our reasoning in conceptual analysis on adequate empirical evidence, the conclusions and the results gained that way may differ substantially from those drawn in a methodologically suspicious way.

3. Some Results of X-Phi

To illustrate this, I would offer just the two examples (among many) from the short history of X-Phi. The first one is again related to the Gettier cases.

Some X-Philes dared to call into question the most clear-cut intuitions we have in contemporary epistemology – our intuitions about Gettier cases. It was Plato who first said that cases in which some agent’s belief is true thanks to the “epistemic luck”, are not to be count as cases where a given agent *knows*. In Gettier cases epistemic luck is a little more complex, but it again plays a central role. And again, Gettier and a vast majority of philosophers, even those who disagree with him about the traditional definition of knowledge, have accepted that, so-called, Gettier cases are not the cases of knowledge (let’s call that claim *the Gettier intuition*). But a group of authors (Weinberg *et al* 2001) have reported that, as the research showed, the *Gettier intuition* is not universally held among ordinary language speakers and the frequency of exceptions is statistically relevant. The agreement with the *Gettier*

intuition varies relative to sex, region, cultural background and other demographical characteristics of the participants in the inquiry.

It can be discussed (and it is discussed thoroughly in the literature) what can be inferred from this; nevertheless, it is really difficult to maintain that this evidence is not relevant and important for the given subject.

Another interesting example is related to the central dogma of epistemic contextualism. Since Dretske's paper "The Pragmatic Dimension of Knowledge" (Dretske, 1981) the idea that stakes affect knowledge attribution in a certain way (let us call this *the stake effect*), have been widely accepted among epistemologists (both contextualists and invariantists). It gained the status of some undoubtable linguistic intuition which all theories should account for; the difference between contextualists' and invariantists' theories is only in the way how they have incorporated and explained that (sort of) dogma.

Again, some philosophers have decided to question this among the epistemologists universally accepted claim. First, Sripada, Stanley and Pinillos (Sripada & Stanley, 2012; Pinillos, 2012) and later Buckwalter and Schaffer as well (Buckwalter & Schaffer, 2015), have conducted extensive empirical studies concerning *the stake effect*. The results, again, were surprising (and interestingly enough, they differ between studies). Moreover, the results were so persuasive that some philosophers have used them to argue in favour or against some theories, based upon the degree they agree or disagree with those results.⁷

As I have said above, there are many examples similar to these two, although the X-Phi movement have received substantial support among philosophers only recently (no earlier than ten years ago). All those examples serve to show how much of a difference adequate empirical evidence could make in all those cases where philosophers propose claims about empirical matters.

4. Three Ways to Disagree

I will not proceed by offering some even remotely detailed account of the various critics that X-Phi has received since it appeared. Instead of that, I have intentionally chosen to present in details the main case in favour of X-Phi, which directly relates to the criticism. Namely, the case is that a substantial share of philosophical arguments involve some empirical claims. I have deliberately presented that point regarding some of the classic arguments (more precisely, some famous CEs) in order to be obvious. It is not some peculiar way of doing philosophy, but rather the standard, usual argumentative method of philosophical inquiry that invokes such claims.

⁷ In making different accounts of *stake effect*, various theories have made different commitments to the actual usage of the notion of knowledge, and hence have made different predictions about the way knowledge attribution would function in some contexts. Some of the mentioned surveys were precisely made to target and examine those predictions. For example, Schaffer claims his empirical study shows that Lewis' contextualism has more predicative success than Cohen's, and hence that the former theory is a better conceptual analysis of knowledge than the latter one (Buckwalter & Schaffer, 2015).

Because of that, I cannot see how critics of X-Phi could avoid that point. One way to disagree with the claims presented in this paper is to show that conceptual analysis is not committed to any empirical claims.

The second way to disagree with my claims about the significance of X-Phi methods for conceptual analysis would be to insist that, although there are some empirical claims involved in philosophical debates, gathering empirical evidence about those matters is not necessary (or is not helpful, relevant, important...). I have tried to show (in the most plausible way I could, in the few passages presented) that this line of argumentation is not easy to agree with. The two examples of X-Phi results I have offered above were intended to show how difficult it is to reject or diminish the relevance of X-Phi to contemporary philosophical issues.

The third line of disagreement which I can think of would be to stress that empirical evidence (of the sort we have already discussed) is simply not relevant for some philosophical fields. For example, in all normative disciplines. It sounds rather strange to conduct a survey about some moral issues and then to draw conclusions about it. It is against our basic understanding of normativity. We cannot derive normative claims (imperatives, obligations) from the descriptive empirical studies about what people do or say. Moral theory searches for the moral principles which could be corrective towards the actual practice. It could substantially disagree with the usual practice and the theories could insist that the practice is wrong (or even people's judgement about that issue is wrong) and needs to be changed.⁸ To be clear, this is not to object to the thesis presented in this paper since I restricted the conclusion to descriptive disciplines with focus on their conceptual analysis part. Besides that, I completely agree with this objection and I find it really important. The status of X-Phi in moral philosophy has to be different. This is particularly true if we are talking about the normative part of this philosophical discipline. With respect to the conceptual side, I reckon that the status of X-Phi would probably be more similar to the status we have discussed here, concerning some descriptive disciplines.

5. A Problem for X-Phi

The third objection I have considered above has already been taken into account, and served as a guideline what kind of philosophical inquiry most directly calls for the empirical methods? But the objection that sometimes theory can be revisionary regarding the very facts X-philosophers take to be empirical evidence would come back and hunt us. In this last section I will try to show why I think that is the case.

There is one non-trivial assumption, which I think has to be made while arguing in favour of X-Phi. The assumption is that the given conceptual analysis

⁸ Moral theorists do not understand (say) the theory of moral status of the animals by interrogating people on that topic. Once they have the theory, it could be highly revisionary, and even state that most of our behaviour towards animals is immoral.

has to agree with adequate empirical evidence. It is not some Hegelian notion of theory and evidence that should worry us here, but rather something very specific and related to the theories we focused on in this paper.

It could, indeed, sound trivial that theory should agree with facts. It is a perfectly suitable motto for some natural science. But evidence, as well as the way it relates to the theory, is odd and peculiar in philosophy, as we know. In his interesting comment about the methodology of the conceptual analysis (of causation) Lewis said: “When common sense delivers a firm and uncontroversial answer about a not-too-far-fetched case, theory had better agree. If an analysis of causation does not deliver the common-sense answer, it is bad trouble. But when common sense falls into indecision or controversy, or when it is reasonable to suspect that farfetched cases are being judged by false analogy to commonplace ones, then theory may safely say what it likes. Such cases can be left as spoils to the victor, in D. M. Armstrong’s phrase”. (Lewis, 1987: 194)

Now, X-philosophers have urged us to give up on “common sense” and to use adequate empirical data as evidence. What would the empirical data be in the cases Lewis described as presented in the passage above? Can we know in advance that the evidence we gather by X-Phi methods would be coherent?

It is not naïve at all to presuppose that either philosophers’ intuitions, or linguistic intuitions of ordinary language speakers, are coherent and fully consistent. We have learnt better during the history of different philosophical disciplines. Even worse, history teaches us that it is almost always the case that some intuition contradicts each other. That is why it is so difficult to formulate an acceptable theory in those philosophical disciplines.

The conceptual analysis of causation proves how difficult it is to deal with the evidence we have in some philosophical disciplines (either informal, given by linguistic intuitions or common sense judgements, or formal, given by some adequate empirical evidence of that sort). Our linguistic intuitions in that field are so varied, complex and incoherent, that many theorists of causation have given up hope for a monistic, univocal definition of causation. There are more than a few philosophers who have offered a pluralistic account of causation in order not to rule out some of those intuitions in the favour of others. Some others choose to give a revisionary account and deliberately conflict with some of the linguistic intuitions.

6. Conclusion

All the points stated in the last section, indicate some important limitations of empirical methods employed by X-Phi. Although it is plausible that proposed empirical methods could improve some philosophical inquiries, by changing the usual intuitive input with adequate empirical data, it is highly problematic how that methodology should deal with the revisionary strategy within those inquiries. X-Phi methodology, it seems to me, commits us to a non-revisionary approach in any conceptual analysis. Or at least, X-Phi is more suitable and more important for those

approaches without revisionary and prescriptive aspirations.

As in the case of moral philosophy and other normative inquiries, we are now again faced with some serious limitations of the empirical method and its philosophical significance. Here again we would like to permit the possibility of a theory to act prescriptively, correctively, revisionary. That requirement, as I have claimed, stands even for non-normative disciplines. We have that in the philosophy of causation, but we have that in the philosophy of mind too as well as the philosophy of free will, and so on. Metaphysics admits revisionary positions as well.

In all these cases, for all the given reasons, the methodology of X-Phi has important restrictions and should be applied carefully.

References

- Alfano, M. & Loeb, D. "Experimental Moral Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2016 Edition), Edward N. Zalta (ed.), Retrieved on January 31, 2017, from the World Wide Web: <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/experimental-moral/>
- Buckwalter, W. & Schaffer J. (2015) Knowledge, Stakes, and Mistakes, *Nous*, Vol. 49, Iss. 2, 201–234.
- Cappelen, H. (2012) *Philosophy Without Intuitions*, Oxford University Press.
- Deutsch, M. (2015) *The Myth of the Intuitive: Experimental Philosophy and Philosophical Method*, MIT Press.
- Deutsch, M. (2010) Intuitions, Counter-Examples, and Experimental Philosophy, *Review of Philosophy and Psychology*, Vol. 1, Issue 3, 447–460.
- Dretske, F. (1981) The pragmatic dimension of knowledge, *Philosophical Studies*, 40 (3), 363–378.
- Gettier E. L. (1963) Is Justified True Belief Knowledge? *Analysis*, 23 (6), 121–123.
- Hofmann, F. (2010) Intuitions, concepts, and imagination, *Philosophical Psychology*, Vol. 23, No. 4, 529–546.
- Horvath, J. & Wiegmann, A. (2016) Intuitive expertise and intuitions about knowledge, *Philosophical Studies*, Vol. 173, Issue 10, 2701–2726.
- Lewis, D. (1987) *Philosophical Papers Vol. II*, Oxford University Press.
- Pinillos, N. A. (2012) Knowledge, Experiments and Practical Interests. In: Brown J. & Gerken M. (eds): *Knowledge Ascriptions*, 192–221. Oxford University Press.
- Sripada, C. & Stanley, J. (2012) Empirical Tests of Interest-Relative Invariantism, *Episteme* 9, 3–26.
- Weatherson, B. (2003) What good are counterexamples? *Philosophical Studies*, 115 (1), 1–31.
- Weinberg, J. M., Gonnerman, C., Buckner, C. & Alexander J. (2010) Are philosophers expert intuiters? *Philosophical Psychology*, Vol. 23, No. 3, 331–355.
- Williamson, T. (2007) *The Philosophy of Philosophy*, Blackwell.

NEKI PROBLEMI U VEZI SA EMPIRIJSKIM ISTRAŽIVANJIMA U FILOZOFIJI

Apstrakt: Poslednjih godina eksperimentalna filozofija postaje sve zastupljenija, bilo da je reč o njenoj afirmaciji ili kritici. Zastupnici tog filozofskog pravca insistiraju na tome da se savremena filozofska argumentacija često poziva na razne empirijske tvrdnje, i da stoga filozofskoj argumentaciji treba pristupiti i uz pomoć odgovarajućih empirijskih metoda. U ovom radu ću ponuditi argumente u prilog ovoj veoma kritikovanoj tezi. To ću uraditi preko analize metode kontraprimera, kao jednog od najboljih vidova naše argumentativne prakse. Na osnovu te analize, tvrdiću da u mnogim filozofskim disciplinama protivprimeri, ali i šire: argumenti i teorije, zaista povlače neke empirijske pretpostavke. Nakon toga ću ispitati perspektive interdisciplinarnog istraživanja na tim poljima koja, izgleda, obuhvataju i kontingentna i empirijska pitanja, ali ću se osvrnuti i na neke rezultate do kojih su eksperimentalni filozofi već došli. Konačno, ukazaću na neke od potencijalnih problema u vezi sa ograničenjima metodologije koju eksperimentalna filozofija koristi. Iako predstavlja efikasno sredstvo kojim se može unaprediti tradicionalno filozofsko istraživanje, posebno kada je u pitanju pojmovna analiza, tvrdiću da nas metodologija koja se koristi u eksperimentalnoj filozofiji striktno obavezuju na nerevizionističke pozicije u tim istraživanjima.

Ključne reči: eksperimentalna filozofija, protivprimeri, empirijsko istraživanje, epistemologija, uzročnost.

Неда С. Савић,¹
 докторанткиња Правног факултета
 Универзитета у Нишу
Милош Б. Марковић,²
 докторанд Правног факултета
 Универзитета у Београду

Стручни рад
 УДК 17.036

ЕТИЧКА АНАЛИЗА УТИЛИТАРИСТИЧКИХ ТЕОРИЈА КАЗНИ

***Резиме:** Предмет рада чине утилитаристичке теорије казни, као једна од највећих група теорија казни. Аутори дају истанчану анализу схватања утилитариста о кажњавању са етичког аспекта и њихову критику, уз навођење парадигматичних примера.*

Истраживање полази од појма и начелног становишта утилитаризма о кажњавању, уз кратку паралелу са схватањима ретрибутивиста, која представљају другу највећу групу теорија казни. Кроз призму казне разматрају се предности и недостаци хедонистичког утилитаризма у односу на остале телеолошке доктрине, деонтологију и, посебно, етику врлине. Кратак осврт учињен је на значај поимања санкције, не само као казне, већ и као награде, како у етици тако и у јуриспруденцији.

Циљ рада се исцрпљује у изношењу чврстих аргумената у прилог етички најоправданије и тиме најприхватљивије утилитаристичке теорије о казни, као и у објашњењу њених практичних импликација.

***Кључне речи:** етика, јуриспруденција, утилитаризам, теорије казни.*

Увод

*„Људи не могу опростити оно што не може бити кажњено,
 нити могу казнити оно што не може бити опрштено.“*

*Hanna Arendt
 The Human Condition, 1958*

Цитирана мисао представља својеврстан изазов у светлу кажњавања нацистичких вођа за Холокауст. Она намеће питање да ли је могуће и којим аргументима оправдати њихово кажњавање? Одмазда као одговор ретрибутивиста није потпуно задовољавајућа, услед тешко постижне сразмерности. Знатно више изгледа на успех има настојање утилитаристичке доктрине ка

¹ neda.savic.8@gmail.com

² milosmarkovicseki@gmail.com

специјалној и генералној превенцији, иако није вероватно да ће се Холокауст поновити.

На основу изнете дилеме увиђамо да се две доминирајуће теорије о казни чине недовољним у својој једностраности. Не бисмо ли допринели дискурсу етичара и правника о оправданости кажњавања прихватамо се задатка да осветлимо поједине аспекте утилитаристичких аргумената. Истовремено се ограђујемо од неумереног захтева за давањем одговора на сва питања која произлазе из постављеног проблема.

Основне поставке утилитаризма као телеолошке етике биће изложене на самом почетку, док ћемо у редовима који следе представити репрезентативне утилитаристичке теорије о казни. На крају ћемо упоредити неке од снажних критика ретрибутивиста са довитљивим одговорима утилитариста, уз осврт на став етике врлине. Свој став о најадекватнијој утилитаристичкој теорији казне, која би имала практичне импликације у остварењу заштите друштва од противправних дела, изнећемо у закључку.

О утилитаризму

Утилитаризам се може схватити као покрет за политичку и друштвену реформу, који је цветао у првој половини деветнаестог века, или као идеологија тог покрета (Quinton, 1973: 1). Ипак, утилитаризам се најчешће дефинише као врста телеолошке или консеквенцијалистичке етике, према којој људска радња јесте само онда морално оправдана када тежи постизању највеће могуће користи за све који су њоме погођени.

Уистину, утилитаристи су толико проминентни у савременим расправама, да се понекад телеолошка етика управо поистовећује са принципом максимизирања користи, иако он никако није једина могућност оријентације моралних судова према последицама. Телеолошка мерила, као принцип смањења неједнакости или начело смањења сиромаштва, конкуришу са захтевом за остварење највеће могуће користи (Hübner, 2014: 211).

С обзиром на оквире овог рада, представићемо три поделе утилитаризма, укратко изнети аргументе у њихов прилог, као и потешкоће које им се стављају на терет. **Утилитаризам радње** примењује принцип корисности непосредно и пита да ли се предузимањем саме радње *постигне* највећа могућа корист за све који су њоме погођени? **Утилитаризам правила** примењује принцип индиректно и пита да ли би се свеопштим поступањем по правилу које произлази из дате радње постигла највећа могућа корист?

Разлика између ова два схватања може се лако представити на примеру. Уколико пођемо од багателне крађе, можемо лако себи представити да ће у конкретном случају жртва претрпети безначајну штету (зато што се ради о милионеру), док ће лопов остварити за себе знатну корист (јер ће обезбедити храну својој породици у хладним месецима). Са становишта утилитаризма радње, било би оправдано или чак потребно да се изврши таква минорна крађа.

Међутим, резонување у светлу утилитаризма правила водило би закључку да би такво поступање од стране свих под истим или сличним условима водило пропасти друштва и било морално неприхватљиво (Quinton, 1973: 109).

Друга разлика односи се на схватање користи. Класични утилитаристи као Џереми Бентам (Bentham, 2000: 14), Џон Стјуарт Мил (Mill, 2006: 68) и Хенри Сидвик (Sidgwick, 1962: 8) заступали су схватање да корист представља срећу. Срећа у овом контексту означава нешто примарно афективно, душевно стање, склоп расположења. Она се може произвести путем ствари или догађаја, али постоји као таква за себе, као пријатно осећање. Телесно благостање и духовно задовољство, то јест одсуство бола и стреса, представљају форму среће. Супротно, савремени утилитаристи као Питер Сингер (Peter Singer) и Ричард Хер (Richard Hare) разматрају корист у терминима преференција. Преференција у овом контексту представља нешто првенствено когнитивно, усмерење воље, одређење тежње. За разлику од среће, преференција не постоји за себе саму, него се увек односи на ствари или догађаје: преференцију имамо за одређено добро, као жељу за телесним здрављем или духовним образовањем, али преференција није добро само, него напросто тежња ка добру. Штавише, можемо имати преференцију за срећом, на пример за телесним благостањем или духовним задовољством, и поново преференција неће представљати срећу, већ вољу која се односи на њу.

Иако људи најчешће желе да буду што срећнији, то није увек случај. Аскета тежи искуствима која ће му приредити пуно непријатних осећања, али зато унапредити његов духовни напредак. Покајник се свесно одлучује да се подвргне телесном болу како би испаштао за своје грехе и себе ослободио гриже савести, што се темељно разликује од случаја мазохисте који постиже сексуално задовољство трпећи физички бол. Дакле, вредносни суд о понашању може бити различит зависно од усвојеног поимања користи.

Даље, утилитаристи се суочавају са питањем да ли треба максимизирати збир користи свију или просек користи. *Утилитаризам суме* захтева да се постигне највећа могућа сума користи. Насупрот томе, *утилитаризам просека* захтева да се оствари максимални просек користи. У првом случају се величине користи, односно осећане среће или задовољене преференције свих погођених посебно сабирају, и бира се она радња код које је резултат највећи. У другом случају се тај збир дели бројем свих погођених, тако да се бира она радња код које је просек највећи.

Уколико је број погођених у различитим сценаријима једнак, онда неће бити разлике између утилитаризма суме и утилитаризма просека, јер ће сума и просек користи варирати у једнакој мери. Међутим, када се број погођених разликује, онда две врсте утилитаризма могу водити различитим вредносним судовима у истом случају. На пример: уколико радња А утиче на 50 људи од којих свако добија корист 4, а радња Б на 20 људи од којих свако добија корист 5, утилитаризам суме дао би предност првој радњи са сумом од 200 величине користи, док би утилитаризам просека дао предност другој радњи са просечном величином користи 5.

Суштински недостатак утилитаристичког модела се састоји у томе што његова строга примена понекад води контраинтуитивним вредносним судовима. Ограничићемо пажњу на примедбу да тежња за увећањем опште користи може резултирати у осетној неједнакости или знатној неопскрбљености неких погођених. У том погледу, утилитаризму се супротстављају егалитаризам, који захтева да удели погођених радњом буду једнаки у највећој могућој мери, као и минимализам, који захтева да број погођених радњом изнад одређеног прага снабдевености буде највећи могући.

Нека предузимањем једне радње лице А добија корист величине 16, лице Б корист 8 и лице В корист 4, друге радње сво троје корист величине 4, а треће радње користи величине 5, 6 и 7. Тада би утилитаризам изабрао прву могућност, с обзиром да је сума користи највећа, егалитаризам би захтевао другу радњу, јер сви добијају улоге највеће једнакости, док би минимализам усвојио трећу опцију, уколико би праг снабдевености представљала корист величине 5.

Једностраност понуђених решења није задовољавајућа, зато што је извесна мера неједнакости прихватљива, докле год су најгоре постављени боље постављени него у алтернативним расподелама, у којима влада већа једнакост (Quante, 2013: 136). Чини се да би подесан спој различитих телеолошких критеријума могао изравнати предности и недостатке свих засебно. Да ли је таква комбинација, која би била задовољавајућа за све случајеве моралног расуђивања, могућа, питање је које овде остаје отворено. У сваком случају, резултат не би више представљао чист утилитаризам, већ мешовиту телеолошку етику (Hübner, 2014: 228).

Утилитаристичке теорије казни

У овом делу рада изложићемо репрезентативне утилитаристичке ставове о кажњавању, како бисмо даље изнели њихову етичку анализу и представили однос са деонтолошким теоријама, као и етиком врлине.

Претходно је потребно одредити појам казне и објаснити задатак теорије о кажњавању. Надовезујући се на познату дефиницију коју је дао Харт³ (Hart, Н. L. А., 2008: 4–5), предлажемо да појам казне карактеришу следећа четири елемента: 1) казна се састоји у доношењу бола, то јест проузроковању непријатне или нежељене последице, 2) као узврата на прекршај правних норми, 3) упереног против (стварног или вероватног) преступника, 4) од стране ауторитета установљеног правним системом против кога је преступ извршен. У дефиницији се дају јасно разабрати утилитаристичка (непријатност или

³ С обзиром да Хартово одређење казне садржи пет обележја, аутори сматрају да је пети елемент, наиме, да патњу са намером наносе особе различите од преступника, садржан у другом и четвртном елементу предложене дефиниције.

непожељност),⁴ ретрибутивистичка (реакција на преступ),⁵ и правна обележја (повреда права, правни преступник, правни ауторитет). Као секундарно правило, које обезбеђује ефикасност примарног, санкција може подразумевати не само казну за погрешно поступање, већ и награду за поштовање правила. С обзиром да морал дужности и њему сродно право регулишу минималне услове друштвеног живота, чије се нарушење са извесношћу може утврдити, казна представља основни облик санкције, при чему намеће процедуралне гаранције исправног поступка и дужност јавне одговорности (Fuller, 1969: 30–32).

Теорија о казни заправо представља доктрину која настоји да оправда прописивање и примењивање казни. Утилитаристичка теорија о казни јесте доктрина која настоји да оправда кажњавање на основу аргумената корисности. Са аспекта утилитаризма као телеолошке етике, радња бива оправдана уколико стреми највећој могућој општој користи, па тако и казна, ако спутава чињење прекршаја убудуће.

Пре анализирања структуре појединачних утилитаристичких аргумената, потребно је указати на разлику између оправдања казне као институције и оправдања казне у конкретном случају (Koller, 1979: 46). *Џон Ролс* (John Rawls) илуструје ту разлику помоћу питања *Зашто кажњавамо?* и *Зашто кажњавамо конкретног човека?*, заступајући став да утилитаристички аргументи одговарају првом питању, а ретрибутивистички другом, односно да телеолошки оријентисан законодавац разматра будућност, док деонтолошки настројени судија гледа у прошлост (Rawls, 1955: 5–6). О томе ће бити више речи у наредном делу рада.

Два есенцијална дискурса код утилитаристичких теорија казне јесу генерална (одвраћање потенцијалних делинквената од противправног понашања) и специјална превенција (спречавање актуалних преступника да поново прекрше право). Њихова анализа открива извесне обрасце у погледу средстава којима се превенција постиже. Два најчешћа средства за постизање опште превенције јесу застрашење (*deterrence*) и поправљање (*reformation*). Када говоримо о застрашењу, мислимо на спречавање могућих делинквената да учине преступ зато што су уплашени предвиђеном казном, која ће врло вероватно бити спроведена над стварним извршиоцем. С друге стране, дејство прописаних и извршених казни не исцрпљује се у уливању страха, већ и те како може утицати на моралне ставове потенцијалних делинквената, који ће одустати од сваке помисли на кршење правних норми услед тога што верују да је то морално погрешно.

Специјална превенција се може исто тако постићи застрашењем и поправљањем. Делинквенти ће бити спречени да поново изврше кривично дело или

⁴ Непријатност је зло према утилитаризму среће, непожељност је на основу утилитаризма преференција.

⁵ Узвраћање се састоји у одмазди (освети), која треба да поврати деликтом нарушени поредак правде, или у испаштању делинквента, што су типични аргументи ретрибутивизма, односно деонтолошке теорије о казни.

преступ услед тога што су застрашени казном извршеном над њима, или услед тога што им је примењена казна указала на моралну погрешност извршеног дела. Међутим, осведочени преступници се могу спречити и онеспособљавањем (*incapacitation*). Облици неутрализације су уподобљени врсти извршеног преступа, као што сукастрирање силоватеља или одсецање руке лопову. Наравно, казна затвора представља најшире прихваћену меру, којом се кажњени издваја из заједнице и тиме убудуће онемогућава да својим злоделима вређа њене темељне вредности (Koller, 1979: 67–69).

Не само да је изнео мисао о јединству генералне и специјалне превенције, **Платон** је испочетка у застрашујућем дејству казне нашао средство за њихово постизање: „Нико не кажњава злочинца јер је учинио зло, само се бесна неразумна звер тако понаша. Онај који жели да примени рационалну казну не врши одмазду за учињено зло које не може бити избрисано, већ се окреће будућности, желећи да онај који се кажњава, и они који виде да се он кажњава, буду застрашени да не би поново учинили зло. Кажњава се у име превенције“ (Plato, 2009: 43). Тиме је утемељио „класичну“ теорију застрашења (Materni, 2011: 289).

Две хиљаде година потом, у начелно неизмењеном облику, **Бекарија** ће освежити Платоново учење, истичући опште и појединачно спречавање као циљ казне. Притом ће осудити „сваку казну која не произлази из апсолутне неопходности као тиранску“, а њено оправдање утемељити у одбрани друштвеног благостања (Beccaria, 1995: 10). Злочинаштво је боље спречити него лечити – то је „принципијелни циљ свих добрих законодавстава, који је уметност усмеравања људи ка њиховој највећој срећи или најмањој могућој несрећи...“ (Beccaria, 1995: 103).

Друга група утилитариста окупила се око становишта да искључиви циљ и оправдање казне представља генерална превенција. **Бентам** истиче да стварна казна не доводи нужно до генералне превенције, док привидна казна, за коју се мисли да се извршава, остварује ову сврху; другим речима, стварна казна само служи да произведе ефекат привидне казне (Bentham, 2000: 150). Санстајн наводи да у циљу унапређења генералне превенције закон може или повећати суровост казне или побољшати изгледе за њено извршење (Sunstein, 2003: 10). Или ће казна постати строжа у нади да ће утицати на могуће преступнике, или ће остати непромењена, али ће се држава постарати да буде спроведена без изузетака.

Према **Фојербаху** (Feuerbach), једина функција кривичног права је генерална превенција, која се постиже самим стварањем правне норме за чије непоштовање је предвиђена казна (Materni, 2011: 290). Од Платона и Бекарије преузео је теорију застрашења, даље ју је усавршио стављањем нагласка на *претњу казном*, остављајући по страни њено извршење, и тако поставио темеље теорији психолошке принуде (Materni, 2011: 290). Теорија почива на тези да ће прописана казна спречити потенцијалне делинквенте да изврше преступ, тако што ће шкодљивост санкције превагнути над корисношћу злочина (Greenawalt, 1983: 351).

Бауер (Bauer) ставља у први план претњу казном, док извршењу казне придаје само мањи значај, као и Фојербах. За разлику од њега, Бауер сматра да предвиђање санкције не делује само на инстинкте појединаца, уливајући им страх, већ првенствено врши утицај на њихове моралне ставове, чинећи их бољим члановима друштва (Bar, 1916: 439–440).

У теорији о поправљању могу се препознати основи етике која је доминирала на почетку старовековне филозофије, а чија се ренесанса може забележити у последњих двадесет година. Етика врлине сматра добром ону радњу која је израз доброг карактера или која обликује добар карактер човека (Quante, 2013: 139). У том смислу казну можемо посматрати као средство за остварење доброг живота.

У оквиру утилитаризма формирала се и трећа група аутора, који су инсистирали на специјалној превенцији као превасходној функцији кажњавања. **Франц фон Лист** (Franz von Liszt) је мишљења да казна не сме бити сама себи циљ, већ да треба бити усмерена ка специјалној превенцији, с нагласком на њену индивидуализацију (Drakić, 2015: 108–109). Лист тврди: „Зло је у правној држави оправдано само ако је учинилац доказао своје непријатељско расположење одређеним, законом тачно одређеним делом. Једина адекватна мера друштвене заштите јесте мера безбедности“ (Drakić, 2015: 110).

Многи други аутори наглашавали су елемент *старатељства* или *надгледања* у односу на специјалну превенцију. Тако се за **Рудера** (Röder) смисао казне састоји у отклањању испољене неморалне воље путем контроле у мери у којој је ова воља испољена, а чије трајање не сме бити фиксно одређено у закону или пресуди, већ мера мора трајати све док се делинквент не поправи (Bar, 1916: 446). С друге стране, **Гролман** (Grolmann) одбацује могућност моралног препорода и сматра да се делинквент мора учинити безопасним применом силе, макар то укључивало уништење његовог постојања (Bar, 2016: 427–428).

Критике и одговори утилитариста

I Једна од критика упућених утилитаристима јесте коришћење делинквента као средства за постизање сврхе – превенције (Christofer, 2002: 931; Stojanović, 2011: 9). Након краћег промишљања може се закључити да се иза непрецизне формулације крије напад на сваку теорију о казни. Оно што се заправо пориче јесте могућност оправдања намерног nanoшења бола, који казна по дефиницији укључује. Одговор на критику огледа се у самом настојању да се оправда прописивање и извршење казне, било деонтолошки, на основу казне саме, било телеолошки, на основу последица казне. Речима критике: утилитаристи виде у делинквенту средство за остварење превенције, а ретрибутивисти средство за остварење одмазде као сврхе казне.

Као одговор на представљену критику неки аутори додају да су у питању кривци, због чега би било лицемерно тврдити да њихово кажњавање у сврху превенције није исправно, имајући у виду Холмсову поставку да „ниједно

друштво никада није признало да не би могло жртвовати индивидуалну добробит зарад своје сопствене егзистенције“ (Christofer, 2002: 931).

II Најзанимљивији приговор са којим се утилитаристи суочавају јесте оправдање кажњавања невиних (Rawls, 1955: 7). Начин на који је срочен погодује бурном негодовању против утилитаризма и позива на пажљиво разматрање. Ако пођемо од другог елемента појма казне „*против стварног или вероватног преступника*“, увиђамо да се правном ауторитету може поткрасти грешка приликом утврђивања чињеничног стања. Пошто се може десити да стварно невина особа буде осуђена, постаје теже оправдати изрицање и извршење казне. Дакле, приговор се односи на све теорије о казни, зато што казна по дефиницији укључује могућност грешке. Задатак је ретрибутивиста и утилитариста да изнесу што убедљивије аргументе у прилог кажњавања управо упркос томе што нам интуиција понекад говори елементима које оно нужно са собом носи.

Међутим, оно што у датом контексту може задавати потешкоће утилитаристима, јесте могућност да суд свесно осуди невину особу и нареди наношење зла ради остварења генералне превенције. Очигледно је да такво поступање ниједан утилитариста никада није и не би благословио. Класични утилитаристи, као што су Џереми Бентам, Џејмс Мил и Џон Стујарт Мил изричито постављају захтев да лице мора бити криво да би било кажњено (Brooks, 2001: 579). Из таквог захтева можемо закључити да се одговор на преформулисану критику налази у самој дефиницији казне, која захтева да се зло нанесе искључиво вином учиниоцу преступа, при чему се претпоставља правичност поступка и савесност судија који одлучују о кривици. Осим тога, утилитаристи нуде додатни аргумент да би „кажњавање“ невиних изазвало анксиозност и страх у друштву, који би поништили потенцијалну корисност такве праксе (Binder, 2002: 326).

III Критика која се тиче искључиво утилитаристичког модела гласи да су истраживања о генералној и специјалној превенцији шаролика, а њихови закључци недовољно поткрепљени (Materni, 2011: 290, 291). Посебно се износи став да у случају нехатних кривичних дела казна не може имати генерално превентивно дејство (Stojanović, 2011: 10). Међутим, утилитаристи се труде да изнесу резултате разних емпиријских истраживања која показују да казна има како генерално тако и специјално превентивно дејство (Ball, 1955: 350). Потенцијални и кажњени делинквенти се уздржавају од извршења преступа због страха од казне или због њоме заштићених вредности. Уколико не би било ове превенције, људско друштво би давно сагледало своју пропаст (Ball, 1955: 348–349). Што се тиче деликата из нехата, генерална превенција се састоји у „повећаном степену пажње“ (Stojanović, 2011: 11).

IV Теорији поправљања упућена је примедба да се наношењем бола некоме може улити страх, али не и воља за поштовање моралних норми. Према неким психолошким истраживањима, бол више слаби него што јача морални карактер људи (Wood, 1938: 637). Гролман изричито одбацује сваку могућност

моралног поправљања путем наношења патње. Намерно наношење боли је по самој дефиницији неизбежан елемент казне, било да исту оправдавају ретрибутивисти или утилитаристи. Стога сматрамо да утилитаристичке теорије које пропагирају моралну реформу кроз наношење патње заиста не могу бити морално оправдане уколико се та патња наноси преко мере боли неопходне за остварење сврхе – превенције. „Људскост треба да буде права мера и крајња сврха економске, правне и политичке рационалности“ (Dubljević, 2010).

Код теорија поправљања или моралне реформе, проблем је како лечити моралне ставове, и важније, које моралне ставове треба лечити. Питер Сингер презентује случај у коме су чланови организације *Animal Liberation Front* насилно ушли у лабораторију где су вршени сурови експерименти на животињама, делујући у складу са моралним уверењем да је мучење и експериментисање на животињама морално недопустиво и да исто треба спречити (Milevski, 2014: 96). Питање које се намеће је како реформисати морална схватања која су довела до извршења кривичног дела, и важније, која су то морална схватања? Можда ће их казна научити поштовању туђег поседа. Али, шта радити уколико случај презентујемо као поступање у крајњој нужди, када благостање животиња узимамо за веће добро од приватног поседа? Тада неће бити кривичног дела или ће постојати могућност за ослобођење од казне или њено ублажавање.

У случајевима делинквената према којима све мере застрашења и поправљања остају безуспешне, неутрализација преостаје као једини могући начин заштите друштва, руковођен принципом корисности. Менинџер (Maninger) истиче: „Ако затвореник, попут неких психијатријских пацијената, не може да буде промењен истинским напорима да се рехабилитује, морамо погледати свом неуспеху у очи и осигурати његово неограничено дуго затварање, без обзирања на техничке разлоге за то. Ово дугујемо друштву за његову заштиту“ (Milevski, 2014: 98).

С обзиром на представљене и анализирани критике, сматрамо да утилитаристичка теорија о казни, коју би усвојиле судије, треба да буде плуралистичка. То значи да би заступала различите утилитаристичке и уопште телеолошке концепције, дајући предност једној или другој, или их комбинујући према околностима конкретног случаја. То даље значи да мора бити флексибилна. Поново ћемо подсетити на Ролсову констатацију да се утилитаризам мора прилагодити различитим концептима правила у зависности од конкретног случаја. Да ли ће судија одабрати утилитаризам суме или просека, егалитаризам или минимализам, и којим средствима ће применити изабрану концепцију, зависи од случаја на који се односи.

Све потешкоће са којима смо се суочили указују на потребу за наглашењем учешћем етичара, као и психолога и социолога, у процесу прописивања и извршења казни. Оно што недостаје код примене ових процеса и односа јесте чињеница да у њима учествују стручњаци свих профила, осим можда најзначајнијих – етичара, то јест филозофа моралиста (Milevski, 2014: 96). Стручно састављени тим би засигурно допринео ефикасности сузбијања криминалитета и остварењу правне државе и владавине права. Не бисмо ли постигли поста-

вљени циљ, сматрамо да је неопходан мултидимензионалан приступ у односу на казну.

Које би биле практичне последице примене предложене теорије? Пре свега, одговори на два Ролсова питања – Зашто кажњавамо? и Зашто кажњавамо конкретну особу? – не могу и не смеју бити различити. Мишљења смо да је одговор на оба питања утилитаристичка теорија казни; дакле, и законодавац и судија се морају руководити сврхом генеране и специјалне превенције приликом прописивања и изрицања казни.

Најконкретнији проблем оправдања казне у пракси је тај што судије не раде на остварењу принципа максималне корисности и превентивне функције казни. У готово свим кривичним пресудама, образложење санкције, односно казне, обично се исказује речима: "...суд сматра да ће ова казна/кривична санкција остварити сврху кривичних санкција и кажњавања из чл. 4 и 42 КЗ."⁶ Зашто суд тако сматра не може се прочитати у *образложењу* пресуде, чија је сврха, између осталог, да објасни како је и зашто суд одмерио конкретну казну. Проблем код овог питања је што се донете пресуде оправдавају у смислу етичког интуиционизма, односно, „директни увид или чињеницу да су наши морални судови самоочигледни“ (Milevski, 2014: 169). Другим речима, чини се да се иза преписа речи законодавца у пресуди, у ствари, крије ретрибутивистички одговор на друго Ролсово питање. Чињеница је да судија који не поседује изузетна знања етике, али и социопсихологије, не може знати да ли је и зашто је одређена казна у складу са утилитаристичким принципом. Ту се опет враћамо на конкретан случај, а што можемо назвати *етичком индивидуализацијом*. Како је судија установио да је одређена казна у конкретном случају у складу са принципом највеће користи? Да ли је на основу исцрпног социопсихолошког профила учиниоца и друштва, и етичког образложења утилитаристе утврдио да исти више неће вршити кривична дела, а да ће сви остали којима је извршење конкретног дела било у намери бити неизоставно одвраћени? Или је темељним интердисциплинарним увидом установио да ће то бити у складу са принципом највеће среће, јер је изреченом казном исказана друштвена осуда и обавеза јачања морала и поштовања закона? Не. Зато што судија мисли да су његови морални судови⁷ самодовољни, самоочигледни, саморазумљиви и у интересу

⁶ Видети неке од пресуда Врховног касационог суда РС, нпр.: Кзп 197/2010, Кзз 309/2016, Кзз 48/2016, Кзз 786/2015, Кзз 1161/2015, Кзз 1067/2014, Кзз 1015/2014 итд., База судске праксе, Одлуке Врховног касационог суда: <http://www.vk.sud.rs/st-lat/baza-sudske-prakse-suda>. Видети, такође, чл. 4 ст. 2 (*Опита сврха прописивања и изрицања кривичних санкција је сузбијање дела којима се повређују или угрожавају вредности заштићене кривичним законодавством*) и 42 (*...сврха кажњавања је 1) спречавање учиниоца да врши кривична дела и утицање на њега да убудуће не чини кривична дела; 2) утицање на друге да не чине кривична дела; 3) изражавање друштвене осуде за кривично дело, јачање морала и учвршћивање обавезе поштовања закона.*) КЗ РС, Сл. гласник бр. 85/2005.

⁷ На потенцијално питање критике да ли судије одлучују на основу права или морала, одговоримо – право налаже да судије поступају по њему самом, али право садржи утилитаристичке смернице – чл. 42. Кривичног законика РС. Стога, право налаже да у конкретном случају судије поступају по утилитаризму.

друштва. Али они нису ништа од тога, и зато је нужно да имамо теорију која ће пружити практичне смернице⁸ за питање како одредити и морално оправдати казну у утилитаристичком духу.

Закључна разматрања

Да ли утилитаризам може оправдати казну? Како смо видели да може, следеће питање које се намеће је – како такво оправдање казне може наћи своју практичну примену?

Концепт *етичке индивидуализације*, који смо формирали у одговору на критике упућене утилитаризму и на постојеће практичне изазове, и који представља практичну примену интердисциплинарног и плуралистичког утилитаристичког приступа, чини се веома продуктивним. Наиме, имајући у виду претходно изнета разматрања утилитаризма као телеолошке етике, неке илустративне утилитаристичке концепције казне, те најзаступљеније критике упућене утилитаристичком оправдавању казне и понуђене одговоре, поменути концепт чини се најприхватљивијим.

Због тога смо става да ће једна јединствена утилитаристичка теорија о казни – плуралистичка стога што заступа различите утилитаристичке концепте, а флексибилна стога што дозвољава избор и комбинације у оквиру тих концепата – имати највише успеха у својој примени – етичкој индивидуализацији казне интердисциплинарним приступом. Остварење практичних импликација овакве теорије – етички (утилитаристички) правилно прописивање, одмеравање и извршење казне, адекватно образложење, поглед у будућност, ангажованост стручњака – несумњиво би допринело сузбијању и превенцији криминалитета, и тиме остварењу крајњег циља – друштвеног благостања.

Литература

- Ball, J. C. (1955). The Deterrence Concept in Criminology and Law, *Journal of Criminal Law and Criminology*, (46)3, 347-354. Retrieved from: <http://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4387&context=jclc>, accessed 17/01/17.
- Bar, C. L. V. (1916). *A History of Continental Criminal Law, Vol. VI* (translated by Thomas S. Bell et al., published under the auspices of the Association of American Law Schools). Boston: Little, Brown and Co. Retrieved from: <https://ia801407.us.archive.org/34/items/historyofcontine00barl/historyofcontine00barl.pdf>, accessed 30/10/16.
- Beccaria, C. (1995). *On Crimes and Punishments and Other Writings (1764)*. Cambridge: University of Cambridge.

⁸ На потенцијалан одговор критике да оваква пракса није од опште користи зато што ће изазвати додатне трошкове и одуговлачење и компликовање поступка, одговоримо да ће ови недостаци бити премашени много већом користи *етичке индивидуализације* – најадекватнијом применом утилитаризма у сузбијању криминалитета.

- Bentham, J. (2000). *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation (1781)*. Kitchener: Batoche Books.
- Binder, G. (2002). Punishment Theory: Moral or Political?, *Buffalo Criminal Law Review*, 5, 321-371. Retrieved from: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1934435, accessed 01/11/16.
- Brooks, T. (2001). Corlett on Kant, Hegel and Retribution, *Philosophy*, (76)4, 561-580. Retrieved from: <http://dro.dur.ac.uk/10762/>, accessed 28/10/16.
- Christofer, R. (2002). Deterring Retributivism: The Injustice of 'Just' Punishment, *Northwestern University Law Review*, (96)3, 843-976. Retrieved from: http://digitalcommons.law.utulsa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1099&context=fac_pub, accessed 17/11/16.
- DeGirolami, M. O. (2012). Against Theories of Punishment: The Thought of Sir James Fitzjames Stephen, *Ohio State Journal of Criminal Law*, (9)2, 699-748. Retrieved from: <http://moritzlaw.osu.edu/students/groups/osjcl/files/2012/04/8.-DeGirolamiFinal-4.24.pdf>, accessed 01/12/16.
- Drakić, D. (2015). O nastanku mera bezbednosti kao krivičnih sankcija, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, (63)1, 97-115.
- Dubljević, V. (2010). Primena Kantovog kategoričkog imperativa. U: *Evropska zajednica naroda i univerzalne vrednosti (127-147)*. Novi Sad: Novosadska asocijacija za teoriju, etiku i filozofiju prava (NATEF).
- Fuller, L. (1969). *The Morality of Law*. New Haven and London: Yale University Press.
- Greenawalt, K. (1983). Punishment, *Journal of Criminal Law and Criminology*, (74)2, 343-362. Retrieved from: <http://scholarlycommons.law.northwestern.edu/jclc/vol74/iss2/1/>, accessed 30/10/16.
- Hart, H. L. A. (2008). *Punishment and Responsibility, Essays in the Philosophy of Law*, 2nd edition. Oxford: Oxford University Press.
- Hübner, D. (2014). *Einführung in die philosophische Ethik*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Koller, P. (1979). Probleme der utilitaristischen Strafrechtfertigung, *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, (91)1, 45-95.
- Materni, M. C. (2011). Criminal Punishment and the Pursuit of Justice, *The British Journal of American Legal Studies*, 2, 263-304. Retrieved from: <http://hls.harvard.edu/content/uploads/2011/09/michele-materni-criminal-punishment.pdf>, accessed 30/10/16.
- Milevski, V. (2014). *Etička analiza savremenih teorija kazne: Između utilitarističkog i retributivnog opravdanja kazne*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu: Filozofski fakultet. Preuzeto sa: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:9485/bdef:Content/download>, pristup 27/11/16.
- Mill J.S. (2006). Utilitarianism. In: West H. (Ed.). *The Blackwell Guide to Mill's Utilitarianism (60-113)*, Malden: Blackwell Publishing.
- Plato. (2009). *Protagoras*, Rockville: Serenity Publishers.
- Quante, M. (2013). *Einführung in die Allgemeine Ethik*. Darmstadt: WBG.
- Quinton, A. (1973). *Utilitarian Ethics*. London: Palgrave Milan.

- Rawls, J. (1955). Two Concepts of Rules, *The Philosophical Review*, (64)1, 3-32. Retrieved from: <http://philosophyfaculty.ucsd.edu/faculty/rarneson/Courses/RAWLStwoconceptsrules.pdf>, accessed 23/12/16.
- Sidgwick, H. (1962). *The Methods of Ethics*. London: Palgrave Macmillan.
- Stojanović, Z. (2011). Preventivna funkcija krivičnog prava, *Crimen*, (2)1, 3–25.
- Sunstein, C. R. (2003). Moral Heuristics. In: *John M. Olin Program in Law and Economics, Working Paper No. 180* (1-22). University of Chicago: Law School, Coase-Sandor Institute for Law and Economics. Retrieved from: http://chicagounbound.uchicago.edu/law_and_economics/326/, accessed 27/10/16.
- Tunick, M. (1992). *Punishment: Theory and Practice*. Berkeley: University of California Press. Retrieved from: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft4q2nb3dn/>, accessed 28/10/16.
- Urmson, J.O. (1953). The Interpretation of the Moral Philosophy of J.S. Mill, *The Philosophical Quarterly*, (3)10, 33-39. Retrieved from: <http://drsirswal.webs.com/documents/The%20Interpretation%20of%20the%20Moral%20Philosophy%20of%20J.%20S.%20Mill.pdf>, accessed 15/11/16.
- Wood, L. (1938). Responsibility and Punishment, *Journal of Criminal Law and Criminology*, (28)5, 630-640. Retrieved from: <http://scholarlycommons.law.northwestern.edu/jclc/vol28/iss5/>, accessed 11/11/16.

THE ETHICAL ANALYSIS OF THE UTILITARIAN THEORIES OF PUNISHMENT

Abstract: *The subject matter of the paper are the utilitarian theories of punishment, as one of the largest groups of theories of punishment. The authors provide a punctilious analysis of the utilitarian views on punishment from the ethical perspective, as well as a critique thereof, along with citing some paradigmatic examples. The research starts from the notion of utilitarianism and the general utilitarian standpoint on punishment, alongside a brief comparison to the retributivist stances, which constitute the second largest group of theories of punishment. Advantages and disadvantages of hedonistic utilitarianism are considered through the lens of punishment, in relation to other teleological doctrines, deontology, and specifically, virtue ethics. A brief review is given about the relevance of the conception of sanction not only as punishment but also as award, both in ethics and jurisprudence. The aim of the paper exhausts itself in an adduction of weighty arguments supporting the most ethically justified and, thus, the most acceptable utilitarian theory of punishment, as well as a clarification of its practical implications.*

Key words: *ethics, jurisprudence, utilitarianism, theories of punishment.*

Aleksandar M. Pešić¹
Univerzitet u Novom Sadu,
Filozofski fakultet

Стручни рад
УДК 167/168 Poper K. R.

TRI OSNOVNE IDEJE U POPEROVOJ LOGICI NAUČNOG OTKRIĆA

Sažetak: Istorija moderne nauke se odvijala u znaku Popera, kako kroz njegova dela tako i kroz dela njegovih pristalica i kritičara. Autor ovog rada će ukazati na tri glavna problema kojima se bavio Poper u *Logici naučnog otkrića*: opservacionizam, induktivna generalizacija i cilj nauke. Poper, nasuprot logičkim pozitivistima, odbacuje opservacionizam i svaku mogućnost opravdanja perceptivnog iskaza. On indukciju smatra neopravdanom, a naglašava značaj deduktivnog metoda proveravanja naučnih teorija. Jedan sistem se može nazvati empirijskim samo ako imamo mogućnost iskustvene provere i zato Poper predlaže kriterijum demarkacije. Cilj nauke je istinita deskripcija stvarnosti, pa samim tim nauka predstavlja oruđe pomoću kojeg se stiče i proširuje znanje i posredno se implicira da je nauka ideal kome treba težiti.

Ključne reči: Karl Poper, opservacionizam, indukcija, demarkacija, cilj nauke.

Poper i Logika naučnog otkrića

Ne bismo pogrešili ako kažemo da se istorija moderne nauke odvijala u znaku Popera: što sa njegovim nastavljačima to i sa onima koji su kritikovali njegovu teoriju. Poperovo stanovište je jedno od najkompleksnijih u filozofiji nauke: odlikuje ga nedogmatičnost, novi pristup u odnosu na njegove prethodnike i mogućnost da se uključi u rešavanje skoro svih gorućih problema iz te oblasti. Naravno, to ne znači da Poperovo stanovište nema svoje slabosti.

Poper je bio oštri kritičar neopozitivističke filozofije Bečkog kruga. Stalno je nadograđivao, dopunjavao i tumačio svoje stanovište kako bi se odbranio ili razrešio nesuglasice koje su iskrsavale između njega i njegovih protivnika. Poperova filozofija je izvršila snažan uticaj na njegove protivnike i sagovornike Tomasa Kuna, Herberta Markuzea, Teodora Adorna, Jirgena Habermasa. Njegova koncepcija teorije naučnog metoda i nova sazajna teorija stvorila je uticajno stanovište koje je imalo i kritičke učenike: Imrea Lakatoša, Pola Fajerabenda, Vilijema Bartlija i druge. Poperov značaj za filozofiju i nauku našeg doba ne pokazuje se samo prihvatanjem njegovih rešenja, već i polemikama i sa najznačajnijim misliocima našeg doba i brojnim kritičkim raspravama u kojima dominiraju njegove ideje.

¹ damastus@yahoo.com

Početak dvadesetog veka dve najuticajnije knjige koje su se smatrale ključnim za rešavanje problema naučnog saznanja bile su Karnapova *Logička izgradnja sveta* iz 1928. godine i Vitgenštajnov *Tractatus logico-philosophicus* iz 1921. godine. Ova dva naslova su izvršila veliki uticaj i na filozofe Bečkog kruga i na Popera. Vitgenštajn i Poper nisu bili pripadnici kruga, ali su vršili redovne korespondencije sa njihovim članovima. Vitgenštajnov *Tractatus logico-philosophicus* je od strane članova kruga bio interpretiran i kao razvitak britanskog empirizma. Generalni stav Bečkog kruga je bio sličan: svi su pokušavali da ujedine nauku i da se reše metafizičkih elemenata u njoj. Karnap je čak zapisao da ne daje odgovore na filozofska pitanja, već odbacuje sva filozofska pitanja, bilo da su metafizička, etička ili epistemološka. Ovakav stav prema filozofiji, delom može biti objašnjen zbog negativnog položaja koji su nemački idealisti zauzeli prema nauci. Logički pozitivisti su hteli da produže domet nauke preko celog područja sistematske istine i da time unište stav idealista koji su smatrali da imaju (nad)naučni pristup specijalnoj vrsti istine.

Problemi koji su okupirali filozofe Bečkog kruga i logičke pozitiviste okupirali su i Popera. Međutim, on je imao drugačija rešenja nego li ostali. U početku, proučavajući Vitgenštajna i Karnapa, Poper je samo beležio kritičke primedbe, ali nije hteo da ih publikuje. Princip verifikacije je zagovarao induktivni princip, a za Popera nauka nije induktivna, i još je Hjum raspršio indukciju kao mit. Naučnim teorijama nisu potrebna nikakva opravdanja i one uvek ostaju hipoteze ili pretpostavke. Ova Poperova teza se direktno suprotstavlja tradicionalnom stanovištu koje kaže da je naučna teorija sistem dokazanih ili vrlo verovatnih univerzalnih iskaza. Dakle, opservacionizam i induktivna generalizacija nam govore da je moguće sastaviti određeni broj opservacionih iskaza koji beleže iskustvo, pa samim tim imamo empirijsku osnovu nauke i da je iz pojedinačnih iskaza induktivno generalizacijom moguće zaključiti univerzalne iskaze nauke. Iz ovoga sledi da je kriterijum demarkacije nauke i onoga što se ne smatra naukom svodi na tvrdnju da naučni iskaz jeste samo onaj iskaz koji se može redukovati na opservacione iskaze, odnosno samo onaj iskaz koji je izveden iz empirijske osnove. Poper je problem indukcije i problem razgraničenja (demarkacije) smatrao osnovnim problemima u filozofiji nauke i ove stavove je on obrazložio u *Dva fundamentalna problema u teoriji spoznaje*. Vajsman, kao istaknuti pripadnik Bečkog kruga, Poperu je predložio da objavi neke svoje tekstove koji sadrže kritiku tradicionalnog stanovišta, između ostalog i kritiku pozitivističkog principa verifikacije kao kriterijuma značenja stavova². „Dva fundamentalna problema u teoriji spoznaje“ su već 1933. godine čitali filozofi Bečkog kruga, a ovaj tekst je bio prvi deo knjige *Logika istraživanja*. *Logika istraživanja* je bila zvanično objavljena 1934, a knjiga je dobila drugačiji naziv u prvom engleskom prevodu (1954. godine) i danas je poznatija pod tim naslovom, a to je *Logika naučnog otkrića*. Dva osnovna problema, problem indukcije i problem demarkacije su bila ključna pitanja oko kojih je Poper gravitirao, a istovremeno je uspeo da iznese novu teoriju naučnog metoda i novu teoriju naučne racionalnosti.

Po Poperu centralna ideja *Logike naučnog otkrića* „bila je u tome da su u svetlu nove Ajnštajnovе teorije gravitacije sva ranija objašnjenja funkcionisanja

² Za ovaj stav se smatra da ga je prvi formulisao Vajsman (Friedrich Waismann).

nauke i prirode naučnog znanja pogrešna...celokupna opservaciona evidencija koja se može upotrebiti za podršku Njutnovoј teoriji takođe se može upotrebiti za podršku Ajnštajnovoj, vrlo različitoј teoriji. Ovo odlučujuće pokazuje da smo mi jednostavno grešili kada smo za Njutnovu teoriju mislili da je zasnovana, ili induktivno dokazana, na bazi evidencije...To dalje znači da se ni za jednu teoriju ne može reći da je induktivno zasnovana...“ (Magee, 1971: 69–70). Tradicionalno stanovište i mišljenja logičkih pozitivista bilo je da se hipoteza ili pretpostavka smatra nepotvrđenom i nedokazanom teorijom, a da se teorija smatra hipotezom koja je potvrđena. Čak i onda kad se prihvati hipotetički karakter teorija, gde se ne može pokazati da su one apsolutne istine, putem dokazivanja moguće je pokazati da je njihova istinitost manje ili više verovatna. Ovde dolazi od odstupanja između Popera i logičkih pozitivista. Poper će smatrati da i najuspešnija potvrđena teorija može da se posmatra samo kao hipoteza i da je ona samo korak na putu dostizanja do istine. Potvrdu ovoga je Poper našao u Ajnštajnovoj teoriji koja je pokazala da je Njutnova mehanika samo pretpostavka i ništa više.

Protivno logičkom empirizmu, Poper je zastupao tezu u kojoj je nauka racionalistički projekat. U *Logici naučnog otkrića* on će na osnovu kritike indukcije i opservacionizma doći do zaključka da verifikacija naučnih iskaza nije moguća i da oni jedino mogu biti opovrgnuti iskustvom. Na početku dela Poper će napraviti razliku između psihologije saznanja koja se bavi činjenicama i logike saznanja koja se zanima samo logičkim relacijama. Zato će on reći: „Čini mi se da se početni stadijum, akt smišljanja ili izumljivanja teorije, niti poziva na logičku analizu, niti joj je podložan. Pitanje kako dolazi do toga da se nova ideja javlja nekom čoveku – bilo da je to muzička tema, dramski konflikt ili naučna teorija – može biti veoma značajno za empirijsku psihologiju; ali ona je irelevantna za logičku analizu naučnog saznanja. Ova druga se ne bavi činjeničkim pitanjima (Kantovim quid facti?), već samo pitanjima opravdanja ili valjanosti (Kantovim quid juris?)...“ (Popper, 1973: 31). Poper će nastaviti i reći da treba napraviti „oštru razliku između procesa smišljanja nove ideje i metoda i rezultata njenog logičkog ispitivanja. Što se tiče zadatka logike saznanja – nasuprot psihologiji saznanja – usvojiću pretpostavku da se ona isključivo sastoji u istraživanju metoda korišćenih prilikom ovog sistematskog testiranja u kojem svaka od ovih ideja mora da bude podvrgnuta ukoliko treba da bude ozbiljno uzeta u obzir... moje gledište o tome, kako god ga procenjivali, jeste da ne postoji nikakav logički metod dolaženja do novih ideja ili pak logička rekonstrukcija ovog procesa“ (Popper, 1973: 31).

Kritika opservacionizma

Još je Kant u *Kritici čistog uma* govorio da se naša saznanja ne prilagođavaju predmetima već da je obrnuto, predmeti saznanja se moraju prilagoditi našim mogućnostima saznanja. Ne postoje fizički predmeti, nego ograničenja našeg uma kad god osetimo nešto preko naših čula. Nužno saznanje je moguće samo zato što ćemo mi stvari doživljavati na određeni način, a ne zato što stvari same po sebi uvek

jesu ovakve ili onakve. Ovi oblici svesti vrede samo za naše iskustvo, a ne i izvan njega. Ako um pokušava da traži odgovor na pitanja izvan našeg iskustva zapliće se u protivrečnost i ne može da pronađe odgovor. Ono što čulno doživljavamo nije jednostavno viđenje, već je isto tako odraz duhovnog stroja koji preoblikuje i organizuje informacije dobijene putem čula. Logički pozitivisti smatraju da su opservacioni iskazi po svojoj strukturi nepogrešivi i istiniti. Moguće ih je formulisati tako da njihov skup predstavlja empirijsku osnovu nauke. Međutim, Poper smatra da Kant greši kad kaže da su zakoni koje um nameće prirodi nužno istiniti i da ih mi nužno uspevamo nametnuti prirodi (v. Popper, 1963: 176 i dalje). Takođe, on odbacuje opservacionizam i svaku mogućnost opravdanja perceptivnih iskaza.

Logički pozitivisti polaze od toga da nauka ima empirijsku osnovu, što znači da se istinitost iskaza može zasnovati samo na perceptivnom iskustvu, tj. na onome što čulno opažamo. Ovi iskazi koji beleže iskustvo, kao što smo napomenuli, su nepogrešivi i smatraju se potpuno pouzdanim opisom stanja stvari. Čak je i Karnap govorio o takozvanim protokol rečenicama. Ove rečenice koje opisuju elementarna iskustva jednoznačno su određene, nije im potrebno nikakvo proveravanje i neopozive su. Ako se protokol rečenice po dogovoru prihvataju ili odbacuju, onda sledi da se svaki proizvoljni sistem iskaza može postaviti kao empirijska nauka što može da vodi u dogmatizam. Poper nas upozorava da se iskazi mogu opravdati samo iskazima, a ne mogu se logički izvesti iz fenomena, tj. ukayuje se na to da postoje određene poteškoće oko određivanja empirijske osnove iskaza, jer se na taj način nužno završava beskonačnim regresom ili dogmatskim usvajanjem (v. Poper, 1973: 125–126). Treća mogućnost je psihološko opravdanje, pa su empiristi oduvek pokušavali da ovu teoriju opravdaju psihološki.³ U čulnom iskustvu imamo neposredno saznanje pomoću kojeg se opravdava posredno saznanje, te je na taj način nauka definisana kao skup naših neposrednih iskustva u čiju istinitost ne sumnjamo. Poper je smatrao da ne postoje „čiste“ opservacije koje bi bile u potpunosti nezavisne od svake teorije, odnosno da ne postoje opservacije koje ne pretpostavljaju nekakvu teoriju, predznanje ili barem očekivanje. Rečenice koje beleže ili opisuju elementarno iskustvo ne postoje, bar ne na onaj način na koji ih posmatraju logički pozitivisti. Jedna od njegovih kritika usmerenih prema logičkim pozitivizma bila je upravo u pretpostavci da nije moguće napraviti oštru podeljenost između opservacije i teorije. Zato je Poper govorio da je „problem šta dolazi prvo, hipoteza (X) ili opservacija (O) rešiv isto koliko i problem šta dolazi prvo, kokoška (X) ili jaje (O)“ (Popper, 1963: 47). Odgovor na ovo pitanje je „ranija vrsta jajeta“ a ne „ranija vrsta hipoteze“. Opservacije će uvek prethoditi određenoj hipotezi, ali ove opservacije same po sebi pretpostavljaju usvajanje nekog sistema referencije: izvesnog sistema očekivanja, izvesnog sistema teorija.

Da bi se rešio ovakav kompleksan problem, Poper će prvo napraviti razliku između našeg znanja i objektivne nauke. Mi smo i te kako svesni činjenica samo putem opservacije, ali naša svest ne dokazuje nikakvu istinitost iskaza. Da bi se

³ Ovaj problem (beskonačni regres, dogmatsko usvajanje i psihološko opravdanje) se naziva Frisova (J. F. Fries) trilema.

izbegaо psihologizam u nauci i u epistemologiji pitanje koje treba postaviti jeste: kako mi proveravamo naše iskaze putem njihovih deduktivnih posledica? Odgovor na ovo pitanje treba da nam razjasni problem između logičkih veza naučnih iskaza i da se samim tim izbegne onaj psihološki element gde se saznanje razume kao sistem dispozicija.

Kod Popera tzv. osnovni iskazi igraju vrlo značajnu ulogu za odlučivanje da li je neka teorija empirijska, a to znači da li je naučna i opovrgljiva. Osnovni iskazi nisu samo „beleške“ pasivno registrovanih senzacija. Oni su opisi onoga što se posmatra i interpretira od strane posmatrača da bi se determinisao jedan teorijski okvir. Osnovni iskazi, iako ne mogu biti verifikovani, mogu biti intersubjektivno proverljivi pomoću posmatranja. Svaki osnovni iskaz mora da bude iskaz „o relativnim položajima fizičkih tela“ (Popper, 1973: 135), odnosno iskazi tvrde da se neko dešavanje koje je dostupno percepciji odigrava u individualnom regionu prostora i vremena.

Onog trenutka kad prihvatimo neki osnovni iskaz, a prihvatamo onaj iskaz koji je posebno lak za testiranje, on postaje predmet provere i ta procedura nema kraja. Zaustavljamo se na iskazima na kojim razni istraživači mogu da postignu sporazum. Ako se istraživači ne slažu, onda mi jednostavno nastavljamo sa testiranjem. Ako, pak ovo testiranje ne donosi rezultate, onda možemo da kažemo da osnovni iskazi nisu bili intersubjektivno proverljivi. Ako naučnici ne uspeju da se dogovore oko osnovnih iskaza, onda se to smatra neuspehom jezika kao sredstvom univerzalne komunikacije.

Popperovo konvencionalističko rešenje ovog problema ima za posledicu činjenicu da osnovne iskaze prihvata naučna zajednica koja živi u određenoj istorijskoj situaciji na osnovu dogovora. Idealno, ova naučna zajednica donosi odluke na osnovu racionalnih argumenata. Međutim, moguće je da naučna zajednica praktikuje neko dogmatsko ili pristrasno razmišljanje. U tom slučaju osnovni iskazi mogu biti lažni. Zbog toga Popper naglašava da uspostavljanje osnovnog iskaza ne znači i uspostavljanje konačne dogme. Prihvatanje osnovnog iskaza od strane naučne zajednice ne mora da se smatra konačnom odlukom. U izvesnom smislu, na ovaj način, problem koji nastaje od dogmatske ili pristrasne naučne zajednice „slabi“. Međutim, posledica ovoga je da teorija nikad ne može sa sigurnošću biti falsifikovana (podvrgnuta ispitivanju): ako preliminarno prihvatimo osnovne iskaze, onda će i falsifikacija teorija biti preliminarna. Međutim, ako falsifikovanje teorija nije moguće, ni rast empirijskog znanja nije moguć. Ovaj problem je takođe poznat kao „problem empirijske osnove“.

Kritika indukcije i demarkacija

Stav logičkih pozitivista je, kao što smo napomenuli, da je moguće formulisati određeni broj čisto opservacionih iskaza tako da njihov skup predstavlja empirijsku osnovu nauke i da je iz takvog konačnog skupa singularnih iskaza induktivnom generalizacijom moguće izvesti univerzalne iskaze nauke, odnosno dokazati njihovu istinitost. Drugim rečima, logika naučnog istraživanja je poistovećena sa induktivnim

metodom. Induktivni metod ima za zadatak da pomoću zaključivanja ide od singularnih iskaza prema univerzalnim iskazima (v. Zorić, 2005). Poper za induktivni metod kaže da „ni izdaleka nije očigledno da imamo pravo da izvodimo univerzalne iskaze iz singularnih bez obzira na to koliko ovi poslednji bili mnogobrojni; naime, za svaki zaključak izveden na takav način može se ispostaviti da je pogrešan“ (Popper, 1973: 61). Problem koji Popper ovde postavlja je možda jedan od najvažnijih problema u filozofiji nauke. Još je Hjum govorio da ako se princip indukcije posmatra kao univerzalni sintetički iskaz, nastaje izvesna poteškoća koja se ogleda u sledećem: da bi se taj iskaz opravdao neophodno je upotrebiti induktivni zaključak, a da bi se opravdao taj zaključak mora se pretpostaviti induktivni princip višeg reda. Na taj način svaki pokušaj da se induktivni princip zasnuje na iskustvu nije moguć jer dovodi do beskonačnog regresa. Hjum je tvrdio da se naši zaključci o odnosu uzroka i posledice zasnivaju na pretpostavci da će se budućnost podudarati sa prošlošću. Hjum kaže da je „navika na taj način veliki vodič ljudskog života. Jedino je to princip koji naše iskustvo čini korisnim, učeći nas da u budućnosti očekujemo niz događaja sličan onome koji se javio u prošlosti. Bez uticaja navike bili bismo potpune neznalice u svim stvarima koje prevazilaze ono što je neposredno dato našoj memoriji i čulima. Nikada ne bismo znali da prilagodimo sredstva ciljevima ili uposlino naše prirodne snage u proizvodnji bilo kog efekta. Bio bi to momentalni kraj svake aktivacije kao i najvećeg dela razmišljanja“ (Hume, 1993: 33). Svestan problema cirkularnosti Hjum kaže da je polazeći od iskustva nemoguće dokazati sličnost između prošlosti i budućnosti, pošto je svaki takav dokaz zasnovan na pretpostavci o sličnosti, koja tek treba da se dokaže. Na taj način je odbačena mogućnost logičkog zasnivanja ili epistemološkog opravdanja induktivnih zaključaka. Ovog problema je Popper i te kako bio svestan i njegovom analizom dolazi do zaključka da je svaka psihološki zasnovana indukcija neodrživa. Međutim, Popper vidi i drugi problem: induktivni princip ne može biti čisto logička istina, tj. analitički ili tautološki stav, jer kad bi postojao čisto logički princip indukcije, onda ne bi postojao problem indukcije. Ako uzme da je induktivni princip tautološki stav, to bi značilo da se svaki drugi stav može proglasiti *a priori* validnim.

Zbog ovakvih problema koji se javljaju u induktivnoj logici, Popper donosi zaključak da su oni nerešivi i samim tim usvaja deduktivni metod. Deduktivni metod je metod kritičkog proveravanja naučnih teorija i njihove selekcije. Popper utvrđuje četiri koraka pomoću kojih se vrši proveravanje postavljene teorije (Popper, 1973: 66):

1. Prvi korak je formalni i pomoću njega se testira unutrašnja doslednost sistema, tj. želi da se utvrdi da li sistem sadrži neke kontradikcije,
2. Drugi korak podrazumeva da se u teoriji napravi razlika između njenih empirijskih i logičkih elemenata. Naučnik u ovom koraku pravi logički skelet teorije, a ako u ovom procesu omane, onda se može desiti da postavlja pogrešna pitanja ili da traži empirijske podatke onde gde ne postoje. Sve naučne teorije sadrže analitičke i sintetičke elemente, pa je neophodno napraviti jasnu aksiomatsku razliku između ova dva elementa,
3. Treći korak zahteva upoređivanje nove teorije sa postojećim, sa ciljem da se utvrdi da li nova teorija predstavlja napredak u odnosu na njih. Ako teorija

ne predstavlja napredak, biva odbačena. Ako nova teorija ima sadržaj koji je jednak postojećoj teoriji ili objašnjava neke nove probleme, onda teorija biva usvajana. Na taj način nauka vodi teorijski progres. Poper ističe da se uz pomoć deduktivnog metoda utvrđuje da li je jedna teorija bolja od druge, a ne putem indukcije. Teorija se smatra boljom ako ima veći empirijski sadržaj u odnosu na rivalsku teoriju i ako joj je veća moć predviđanja.

4. Četvrti i završni korak je testiranje teorije empirijskom primenom zaključaka izvedenih iz nje. Ako se zaključci pokažu kao istiniti onda je teorija potkrepljena, a ako se zaključci pokažu kao lažni, onda teorija nije potpuno ispravna (po logičkim pravilima teorija je falsifikovana) i naučnici počinju potragu za boljom teorijom. Međutim, naučnici ne napuštaju postojeću teoriju sve dok se ne pronade bolja. Naime, metod teorijskog testiranja je sledeći: pomoću ranije prihvaćenih iskaza iz teorije se dedukuju singularni iskazi koje zovemo „predviđanja“. Od posebnog interesa su ona predviđanja koja se smatraju rizičnim i ona se eksperimentalno testiraju. Naučnici biraju one singularne iskaze koji se ne mogu izvesti iz postojeće teorije ili one koji toj teoriji protivreče, a zatim se eksperimentalno testiraju i utvrđuje im se praktična primena. Ako su nova predviđanja potvrđena, onda je teorija potkrepljena i biva usvojena kao radna hipoteza. Ako predviđanja nisu potvrđena, zaključci su opovrgnuti, a samim tim je opovrgnuta i teorija iz koje su logički dedukovani. Iako Poper zadržava elemente empirizma, ipak to ne znači da se njegov naučni metod poziva na iskustvo. Iskustvo služi da se teorija ograniči a ne i utvrdi.

Poper naglašava značaj deduktivnog metoda proveravanja naučnih teorija, a odbacuje indukciju kao neopravdanu, čime istovremeno odbacuje mogućnost empirijske verifikacije jednog sistema. Međutim, jedan sistem se može nazvati empirijskim samo ako imamo mogućnost iskustvene provere i zato Poper predlaže da se za kriterijum razgraničavanja (demarkacije) uzme mogućnost opovrgavanja, tj. da „mora biti moguće da se jedan empirijski sistem opovrgne iskustvom“ (Poper, 1973: 74). Poper ovaj problem⁴ vidi kao problem iznalaženja kriterijuma koji će nam omogućiti da pravimo razliku između empirijskih nauka, s jedne, i matematike i logike, kao i metafizičkih sistema, s druge strane. Opovrgljivost sistema, dakle, pravi razgraničenje između naučnih i nenaučnih sistema što povlači mogućnost da se od naučnih sistema traži da mogu da se izdvoje u negativnom smislu, tj. da mogu biti opovrgnuti. Na taj način je izbegnuta zamka koju nosi pozitivna odluka o nekom sistemu koja je uvek privremena, jer kasnije negativne odluke uvek mogu odbaciti takav sistem. Naravno, kriterijum demarkacije se ne može primeniti na bilo kakve iskaze, već oni moraju biti dovedeni u formu koja im to omogućava.

Poper će predložiti kriterijum demarkacije nauke i ne-nauke koji će iz nauke isključiti sve one teorije koje su dobijene na legitiman logički način, i sve one teorije

⁴ Ovaj problem je bio i centralni problem Kantove sazajne teorije, pa ga Poper naziva i „Kantovim problemom“.

koje su dobijene na nelegitiman logički način, ali koje vode konzervaciji nauke i njenoj stagnaciji. Ovde treba uzeti u obzir da teorije koje su dobijene na legitiman i teorije koje su dobijene na nelegitiman logički način ne iscrpljuju ceo skup teorija u nauci. Nelegitimne logičke teorije se isključuju iz nauke zato što ne zadovoljavaju određene kriterijume. Teorije koje su dobijene na legitiman logički način, ali one koje se isključuju iz nauke, u stvari su one teorije koje su ostale isuviše dugo u nauci i počele da budu neosetljive na empirijsko opovrgavanje. Sve ovo je moguće sprovesti sistemom konvencija koji se zasniva na čisto vrednosnom izboru opisanog cilja nauke.

Kriterijum demarkacije zahteva da se empirijski sistem može opovrgnuti iskustvom. Međutim, pošto naučne hipoteze nikada ne mogu biti opovrgnute jer će se uvek naći neka logička alternativa koja će sprečiti opovrgavanje, onda Popper kaže da kriterijum demarkacije treba da sačinjavaju odluke, dogovori ili konvencije. Popper će reći da „...moj kriterijum razgraničavanja treba uzeti kao predlog za dogovor ili konvenciju. Što se tiče pogodnosti ma koje takve konvencije, mišljenja se mogu razlikovati, a razumna diskusija u ovim pitanjima mogućna je samo između partnera koji imaju neki zajednički cilj. Izbor tog cilja mora naravno na kraju da bude stvar odluke koja izlazi van racionalnog argumenta“ (Popper, 1973: 71).

Cilj nauke

Za Popera cilj nauke je istina, a do istine se dolazi putem stalnih pokušaja i ispravljanja grešaka. Kriterijumi koji su neophodni da bi prošle rivalske teorije su sledeći: kriterijum jednostavnosti, kriterijum nezavisne proverljivosti i kriterijum koji zahteva od nove teorije da prođe rigorozne testove. Kriterijum jednostavnosti nam kaže da nova teorija mora da ima nove, snažne i jednostavne ideje koje se ujedinjuju (v. Popper 1973: 168 i dalje). Nova teorija nosi snažnu ideju u kojoj su činjenice i teorija povezane na način na koji do sad nisu bili. Kriterijum proverljivosti jeste zahtev koji nam kaže da nova teorija mora biti nezavisno proverljiva, tj. ona mora imati nove i proverljive konsekvence i mora omogućiti predviđanje onih fenomena koji do tada nisu bili posmatrani (v. Popper 1973: 145 i dalje). Treći kriterijum koji se zahteva od nove teorije – da prođe rigorozne testove – drugačije nazivamo i kriterijum empirijskog uspeha (v. Popper 1973: 279 i dalje). Dok su prva dva kriterijuma formalna jer se može logičkim ispitivanjem videti da li je nova teorija bolja od stare, treći kriterijum od nas zahteva da empirijski testiramo teoriju. Ako se ova tri uslova ispune onda dolazi do rasta znanja.

Po Popperu nova teorija se prihvata ako ima više empirijskog sadržaja nego li prethodna. Naravno ovaj empirijski sadržaj mora biti potkrepljen. Nasuprot tome, teorija se odbacuje ako postoji nova teorija koja predviđa nove činjenice koje su prema prošloj teoriji neprihvatljive, zatim nova teorija objašnjava sve što je objašnjavala i stara teorija i deo empirijskog sadržaja u novoj teoriji je potkrepljen. Popper tezom istinolikosti pokušava da poveže cilj nauke (istina) i kriterijume (jednostavnost, proverljivost, empirijski uspeh) koji su neophodni da bi nove teorije

postale upotrebljive i doprinele rastu znanja. Teza istinolikosti nam govori da se svaka nova teorija sastoji od empirijskog sadržaja koju je imala i stara teorija, te se time istinitost i znanje svakom novom teorijom stalno povećavaju. Nauka mora težiti istinitijoj deskripciji stvarnosti. Ni za jednu teoriju se ne može reći da je istinita, pa se samim tim istina uzima kao regulativna ideja nauke (v. Popper 1984: 255). Ovakav stav se može opravdati, pa se zbog toga može utvrditi koja je teorija lažna. Metod koji upotrebljavamo da bismo došli do novih teorija i uz pomoć kojeg eliminišemo one stare teorije vodi nas sve adekvatnijem opisu stvarnosti. Stare teorije se sukobljavaju sa onim što opažamo, a nove teorije objašnjavaju ono što i stare, ali objašnjavaju i one činjenice sa kojima su se stare teorije suočile i nisu uspele da prođu test, te su na taj način nove teorije uvek bliže istini. Ovaj proces se ne zaustavlja. Naučna zajednica bi trebalo da teorije konstantno testira i stavlja ih na probu ne bi li se novim teorijama koje objašnjavaju mnogo više eliminisale stare.

Zajedno sa falsifikacionističkom metodologijom Popper želi da se umesto gomilanja starih teorija koje bi se sve više odupirale opovrgavanju i vodile u metafiziku, stvaraju nove teorije koje nam povećavaju objašnjenje empirijskog iskustva. Ako se u nauci gomilaju stare teorije, onda se krećemo neracionalnim putem i taj put vodi ka kočenju progressa u nauci. Progres u nauci se sastoji od konstantne upotrebe metoda pokušaja i eliminacije grešaka. Što se svesnije upotrebljava ovaj metod onda je nauka progresivnija. Očuvanje teorija je neracionalan metod i njegovom primenom nauka prestaje da bude nauka i pretvara se u metafiziku.

Završno razmatranje

Koncepcija koja od naučnika traži da odbaci generalizaciju i hipotezu zbog pojave jedne instance koja je opovrgava ili koja bi je mogla opovrgnuti nazivamo dogmatskim ili naivnim falsifikacionizmom. Većina smatra da je Popper bio predstavnik naivnog falsifikaonizma. S druge strane nastavljači Popperove filozofije smatraju da on to nikada nije bio, pozivajući se, pritom, na razne izjave samog Popera ili na njegove tekstove. Lakatoš i Fajerabend, njegova dva značajnija kritička učenika su menjala stavove prema Popperovoj koncepciji.

Lakatoš će odati priznanje Popperovom falsifikacionizmu i reći da je „logički besprekoran“ (v. Lakatoš 1984), ali da se sučeljava sa nizom epistemoloških problema: 1. *modus tollens* može se smatrati osnovom opovrgavanja samo ako putem konvencije prihvatimo singularne „prostorno vremenske osnovne iskaze“, 2. Popper pretpostavlja da se iskazi mogu dokazati pomoću činjenica, 3. Kroz istoriju nauke je pokazano da naučnici ne kreću po falsifikacionističkoj metodološkoj liniji, 4. Ako na Popera primenimo načelo falsifikacionizma, po kojem moramo na samom početku izneti određene činjenice koje će opovrgnuti generalizaciju, prema kojim to uslovima onda Popper priznaje poraz falsifikacionizma? Ako se takvi uslovi ne mogu navesti, onda falsifikacionizam ne može biti racionalan, bar ne onako kako ga opisuje Popper.

Fajerabend je u početku bio pristalica Popperove filozofije, dok je kasnije postao njen najveći i najnemilosrdniji kritičar. U svom najznačajnijem delu pod nazivom

Protiv metode Fajerabend Poperovo stanovište naziva „raciomanijom“ i nasuprot „redu i zakonu“ u nauci i metodologiji stavlja svoju anarhističku epistemologiju (v. Feyerabend 1987). Fajerabend je imao relativistički stav prema nauci i metodologiji koji se neprekidno razvijao, pa je samim tim smatrao da se Poperove procedure kritičkog racionalizma (hipoteze, testiranje teorija, falsifikacija, nove teorije koje imaju veći empirijski sadržaj nego li prethodne), u stvari, ne mogu uzeti kao neophodni uslovi za razvoj nauke. Nasuprot Poperu, Fajerabend i Kun zauzimaju sličan stav prema razvoju nauke i njenoj istoriji. Fajerabend tvrdi da se razvoj nauke ne može objasniti pomoću čvrsto utvrđenih pravila, i prelaz između jednog istorijskog perioda u drugi je komplikovaniji nego što su smatrali njegovi prethodnici. Fajerabend će reći da se Poperovo stanovište prema nauci nalazi u raskoraku sa naučnom praksom i da se zbog toga nauka može naći u opasnosti. Ako uzmemo u obzir da je razum najdominantniji u nauci onda se može desiti da se nauka kakvu poznajemo sruši. Zato će Fajerabend pokušati da definiše metodologiju koja je anarhistička.

Popper je u stvari hteo da pokaže da je nauka jedinstvena. Prema pozitivistima, među našim različitim tipovima kognitivnih aktivnosti kao što su zdrav razum, religija, umetnost ili nešto drugo, nauka zauzima posebno mesto jer su jedino njene tvrdnje sistematski proverljive. Popper će naivnim falsifikacionizmom uzdići racionalnost u nauci. Oba ova stanovišta zastupaju tezu prema kojoj se pravi razlika između nauke i svega onog što nije nauka, a povlašćeni položaj se daje nauci. Nauka predstavlja oruđe pomoću kojeg se stiče i proširuje znanje i time se posredno implicira zaključak da je nauka ideal kome treba težiti.

Literatura

- Berberović, J. (1990). *Filozofija i svijet nauke*, Sarajevo: Svjetlost.
- Hume, D. (1993). *An enquiry concerning human understanding*, Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Lakatoš, I (1984). *Historija nauke i njezine racionalne rekonstrukcije* (266-312). U: Sesardić N. (prir.) *Filozofija nauke*, Beograd: Nolit.
- Magee, B. (1971). *Modern British Philosophy*, London: Secker and Warburg.
- Paul Feyerabend, P. (1987). *Protiv metode*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Popper, K (1984). *Cilj nauke* (253-265). U: Sesardić, N. (prir.) *Filozofija nauke*, Beograd: Nolit.
- Popper, K. (1973). *Logika naučnog otkrića*, Beograd: Nolit.
- Popper, K. (1963). *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*, London: Routledge.
- Sinđelić, S. (2007). *Filozofija nauke logičkog pozitivizma* u THEORIA 1, 49, p. 29-56.
- Zorić, A. (prir.) (2005). *Teorije indukcije u dvadesetom veku*, Beograd: Institut za filozofiju Filozofskog fakulteta.

THREE BASIC IDEAS IN POPPER'S *THE LOGIC OF SCIENTIFIC DISCOVERY*

Summary: The history of modern science developed in the sign of Popper, through his work as well as through the works of his followers and critics. The author of this paper will point out the three main problems dealt with by Popper in *The Logic of Scientific Discovery*: observationism, inductive generalizations and the aim of science. Popper, as opposed to the logical positivists, rejects observationism and any possibility that perceptive statements can be justified. He considers induction unjustified and stresses the importance of the deductive method of verification in scientific theories. A system can be called empirical only if we have the possibility of empirical testing and therefore Popper proposes criteria of demarcation. The aim of science is a true description of reality, therefore it presents the tool by which we acquire and expand knowledge and it is indirectly implied that science is the ideal to be pursued.

Keywords: Karl Popper, observationism, induction, demarcation, the aim of science

Ежи Гжибовски¹, доктор наук

Izvorni naučni rad

сотрудник Кафедры межкультурных исследований

УДЈ 929:271 Советов Г.

Центральной и Восточной Европы Варшавского университета

Мажена Гжибовска², магистер,

преподаватель Кафедры межкультурных исследований

Центральной и Восточной Европы Варшавского университета

ЕПИСКОП САВВА (ГЕОРГИЙ СОВЕТОВ) В ЖИЗНИ ПОЛЬСКОЙ И СЕРБСКОЙ ПРАВОСЛАВНЫХ ЦЕРКВЕЙ

Аннотация: Статья посвящена церковной и общественно-политической деятельности православного епископа Саввы (Георгия Советова), жизнь которого была тесно связана с Польшей и Сербией. Личность иерарха является малоизученной в польской и заграничной историографии. В данной публикации использованы неопубликованные архивные источники (польские и британские), которые позволяют пролить свет на малоизвестные эпизоды жизни иерарха. Авторы проанализировали основные вехи духовной карьеры Саввы Советова, который в разное время находился в юрисдикции Сербской православной церкви, Русской православной церкви Заграницей и Польской автокефалической православной церкви. Жизненный путь иерарха характеризовался безукоризненным служением Богу и людям. Значительный период своей жизни епископ Савва провел в нелегких условиях войны и эмиграции. Как польский епископ в эмиграции иерарх был горячим приверженцем и защитником независимости польского православия. Владыка оставил после себя хорошую память среди представителей разных национальностей. Особенное внимание в статье было уделено его связям с Сербией и Сербской православной церковью. Безусловно, владыка прежде всего был известен как польский православный епископ, но его духовная карьера началась именно в Сербии.

Ключевые слова: Православная церковь, епископ, эмиграция, Польша, Сербия

В истории XX века было много личностей, которые несмотря на свои значительные заслуги и духовные подвиги, по прежнему остаются малоизвестными как исследователям, так и более широкому кругу общества. С уверенностью, к этим людям можно причислить Савву Советова, епископа Православной церкви. Жизнь и деятельность владыки были тесно связаны с историей как польского, так и сербского народов. Данная статья является попыткой освящения

¹ jgrzybowski@uw.edu.pl

² m.jaloza@uw.edu.pl

деятельности иерарха с обращением особого внимания на ее польско-сербские эпизоды. Бурная и интересная, а иногда даже драматическая, судьба Саввы Саветова представлена на фоне исторических событий, которые происходили в первой половине XX века. Во время подготовки этой публикации нами были использованы малоизвестные источники, которые хранятся в архивах и библиотеках в Польше и Англии.

Георгий Евгеньевич Советов родился 6 апреля 1898 г. в Санкт-Петербурге. Будущий епископ пришел на свет в аристократической семье. Его отец был дворянином из московской губернии, а мать происходила из обрусевшего итальянского дома Висконти. Поначалу жизнь сулила юноше военную карьеру. Глава семьи Советовых, Евгений, был офицером императорской армии. Сын, тоже, собирался пойти по стопам отца. Однако жизненные планы перечеркнула Первая мировая война, на которую пришлось молодость Георгия Советова. После окончания гимназии он прошел ускоренный курс Пажеского корпуса. Это самое элитное учебное заведение Императорской России в Санкт-Петербурге в 1904 году окончил и будущий король Сербии Александр Карагеоргиевич (Marković, 2015: 87). В 1916 г. Советов был направлен в лейб-гвардии гренадерский полк. В составе этого элитного формирования принимал участие в боевых действиях на фронте против германской и австро-венгерской армий. Во время боев был дважды легко ранен, но каждый раз возвращался в строй. По некоторым данным, Советов участвовал в известном Ледовом походе. Георгий Советов закончил Первую мировую войну в звании штабс-капитана. Молодому офицеру пришлось, также, сражаться на фронтах гражданской войны в России. 20 декабря 1918 г. он вступил в Вооруженные силы Юга России (Filipow, Suchcitz, 1997).

После поражения «белых» в гражданской войне Г. Советова постигла участь изгнанника. Осенью 1920 г. вместе с другими офицерами армии ген. П. Врангеля через Константинополь он перебрался в Королевство Сербов Хорватов и Словенцев (СХС). На балканской земле, уже в качестве эмигранта, молодой офицер был вынужден думать о дальнейшей судьбе. В это время Королевство СХС было одним из наиболее значимых центров «белой» военной эмиграции. «В разные годы тогда в СХС проживало от 70 до 120 тысяч представителей белой эмиграции» (Marković, 2015: 87, 88). В 1922 он поступил на Богословский факультет Белградского университета, который закончил в 1925 г. и получил звание кандидата богословия. Необходимо отметить, что Савва Советов был далеко не единственным русским эмигрантом, который учился на Богословском факультете в Белграде. На протяжении межвоенного периода там обучалось свыше 200 эмигрантов из России. В некоторые периоды они даже составляли более половины общего числа студентов. Многие выпускники белградского богословия в будущем стали известными церковными деятелями, которые сыграли важную роль в истории Православной церкви. Савва Советов принадлежал ко второму выпуску русских выпускников Богословского факультета (Puzović, 2015: 65-83). Молодой эмигрант разделял судьбу большинства русских эмигрантов, испытывая материальные трудности. Следует однако от-

метить, что во время обучения в Белграде он получал финансовую помощь от государства в размере 400-500 динаров ежегодно. Более того, университетские власти предоставили нескольким студентам, в том числе Советову, возможность проживания в общежитии в центре города, на улице Kosančićevvenac 16. Во время обучения в Белграде он начинает все больше отдаляться от мирских забот. 13 января 1924 г. в монастыре Петковица Советов был пострижен в монахи принимая имя Савва. Выбор имени был неслучайный, а являлся своеобразной данью местной церковной традиции. В феврале 1924 г. в праздник Сретения Господнего в кафедральном соборе в Белграде монах Савва был посвящен в иеродиакон. Таинство совершил епископ Шабацкий Михаил (Урошевич), иерарх Сербской православной церкви (APBF. Dosje Georgija Jevgenjevica Sovjetova). Выбор духовной дороги следует объяснять переживаниями, которые испытал Советов как молодой офицер во время первой мировой и гражданской войн. Духовную карьеру Савва начинал как духовник Русской православной церкви за границей (РПЦЗ). Его первым местом служения стал русский приход в Белграде. В мае 1925 г. епископ Киевский и Галицкий Антоний (Храповицкий) рукоположил Савву в иеромонахи (APBF. Dosje Georgija Jevgenjevica Sovjetova). Молодой иеромонах был назначен настоятелем Свято-Никольского подворья в Бари (Италия). Вероятнее всего назначение было продиктовано родственной связью молодого священника с Италией, поскольку там проживали его родственники по материнской линии. Нахождение Саввы в Бари длилось очень коротко, и уже в 1926 г. он переехал в Польшу. Здесь иеромонах получил должность ректора митрополитарного интерната для студентов богословского отделения Варшавского университета (Grzybowski, 2007: 510).

В этот период он еще не был сильно связан с Православной церковью в Польше, о чем свидетельствует его скорый выезд из страны. В 1928 г. иеромонах Савва провел в Мюнхене и Будапеште, где служил в местных приходах. Но уже в начале 1929 г. священник снова возвратился в Варшаву. С этого момента в его жизни начался новый период, который продолжался до начала Второй мировой войны. В это время его деятельность была тесно связана с польской землей и польским народом. Иеромонах Савва был причислен к духовенству Польской автокефальной православной церкви (ПАПЦ) во главе которой стоял митрополит Варшавский и всея Польши Дионисий (Валединский). Православие в довоенном польском государстве являлось вторым по численности (после католиков) вероисповеданием. Количество православных составляло около 3,8 млн. чел. (более 11 % общего населения страны). К началу Второй мировой войны их число увеличилось и составляло уже более 4 млн. чел. В состав ПАПЦ входило шесть епархий. В основном православное население проживало в восточных регионах довоенной Польши. Основную массу православного населения составляли белорусы и украинцы. Кроме того, были, также, поляки, русские, грузины и др. (Mironowicz, 2006: 514). Статус Православной церкви в Польше не был до конца урегулирован. В начале 1920-х гг. православная организация в Польше являлась частью Русской православной церкви (РПЦ). В интересе польского государства было создание в границах своей страны Пра-

вославной церкви, которая была бы независимой от внешнего влияния. Стремление польских властей к созданию на территории своей страны поместной автокефальной церкви было вполне естественным и закономерным явлением. Польские власти предпринимали попытки получения от Московского патриархата согласия на автокефалию Православной церкви в Польше. После того, как переговоры с патриархом Тихоном (Белавиным) закончились неудачей, польская сторона обратилась за помощью к Константинопольскому патриархату. В ноябре 1924г. из Константинополя было получено согласие на автокефалию, которая была торжественно провозглашена в Варшаве в сентябре 1925 г. Акт о провозглашении независимости церкви в Польше был признан всеми поместными православными церквями за исключением Московского патриархата (Papierzyńska-Turek, 1989; Borkowski, 2015). Большинство епископов и священников лояльно относилось к польскому государству. Хорошо понимая трагическое положение церкви под властью большевиков, они связывали свою судьбу с польским государством. Многие священнослужители, гонимые и преследуемые в советской России, нашли безопасное пристанище в Польше (Mironowicz, 2006: 530). Безусловно, к данной группе людей следует отнести Савву (Советова).

В Вербное воскресенье 1929г. в Марие-Магдалинском кафедральном соборе в Варшаве митрополит Дионисий возвел Савву Советова в сан архимандрита. В 1929г. Савва был назначен директором Государственного интерната для студентов богословия. Одновременно монах являлся священником домашней митрополитарной часовни. На новом месте молодой и энергичный иеромонах обратил на себя внимание как представителей ПАПЦ, так и государственных деятелей. Образованный и талантливый молодой священник постепенно становился одним из наиболее видных деятелей ПАПЦ. В июле 1930 г. архимандрит Савва, с напутствия митрополита Дионисия, представлял ПАПЦ на «Lamberth Conference» в Лондоне, созданной по инициативе архиепископа Кентерберийского, которая была посвящена вопросам сближения Православной и Англиканской церкви. В этой конференции приняли участие иерархи многих Православных церквей и Англиканской церкви. Во время этой англиканско-православной конференции архимандрит Савва познакомился со многими иерархами Православной церкви, что во многом облегчило его дальнейшую дипломатическую деятельность. В 1931 г. Савва вместе с митрополитом Дионисием снова посетил Англию и принял участие в работе Комитета продолжения Лозаннской Всемирной конференции Веры и Строя Церковного (Filipow, Suchcitz, 1997).

В 1931 г. иеромонах Савва был назначен благочинным мужских и женских монастырей Варшавско-холмской и Волынской епархий. 3 апреля 1932 г. в Марие-Магдалинском соборе в Варшаве состоялась хиротония архимандрита Саввы в епископа Люблинского, викария Варшавско-холмской епархии. В 1934 г. епископ Савва был принят в почетные члены Братства Православных Богословов в Польше. Как иерарх Православной церкви епископ Савва активно включился в работу над переводом литургических текстов со староцерков-

нословянского на польский язык. С благословения главы ПАПЦ в ноябре 1934 г. епископ Савва стал председателем комиссии, которая в 1936 г. перевела панихиду и Литургию св. Иоанна Богослова. В период с декабря 1936 по февраль 1937 г. владыка временно управлял Гродненско-новогрудской епархией, после чего был назначен епископом этой же церковно-административной единицы. В 1937 г. епископ Савва входил в состав митрополитарной делегации во время визита главы ПАПЦ в Румынии.

Время активности епископа Саввы в качестве иерарха ПАПЦ совпало с периодом, когда взаимоотношения между государством и Православной церковью были очень сложными и неоднозначными. Длительное время на законодательном уровне не был решен вопрос об отношениях между государством и церковью (только в ноябре 1938 г. был принят соответствующий закон) (Papierzyńska-Turek, 1989: 120, 181-185). Сложности специфика ситуации Православной церкви в довоенный период нашли свое отражение в деятельности епископа Саввы. Как патриот и лояльный гражданин владыка понимал, что необходимо вести активный диалог с властями, избегать конфликтных ситуаций и идти на определенные уступки, чтобы не допустить ослабления позиции Православной церкви в государстве. В связи с этим епископ Савва являлся одним из наиболее последовательных сторонников введения польского языка в церковную жизнь. Во время его бытности епископом Гродненско-новогрудским в Гродне в декабре 1938 г. начал работу Православный научно-издательский институт. Иерарх стал одним из основоположителей духовных покровителей (Sawicki, 2006: 67-68). Одновременно, владыка заботился о духовном окормлении верующих, вел активную миссионерскую деятельность, расширял церковные структуры. 13 февраля 1939 г. епископ Савва был избран кандидатом в члены Св. Синода ПАПЦ. Владыка поддерживал тесные связи с государственными и военными деятелями в стране. Практически все военные торжества в Гродне проводились с участием иерарха. Когда в конце 1938 г. была учреждена должность православного полевого епископа он рассматривался в качестве одного из потенциальных кандидатов. Его кандидатуру поддерживал митрополит Дионисий, глава ПАПЦ (Waszkiewicz, 2000: 189).

1 сентября 1939 г. Германия напала на Польшу, началась Вторая мировая война. 17 сентября боевые действия против Польши начала Красная армия. В результате агрессии мощных соседей, Польша оказалась под оккупацией. Ни власти Германии, ни СССР не признавали независимого статуса Православной церкви в Польше. Германские оккупационные власти сделали попытку подчинения Православной церкви в Польше юрисдикции митрополита берлинского и германского Серафима (Ляде), который считался лояльным по отношению к властям в Берлине. Этот духовник принадлежал к иерархии РПЦЗ. Принимая в свою юрисдикцию Православную церковь в оккупированной немцами Польше, владыка стал именоваться архиепископом Берлинским и Варшавско-холмским (TNA. FO 371/188788. Bishop Seraphin Lade and German attempts to secure control over the Orthodox Church in Eastern Europe. 29 VII 1940.).

Единственным защитником довоенной автокефалии в это время было польское эмиграционное правительство, которое находилось в Лондоне. Власти в

эмиграции рассматривали вопрос автокефалии Православной церкви в Польше как часть своей политики, направленной на восстановление независимости страны. Кроме того, с точки зрения эмиграционного правительства борьба за сохранение независимого статуса польского православия была очень важным элементом в польско-советском территориальном споре, который касался восточных окраин довоенного польского государства (эти земли в значительной степени были заселены православными). В своей политике польское правительство могло рассчитывать на поддержку епископа Саввы (Grzybowski, 2016). Владыка был одним из немногих иерархов ПАПЦ, которые во избежание пленения в сентябре 1939 г. покинули страну и оказались в эмиграции. Благодаря югославскому гражданству ему удалось выехать в Литву, а оттуда в Германию. В Берлине состоялась встреча епископа Саввы с митрополитом Серафимом, который предложил ему занять варшавскую кафедру. Польский епископ отрицательно отнесся к этому предложению. В декабре 1939 г. епископ Савва выехал у Румынию, где вскоре установил связь с представителями польского эмиграционного правительства. Владыка сохранил верность польским властям и Польской автокефальной православной церкви. Он активно включился в проведении на международной арене кампании протеста против вмешательства оккупантов в православную церковную жизнь в Польше. Владыка отстаивал довоенный статус Православной церкви в Польше и ее каноническую территорию. Весной 1940 г. епископ Савва навестил Бухарест, Белград и Стамбул, где встретился с патриархами Румынии, Сербии, а также Вселенским патриархом. Целью этих поездок было информирование православного мира о плачевной ситуации Православной церкви в оккупированной Польше. Особенно следует обратить внимание на визит в Белград (6–8 марта), в ходе которого польско-го епископа принял патриарх Сербской православной церкви Гавриил. Кроме этого, владыка встретился с митрополитом Афанасием (Грибановским), главой РПЦЗ. Епископ Савва осудил действия митрополита Серафима по отношению к Православной церкви в оккупированной Польше. Первый иерарх РПЦЗ довольно холодно отнесся к словам епископа Саввы. В отчете об итогах поездки на Балканы епископ Савва заметил, что часть епископов РПЦЗ симпатизирует Германии. Вместе с тем он подчеркивал, что югославское общество с сочувствием относится к судьбе Польши и польского народа (IPMS, sygn.: A.12.252/2, Sprawozdaniebp. Sawy z pobytu w Belgradzie, 11 III 1940).

Деятельность епископа Саввы в среде православных церквей принесла свои плоды. Можно предположить, что результатом стараний епископа Саввы было сделано заявление Священного Синода Вселенского патриархата в марте 1940 г., в котором содержалось осуждение действий германских оккупационных властей по отношению к ПАПЦ и подтверждался прежний довоенный автокефалический статус польского православия. Осенью 1940 г. епископ Савва выехал в США, где продолжал участвовать в акции протеста против политики оккупантов в отношении православия в Польше. В Америке польский епископ вел полемику с русским духовенством, защищая право Православной церкви в Польше к независимости (автокефалии). Кроме того, в 1942 г. в подполь-

ной прессе, выходившей в оккупированной Варшаве, появилось обращение епископа Саввы к верующим ПАПЦ, в котором он призывал к борьбе с оккупантами и осуждал духовников, которые пошли на сотрудничество с немцами (Škarovskij, 2009: 262-263).

В сентябре 1943 г. по приглашению польского эмиграционного правительства епископ Савва приехал в Лондон. В ноябре этого же года он был назначен православным военным епископом Польских вооруженных сил на Западе. В звании бригадного генерала епископ Савва занимался духовным окормлением польских военнослужащих православного вероисповедания. В польских вооруженных формированиях на западном фронте тогда находилось более 3 тыс. православных, которые в составе сухопутных войск, авиации и военно-морского флота сражались на западных фронтах Второй мировой войны – в Италии, Франции, Голландии, в Атлантике. Солдаты православного вероисповедания проявили огромное мужество и героизм во время боевых действий, в особенности во время боевых операций в Италии в 1944-1945 гг. (Werra, 2009: 214). Однако эти люди нуждались в постоянной духовной опеке. Несмотря на материальные и технические трудности, епископу Савве удалось в краткий срок организовать духовную опеку для этих людей. Под его руководством работал коллектив военных священников. В 1945 г. в Риме епископ Савва издал молитвенник для военнослужащих. В 1945-1946 гг. под его попечительством в Италии выходил иллюстрированный журнал «Польски Жолнеж Православны» (Польский православный солдат). Владыка неоднократно инспектировал польские подразделения в Европе и на Ближнем Востоке, в которых служили православные. Иерарх прилагал усилия, чтобы доехать и одслужить молебен даже в тех случаях, когда в частях находилось лишь несколько православных. Следует подчеркнуть, что епископ Савва сыграл очень важную роль в организации деятельности польского военного духовенства в эмиграции во время Второй мировой войны. Владыка воспитывал солдат в духе патриотизма и гражданского долга. В своих проповедях призывал к выдержке и вере в победу (Odziemkowski, 1998: 208-209).

Более того, епископ Савва активно участвовал в кампании, направленной на противодействие враждебной пропаганде, которая стремилась представить Польшу в глазах международного общества как недоброжелателя православия (The National Archives (TNA). FO 371/34618. Parrot on a visit to the Polish Special Camp at Kincardine paid by the Provost of St. Mary's Cathedral (Edinburgh) canon J.A. Douglas and the Reverend J.B. Dakin on Monday, 15 VIII 1944; LPL CERC. CFRLRC 109/6. The Polish Orthodox, 24 VI 1944.). В значительной степени владыке удалось нейтрализовать распространяемые слухи о якобы существующей в польской армии национальной и религиозной дискриминации. Во многом благодаря деятельности епископа Саввы польским эмиграционным властям удалось укрепить свой авторитет в кругах Англиканской церкви. Кроме того, владыка активно участвовал в кампании против преследования религии коммунистическим режимом. Надолжность военного епископа владыка оставался до конца существования Польских вооруженных сил на Западе (1949 г.) (Grzybowski, 2015: 75-98).

Епископ Савва был единственным православным военным епископом в рядах союзников. Поэтому владыке приходилось исполнять свои обязанности не только среди польских солдат, но и в формированиях других союзных государств. В особенности епископ Савва заботился о попечении солдат и офицеров югославской армии в эмиграции. Польский военный епископ пользовался каждым случаем, чтобы посетить югославских солдат. В качестве примера можно привести выезд епископа Саввы в ноябре 1944 г. в Шотландию в место расположения югославских формирований. Следующий раз епископ Савва навестил югославских солдат на Рождество 1945 г., когда отслужил для них молебен (IPMS, A.XII.28.17B, Listba Sawy doministra obrony narodowej, 17 XI 1944 г.). Владыка хорошо владел сербским языком, поэтому его проповеди всегда вызывали восторг югославы. Подобные ситуации происходили не только на территории Англии, но и на континенте, а также на Ближнем Востоке. Январе 1946 г. во время пребывания в Египте и Палестине епископ Савва посетил югославский лагерь в Эль-Араше, в котором находились югославские эмигранты – сторонники генерала Драголюбa Михайловича (IPMS, sygn.: A.XII.28/17c, Raport dowódcy JW ŚW w sprawie wizytacji bpa Sawy, 5 II 1946 г.; Sprawozdanie bpa Sawy z podróży do Niemiec, 5 X 1945 г.). Сохранились довольно подробные сведения по поводу участия епископа Саввы в совместной польско-сербской службе в югославском лагере в Западной Германии в октябре 1946 г. Вот каким образом те события вспоминала Раиса Лось, которая в них участвовала: «Барак как барак, при входе флаги: сербский и американский, а между ними портрет короля Петра I, а над флагами икона Св. Троицы. Внутри старого барака находился полевой переносной иконостас, небольшой жертвенник, престол, а по середине аналой с иконой Св. Саввы и ящики с песком для свечей. С правой стороны стояла большая группа сербов, а с левой немногочисленная группа поляков в американских мундирах с надписью POLAND. Началась служба. Евангелие читали на польском и церковнославянском языках. Двое прислужников – поляк и серб. Службу вел сербский священник. Епископ Савва стоял с правой стороны, перед иконостасом. Был в военном мундире с генеральскими шлифами и офомре. После Евангелия епископ Савва произнес проповедь. Говорил по-польски и по-сербски. После молитвы «Отче Наш» духовник обратился к собравшимся: кто не подготовился к принятию таинства исповеди и причастия должен был покинуть святыню. Никто не вышел! Исповедь была общая. После прочтения соответствующей молитвы на двух языках прозвучал вопрос: Каятесь? Все хором ответили: Каемся! Со святыми дарами к сербам вышел сербский священник. Поляков причастил епископ Савва (...) После Св. Литургии был совершен молебен за удачное возвращение короля Петра на родину, за свободу Польши» (Łoś-Niewdach, 2013: 10).

Польский епископ был хорошо известен в кругах югославского эмиграционного правительства. В 1945 г. епископ Савва принял участие в крещении наследника трона князя Александра Карагеоргиевича (*Krótkie wiadomości*, „Polski Żołnierz Prawosławny” 1945, nr 2, s. 6). Епископ Савва сотрудничал с Николой Николичем, священником короля Петра и военным капеланом югославских отря-

дов в эмиграции. В 1945 г. владыка даже откомандировал своего адъютанта, поручика Сергея Цведеля, в распоряжение капелана югославов на время рождественских праздников (IPMS, sygn.: A.XII.28.17C, ListbpaSawydoszefaSztabuNW, I 1946 г.). 27 марта 1946 г. в сербской церкви св. Саввы в Лондоне в присутствии югославской королевской пары епископ Савва и о. Николич отслужили молебен за погибших солдат югославской армии. На страницах журнала «Польски-Жолнеж Православны» довольно много внимания посвящалось проблематике преследования Сербской православной церкви в Югославии со стороны коммунистического режима. Так, например, сообщалось о гибели епископа Черногорского-приморского (Grzybowski, 2016: 328).

В последующие годы епископ Савва, также, не забывало сербских эмигрантов. В польской прессе сохранились свидетельства о встречах между польскими и сербскими военными ветеранами, которые происходили при содействии епископа Саввы. В феврале 1950 г. владыка посетил графство Йорк (на севере Англии), где действовала польская православная парафия св. Георгия. Кульминацией архипастырского визита был торжество, которые прошли 15 февраля в Бредфорде с участием польских и сербских ветеранов. Сербскую сторону представлял капитан Милан Попович, который возглавлял местное отделение ветеранского союза (Grzybowski, 2016: 432).

Епископу Савве суждено было вернуться на родину. Иерарх не признавал коммунистического режима, который был установлен после войны в Польше. Владыка критиковал польских коммунистов в британской прессе, а также осуждал политику властей СССР в отношении религии. Как убежденный антикоммунист, он не мог вернуться в Польшу, поэтому при содействии польского эмиграционного правительства приступил к созданию польской эмиграционной епархии. Несмотря на то, что епископ Савва не поддерживал отношения с варшавским правительством, канонически он подчинялся митрополиту Дионисию как главе ПАПЦ. В апреле 1947 г. епископ Савва был введен митрополитом Дионисием в сан архиепископа. Глава ПАПЦдалему полномочия надуховное окормление польских эмигрантов православного вероисповедания. Только после отстранения коммунистическим правительством митрополита Дионисия от управления церковными делами и заключения его под домашний арест, епископ Савва решил возглавить Польскую православную церковь в эмиграции под юрисдикцией Константинопольского патриархата. Ему удалось создать несколько общин на территории Великобритании и Западной Германии, в которых работали священники – в основном бывшие военные капеланы польской армии. Ядро парафий этой церкви составляли белорусы – граждане довоенного польского государства. Как иерарх ПАПЦ епископ Савва внешне должен был сохранять польский облик эмиграционной церкви, но вместе с тем не мог игнорировать желаний своих непольских мирян (например, вводились проповеди на родном языке прихожан). Епископ активно помогал, в том числе материально, многим эмигрантам. Владыка старался не обращать внимания на происхождение прихожан, он рассматривал Православную церковь как общую для всех прихожан, независимо от их национальности. В связи с тем к его парафиям принадлежали представители разных национальностей.

Эмиграционный епископ продолжал принимать активное участие в общественно-политической жизни польской эмиграции. В начале 1946 г. владыка выехал на Ближний Восток, где встретился с александрийским, антиохийским и ерусалимским патриархами. От имени польского эмиграционного правительства епископ проинформировал восточных патриархов о положении Православной церкви в Польше. В православном мире защищал довоенный статус польского православия. В 1949-1951 гг. владыка был членом Национального совета, органа, который исполнял роль временного эмиграционного парламента. За свою деятельность епископ Савва был награжден рядом высоких правительственных наград. Верный сын Польской и друг Сербской православной церкви скончался 21 мая 1951 г. в Лондоне, где и был похоронен (Filipow, Suchcitz 1997). В декабре 2012 г. прах епископа Саввы был перезахоронен в Варшаве.

Владыка оставил после себя благодарную память не только среди поляков и польских граждан других национальностей, духовным окормлением которых он занимался. Его помнили, также, многие эмигранты-сербы. Еще долгое время после смерти епископа Саввы польско-сербские церковные контакты в Англии продолжали существовать. Так, например, до середины 1980-х гг. польская православная община в Лондоне (основанная епископом Саввой) не имея собственного здания пользовалась церковью св. Саввы (89 Lancaster Road). Раз в месяц в этой сербской церкви проходили воскресные службы, на которых служил епископ Матфей (Семашко), бывший соратник архиепископа Саввы, который после его кончины занимался духовным окормлением православных эмигрантов из Польши (Jeżewski, 1969: 33, 46).

Несомненно, что личность архиепископа Саввы (Советова) заслуживает чтобы о ней помнили представители разных народов, среди которых он жил и работал. Прежде всего это касается поляков и сербов. Личность иерарха является ярким эпизодом в польско-сербских церковных контактах в первой половине XX века. Свое сердце владыка отдал Польше, но судьба сербского народа ему, также, не была безразлична. Епископ был известен как иерарх Польской православной церкви, но его духовная карьера была бы невозможна без Сербии. Безусловно, можно по разному оценивать некоторые шаги епископа. Стоит их рассматривать в контексте событий, которые происходили в период его деятельности. Нельзя однако ставить под сомнение то, что он всегда был предан своим жизненным принципам и Церкви. Даже люди, которые не всегда разделяли его взгляды, не оспаривали того, что владыка имел «сердце настоящего пастыря». Многие эпизоды жизни и деятельности архиепископа Саввы по прежнему остаются неисследованными. Некоторые факты требуют более углубленного анализа. Именно поэтому необходимо продолжать исследования о судьбе владыки с использованием зарубежных источников, в том числе сербских.

Архивные источники

- Arhiv pravoslavnog bogoslovskog fakulteta (APBF). Beograd. Dosje Georgija Jevgenjevica Sovjetova.
- Instytut Polski i Muzeum im. Gen. Sikorskiego (IPMS) - The Polish Institute and Sikorski Museum. A.XII.28.17B, List bpa Sawy do ministra obrony narodowej, 17 XI 1944 r.
- IPMS, sygn.: A.12.252/2, Sprawozdanie bp. Sawy z pobytu w Belgradzie, 11 III 1940.
- IPMS, sygn.: A.XII.28.17C, List bpa Sawy do szefa Sztabu NW, I 1946 r.
- IPMS, sygn.: A.XII.28/17c, Raport dowódcy JWŚW w sprawie wizytacji bpa Sawy, 5 II 1946 r.; Sprawozdanie bpa Sawy z podróży do Niemiec, 5 X 1945 r.
- Lamberth Palace Library – The Church of England Record Centre (LPL CERC). CFR LRC 109/6. The Polish Orthodox, 24 VI 1944.
- The National Archives (TNA). FO 371/188788. Bishop Seraphin Lade and German attempts to secure control over the Orthodox Church in Eastern Europe. 29 VII 1940.
- TNA. FO 371/34618. Parrot on a visit to the Polish Special Camp at Kincardine paid by the Provost of St. Mary's Cathedral (Edinburgh) canon J.A. Douglas and the Reverend J.B. Dakin on Monday, 15 VIII 1944.

Библиография

- Borkowski, A. (2015). Między Konstantynopolem a Moskwą. Źródło greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej (1919–1927). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Filipow, K., Suchcitz, A. (1997). Arcybiskup generał brygady Sawa (Jerzy Sowiec). Wybór dokumentów. Białystok–Warszawa: Prawosławny Ordynariat Wojska Polskiego.
- Grzybowski, J. (2015). Działalność duszpasterska wojskowego biskupa prawosławnego Sawy (Sowiec) w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w latach 1943 – 1947. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 1, 75-98.
- Grzybowski, J. (2016). W służbie Rzeczypospolitej. Duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919-1949. Warszawa: WCEO.
- Grzybowski, J. (2016). Władze RP na uchodźstwie wobec sytuacji Kościoła prawosławnego w kraju w latach 1939 – 1951. U: Brzezińska-Pająk, M., Getka, J. i Grzybowski, J. (prir.). Europa Środkowo-Wschodnia. Doświadczenia i tradycje (215-257). Warszawa: Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodnich.
- Jeżewski, B. (1969). Polski Londyn/Polish Guide to London. London: Taurus.
- Łoś-Niewdach, R. (2013). Wspomnienia ze spotkania z śp. abpem Sawą (Sowiec), *Polski Żołnierz Prawosławny*, 2, 9-10.
- Marković, D. (2015), Русские сербы и сербские русские. *Культура, политика, понимание. Война и мир: 20-21 вв. - уроки прошлого или вызовы будущего*. Материалы III Международной конференции в Белгороде 23-25 апреля 2015 года, 84-92.
- Mironowicz, A. (2006). Kościół prawosławny w Polsce. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne.

- Odziemkowski, J. (1998). *Służba duszpasterska Wojska Polskiego 1914-1945*. Warszawa: Bellona.
- Papierzyska-Turek, M. (1989). *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Puzović, V. (2015). Russkije emigranty – studenty Pravoslavnogo bogoslovskogo fakulteta Universiteta v Beograde (1920-1940 гг.), *Viestnik PSTGU*, 2(63), 65-83.
- Sawicki, D. (2006). Hierarchia prawosławna w okresie międzywojennym, *Elpis*, 13/14, 35-73.
- Škarovskij, M. (2009). *Istorijarusskojpravoslavnojemigraciji*. Sankt-Petersburg: Aleteja.
- Waszkiewicz, Z. (2000). *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Werra, Z. (2009). *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie gen. Władysława Andersa 1941-1947*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Summary: The article deals with the orthodox and socio-political activities of the Orthodox Bishop Sava (George Sowiełow), whose life was closely connected with Poland and Serbia. The personality of the Bishop is little-known in Polish and foreign historiography. In the discussed publication unpublished (Polish and British) archival sources are used, which allow to shed light on the little known episodes of the hierarch's life. The Authors analyzed the major stages of the clerical life of Sava Sowiełow, who at various times was in the jurisdiction of the Serbian Orthodox Church, the Russian Orthodox Church Abroad and the Polish Orthodox Autocephalous Church. His life was characterized by impeccable service to God and people. A considerable period of his life he spent in difficult conditions of war and emigration. As a Polish Bishop on emigration the hierarch was an ardent supporter and defender of the independence of Polish Orthodox Church. The Bishop left a good memory among the representatives of different nationalities. In the article, particular attention was paid to his relations with Serbia and the Serbian Orthodox Church. Of course, the Bishop was principally known as the Polish Orthodox Bishop, but his clerical career began just in Serbia.

Keywords: Orthodox Church, Bishop, emigration, Poland, Serbia

Mladenka Ivanković¹, naučni saradnik, istoričar,
 Institut za noviju istoriju Srbije

Izvorni naučni rad
 UDK 061.213(=411.16)
 (497.1)“1918/1941“;
 94(497.1)“1918/1941“

JEVREJSKA OMLADINSKA DRUŠTVA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

Apstrakt: Članak govori o organizovanju jevrejskih omladinskih društva u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji. Govori o zadacima omladinskih društava: intelektualnim aktivnostima i sportskom vaspitanju. Intelektualne aktivnosti su bile ostvarivane kroz sekcije literalnih društava, dramske sekcije i horsko pevanje koji su doprinosili podizanju kulturnog nivoa jevrejske zajednice. Razvoj sportskih aktivnosti se organizovao kroz različite sportske discipline.

Ključne reči: Jevreji, Jevrejska omladinska društva, Kraljevina Jugoslavija, sport, kultura.

Uvod

Pre Prvog svetskog rata, narodi su na Balkanu uvek bili podeljeni, između suprostavljenih sfera uticaja, kao što je bilo hrišćanstvo (katoličko i pravoslavno) i islam, i rivalstvo između Austrougarske i Osmanskog carstva. U periodu posle Prvog svetskog rata, nastupila je era stvaranja nacionalnih država. Pod uticajem panslovenske ideje, slovenski narodi su stvorili embrione nacionalnih država. Tako je na prostorima nastanjenim južnoslovenskim narodima nastala država Kraljevina SHS, kasnije nazvana Jugoslavija. Na prostorima koji su ušli u sastav Kraljevine SHS živelo je oko 120.000—130.000 jevrejskih stanovnika.² Jevrejski stanovnici su bili lojalni vlastima države u kojoj su se zahvaljujući istorijskim okolnostima našli. Jevreji nisu izražavali želju da, na prostorima Balkanskog poluostrva oforme svoju nacionalnu državu. Postojala su tri osnovna razloga za to: teritorijalni razlog,³ matična zemlja⁴

¹ ivankovic_mladenka@yahoo.com

² Koljanin M. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, (Beograd, ISI). 2008, 48.

³ Jevreji su kasno došli u Istočnu Evropu i na severni Balkan, gde su zatekli narode koji su već imali formirane društvene i svojinske odnose. Jednostavno govoreći, teritorija, to jest zemlja, je bila već zauzeta. Za razliku od drugih nacionalnih zajednica, koje su uglavnom naseljavale kompaktne teritorije unutar državnih granica, jevrejsko stanovništvo je živelo u malim skupinama. Oni su često, naročito u početku, čvršće bili međusobno povezani u grupe prema zemlji iz koje su došli, nego zajedničkom religijom i etničkom osobenošću.

⁴ Ideja matične države jevrejskog naroda, bila je oživljavanje domovine na njihovom istorijskom postoru Bliskog istoka. Ovaj prostor je, geografski, bio na teritoriji Palestine. U vreme pre izbijanja Prvog svetskog rata, oblasti Bliskog istoka, pa tako i Palestina, bile su deo Otomanskog carstva. Kada su ove

i nacionalni razlog⁵. Jevreji su bili lojalni građani svojim državama, ali su, u skladu sa tada modernom idejom nacionalizma, želeli da uobliče i svoju nacionalnu ideju, cionizam.⁶

U periodu pre Prvog svetskog rata, osnovna organizaciona jedinica jevrejske zajednice je bila jevrejska gradska opština (kehila)⁷. Neposredno posle završetka Prvog svetskog rata, na inicijativu jevrejskih prvaka iz Beograda i Osjeka, dr Huga Špicera⁸ i dr Fridriha Popsa⁹, objedinjen je rad svih opština u novoj državi. Osnivački kongres Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije (u daljem tekstu Savez) bio je održan u Osijeku, prvog i drugog jula 1919. godine¹⁰. Za sedište Saveza je bio određen Beograd. Savez je odlučivao o svim bitnim pitanjima života i bio je predstavnik Jevreja kao kolektiva pred državnim vlastima u celom međuratnom periodu. Savez je odigrao veoma važnu ulogu u zaštiti kolektivnih i pojedinačnih prava Jevreja u Kraljevini i služio je kao uzor organizovanja nekim drugim evropskim zajednicama.¹¹

Organizacija i delatnost jevrejskih omladinskih društava

Savez je jako polagao na obrazovanje i fizičku kulturu jevrejske omladine na teritoriji Kraljevine Jugoslavije. Važan zadatak Saveza, u idejnoj sferi, bio je trud da se izgradi koncept modernog nacionalizma. Mladi i školovani ljudi su bili najprijemčiviji u usvajanju modernih ideja. Pre Prvog svetskog rata, oni su bili okupljeni u društvu “Bar Giora“ i “Esperanza“, udruženjima jevrejskih studenata u Beču.

oblasti bile oslobođene, Palestina je bila pod mandatnom vlašću Velike Britanije. Vidi kod: Dirasel Ž-B. (*Duroselle, J-B*), *Histoire diplomatique de 1919 a nos jours* (Paris: Dalloz) 1990, 311–314.

⁵ Jevreji su kasnili sa modernim konceptom nacionalizma. Većina ostalih naroda, na teritorijama gde su došli Jevreji, su poticali iz “istorijskih naroda“ koji su tu bili naseljeni od srednjeg veka ili i ranije i kod kojih je već bio formiran moderni nacionalizam.

⁶ Jevreji su insistirali na tome da judaizam ne predstavlja samo religioznu, već i nacionalnu kategoriju i da je potrebno učiniti sve kako bi se osnovala jevrejska država u Palestini.

⁷ U periodu između dva svetska rata, na teritoriji Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, postojalo je 117 gradskih opština, od kojih je 105 bilo učlanjeno u jedinstveni Savez jevrejskih veroispovednih opština, a 12 je bilo izdvojeno u Udruženje ortodoksnih jevrejskih veroispovednih opština.

⁸ Advokat iz Osijeka.

⁹ Fridrih Pops je rođen u Beogradu 25. novembra 1874. godine, umro je 25. maja 1948. godine. Završio je studije na Pravnom fakultetu u Beogradu. Posle studija je kraće vreme radio u sudu, a zatim u Ministarstvu spoljnih poslova. Kao rezervni oficir učestvovao je u Prvom svetskom ratu. Za ratne zasluge odlikovan je Zlatnom medaljom za hrabrost. Učestvovao je u donošenju Zakona o jevrejskoj verskoj zajednici. Bio je jedan od osnivača Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije i njegov prvi predsednik. Za vreme Drugog svetskog rata skrivao se u Beogradu i njegovoj okolini. Odmah posle oslobođenja Beograda reorganizovao je rad Saveza.

¹⁰ Vidi kod: Ivanković M., *Jevreji u Jugoslaviji 1944–1952. Kraj ili novi početak*, (Beograd, INIS) 395.

¹¹ Kon I., Glasnik Saveza jevrejskih veroispovednih opština, broj 1, Beograd 1933, 2.

Dolazili su iz različitih sredina, odnosno država. Govorili su različitim jezicima: đudeizmo đidio¹², jidiš¹³, makedonski, srpski, hrvatski, mađarski ili nemački. Radi lakšeg sporazumevanja, studentska omladina je prihvatila srpski i hrvatski, kao svima poznat jezik.

Po nastajanju Kraljevine SHS kao službeni jezik usvojen je srpskohrvatski jezik. Bio je to službeni jezik jugoslovenske države kojeg su svi članovi jevrejske zajednice, uglavnom, razumeli. Srpskohrvatski jezik je razvijao veze između jevrejskih opština i povezivao delove jevrejskog naroda u jugoslovenskim zemljama i njihovo jačanje i sprečavao njihovu deobu. Činjenica da je omladina govorila taj jezik, čitala i pisala bila je dobra za njihovo složno delovanje na razvijanju kulture i sporta. Komunikacija na ovom jeziku označavala je izgradnju i negovanje modernog identiteta jevrejske nacionalne zajednice.

Jevrejska omladina je bila organizovana u brojna kulturna, umetnička i sportska društva. Pojedina od njih su nastala u vremenu koje prethodi stvaranju Kraljevine SHS. Najveći broj društava je formiran tridesetih godina dvadesetog veka.

Tabela 1. Jevrejska omladinska društva u Kraljevini SHS/Jugoslaviji.¹⁴

KATEGORIJA	IME	GODINA OSNIVANJA
OMLADINSKA	Savez židovskih omladinskih udruženja	1919.
	Jevrejski sefardski klub "Esperansa"	1926.
	Literarni sastanci židovske omladine	1897.
	Omladinski pokret "Dror"	1897.
	Udruženje jevrejskih srednoškolaca "Literalni sastanci"	1897.
	Savez omladinskog udruženja "Gideon"	1919.
	Židovsko omladinsko "Kolo"	1925.
	Diletantska sekcija židovske omladine	1924.
	Jevrejska radnička omladina	1927.
	Omladinsko društvo "Makabi"	1919.
	Jevrejski sefardski studentski klub	1926.
	Savez židovskih omladinskih udruženja "Hanoar"	1927.
	Omladinsko kolo	1921.
	SREDNJEŠKOLSKA	Udruženje jevrejskih srednješkolaca "Literarni sastanci"
Židovska osnovna škola		1922.
LITERARNA	Židovski akademski literarni klub	1922.
	Izraelsko hrvatsko literalno društvo	1918.
	Židovsko literalni klub "Borohov"	1919.

¹² Jevrejsko-španski jezik, odnosno đudeizmo đidio je jezik kojim govore Sefaradi. On je jezički varijetet jezika Iberijskog poluostrva koji se koristio u Kraljevini Jugoslaviji.

¹³ Jidiš je jezik kojim govore Aškenazi. On je nastao u srednjoj Evropi između 9. i 12. veka kao amalgam nemačkih dijalekata (70–80% rečnika je prepoznatljivo nemačko) uz pozajmljenice iz hebrejskog, aramejskog i slovenskog jezika.

¹⁴ Blam R., *Jevrejska kulturno-umetnička društva i njihov značaj za održavanje jevrejstva u Jugoslaviji*, Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja, fond "Rukopisi".

	Literalni sastanci židovske omladine	1897.
ČITAONICE	Jevrejski tečajevi	1920.
	Hartmanova posudbena biblioteka	1856.
	Židovska čitaonica	1920.
	Centralni ured za posudjivanje knjiga	1925.
	Jevrejska centralna biblioteka	1925.
	Židovska književna zadruga	1936.
SEFARDSKI KLUBOVI		
	Sefardski klub "Esperansa"	1914.
	Jevrejski sefardski studentski klub	1925.
DEVOJKA ČKA UDRUŽENJA		
HOROVI	"Benot Cion"	1908.
	Židovski pjevački zbor	1918.
	Pjevačka i tamburaška sekcija "Makabi"	1921.
	Mješoviti hor	1925.
	"Omanut" – društvo za podsticanje jevrejske muzike	1932.
	Pjevački zbor "Hanigun"	1933.
	Jevrejsko pjevačko društvo "Ahdut"	1933.
ORKESTRI		
	Glazbena sekcija "Makabi"	1923.
RADNIČKA UDRUŽENJA		
	Grupa činovnika i namještenika	1933.
	Udruženje jevrejskih zanatlija	1933.
	Jevrejska radnička omladina	1933.
HUMANA UDRUŽENJA		
	"Društvo čovječnost"	1846.
	Židovsko akademsko potporno društvo	1905.
KULTURNO- PROSVETNA		
	Židovski akademski klub "Judeja"	1914.
	Društvo "Tarabut" /	1919.
	Društvo čoviječnosti	1846.
	Društvo "Jevrejski dom"	1934.
	Jevrejski tečajevi	1920.
	Savez cionističke omladine	1920.
	Klub "Zajednica"	1920.
	Društvo "Makabi"	1920.
	Društvo "Bar Cion"	1920.
	Društvo "Esperansa"	1920-
	Židovsko narodno društvo (muzika)	1919.

	Odbor hrvatskih izraelskih sveučilišnih gradjana	1903.
FERIJALNA		
	Izraelska ferijalna kolnija	1926.
VISOKOŠKOLSKA		
	Savez jevrejskih visokoškolaca kraljevine SHS	1925.
	Esperansa – sekcija “Mavarec Cijon“	1925.
	Židovski akademski kulturni klub “Judeja“	1914.
	Židovsko akademsko potporno društvo	1905
	Židovsko akademsko društvo	1905.
	Savez seniora akademskog društva “Bar Giopa“	1905.
	Društvo “Bar Giora“	1905.
	Jevrejski sefardski studentski klub	1925.

Godine 1919. bila je organizovana centralna jevrejska omladinska organizacija pod imenom Savez židovskih omladinskih udruženja (SŽOU). Ova organizacija je okupljala srednjoškolce, studente i radnu omladinu, na teritoriji Kraljevine SHS/ Jugoslavije. SŽOU je imao jasnu nacionalnu tendenciju, koja se izvodila jačanjem kulturnog nivoa jevrejske zajednice i razvojem fizičke kulture, naročito među jevrejskom omladinom.

Dva su osnovna stuba te nacionalne orijentacije: uverenje da jevrejstvo nije vera, već da svi koji pripadaju toj veri, iako rasejani po čitavom svetu, čine jedan narod; uverenje da je potrebno stvoriti političku organizaciju koja će se izboriti i omogućiti ponovno naseljavanje pradomovine jevrejstva.¹⁵ Jedan od glavnih zadataka ovih društava je bio pripremanje omladinaca za odlazak u Palestinu, odnosno formiranje mladih ljudi koji će biti sposobni da u Palestini rade i izgrađuju novu zemlju. Najbrojnija i najorganizovanija je bila omladinska organizacija “Hašomer hacair“, deo istoimene međunarodne cionističke omladinske organizacije čiji je cilj bio da priprema omladinu

¹⁵ “Erec Izrael” – jevrejski naziv za pradomovinu jevrejstva.

za produktivna zanimanja radi naseljavanja u kibucima¹⁶. “Hašomer hacair”¹⁷ je bio najradikalniji u pripremama povratka u Palestinu (Erec Izrael).¹⁸ Glavni ciljevi bili su: negovanje jevrejske kulture, izgradnja i odbrana naselja u Palestini i borba protiv asimilacije. Na teritoriji čitave Jugoslavije su postojale osnovne ćelije pokreta, *kenovi*, koji su radili na kulturnom planu, svladavanju modernog hebrejskog jezika, ivrita i organizovanju *hahšara* koje su bile pripreme za rad u kibucu¹⁹.

¹⁶ Cionisti su jevrejstvo određivali kao naciju. Oni su insistirali na tome da judaizam ne predstavlja samo religioznu, već i nacionalnu kategoriju i da je potrebno učiniti sve kako bi se osnovala jevrejska država u Palestini. Cionisti su 1897. godine održali prvi cionistički kongres. Prvi pretsednik Svetske cionističke organizacije bio je Teodor Hercl (1860–1904). Hercl je bio popularni pozorišni pisac i pripadnik otmelog društva, širokih obrazovanja i shvatanja, jednom rečju impresivna ličnost. Hercl je bio dopisnik vodećeg liberalnog bečkog lista “Neue Freie Presse”. U vreme kada je Francusku potresala Drajfusova afera, on je bio specijalni izveštač sa ovog suđenja. Antisemitizam koji je to suđenje izazvalo, uverio ga je da antijevrejstvo nije pojava prolaznog karaktera. Događaji oko Drajfusove afere su ga podstakli da napiše knjigu “Jevrejska država – pokušaj nalaženja savremenog rešenja za jevrejsko pitanje”. Interesantno je zabeležiti da većina Jevreja nije, u početku, prihvatila Svetsku cionističku organizaciju, niti Hercla kao vođu. Međutim, Svetska cionistička organizacija je, ne obazirući se na takav stav, organizovala svoje filijale u Evropi i u Americi. Ona je osnovala Jevrejski nacionalni fond za kupovinu zemljišta u Palestini i počela da radi na nizu obrazovnih i kulturnih projekata. Hercl se angažovao na diplomatskom polju, tražeći najbolji način da dobije saglasnost da se Erec Jisrael rekonstruiše upravo na teritorijama svoje drevne postojbine. Dva puta se sreo sa nemačkim carem Vilhelmom II, sa turskim sultanom, sa ruskim ministrom za unutrašnje poslove, kao i sa britanskim sekretarem za kolonije Džozefom Čemberlenom koji mu je ponudio britanske teritorije u britanskoj Istočnoj Africi (Uganda) za naseljavanje Jevreja. I sam Hercl je u početku bio sklon da prihvati ovu ponudu, ali je konačna odluka bila da Jevreji izgrde svoju državu tamo otkuda su poticali njihovi istorijski koreni, u Palestini. Prvi doseljenici su stigli u Palestinu osamdesetih i devedesetih godina 19. veka i osnovali dvadeset poljoprivrednih naselja. Borili su se protiv malarije, nerazvijene privrede i ometanja od strane turske vlade. Preživeli su zahvaljujući donacijama i zaštiti barona Rotšilda i njegovih predstavnika. U okviru druge grupe je došlo oko 40.000 mladih ljudi iz Rusije. Oni su bili zaslužni što je ideološka osnova cionizma dobila novi kvalitet, spajajući u sebi nacionalizam i socijalizam. Smatrali su da fizički rad i razvijanje nacionalne samosvesti treba da budu osnova za izgradnju Erec. 1910. godine je bila osnovana prva poljoprivredna zadruga “Deganija” koja je postala model za izgradnju svih narednih kibuca.

¹⁷ Hašomer hacair (“mladi stražar”) jeste jevrejska omladinska organizacija formirana u godinama posle Prvog svetskog rata u Poljskoj, a da bi postepeno obuhvatila jevrejsku omladinu u nizu zemalja. (...) Osnovni zadatak Hašomera hacaira bio je da vaspitava, da pripremi jevrejsku omladinu za halučki, pionirski rad, na izgradnji jevrejske domovine u Palestini, kao binacionalnoj domovini Jevreja i palstinskih Arapa. Taj rad, smatralo se u Hašomeru hacairu, može da se obavi samo u kolektivima, u kibucima, (...) gde nema privatne svojine. (...) Polazilo se od toga, i to beskompromisno, da izgradnja zemlje Izraela (...) traži celog čoveka, prožetog u potpunosti jevrejskim vrednostima. (...) Jevrejska omladina u Hašomer hacairu, pored nedvomislenog cionističkog vaspianja, dobijala je (...) i ozbiljno marksističko vaspitanje. Teodor Kovač, *Nešto o Hašomer hacairu i njegovom “gnezdu u Novom Sadu, u Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919–1941*, (Beograd 1995), 27–29.

¹⁸ Klajn, E., *Sećanja jednog običnog Jevrejina iz života u galutu*, Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja, fond “Rukopisi”.

¹⁹ Istu ulogu imale suimahane (logoravanja). Logorovanja su bila organizovana za sve pripadnike jevrejske omladine. Logorovanja su bila organizovana na raznim poljoprivrednim zemljištima (kako bi se omladina navikla da radi na raznim terenima). Mahane su bila organizovane i na moru, kako bi se omladina navikla da živi i radi u priobalju.

Problem patrijarhalnosti i tradicionalizma i otpora modernom viđenju nacionalne jevrejske ideje je odista postojao na svim teritorijama Kraljevine Jugoslavije a naročito ne tlu Bosne i Makedonije. Društveni život bio je definisan tradicionalnim pravilima, patrijarhalnim uređenjem porodice i religijom.²⁰ Težnja omladine da stupa u omladinska udruženja nailazila je na jak otpor starije generacije. Međutim, u Skoplju²¹, Bitolju²² i Sarajevu²³ je postojalo dobro interesovanje radničke i intelektualne omladine za stupanje u omladinska društva.

Vaspitanje i obrazovanje bili su važni programski zadaci jugoslovenske jevrejske omladine. U svim većim gradovima²⁴ bila su organizovana društva koja su radila na podizanju kulturnog nivoa jevrejske zajednice, kako kod muške, tako i kod ženske omladine. Sport je bio jedan od važnih zadataka koje je jugoslovenska jevrejska

²⁰ Rothmüller, C., "S puta po Južnoj Srbiji: dojmovi i refleksije iz Bitolja", *"Židov"* (7. siječnja 1927), 2–3; Salomon Löwy "Dojmovi iz Južne Srbije," *"Židov"* (22. lipanj 1928).

²¹ U Skoplju su postojale fudbalske ekipe: "Žabotinski" i "Esperansa". One su okupljale mušku omladinu. Kasnije su se ujedinile i nastala je ekipa "Bene –Jisrael". Oni su igrali nesamo protivlokalnih omladinskih timova nego su odlazili i na međugradska takmičenja. Kasnije je osnovano Omladinsko udruženje "Makabi" koje je preuzelo sve omladinske i sportske organizacije u Skoplju.

²² U Štipu, Bitolju i Skoplju su organizovana društva koja su radila na podizanju kulturnog nivoa jevrejske zajednice. Bila su to društva – u Skoplju: Literalno društvo "Gideon", Dramska sekcija, "Hor Bjalik" i "Jevrejsko pevačko društvo"; u Bitolju: "Bnot Cion", kao organizacija za devojke i "Bene Cion", za mladiće. I jedno i drugo društvo je imalo dramsku sekciju i pevačko društvo; u Štipu: "Humano društvo mladih ljudi", "Omladinska dramska sekcija" i "Jevrejski omladinski hor". U Skoplju je osnovano omladinsko društvo "Tehijat Jisrael" (Izraelski preporod) i okupljalo je oko sebe skoro celokupno skopsku omladinu od 14 godina navise, ali je uskoro moralo da prekine aktivnost jer nije imalo podršku rukovodstva zajednice. U Bitolju je osnovano društvo "Makabi" koje je imalo sportske sekcije. 1923. godine društvo se ujedinilo sa kulturnim društvima "Bnot Cion" i "Bene Cion" u društvo "Hatehija". Lebl, Ž., *Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*, (Gornji Milanovac: Dečje Novine, 1990), 252–253.

²³ Najstarije omladinsko udruženje u Sarajevu je "Literalno-kulturno društvo Jehuda Makabi". Ono je okupljalo mušku omladinu. Žensku omladinu je okupljalo devojačko udruženje "Morijah". Radnička omladina je organizovana u potpuno smostalnom jevrejsko-radničkom udruženju "Poale-cijon". Oni su vrlo slabo dolazili u dodir sa udruženjima mladih intelektualaca. Među Sarevjeskim Jevrejima, u krugu intelektualaca, obrazovale su se dve grupe omladine koje su se zalagale za različite ciljeve. Jedna grupa okupljena oko lista "Židovska svijest" zalagala se isključivo za modrenu nacionalnu ideju, odnosno za cionizam. Drugu grupu su činili mladi intelektualci, Sefardi, koji su se borili za priznavanje Sefardskog pokreta. Od omladinskih društava koja su okupljala radničku omladinu, najznačajniju ulogu imalo je Jevrejsko radničko društvo "Matatja".

²⁴ Od sportskih klubova u Banjoj Luci je djelovao fudbalski klub tradicionalnog naziva "Makabi", koji je redovno odmjeravao snage sa lokalnim banjalučkim i prijedorskim fudbalskim klubovima. Egzistirao je sve do 1930. godine. Pionirsku ulogu u ženskom banjalučkom kolektivnom sportu odigrale su članice "Makabija", ženskog sportskog kluba, koje su počele igrati hazenu i time bile prve Banjalučanke koje su počele razvijati ekipnu sportsku igru. Ubrzo nakon osnivanja, jula 1922. godine, odigrale su prvu zvaničnu utakmicu protiv Ženskog sportskog kluba "Makabi" iz Tuzle i pobijedile. Svojim dobrim nastupom hazenašice "Makabija" su obezbijedile učešće na trećem sletu Židovskih omladinskih udruženja Kraljevine SHS u Zagrebu. Kada je riječ o šahu, Jevreji Stjepan Salomon i Isak Rozenberg su se isticali i dali svoj doprinos razvoju banjalučkih šahovskih klubova. <http://www.jobl.org/index.php/istorijat/jevrejska-udruzenja/> videno 16.01.2017.

omladina sebi postavila. Odgovor na pitanje zašto je sport bio u prvom planu u radu jevrejskih omladinskih društava daju reči doktora Joška Rozeberga iz teksta: „Dru- ga Makabijada“ koji ja objavljen 1935. godine. U njemu piše da je: „...Nacionalni pokret stavio u zadatak ne samo obnovu zemlje, nego i obnovu jevrejskog naroda. Shvatio je da bez zdravog pojedinca nema normalizacije jevrejstva ni u kulturnom, ni u ekonomskom pogledu.“²⁵ Maks Nordau, jevrejski prvak, postavlja zahtev za fizičkom regeneracijom jevrejskog čoveka.²⁶ Ovaj njegov zahtev je naišao na snažan odjek među jevrejskom omladinom i on je bio početak osnivanja Makabi grupa.²⁷

Najbrojnije i najorganizovanije omladinsko društvo “Makabi“ je bilo organi- zovano u Zagrebu,²⁸ gde je najveći broj omladine bio aktivan član jevrejskih om- ladinskih društava. Manje brojno članstvo je bilo prisutno u jvrejskim omladinskim društvima u Beogradu. Glavni razlog relativno slabog organizovanja razvoja je- vrejskih omladinskih društava u Beogradu je bio, najverovatnije, u činjenici da su ideje modernog jevrejskog nacionalizma daleko sporije prihvatane u Beogradu. Kao osnovni razlog tome bi se mogao uzeti visok stepen integrisanosti sefardskog

²⁵ Kerenji E , "Jewish citizens of socialist Yugoslavia: Politics of Jewish identity in a socialist state, 1944-1974" (PhD diss.,The University of Michigan 2008), http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/60848/ekerenji_1.pdf;jsessionid=1A9AED092263B643EF46A0B950D6E9C5?sequence=1. Videno 15.012017.

²⁶ Mihailović M. *Jevrejska omladinska društva u Jugoslaviji 1918–1926 u Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919–1941*. (Beograd: JIM), 1995, 9.

²⁷ Sportsko društvo “Makabi” je nastalo 1919. godine ujedinjenjem “Židovskog športskog i gombalačkog društva” s Omladinskim sportskim društvom “Makabi”.

²⁸ “Broj članova je tijekom godina rastao (...) do 1941. broj članova narastao je do 1400, što je “Makabi” činilo jednim od najjačih sportskih društava u Hrvatskoj. (...) Najstarija, najvažnija i najmasovnija disciplina u Društvu bila je gimnastika. (...) Nogometna sekcija te nogometni klub osnovani su 1919. godine i odmah je počela s radom juniorska i seniorska momčad s više od 30 igrača. (...) “Makabijeva” sekcija zimskih sportova osnovana je 1920, u njoj su najzastupljeniji bili skijaši (...) a ostali su bili “rodaši” i skлизаč. Neki članovi Židovske općine bili su pioniri skijanja u Zagrebu, (...) Atletska selekcija osnovana je 1921. godine. (...) Održavane su i cross-country utrke za zagrebačke klubove u organizaciji “Makabija” (...) Teniska sekcija počela je s radom 1921, mačevalačka sljedeće godine – mačevalaca ima u prosjeku 12 po treningu, vježbaju “po talijanskoj školi s lahkim sabljama”. Četiri “Makabijeve” mačevalke bile su momčadske prvakinje Jugoslavije u floretu. Teška atletika, hrvanje i boks pokrenuti su 1923. godine. (...) Stoni se tenis počeo igrati vjerovatno još 1928, a već početkom 1929. Nastupilo je 10 stolnotenisača na prvenstvu Zagreba. (...) Šahovska je sekcija osnovana 1934. Najkasnije je, 1940, počela s radom sekcija hokeja na travi. Zna se da je bilo orgainzirano i plivanje i veslanje, jer je već 1920. postojala kabina “Makabija” na kupalištu na Savi. (...) “Makabi” dugo vremena nije imao igrališta (...). U veljači 1926. “Makabi” seli iz “neugledne podrumske vježbaonice Evangeličke škole u Gundulićevoj ulici u novu prekrasnu gimnastičku dvoranu u Palmotićevoj.” (...) Oko 1926. osnovna je i sekcija za hazenu, kojom su se bavila žene. (...) U okviru Društva osnovan je 1922. Pjevački zbor (...) Djelatnost “Makabija” ukazuje na ravnotežu – s jedne strane, sport kao izraz modernih društvenih trendova sve je prisutniji u židovskoj zajednici, s druge, zagebački Židovi i dalje drže do svojega identiteta. Upravo zbog potrebe “kulturno-prosvjetnog cionističkog rada” sportaši-makabejci su bili podsticani da se izobražavaju u raznim zvananjima o judaizmu i Palestini – potkraj 1932. osnovana je prosvjetna sekcija zagrebačkog “Makabija”, a već početkom 1933. organizirani tečajevi – iz “područja palestinografije” i “osnova cionizma”. Goldštajn I, *Židovi u Zagrebu 1918–1941* (Zagreb: Novi Liber), 2004, 272–274.

stanovništva, koje je među jevrejskim stanovništvom predstavljalo većinu, u srpsko društvo.²⁹ Jevreji su se, na ovim teritorijama određivali kao "Srbi Mojsijeve vere". Ova integrisanost je zahvatala jevrejsko stanovništvo u "Staroj Srbiji"³⁰, dok na teritorijama "Južne Srbije" to nije bio slučaj.³¹ Omladina koja je prihvatila ideje modernog shvatanja sopstvenog nacionalizma, u skladu sa viđenjem nacionalne ideje u vremenu u kojem su živeli, drugačije se orijentisala i iskazivala. Uz svu pokazanu lojalnost prema državi u kojoj su živeli, Kraljevini Jugoslaviji, omladina je želela da se nacionalno odredi.

Zaključak

Jevrejska omladinska društva na tlu Kraljevine SHS/Jugoslavije su nastala iz želje da kulturno i fizički unaprede život jevrejske omladine. Ona su bila različita po svom nastanku i po svom sastavu. Ona su doprinela uključenju ženske omladine u društveni život. Jevrejska omladinska udruženja su učestvovala u izgradnji modernog identiteta jevrejske nacionalne zajednice. Njihovi članovi su želeli, u skladu sa tada modernom idejom nacionalizma, da uobliče i svoju nacionalnu ideju, kroz razvoj duhovnih vrednosti i sporta.

Reference

- Blam R., *Jevrejska kulturno-umetnička društva i njihov značaj za održavanje jevrejstva u Jugoslaviji*, Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja, fond "Rukopisi".
- Dirasel Ž-B (Duroselle J-B, Histoire diplomatique de 1919 a nos jours, Paris, Daloz (Daloz: 1990) 1003.
- Goldstein I. , *Židovi u Zagrebu* (Zagreb: Novi Liber) 2004, 875.
- Ivanković M., *Jevreji u Jugoslaviji 1944–1952. Kraj ili novi početak*, (Beograd: INIS) 2009, 395.
- Jevrejska opština Banja Luka, (2017) <http://www.jobl.org/index.php/istorijat/jevrejska-udruzenja/> viđeno 16.01.2017.
- Kerenji E. (Kerenji E., 2017) *Jewish citizens of socialist Yugoslavia: Politics of Jewish identity in a socialist state, 1944–1974* (PhD diss., The University of Michigan 2008), http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/60848/ekerenji_1.pdf;jsessionid=1A9AED092263B643EF46A0B950D6E9C5?sequence=1. viđeno 27.01.2017.
- Klajn E, *Sećanja jednog običnog Jevrejina iz života u galutu*, Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja, fond "Rukopisi".

²⁹ Detaljnije videti: Popović N., *Jevreji u Srbiji* (Beograd: ISI) 1997, 149–154.

³⁰ "Stara Srbija" je naziv za teritoriju Srbije pre mira u Bukureštu. Mir je zaključen 10. avgusta 1913. godine. Ovim mirovnim ugovorom Srbija je dobila, između ostalog, i Vardarsku Makedoniju.

³¹ „Južna Srbija” je naziv za teritorije Vardarske Makedonije.

- Koljanin M. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, (Beograd: ISI) 2008, 550.
- Kon, I. Glasnik Saveza jevrejskih veroispovednih opština ,broj 1, Beograd 1933.
- Kovač T., *Nešto o Hašomer hacairu i njegovom „gnezdu“ u Novom Sadu, u Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919–1941*, (Beograd : JIM), 1995, 107.
- Lebl Ž., Plima i slom, Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije (Gornji Milanovac: Dečje Novine), 1990, 471.
- Löwy S., Dojmovi iz Južne Srbije, *Židov* (22. lipanj 1928).
- Mihailović M. *Jevrejska omladinska društva u Jugoslaviji 1918-1926 u Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919–1941*. (Beograd: JIM), 1995, 107.
- Popović N., Jevreji u Srbiji (Beograd: ISI) 1997, 236.
- Rothmüller C., S puta po Južnoj Srbiji: dojmovi I refleksije iz Bitolja, *Židov* (7. siječnja 1927).

Abstract: The article talks about the organization of Jewish youth societies in the Kingdom of Serbs, Croats, and Yugoslavia. It talk about the tasks of youth associations: intellectual activities and sports education. Intellectual activities were accomplished through a section of literary societies, drama club and chorus, which contributed to raising the cultural level of the Jewish community. The development of sports activities are organized through various sporting disciplines.

Keywords: Jews, Jewish youth clubs, Kingdom of Yugoslavia, sport, culture.

Божица Младеновић¹,
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу

Izvorni naučni rad
UDK 929:355Блажаревић П.;
94(497.11)“1916“(093)

РАТНЕ ОПЕРАЦИЈЕ НА МАКЕДОНСКОМ ФРОНТУ У ЈЕСЕН 1916. ГОДИНЕ У МЕМОАРИМА ПАВЛА БЛАЖАРИЋА

Анстракт: У раду је, на основу мемоара пуковника Павла Блажарића, дат приказ ратних операција на македонском фронту у јесен 1916. године. Овај официр српске војске је са позиције учесника једне стране у сукобу приказао ратне операције и учешће јединице којом је командовао, али истовремено и прилике у другим јединицама са којима је долазио у додир или заједнички водио борбе. Драгоцени су подаци које је Блажарић дао о расположењу у српској војсци, командантима појединих јединица и војницима зараћених страна.

Кључне речи: македонски фронт, 1916. година, Павле Блажарић, мемоари, српска војска.

Мемоари су специфична врста аутобиографских историјских извора. Заједничко свим мемоарима је да су писани са одређене временске дистанце па самим тим представљају сећање на прошлост. Павле Блажарић² је своје мемоаре написао при крају живота на 250 страница формата А 4, читким, лепим и правилним рукописом. Пуковник је у хронолошком низу, који је углавном поуздан, забележио догађаје који су обележили његов живот (Блажарић, 2006:

¹ bozica.mladenovic@filfak.ni.ac.rs

² Павле Блажарић рођен је 26. јануара 1878. у селу Јарињу код Рашке. Основну школу похађао је у Рашкој. У Крушевцу је завршио два разреда, а трећи разред гимназије похађао је у Београду. Од грађанских школа завршио је седам разреда гимназије, а онда се определио за Војну академију. Као двадесетогодишњак уписао је 31. класу Ниже школе Војне академије 1898. године, коју је завршио две године касније. Распоређен је у 10. таковском пуку у Горњем Милановцу. Три године касније прекомандован је у Београд, у 18. пешадијском пуку у Топчидеру. У јесен исте године, после успешно положеног пријемног испита упућен је у 13. класу Више школе Војне академије. Вишу школу завршио је 1905. године. По завршетку школовања постављен је у 14. пешадијском пуку у гарнизону Књажевац. У служби је редовно напредовао. Чин поручника добио је 1904, у чин капетана 2. класе унапређен је 1908, пешадијског капетана 1. класе 1911, мајора 1913, потпуковника 1915. и пуковника 1920. године. У току професионалне официрске каријере обављао је многе трупне, командне и штапске дужности. Учествовао је у четничкој акцији (1903–1912), био је командант Луковског четничког одреда у Првом и командант Доброванке бригаде у Другом балканском рату. Учествовао је у многим биткама у Великом рату. Командовао је пешадијским јединицама – водом, четом и батаљоном. Официрску каријеру је завршио у Призрену, као командант Команде призренског војног округа. За заслуге у ратовима и у мирнодопској служби одликован је више пута.

379).

Мемоари, као специфична врста историјских извора, могу добро послужити као допуна историјским изворима првог реда који постоје о биткама и осталим догађајима на јужном фронту у позно лето и јесен 1916. године.³ На тај начин могу се продубити већ постојећа знања о овим историјским догађајима. Официр српске војске писао је о ратним операцијама јединице којом је командовао (Милићевић, 1999: 183–189). Врло детаљно приказао је акције својих сабораца, али и веома бројне активности које је он лично обављао у рату.

Павле Блажарић је преко четрдесет страница Мемоара посветио ратним операцијама вођеним на македонском (јужном) фронту у лето и јесен 1916. године (Блажарић, 2006: 243–286). На овом фронту је крајем лета и у јесен 1916. године вођено неколико битака: Горничевска од 12. до 16. септембра, Кајмакчаланска и битка на Црној Реци до краја новембра, када је ослобођен Битољ. Српске, француске и британске снаге имале су за противнике немачко-бугарске снаге. Маја месеца реорганизована српска војска била је пребачена у Солун. За Централне силе српска војска, која је до тада имала третман као да је “уништена”, постала је фактор на који се морало рачунати.

Проблем са мемоарима као историјским изворима је непоуздана хронологија. И сам аутор је нагласио: “Овде морам напоменути једну општу чињеницу, ја у свима овим мојим успоменама износим догађаје и поједине епизоде мог деловања и мог живота онако, како су којим редом наступале једна за другом, а тачно време, дан и месец може се утврдити једино из операцијског дневника дотичне јединице, са којом сам тада командовао, као и све друге споредне појединости, које су поменуте догађаје пратиле” (Блажарић, 2006: 257). Стога смо на основу мемоара направили реконструкцију Блажарићевих активности, свесни да не можемо бити хронолошки потпуно прецизни.

Павле Блажарић је био рањен у јесен 1915. године. Он је одступао са српском војском и стигао до обале Јадранског мора. Одатле је са осталим рањеницима бродом отпутовао на лечење у Марсеј. По опоравку, у фебруару 1916, отпутовао је из Марсеја у Париз и придружио се официрима који су се враћали у састав српске војске на јужном фронту. Група официра је из француске престонице кренула за Тулон, где их је прегледала једна српска лекарска комисија. Потом су у истом граду боравили неколико дана чекајући да дође брод који ће их превести на Крф.

Приликом реорганизације српске војске, Блажарић је постављен за команданта III батаљона XXIII пука. Овај пук је био смештен у биваку у Захарци, где је изводио војничку обуку, допуну наоружања којим је располагао, као и допуну коморе. Трећи батаљон је био формиран до пуног ратног састава,

³ До сада најпотпунији попис мемоарских дела: Славица Мереник, Библиографија објављених српских мемоара, аутобиографија и дневника. *Перо и новест, Српско друштво у сећањима*, Зборник радова, Београд 1999, 191–223; Иста, Допуна библиографије објављених српских мемоара, биографија, дневника – Библиографија необјављених мемоарских списа – Прилог библиографији објављене преписке. *Писмо*, Зборник радова, Београд 2001, 289–312.

бројао је 980 војника. Командант је пред сам одлазак на фронт извршио пробни марш батаљона са целокупном опремом до суседног села. Пук је кренуо на фронт према Битољу, куда је наредбом Врховне команде била упућена Трећа армија. Био је одређен као стратегијска резерва. Када су Бугари напали код Бањице Дунавску дивизију и потиснули је са положаја, морао је да јој притекне у помоћ код Острова. Трећи батаљон се искрцао из воза код Острова, па је пешке кренуо на положај Овнујска Глава, јужно од пута Горничево–Острово. При крају августа уследиле су борбе за Овнујску Главу. Следећи положај који је батаљон освајао био је Малка Нице. После тога, бугарска војска је одступила од Горничева, на линију Лерин–село Живоње. У претходним борбама за Малка Нице сарађивале су српске и француске јединице. У успешном продору српских снага ускоро је пао и Кајмакчалан, па Попадија Кулбери, Лерин, а бугарска војска повукла се до Кенали и Брода на положаје, које је раније припремила. У нападу на Кенали Трећи батаљон је био у првом борбеном реду. Посебно је тежак положај батаљона био на Црној Реци, код села Брода. Удаљеност између српских и бугарских ровова била је око 30 метара, и само су их раздвајали котури бодљикаве жице. Стога су и једна и друга страна по цео дан без престанка пуцале, очекујући стално напад непријатеља. У току непрекидних исцрпљујућих борби које је водио Трећи батаљон XXIII пука, његов командант је био изложен свакодневним психичким и физичким напорима. Услед тога му се поново активирала болест плућа, па је морао да се обрати пуковском лекару за помоћ. У пуковском превизијалишту, у селу Живоњи, лекар је Блажарићу одобрио 14 дана боловања. То је било довољно да се окрепи, оснажи и побољша своје здравствено стање. По повратку са боловања примио је батаљон, који је био источно од села Новака. После три дана кренуо је у напад у правцу села Валкара, у садејству са француским јединицама. Услед борбених дејстава, његово здравствено стање се поново погоршало. Уследило је месец дана одсуства са фронта и лечење у Волосу. У пук се вратио опорављен почетком 1917. године. Из записа Павла Блажарића издвајамо неколико тема о којима је оставио занимљиве податке. То су ратне операције његове јединице, морал и расположење у српској војсци, запажања о командантима јединица српске војске, оцене противничких трупа – бугарске и немачке војске, и савезника: француске и руске војске.

Ратне операције јединице Павла Блажарића

Павле Блажарић је стално наглашавао колико је битна личност команданта јединице и његова способност да се снађе у борби и ужива поверење и ауторитет својих војника. Стога се трудио да буде добар командант, строг али правичан и да своје војнике не жртвује без потребе. Знао је које су опасности када је војска дезоријентисана у простору и ако не зна где се налазе положаји војника противничке стране, као и када је много војника сконцентрисано на уском простору. Често је размишљао о опасности када би само једна граната

пала колико би људи усмртила (Блажарић, 2006: 48). Потпуковник Блажарић је наредио командирима чета да се одмах почне са укопавањем, “да се што пре изгубе у земљи” (Блажарић, 2006: 249).

У току боравка на поседнутом положају, Блажарић је свакодневно евидентирао губитке. Погинуло је око 60 војника, не у борби него су то били случајни губици током ноћи: “Бугари на целом фронту са пушкама нанишане на поједина маркантна места нашег положаја, па пушку учврсте у том положају, па за време ноћи само опале по један метак с времена на време, од тих само случајних погодака имао сам 60 губитака” (Блажарић, 2006: 252).

У борбама за запоседање Кајмакчалана, Блажарић је добијао тешке задатке. Покушавао је као командант, колико је био у моћи, да заштити своје војнике. Поготову су бројне жртве подношене приликом пребацивања са једног положаја на други. Он је одлагао извршење овог ризичног задатка све док је могао. Неколико дана касније командант бригаде пуковник Драгољуб Узунмирковић је наредио Блажарићу да са својом јединицом “без икаквог одлагања предузмет одмах напад ка главном потоку испред бугарског положаја”. Процењујући да би у случају напада изгубио три четвртине људства, Блажарић је замолио команданта бригаде да му понови наређење (Блажарић, 2006: 260). На тај начин је још једном сачувао војнике од изгинућа.

Сутрадан је наређење гласило да Блажарић са својом јединицом предузме напад у правцу Малка Нице поред језера Петрско. Бугарска војска се претходне ноћи повукла са тих положаја. Блажарић је на извршење задатка кренуо тако што је две чете “развио” у један борбени ред, а две су биле у резерви (Блажарић, 2006: 261). У 15 часова, пуковник Узунмирковић је захтевао да Блажарић са својим војницима крене на Малка Нице (Исто). Док је Блажарићева јединица држала положаје на Малка Нице и одбијала нападе бугарских трупа, десио се један један немио догађај. Пуковска резерва је закаснила са спремањем муниције, што је изазвало бурну реакцију Павла Блажарића. Он је жестоко казнио командира бојне коморе, који никада није поновио грешку (Блажарић, 2006: 264–265)

У даљем току битке на Кајмакчалану, Бугари су одступили од Горничева на линију Лерин и село Живоње. У белешкама Блажарић критикује неактивност српске војске у тим тренуцима: “Да је било мало вештијег маневрисања, верујем да би цело десно крило бугарско настрадало, било би све поробљено, кад смо им пресекли железницу и друм, нису имали другог пута сем преко планина, да смо кренули ма и једну бригаду у том правцу да и те путеве пресече, цело десно крило бугарско тада не би имало куд да одступи, капитулирало би. Али ми смо се задовољили што смо прекинули железничку пругу и главни друм, даље се нисмо ни макли. Бугари су се недељу дана извлачили после тога преко планине, док се нису потпуно извукли” (Блажарић, 2006: 264–265). Од Бањице је командант дивизије одредио Блажарићеву јединицу у дивизијску резерву, распоређену испред села Живоња (Блажарић, 2006: 265). У наставку борбе, Блажарић је са својом јединицом запосео коту 700, на највишој коси која се спуштала од села Живоња. Ускоро је српска војска запосела Кајмакчалан,

али и Попадија Кулбери и Лерин (Блажарић, 266–267). Са овом белешком се у Мемоарима завршава део који се односи на битку на Кајмакчалану.

У Мемоарима следе белешке о борбама на Црној Реци. Бугарска војска се повукла на нове положаје Кенали-Брод. Те положаје су, како је сматрао Блажарић, “израније припремили.” У наступању на Кенали, Блажарићева јединица је наступала у првом борбеном реду. Ноћу у 22 часа српска војска је прешла српско-грчку границу код Кенали. Почело је утврђивање на запоседнутом терену. Када су почели да копају ровове, војници су говорили: “Ова земља је много тврда за копање, мора да је српска” (Блажарић, 267). У распореду за напад Блажарић је са својом јединицом требало да напада терен (“просторију”) у облику једне велике потковице (Исто). Пуковник Узунмирковић је добио наређење да у току ноћи смени један батаљон 16. пука на Црној Реци, код села Брода. Извршење тог задатка поверено је потпуковнику Блажарићу. У току ноћи његова јединица прегазила је Црну Реку и извршила смену. Батаљон је био смештен на самој ивици села у непосредној близини Црне Реке. Село и положај Каменита Чука изнад Брода држали су Бугари. Они су тукли Блажарићев штаб са Камените чуке и митраљезима са торња цркве. Штаб је био до саме Црне Реке, укопан у ровове од песка. Српски и бугарски положаји били су невероватно близу, око тридесетак метара. Једина препрека између њих била је бодљикава жица (Блажарић, 2006: 268–269).

Два дана касније Блажарићеву јединицу сменио је на положају коњички пук пуковника Швабића. Блажарићево људство повукло се у бригадну резерву код села Велесела. Када се повукао у резерву, потпуковник се обратио за лекарску помоћ у пуковском превијалишту код Живоња (Блажарић, 2006: 279). Две недеље касније, Павле Блажарић је после опоравка поново преузео своју јединицу на положају “источно у висини села Новака” (Блажарић, 2006: 283).

По завршетку јесење офанзиве 1916. године, српске јединице повукле су се од положаја код Ваклара удесно. Блажарићеве белешке илуструју велике губитке српске војске у овим борбама: “Пошто су се многи пукови смањили, нисмо имали људства да их попуњимо, то је се морао један по један пук да се расформира, док се није расформирала цела Трећа армија” (Блажарић, 2006: 286).

Српска војска: команданти јединица, морал и расположење

Потпуковник Блажарић писао је веома критички, приказујући много лоших појава и поступака у току трајања оружаних борби. Критиковао је начин вођења операција, понашање српских официра и војника. Приметио је кукавичлук и страх присутан код војника и официра, недисциплину и неодговорност. Опазио је да је било много погинулих и рањених војника због лоше везе и координације операција између различитих јединица српске војске. У Мемоарима наилазимо на податке да је српска артиљерија “тукла” српску пешадију (Блажарић, 2006: 249), да је пуковник Узунмирковић показао

невероватну немарност. По доласку на положај оставио је на превоју своје двоколице, које су се виделе и са бугарског положаја. Чим је свануло, Бугари су гађали двоколице (Блажарић, 2006: 249).

Павле Блажарић је указивао да “има сурових и несавесних старешина са болесном амбицијом и непоштовања одредаба ратне службе и других упутстава”. Такве старешине нису бринуле за животе својих војника. Напротив, проузроковали су потпуно непотребне жртве. Потпуковник је написао: “Видео сам неколико таквих старешина, трговаца са људским месом. Ти бездушни трговци гледали су, да проузрокују што више губитака у својој јединици, па су истицали доцније, те пале жртве као доказ његове спремe, предузимљивог и јуначког истицања, те тако би добио унапређење и одликовање, нимало га није гризла савест што је проузроковао толике излишне, невинe жртве, само њему да је добро” (Блажарић, 2006: 257).

Потпуковник Блажарић је наглашавао да је у свакој прилици, као официр старог кова, покушавао да сачува људство. Некада тако што их је терао да се уповавају, а некада што је од претпостављених тражио да схвате да би извођење неких операција изазвало велико изгинуће војника. Претпостављеним официрима је говорио: “Погледајте само терен, какав је нигде нема ни најмањег заклона и мртвог угла” (Блажарић, 2006: 253). На више места у Мемоарима, Блажарић је бележио да је инсистирао да се војници уповавају и праве саобраћајнице јер ће тако бити заштићенији него на голој земљи без заклона: “Командирима а и војницима сам скренуо пажњу да се добро уповају па све ровове да маскирају стрњиком и дању да се ниједан на површини не појављује, јер баш ако буду и најмање опажени, биће изложени унакрсној артилеријској ватри од Букри и Велесела, које се према нама налазе у позадини” (Блажарић, 2006: 273). Војници су га послушали, упопали су се и вешто маскирали, нису излазили на површину и нису били опажени од стране противника (Блажарић, 2006: 274).

О значају уповавања Блажарић је говорио својим борцима нарочито када је терен био каменит. Војницима се није радило и нису схватили безбедност коју им пружа уповавање и завлачење под земљу, као и уповавање саобраћајница. Поред војника и командири нису били за уповавање, а то су објашњавали кратким задржавањем на истом месту и сутрашњим напредовањем и променом положаја. Потпуковник их је саветовао: “Море, људи схватите једном, да би један живот сачували вредно је преврнути ископати милионе кубика земље, а не камоли што ми имамо, да заштитимо животе толиких наших војника, а ми немамо толико снаге да би је могли тако улудо трошити. Зато вам понављам, копајте целу ноћ, гледајте што пре да уђете у земљу. Не зна се колико ћемо овде да се задржимо, може да се задржимо само сат, два, може данима, па и месецима, да пробавимо на овом месту. Но да би могао сачувати ма и један војнички живот за време бављења на овом месту, вредно је преврнути земљу за тај један час. Само стално преврћући земљу на сваком месту, ми ћемо моћи да сачувамо нашу снагу, да доведемо што више војника у нашу отаџбину. Шта нам вреди, да се и ми вратимо, ако нам сва снага изгине. Зато понављам, бегајте

у земљу што пре” (Блажарић, 2006: 251).

У Мемоарима је аутор описао једно пребацивање на положај које је могло да се изведе касније, а у току извођења акције је 50 војника било избачено из строја: “Изађем са командиром у стрељачки строј, па одпочнемо пребацивање. Сироти војници виде да иду у очигледну смрт, али слепо слушају. Сваки се прекрсти кад пође из вртаче, пролазећи поред нас двојице погледа нас својим погледом немо нам упуту своје последње збогом. Иде и само пада. На сваког војника кога упутим из ове вртаче падају по четири артиљеријска зрна, два брђана, једно пољско, једно хаубичко, поред тога што их са фронта бије јака митраљеска и пушчана ватра. За десетак минута 20 мртвих и 30 рањених” (Блажарић, 2006: 260). Када је пуковник Узунмирковић видео резултате пребацивања, обуставио је акцију (Блажарић, 2006: 261). Блажарићеве белешке одлично одсликавају расположење српских војника: “Кад се вратих са телефона, па довикнух прекини даље пребацивање, сачекај ноћ, покупи мртве и рањене па се повуци, видех како се код свих војника одједном засија лице, као да га је сунце огрејало /.../” (Блажарић, 2006: 261).

Противници: бугарска и немачка војска

У сукобима је Блажарићева јединица више пута била у прилици да ратује против бугарске војске. Потпуковник је на више места писао да су бугарски војници достојни противници, одлично мотивисани, наступали су храбро, енергично и непрестано. Уосталом, ово је био други рат у коме су се борили једни против других тако да су се врло добро познавали.

Свакако су занимљива Блажарићева опажања о немачким трупама. Немци су се кретали путем за Брод, намеравајући да запоседну положаје насупрот српској војсци. Блажарић је написао: “У току дана бугарски официри изведу немачке официре на косу испред мог батаљона, никако нису запазили иако се ја ту налазим већ три дана, јер су официри и војници све савршено маскирали, а преко дана никако се није ниједан појављивао. У први сумрак пође један немачки батаљон путем на косу, на којој сам се ја налазио у колони двојних редова. Похвата неколико војника од оне десетине и митраљеза, које сам поставио тог вечера на сам пут, а ресто се разбегне, па продужи даље пут. Кад дође челна чета на место гди је батерија, не схватајући ни сами стварну ситуацију, мирно командују, построје развијени фронт. У том ја отворим са резервом брзу паљбу с једне стране /.../, сви ти метци су се укрштали над батеријом и путем где су били Немци.” Немачки војници су се збунили и разбежали по пољу. Тада је било заробљено око 60 Немаца из 144 пука са територије Алзаса и Лотарингије (Блажарић, 2006: 276–277).

Сачувана је белешка о једном хуманом гесту српске војске према немачким и бугарским рањеницима. У ноћној борби немачки и бугарски војници напали су на српске положаје и имали су велике губитке: “Дочекају их сви митраљези нашег пука унакрсном ватром, па их просто десеткују, већ

су били ускочили у наше положаје, морали су главачке да бегају назад. Толико има много рањеника, да нису могли до сада све да извуку.” Српски болничари су у почетку бојажљиво извлачили рањенике, јер су се бојали да их војници Централних сила не гађају. Немачки војници су посматрали да ли Срби извлаче све рањенике. Када су се уверили да српски војници извлаче све рањенике, без обзира да ли је Немац, Бугарин или Србин, изашли су без оружја, поседали по грудобрану, да би Србима дали знак да слободно извлаче рањенике. Српски болничари су приступили слободно збрињавању рањеника (Блажарић, 2006: 282).

Савезници: Французи и Руси

На македонском фронту су српски официри били у прилици да ратују са савезничким армијама. У биткама на Кајмакчалану и на Црној Реци Блажарић је био у прилици да оцени разлику између српске и француске војске када је у питању људство и наоружање. У току борбе је једна француска чета дошла да смени на положају батаљон којим је командовао Павле Блажарић. Он је приметио да је ватрена моћ ове француске чете била јача него српског батаљона. Француска чета је имала митраљеско одељење и “готово сваки други војник имао је који тромблонску пушку који пушкомитраљез” (Блажарић, 2006: 268).

Потпуковник Блажарић је оставио записе о француским официрима и војницима, највише о артиљерцима. Француска батерија помагала је српској пешадији у нападима. Павлу Блажарићу је у сећању остао један француски потпоручник артиљераца. Спремајући се за сутрашњи напад, Французи су по мраку довели на српске положаје пет пољских батерија под командом једног потпоручника. Француска артиљерија започела је жестоко бомбардовање бугарских положаја у седам часова ујутру. Бугарски војници трпели су јаку артиљеријску ватру пуних 12 сати, до 19 часова. Француски потпоручник је, како је то приметио српски официр, командовао као за време мира. Бугари су открили његов положај у 13 часова и почели да узвраћају. Без обзира што је имао ископан заклон као заштиту, француски официр се није склањао. Почео се склањати тек четири сата касније, када су га Бугари почели гађати “најжешћом ватром”. Јунаштво потпоручника артиљераца оставило је јак утисак на Блажарића: “Пожалио сам што немам какав фотографски апарат да га сликам. Да сам имао један кинематографски апарат за сликање, тога целог дана имао бих дивних сцена, да похватам у дуелу две артиљерије, јер сам у мојим рововима у предњем нагибу вртаче седео лицем према овим топовима, цео дан посматрао њихово дејство, херојско држање овог потпоручника, као и целе послуге” (Блажарић, 2006: 266).

Јединица којом је командовао Павле Блажарић изводила је заједничке акције са француским снагама у току битке на Црној Реци. Једна од тих акција био је напад у правцу села Ваклара. Увече је у Блажарићев штаб који је налазио у рупи у једној њиви, дошао командант француског батаљона.

Требало је направити договор за сутрашњи напад. Блажарић је француском официру предложио да пребацивање снага изведу онако како се то изводи у српској војсци, јер ће проћи са минималним губицима. Врло детаљно описао је поступак пребацивања свом француском колеги: “Три су ми чете у првом борбеном реду, једна у резерви. Митраљеско одељење је на подесној једној тачки нешто позади стрељачког строја. Кад отпочне напад у колико часова буде наређено, свака чета изабере сама или у споразуму са мношвом известан теренски одсек унапред, до кога могу војници у једном скоку да доспу до њега, па онда са једног и другог крила чете крене по један војник, кад они изврше тај скок, онда се крећу други, тако у свакој чети. У митраљеском одељењу по деловима митраљеза, како који део ко носи. Док се први борбени ред тако пребацује напред, тако исто ја пребацујем чету из резерве до места, гди је до сада био први борбени ред. Тако, док је први борбени ред извршио скок унапред, ја сам већ дошао на његово старо место. Тако ћу и сутра да радим. Само овако ради па ћеш видети. Нећеш се кајати, имаћеш најмање губитака” (Блажарић, 2006: 284). Сутрадан је у десет сати отпочео напад и пребацивање унапред српских и француских војника. Увече је Блажарић изашао из стрељачког строја и обишао све чете. Састао се и са француским командантом батаљона. Из разговора је српски официр сазнао да је француски официр задовољан резултатима пребацивања. Његова јединица је у борби и пребацивању имала једног мртвог и једног рањеног војника. “Ја сам прошао још боље, имам само једног рањеног”, констатовао је Павле Блажарић (Блажарић, 2006: 284).

У начину наступања француске војске, Блажарић је приметио да трпе непотребне губитке зато што су се придржавали правила која су више била применљива за мирнодопске услове. Једном је посматрао Сикровеј бригаду “како из позадине наступа у шахматном поретку по водним колонама са водовима у колони по један. Једна врло лепа слика за мирно доба, али врло неприкладна и опасна за ратно доба. Чим је ова бригада одпочела ово своје наступање у овом поретку, дохвати је бугарска артилерија, па поче да туче шрапнелом тачно по линији и дубини водова, имала је сјајну мету. Французи нису могли ову ватру да издрже ни 20 минута, изгубише се по јаругама, више их ништа није могло тог дана покренути унапред. Ова бригада није могла тога дана да дође до положаја које су њене јединице држале, зато је наредила команданту батаљона који је наступао лево од мене, да се врати на стари положај. У овом шахматном поретку на челу сваке колоне крећу се старешине, и док су они живи и иду на челу дотле колоне којекакво и креће се напред, али чим они изгину, све се од једном згужва и нестаје по јаругама. Посматрао сам их и код Кенали, у оваквом распореду упадају у непријатељске ровове. Како на челу увек иду старешине, то оне најпре и изгину, те убрзо настаје дезорганизација свега без старешина, па и одступање. Учили смо и ми овакво наступање, али у пракси смо одмах ову штетност његову брзо увидели, па смо га сасвим одбацили, а латили се нашег старог појединачног пребацивања, које трпи најмање жртава” (Блажарић, 2006: 285).

О руским солдатима Павле Блажарић је написао само да су у децембру 1915.

у долину Црне Реке стигле и неке јединице руске војске. На Божић су Руси, који су били на положају према Бугарима, отишли код бугарских војника да им честитају празник. То је приметио командант дивизије и наредио “да се отвори најжешћа артилеријска ватра, те пресече ово пријатељство” (Блажарић, 2006: 286). Поједини руски војници вратили су се из бугарских ровова тек после 3–4 дана.

Мемоари Павла Блажарића представљају заокружену целину, богату подацима који могу бити од користи у истраживању српске војне историје. Белешке су згуснуте, без много емоција и патетике. Писао их је човек у зрелим годинама, официр српске војске, прекаљен у многим биткама. Њихова највећа вредност је управо то да рат приказује очима официра српске војске.

Spisak literature

- Blažarić, P. (2006). *Memoari*, prir. B.Mladenović, Leposavić : Centar za kulturu “Sava Dečanac”, Institut za srpsku kulturu, Savez udruženja ratnika Oslobođilačkih ratova Srbije 1912–1920. i potomaka.
- Merenik, S. (1999). Bibliografija objavljenih srpskih memoara, autobiografija i dnevnika. U: R. Ljušić (ur.) *Pero i povest. Srpsko društvo u sećanjima*, Zbornik radova, Beograd: Filozofski fakultet, 191–223.
- Merenik, S. (2001). Dopuna bibliografije objavljenih srpskih memoara, biografija, dnevnika – Bibliografija neobjavljenih memoarskih spisa – Prilog bibliografiji objavljene prepiske. U: R. Ljušić (ur.) *Pismo*, Zbornik radova, Beograd : Filozofski fakultet, 289–312.
- Milićević, J.M. (1999). Srpski oficiri u memoarskim delima. U: R. Ljušić (ur.) *Pero i povest. Srpsko društvo u sećanjima*, Zbornik radova, Beograd: Filozofski fakultet, 183–189.

WAR OPERATIONS ON THE MACEDONIAN FRONT IN AUTUMN OF 1916 IN THE MEMOIRS OF PAVLE BLAŽARIĆ

Abstract: This paper is based on the memoirs of Colonel Pavle Blažarić. It presents the military operations on the Macedonian front in the autumn of 1916. This officer of the Serbian Army, as a participant on one side in the conflict, described not only military operations and involvement of the unit he commanded, but also condition in other units he came into contact or fought against. Blažarić have given valuable data on the mood of the Serbian armies, commanders of individual units, soldiers on both sides of the conflict.

Keywords: Macedonian front, 1916, Pavle Blažarić, memoirs, Serbian Army

Срђан Мићич¹

Институт за новију историју Србије

Izvorni naučni rad

УДК 94(497.11):314.74(=163.2)“192
3/1925“

НИШКИ ЛОГОР ЗА БУГАРСКЕ ЕМИГРАНТЕ (1923–1925)²

Апстракт: У раду је анализиран свакодневни живот бугарске емиграције у нишким логорима током 1923–1925 године; у контексту политике југословенске државе према политичким емигрантима из суседних земаља. Највећи број избеглица били су чланови Бугарског земљорадничког народног савеза и Бугарске комунистичке партије, који су у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца бежали након државног удара од 9. јуна 1923. и неуспелог Септембарског устанка исте године. Анализиран је утицај животних услова на политичке сукобе у редовима емиграције; али и однос локалних државних власти према избеглицима. Рад је заснован на архивској грађи југословенске и бугарске провенијенције, и домаћој и иностраној историографској литератури.

Кључне речи: политичка емиграција, земљоделци, комунисти, југословенско-бугарски односи, свакодневни живот, државна и локална администрација.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевина СХС), односно Краљевина Југославија, је током међуратног периода прихватала политичке емигранте из суседних земаља, без обзира на њихову политичку оријентацију и етничко порекло. Током нешто више од двадесет година постојања, у југословенској држави су нашли уточиште: аустријски фашисти 1931. године,³ националсоцијалисти 1934. године⁴ и хришћански социјалисти 1938. године;⁵ мађарски

¹ srdjan.micic@inis.bg.ac.rs

² Рад је резултат рада на пројекту Института за новију историју Србије *Срби у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници* (№ 47027) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

³ Након неуспелог државног удара Хајмера у Штајерској, септембра 1931. године, који је био последица међународне кризе изазване Курцијус–Шоберовим планом о немачко-аустријској царинској унији, део аустријских фашиста на челу са Јулиусом Пфриммером је пребегао на југословенску територију. Они су смештени у Марибору.

⁴ Након убиства канцелара Енгелберта Долфуса и неуспелог државног удара у Бечу, јула 1934. године, део аустријских националсоцијалиста је пребегао у Југославију. Поред чланова партије, пребегли су и чланови њихових породица. Били су смештени по логорима у Словенији и Славонији, а оружје и муниција су били смештени у близини југословенско-аустријске границе. Након убиства краља Александра и покретања југословенске тужбе пред Друштвом народа у Женеви против Мађарске због одговорности за помагање усташкој организацији, избеглице су бродовима транспортоване из југословенских лука Сушак и Сплит у Хамбург.

⁵ Након извршеног аншлуса Аустрије, марта 1938. године, део аустријских хришћанских

комунисти, социјалисти и либерали 1919. и 1921. године;⁶ бугарски земљоделци, комунисти 1923–1925. године и припадници федералистичког огранка Унутрашње македонске револуционарне организације (Вътрешната македонска револуционна организација – ВМРО) 1924. године;⁷ официри и војници Солунског гарнизона 1925. године;⁸ Албанци, противници Фана Нолија 1924. године и Ахмеда бега Зогуа од 1925. године;⁹ и чехословачки фашисти 1933. године¹⁰ (Avramovski, 1965; Blodig, 1995; Vinaver, 1971; Vinaver, 1985; Károlyi, 1982; Litván, 2006; Luža, 1984; Mičić, 2010; Mičić, 2014; Mišić, 2009; Nećak, 1995; Petrova, 1999; Revjakina, 2003; Ristić, 2012; Todorov, 1994; Todorović, 1980; Zobel, 1971).

Југословенска држава није подједнако третирала све политичке емигранте. Вође емиграције су имале право да се настане у Београду или на Јадранском приморју (Károlyi, 1982: 212–221, 247; Stojadinović, 1970: 364; Todorov, 1994: 299, 324).¹¹ Њихова деца су могла да бирају да ли ће се школовати у Југосла-

социјалиста је пребегао у Југославију. Ступили су у контакт са тадашњим председником владе и министром иностраних послова Миланом Стојадиновићем, и кнезом Павлом Карађорђевићем који су им одобрили и организовали антинемачку пропаганду за независну и слободну Аустрију на територији Дравске бановине.

⁶ Три групе емиграната предводили су гроф Михаљ Карољи, професор Оскар Јаси и Бела Линдер. Прва двојица су напустила Мађарску 1919. године, а последњи 1921. године. Све три групе биле су противници режима који су постепено успоставили у Мађарској адмирал Миклош Хорти и гроф Иштван Бетлен. Краљевина СХС им је омогућила организовање легалне и илегалне борбе против својих политичких противника; али и подржавала њихов рад у Европи и Сједињеним Америчким Државама.

⁷ Највећи део земљоделца је пребегао у Краљевину СХС након државног удара изведеног 9. јуна 1923. године, и неуспелог оружаног отпора у северној Бугарској. Комунисти су у највећем броју пребегли након гушења Септембарског устанка, 1923. године. Федералисти ВМРО су прешли на југословенску територију и ступили у редове Удружења противу бугарских бандита, након што су изгубили највећи број својих упоришта у Бугарској. Све три групације су током 1924–1925. године, уз подршку Краљевине СХС и Чехословачке припремале државни удар против владе Александра Цанкова и за обрачун са аутономистичким крилом ВМРО.

⁸ Генерал Николас Пластирас је са делом својих присталица из Солунског гарнизона прешао на југословенску територију, након државног удара генерала Теодороса Пангалоса извршеног јуна 1925. године. Његови људи смештени су у логору у близини Битоља и југословенско-грчке границе, а Николас Пластирас је боравио у Београду. Након промене спољне и унутрашње политике генерала Пангалоса, и почетка југословенско-грчког зближавања, генерал Пластирас је прешао у Италију.

⁹ Када је Фан Ноли преузео власт у Албанији, Ахмед бег Зогу и Цена бег Црноглавић су заједно са својим присталицама прешли на југословенску територију, 1924. године. Југословенска влада им је помогла да организују државни удар против режима у Албанији. Међутим, Ахмед бег Зогу се убрзо окренуо ка сарадњи са Италијом. Стога је Краљевина СХС почела да подржава Цену бега и националисте Фана Нолија против новоуспостављеног режима у Албанији.

¹⁰ Након неуспеле побуне следбеника Радоле Гајде у Брну, 1933. године, део чехословачких фашиста је побегао у Југославију. Иако су две државе биле савезнице у оквиру Мале антанте, обе су пружале уточиште припадницима опозиционих кругова.

¹¹ Архив SANU, 14.301: 178; CDA, 361 k, inv. op. 1, a. e. 29: 90.

вији или у иностранству.¹² Остали емигранти су најчешће смештани у логоре, а у ређим случајевима у стамбене просторије. Њихова деца су могла да се школују само у Југославији о трошку државног буџета или југословенских дипломата.¹³ Становање у кућама и становима је било омогућено оним лицима која су имала међу југословенским држављанима своје рођаке, као и мајкама са децом предшколског или школског узраста (Мићић, 2010; Нећак, 1995).¹⁴ У току двадесетих година, логори за емигранте су били размештани у близини југословенске границе са државом из које су дошли. Током тридесетих година, организација логора је напредовала, те су постојали такозвани „отворени“ и „затворени“ типови логора. Отворени логори су били намењени лицима која су већ прошла војну обуку, и они су имали право да одлазе из логора у оближњи град. Затворени логори су били намењени емигрантима који су били подвргавани војној обуци и они нису имали право да напуштају логорски простор (Нећак, 1995). Поред пружања уточишта емигрантима на сопственој територији, Југославија је помагала и политичке емигранте који су били у транзит у или живели у другим државама. Карактеристични су примери помоћи која је пружана албанским политичким емигрантима у Грчкој, преко Конзулата на Крфу; Бугарима који су побегли на територију Румуније; као и подршке грофу Михаљу Карољију док је живео у Лондону и током одлазака брачног пара Карољи у САД (Károlyi, 1982: 212).¹⁵

У току 1923. године, политичке избеглице из Бугарске су пристигле у Краљевину СХС у два таласа. Први је уследио након државног удара који су 9. јуна извршили припадници војске, ВМРО и грађанских странака, када је Бугарски земљораднички народни савез (Български земеделски народен съюз – БЗНС) збачен са власти, а његов председник Александар Стамболијски убијен. Други талас је био после неуспелог Септембарског устанка Бугарске комунистичке партије (тесних социјалиста) (Българската комунистическа партия (тесни социјалисти) – БКП (т.с.)) против режима успостављеног у јуну. Емигранти су углавном били земљоделци и комунисти. Међу њима је било и чланова њихових породица, као и њихових пријатеља који нису били политички опредељени, али су се плашили за сопствене животе (Мићић, 2014; Risić, 2012; Petrova, 1995; Petrova, 1999; Revjakina, 2003; Todorov, 1994; Todorović, 1980).¹⁶

¹² AS, TD, TD-77: 9; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 29: 109.

¹³ Arhiv SANU, Zaostavština dr Ivana Subbotića i dr Anke Godevac-Subbotić 14.576-V-4: 74 Dosije Ar. 16 „Arbanski pitomci Ministarstva inostranih poslova“ [1920]; AS, TD, TD-77: 9; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 29: 101, 109.

¹⁴ CDA, 361 k, invetarni opis 1, arhivska jedinica 16: 8-10, 13, 14, 19-23, 25-27, 43, 46-49.

¹⁵ AJ, 334, kutija 85, jedinica opisa 256: 833-837; AJ, 371, kutija 38, jedinica opisa 49: 146, 277-302; AJ, 388, kutija 11, jedinica opisa 28: 776-778; AJ, 395, kutija 1, jedinica opisa 2: 50, 51; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 19: 169.

¹⁶ AJ, 388, kutija 9, jedinica opisa 22: 463; AS, TD, TD-148: 7-9; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 15: 8; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 16: 19-23.

У Краљевину СХС је побегло 1.985 Бугара.¹⁷ Прваци земљоделске емиграције су добијали издашну материјалну потпору директно из буџета југословенског МИД-а или преко појединих фирми.¹⁸ Обични чланови странке су могли да се уздају у новачну помоћ приватних лица (Шев, 2006). Било је и емиграната који су могли да се ослоне на помоћ своје родбине која је живела у Краљевини СХС.¹⁹

У току 1923–1925. године, постојале су различите идеје и настојања да две бугарске странке и њихови политички емигранти у иностранству успоставе сарадњу против заједничког непријатеља – режима успостављеног у Бугарској након Деветојунског преврата. Идејне разлике између земљоделских емиграната су постепено цепале њихову организацију на две главне струје. Једна је желела да задржи доминантну улогу у односу на комунисте; док је друга тежила ближој сарадњи и подједнакој подели власти након успешног преврата у Бугарској. Прву су предводили Александар Обов и Константин Тодоров, а другу Недељко Атанасов и Христо Стојанов. Њихов међусобни сукоб се пренео и на ниже нивое земљоделске емигрантске организације и био је веома изражен у нишким логорима. Због тога је било више случајева бекстава емиграната из Ниша; и интернирања појединаца и група, у варошима у западној Србији и источном делу Босне. Уведена је тајна цензура кореспонденције у сарадњи са управником поште у Нишу. Ескалација сукоба између две групе је избила у нишком логору, марта 1925. године, када је неколико емиграната било рањено у међусобном обрачуна (Мићић, 2014; Risić, 2012; Petrova, 1999; Revjakina, 2003; Todorov, 1994).²⁰

Ниш је био центар окупљања емиграната, где су упућивани по ступању на тло Краљевине СХС без обзира на ком рејону су прешли границу. Првобитно су смештани у павиљону Црвеног крста и ту им је пружана прва помоћ у лечењу и исхрани. Временом је зграда Црвеног крста претворена у први логор за бугарске избеглице у Нишу (Ristić, 2012).²¹ Након почетка организовања земљоделске и комунистичке емиграције у Краљевини СХС и другим државама, убрзо је отпочео распоред емиграната по различитим местима у исто-

¹⁷ AJ, 38, kutija 38, jedinica opisa 26: аташе за штампу Kraljevskog Poslanstva u Sofiji Branislav Denić direktoru Centralnog presbiroa Ministarskog saveta Milanu Marjanoviću, Pov.O.Š.Br.379 od 5. jula 1929; AJ, 334, kutija 8, jedinica opisa 28: 162–168.

¹⁸ AJ, 388, kutija 8, jedinica opisa 21: 511, 512; BIA, 356, arhivska jedinica 15: 56; BIA, 356, arhivska jedinica 20: 1; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 29: 101.

¹⁹ CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 14: 6, 11, 19 CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 16: 46–49.

²⁰ CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 14: 15–18, 25–32, 38, 39; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 15: 1, 2, 5, 6, 11–13, 16–20, 31, 32, 50–53, 55–57; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 16: 33–40; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 19: 131, 133, 134, 172, 391.

²¹ CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 16: 35–37; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 19: 314, 394–399.

чном делу југословенске државе. Они су према плановима и потребама рада емигрантских организација слати близу границе са Бугарском, у Цариграду, Босиљграду, Пироту, Зајечару, Неготину и Књажевацу; или смештани у позадини пограничне територије, у Нишу и Пожаревцу. Остали емигранти су размештени према наређењима југословенског Министарства унутрашњих дела у западном делу Србије, Банату, Босни и Словенији, где им је било лакше да пронађу неки посао од којег би се издржавали (Bugarčeva, Zidarova, 2005; Mičić, 2014; Ristić, 2012).²² Стога је Ниш, током 1923. и 1924. године, прерастао у центар за оперативни рад емигрантских организација у источном делу Краљевине СХС. Основани су засебни Политички комитет за град Ниш и Емигрантски комитет за град Ниш. Први је био задужен за политичку делатност емиграната, а други за њихов живот, обезбеђивање и пружање помоћи.²³ Од емигрантских вођа, једино је Гаврило Генов одабрао Ниш као стално место боравка.²⁴

На основу сачуваних извора није могуће утврдити како се кретао број емиграната који је живео у Нишком логору током 1923–1925. године. Проблем су делимично сачувани извори југословенске провенијенције, неажурност Емигрантског комитета у Нишу у вођењу тачних спискова емиграната и њиховог кретања између различитих логора, али и тенденциозно прикривање стварних података. Земљоделци су скривали од комуниста колико има њихових чланова, и обратно комунисти су погрешно извештавали земљоделце о својим присталицама у Нишу. Такође, обе емигрантске групе су поверемено нетачно извештавале југословенске власти о кретању и боравку својих чланова. Иако је Задгранично представитељство БЗНС одредило Станча Трифонова, 17. јула 1924, као једино лице за комуникацију са нишким великим жупаном и нишким обласним начелством, ни он није увек тачно извештавао југословенска надлештва о броју и кретању емиграната. На основу прегледане грађе, можемо само да кажемо да је у току три посматране године њихов број варирао између три и седам стотина.²⁵

Међутим, нису сви емигранти у Нишу живели под истим условима. Као што су вође политичких емиграција биле повлашћене од стране југословенске државе, тако су и руководиоци комитета, подкомитета и других организационих јединица били боље третирани од стране свог вођства него обични чланови. Руководиоци у Нишу су добијали новац за изнајмљивање хотелских соба

²² AJ, 14, kutija 29, jedinica opisa 78: 115–117; AJ, 14, kutija 109, jedinica opisa 413: 258–266, 295–299, 330–334; AJ, 14, kutija 124, jedinica opisa 442: 103, 105–107; AJ, 334, kutija 8, jedinica opisa 28: 162–168; BIA, 356, arhivska jedinica 15: 55; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 19: 394–399.

²³ CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 169: 394–399; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 20: 110, 111.

²⁴ AJ, 334, kutija 8, jedinica opisa 28: 162–168.

²⁵ AJ, 14, kutija, 28a, jedinica opisa 76a: 237–240, 269, 270; AJ, 371, kutija 34, jedinica opisa 45: 471; AS, TD, TD-7; CDA, 361k, inventarni opis 14: 1, 3–5, 9–13, 33, 35, 36; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 15: 23; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 20: 110.

и станова у самом граду, као и додатне кредите за различите врсте трошкова.²⁶ Њихове породице су добијале новчану помоћ, у случајевима када су руководиоци слати на рад у близини југословенско-бугарске границе.²⁷

Обични емигранти су били у знатно тежем положају. Њихова исхрана до средине 1924. године је била нерегуларна и прилично једнолична. Многи емигранти нису имали средства за одржавање личне хигијене, и у два нишка логора нису имали могућност да се редовно купају. Током летњих месеци, они су спавали на слами под отвореним небом, а ноћивали у логорима тек када би се температуре спустиле. У згради Црвеног крста није било довољно места да се сместе сви емигранти, и отворен је нови логор чија тачна локација нам није позната. Услед недостатка простора, током 1924. године, разматрана је могућност да се отвори и трећи логор, и да се изнајме два дућана укупне површине 70 m² који би били опремљени довољним бројем кревета на спрат. Стога су неухрањеност комбинована са недовољном личном хигијеном, прљавим сламарницама или подом на којима су спавали, и нехигијенским условима у којима су живели били идеални предуслови за избијање заразних болести.²⁸

Посебан проблем је била оскудица обуће и одеће, те су руководства емигрантских организација током новембра 1923. године предузимала све мере како би од југословенских власти добили макар војну обућу, одећу и шињеле за емигранте у Нишу пред почетак зиме.²⁹ Недостатак одеће и обуће је био константан проблем током читавог посматраног периода, 1923–1925, јер је већина људи бежећи из Бугарске понела само одело и обућу коју су у том тренутку носили на себи, и недостајао им је и најнужнији доњи веш.³⁰ Међутим, када је издаван новац за куповину одеће и обуће нису сви емигранти били подједнако третирани. Најбоље су опремани они који су слати на рад у пограничне области или у Бугарску, док су знатно мања средства одвајана за оне који су остајали да живе у логорима.³¹

Емигранти су морали сами да пронађу посао у Нишу, селима у околини града или изван нишког округа. Радили су као надничари на пољима, у фабрикама, или неквалификована грађевинска радна снага. За овакве врсте послова били су погодни бугарски сељаци, који су чак успевали да током 1924. године, засаде сопствене баште. Међутим, припадници интелигенције су тешко налазили послове. Емигранти су као помоћ добијали 150 динара месечно и једну векну хлеба дневно. Дневнице су се кретале између 25 и 45 динара; које су биле

²⁶ CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 14: 5, 7, 8; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 15: 1, 2.

²⁷ CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 16: 13, 14, 43, 46–49.

²⁸ CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 15: 31, 39, 40; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 16: 35–42.

²⁹ CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 20: 111.

³⁰ CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 16: 1, 3–7, 19–23, 30–37, 51.

³¹ CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 16: 19–23, 38–40.

довољне да покрију месечне трошкове за цигарете, пошту, рентирање стана, одећу, обућу и храну. Емигрантски комитет је успео да упосли један део избеглица у Железничком депоу. Међутим, у Нишу и нишкој области емигрантима је било тешко да пронађу посао јер је и међу локалним становништвом владала беспослица. Управо недостатак посла и немогућност да зараде новац натерали су изванредан број емиграната да напусти Ниш и посао пронађе у другим градовима, или да напусти Краљевину СХС и врати се у Бугарску.³²

У почетку, сваки емигрант је уплаћивао месечни кредит за оброке у логорској кухињи. Они који су живели искључиво од добијане помоћи, могли су себи да приуште само заједничку исхрану у логору. Ретки емигранти који су успели да пронађу боље плаћене дневничарске послове, имали су могућност и да одлазе у нишке кафане. Ови тешки услови утицали су на руководство Нишког логора, да средином 1924. године, промени дотадашњу праксу. Уместо исплате месечне помоћи од 150 динара сваком емигранту појединачно, тај кредит је претворен у фонд за издржавање заједничке кухиње. Неки емигранти који су успели да пронађу боље плаћене послове, наставили су да уплаћују из сопствених прихода у заједнички фонд. Тиме је обезбеђено да сваки емигрант добије два obroка дневно који се састојао од меса и поврћа. Међутим, убрзо се испоставило да је за бугарске сељацима и радницима било важније да имају сваког дана обезбеђен хлеб, него разноврсност њихове исхране. Они су били спремнији да одвоје 1 динар и 75 пара за пола векне хлеба, него да одвоје 5 динара за два obroка. Стога је уведена и пракса да се сваком емигранту обезбеди по један хлеб дневно.³³

Наиме, током 1924. године, у више наврата је дошло до вишедневне несташнице у снабдевању хлебом. У тим тренуцима, незадовољство емиграната је стварало могућност избијања озбиљнијих инцидената. Идејне разлике које су постојале у врху емигрантских организација и међу нижим руководством биле су питања којима се занимао врло узак круг људи. Међутим, свака несташница хлеба у нишким логорима је знатно потпиривала сукобе између руководиоца, који су тада имали шири аудиторјум заинтересован да сазна која од две струје је одговорна за несташницу хлеба, она која је желела да ствара јединствени фронт са комунистима или она која је желела самостално да руши режим Александра Цанкова у Бугарској. Током јесени 1924. године, две групе су отпочеле и борбу за контролу над заједничком кухињом, схвативши да могу додатно да искористе фактор глади за придобијање емиграната на своју страну.³⁴

³² AS, TD, TD-178: 1, 2; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 14: 7, 8, 21, 34, 42, 43 CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 15: 1-4; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 16: 3-5.

³³ AJ, 14, kutija 29, jedinica opisa 78: 112, 113; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 14: 5, 7, 8, 22-24, 42, 48; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 15: 1-6, 15, 20, 31; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 16: 6, 7.

³⁴ CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 14: 22-24, 29, 30, 33, 35; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 15: 23, 41-46; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 16: 19-27, 51.

Поред несташнице хлеба, други важан проблем који је стварао незадовољство код емиграната и подривао јединство њихове емиграције, било је питање издавање појединачних новчаних сума. Поред месечне помоћи која је била гарантована свим емигрантима, појединци су добијали и једнократне новчане суме у износу од једне до више хиљада динара. Гласине о овим исплатама су се брзо шириле у нишким логорима и локални руководиоци су имали велике проблеме да разувере емигранте да то није била корупција, већ новац послат из Београда за одређену намену. Стога су често извештавали да је ова пракса уносила немир код емиграната, који су били исцрпљени лошим животним условима; и да је то само стварало дубљу подвојеност између две идејне струје.³⁵

Извесни проблеми су настајали и у комуникацији између различитих комитета у нишким логорима и југословенских власти. Ради лакше контроле кретања и рада бугарских емиграната на територији Краљевине СХС, било је утврђено правило да једино локални емигрантски руководиоци имају право да траже од средског или обласног начелства издавање објаве за прелазак појединих емиграната из једног у друго место, њихово настањивање или прелазак југословенско-бугарске границе.³⁶ Од овог правила су били изузети само емигранти који су имали јаке везе у југословенским државним органима. Карактеристичан је случај Стефана Светозарова који је уз помоћ интервенција свог рођака Александра (Аце) Станојевића, првака Народне радикалне странке, добијао потпуну слободу кретања.³⁷ Начелства су потом била дужна да о поднетој молби известе Министарство унутрашњих дела (МУД) и поступе по добијеном одговору. МУД је, пак, желео да има тачну евиденцију и води строгу контролу над кретањем и настањивањем емиграната у пограничним местима, који су били под директним надзором Емигрантског комитета у Нишу.³⁸ Међутим, повремено су избијали инциденти између локалног руководства емиграције и писара, чиновника и шефова локалних надлештава који су самовољно доносили одлуке о поднетим молбама. Стога су емигрантска руководства понекад скривала од локалних југословенских власти стварне разлоге премештаја, кретања и бројно стање емиграната у појединим местима.³⁹

Самовоља појединих начелника и чиновника обласног начелства у Нишу је била видљива и у злоупотреби тешког положаја бугарских емиграната. Наиме, Емигрантски комитет се неколико пута обраћао за помоћ приликом тражења послова за Бугаре у нишким логорима. Међутим, нишко обласно начелство је

³⁵ CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 14: 17, 18, 49, 50; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 15: 36, 37 CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 16: 19–23, 51.

³⁶ CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 14: 1, 5, 6, 9–11, 38, 39, 43, 48.

³⁷ CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 14: 38–40, 45; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 15: 8, 36, 37.

³⁸ CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 14: 34, 38–42 CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 15: 21, 22, 55–57 CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 16: 13, 14, 28–32.

³⁹ AS, TD, TD-7; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 14: 41, 42; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 16: 46–49; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 19: 355.

углавном нудило послове за које је дневница износила 25 динара. Будући да су емигранти сами проналазили надничарске послове за које су добијали 30–40 динара, одбијали су да раде за мање новца. Стога је Нишко обласно начелство покушало да нареди Емигрантском комитету да састави спискове људи који ће прихватити да ураде послове који се од њих траже. Овакве поступке руководство Нишког логора је оцењивало као неразумевање њиховог положаја од стране локалних власти. Односно, сматрали су да се према њима не опходе као према политичким емигрантима, већ да их третирају као ратне заробљенике који су дужни да раде послове који им се наметну.⁴⁰

Са друге стране, југословенски органи су тежили да воде тачну евиденцију бугарских комуниста у појединим местима, и њихове евентуалне контакте са члановима Независне радничке странке (формиране након што је Комунистичка партија Југославије стављена ван закона). Ово питање је било политички веома осетљиво, јер су југословенске службе дозволиле бугарским комунистима у Нишу да одржавају контакте са Москвом, али су желеле на сваки начин да спрече да југословенски комунисти искористе успостављање тих канала за сопствену политичку делатност. Стога су локални органи користили различита средства за прикупљање информација: намерно су затварали поједине емигранте и као услов за путшање на слободу тражили од њих да постану повереници обавештајних служби; користили су идејне сукобе између земљоделаца, понекад и свесно потпирујући њихове расправе како би из међусобних оптужби могли да сазнају да ли се у њиховим редовима налазе прикривени комунисти. Због сумњи које су постојале код полицијских органа и локалних власти, земљоделско руководство у Нишу је забранило својим члановима да одржавају контакте са члановима Независне радничке странке.⁴¹

Резиме

Бугарска емиграција у Краљевини СХС је добила исту врсту потпоре коју је југословенска држава указивала политичким избеглицама из других земаља. За разлику од руководиоца, који су имали обезбеђене добре услове живота, обични емигранти су углавном живели у тешким условима. У том погледу, не представља изузетак ни живот Бугара у нишким логорима. Међутим, у периоду од 1923. до 1925. године, емигрантске организације у Нишу су имале значајну улогу за организовање политичког рада земљоделаца и комуниста против режима установљеног у Бугарској након 9. јуна 1923. године. Стога су идејни сукоби били видљивији у нишким логорима, него у другим местима у Краљевини СХС. Тешки услови живота појачавали су незадовољство код обичних емиграната, који су се опредељивали за једну од две земљоделске групације у складу

⁴⁰ CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 15: 3, 4.

⁴¹ CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 14: 35, 36, 47; CDA, 361k, inventarni opis 1, arhivska jedinica 15: 5–7, 9, 10, 12, 14, 36, 37.

са материјалном и новчаном помоћи коју су добијали од група Обов–Тодоров, односно Стојанов–Атанасов. Руководиоци и истакнути емигранти у Нишу су користили тежак положај осталих избеглица у логору како би их придобијали за своју струју. Међутим, и југословенски државни органи су искоришћавали њихово незадовољство и лоше животне услове, како би могли да лакше контролишу рад, како комуниста, тако и земљоделца у Нишу.

Референце

Необјављени извори:

- Архив Југославије (АЈ), Фонд Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије (14).
- АЈ, Фонд Централног пресбирора Краљевине Југославије (38).
- АЈ, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334).
- АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Сједињеним Америчким Државама – Вашингтон (371).
- АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Француској – Париз, Виши (388).
- АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт (395).
- Архив Српске академије наука и уметности (Архив САНУ), Никола Станаревић, *Српски земљораднички покрет у Југославији до 1945. године* (14.301).
- АСАНУ Заоставштина др Ивана Субботића и др Анке Гојевац-Субботић (14.576).
- Архив Србије, Збирка Танасија Динића (ТД).
- Български исторически архив, Личнија фонд Константин Александров Людсканов-Цанков (356).
- Централен државен архив (ЦДА), Задгранично представителство на БЗНС (361к).

Мемоарска литература:

- Илиев Д., (2006), *Моят живот (1897-1966). Спомени*, Софија.
- Károlyi M., (1982), *Vjera bez iluzija. Memoari „Crvenog grofa“*, Zagreb.
- Stojadinović M. M., (1970), *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva svetska rata*, Rijeka.
- Тодоров К. В., (1994), *Изповедта на една луда балканската глава*, Софија.

Литература:

- Avramovski Ž., (1965), *Akcija jugoslovenske vlade protiv Zogovog režima u Albaniji preko Cena bega Kryeziu (1926–1927), Albanološka istraživanja*, Filozofski fakultet, br. 2, Priština.

- Blodig, V., (1995), „Puč v Židenicích a národní obec fašistická v roce 1933“, *Paginae historiae. Sborník Státního ústředního archivu v Praze*, Br. 3, Praha.
- Бугарчева Е., Зидарова Л., със., 2005, *Българите от Западните покрайнини (1878–1975)*, София.
- Vinaver V., (1971), *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Beograd.
- Vinaver V., (1985), „Austrijsko pitanje“ i velika preorijentacija kralja Aleksandra prema Nemačkoj (1927–1932), *Istorija XX veka*, 1, Beograd.
- Litván G., (2006), *A Twentieth-Century Prophet: Oscar Jászi 1875–1957*, Budapest-New York.
- Luža R., (1984), *The resistance in Austria 1938–1945*, Minneapolis.
- Мићић С., (2010), *Краљевина Југославија и анилус Аустрије 1938. године*, Београд.
- Мићић С., (2014), Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и припремање државног удара у Бугарској, 1923–1925. године, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд.
- Мишић С., (2009), *Албанија: пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанију 1924–1927*, Београд.
- Нећак Д., (1995)², *Австријска легија II*, Maribor.
- Петрова Д., (1995), *Д-р Рајко Даскалов (1886–1923). Политик и државник реформатор*, Стара Загора.
- Петрова Д., (1999), *Българският земеделски народен союз 1899–1944*, София.
- Ревякина Л., (2003), *Коминтернът и селските партии на Балканите 1923–1931*, София.
- Ristić I., (2012), Бугарска политичка емиграција у Кралевини SHS, *Istorija XX veka*, Godina XXX, Broj 2, Beograd.
- Todorović D., (1980), Jugoslovensko-bugarski odnosi u drugoj polovini 1923. (Kriza u septembru), *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova I*, Beograd.
- Zobel, O., (1971), „Ungarns Gesellschaft und Staat bei Oszkár Jászi“, *Ungarn Jahrbuch*, Band 3, München.

Abstract: This paper analyzes the daily life of the Bulgarian political emigrants in camps in Niš during 1923-1925; in the context of the policy of the Yugoslav state toward political emigrations from neighboring countries. A major part of refugees were members of the Bulgarian Agrarian People's Union and the Bulgarian Communist Party, who fled in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes after the coup d'état in June 9, 1923, and failed September's uprising same year. Analysis covers influence of living conditions on the political conflict in the ranks of emigration; but also the attitude

of local authorities towards refugees. This paper is based on documents from Serbian and Bulgarian archives, historiography literature on Serbian and other languages.

Key words: political emigration, agrarians, communists, Yugoslav-Bulgarian relations, everyday life, state and local administration

Summary: Bulgarian emigration in the Kingdom of SCS received the same kind of support from Yugoslav state as did others political refugees. Disparate to their leaders who were provided with good living conditions, ordinary people among emigrants were living in generally grim circumstances. In this regard, the life of Bulgarians living in Niš was no different from the conditions in which other political exiles lived in the Kingdom of SCS. However, in the period from 1923 to 1925, emigrant organizations in Niš had a significant role in organizing political work of agrarians and communists against the regime established in Bulgaria after 9th June 1923. Thus the conflicts which flared on ideological grounds among emigrants were distinguishable more in Niš camps than elsewhere in the Kingdom of SHS. Harsh living conditions reinforced the discontent among ordinary emigrants, who have opted for one of the two agrarian groups in accordance with the material and financial assistance they have received from the Obbov-Todorov, or Stoyanov-Atanasov. Members of organizational committees in Niš have used difficult position of other refugees in the camp to sway them. However, the Yugoslav state authorities have also exploited discontent of refugees to control both communists and agrarians in Niš.

Маријана Ј. Мраовић¹
Војни архив

Izvorni naučni rad
УДК 94(497.11)“1941/1945“:
050НОВО ВРЕМЕ

„НОВА СРБИЈА“ У „НОВОЈ ЕВРОПИ“ НА СТРАНИЦАМА КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКЕ ШТАМПЕ „ВЛАДЕ НАРОДНОГ СПАСА“

Апстракт: Окупирана српска територија под немачком влашћу била је предмет економске, идеолошко-политичке, културне репресије, као и репресије у сфери информисања. Слика Србије креирана је плански у немачким пропагандним центрима и у Одељењу државне пропаганде Председништва Министарског савета. Простор окупиране Србије захваћен ратним дејствима, народним устанком, дејствима четничких јединица и грађанским ратом, колаборационистички листови приказивали су на потпуно другачији начин. Популарисана је теза да је рат за Србију завршен у априлу 1941. године и да је наступило време мира, просперитета и реализације социјалног програма председника владе. Свакодневно су објављивани прилози о развоју догађаја на фронтovima, укључујући и балканско ратиште, као и анализе војне, политичке и економске ситуације у окупираној Србији.

У раду су примењене методе квалитативне анализе писања колаборационистичке штампе на територији окупиране Србије. Анализиран је начин на који су колаборационистички листови, посебно лист „Ново време“ пласирали идеју стварања „Нове Србије“ у „Новој Европи“ и пратили активности које је „Влада народног спаса“ предузимала у циљу њене реализације.

Кључне речи: окупирана српска држава, Други светски рат, „Влада народног спаса“, пропаганда, колаборационистичка штампа.

Увод

Слика „Нове Србије“ у „Новој Европи“ креирана је плански током Другог светског рата у немачким пропагандним центрима и у Одељењу државне пропаганде Председништва Министарског савета „Владе народног спаса“. Пропаганда је у извесној мери била резултат деловања идеолога и припадника „Збора“ међу омладином и народом, као и њиховог посредног удела у вођењу државне политике. Алтернативна ратна стварност у окупираној Србији обликована је путем ограничавања сазнајних могућности прималаца пропагандних садржаја и стварањем искривљене слике актуелних дешавања (забраном слушања непријатељских радио-станица, увођењем полицијског часа, онемогућавањем просеч-

¹ marijanamraovic@gmail.com

ног становника да дође до информација о дешавањима у свету и земљи на други начин осим путем штампе, забраном рада кафана, укидањем корзоа, забраном ширења гласина и низом других мера). Немачка пропаганда је имала великог удела у креирању алтернативне ратне стварности у Србији. Ширење и образлагање политичких идеја и циљева немачког „новог поретка“ било је организовано и смишљено, односно представљало је специфичан вид пропагандног деловања. Приликом анализе појединих сегмената пропаганде Недићеве владе било је теже диференцирати немачку пропаганду од пропаганде домаћих власти, с обзиром на смернице за рад и инструкције које је Одељење државне пропаганде добијало од Немаца. Носиоци пропагандних активности били су својеврсни пионири у освајању „духовног простора“ окупирани Србије, крчили су стопу по стопу земље, у борби за место „Нове Србије у новој заједници народа“, на челу са националсоцијалистичком Немачком, која је паралелно са сопственом борбом обезбеђивала „животни простор“ и другим европским народима уколико би га „заслужили конструктивним радом“. Српски народ припреман је за улазак у „Нову Европу“ свакодневним глорификовањем немачке војске и идеја националсоцијализма.² Најфреквентније визуелно пропагандно средство које су користили представници домаће власти била је штампа.³ У штампи је објављиван велики број разноврсних текстова и материјала у којима је пропагирана идеја стварања „Нове Србије“ у Новој Европи. Компромитијуће вести нису биле објављиване или су биле презентоване јавности у измењеном облику.

Слика „Нове Србије“ на страницама колаборационистичке штампе током 1941. године

Слика Србије креирана током 1941. године била је смештена у шири балкански оквир, а анализе „спољно-политичког“ положаја окупирани српске територије обављане су у контексту предвиђања даљег развоја војно-политичке ситуације на балканском подручју. Прве војне и политичке анализе немачких операција на подручју Балкана, из пера немачких ратних аналитичара и војних стратега, објављене су у листу *Ново време* упоредо са анализама о кривизи и увлачењу југословенске државе у рат средином маја 1941. године. Након успостављања режима окупације, немачке власти су се, према већ постојећем обрасцу, поставиле као обновитељи уништеног региона. Слика балканског региона, као британског полигона за политичке игре, креирана је на основу немачких представа.⁴

² Више о наведеном у: Ristović, M. (2005). *Nemački „Novi poredak“ i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45 – planovi o budućnosti i praksa*. Beograd: Službeni glasnik.

³ Стојановић, А. (прир.) (2015). *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*. Београд: Филип Вишњић., Матић, М. (1990). *Штампа у Србији у Другом светском рату 1941–1944*. Београд.

⁴ Балкан полигон за британске игре (10. јул 1941). *Ново време*, стр. 2.

Носиоци пропагандних активности су се бавили унутрашњом организацијом Србије „након рата“, обновом и свакодневним функционисањем земље, проналажењем узрока који су довели до пропасти југословенске државе,⁵ актуелним привредним и пољопривредним проблемима, регулисањем положаја избеглица и помоћи порушеном Смедереву, антикомунистичком и антимаџонском пропагандном, као и садржајима из области просветног, културног и спортског живота. Опште место у пропагандним садржајима било је приказивање српског народа као потенцијалног немачког савезника чија судбина зависи од судбине Трећег рајха. Немачка пропаганда је у преношењу својих садржаја манипулисала историјом и традицијом српског народа, уз инструментализацију појединих догађаја у складу са војним и политичким циљевима.⁶ Јавност је уверавана да је у интересу Немачке стварање снажне антикомунистичке Србије, која ће након немачке победе у рату наставити самостално да се изграђује.⁷ Почетком окупације потенцирана је лојалност већинског дела становништва према немачким властима.⁸

Пропаганда је од самог почетка настојала да у слику „Нове Србије“ угради духовну компоненту. Објављено је званично саопштење Синода Српске православне цркве у коме се изражава солидарност са народом и намера да настави са својом мисијом чувања светосавске традиције, уз поштовање окупаторских и земаљских власти.⁹ *Ново време* је детаљно известило јавност о посети српских архијереја војном заповеднику у Србији почетком јула. Било је неопходно нагласити да су црквеним великодостојницима приликом поменуте посете обећане све повластице у вршењу дужности.¹⁰

Домаћа штампа се у пласирању сопствених пропагандних садржаја користила делимично немачким пропагандним материјалом, док је у одређеним случајевима креирана оригинална слика Србије. У једном од таквих чланака, под насловом: „Нова Србија“, у опису изгледа земље, након бекства владе и ка-

⁵ Објављен је део књиге Милана Банића „Агонија југославије-Дани слома“ и најављен њен скори излазак (18. јун 1941). *Ново време*, стр. 3.

⁶ Николић, К. (2012). *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*, Београд: Завод за уџбенике. Београд.

⁷ У немачким пропагандним текстовима српски народ називан је „монетом за поткусуривање с једне стране Енглеза и Американаца преко Драже Михаиловића, а са друге стране Русије преко Тита“.

⁸ У изјави комесара за унутрашњу управу у Србији народ се позива да се врати редовним пословима, као и да безусловно сачува ред и мир. Изјава комесара за унутрашњу управу у Србији (16. мај 1941). *Ново време*, стр. 1.

⁹ Саопштење Св. Синода Српске православне цркве (9. јул 1941). *Ново време*, стр. 1.

¹⁰ Посета српских архијереја главном војном заповеднику... Црквеним великодостојницима обећане су све могуће повластице у вршењу њихове дужности, фотографије: Немачка стража одаје почаст српским архијерејима када излазе са г. вој зап. у Србији, г. фон Шредером и државним саветником г. др Турнером, Српски архијереји у разговору са фон Шредером (10. јул 1941). *Ново време*, стр. 1.

питулације југословенске војске, доминира увереност у способност народа да се опорави сопственим снагама: „Пуна је симбола слика коју данас срећемо на сваком кораку: под туробним небом хладног пролећа, зуре прилике наших заробљених војника, замахују пијуком, крче рушевине и затрпавају кратере, док се живот лагано враћа око њих, скоро равнодушан за њихове напоре. Није ли то приказ ситуације? Ишчезли су они који су срушили стубове државе, на позорници трагедије остао је народ сам, да крчи, ради, пати, спасава.“¹¹ Наведена слика требало је да подстакне код становништва жељу за обновом разрушене земље и за стварањем нове државе.

Потенциран је контраст између предратне Југославије и „нове, послератне Србије“.¹² У једном од чланака др Драгутина Јанковића анализирана је ситуација у којој се нашла Србија након пропасти југословенске државе.¹³ Поређење ситуације у којој се нашло српство са ковањем хладног гвозђа голим рукама било је пласирано како би се становништву алегоријски дочарала тежина предстојећег посла на обнови. Комесар за привреду инжењер Милосав Васиљевић је заступао тезу потпуне промене радних навика и схватања читавог народа, односно „новог духа који мора да прожме народ и његов живот“.¹⁴ Пропагирано је стварање српске сељачке задружне државе, а село је глорификовано у односу на град који је због „покварене интелигенције и прљаве чаршије“ представљан као узрок државне пропасти. У немачкој пропагандној брошури (преведеној на српски) под насловом: „Шта је у сну видео сељак Јован Петровић? А шта нас учи стварност?“ приказани су сликовито узроци који су Југославију довели до рата.¹⁵

Немци су пропагандни рад у Србији усмерили у највећој мери на оправдавање економске експлоатације земље и искоришћавање радног потенцијала

¹¹ Нова Србија (16. мај 1941). *Ново време*, стр. 1.

¹² Београд је пред почетак рата приказиван као град без националних обележја, окупиран Јеврејима, масонима и комунистима. У том контексту осуђивана је и предратна интелигенција, Београдски универзитет и целокупно школство.

¹³ Јанковић, Д. (27. јун 1941). Ковачи своје среће. *Ново време*, стр. 2.

¹⁴ Говор г. Милосава Васиљевића комесара за привреду: „Нов дух мора да прожме наш народ и његов живот“, „Да бисмо могли да организујемо рад за све, а то морамо, неопходно је да изменимо извесна своја схватања“ (29. мај 1941). *Ново време*, стр. 1.

¹⁵ ВА, Нда, К 47, бр. рег. 4/1, У брошури су описани су сан и јава угледног српског домаћина Јована Петровића кога у сновима посећује анђео и приказује му европску прошлост, садашњост и будућност кроз анђеоске наочаре. Процват енглеских и јеврејских трговаца и зеленаша, претварање сељака у бескућнике и просјаци, стварање градског пролетаријата била је једна од варијанти будућности, уколико се пружи подршка западном савезницима. Насупрот томе приказан је положај немачких сељака после Хитлеровог доласка на власт. У брошури се наводе и узроци који су довели до почетка рата: како би се спречила обнова Европе, њено ослобођење од англоамеричког и јеврејског капитала и јеврејско-бољшевичке обмане. Слични мотиви појављују се у још једној немачкој брошури под насловом „Сан једног Србина“ у којој преовладава слика Србије која је сигурна под немачком окупацијом од комунистичких напада., ВА, група фондова Нда, К 47, бр. рег. 11/1.

њених становника. У изјави генералног опуномоћеника за привреду у Србији Франца Нојхаузена можемо уочити основну немачку пропагандну линију по питању обнове земље.¹⁶ Пропагирајући обнову земље Немци су првенствено имали у виду обнову порушених комуникација, мреже путева и стабилизацију привреде.¹⁷ Домаћа управа је почетком окупације потенцирала жртвовање народа у име вишег циља: „За изграђивање нове Србије биће потребно поднети знатне жртве. Оне ће бити и колективне и појединачне. Отресавши се илузија народ треба да се прегне до момента када ће моћи слободно да ради и да привређује у новом европском привредном простору...Перспективе `старе, мале Србије` показују се већ сада. У њој ће бити хлеба за све. У њој ће на крају доћи до изражаја и на своје право место и оне снаге које сада испаштају грехове прошлости“.¹⁸

Српски народ је требало уверити да само истрајним радом и „срдачном сарадњом“ са немачким војним властима може подићи земљу из рушевина.¹⁹ Јавности је указивано да је рекордна обнова железничког моста на Сави, отвореног за саобраћај након 37 дана, била могућа само захваљујући „прегалаштву сјајних радника, немачких пионира“.²⁰ Домаће власти су пропагирале нормализацију свакодневног тока живота у Београду као центру друштвеног, културног и политичког живота у складу са потребом стварања привида нормалног начина живљења у ратним условима и скретања пажње са проблема са којима се становништво суочавало у првим месецима окупације.

Домаће власти и Одељење државне пропаганде су са једне стране креирани слику рада на обнови²¹ и стабилизацији земље, али исто тако нису могли занемарити реалност поплаве избеглица и тешке последице експлозије у Сме-

¹⁶ Циљеви и начела генералног опуномоћеника за привреду г. Нојхаузена у раду на обнови земље. Српски народ да би постигао обнову треба да оствари чврсту заједницу (18. мај 1941). *Ново време*, стр. 1.

¹⁷ Више о наведеном у: Николић, К. (2002). *Страх и нада у Србији 1941–1944. године: свакодневни живот под окупацијом*. Београд.

¹⁸ В. В. (24. мај 1941). Стазама старе, мале Србије. *Ново време*, стр. 3.

¹⁹ Изјава комесара Министарства поште, телеграфа и телефона г. др Душана Пантића: „Српски народ је свестан да само истрајним радом и срдачном сарадњом са немачким војним властима може подићи земљу из рушевина“ (30. јун 1941). *Ново време*, стр. 3.

²⁰ Мост је добио име по немачком команданту пионирских трупа: „мост генерала Вила“. Приликом пуштања моста у саобраћај одржан је свечани дефиле немачке војске и пуштена је прва локомотива са земунске на београдску страну (1. јун 1941). *Ново време*, стр. 5.

²¹ Изјава комесара министра грађевина Јосифа Костића: „Јавни радови у циљу обнове Србије. Фонд за обнову земље и Обавезна служба рада у циљу извођења мелиорација река, електрификације и грађевинске делатности“ (15. јун 1941). *Ново време*, стр. 1. Потреба упошљавања великог броја становника на радовима за обнову земље. Нарочита пажња обратиће се подизању нашег села: изградња савремених путева, регулација Мораве, регулација у планинским крајевима, наставак мелиорације, рад на електрификацији, обнова и довршавање јавних зграда (15. јун 1941). *Ново време*, стр. 3.

дереу.²² Покренута је акција за оснивање централног органа власти који би решавао проблем избеглица и обнове Смедерева, што наводи на закључак да су власти са једне стране биле принуђене да хитно решавају овај проблем, а са друге стране заинтересоване за обезбеђивање додатне радне снаге коју би ангажовале у радовима на обнови, као и слале организовано у Немачку. Слика решавања избегличког питања коју је пропаганда пласирала од самог почетка била је усмерена на стварање утиска детаљно планираних активности упошљавања избеглих лица.²³ Оснивању Централног одбора за збрињавање избеглица и обнову Смедерева домаће власти су дале велики публицитет.²⁴ Домаће власти су кроз Централни одбор покренуле и велику акцију кроз упућивање апела, одржавање зборова и конференција представника власти ради популарисања помоћи избеглицама и сакупљања прилога за обнову Смедерева,²⁵ уз крилатицу: “Само слога Србина спасава”.²⁶ Пропагандно је експлоатисан начин решавања проблема у Смедереу као примера града који се вратио у живот захваљујући „солидарности, брзом раду и добро организованој помоћи”.²⁷ Објављен је велики број фотографија избеглих лица и Смедерева у изградњи у циљу остављања што јачег утиска на јавност.²⁸

²² На многобројним радовима у Београду и унутрашњости могу одмах наћи посла хиљаде избеглица (21. август 1941). *Ново време*, стр. 5. Велики размештај учитеља и учитељица избеглица (22. август 1941). *Ново време*, стр. 3.

²³ Београдска општина је истремено бринула и за сиромашну градску децу којима је помагала и организовала здравствену помоћ и одласке на летовања: „Заштита здравља сиромашне деце главног града: Из Београда одлази 500 деце на двомесечно летовање на Рудник, у Боговађу, Јарменовце и Бељину“ (21. јул 1941). *Ново време*, стр. 3. Старање председника Београдске општине г. Драг. Љ. Јовановића о породицама својих погинулих и заробљених службеника...Деца се захваљују писмено чика председнику (6. децембар 1941). *Ново време*, стр. 5.

²⁴ Изјава комесара Министарства социјалне политике и народног здравља о проблему збрињавања избеглица: „У Србији се налази око 40. 000 избеглица из свих крајева бивше Југославије“ (18. јун 1941). *Ново време*, стр. 2. У Београду је основан Централни одбор за збрињавање избеглица и обнову Смедерева (19. јун 1941). *Ново време*, стр. 1.

²⁵ Једна велика акција коју сви грађани треба да помогну. Основан је Централни одбор за збрињавање избеглица и обнову Смедерева. Обилним прилозима целе Србије све избеглице добиће могућност за живот и рад (19. јун 1941). *Ново време*, стр. 3. Апел Централног одбора за збрињавање Срба-избеглица и обнову Смедерева. Одбор позива све Србе да помогну својој избеглој браћи (21. јун 1941). *Ново време*, стр. 1. Упутства за скупљање добровољних прилога у корист Срба избеглица и обнове Смедерева. 28. и 29. јуна добровољни прилози биће скупљани у целој земљи, у свима местима, по улицама (21. јун 1941). *Ново време*, стр. 2.

²⁶ Дани националне солидарности и дисциплине: „Апел комесара г. Милана Аћимовића на београдском радију“ (28. јун 1941). *Ново време*, стр. 1.

²⁷ Живот у Смедереу постепено се обнавља. Пример солидарности, брзог рада и добро организоване помоћи (14. јул 1941). *Ново време*, стр. 3.

²⁸ Фотографија: Полазак једне групе избеглица за Варварин са Београдске железничке станице (14. јул 1941). *Ново време*, стр. 1. Срби избеглице долазе у своју нову отаџбину, Апел Савета комесара за помоћ избеглим лицима (18. јул 1941). *Ново време*, стр. 1.

Слика живота у Београду током јуна и јула 1941. године²⁹ је осим кампање за помоћ избеглицама и Смедереву била слика града у поодмаклој фази обнове и грађевинских радова на великом броју локација.³⁰ У циљу убрзања обнове колаборационистичка штампа објавила је апел председника Београдске општине упућен преко Радио-Београда свим општинама у Србији за ангажовање на сређивању општих прилика у Србији.

Антикомунистичка пропаганда била је део свакодневице укључујући низ мера за застрашивање и одмазду над непослушнима. Истовремено са пропагирањем враћања становништва свакодневним активностима и извешатавањем о постојању великог дела лојалног пасивног становништва, домаћа управа осуђивала је мањину која је организовала и спроводила устаничке акције. Милан Аћимовић је у једној од својих званичних изјава осудио „недела извесног малог броја људи која се могу тешко осветити целом српском народу“. Наведена изјава представља својеврсну ретроспективу односа немачких власти према Савету комесара и српском становништву.³¹ „Нова Србија“ је у Апелу српском народу (објављеном у августу 1941. године) названа „острвом спасења“. Смену Савета комесара и образовање „Владе народног спаса“ пропаганда је тумачила као „знак немачког поверења у способност српских власти да саме регулишу унутрашње политичку ситуацију и реше проблем одметника како би се спасли из стања чије би даље трајање значило потпуну пропаст“.³² Судбина Србије повезивана је са борбом Европе против бољшевизма, самим тим и против домаћих комуниста.³³ Писало се о сукобу Србије и Анти-Србије „једне патриотске и националне која хоће да окаје срамоту априлског пораза и друге која се додворава непријатељу и која је у служби интернационализма.“³⁴ Одељење државне пропаганде растурало је по Београду и у унутрашњости у стотинама хиљада примерака карту Совјетске уније. Циљ ове пропагандне акције био је да код просечног становника створи слику Србије као мале државе у поређењу

²⁹ Више о наведеном видети у: Николић, К. (2012). *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*, Београд: Завод за уџбенике Београд.

³⁰ Рубрика: Београдске слике, фотографија: Уређење трга код Споменика (21. јун 1941). *Ново време*, стр. 4, Обнова великих јавних зграда. У Београду се подиже нова главна железничка станица, фотографија: Грађење нових билетарница на железничкој станици (21. јун 1941). *Ново време*, стр. 5.

³¹ Значајна изјава комесара Министарства унутрашњих послова г. М. Аћимовића: Недела извесног малог броја људи која се могу тешко осветити целом српском народу (14. јул 1941). *Ново време*, стр. 1.

³² Говор државног сарадника г. др Турнера о задацима нове српске владе (31. авг. 1941). *Ново време*, стр. 1.

³³ Недићев говор: „Образовао сам владу Народног спаса“: „Велики немачки Рајх иако победник у рату неће да буде непријатељ српског народа. Он нам је данас повратио право на употребу народних знамења: грба и заставе, верујемо дубоко да ће сутра имати пуно разумевање за животне потребе српског народа“., Декларација (2. септембар 1941). *Ново време*, стр. 1.

³⁴ Акција јавног спаса и отпадници нације (21. септембар 1941). *Ново време*, стр. 1. и 3.

са огромним простором који су немачке трупе већ заузеле, као државе која не може утицати на исход рата: „Србија цела, компактна и уједињена, наоружана и организована не би била у стању да за час сврати на себе пажњу немачких командујућих генерала. Па зар онда могу да се неколико хиљада одметника оправдано надају да ће својом акцијом спречити слом Совјета?“³⁵

Пропаганда је потенцирала постепену нормализацију стања у Србији средином новембра 1941. године.³⁶ Централни мотив једног од чланака др Лазара Прокића представља слика мајке Србије која бди над избеглицама.³⁷ Прокићева анализа проблематичних политичких односа у међуратној Југославији, представља опште место у готово свим излагањима домаћих пропагандиста. Оно што је ново у наведеној анализи односи се на студију карактера становника у претходној држави и карактера какав би требало да буде у новој држави. Солидарност и жеља за помоћи избеглицама требало би да постану карактерне црте сваког грађанина. Прокић није пропустио прилику да нагласи да је учињен први прилог владе акцији зимске помоћи: посебне награде чиновницима у виду тринаесте или четрнаесте плате. Црква је истовремено позивала на покајање оне који нису довољно приложили за сиротињу и избеглице, како би се савладао „демон зиме, глади и смрти који је простро свој црни плашт по Србији“.³⁸

„Опорављена Србија након великих искушења“ – Слика Србије у колаборационистичкој штампи током 1942. године

Почетком 1942. године Одељење државне пропаганде наставило је рад на креирању слике опорављене српске државе након великих искушења у оквиру кампање за смиривање ситуације. Према наводима Дамњана Ковачевића, припадника Антикомунистичке лиге, власти су радиле на проналажењу пута за изграђивање српског народног живота и идеологије која мора одговарати души,

³⁵ Београд у знаку победа на Истоку (24. сеп. 1941). *Ново време*, стр. 1. Уз чланак је објављена и фотографија „Београдске фотоагенције“ на којој су приказани становници Београда како сакупљају карте бачене из аутомобила.

³⁶ Зондерфирер Грубер, В. (16. нов. 1941). Ситуација у Србији се разбистрава. *Ново време*, стр. 1. Према др Валтеру Груберу одлучујући фактори који утицали на нормализацију били су: јачина немачке оружане силе, немачке победе на Истоку и терор комуниста над народом који је постао свестан њиховог правог карактера.

³⁷ Прокић, Л. (12. нов. 1941). Зима је на прагу. Зимска помоћ, графика „Мајка Србија која бди над избеглицама“. *Ново време*, стр. 3.

³⁸ Вуч. Д. (12. нов. 1941). Беседа проте проф. Тодоровића о зимској помоћи: „Ви који сте мало дали за сиротињу покајте се и приложите још!“ *Ново време*, стр. 5. Беседа проте Николе Теодоровића одржана у цркви Св. Александра Невског на тему зимске помоћи. У суштини читава беседа конципирана је у виду апела за помоћ сиротињи и избеглицама у предстојећој зими.

потребама, приликама и менталитету српског народа.³⁹ Др М. М. је у чланку под насловом: „Циклон над Србијом“ пласирао тезу о позитивним променама које су се одиграле у Србији након рата.⁴⁰

Слика верске просвећености и ослонца на цркву била је саставни део пропаганде домаће управе у духу повратка традицији Светосавља. Штампа је у празничне дане објављивала проширена издања, са великим бројем прилога из области религије, књижевности, филозофије, историје и других друштвених наука. У Недићевој честитки упућеној народу поводом Христовог рођења, провлачи се паралела између највећег хришћанског празника и рађања новог доба у Србији. „Црвена бура“ која је током јесени захватила Србију није успела да је потопа: „Небеса се отварају, велики је Господњи празник: рођење Бога и човека. То је нови живот, ново доба, препород, обнова, смена новог са старим. То је путоказ народу српском да пође тим путем, сигурним кораком.“⁴¹ Током читавог периода окупације, а у духу повратка традиционалним вредностима и угледању на српску средњовековну државу, домаће власти су обележавале дан Светога Саве.⁴² Објављиван је и велики број прилога посвећених традицији Светосавља, као и апела за помоћ страдалој избегличкој и сиромашној деци, упућених на дан великог српског светитеља.⁴³ „Влада народног спаса“ и председник Недић су приказивани као велики добротвори који не заборављају страдалу децу. У том контексту објављено је писмо дечака Александра, избеглице из Суботице, који се школовао у Краљеву. Након што је од краљевачког окружног начелника Милије Диковића добио на поклон пар ципела, посетио га је дописник *Новог времена* како би се јавност известила о реакцији малог избеглице. Објављена је захвалница коју је малишан „лично“ саставио, пуна поштовања према председнику Недићу, уз обећање да ће се кад одрасте придружити борби која се води за спас Србије.⁴⁴ У издању Одељења за пропаганду објављена је брошура „Песма народног гуслара“ под насловом: „Бенерал Не-

³⁹ (26. април 1941). *Ново време*, стр. 1.

⁴⁰ Када се српски народ нашао у беспућу, подложен кобним утицајима страних плаћеника и заведених синова, у најтежем часу за судбину Србије устали су у њену одбрану њени најбољи синови и допринели рађању нове идеје на којој се може створити Нова Србија (1. јан. 2014). *Ново време*, стр. 1. Грујичић, М. (8. март 1942). Шеста колона. *Ново време*, стр. 3. Грујичић је анализирао проблематику њеног деловања и организовање пуча, са рушењем немачког бироа. Доказивано је да присталица и следбеника шесте колоне има и даље међу српским народом и пропагирао сврставање Србије у једну националну колону са паролем: „Србија изнад свега“.

⁴¹ Божићни додаток (6–10. јан. 1942). *Ново време*.

⁴² Трећа мушка гимназија прославила је јуче Св. Саву. Свечаности присуствовао министар г. Јонић., Прослава у школи „Војислав Илић“ (27. јан. 1942). *Ново време*, стр. 3.

⁴³ Д. С. В. (27. јан. 1942). Значај живота и рада Св. Саве за наш народ и државу., Растко Немањић. *Ново време*, стр. 1.

⁴⁴ Прослава Светог Саве: „На дан Св. Саве сетите се нејаке деце којој треба помоћи“, дописник листа Николић, Д. (27. јан. 1942). Мали Александар председнику Недићу: „Кад порастем тражићу пут чика-Недића јер знам да ће ме тај пут одвести мојој милој и драгој отаџбини“. *Ново време*, стр. 1.

дић чува Србију“ у облику народне епске песме писане у дванаестерцу.⁴⁵ Недић је приказан као спаситељ нападеног српског народа кога није препустио. Наведени пропагандни материјал пример је селективног позивања на национална осећања, својеврсна манипулација историјом и традицијом у којој се Недић поистовећује са старим српским јунацима и вођама.

Прослава Ускрса организована је и обележавана на сличан начин као и Божићни празници.⁴⁶ Свети Синод је у Посланици апеловао на становништво да у тешким тренуцима по српски народ покаже хуманост и достојанство. Као што је Момчило Ђ. Јанковић истакао у чланку: „Ускрс Србије“, „дошло је време да васкрсне српски национализам“.⁴⁷

У духу повратка средњовековној српској традицији влада је организовала пренос моштију српских светитеља и великомученика из Источног Срема: кнеза Лазара, цара Уроша и деспота Стефана. Организован је свечани пријем моштију којем је присуствовала комисија у саставу: др Радослав Грујић, професор Универзитета у Београду и др Миодраг Грбић, кустос Музеја кнеза Павла. Као представник Министарства просвете пријему моштију присуствовао је и Владимир Велмар-Јанковић. Мошти су изложене у Саборној цркви. Власти су наглашавале духовно-историјски значај преноса моштију, јер су наведени светитељи истовремено били и поборници европске мисли и једне заједничке идеје.⁴⁸

Кампања домаћих власти за очување мира и реда била је актуелна током читавог периода окупације. Истовремено са кампањом у штампи одржавани су народни зборови и конференције по окрузима и срезовима. Популарисање обнове и изградње нове Србије било је централни мотив ових конференција. Доказивано је да је, након бекства управљача који су силом наметнули своју власт, остала да делује страна пропаганда која је требало да буде „дискреирана како би Србија сложним и мирним радом обезбедила сопствену будућност“.⁴⁹ Немачка пропаганда је поводом годишњице 27. марта пласирала тезу о новом путу који су за Србију трасирале домаће власти.⁵⁰

⁴⁵ ВА, група фондова Нда, К 47 II, бр. рег. 16/1-152, Брошура „Генерал Недић чува Србију“, објављена 1942. године.

⁴⁶ *Ново време* (4–7. април 1942).

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Пренос моштију српских светитеља и великомученика., Параклис у Саборној цркви., фотографија: Донете мошти из Источног Срема уносе се у Саборну цркву (16. април 1942). *Ново време*, стр. 3.

⁴⁹ Министри и јавни радници у народу (21. април 1942). *Ново време*, стр. 3.

⁵⁰ Објављен је чланак у „Berliner Berzenzeitung“ под насловом: „На новом путу“ у којем се „разматра потпуно објективно проблем Србије и прати њен даљи развој са пуним разумевањем за све тешкоће са којима се борила и бори влада генерала Недића“ (11. март 1942). *Ново време*, стр. 1. Председник Недић поводом тужне годишњице. Рађа се нова Србија кроз тешка страдања. Али само још један погрешан корак па ће нестати српског народа (26. март 1942). *Ново време*, стр. 1. Аћимовић, М. Једини пут (4–7. април 1942). *Ново време*, стр. 1.

Један од сегмената слике Србије у пролеће 1942. године односио се на приказивање земље која се постепено опоравља захваљујући увођењу планске пољопривреде. Председник владе је ради подршке наведеној пропагандној активности обилазио пољопривредне радове у околини Београда.⁵¹ Објављене су бројне фотографије пролећних радова у земљи.⁵² Током целе године организована су гостовања група сеоских домаћина код председника владе.⁵³ Пропаганда је истицала важност сељака и радника као „стубова Нове Србије“.⁵⁴ Идеологи новог поретка радили су на продубљивању јаза између сеоског и градског становништва. Највећи проблем властима управо је представљала градска интелектуална елита. Пропаганда је пласирала тезу према којој је традиционални ривалитет са сеоском средином потицао од градског становништва и интелегенције, те да су управо они виновници и узрок сукоба.

Одељење државне пропаганде је, према директивама немачког Пропагандног одељења, током априла 1942. године растурило по Београду нови низ плаката са мотивима процеса буђења и отрежњења српског народа, након периода страдања.⁵⁵ У *Новом времену* објављена је фотографија једног таквог плаката под насловом: „Српски народ отресао се лондонско-бољшевичких лажи и кренуо јединим исправним, српским путем.“ На плакату је српски сељак, који се ослободио Руса и Енглеза – који са симболима својих земаља леже у прашини. Србин је окренут на другу страну, а изнад њега је исписан датум: 25. март 1942. године. Аутор прилога о плакату известио је јавност о позитивној реакцији београдског становништва које је видело наведени плакат.⁵⁶ Слика српског народа који је прошао кроз тешка страдања у рату била је континуирано присутна у пропагандним садржајима. Употребљавани су уобичајени мотиви, те су тако током јуна 1942. године растурани плакати са ликом једне српске сељачке мајке: „У том очајном погледу изражена је сва бол која је толико погодила, оличена је она дубока неизвесност о

⁵¹ Председник Недић обилази пољопривредне радове у околини Београда: „Радујем се што је омладина пошла правим путем“ (10. мај 1942). *Ново време*, стр. 3 и фотографија.

⁵² На једној од наведених фотографија, под насловом: „Пролећне бразде“ приказан је српски земљорадник, уз компарацију ситуације у земљи са првим пролећним браздама које је заорао (24. апр. 1942). *Ново време*, стр. 1.

⁵³ Српски домаћини обавештавају се о раду владе (27. март 1942). *Ново време*, стр. 3. Други дан боравка сеоских гостију код председника владе г. Недића (28. март 1942). *Ново време*, стр. 3. Трећи и последњи дан боравка сеоских домаћина у Београду. Председник српске владе међу Мачванима (29. март 1942). *Ново време*, стр. 3. Друга група српских сељака у посети Београду (14. апр. 1942). *Ново време*, стр. 3. Сељаци из Јадра и Тамнаве код председника Недића: „Ко нарушава ред непријатељ је српског народа!“; Министар Олћан сеоским домаћинима (25. апр. 1942). *Ново време*, стр. 3. Недељковић, М. (16. мај 1942). Сељак у Новој Србији. *Ново време*, стр. 3.

⁵⁴ (14. јул 1942). *Ново време*, стр. 3.

⁵⁵ Николић, К. (2012). *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*, Београд: Завод за уџбенике Београд.

⁵⁶ Нове плакате у Београду: Буђење српског народа. Аутор фотографије на плакату је фотоаматер из Бајине Баште (2. апр. 1942). *Ново време*, стр. 3.

судбини која је завладала над онима што сачуваше само главе, представљена је сва беспомоћност оних који остадоше без својих хранилаца и без својих заштитника.... Лик те патничке жене умножен је на хиљадама плаката које су ових дана растурене по целој Србији и тако се урезао у свест свима Србима. Лик те несретне српске мајке постао је симбол свих оних који су невино страдали.⁵⁷

Домаће власти су организованом кампањом у штампи и у јавности обележиле годишњицу свога рада. Поводом прославе годишњице „Владе народног спаса“ објављене су изјаве председника и министара, говори одржани преко Радио-Београда, чланци и фотографије у којима је „анализиран“ рад Владе и побројани су њени успеси.⁵⁸

Слика обновљене Србије коришћена је у јесењој пропагандној кампањи, али су постајале очигледне назнаке њеног урушавања.⁵⁹ Србија „после рата“ била је истовремено Србија под окупацијом Немаца. Наведена чињеница је у већини објављених чланака домаћих пропагандиста избежавана или заташкavana. У том контексту је интересантан чланак Дамњана Ковачевића под насловом: „Дужности српског народа према самом себи“ у коме се осуђују појединци који су погазили национална осећања и издали земљу (односно комунисти). Становништво је позивано на повратак традицији, уз опомену да се налази у окупираној земљи, те стога мора водити рачуна о свом понашању и дужностима као „окупирани народ“.⁶⁰ Имајући у виду да се радило о доказаном борцу против комунизма Немци нису цензурисали наведени чланак, иако се у њему помињу окупација и њене последице по окупирани народ. Почетком новембра 1942. године уследила је реконструкција „Владе народног спаса“, што је утицало на даље обликовање слике „Нове Србије“. Пласирана је слика о раду представника власти на оспособљавању отаџбине за самосталан живот како би и она постала „користан члан нове европске заједнице“.⁶¹

⁵⁷ (21. јун 1942). *Ново време*, стр. 1.

⁵⁸ *Србија у Новој Европи* (21. јун 1942). *Ново време*, стр. 2, (2. сеп. 1942). *Ново време*, стр. 1. Недићева изјава поводом годишњице српске владе: „Годишњица српске владе“ (29. авг. 1942). *Ново време*, стр. 3. Порука српском народу на дан 1. септембра: „Српски народ и Србија дигли су се готово из мртвих“ (2. сеп. 1942). *Ново време*, стр. 1. *Berliner Berzenzeitung* о годишњици српске владе (2. сеп. 1942). *Ново време*, стр. 3. Резултати које је Влада постигла приказани су и путем објављених фотографија: За годину дана: 1. „Битка за ред и мир“ – „Влада је организовала Српску државну стражу и тиме спасла Србију“, 2. „Старање за омладину“–„Ради обнове Србије влада је образовала Омладинску националну службу.“ 3. „Брига за нову породицу“–„У циљу препорођења породичног живота влада је створила ђачку радну службу у којој су и девојчице узеле видног учешћа“, 4. „Збрињавање избеглица“–„Српска влада прихватила је многобројне Србе-избеглице и омогућила васпитање избегличке омладине.“ 5. „Враћање из заробљеништва“– „Захваљујући предусретљивости немачких војних власти, настојањем владе велики број наших заробљеника вратио се кућама“ (2. сеп. 1942). *Ново време*.

⁵⁹ Конференција владе са окружним начелницима (од 15. до 20. октобра). Само лојалном сарадњом можемо користити своје народу. Акција окружних начелника: сузбијање комунистичке акције и енглеске пропаганде (22. окт. 1942). *Ново време*, стр. 3.

⁶⁰ (20. окт. 1942). *Ново време*. стр. 1.

⁶¹ Реконструкција српске владе и изјава председника Недића: „Пред владом стоје многи крупни задаци“ (8. нов. 1942). *Ново време*, стр. 1.

Нијансирање слике „Нове Србије“ на страницама колаборационистичке штампе током 1943. године

Прву половину 1943. године на страницама колаборационистичке штампе обележиле су анализе друштвено-политичке ситуације у Србији и сумирање резултата из претходне године обављене по узору на немачке анализе.⁶² Доказивано је да је судбина српског народа била нераскидиво повезана са судбином Европе.⁶³ Ђорђе Перић је у чланку под насловом: „Положај Србије“, објављеном у божићном издању *Новог времена*, као доказ промене ставова српског народа навео да „нико паметан неће више да вади кестење из ватре за рачун Англосаксонаца или Совјета, или за ма чији туђи рачун, а још мање да за једну туђу главу даје стотину својих.“ Без обзира на оптимистичне процене ситуације Перић је предвиђао многа искушења српском народу на његовом путу.⁶⁴

Штампа је у 1943. години адекватно пропратила обележавање годишњице мартовских дешавања, објављивањем говора председника владе и низом чланака у којима је коришћен метод компаративне анализе. Одељење државне пропаганде спроводило је организовану антикомунистичку кампању у облику такозване „акције обавештавања народа“ путем предавања по окрузима, сакупљања прилога за зимску помоћ, борбе за помоћ избеглицима. Пријем група сеоских домаћина код председника Владе, као и пропагандна кампања за побољшање привредне и пољопривредне производње настављени су током читаве године. Нијансирање слике Србије настављено је извештавањем јавности о спровођењу социјалних реформи⁶⁵ и пуном доприносу Србије на заједничком фронту рада.⁶⁶ У том идеализованом друштву чак су и обвезници слати у рудник у Бору постајали „велики ентузијаста“, док је држава са своје стране потхрањивала њихов ентузијазам напорима да радницима обезбеди добру исхрану и адекватне хигијенске услове.⁶⁷

⁶² Недићева „Божићна посланица српском народу“. Божићни додатак (6, 7. и 8. јан. 1943). *Ново време*.

⁶³ Говор шефа државне пропаганде на радију поводом православне Нове године (16. јан. 1943). *Ново време*, стр. 3.

⁶⁴ (6, 7. и 8. јан. 1943). *Ново време*, стр. 3.

⁶⁵ Угледни немачки лист о Србији: „Србија почиње са спровођењем социјалних реформи“ пише *Esener Nationalzeitung* велики немачки дневни лист (20. мар. 1943). *Ново време*, стр. 3.

⁶⁶ Манифестација националне обнове у Јагодини. Радна омладина основ је будућности Србије, рекао је министар социјалне политике инж. Добросављевић (20. јун 1943). *Ново време*, стр. 4. Порука обвезника из Ваљева својим суграђанима (2. сеп. 1943). *Ново време*, стр. 3.

⁶⁷ Одлазак треће групе обвезника из Београда на радилиште. Обвезници су допутовали пуни добре воље и самопоуздања. Председник београдске општине министар Драги Љ. Јовановић испратио је обвезнике (27. мар. 1943). *Ново време*, стр. 4; фотографија треће групе обвезника на челу са Д. Јовановићем на железничкој станици; Сотировић, В. (30. мар. 1943). Шта сам видео у Бору. Како се радници осећају на раду. Добра храна и хигијенски услови, фотографија: Група обвезника која је у недељу отпутовала у Бор пролази београдским улицама. *Ново време*, стр. 3.

Као контраст ситуацији на подручју Балкана, истицано је успостављање реда у Србији, као делу балканског подручја у којем су нереди били спорадични. Главне идеје којима се требало руководити у наставку процеса обнове биле су: идеја Србије, идеја реда и идеја прогреса, а све три идеје биле су персонификоване у генералу Недићу.⁶⁸ Темом опстанка Србије бавио се и др Мирослав Спалајковић: „Бог чува Србију“.⁶⁹ Пресудна за спас Србије била је, према Спалајковићу, појава генерала Недића. Одржан је низ зборова и предавања у унутрашњости у знак подршке „Влади народног спаса“ и потврде резултата које је остварила током две године рада.⁷⁰

Писање штампе о побољшању положаја српског народа након Недићевог пута у Берлин било је резултат пажљиво вођене пропагандне кампање како би се подигло народно расположење и смањило број нових припадника покрета отпора. У ту сврху домаћа пропаганда следила је немачку пропагандну линију (немачка штампа је у овом периоду редовно објављивала анализе унутрашње политичке ситуације у Србији, као и говоре председника владе и водећих политичара).⁷¹ Др Лазар Прокић у чланку под насловом: „Концентрација српске мисли и осећаја“ приказује промену схватања, духовних и морал-

⁶⁸ Цицварић, К. (13. и 14. јун 1943). Проблем Србије наше идеје водиле и мисије генерала Недића. *Ново време*, стр. 3.

⁶⁹ Спалајковић, М. (11. авг. 1943). Бог чува Србију. *Српски народ*, стр. 3.

⁷⁰ Двогодишњица владе генерала Недића. Часно али тешко славље. (29. авг. 1943). *Ново време*, стр. 1 и 3.; Микашиновић, М. (29. авг. 1943). Влада генерала Недића обезбеђује српском народу опстанак и достојну будућност. *Ново време*, стр. 3. На великом манифестационом збору у Крагујевцу народ је пред лицем свога председника показао вољу да се одупре свима искушењима: „Српски народ мора живети и надживети све своје муке и несреће“. Кроз сузе, кроз одушевљење, кроз погледе пуне љубави, кроз узбуђење изразили су Шумадинци своју захвалност ономе који ће у историји понети назив: Спасилац српског народа“ (31. авг. 1943). *Ново време*, стр. 3. Двогодишњица Владе народног спаса у Зајечару: Енглеска је вечито била непријатељица српског народа (3. сеп. 1943). *Ново време*, стр. 3. Велики народни збор у Ваљеву. Народ Округа ваљевског осуђује сваку акцију илегалних елемената. Свих 18 говорника истакли су спасоносан двогодишњи рад Владе народног спаса и њеног генерала Недића, Велики народни збор у Јагодини. Моравци одају дубоко признање влади Народног спаса и оцу Нове Србије, генералу Недићу (7. сеп. 1943). *Ново време*, стр. 3.

⁷¹ Г. С. (1. окт. 1943). Коментари немачке штампе о Недићевој посети: „Право сваког народа на живот“. *Ново време*, стр. 1. Један од угледних немачких листова објавио је чланак: „Нови дух у Србији“ у коме се пише о „ватреном српском национализму који ће бити основа нове Србије која настаје“. Чланак спољнополитичког уредника др Ронебергеа, немачког експерта за југоисточна питања у *Felixser Beobachter* који истиче на првом месту основна начела и принципе немачког новог реда: напуштање сваке поделе на народе победнике и побеђене, већ признање сваком народу права на живот без обзира на којој се страни борио. Посета генерала Недића представљена је као почетак сарадње две земље. У другом чланку под насловом: „Југоисток после издаје“ пише се о консолидацији Србије и о вредном сељачком народу који представља важном члану европске заједнице.; Микашиновић, М. (2. окт. 1943). Генерал Недић једини гарант боље будућности српског народа (коментари о Недићевој изјави српским новинарима након боравка у Берлину, као и реакције берлинских кругова на посету). *Ново време*, стр. 1.; Јанковић, С. (3. окт. 1943). Српски народ није одговоран за туђа недела. *Ново време*, стр. 1.

них вредности након Недићевог повратка из Берлина и „поновног задобијања поверења вође Рајха“.⁷² Упркос доследном ангажовању пропагандиста да се ситуација идеализује, реално стање у земљи након Недићевог пута није било битно измењено. Публициста Милан Банић анализирао је на стручан и критички начин у елаборату под називом „Поводом Недићеве оставке“ последице посете и немачку политику на Балкану. Поменути елаборат није објављен већ је коришћен у припремама и раду Одељења државне пропаганде. Критикујући немачку пропаганду на Балкану и поред изузетног смисла за војну организацију и за вођење рата, посебно је истакао недостатак немачког смисла за политику и пропаганду према другим народима: „Мада су Немци оснивачи и најзаслужнији унапређивачи научне психологије они су очајно недуховити, кад се ради о третирању психе туђих народа. На пример, немачка пропаганда на Балкану (дабоме и немачка цензура) рекла је већ одавна „Ајде!“ интелигенцији и практичној примени психологије!“. Банић је о немачкој политици писао као о „колима у којима је један коњ упрегнут спреда, други позади, трећи с леве стране, а четврти с десне, па сваки коњ вуче у свом правцу – дабоме кола поскакују на месту и сваки час им прети да буду разваљена....Немачка политика на Балкану до сада је била негација политике.“⁷³ Анализирајући начин односа противничких коалиција према малим народима у рату дошао је до закључка о сличности примењиваног обрасца: пропаганда Трећег рајха оптуживала је англоамеричку и бољшевичку коалицију да мале народе сматра „монетом за поткусуривање“, а истовремено се на Балкану руководила паролом „завади па владај“. Милан Банић је кризу Недићевог режима видео као кризу читавог националног сектора у српству.⁷⁴

Реакције домаће јавности након бомбардовања Србије од стране „великих америчких и енглеских савезника и пријатеља“ биле су предмет свакодневне анализе домаћих листова. Након бомбардовања Ниша одржан је седмодневни помен жртвама „англо-америчких убица“.⁷⁵

Слика Србије крајем 1943. године била је слика земље која се вратила традиционалним вредностима, која ужива подршку цркве, земље у којој је хуманост становништва стално на делу. Крај године обележиле су велике националне манифестације у Ваљевоу и у Нишу како би се српски народ упозорио на последице могућег прилажења комунистичком покрету.⁷⁶

⁷² Прокић, Л. (28. сеп. 1943). Концентрација српске мисли и осећаја. *Ново време*, стр. 3, Ковачевић, Д. (1. окт. 1943). Администрирати и политизирати или стварати и обнављати. *Ново време*, стр. 3., Ковачевић, Д. (26. нов. 1943). Национализам и социјалне озлојеђености. *Ново време*, стр. 3.

⁷³ ВА, група фондова Нда, К 3, бр. рег. 8/3-1.

⁷⁴ ВА, група фондова Нда, К 3, бр. рег. 8/3-5.

⁷⁵ Седмодневни помен жртвама англо-америчких убица. Цела Србија поклонила се јуче нишким жртвама., Помену у београдској Саборној цркви присуствовао је Недић са министрима (28. окт. 1943). *Ново време*, стр. 3.

⁷⁶ Национална манифестација у Ваљевоу: Тито позива Србе да се боре за федеративну Југославију, у којој би Срби били раскомадани на шест делова (28. дец. 1943). *Ново време*, стр. 3. Велика

„Рађање Нове Србије из ратног пепела“ – Креирање слике Србије у колаборационистичкој штампи током 1944. године

Пропагандне активности у обликовању слике Србије кретале су се током 1944. године трасираним путем, што је донекле олакшало презентовање различитих пропагандних садржаја у оквиру ратног миљеа. Почетак 1944. године обележен је објављивањем божићних посланица Владе и Светог Синода народу чији је централни мотив био идентичан мотиву посланица објављених у претходним годинама.⁷⁷ Култ Светог Саве посебно је негован код избегличке деце.⁷⁸ Током зимских месеци домаће власти су наставиле са акцијом прикупљања прилога за зимску помоћ сиромашним и избеглим лицима, као и за фонд генерала Недића.⁷⁹ Осим помоћи избеглим лицима, домаће власти су се старале за породице и сирочад заробљених српских официра преко Централног одбора за збрињавање заробљеничких породица.⁸⁰

Крајем јануара 1944. године у духу популарисања изградње „Нове Србије“ Одељење државне пропаганде пласирало је кроз штампу „Објаву председника владе становништву“, у чланку под насловом: „Израђивање Нове Србије у 1944. години“. У наведеној објави набројане су особине и врлине које треба да поседује сваки припадник српског народа, као и циљеви државне политике Нове Србије.⁸¹

Одељење државне пропаганде организовало је и пријеме делегата избегличких Срба код председника владе током 1944. године. Наведени приједи били су обележени и програмом националне садржине.⁸² Приликом пријема одржаног почетком марта, председник владе се обратио избегличким делегатима говором на тему „Спас Српства“ у којем је и избеглице позвао да се „сложе у мисли и акцији, а у интересу одржања српског народа и боље будућности

народна манифестација у Нишу. Титова паклена намера-уништење српског народа. Министар Велибор Јонић говорио је пред 10 000 грађана (29. дец. 1943). *Ново време*, стр. 3.

⁷⁷ Божићна посланица председника српске владе. „Ми поздрављамо рађање новог српског живота, Нове Србије!“. Божићна посланица Светог Синода народу, порука Драгог Љ. Јовановића: Српски Божић (6, 7. и 8. јан. 1944). *Ново време*, стр. 1.

⁷⁸ Избегличка деца славе великог светитеља. Комесар Тома Максимовић о култу Светог Саве. Светосавска свечаност у СЗР (29. јан. 1944). *Ново време*, стр. 3.

⁷⁹ Начелник Среза Космајског предао је фонду генерала Недића 500 000 динара као прилог народа свога среза (1. и 2. јан. 1944). *Ново време*, стр. 3.

⁸⁰ Старање за породице и сирочад заробљеника. Рад Централног одбора за збрињавање заробљеничких породица (12. апр. 1944). *Ново време*, стр. 3.

⁸¹ Недићева објава становништву: „Израђивање Нове Србије у 1944. години“ (30. јан. 1944). *Ново време*, стр. 1.

⁸² Делегати Срба избеглица долазе као гости председника владе Ђенерала Недића. Њихов боравак биће испуњен програмом националног карактера (6. мар. 1944). *Ново време*, стр. 2. Помен жртвама рата у Саборној цркви. Срби-избеглице захваљују мајци Србији (7. мар. 1944). *Ново време*, стр. 2.

Српства“.⁸³ Пропагандисти су популарисали слику Србије која се враћа на прави пут под вођством генерала Недића. Др Мирослав Спалајковић анализирао је положај српског народа и његов однос према Немцима и савезничкој коалицији.⁸⁴ Чланак је својеврсна осуда дела српске интелигенције и политичара који су и након окупације Србије наставили да уништавају српски народ својим „англофилским или совјетофилским“ понашањем.⁸⁵

Крајем марта уследило је савезничко бомбардовање.⁸⁶ Објављен је низ потресних фотографија Ниша након бомбардовања.⁸⁷ Штампa је свакодневно објављивала следећу поруку: „Бомбе бачене на Ниш упућене су целом српском народу“. Наведену поруку користили су у говорима водећи пропагандисти и представници власти.⁸⁸ Српска влада објавила је званично саопштење поводом бомбардовања Ниша.⁸⁹ Након бомбардовања Београда на Ускрс 1944. године упутила је оштре протесте европској јавности због варварског бомбардовања српских градова.⁹⁰ Објављена је Недићева „Посланица српском народу“, као и говор преко

⁸³ Говор председника Владе (8. мар. 1944). *Ново време*, стр. 2. Првуловић, Ж. (16. и 17. јул 1944). Мали избегли Српчићи моле Бога за српску слогу. Посета једном племенитом расаднику српства. *Ново време*, стр. 3.

⁸⁴ Спалајковић, М. (11. мар. 1944). Горка истина. *Ново време*, стр. 1.; Спалајковићев говор преко радија: „За пуну српску слогу и спас српства“ (10. мар. 1944). *Ново време*, стр. 2.

⁸⁵ Б. Ћ. Н. (18. мар. 1944). Криза пролећа. Аутор указује на опасности од скретања са пута које доноси „пролећна бујност“, односно наступајуће пролеће за интелигенцију и народ: “Криза пролећа стваља српски народ на искушење да поверују Лондону и Москви, али томе се треба одупрети.“. *Ново време*, стр. 2.

⁸⁶ Нови терористички напад на Ниш (31. мар. 1944). *Ново време*, стр. 1.

⁸⁷ Неке од објављених фотографија биле су: фотографија неексплодираних англоамеричке бомбе од 250 килограма, фотографија породице наредника водника Зрнића „који је остао без крова над главом пошто су англоамерички бомбардери порушили сиромашну кућицу у којој је становао наредник са својом супругом и четворо деце“, као и фотографија разрушене Нишке цркве (7. апр. 1944). *Ново време*, стр. 1. Недић, Ђ. (7. апр. 1944). Нов тешки злочин англоамеричких гангстера према српском народу. Англоамеричке бомбе разориле су више стотина кућа у Нишу. До сада је извучено из рушевина 68 мртвих људи, жена и деце, а 103 је тешко рањено. „Енглеске терористе на делу. *Ново време*, стр. 2; фотографије: „Ни нишка Саборна црква није била поштеђена од бомби англоамеричких „ослободиоца“, „Овде су прошли „ослободиоци“. Добровољци спуштају у заједничку раку ковчег са жртвама последњег англоамеричког терористичког напада на Ниш“ (9. апр. 1944). *Ново време*, стр. 1. Вучковић, Д. (10. апр. 1944). Сахрана жртва англоамеричких гангстера у Нишу“, фотографија: избеглице из Скопља којима су англоамеричке бомбе спалиле лица. *Ново време*, стр. 1., Вучковића, Д. (10. апр. 1944). Ниш је тешко погођен терористичким нападом англо-америчких авиона. Погинуло 88 невиних жртва и причињена је велика штета у крајевима за становање. *Ново време*, стр. 2. Вучковић, Д. (11. апр. 1944). Међу 88 нишлија побијених „савезничким“ бомбама налази се десетак мале деце. *Ново време*, стр. 2.

⁸⁸ (11. апр. 1944). *Ново време*, стр. 1.

⁸⁹ Саопштење српске владе поводом бомбардовања Ниша (12. апр. 1944). *Ново време*, стр. 1. Живот у Нишу после бомбардовања (29. мај 1944). *Ново време*, стр. 3.

⁹⁰ Београд опет у црно завијен. Српска влада у име целог нашег народа протестује због варварског бомбардовања српских градова. „Морамо стегнути своја срца ради живота и будућности српског

Радио Београда.⁹¹ У духу антианглоамеричке пропагандне кампање настављено је објављивање низа фотографија разрушеног Београда, као и чланака о његовој обнови.⁹² Почетком маја 1944. године објављен је говор који је Станислав Краков одржао преко Радио Београда, а у коме је демантовао тврдње англоамеричке пропаганде да су у граду бомбардовани само војни циљеви. Описао је страхоте које је доживео приликом бомбардовања, уз слике Каленића, Бајлонијево пијаце, разореног модерног београдског породилишта, побијене деце, као и изгубљених људи који лутају улицама.⁹³ Одржан је свечани помен жртвама бомбардовања, а том при-

рода“. Нека нико не наседа лажним гласовима.“, Проглас владе Народног спаса српском народу, Саучешће Војног заповедника Србије, Београд после бомбардовања, Проглас владиног комесара Драгог Љ. Јовановића (20. апр. 1944). *Ново време*, стр. 1. Прва изјава Драгог Љ. Јовановића после бомбардовања 16. априла (20. апр. 1944). *Обнова*, стр. 2.

⁹¹ Недићева Посланица Српском народу на Васкрс 1944. године: „Јуче је извршен четврти најтежи терористички напад на Ниш“, „Ускршња „јаја савезника“ мирном граду Никшићу“ (16. и 17. апр. 1944). *Ново време*, стр. 1; Недићев говор преко радија: „Ове ускршње жртве биће освећене јер за то вапије божија правда.“, „Дижем глас противу оних просвећених вандала што су за овак злочин изабрали највећи хришћански празник у години“ (25. апр. 1944). *Ново време*. *Обнова*, стр. 1 (14. и 15. апр. 1944). *Ново време*, стр. 2. Проклети! Проклети!...Грозни напад англоамеричких терориста изазвао је најдубље запрепашћење и гнушање свега грађанства (21. апр. 1944). *Ново време*. *Обнова*, стр. 1.

⁹² Недићева фотографија испред штампарије *Новог времена* након бомбардовања (28. апр. 1944). *Ново време*. *Обнова*, стр. 1; фотографија: „Још један „војни објекат“ кога су Англоамериканци разорили у Београду“ (26. апр. 1944). *Ново време*. *Обнова*, стр. 1. Е. М. (27. апр. 1944). Владин комесар Драг. Љ. Јовановић о нормализовању прилика у Београду. Одржањем мира и реда Београд ће убрзати дан своје обнове и националног васкрснућа. *Ново време*. *Обнова*, стр. 1; фотографија: „Дринчићева улица у Београду, једна од најтеже пострадалих, испод чијих је рушевина било много мртвих“ (28. апр. 1944). *Ново време*. *Обнова*, стр. 3. Б. К. (1. мај 1944). Београд се враћа животу...Утисци после терористичког бомбардовања невиног града. Психоза, која долази и пролази, и дужност рада која покорава бол., Обвезници Националне службе из унутрашњости раде на откопавању рушевина у Београду. *Ново време*. *Обнова*, стр. 2. Председник владе генерал Недић обишао је матуранте који раде на раскопавању рушевина, уз фотографију (4. мај 1944). *Ново време*. *Обнова*, стр. 1. Кост. Б. (4. мај 1944). После терористичких напада на српску престоницу. Београд се опоравља. *Ново време*. *Обнова*, стр. 2, Ђ. И. (4. мај 1944). Београдске пијаце поново оживеле. *Ново време*. *Обнова*, стр. 2. Изјава Драгог Љ. Јовановића преко радија: „Ране Београда са успехом се видају“ (5. мај 1944). *Ново време*. *Обнова*, стр. 2. Поводом бомбардовања српских незаштићених градова. Проглас уједињених бораца за Србију (5. мај 1944). *Ново време*. *Обнова*, стр. 2. Велики Мокри луг – ново уточиште српске избегличке деце (14. и 15. мај 1944). *Ново време*, стр. 3. Још један тежак терористички напад на Београд и цивилно становништво (18. мај 1944). *Ново време*, стр. 3. Трећи напад „савезника“ на Београд, фотографија сиротињских кућа на периферији као циљева (20. мај 1944). *Ново време*, стр. 1. В. П. (20. и 21. мај 1944). После трећег терористичког бомбардовања. Ко је данас прави Београђанин? Дужности и права савесних, вредних и дисциплинованих грађана. Шта они предлажу? *Ново време*, стр. 3. „Савезничке“ бомбе на Црну Гору. Црна Гора и Србија уједињене су данас у заједничком болу (24. мај 1944). *Ново време*, стр. 2. Проглас владиног комесара Драг Љ. Јовановића: „Београђани!“ за Београд и околне срезове (24. мај 1944). *Ново време*, стр. 3.

⁹³ Говор главног уредника *Новог времена* Станислава Кракова на београдском радију. Крик јаднога, искрвављенога Београда (7. и 8. мај 1944). *Ново време*, стр. 2. Нови говор Станислава Кракова: „Јављам се као сведок“ (25. мај 1944). *Ново време*, стр. 2.

ликом је митрополит Јосиф осудио у име цркве терористичке нападе на Београд.⁹⁴ Штампана је објавила је и низ чланака немачких листова о бомбардовању Београда.⁹⁵ Недићев интервју преко радија пренет је у Берлину и објављен преко Великоне-мачког радија у оквиру емисије: „Град и тврђава Београд“.⁹⁶ У штампи и у јавности у то време нигде се није помињало шестоаприлско бомбардовање престонице.

Наставак одвијања свакодневних активности у животу окупиране Србије обележен је почетком јуна 1944. године одржавањем трогодишњег помена жртвама смедеревске експлозије.⁹⁷ У ситуацији када је страдање становништва и земље достигало кулминацију, пропагандисти су истицали способност „Владе народног спаса“ да изнесе тежину одговорности за спас Србије.⁹⁸ Др Лазар Прокић је анализирајући стање народног духа након савезничког бомбардовања дошао до закључка да је народ постао сталоженији, наставио је са праћењем и регистравањем догађаја у свету, али им више није придавао велику важност.⁹⁹ Становништво је редовно обавештавано о активностима „владе која је била састављена у име Краља Петра Другог“,¹⁰⁰ односно о њеној „антисрпској кампањи са увредама и клеветима на рачун српских националиста који су бранили оружјем част, веру и породицу од комунистичких банди“.¹⁰¹

Пропаганда је током августа 1944. године настојала да одржи слику нормализације и стабилизације свакодневног живота у окупираној Србији и Бео-

⁹⁴ Свечани помен жртвама англоамеричког бомбардовања: Митрополит Јосиф осуђује у име цркве терористичке нападе на Београд. „Оно што се ради са српским народом то је срамота двадесетог века „рекао је Ђенерал Недић“ (25. мај 1944). *Ново време*, стр. 2.

⁹⁵ Јанковић, С. (20. и 21. мај 1944). Српски народ верује у себе. Немачки листови о бомбардовању Београда. *Ново време*, стр. 2.

⁹⁶ Генерал Недић о судбини Европе. Недићев интервју преко радија, пренет у Берлину и објављен преко Великонемачког радија у оквиру емисије: „Град и тврђава Београд“, његова изјава о херојској борби српских добровољаца против комунистичке бандитске куге: „Онако како су се у животу храбро борили на страни немачких непобедивих трупа онако почивају њихови мртви братски са палим немачким јунацима сједињени у истој земљи.“ Пале добровољце Недић истиче као јемство будуће заједничке борбе Срба и Немаца. фотографија: „Генерал Недић даје пред микрофоном изјаву о заједничкој борби српских добровољаца и немачких војника против комуниста“ (3, 4. и 5. 1944). *Ново време*, стр. 1.

⁹⁷ Радуловић, В. (8. јун 1944). Трогодишњи помен жртвама смедеревске катастрофе. Заветан дан града Смедерева. *Ново време*, стр. 1., Милошевић И. (20. јул 1944). Сахрана жртва англоамеричког бомбардовања Смедерева. *Ново време*, стр. 2.

⁹⁸ Ковачевић, Д. (6. јул 1944). Какав народ – таква влада. *Ново време*, стр. 2.

⁹⁹ Прокић, Л. (13. јул 1944). Србија на добром путу. *Ново време*, стр. 2.

¹⁰⁰ Образована нова југословенска емигрантска влада. У новој влади нема ниједног Србина из Србије (9. и 10. јул 1944). *Ново време*, стр. 2. Шубашићева антисрпска влада, Поново криза Шубашићеве владе, Споразум између Америке, Енглеске и Совјетске уније у Југославији (12. јул 1944). *Ново време*, стр. 1.

¹⁰¹ Говор министра Драг. Љ. Јовановића на радију: „Влада др Шубашића и Срби“ (2. авг. 1944). *Ново време*, стр. 2. Марковић, П. (13. и 14. авг. 1944). Смисао реконструкције „југословенске владе“ у Лондону. *Ново време*, стр. 2.

граду. У том духу је служба Пасивне заштите Београда организовала изложбу под називом: „Живот тече даље“. У септембру 1944. године, у тренуцима када је постао изванредан исход борби на балканском ратишту, домаће власти су наставиле да одржавају привид нормалног функционисања, те су у том духу обележиле годишњицу „Владе народног спаса“. Председник владе је тим поводом одржао говор и изнео програм даљег развоја српске државе: самостална држава-бедем отпора комунизму, реформе у пољопривреди и просвети, стабилизација унутрашње управе, задругарство – основ државног живота, народна воља као основ уређења државе. Ипак, становништву је наговештен и другачији сценарио даљих дешавања. У „Малом веснику“ од септембра 1944. године на насловној страни објављен је прилог под насловом „Смрт пред вратима“ којим се становништво упозорава на претећу совјетску опасност.¹⁰² Нови талас бомбардовања Београда штампа је пропратила низом готово идентичних активности, као и у претходним случајевима, изузев што су апели упућивани краљу били бројнији и драматичнији.¹⁰³ Тако је „председник владе генерал Милан Недић са члановима владе клечао док се читала молитва за здравље Краља Петра Другог и целог краљевског дома“.¹⁰⁴

Иако су се немачке власти увелико припремале за повлачење војних снага са српске територије, *Ново време* је задржало устаљени образац извештавања, уз замагљивање реалне ситуације и избегавање писања о актуелним дешавањима. Према објављиваним прилозима положај Немачке био је стабилан и непроменљив. Један од последњих бројева *Новог времена* био је посвећен обељжавању свечаности дана жетве и отварању акције за Зимску помоћ Немаца у Београду.¹⁰⁵

¹⁰² (15. сеп. 1944). *Мали весник*.

¹⁰³ Сачувајте ред, мир и предак! Апел Београђанима председника општине и управника града Београда (6. сеп. 1944). *Ново време*, стр. 2. Савезничка честитка српском народу рођендана Њ. В. Краља Петра Другог, бомбардовање Београда од стране савезника на краљев рођендан. У једном од склоништа погинуло је око 200 Београђана (7. сеп. 1944). *Ново време*, стр. 2. Кроз рушевине Београда. Циљеви англоамеричког бомбардовања биле су куће за становање (10. и 11. сеп. 1944). *Ново време*, стр. 3. Проглас српског Црвеног крста: „Помозимо пострадале од рата: „Ко помаже своју народну заједницу, помаже себе и своје“, Главни одбор Црвеног крста (16. сеп. 1944). *Ново време*, стр. 2.

¹⁰⁴ Десето крвничко бомбардовање Београда., Генерал Недић обилази порушене крајеве Београда., фотографија: „Председник владе генерал М. Недић са члановима владе клечи док се чита молитва за здравље Краља Петра Другог и целог краљевског дома“ (10. и 11. сеп. 1944). *Ново време*, стр. 3. Говор министра Јонића на радиу упућен њ.в. Краљу: „Не часите ни часа, Величанство“...“Ви Величанство не смеете остати равнодушни према трагичној судбини Вашег ојађеног народа српског“ (27. сеп. 1944). *Ново време*, стр. 2.

¹⁰⁵ Отварање акције за зимску помоћ приредио је земаљски групни вођа НСДАП у Србији Кригер. Наведеном отварању присуствовали су Фелбер, Нојбахер, тајни саветник Јункер, а Кригер је све националсоцијалисте позвао на испуњавање дужности. Свечаност уз хор била је пропраћена и извођењем омладинског филма „Млади орлови“ (3. окт. 1944). *Ново време*, стр. 1.

Закључак

Ратни пејзаж је у виђењу пропагандиста постепено добијао потпуно другачији облик у односу на првобитно, реално стање ствари. Њихов основни задатак и крајњи циљ био је преношење визије коју су имали или која им је наметнута, као и слике коју су стварали током читавог периода окупације на што више прималаца пропагандних садржаја, односно на што већи број становника окупираних српске територије. Путем писане и усмене речи, односно коришћењем радија, штампе и плаката, као најпрактичнијих и најприступачнијих пропагандних средстава, пропаганда се свакодневно пробијала до просечног становника и пласирала низ важних порука поступно креирајући одређене представе. Стил пропагандних порука, њихов језик и садржај били су подложни променама у зависности од развоја ратне ситуације. Део алтернативне слике ратне стварности креиран је у центрима немачке пропаганде и прослеђиван Одељењу државне пропаганде. Наведено одељење је ову слику допуњавало и у одређеним случајевима филтрирало у контексту тренутних дешавања на фронтима и у ситуацијама када је пропагандне садржаје требало прилагодити менталитету, схватањима и психолошком профилу просечног српског становника.

Слика простора била је надограђивана сликама пријатеља и непријатеља српског народа. Подршка Трећег рајха Србији, оправдавање борбе његових савезника за животни простор и уверавање у неминовност победе Тројног пакта, писање о свакодневном напредовању немачких трупа и губицима савезника биле су неизоставни део насловних и првих страница у већини престоничких листова. У даљем нијансирању слика простора је употпуњавана извештајима о раду „Владе народног спаса“ и њених представника, писању о акцијама Српске државне страже против припадника партизанског покрета, четницима Косте Пећанца, Љотићевцима, одржавању зборована, конференција, пружању помоћи избеглицама и сиротињи, решавању привредних проблема и приказима културних дешавања у Београду и Србији. Осим припадника партизанског покрета, који су у перцепцији домаћих власти били највећи народни непријатељи, у престоничким листовима свакодневно је посвећиван знатан простор акцијама Драже Михаиловића и његовим односима са избегличком владом у Лондону. Такође, неизоставно је било редовно осуђивање јеврејског народа, као главног носиоца јудео-масонске завере.

Искривљена слика стварности презентована путем наведених пропагандних садржаја утицала је на стварање потпуно новог рељефа ратног пејзажа Србије под окупацијом. Анализирајући садржај објављеног материјала у „Новом времену“ (текстови немачких и српских новинара, извештаји, вести, репортаже, прилози о нормализацији прилика и обнови земље), као најтиражнијем листу током окупације, можемо доћи до закључка колико је слика презентована јавности у одређеним случајевима била тешко одржива, односно каква је била њена пријемчивост за примаоце пропагандних садржаја.

Коришћени извори и литература

Архивски извори

Војни архив

- група фондова: Српска влада Милана Недића (Недићева архива)
- група фондова: Немачка окупаторска војска (Немачка архива)
- група фондова: Независна Држава Хрватска

Објављени извори

Београдски крвави Ускрс, документа о британско-америчком ваздушном терору. (1944, репринт 1993). Београд.

Petranović, B. (prir.), Tutić N. (prir.) (1990). *27. mart 1941: tematska zbirka dokumenata.* Београд.

Говори генерала Милана Недића председника српске владе. (1942). Београд.

Петрановић, Б. (прир.), Зечевић М. (прир.) (1988). *Југославија 1918–1988: тематска збирка докумената.* Београд.

Николић, К. (2012). *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944.* Београд: Завод за уџбенике Београд.

Речи генерала Милана Недића српском народу и омладини. (1942). Београд.

Штампа и периодика

Dopnaizeitung

Ново време

Обнова

Понедељак

Српски народ

Синтезе и монографије

Стојановић, А. (прир.) (2015). *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944.* Београд: Филип Вишњић.

Матић, М. (1990). *Штампа у Србији у Другом светском рату 1941–1944.* Београд .

Николић, К. (2002). *Страх и нада у Србији 1941–1944. године: свакодневни живот под окупацијом.* Београд.

Ristović, M. (2005). *Nemački „Novi poredak“ i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45 – planovi o budućnosti i praksa.* Београд: Službeni glasnik.

„NEW SERBIA“ IN THE „NEW EUROPE“ ON THE PAGES OF THE COLLABORATIONISTS PRESS OF THE „GOVERNMENT OF NATIONAL SALVATION“

Summary: *Occupied Serbian territory under the German government was subject of the repression in the field of economic, ideology, politic, culture and in the sphere of information. Picture of Serbia has been carefully created in the German propaganda centers and in the Serbian Propaganda Department of the Ministerial Council Presidency. The occupied Serbian state was involved in war activities, uprising, effects of Chetnic units and civil war. In spite of the above mentioned problems collaborationist press keep on informing citizens that war was ended in the April 1941. And that time of peace, prosperity and realization of the social program of the „Government of National Salvation“ has come. The collaborationist press published on daily bases articles about situation on the fronts, including the Balkan battlefield and the analysis of military, politic and economy situation in occupied Serbia.*

This work is based on in-depth qualitative analysis of contents of newspapers articles published in the collaborationist press on the occupied Serbian territory. We analyzed the way in which the collaborationist newspaper, especially the daily paper „Novo vreme“, promoted the idea of creating the „New Serbia“ and of imbedding it in the „New Europe“, and the way in which they followed activities of the „Government of National Salvation“ in the realization of this idea.

Key words: the occupied Serbian state, World War II, „Government of National Salvation“, propaganda, the collaborationist press.

Александар Стојановић
ИНИС, Београд

Pregledni rad
УДК 94(497.11)“1941/1944“:341.485
(=411.16)

САВРЕМЕНА ИСТОРИОГРАФИЈА О ХОЛОКАУСТУ У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941–1944.

Током окупације Србије у Другом светском рату јеврејска заједница доживела је огромно страдање – Холокауст. Нацистички окупатор применио је на Јевреје своје расне законе, изопштио их из друштва, њихових професија, конфисковао имовину, одводио на принудни рад, логорисао и стрељао у мерама одмазде. Према релевантним истраживањима, у том периоду убијено је близу 90% Јевреја који су до рата живели на простору Србије. Иако је и у старијој домаћој, али и у светској историографији, одавно утврђено да одговорност за страдање Јевреја у Србији у највећој, готово потпуној мери, сноси окупатор, последњих година сведоци смо покушаја да се ова истраживања релативизују и реинтерпретирају у светлу дневно-политичких интереса. У овом раду биће дат преглед најзначајнијих историографских радова о Холокаусту у Србији (1941–1944), насталих у земљи и иностранству. У раду ће бити анализирано антисемитско законодавство, пропаганда, питање имовине као и степен одговорности колаборационистичких власти за страдање Јевреја.

Кључне речи: Холокауст, Јевреји, окупирана Србија, историографија, одговорност.

Увод

Теоријско одређење Холокауста, историјски контекст и почеци истраживања у Југославији

Под појмом Холокауста (Шоа) подразумева се злочин потпуног систематског уништења Јевреја у току Другог светског рата. У ужем смислу, појам означава њихово физичко уништење, док се у ширем смислу под појам Холокауста могу подвести и антисемитска легислатура, пропаганда, принудни рад као и плячка јеврејске имовине. Према релевантним истраживањима, током Другог светског рата живот је изгубило близу 6 милиона Јевреја широм Европе, а у неким земљама јеврејска заједница готово је потпуно уништена. Свест о посебности страдања Јевреја у Другом светском рату постепено се изграђивала и ширила у првим послератним деценијама. Холокауст је временом постао веома значајна и присутна тема у историографији, али и култури сећања и образовању

широм света (Bezanson, 1999; Ćulibrk, 2011; 2014). Због ограничења наметнутих природом и обимом овог рада у његовом средишту наћи ће се радови (и то само неки од њих) посвећени истраживању Холокауста на простору окупиране Србије 1941–1944. године.¹

Након Априлског рата нацистичка Немачка окупирала је, и супротно међународном праву, поделила територију Краљевине Југославије. Територија уже Србије, са севером Косова и Банатом, нашла се под немачком војном окупационом управом. Према немачким законима, на челу окупиране Србије налазио се Војни заповедник у Србији, чији се штаб састојао из војног и управног (административног) дела. Немачка управа била је изузетно сложена и обухватала је низ војних, административних, обавештајних, привредних и пропагандних установа, које су у целини контролисале све аспекте живота у Србији 1941–1944. године. Домаћа цивилна управа формирана је по окупацији: Немци су прво на чело Београда поставили Драгомира Драгог Јовановића, а у мају је основан и Савет комесара, као прва колаборационистичка управа за целу Србију. Крајем августа, услед све мањег угледа и немогућности да се носи са распламсалним устанком у земљи, Савет комесара је замењен владом Милана Недића. Колаборационистичка управа је у својој суштини била само нижи извршни орган окупационе управе, лишена могућности вођења сопствене политике и иницијативе. Немачка управа имала је тоталитарни карактер а посебно је стриктно надзирала три сфере живота у Србији: питање безбедности сопствене оружане силе, експлоатацију српске привреде и спровођење расних закона. У овим областима домаће власти нису имале никакво право одлучивања или иницијативе и били су обавезни да слепо следе наредбе немачких власти, објављиване у Листу уредаба Војног заповедника у Србији.

На простору окупиране Србије догодио се Холокауст огромних размера, у коме је живот изгубило близу 90% припадника јеврејске заједнице. Осим Јевреја који су деценијама и вековима насељавали овај простор, немачка окупација затекла је и око 1.150 Јевреја „у транзиту“, односно избеглица из Аустрије и централне Европе, које су покушавале да преко Балкана и Турске доспеју до Палестине. Релевантна истраживања показала су да је највећи део мушкараца (њих око 5000) стрељан од стране Вермахта у одмаздама због губитака немачких снага и устаничких акција (Longerich, 2010: 300–301; Frusetta, 2011: 265). Јеврејске жене, деца и стари масовно су хапшена и смештена у немачки логор Земун („Старо Сајмиште“). До пролећа 1942. године део њих преминуо је од болести, глади и хладноће, а остатак су Немци стрељали и убили у душегубкама – гасним камионима типа Зауер, специјално довозеним за намену неприметног и потпуног истребљења Јевреја у Србији. Према релевантним подацима, до краја пролећа 1942. године, на овај начин убијено је близу 6.500 јеврејских жена, деце и стараца.

¹ Срдачно захваљујем колеги Давору Стипићу који ми је помогао да употпуним увид у савремену историографску продукцију на тему Холокауста у окупираној Србији. Неколико најважнијих публикација посвећених страдању Јевреја у Срему и Бачкој, који се нису налазили у саставу окупиране Србије, биће наведено у списку литературе на крају овог рада, али неће бити анализирани у њему.

Физичком уништењу Јевреја у Србији претходило је њихово потпуно обесправљивање, принудни рад, логорисање, као и дехуманизација у средствима пропаганде. Применом Нирибершких закона Јевреји су били натерани да носе посебне траке са Давидовом звездом, искључивани су из бројних професија и јавног живота, лишавани својих предузећа, покретне имовине и некретнина. Од првих дана окупације били су укључивани у принудни рад, попут рашчишћавања рушевина након бомбардовања и рада у рудницима. Скоро свим поменутиим сегментима посвећена су значајна научна истраживања, а један сажет и веома информативни преглед живота Јевреја на простору окупираних Србије (1941–1944) објавио је проф. др Милан Ристовић, у зборнику *Righteous among Nations* (Београд, 2010).

Малобројни Јевреји који су успели да преживе Холокауст углавном су ступали у покрете отпора, крили се под лажним (српским, често избегличким) идентитетом или су успели да се пребаце на територију под италијанском окупацијом. Неки од њих оставили су значајан траг у историографији, истражујући и бележећи податке о страдању свог народа. Посебно је велики допринос др Јаше Романа и Јаше Алмулија, који су међу првима објавили веома обимна и утемељена истраживања о судбини Јевреја у Југославији током Другог светског рата. Др Јаша Романо објавио је 1980. године обимну студију *Јевреји Југославије 1941–1945. Жртве геноцида и учесници НОР*, прву монографију која се бавила страдањем Јевреја на целом простору Југославије. Његова студија заснивала се на до тада необјављеној архивској грађи из мноштва југословенских архива и постала је референтно штиво за сва истраживања која су следила. Ипак, њену вредност умањиле су пристрасност и идеолошки ставови аутора, који је следећи идеолошки наметнуте норме социјалистичке историографије и публицистике потпуно изједначавао немачку и усташку са колаборационистичком управом у Србији, а одговорност за Холокауст покушавао да припише чак и Равногорском покрету.²

Истраживања Јаше Алмулија одликују већа објективност и другачији истраживачки приступ. За разлику од Романа, који се углавном ослањао на доступне архивске изворе, Алмули је током свог рада интервјуисао бројне преживеле Јевреје и појединце других националности који су их помагали или били очевици њихових страдања. Посебно су значајне Алмулијеве књиге *Живи и мртви: разговори са Јеврејима* (која је доживела више издања), *Јевреји и Срби у Јасеновицу* (Београд, 2009) и *Страдање и спасавање српских Јевреја* (Београд,

² О карактеру односа Равногорског покрета према Јеврејима сведочи фељтон „Сведочанства: Да ли су четници заиста убијали Јевреје“, који је у београдском недељнику НИИ објавио Јаша Алмули током 1989. године. Романо је превидео и прикрио чињенице да су се у непосредној близини генерала Михаиловића налазила чак тројица Јевреја: Бењамин Самоковлија (кувар главног штаба), др Тибор Голдвајн (Михаиловићев лекар) и инж. Јосиф Шлезингер (организатор равногорске радио-службе). Јаша Алмули је у више својих публикација објашњавао да су четници углавном помагали или „остављали на миру“ Јевреје, а да су их убијали због припадности или помагања партизанском покрету или услед личних мотива појединаца (пљачка, личне размирице и слично).

2010), које садрже изузетно велики број информација о Холокаусту на простору Југославије и овој теми приступају мултиперспективно.

Узимајући у обзир ограничења наметнута обимом и природом овог рада, од мноштва историографских радова посвећених страдању Јевреја у окупираној Србији представимо само неколико најзначајнијих. Када је реч о монографским делима, поред већ наведених књига Романа и Алмулија, несумњиво је да су три најзначајније публикације монографије Валтера Маношека, Милана Кољанина и Бранислава Божовића. Оне су настале као плод дугогодишњих истраживања, нису пристрасне и имају снажно утемељење у примарним историјским изворима.

Књига др Валтера Маношека *Холокауст у Србији: војна окупациона политика и уништавање Јевреја 1941–1942* (Београд, 2007) вероватно је најзначајније, истовремено и сажето и целовито, објављено истраживање на тему Холокауста у Србији.³ Маношекова монографија заснована је на разнородној архивској грађи претежно немачког порекла, а додатну вредност његовом истраживању дају интервјуи са бившим припадницима Вермахта, који су у Србији учествовали у стрељањима Јевреја. Маношек је изванредно детаљно и прецизно реконструисао процес уништавања Јевреја од стране немачке окупационе војске и управе. Практично свака иоле масовнија егзекуција обрађена је као засебна студија случаја, потпуно реконструисана и прецизно нумерички одређена. Маношек је истакао значајне особености Холокауста на простору Србије, истичући да је до реализације тзв. „коначног решења“ дошло раније него у остатку окупиране Европе, и то највише због жеље једног броја немачких руководилаца (на челу са др Харалдом Турнером) да се „ефикасним решавањем јеврејског питања“ препоруче надређенима у Берлину. Као друга значајна особеност истакнута је чињеница да је највећи број ликвидација јеврејских мушкараца извео Вермахт, док су у другим земљама за ове злочине најодговорнији били припадници СС-а и Гестапоа. Маношекова књига у целини је проткана јасном и неподељеном немачком одговорношћу за Холокауст у окупираној Србији: од идеолошких и расних претпоставки, преко антисемитске легислативе и мера, па све до хапшења, логорисања, злостављања и на послетку, убијања и уклањања трагова злочина.

Немачки логор на Сајмишту, највеће појединачно место страдања српских Јевреја, истраживачки је веома детаљно обрадио др Милан Кољанин. Попут Маношековог, и Кољаниново истраживање снажно је хеуристички утемељено у великом броју разнородних историјских извора немачког, јеврејског и југословенског порекла. Логор су основале немачке власти крајем октобра 1941. године, на простору НДХ, са циљем да у њега сместе српско становништво и

³ Монографија је првобитно објављена у Минхену 1993. године, под насловом: „*Serbien ist judenfrei*“: *militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42* и настала је из Маношекове дисертације одбрањене 1989. године. Српско издање са предговором академика Чедомира Попова објавио је „Службени гласник“.

припаднике покрета отпора у јеку устанка. Међутим, већ почетком децембра, одлучено је да се устаници конфинирају у друге логоре, а да се у земунски логор пребаце Јевреји и Роми (Koljanin, 1992: 45–63). Кољанин је у потпуности реконструисао процес оснивања и функционисања логора, услове живота и унутрашњу организацију, убијање логораша на Сајмишту и у душегупкама, као и акције предузете за затирање трагова злочина. Иако су о Сајмишту након Кољанина писали многи, укључујући Кристофера Браунинга и низ других истраживача у последњих неколико година, ти радови заправо нису у било чему оповргли нити допунили резултате Кољанинових истраживања.

Холокаусту у престоници окупиране Србије посвећена је монографија Бранислава Божовића *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944* (Београд, 2012). Божовић је овом монографијом заокружио своје вишедеценијско бављење историјом окупираног Београда, током кога је објавио значајне публикације посвећене Специјалној полицији, Управи града Београда као и Комесарској управи. Изворну основу наведених истраживања чинила је архивска грађа окупаторске и колаборационистичке провенијенције, као и извори обавештајног порекла којима је Божовић, као службеник Архива Удбе, имао ексклузивни приступ дужи низ година. Један од најважнијих сегмената његовог истраживања односио се на питање одговорности колаборационистичких власти за Холокауст.

У својој монографији о страдању београдских Јевреја Божовић је објавио значајан преглед немачких војних, безбедносних и управних установа, посебно истакавши њихове иницијативе које су се односиле на Јевреје. Као директне носиоце одговорности за Холокауст означио је немачки Управни штаб на челу са др Харалдом Турнером, Гестапо и Вермахт. Бавећи се питањем одговорности појединих домаћих (колаборационистичких) органа власти, Божовић је посебно издвојио улогу Специјалне полиције. Она није деловала самоиницијативно већ је следила инструкције Гестапоа коме је фактички била подређена. Она је била задужена за надзор над Јеврејима, пружала је помоћ у њиховом сакупљању и предавању немачким властима у првим месецима окупације, али се бавила и прогоном (тј. трагањем и привођењем) Јевреја који су одбијали да се предају Немцима или су се крили широм земље под лажним идентитетом. Божовић је сарадњу Специјалне полиције и Гестапоа илустровао представљањем неколико добро документованих студија случаја. Ипак, његов закључак, који потврђују и многобројни примарни историјски извори био је „да су одлучивање о животу и смрти ухапшених и интернираних Јевреја и сам чин њихове физичке ликвидације били резервисани искључиво за окупаторску полицију и војску“, а да су „квислиншке власти учествовале у примени уобичајених помоћних репресивних мера против Јевреја“ (Воžović, 2012: 212). Улогом Специјалне полиције у прогону Јевреја бавио се и проф. др Милан Ристовић, који је објавио један значајан научни рад посвећеним прогоњеним Јеврејима и становницима Србије који су им помагали у сакривању и преживљавању (Ristović, 2008). Проф. Ристовић утврдио је да је сакривањем у унутрашњости Србије, често под лажним идентитетом српских избеглица, и пребацивањем на терито-

рију под италијанском контролом успело да се спасе близу 500 Јевреја.⁴ Неке од поменутих случајева документовао је и анализирао и Јаша Алмули у својим монографијама (Almuli, 2010).

Антисемитизам је појава која сеже дубоко у прошлост и стотинама година је у одређеној мери присутна у јавности. Антисемитска пропаганда свој врхунац достигла је у ери нацизма у Немачкој, као и током Другог светског рата на просторима које је нацистичка Немачка окупирала. На простору Југославије појачано присуство антисемитских садржаја у јавности почиње крајем 1930-их, а посебно је била снажна кампања у лето 1940. године, након што је Немачка поразила Француску и целом Балкану наметнула увођење антисемитских и антимасонских мера као услов за привредну и политичку сарадњу (Koljanin, 2008). Најновија истраживања показала су да се током окупације Србије (1941–1944) антисемитска пропаганда јављала у форми чисте, директне мржње према Јеврејима, али и као облик антимасонске и антикомунистичке пропаганде (Stojanović i Zec, 2015). Стотине текстова у којима су Јевреји представљани као злочиначки народ, експлоататори, убице Исуса Христа, творци комунизма и масонерије, те као тобожњи вековни непријатељи Срба и српских националних интереса, објављени су на страницама колаборационистичке штампе. Антисемитску хајку предводили су покрет Збор и његов лист „Наша борба“, а великим бројем текстова антисемитске природе истакли су се и високи функционери Одељења државне пропаганде при председништву Недићеве владе – др Лазар Прокић и Ђорђе Перић. Посебан облик антисемитске пропаганде представљали су квазинаучни фељтони страних аутора (од Хенрија Форда до проф. др Валтера Гроса) које је објављивала штампа, као и афирмативно писање о немачким антисемитским садржајима, попут филмова „Вечити Јеврејин“ и „Јеврејин Зис“ (Koljanin, 2000). Темелјна анализа целокупног писања колаборационистичке штампе показала је да су антисемитски чланци пре избијања устанка у Србији били изузетна реткост, те да је врхунац пропаганде био у време најинтензивнијих акција против устаника и потоњих акција „чишћења терена“ крајем 1941. и почетком 1942. године. Узимајући у обзир да, нажалост, већина српских Јевреја у то време већ није била жива, јасно је да је антисемитска пропаганда имала превасходну функцију да Јевреје дехуманизује и представи као архиизвор свих зала, те да оправда њихово уништење и представи га као нешто неминовно, исправно и корисно. Како су Јевреји били мета пропаганде до самог краја рата може се закључити да је антисемитска пропаганда била део шире немачке пропагандне мантре о борби против „јудео-масонско-комунистичке интернационале“, тј. борбе „слободних народа Евро-

⁴ Јевреје су крили грађани и сељаци, упркос веома строгим забрањеним казнама. Проф. Ристовић забележио је чак и два случаја у којима су у скривању и пребацивању Јевреја значајну улогу имали високи функционери Специјалне полиције. Иако он не наводи мотив, компаративним сагледавањем низа других случајева као највероватнији разлог може се сматрати материјална корист (мито).

пе на челу са Немачком“, против „большевичке немани“ (Stojanović i Mraović 2015). О таквом карактеру већег дела антисемитске пропаганде у окупираној Србији сведочи и Велика антимаџонска изложба у Београду 1941. године, чији је концепт био да прикаже тобожње нераскидиве везе између Јевреја, масонерије и комунизма, те њихову одговорност за све недаће на свету (Jovanović 1971, Stojanović 2015).

Значајан сегмент историографије о Холокаусту у Србији бави се питањем пљачкања и конфискације јеврејске имовине. Релевантна истраживања одавно су утврдила механизам којим су немачке окупационе власти извршиле безочну и потпуну пљачку прво покретне јеврејске имовине, привредних субјеката и хартија од вредности, а потом и непокретности. Још је у старијој југословенској историографији уочено и истакнуто да је фолксдојчерска заједница у Југославији током последњих предратних година извршила „припрему терена“ за злочине који ће уследити 1941–1945, прављењем спискова Јевреја, јеврејских радњи и предузећа, кућа, станова и друге вредне имовине (Romano, 1980: 61). Током трајања ратних дејстава у Априлском рату, оперативне немачке снаге пратиле су Ајнзац групе (Einsatzgruppe für Jugoslawien), које су деловале под командом СС-а, и које су на терену обијале јеврејске радње и домове и опљачкану имовину упућивале у Немачку (Romano, 1980: 60, 62). Већ у мају 1941. године Војни заповедник издао је наредбу о обавезном пријављивању јеврејске имовине, којом су практично све јеврејске радње и предузећа одузете од својих законитих власника и стављене под комесарску управу. Комесари, у највећем броју случајева фолксдојчери, располагали су имовином и потраживањима јеврејских привредних субјеката, а остварену добит уплаћивали на рачун којим је располагао др Франц Нојхаузен, немачки Опунмоћеник за привреду у Србији. Пљачка јеврејског капитала била је организована и преко Дојче банке и њених филијала у Србији (V. Aleksić 2014).

Најкрупнији корак у потпуној пљачци јеврејске имовине омогућен је Наредбом бр. 8 Војног заповедника од 22. јула 1941. године. Овим актом Јевреји-ма је одузета непокретна имовина, која је стављена на располагање новооснованом Комесаријату за јеврејску имовину, са циљем да се распрода. Најновија истраживања др Драгана Алексића показала су да у поменутом Комесаријату није било запослених Срба, те да су у њему, поред фолксдојчера и других Немаца, били запослени руски емигранти и Хрвати (D. Aleksić, 2015: 28). Гро имовине – највреднија и најатрактивнија имања и некретнине – продати су директном погодбом, по цени вишеструко нижој од тржишне, и то у највећем броју управо припадницима фолксдојчерске заједнице. Након продаје тржишно најатрактивније имовине дошло је до драстичног пада интересовања, што је процес који је могуће лако пратити на основу поновљених огласа за јавна надметања, објављиваних у колаборационистичкој штампи. У жељи да што пре дође до новца а прљав посао продаје отете имовине препусти другима, немачка окупациона управа наметнула је решење којим је сва преостала (непродата)

јеврејска непокретна имовина преведена у својину Србије.⁵ Истовремено је од српске Државне хипотекарне банке узет огроман кредит, чије је покриће представљала управо јеврејска имовина. У настојању да што темељније опљачка и Србију и Јевреје, немачка управа донела је одлуку да се средства добијена продајом јеврејске имовине имају уплатити на рачун Војног заповедника у Србији, и то са образложењем да се тим новцем отплаћује ратна штета коју су Немачка и фолксдојчери „претрпели у Априлском рату“ (D. Aleksić, 2015: 30–33). Будући да је продаја ишла слабо, сва остварена средства уплаћена су на поменути рачун, а Недићева влада морала је да из својих средстава уплати и додатних 360 милиона динара (Romano, 1980: 62).

Холокауст на простору окупиране Србије нажалост није био само предмет академског изучавања, већ је током последњих четврт века у више наврата злоупотребљен у политичке и друге сврхе. То је најчешће чињено извртањем појединих чињеница или њиховим извлачењем из контекста, а са циљем да се привуку извори финансирања или да се, из идеолошких или дневно-политичких побуда, нека врста одговорности за злочине над Јеврејима припише колаборационистичкој управи, а у појединим случајевима, и српском народу у целини. Са правом се може говорити о постојању читавог корпуса публикација, текстова и јавних наступа у којима су, из горе наведених разлога, чињенице о Холокаусту а посебно питање одговорности тумачени ненаучно и неаргументовано, што је у великој мери допринело стварању тренутно присутне конфузије у делу стручне и у широј јавности.

Најзначајнији представник ненаучне, политички инспирисане продукције о Холокаусту у Србији свакако је амерички доктор медицинских наука Филип Коен, чије је дело *Serbia's Secret War. Propaganda and the Deceit of History* заправо отровни, исконструисани антисрпски памфлет препун нетачних података, историјских фалсификата, расистичких ставова и злонамерних тумачења. Коенова монографија, објављена 1996. године у Тексасу, већ је била предмет минуциозне критичке анализе појединих српских историчара (Svirčević, 2010; Bataković, 2015), који су јасно утврдили њен памфлетистички и политичко-пропагандни карактер, те чак и отворили дискусију о могућности да потписани Коен није прави аутор књиге (тј. указали на потенцијално постојање *ghost writer-a*).

Централни део поменуте монографије посвећен је Холокаусту на простору окупиране Србије, односно, како је то истакнуто, улогом Србије и српског народа у уништењу јеврејске заједнице. Наводећи бројне антисемитске цитате из колаборационистичке штампе, Коен је покушао да створи слику о свеприсутној мржњи Срба према Јеврејима као историјској константи, али и о Србима

⁵ Чин превођења јеврејске имовине у својину „Србије“ представља изванредан преседан, будући да Немачка није признавала Србију као самосталну државу и фактор међународних односа, те да су и питање граница и уређења остављани за период након окончања рата упркос настојању Недића да их издејствује од Хитлера.

као злочиначком народу хегемонистичких аспирација.⁶ Корак даље отишао је са резолутном тврдњом да је „Милан Недић имао одлучујућу улогу“ у страдању Јевреја у Србији 1941–1944. године, те да је „велики део српског друштва вољно и са ентузијазмом учествовао у уништењу Јевреја и материјално профитирао од њиховог нестанка“ (Cohen, 1996: 64, 80). Иако се позивао на релевантна истраживања Браунинга, Маношека и Салаха, који су утврдили управо супротно од тога, Коен је створио лажну слику о томе да су колаборационистички органи у Србији имали потпуну самосталност у односу на окупатора, те да су Јевреје прогонили самоиницијативно. Он је тврдио да су „Срби сарађивали са Немцима у ширењу антисемитске пропаганде, пљачкању јеврејске имовине, предавању Јевреја на ликвидацију, као и у убијању Јевреја у концентрационим логорима и гасним камионима које су добили од нациста, у возњема по Београду“ (подвукао А. С.). Објективна истраживања потврдила су улогу колаборационистичких власти (али не српског народа у целини) у пропаганди и привођењу Јевреја, док су пљачка, а посебно ликвидације Јевреја, практично биле искључива одговорности немачких органа. Коенова монографија пуна је произвољних тврдњи које релативизују одговорности немачких и усташких власти, док се злочиначка природа без изузетка приписује српској колаборационистичкој управи, али и интелигенцији, цркви, Равногорском покрету па чак и послератном режиму који је представљен као наставак „српске хегемоније“ у Југославији.

Коен је малициозно прећутао чињеницу да се логор на Старом Сајмишту заправо налазио на територији НДХ и да је имао искључиво немачки (до пролећа 1944. године), а потом хрватски персонал, али је инсистирао на одговорности српских власти које су пропуштале да предају прописане количине хране за издржавање логора, тумачећи то као геноцидну намеру и настојање да се допринесе „konaчном решењу“.

На сличан начин Коен је представио организовање Велике антимаџонске изложбе у Београду 1941, иако је научна историографија утврдила и потврдила да је иницијатива за ову манифестацију потекла од немачких обавештајних и пропагандних органа, а да су домаћи протагонисти њене реализације запра-

⁶ Амерички лекар (или његови хрватски коаутори „из сенке“) показао је велико непознавање материје, што се уочава на примеру објашњења да „Семлин“ на немачком значи „Сајмиште“ (а заправо је реч о немачкој транскрипцији имена насеља Земун), те изреченој тврдњи да је Титов режим прихватио велики број Недићевих блиских сарадника који су наводно и под комунистичким режимом градили и спроводили „великосрпску идеју“, иако је највећи део поменутих или био стрељан или је побегао у емиграцију, не крчивши више никад на територију Југославије. Коен је и у погледу односа листова „Обнове“ и „Политике“ упао у противречност, тврдећи да је „Политика“ била настављач „Обнове“, иако је ова два листа једино везивала чињеница да им се редакција налазила у истој згради, тј. да је уредништво „Обнове“ преузело просторије „Политике“ која је по окупацији престала да излази. Коенов циљ је био да се докаже немогуће: да постоји некаква шовинистичко-геноцидна намера Срба да владају ширим југословенским простором, те да је постојала константа у српској политици, од Начертанија, преко Пашића и Недића, до Тита и српских комунистичких руководиоца које је Коен, парадоксално, приказивао као настављаче „великосрпске хегемоније“.

во били сарадници немачких обавештајних служби још пре Априлског рата (Jovanović 1971, Stojanović 2015). У жељи да прикаже српски народ као геноцидан по природи, Коен се послужио и фалсификовањем историјске улоге Српске православне цркве током окупације 1941–1944. године. Приказујући СПЦ као геноцидну и антисемитску установу, он је цитирао изводе из антисемитских новинских чланака појединих свештеника, чланова и симпатизера покрета Збор, и представљо их као званичан став цркве.⁷ Врхунац бескрупулозности достигао је тврдњом да је митрополит Јосиф (Цвијовић, који је током окупације мењао заточеног патријарха Гаврила на челу цркве) одлуком из јануара 1942. године забранио прелазак Јевреја на православље, чиме им је „уништио потенцијалну могућност за преживљавање“ (Cohen, 1996: 81). Да се ради о свесном, малициозном гесту показује и енднота која прати изречену тврдњу (бр. 124 у поменутом поглављу), из које се јасно види да уопште није реч о одлуци митрополита Јосифа, већ немачких окупационих власти. Она дословно гласи: „Наредба Војног заповедника за Србију о забрани преласка Јевреја у другу веру, *Гласник СПЦ*, 1. март 1942, стр. 12“. Коен је свакако знао да митрополит Јосиф није Војни заповедник у Србији.

Остављајући Коена по страни, тенденциозних и научно неодбрањивих тврдњи о Холокаусту и улози колаборационистичких власти не мањка ни у радовима домаћих аутора. Једно од првих и најзначајнијих историографских дела у којима је одговорност за Холокауст (преко мере утврђене објективним истраживањима) приписивана колаборационистичкој управи је монографија проф. Оливере Милосављевић *Потиснута истина. Колаборација у Србији 1941–1944* (Београд, 2006). У њој се ауторка, на уводних 60-ак страница, осврнула на прилике у окупираној Србији и улогу колаборационистичке управе, нудећи одређене закључке или виђења о чијој би се веродостојности могло расправљати на више десетина страница.⁸ Срж публикације чине механички издвојени чланци из разних колаборационистичких листова, као и антисемитске уредбе Недићеве владе. Ови садржаји су свакако аутентични, али су представљени без адекватног (заправо икаквог) историјског контекста, и стварају погрешан утисак да је Недићева влада самостално и слободно доносила уредбе и одлуке, па тако и оне које се односе на Јевреје и Роме. Истина је сасвим супротна: свака антисемитска уредба Недићеве владе следила је након уредбе или наредбе Војног заповедника у Србији, и представља извршење обавезе у складу

⁷ По Уставу СПЦ званичан став цркве представља став патријарха и Св. Синода, а исто је важило и у време окупације 1941–1944. године, када је патријарха Гаврила привремено замењивао митрополит скопски Јосиф.

⁸ Сама уводна студија писана је на основу недопустиво уске изворне основе, без употребе архивских извора, мемоара, дневника и других директних сведочанстава о времену окупације, а списак литературе износи свега десетак наслова, од којих је већина већ у то време била превазиђена. У целини сагледано, књига „Потиснута истина. Колаборација у Србији 1941–1944“ одаје утисак лоше, на брзину састављене збирке различитих новинских чланака, и свакако нарушава слику о вредном истраживачком раду покојне проф. Милосављевић (видети нпр. њену одличну студију: *Савременици фашизма*, 1–2).

са ратним правом и конвенцијама о ратовању. До оваквог закључка долази се најпростијим упоредним читањем и анализом „Листа уредаба Војног заповедника у Србији“ и „Службених новина“.

Посебан притисак на научно проучавање Холокауста у Србији представљају јавни иступи појединих личности из политичких странака и невладиних организација. Изјаве у којима ове личности произвољно тумаче или приписују одговорност за Холокауст, али и оних у којима нетачно говоре о местима страдања и броју жртава броје се у стотинама, и то само у временском раздобљу од последњих неколико година. Због природе овог рада и објективних ограничења наметнутих његовим обимом, можемо указати само на неколико најфлагрантнијих примера, везаних за тренутно актуелну расправу покренуту поводом Предлога закона о Установи спомен жртве. Критички реагујући на нацрт текста који је достављен јавности, проф. др Јован Бајфорд објавио је на порталу „Пешчаник“ да је Старо Сајмиште било „највећи логор у окупираној Србији“ (<http://pescanik.net/sporni-zakon-o-starom-sajmistu>), а председница Хелсиншког одбора у Србији Соња Бисерко дала је изјаву у којој истиче да је поменути нацрт „фалсификат и у континуитету са ревизијом историје и истицања Срба као апсолутних жртава“, те да је логор на Сајмишту иако у НДХ био „под контролом окупатора и квислиншке владе Милана Недића у Србији“ (<http://rs.n1info.com/a227190/Vesti/Vesti/Biserko-o-zakonu-o-Starom-sajmistu.html>). Будући да су релевантна истраживања и домаћих и еминентних страних аутора јасно показала и доказала ко је осмислио, наложио и спровео Холокауст у Србији 1941–1944. године, те ко је основао и управљао логором на Сајмишту, остаје нам једино да се запитамо који су мотиви групе недовољно компетентних појединаца да ревидирају резултате легитимних вишегенерацијских научних истраживања. Једно је сигурно: академски свакако нису.

Холокауст на простору окупиране Србије у Другом светском рату веома је добро истражена историографска тема. Током више деценија истраживања и објављивања радова на теме везане за Холокауст потпуно је расветљено страдање српских Јевреја, њихово обесправљивање, логорисање, пљачка имовине, убијање и затирање трагова злочина. Драгоцени радови објављени су и на теме спашавања Јевреја и њиховог учешћа у борби против фашизма и нацизма, као и на теме везане за антисемитску пропаганду. Објективна истраживања домаћих, али и веома еминентних страних аутора, показала су да је искључиви кривац за убијање Јевреја у Србији био немачки окупатор, који је и увео антисемитске мере, наложио и организовао хапшења Јевреја, основао логоре и радио на затирању трагова злочина. Одређена одговорност колаборационистичких органа није спорна, али је она секундарна, и односи се на мере евидентирања и предаје Јевреја немачким властима, као и на учешће у антисемитској пропаганди. Компаративно сагледавање искуства колаборације у окупираној Европи показало је да су немачке власти биле најодговорније за страдање Јевреја, али да је било режима у појединим државама који су самоиницијативно, и преко мере које су Нем-

ци прописивали, прогонили Јевреје. Такви примери су Вишијевска Француска и Независна Држава Хрватска, док је окупирана Србија, којој окупатор није признавао ни границе ни статус државе, имала управу која је била принуђена да следи наредбе окупационе власти (што је не аболира од других облика одговорности). Упркос томе што су релевантна научна истраживања, заснована на разноврсним примарним историјским изворима, утврдила управо овакво чињенично стање, последњих година приметан је талас ненаучне ревизије која је усмерена на релативизацију одговорности окупатора, повећање одговорности колаборационистичке управе и, у екстремним тумачењима, чак и целог српског народа. Она се јавља као реакција на процесе судских рехабилитација личности из колаборационистичке управе (у првом реду Милана Недића), али и као део ширих ревизионистичких тенденција неретко потакнутих дневнополитичким интересима. Једно дубље и квалитетније разумевање и контекстуализација Холокауста на простору окупиране Србије биће могуће тек у светлу темељних компаративистичких истраживања и сагледавања, посебно јер је домаћа изворна основа исцрпена, па се у последње време јавља велики број радова који само понављају или компилирају закључке старијих, хеуристички утемељених, истраживања.

Коришћена литература

- Aleksić, D. (2015). The sale of confiscated Jewish immovable property in Serbia during World War II for financing war damages to Germans, *LIMES plus: geopolitički časopis*, Vol. XII (2015), No. 2, 21–38.
- Aleksić, V. (2014). Sudbina jevrejskog kapitala tokom nemačke okupacije Srbije 1941–1944, *LIMES plus: geopolitički časopis*, Vol. XI (2014), No. 2, 109–121.
- Almuli, J. (2010). *Stradanje i spasavanje srpskih Jevreja*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Almuli, J. (2012). *Živi i mrtvi: razgovori sa Jevrejima*. Beograd: S. Mašić.
- Bataković, D. (2015). *New revisionism and old stereotypes? Post-1991 on Serbs and Serbia*. Bucarest: AIESEE.
- Bezanson, A. (1999). *Zla kob stoljeća: o komunizmu, nacizmu i jedinstvenosti Šoe*. Beograd: Gradac.
- Božović, B. (2012). *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941–1944*. Beograd: Muzej žrtava genocida.
- Cohen, P. (1996). *Serbia's Secret War. Propaganda and the Deceit of History*. College Station: Texas A & M University Press.
- Frusetta, J. (2011) „The Final Solution in southeastern Europe: Between Nazi catalysts and local motivations“, U: Friedman J. C. (ed) *The Routledge History of Holocaust.*, London – New York: Routledge, Taylor and Francis group.
- Jovanović, N. (1971). Odnos okupatora i kvislinga prema masoneriji u Srbiji 1941–1942, *Godišnjak grada Beograda*, Knj. 18, 77–107.
- Koljanin, M. (2000). Filmska propaganda - uvod u holokaust, *Godišnjak za društvenu istoriju*, God. 7, sv. 1 (2000), 35–51.

- Koljanin, M. (2008). *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Koljanin, M. (1992). *Nemački logor na Beogradskom sajmištu: 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Longerich, P. (2010). *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. Oxford: Oxford University Press.
- Manošek, V. (2007). *Holokaust u Srbiji: vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja: 1941–1942*. Beograd: Službeni list SRJ.
- Milosavljević, O. (2006). *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Ristović, M. (2010). Jews in Serbia during World War Two: Between ‘the final solution to the Jewish question’ and ‘the Righteous among Nations’. U: Rightous among Nations. Beograd: JOZ.
- Ristović, J. (2008). Progonjeni i njihovi saučesnici: solidarnost i pomoć Jevrejima u Srbiji 1941–1944. U: Mirković, J. (ur). Izraelsko-srpska naučna saradnja u proučavanju Holokausta. Beograd: Muzej žrtava genocida.
- Romano, J. (1980). *Jevreji Jugoslavije 1941–1945: žrtve genocida i učesnici NOR*. Beograd: Savez jevrejskih opština
- Stojanović, A. (2015). Antimasonska izložba u Beogradu 1941. u kontekstu nacističke antimasonske aktivnosti u okupiranoj Evropi 1939–1945, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/2015, 93–122.
- Stojanović, A. i Mraović, M. (2015). Uvod: informisanje u totalitarnim društvima, ratna propaganda i Srbija pod nemačkom okupacijom u Drugom svetskom ratu. U: Stojanović A. (prir.). *Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Filip Višnjić.
- Stojanović, A. i Zec, D. (2015). “Jazbina iz koje su potekla sva zla i sve nesreće”. Antisemitska propaganda na stranicama kolaboracionističke štampe u Srbiji 1941–1944. U: Stojanović A. (prir.). *Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Filip Višnjić.
- Svirčević, M. (2010). O istoriji Srba: forme revizionističkih trendova u svetu 1990-ih: povodom knjige Philip J. Cohen, *Serbia’s Secret War. Propaganda and the Deceit of History* Texas A & M University Press, 1996, *Tokovi istorije*, 3/2010, 103–114.
- Ćulibrk, J. (2011). *Istoriografija Holokausta u Jugoslaviji*. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet, Institut za teološka istraživanja, Fakultet bezbednosti.

CONTEMPORARY SERBIAN HISTORIOGRAPHY ON THE HOLOCAUST IN OCCUPIED SERBIA 1941–1944

During the occupation of Serbia in WW2 Jewish community was almost completely destroyed in the Holocaust (Shoah). Nazi occupier subjected the Jews to Nuremberg laws, excluded them from society and their professions, confiscated their property, forced them to punitive work and killed them in retaliations and concentration camps. Relevant researches confirmed that almost 90% of Serbian Jews were killed during the occupation. Both Serbian and world historiography has established, long time ago, that the occupier is the most responsible (almost entirely) for the Holocaust in Serbia, during the last several years we have witnessed that these conclusions were subjected to the unscholarly revision, often inspired by political or material interests. This paper is an overview of the most important and influential works on Holocaust in Serbia. It analyses anti-Semitic legislature, propaganda, plunder of property, and the question of collaborationists' government's responsibility for suffering of the Jews.

Key words: Holocaust, Jews, Occupied Serbia, historiography, responsibility

Александар Ракоњац¹,

*Стипендиста Министарства просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије*

ангажован на пројекту Института за новију историју Србије:

Срби и Србија у југословенском и међународном контексту:

унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници бр. 47027;

Izvorni naučni rad
УДК 338(947.1)“1945/1947“

ПОЧЕЦИ КОРПОРАТИВИЗАЦИЈЕ ДРЖАВНОГ СЕКТОРА ИНДУСТРИЈЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ (1945–1947)

Апстракт: У раду ћемо размотрити нови правац организационе модернизације југословенске индустрије у периоду обнове земље. Непостојање сопственог искуства управљања привредом, условили су да југословенски комунисти, због идеолошке блискости, помоћ потраже у решењима које је применио Совјетски Савез пре Другог светског рата, где је корпоративизација индустрије и привреде у целини имала за последицу стварање једне јединствене гигантске државне корпорације. Југославија је, суочена са реалним проблемом заосталости индустрије, кренула у имплементацију совјетског модела корпоративизације који је подразумевао комплетну реорганизацију индустрије. Овај процес био је у симбиози са транзицијом привреде у правцу командно-планског система. Стога ћемо, ради бољег разумевања средишње теме разматрања, анализу почети кратким приказом настанка и развоја корпорација на Западу, као и утицајем који су оне имале на совјетску праксу, а потом ћемо се осврнути на почетке корпоративизације државног сектора индустрије у Југославији.

Кључне речи: СССР, Југославија, корпоративизација, индустрија, државни сектор.

Настанак и значај савремених корпорација – западна и совјетска искуства

Светска привреда је после Прве индустријске револуције добила нови правац кретања. Индустрија је постала синоним за богатство нације, а привредна модернизација била је неодвојива од процеса индустријализације националних држава. Капитализам је током 19. века показивао сталну тенденцију концентрације капитала у индустрији. Развој технологије ослободио је огромне производне могућности и допринео да се ова тенденција додатно убрза. До краја века долази до успостављања великих корпорација, које су успоставиле монополе у многим секторима индустрије, а нарочито у тешкој индустрији,

¹ alexius.celticus@gmail.com

која је генерисала огромне профите. Ни антимонополистички закони², попут Шермановог *Anti-Trust Act* (1890) у САД-у нису спречили корпорације у њиховом стремљењу ка наметању монопола над што већим делом тржишта (Hobsbawm, 1989: 34–56).³

Прва половина двадесетог века била је почетак нове етапе у развоју капиталистичких привредних организама. Нова технолошка открића, стално усавршавање постојећих проналазака, усложњавање процеса производње кроз широку иноваторску делатност и масовна производња одразили су се на организационо устројство корпорација, (Кока, 2016: 84–86).⁴ Октобарска револу-

² Корпорација „Standard Oil Company“ 1880. контролисала 90–95% тржишта нафте у САД-у, док је United States Steel Corporation двадесет година касније држала 63% продукције у индустрији челика, а на примеру Немачке то је био картел „Rhine-Westphalian Coal Syndicate“, који је 90-их година 19. века контролисао 90% продукције угља у свом региону. Тенденција корпоративизације, у којој су мањи и слабији губили утакмицу против већих и јачих, добила је крајев 19. века нову димензију. О размерама коју је попримио овај процес сведочи случај британске „Lloyds Bank“, која је до крај века „прогутала“ 164 мање банке. Процес концентрације капитала који је довео до стварања великих привредних организама, на одређени начин је наговестио у ком правцу ће се економија кретати у двадесетом веку (Hobsbawm, 1989: 34–56).

³ Епоху империјализма обележио је динамичан развој капиталистичких привреда. Џон А. Хобсон је у својој студији „Империјализам“ из 1902. године назрео снажан утицај процеса концентрације капитала и производње, као и улогу коју су трустови (корпорације) крајем века почели да играју у империјалистичкој политици појединих држава (Hobson, 1902: 15–118); Лењин је у том правцу отишао корак даље. Он је у студији из 1916. године „Империјализам као последњи стадијум капитализма“ показао суштински утицај монополистичких привредних организација на избијање Првог светског рата. „Огроман пораст индустрије и необично брз процес концентрације производње у све крупнијим предузећима“, писао је Лењин, „једна је од најкарактеристичнијих одлика капитализма“. Привредни полет крајем 19. века и економска криза која је трајала од 1900. до 1903. године, учинила је, према Лењиновом мишљењу, да монополи постану једна од основа читавог привредног живота, а то је, додаје Лењин, довело до прерастања монополистичког капитализма у империјализам. Борба за освајање тржишта довела је до антагонизама великих сила, а финансијски капитализам или империјализам, оличен у великим банкарским корпорацијама, ставио је под своју контролу све сфере привреде, и продубио међусобне нетрпељивости конкурентских империјализама које су довеле до избијања рата (Leñin, 1960: 8–106); Леонард Вулф је изнад свих осталих фактора истицао домете економских акција савремених држава, а нарочито великих светских сила, које су користиле државне мере попут царинског протекционизма, меркантилизма и стимулативне монетарне политике, како би заштитиле интересе својих привредних организација (Woolf, 1920: 3–47).

⁴ Главни допринос на пољу теорије организације корпоративних привредних друштава дали су Фредерик Тејлор (тејлоризам), Хенри Форд (фордизам) и Анри Фајол (фајолизам), који су као индустријалци имали прилику да у пракси провере своје поставке. Хенри Форд је увођењем покретне траке која је омогућила масовну производњу револуционарно изменио дотадашњи поглед на унутрашњу организацију предузећа. Фордова идеја о атомизацији процеса производње према којој је сваки радник у ланцу производње требало да буде уско специјализован за одређени посао показала се врло успешном у брзом оспособљавању неквалификоване радне снаге. Тејлоров „акордни систем“ стимулисао је већу продуктивност, јер је радник био плаћан према учинку. Тејлор се, за разлику од Форда који се држао строгог централизма и круте субординације, посветио разрађивању идеја о најефикаснијем организационом устројству предузећа. У свом делу из 1911. године „Principles of Scientific Management“, Тејлор је насупрот Форду, понудио еластичнији модел управљања предузећем, који се заснивао на комбинацији централистичких

ција у Русији, која је избила на периферији капиталистичког света у последњој фази Првог светског рата, понудила је алтернативни модел развоја у социјалистичкој идеји (Hobsbaum, 2002: 47–48; Vestad, 2008: 30–32). Вођа и идеолог бољшевика Владимир Илич Лењин је суочивши се са реалним недостатком практичног искуства у вођењу привреде почео да осмишља концепт будућег устројства. Лењин је анализирајући развојне фазе капитализма закључио да социјализам настаје на производним достигнућима монополистичког капитализма, те да је организациона структура великих корпорација најефикаснија формула привредне организације (Lenjin, 1960: XIII/504–523; Preobraženski, 1983: I/44–50). Он је, „опчињен“ технолошким и организационим прогресом Запада, истицао важност прихватања и имплементације корпоративних метода. Фордове, Тејлорове и Фајолове идеје су убрзо постале саставни део совјетске концепције привредног устројства (Schröter, 2005: 17–41; Bailes, 1981: 421–448).

Ове идеје, иако теоријски нису оспораване, током 20-их година делимично су остварене. Завршетак борбе за Лењиново наслеђе из које је Јосиф В. Стаљин изашао као победник поклопио се са аграрном кризом у Совјетској Русији. Немогућност Нове економске политике да превазиђе проблеме који су почели да се испољавају у свим секторима привреде, утицао је на врх Партије да донесе одлуку о промени економске политике. „Велики прелом“ који је наступио после усвајања Првог петогодишњег плана изградње СССР-а, радикално се одразио на организационо устројство совјетске индустрије (Carr, 1984: 111). Национализација приватног сектора индустрије сконцентрисала је у државним рукама хиљаде малих, средњих и великих погона. Концесије додељене странцима биле су укинуте. У таквој ситуацији совјетска привреда се нашла пред реалном претњом колапса. Међутим, решење је нађено у корпоративизацији индустрије. Држава је почела да реорганизује целокупну индустрију спроводећи централизацију управљања, а тај процес одвијао се паралелно са имплементацијом командно-планског привредног модела на свим нивоима. Почело се са фузионисањем малих и средњих погона из истородних и међусобно компатибилних грана индустрије услед кога су стварана јединствена крупна предузећа која су имала заокружен процес производње, а у организационој хијерархији ова предузећа била су непосредно потчињена држави (Nove, 1960: 28–29).

и децентралистичких метода управљања (Bailes, 1981: 421–448; Taylor, 1911). Фајол је насупрот Тејлору, ослањајући се на милитаристичке принципе, понудио другачији модел организације. Он је администрацију (менаџмент) предузећа сматрао за мозак целе производне операције, који би морао активно да предвиђа, планира, организује, командује, координише и спроводи контролу (J. C. Wood i M. C. Wood, 2002: II/1–220). Идеје ових индустријалаца поклопиле су се са убрзаном трансформацијом капиталистичких предузећа, која су у то време почеле да губе обележје искључиво породичних фирми и да у виду акционарских друштава попримају сложеније облике како власничке структуре, тако и корпоративне организације (Dowd, 2000: 54–57; Кока, 2016: 86–91).

Почеци корпоративне организације – реорганизација индустрије

У Југославији после ослобођења земље индустријска предузећа су се постепено развијала и организационо јачала у дијаметрално супротном правцу од оног пре рата. У прво време је, непосредно по ослобођењу једног дела земље, руковођење било у рукама Државне управе народних добара (ДУНД), а затим је прешло под компетенцију републичких или савезног министарстава индустрије. На почетку је савезно министарство руководило само појединим важнијим предузећима из разних грана индустрије, а касније је обухватило читаве гране које су биле од опште државног значаја, као што су металургија, електро индустрија и велико-хемијска индустрија. Осталим предузећима руководила су непосредно републичка министарства. И поред ове децентрализације у организацији, задаци који су се постављали пред сва министарства били су све већи и обимнији, тако да су се ове установе претвориле у оперативна тела која су се често „губила у ситницама“, решавајући проблеме појединих предузећа у питањима набавке и расподеле сировина, погонског и помоћног материјала, непосредне дистрибуције... Министарства су тако изгубила карактер институција које имају надлежност општег руковођења и координациону улогу, и изгубила су у великој мери прегледност над радом целокупне индустрије, а ово је био случај и са савезним министарством. Недостајала је и координација у раду између појединих република, па је почела све више да се испољава тенденција локал-патриотизма у питањима која су се тичала индустрије уопште, а нарочито код набавке сировина, погонског и осталог материјала (АЈ, МИФНРЈ, 17–6–6, Referat o radu naše industrije, 9–10).

Друга група проблема с којима су се министарства суочила произлазила је из технолошке застарелости одређених делова индустрије с којима су се министарства суочила. Значајан део индустрије био је увелико застарео и нерентабилан, а један део је изграђен још пре Првог светског рата на бази једне шире привредне целине, у сасвим другачијим околностима и супротним правцем развоја од оног који је ишао ка економској интеграцији земље. Страни капитал који је имао водећу улогу у многим индустријама, рентабилност је одржавао ниском ценом рада, јефтиним изворима енергије и сировина, бројним повластицама, концесијама и царинским протекцијама. У новим околностима и другачијој стратегији развоја такво наслеђе је отежавало транзицију у нови тип привредног система, а привредна министарства су се трудила да у највећој могућој мери делују интегративно, користећи се на првом месту организационом централизацијом управљања и директивним, „наређење извршење“, начином рада (Isto).

Процес административног продора свих републичких министарстава, као и савезног министарства индустрије у свакодневни рад предузећа, утирао је пут брзој бирократизацији. Стављање великог броја предузећа под окриље државе није могло имати другачији исход, јер је стварање сложеног државног сектора

привреде захтевало велики број руководећих кадрова и уопште стручну и професионалну бирократију упознату са радом у великим системима. Али, како привредни системи тог типа нису постојали у великом броју пре рата и како се у целој земљи могао наћи мали број људи са искуством рада у великим корпорацијама, ситуација у привреди је првих дана после ослобођења попримала изглед опште дезорганизације.⁵ Присећајући се тих дана, министар рударства Светозар Вукмановић Темпо је посебан акценат стављао на проблеме организације производње у државном сектору привреде и наводи да „у томе нијесмо имали никакво искуство и могли смо користити једино совјетско искуство...“ (Темпо, 1971: II/37). Раскорак између великих жеља и скромних могућности донео је „отрежњење“ и пред привредне руководиоце поставио задатак упознавања свих особености система у циљу поступног изналажења у том тренутку одговарајућег решења (АЈ, 17–6–6, Referat o radu naše industrije, 9–10).

Амбициозни захтеви нове власти на плану економије, зарад брзе трансформације друштва у околностима прве послератне године нису били реални, јер је ситуација на терену наметала опрезан и постепен приступ. Концепције КПЈ о државном руковођењу привредом захтевале су стварање организационих форми оперативнијег руковођења у прелазној фази и у складу са тим долази до оснивања главних управа пролећа 1946. године. Главне управе у Југославији ослањале су се на искуства главних и генералних управа (“главки”) у СССР-у, по чијем узору су и настале. Улога главних управа или “главки” била је скопчана са потребом да се нађе средња карика између министарстава и предузећа, а својом основном командном функцијом надгледале су и руководиле радом предузећа из одређене гране. Поред главних управа, а с истим циљем форсирања веће индустријске производње, оснивају се и генералне (савезне) дирекције (управе). Основним законом о државним привредним предузећима донетим половином 1946. године држава је санкционисала ову новину, доделивши административно-оперативним руководствомима (АОР) знатна овлашћења у управљању предузећима. АОР-и су тиме постали непосредни представник и чувар државних интереса у фабрикама, а уз највећа управна овлашћења припао им је и задатак да одређују директоре предузећа (*Osnovni zakon o državnim privrednim preduzećima*). Ове институције, иако делови централног државног апарата, нису финансиране из буџета, већ од годишњег прихода предузећа из гране привреде за коју су биле задужене. То је значило да је величина средстава

⁵ Изградња југословенске привреде по узору на совјетску, практично једину привреду тог типа у свету, захтевала је стручну помоћ из СССР-а. Крајем новембра 1945. године одређено је првих тринаест специјалиста, који су својим знањем требало да помогну Југославији у њеном настојању да изврши трансформацију привредног система. Командно-плански систем, на чијем се увођењу радило, није могао бити грађен без помоћи совјетских експерата, јер у Југославији није било стручњака који су имали било какво практично искуство рада у једном таквом систему. Зато је долазак прве групе ових стручњака децембра 1945. године био драгоцен за југословенско руководство, а до априла 1946. године у Југославију су на молбу Министарства индустрије ФНРЈ стигла још два инжењера и Совјетског Савеза. Поред рада на увођењу планирања, део њих је имао задатак да организује државни сектор индустрије на новим, корпоративним основама (DAMSPRS, PA–1945, f. 30, SSSR, d. 7041; АЈ, MIFNRJ, 17–9–9, *Stručnjaci iz SSSR-a*).

која су се сливала у директорски фонд, директно зависила од испуњења плана за који су били надлежни кадрови главних управа и савезних дирекција. У случају да одређено предузеће премаши планом утврђену квоту, 50% ванпланске добити ишло би у директорски фонд. Овим материјалним стимулансима, власт је хтела да подстакне такмичарски дух и тиме повећа продуктивност индустрије, за чијим производима је постојала “огромна” тражња како на селу тако и у граду (АЈ, PSVFNRJ, 40–1–3, Izvod iz uvodnog referata, 6–7).

На самом почетку стварања главних и савезних управа на површину је испливало неколико „нездравих“ тенденција. Прво, у састав управа почео је да улази исувише велики број стручњака и то на штету фабрика. О томе јасно сведочи управа предузећа „ЕЛРОН“ (Електрично предузеће Хрватске) у којој је било 25 инжењера и 128 техничара и намештеника, а где је на плате намештеника ишло око милион динара месечно, док је на плате намештеника свих осталих електричних предузећа Хрватске отпадало 26 милиона тромесечно. Друго, након оснивања главних управа 1946. године у циљу повећања ефикасности индустријских предузећа, ове институције почеле су да разграђавају административни апарат руковођења (АЈ, 17–12–12, Organizacija upravljanja industrijom). Неправилности у функционисању ових привредних органа нарочито су биле изражене код персоналних референата, који су чинили један од битнијих делова овог „новог механизма“ управљања привредом. У погледу персоналних референата примећено је да у различитим предузећима постоји различит опсег њихових дужности. У случају фабрике „ВАТА“ персонални референт је водио евиденцију о социјалном осигурању радника и намештеника и вршио контролу платних спискова. У другим предузећима уочено је да персонални референти решавају питања из надлежности других органа управе, као на примеру фабрике хартије и лепенке на Умци, када је приликом погибије једне раднице персонални референт мимо овлашћења цео случај преузео на себе. Унутар фабрике стакла у Храстнику у Словенији, завладала је „нездрава атмосфера“ између референта и руководства, а ситуација се у тој мери заоштрила да се комуникација обављала писменим путем. Било је и случајева непотизма, као у фабрици шећера на Чукарици, где је персонални референт отпустио из службе једну способну омладинку са дипломом Трговачке академије и на њено место запослио једну мање способну службеницу са којом је имао емотивни однос. На примеру фабрике коже у Осијеку види се позитиван пример деловања ових органа. Референт је посумњао у правилност рада управника фабрике и извршио је у његовом одсуству претрес магацина, приликом кога је констатовао бројне неправилности (АЈ, 17–104–105, Nepravilnosti personalnih organa).

Ситуација на терену је често налагала да се темељније промисли будућа локација појединих локалних фабрика, па су тиме поједина мања предузећа потпуно нестајала са списка постојећих, јер су локални органи власти доследно спроводили иницијативу централних власти о потреби укрупњавања привредних друштава. На трагу те, међу југословенским комунистима опште-прихваћене парадигме која је током 30-их година спроведена у СССР-у, била

је фабрика ципела „Себра“ из Суботице која је фузионисана са већом фабриком из исте бранше такође из Суботице, фабриком „Марика“ (АЈ, 17–147–148, *Fabrika cipela „Sebra“*). Било је и другачијих примера, па је тако ликвидирана „Творница улја д.д.“ из Копривнице уступила железне носаче, осовине и кугличне лежачеве грађевинском предузећу „Југобетон“ из Загреба, а ова средства су потом употребљена за санацију целе фабричке зграде и санирање 80% машина (АЈ, 17–147–148, *Državno industrijsko građevinsko preduzeće „Jugobeton“*). Поред наведених случајева, постојала су и предузећа чија је обнова проматрана кроз њихово предратно пословање, које је било условљено близином и обилатошћу сировинских ресурса, те ценом њиховог транспорта до самих производних погона. Тако је међу босанскохерцеговачким руководством донета одлука да фабрика шећера „Усора“ из Добоја, фабрике металне индустрије „Сартид а. д.“ из Вишеграда и „Тријумф“ из Сарајева које су потпуно уништене, због свог нерентабилног пословања и скупе производње пре рата, буду угашене (АЈ, 17–147–148, *Podaci o obnovi preduzeća NR BiH*).

Нова индустријска предузећа настајала су на разне начине, а један од најважнијих критеријума који је одликовао сва нова предузећа, била је корелација између локације на којој се предузеће налазило, близине сировинске базе, цене транспорта, нивоа квалификованости радне снаге, исплативости производње и потреба земље за таквим производима. Од целовитог скупа који су чинили ови поткритеријуми зависила је рентабилност самог предузећа, а према томе и главни услов да предузеће буде основано. Економска логика је тако налагала да се радионице месарских машина и алата „Франђо Трбућа“ и „Иван Круцлер“ обе из Загреба, које су конфисковане због сарадње њихових власника са усташким режимом, преместе у специјално за ту намену проширене објекте фабрике машина и алата „НИА“ из Загреба. Разлог за то налазио се у томе што обе радионице нису имале ливницу, те су стога морале све потребне делове за своје направе да наручују у предузећима која су имала ливницу и уређаје за обликовање метала, а све то уз податак да су ове радионице имале свега између 10 и 20 запослених радника, чинило је њихов производ скупим и неприступачним за шири круг корисника. После премештања ових радионица и оснивања јединственог погона за израду месарских машина и алата у оквиру фабрике „НИА“, основано је ново предузеће „Народна индустрија апарата и стројева“, које је сада имало проширену произвођачку делатност и све потребне уређаје да се производња заокружи, учини исплативијом и јефтинијом (АЈ, 17–4–4, „Народна индустрија апарата и стројева“). Имамо и пример потпуне фузије три конфискована предузећа истоврсне намене, а то су фабрике „Велебит“, „Рapid“ и „Јоаким Томић“ које су производиле дечија колица и кућни намештај. Њиховим фузионисањем основано је ново државно предузеће у Загребу под називом „Државна творница железног посуђа и дечијих колица“ и за ту потребу подигнуте су нове фабричке хале у које су премештене њихове машине (АЈ, 17–4–4, „Државна творница железног посуђа и дечијих колица“).

Непријатељ је у току рата додатно уназадио прехранбену индустрију уништивши или оштетивши нешто више од 1/5 предузећа, а током 1945. годи-

не обнови ове гране није посвећена посебна пажња. Један од разлога лежао је у томе што су југословенски планери хтели боље да распореде постојеће погоне, да их укрупне, јер су то била већином мала предузећа, па их је требало фузионисати и прилагодити савременим обрасцима производње ради постизања веће ефикасности. Тако је од 1459 предратних предузећа ликвидирано њих 306, а рад је наставило 1153 предузећа. Реорганизацијом предузећа у процесу корпоративизације многе гране прехранбене индустрије су повећале капацитете, ефикасност и оствариле боље производне резултате него пре рата (АЈ, СПК, 41–8–9, *Obnova prehrambene industrije*).

Држава је у 1946. години покушала да направи крупнији искорак у правцу изградње капиталних инфраструктурних и привредних објеката. У том смеру прављени су Генерални планови изградње, којима се покушао навестити будући идејни тип устројства привреде. КПЈ је спроведећи политику подстицања државног сектора и централизоване управе над и у предузећима у њеном власништву, промовисала оснивање крупних предузећа и укрупњавање већ постојећих малих државних предузећа исте делатности у једно велико предузеће, које би запошљавало неколико стотина па чак и хиљада радника. Ова “коллективистичка филозофија” није проишћала само из идеолошких принципа, него и из мишљења да ће се стандардизацијом рада већег броја радника повећати продуктивност и обезбедити рентабилност. Један од таквих генералних планова израђених почетком 1946. године, био је пројекат изградње Београдског бродоградилишта код Аде Циганлије.⁶ (АЈ, 41–15–27, *Beogradsko brodogradilište, Generalni plan, 1–3*).

Привредни руководиоци у процесу корпоративизације – скромни почети

Пошто су војни комесари на челу предузећа преласком привреде на мирнодопски колосек изгубили сваки даљи разлог постојања, држава је одлучила да евидентира све стручњаке у земљи који су имали искуство управљања у привреди пре рата. Окупљање кадрова показало је да је стручни кадар са факултетском дипломом током рата знатно проређен и да се тренутни потенцијали морају ангажовати што ефикасније, како би се у датим околностима ситуација брзо покренула са „мртве тачке“ (АЈ, 17–6–6, *Referat o radu naše industrije, 9–10*).

⁶ Планом предвиђено ново бродоградилиште требало је да се подигне у Бежанијском зимовнику, где је пре Другог светског рата постојала мања бродарска радионица. Фузијом бродоградилишта са простора Београда и дела бродоградилишта која су се налазила на делу Дунава који је протицао кроз Србију, створило би се велико предузеће које би запошљавало 1300 радника. Ново бродоградилиште при пројектованим годишњим капацитетима, градило би 30 теретњака (шлепова) и 4 брода са око 3200 КС годишње, а у погледу оправки и одржавања могло би да сервисира 50% целокупног пловног парка речног бродства. Радови на овом пројекту започели су исте године, док је рок за завршетак радова био предвиђен за 1948. годину (АЈ, 41–15–27, *Beogradsko brodogradilište*).

Тако је у државном предузећу за израду мармеладе „Војводина“ из Новог Сада за принудног управитеља постављен човек од струке, до рата технолог предузећа. Државна фабрика обуће у Петровграду, коју су пре рата створили бивши намештеници фирме „ВАТА“, задржала је већином своје предратно руководство, а оно се према оценама власти одликовало агилношћу, пожртвованошћу и социјалном одговорношћу, јер је и пре рата водило рачуна да се интереси радника максимално заштите. У фабрици чарапа из Петровграда, која је била у рукама немачког и мађарског капитала, за принудног управитеља именован је Миленко Јуонин дотадашњи чиновник канцеларије за осигурање радника, а на место техничког директора постављен је Миша Шимон дотадашњи квалификовани радник на котон машини. Фабрика конзерви у Крагујевцу за управитеља је добила мајстора који је до рата радио у предузећу, док је за његовог помоћника и стручног руководиоца постављен Јеврејин, инжињер Јован Кемењи, који је образовање стицао у Брауншвајгу и Палестини. „Прва српска текстилна индустрија а. д.“ из Ниша је после стављања предузећа под секвестар, добила нову стару управу, јер је некадашњи технички директор предузећа Чедомир Јефтић постао њен управитељ, док је за његовог помоћника именован Спасоје Забунов, ранији радник у фабрикама свиле у Северној Америци. Било је случајева у којима су на места управитеља постављани бивши власници, али се водило рачуна да место њиховог службовања не буде њихово бивше предузеће, да би се искључила могућност финансијских проневера, вођења посла „на своју руку“ и на сваки начин неутралисала поседничка свест. Инжињер Јован Петровић, хемичар по вокацији и власник хемијске фабрике на Чукарици, био је један од оних који су припадали тој групацији људи. Почетком јула он је стигао у Крушевац, где је претходном одлуком ДУНД-а постављен на место управника фабрике „Мерима“, а овом просторном ротацијом није се само попуњавао недостатак стручних кадрова у привреди, већ се тежило да се политички „непроверен“ стручњак одвоји од своје дотадашње пословне средине, друштвених веза и навика, како би у новом амбијенту, без компромиса са окружењем, што успешније извршавао производне задатке предузећа. У предузећима која су производила за потребе војске, као фабрика прехранбене индустрије „Клефиш“ из Јагодине, на место управитеља именовани су официри ЈА. Постоје и случајеви у којима су на место управитеља постављани људи по политичкој линији, па је тако Живадин Гачић дошао на место управитеља фабрике стаклених боца у Аранђеловцу, а пре рата је био власник кројачке радње у истом граду (АЈ, 17–104–105, Pregled glavnih industrijskih preduzeća – Srbija).

Да је политичка подобност у случајевима неефикасности руководиоца предузећа „безрезервно“ санкционисана, сведочи случај Лазе Миланковића, управника „Šumskog Veleobrtnog d.d.“ из Белишћа у Барањи, који је и поред тога што је био „човек добре нарави, политички исправан и поштен“, због стручне „неспособности“ смењен са положаја крајем 1945. године. На његово место почетком 1946. дошао је дугогодишњи пословођа предузећа, Анзелм Брадичић, а за његовог заменика постављен је технички стручњак Мирко Брош из истог предузећа. Међутим, имамо и примере где су се чланови Партије из

редова радничке класе попут Звонка Вугрина, благодарећи својим организационим способностима показали као успешни привредни руководиоци. З. Вугрин је у фабрици батерија и електричног материјала „Kontakt d. d.“ из Загреб за кратко време успео да направи синергију између радника, комерцијалних и техничких стручњака и синдикалне продужнице, што је била права реткост у то време (АЈ, 17–104–105, Pregled glavnih industrijskih preduzeća – Hrvatska).

Са друге стране, ту су и примери где су се приликом одабира управитеља поклапала оба од КПЈ прокламована критеријума – стручност и „политичка исправност“. На положај управника фабрике жесте и пјенице из Савског Марофа постављен је тако дугогодишњи технички директор предузећа инжињер Иво Спалатин, док је улогу његовог заменика обављао предратни комерцијално-финансијски стручњак предузећа Аугуст Плеван. Иначе, оба стручњака су били чланови партије и борци у партизанским одредима од самог почетка рата. Сличан случај био је на делу у текстилној фабрици „Unitas d. d.“ из Загреб (Isto).

Насупрот Хрватској, Босну и Херцеговину погађала је перманентна криза руководећих кадрова у привреди. Многа предузећа била су у потпуности лишена било каквог руководства, док су друга предузећа иако неоштећена, на свом челу имала нестручне управитеље. Тако је Контролна комисија захтевала да се у текстилној фабрици „Ukrina d. d.“ из Дервенте, у најкраћем могућем року замени постојеће нестручно руководство, које и поред тога што је фабрика располагала са 300 исправних разбоја, није било у стању да озбиљније покрене производњу. У фабрици сапуна „Astro k. d.“ из Алипашиног моста, управитељ није био ни постављен током 1945. године.⁷ Привреду у БиХ страшно је погодило и страдање сефардских Јевреја, који су према етничкој структури чинили окосницу босанскохерцеговачких индустријалаца, а стручњаци који су радили у њиховим предузећима, без обзира на њихово етничко порекло, често нису били поштеђени страдања (АЈ, 17–104–105, Pregled glavnih industrijskih preduzeća – BiH).

Насупрот осталим републикама Црна Гора је представљала посве другачији пример. Привредно заостала, располагала је са свега неколико мањих фабрика, од којих су неке чак до почетка 1946. задржале комесаре при предузећима. Случај циглане „Рачица“ у Тивту и „Прве бокешке глинене индустрије“ у Кртолама указује у одређеној мери на привредну изолованост Црне Горе, која је на неки начин била ван актуелних привредних трендова. Прави проблем је представљала сама личност комесара, иначе бившег кочијаша циглане „Рачица“ и члана КПЈ, који је обављао дужност комесара у оба предузећа, примајући за то новчану накнаду по два основа. Притужбе на његов рад стизале су од управе оба предузећа, јер је често злоупотребљавао своја овлашћења

⁷ Разлог је био правне природе, јер је претходни већински власник (96%) Петар Евангелидес пресудом суда народне части БиХ осуђен на конфискацију целокупне непокретне имовине, а како пресудом није била обухваћена покретна имовина које је у фабрици било (машине, сировине, намештај, алат), предузећем је наставио да управља бивши власник (АЈ, 17–104–105, Pregled glavnih industrijskih preduzeća – BiH).

мешајући се у послове у којима је био потпуно нестручан, чиме је „кочио“ нормално функционисање оба предузећа. Фабрика „Rivijera“ нам открива начин на који су функционисали финансијски токови између Министарства индустрије Црне Горе и предузећа. Пошто је Министарство финансирало предузећа због слабо развијеног банкарског система у Црној Гори, новчане трансакције су ишле преко локалних народних одбора, који су средства даље прослеђивали управама фабрика. Озбиљан недостатак овог типа функционисања налазио се у потпуној самовољи народних одбора, који су средства намењена привреди неретко користили за финансирање сопствених егзистенцијалних потреба (АЈ, 17–104–105, *Primeri sukoba upravitelja i mesnih vlasti*).

Резиме

Корпоративизација индустрије, коју су одмах после ослобођења земље почеле да спроводе комунистичке власти у Југославији, била је од самог почетка саставни део радикалних промена које су захватиле читаву привреду. Императив брзе транзиције у командно-плански привредни систем по узору на СССР налагао је редефинисање свих сегмената економског живота. Корпоративизација државног сектора индустрије била је само једна од виталних саставница тог процеса. Југословенско политичко и државно руководство је, угледајући се на совјетску праксу, почело да спроводи корпоративизацију на два нивоа. На првом, горњем спрату, држава је под својом командом обухватила целокупни државни сектор индустрије створивши тиме јединствену хијерархијски монолитну организацију руковођења, док је паралелно с тим на нижем спрату почела да врши реорганизацију индустријских постројења. Преустројство индустрије имало је за циљ да све индустријске гране изгради на модерним принципима. С тим у вези главни задатак планера био је да се изврши ликвидирање неефикасних предузећа и да се фузионисањем већег броја мањих фабрика сличне делатности створе производне јединице које би заокруживањем комплетног процеса производње задовољиле све обрасце ефикаснијег пословања.

Summary

The corporatization of the industry, which immediately after the liberation of the country began to implement the communist government in Yugoslavia, was from the outset an integral part of the radical changes that have affected the entire economy. The imperative of rapid transition to the command-planned economic system modeled on the Soviet Union required the redefinition of all segments of economic life. The corporatization of the state sector of industry was only one of the vital components of the process. Yugoslav political and state leadership, having regard to the Soviet practice, began to implement corporatization on two levels. On the first, upper floor, the

state under its command encompassed the entire state sector of the industry, creating a unique hierarchical monolithic management organization, while parallel to that on the lower floor began to reorganize industrial plants. Restructuring of the industry aimed to place all industries on modern principles. In this regard, the main task of the planners was to carry out the liquidation of inefficient enterprises and fusing them to a larger number of smaller factories similar activities create production units to circling the entire production process meet all forms of more efficient economic operations.

Извори

- Diplomatski Arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DAMSPRS).
Politička arhiva (PA) – 1945, f. 30, SSSR, d. 7041, *Spisak sovjetskih građana koji se upućuju na rad u Jugoslaviju (21. novembar 1945. godine)*.
- Arhiv Jugoslavije (AJ), Ministarstvo industrije Federativne Narodne Republike Jugoslavije (MIFNRJ), 17–4–4, Osnivanje novih industrijskih preduzeća, „Državna tvornica željeznog pokućstva i dječjih kolica“ (24. maj 1946. godine).
- AJ, MIFNRJ, 17–4–4, Osnivanje novih industrijskih preduzeća, „Narodna industrija aparata i strojeva“ Zagreb (25. maj 1946. godine).
- AJ, MIFNRJ, 17–6–6, *Referat o radu naše industrije (1945–1946. godina)*.
- AJ, MIFNRJ, 17–9–9, *Stručnjaci iz SSSR-a (30. septembar 1946. godine)*.
- AJ, MIFNRJ, 17–12–12, *Organizacija upravljanja industrijom (1946. godina)*.
- AJ, MIFNRJ, 17–104–105, *Nepravilnosti personalnih organa (1. jul 1946. godine)*.
- AJ, MIFNRJ, 17–104–105, *Pregled glavnih industrijskih – izveštaji Kontrolne komisije po republikama i industrijskim granama, BiH (1945. godine)*.
- AJ, MIFNRJ, 17–104–105, *Pregled glavnih industrijskih – izveštaji Kontrolne komisije po republikama i industrijskim granama, Hrvatska (1945. godine)*.
- AJ, MIFNRJ, 17–104–105, *Pregled glavnih industrijskih – izveštaji Kontrolne komisije po republikama i industrijskim granama, Srbije (1945. godine)*.
- AJ, MIFNRJ, 17–104–105, *Primeri sukoba upravitelja i mesnih vlasti*.
- AJ, MIFNRJ, 17–147–148, *Izveštaj o radovima obnove za jul 1946. godine, Državno industrijsko građevinsko preduzeće „Jugobeton“*.
- AJ, MIFNRJ, 17–147–148, *Izveštaj o radovima obnove za mesec maj 1946. godine, Fabrika cipela „Sebra“*.
- AJ, MIFNRJ, 17–147–148, *Podaci o obnovi preduzeća Narodne Republike Bosne i Hercegovine za 1945. godinu (30. maj 1946. godine)*.
- AJ, Privredni savet Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije (PSVFNRJ), 40–1–3, *Izvod iz uvodnog referata i zaključne reči predsednika Privrednog saveta*.

- AJ, Savezna planska komisija (SPK), 41–8–9, Obnova prehrambene industrije u 1946. godini.
- AJ, SPK, 41–15–27, Beogradsko brodogradilište, Generalni plan (februar 1946. godine).

Литература

- Bailes K. E. (1981), *The American Connection: Ideology and the Transfer of American Technology to the Soviet Union, 1917–1941*, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 23, No. 3, Cambridge, 421–448.
- Berend I. T. (2009). *Ekonomska istorija Evrope u XX veku, Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*. Beograd: Arhipelag.
- Carr, E. H (1984). *Ruska revolucija, Od Lenjina do Staljina (1917–1929)*. Zagreb: Globus.
- Dowd D. (2000). *Capitalism and its economics: a critical history*. Sterling: Pluto Press.
- Hobsbaum E. (2002). *Doba ekstrema, Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*. Beograd: Dereta.
- Hobsbawm E. J. (1989). *The Age of Empire 1875–1914*. New York: Vintage.
- Hobson J. A. (1902). *Imperialism, A study*. New York: James Pott & Co.
- Кока Ј. (2016). *Историја капитализма*. Београд: Clio.
- Lenjin V. I. (1960). *Imperijalizam kao poslednji stadij kapitalizma*. Beograd: Kultura.
- Lenjin V. I. (1960). *Izabrana dela (mart 1919 – septembar 1920)*. Beograd: Kultura.
- Nove A. (1989). *Stalinism and After, The Road to Gorbachev*. London and New York: Unwin Hyman.
- Osnovni zakon o državnim privrednim preduzećima*. Beograd. 1949.
- Petranović B. (1969). *Politička I ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Preobraženski E. A. (1983). *Nova ekonomika, Pokušaj teorijske analize sovjetske privrede*. I–II. Zagreb: Izdanja centra za kulturnu djelatnost.
- Schröter, H. G. (2005). *Americanization of the European Economy, A compact survey of American economic influence in Europe since the 1880s*. Dordrecht: Springer.
- Taylor F. (1911). *Principles of Scientific Management*. London and New York: Harper & Brothers Publishers.
- Tempo S. V. (1971). *Revolucija koja teče, Memoari*. Beograd: Komunist.

- Vestad A. (2008). *Globalni Hladni rat, Intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba*. Beograd: Arhipelag.
- Wood J. C. & Wood M. C. (2002). *H. Fayol: Critical Evaluations in Business and Management*. London and New York: Taylor & Francis.
- Woolf L. (1920). *Empire & commerce in Africa, A study in economic imperialism*. London: Allen & Unwin.

Abstract: In this paper we will discuss a new direction of the organizational modernization of the Yugoslav industry in the period of reconstruction of the country. The lack of personal experience of governing the economy have caused that Yugoslav communists, because of the ideological closeness, seek help in the decisions which had been applied by the Soviet Union before the World War II, where the corporatization of the industry and the economy as a whole resulted in the creation of a single gigantic state corporation. Faced with the real problems of industrial backwardness, Yugoslavia started to implement Soviet model of corporatization which included a complete reorganization of the industry. This process was in symbiosis with the transition of the economy in the direction of the command planning system. Therefore, for better understanding of the central topic of discussion, we will start with a brief analysis in order to show the origins and development of the corporations in the West, as well as the impact that they had on Soviet practice, and then we will look at the beginnings of the corporatization of public sector industries in Yugoslavia.

Key words: USSR, Yugoslavia, corporatization, industry, state sector.

Александар В. Милетић
Институт за новију историју Србије, Београд

Izvorni naučni rad
УДК 929:32 Ђилас М.

ПОЛИТИЧКИ И ИДЕОЛОШКИ ПРЕЛОМ МИЛОВАНА ЂИЛАСА 1948–1954.

Период 1948–1954. представља идејни и политички прелом у политичкој биографији једне од најважнијих личности југословенског послератног руководства и каснијег чувеног дисидента комунистичког света, Милована Ђиласа. Таматски, ради се о научно запостављеном периоду Ђиласове политичке биографије. Иницијални догађај овог прелома представља сукоб између Југославије и СССР. За време трајања овог сукоба уочава се и постепенa промена у идеолошком и политичком деловању Милована Ђиласа. Промена у сагледавању идеолошких и политичких околности довешће Ђиласа до пада са власти и одласка у дисидентске воде. У раду ћемо покушати да сагледамо најосновније елементе и фазе овог преокрета, а то су: 1) фаза доказивања идеолошке исправности и одговор на оптужбе СССР-а, 2) фаза критике спољне политике СССР-а, 3) фаза идеолошке критике система СССР-а, 4) фаза афирмације југословенског искуства, 5) фаза истрајавања у критици у условима промене спољнополитичке климе.

Кључне речи: Милован Ђилас, идеологија, политика, југословенско-совјетски сукоб.

Проблематика о којој ће бити речи везана је за један недовољно истражени сегмент живота и политичке биографије Милована Ђиласа. Реч је, хронолошки гледано, о периоду од 1948. до 1954, односно од почетка југословенско-совјетског сукоба до пада Милована Ђиласа са власти. Овај период значајан је и у историји социјалистичке Југославије, јер се у њему одвијају бурни процеси на политичком и идеолошком пољу, свакако далекосежно значајни и за њену судбину. У Ђиласовом животу наведена временска епизода испуњена је наглим и неочекиваним идеолошким турбуленцијама и оштрим политичким „резовима“, тако да је слободно можемо назвати и својеврсним „преломом“ у политичкој делатности ове важне историјске личности. Пре свега, мисли се на Ђиласову темељиту идеолошку конверзију, која није била ни брза ни нагла, већ постепенa, слојевита и садржајна, од раскида са совјетском политиком, до раскида са совјетским социјалистичким, једнопартијским и бирократским системом и коначно разлазом са руководством и светом којем је више од двадесет година припадао.

За период пре југословенско-совјетског сукоба, дакле пре 1948, не може се говорити о видљивом критичком деловању Милована Ђиласа, везаном за

позиције уочавања системско-идеолошких девијација како совјетског тако и југословенског система и политичке праксе. Ако су одређена запажања те врсте код Ђиласа и постојала, посебно у првој фази непосредне послертне изградње друштва, она су се углавном сводила на спорадична упозорења од разних врста злоупотреба, стихијске бирократије и, како се говорило, „грешака“ у процесу послертне обнове и изградње земље. Дobar део проблема схватан је као наслеђен, тј. приписиван је остацима старог менаталитета, „буржоазije“ и „реакције“, као и разним непријатељима нове државе, инфилтрираним у установе, организације и сл. О неком систематскијем и садржајнијем критичком приступу, у то време, међутим, не може се говорити. Милован Ђилас је тада био ригидни стаљиниста и апологета новог политичког и друштвеног система, начина владања, култа личности вође (како Стаљина, тако и Тита), и истакнути заговорник обрачуна са остацима старог система, што значи и са било којом врстом стварног политичког и идејног плурализма, поготову оног грађанског. О томе можда најбоље говори његова жестока критика француских комуниста због њихове партиципације у грађанском парламентарном систему, средином 1947. године, на Једанаестом конгресу Комунистичке партије Француске (КПФ), у Стразбуру (Miletić, 2012: 299–300),¹ као и поновљена критика представника КПФ, на оснивачком конгресу Информбироа, у Пољској, септембра исте године, уз присуство и одбранање совјетских партијских представника (Miletić, 2012: 300–301).²

Са таквим уверењима Милован Ђилас дочекао је 1948. годину, одлазак у Москву, драматичан сусрет са Стаљином и коначно избијање југословенско-совјетског сукоба, Резолуцијом Информбироа од 28. јуна 1948. Мада Ђилас у својим мемоарима напомиње да је већ од раније латентно увиђао поједине неидеалне карактеристике совјетског система, ипак наглашава да је до тог тренутка био стаљиниста и подвлачи да би сигурно то и остао, да у међувремену до сукоба са СССР-ом није дошло. У првим месецима сукоба, пре Резолуције ИБ-а, приметни су извесни знаци конфузије у Ђиласовим погледима, што се може објаснити, како деликатном ситуацијом, тако и његовом психолошком природом. Како Владимир Дедијер сведочи, Ђиласово расположење се у то време кретало као клатно, од фанатичног стаљинизма до критички оријентисаних тонова, посебно у заоштреним и осетљивим ситуацијама пристизања писама ЦК СКП (б)-а из Москве на адресу ЦК КПЈ (Dedijer, 1991: 328–329).

Са резолуцијом ИБ-а отпочиње нова фаза у односима Југославије и СССР-а. Петим партијским конгресом руководство КПЈ поставља смернице нове политике према Москви (V kongres Komunističke partije Jugoslavije. Izveštaji

¹ Videti i: AJ, 507/IX, CK SKJ, KMOV, SSSR, IX, 119/IV-6, *Zabeleške Milovana Đilasa na savetovanju, septembar 1947*; AJ, 507/IX, CK SKJ, KMOV, SSSR, IX, 119/IV-5, *Istapanje Milovana Đilasa po pitanju KP Francuske, septembar 1947*; AJ, 507/IX, CK SKJ, KMOV, SSSR, IX, 119/IV-4, *Diskusija Milovana Đilasa Na savetovanju, septembar 1947*.

² Videti i: AJ, 507/IX, CK SKJ, KMOV, SSSR, IX, 119/IV-6, *Zabeleške Milovana Đilasa na savetovanju, septembar 1947*; AJ, 507/IX, CK SKJ, KMOV, SSSR, IX, 119/IV-4, *Diskusija Milovana Đilasa Na savetovanju, septembar 1947*.

i referati, 1948; V kongres Komunističke partije Jugoslavije, 21–28. jula 1948. Stenografske beleške, 1949). Међутим, у тој политици још увек нема ни назнака критике совјетског система, већ правоверног правдања и доказивања „невиности“ у односу на оптужбе које су стизале из Москве. Из тог разлога се у земљи бржим и снажнијим темпом спроводи додатна бољшевизација, почев од привреде и административног система, до идеологије и културе. Та фаза траје све до средине 1949. године. Милован Ђилас у том периоду делује на основама „линије“ политике Петог конгреса, односно заузима став критике искључиво политике оптужби из Москве. Заузима се за курс појачане бољшевизације и централизације ситета, посебно за ригидност у идеологији и култури, о чему говоре документи са Другог пленума ЦК КПЈ, јанура 1949 (Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952), 1985: 5–286). Међутим, средином 1949, односи са Москвом постају све драматичнији и заоштренији, услед снажног притиска совјетске пропаганде и пропаганде њихових сателита, политичких процеса, војних припрема и све учесталијих инцидената на границама. Југословенско руководство бива приморано да одговори истом мером, па тако у лето 1949. године, низ водећих југословенских партијаских теоретичара започиње критику на рачун, још увек само спољне, политике СССР-а, која сада постаје „империјална“ и „агресорска“, посебно према малим државама, каква је била и Југославија. Тада се у штампи појављује и обиман Ђиласов текст, посвећен питањима односа међу социјалистичким државама у интерпретацији Лењинових погледа на ту проблематику (Ђилас, 1949). Био је то први идеолошко-теоријски текст Милована Ђиласа критички усмерен на СССР (Ђилас, 1991: 209–210). Може се рећи да је са тим чланком отпочео суштински прелом у политичким и идеолошким погледима Милована Ђиласа. Ђилас је на основу Лењинових теоретских ставова извео закључке, не само о оправданости одбране Југославије од агресивних намера велики сила, без обзира што су оне социјалистичке, него је нагласио и право сваке земље и друштва на сопствени социјалистички развој, што је представљало директан ударац на међународну монополизацију социјализма, а самим тим и на политичку империјалну хегемонију над социјалистичким земљама од стране Москве. То ће послужити и као основа за интернационализацију југословенско-совјетског сукоба у јесен 1949. пред ОУН (Векић, 1988: 83–84). Путовање Милована Ђиласа у југословенској делегацији на заседање ГС ОУН у Њујорку, представљаће наредни корак у његовом преиспитивању дотадашњих ставова (Ђилас, 1991: 213–217). Ђилас се тада непосредно сусреће са западним светом, упознаје западне политичаре и званичнике, њихово понашање и начин размишљања, спољни сјај америчког друштва. Импресије непосредно делују на њега, суочава своје погледе са видовима западне демократије, начином живота, отварају му се нови хоризонти у размишљањима и почиње да пише свој чувени реферат о школству, који ће крајем 1949, на Трећем пленуму ЦК КПЈ и прочитати (Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952), 1985: 287–506). Како бисмо што боље и верније приказали почетак Ђиласовог идеолошког и политичког „преумљења“, цитираћемо делове из његових мемоара који говоре о поменутиим тренуцима.

Ћилас тако пише: „Путовали смо бродом ‘Queen Elizabeth’... Али ја се нисам нимало одмарао. Радио сам, с друговима из апарата спољних послова, и на некаквој декларацији о правима држава... Али главно моје бремене су биле две вреће извештаја и анализа о просвети, које је радило безброј свакојакних комисија под управом апарата ЦК. Исчитавао сам – ту грдну гомилу папира од јутра до дубоко у ноћ, упркос томе што је обиловала понављањем и схематичношћу. Али вреће су биле повелике – праве правцате вреће од непромочивог платна, па сам читање наставио и у Њујорку... Нисам дочитао, а није ни требало, сав тај уредни, систематизавани и свеобухватни преглед, у који је био уложен огроман, исцрпљујући рад великог броја умних људи и безброј службеника, с једним циљем – да се постигне идеолошки изграђена и административно учвршћена школа. Заморен, све неуверенији, прескочио сам на предлоге и закључке – били су заиста методично и доследно изведени: у први мах су ми се свидели, мада су ми изгледали преопширни за резолуцију ЦК која је требало да се на њима заснива. Али наједном ми је синило – држим да се то догодило преконоћ – да толико обиман рад није био нужан, да би се одредио став ЦК. Из тог критичког, ‘јеретичког’ сагледавања мисао се даље развијала сама од себе: па и предлози и закључци су не само преопширни, предетаљни него и крути – много је тих ‘мора’, ‘треба’, ‘нужно’, ‘обавезно’, ‘све снаге’... Најзад – не сећам се већ како и у ком тренутку – пало ми је на ум да би читав смер, читаву праксу у школи, требало преокренути а с тим и предлоге и закључке из ‘врећа’: од идеологизоване, по узору на совјетску школу изграђиване школе – ка традиционалној, слободнијој и поступно реформисаној школи... И дотад сам разговарао са Кардељом о том проблему и мом задужењу њиме: саопштио сам му своју ‘наглу’ промену гледања, а он се за трен дубоко замислио и, као да се и сам досећа, сагласио се: То је одлично, то је пут – постави реферат на тој основи... – У Њујорку сам написао реферат о школству – Кардељ се с њим сложио већ тамо, а Тито и остали у Београду...“ (Ћилас, 1991: 214).

У реферату Ћилас је покренуо, за то време радикалне, иницијативе у промени дотадашње друштвене и политичке праксе: Прво, партијско-државну бирократију означио је као једну од кључних препрека у даљем развоју друштва. Друго, бирократију је оценио као превазиђену појаву и самим тим штетну за будућу праксу изградње друштва, чиме се практично определио и за политику њеног постепеног укидања. Треће, први пут је наглашено ставио акценат на афирмацију слободе мишљења у окворима усвојене званичне партијске „линије“. С тим у вези, као један од кључних чинилаца даљег развоја друштва, означио је „социјалистичку демократију“, која би, тадашњом идеолошком терминологијом речено, „природно“ требало постепено да замени фазу „диктатуре пролетаријата“. Четврто, одлучно је стао иза деидеологизације, департизације и децентрализације (у просвети, науци и култури). Пето, први пут је прецизирао и потенцирао разлику између превазиђене фазе (када се социјализам борио са старим системом, а који је сада у највећој мери део прошлости) и тренутне (актуелне) фазе развоја социјализма (када је социјализам победио, када је на власти и када га треба даље развијати и надограђивати). Самим тим, „старе“

противнике (буржоазија и капитализам) постепено замењују „нови“ противници (бирокрација и бирократизам), иако се борба равномерно води против обеју појава. Шесто, бирократију и друге друштвене девијације јасно је везао за совјетско искуство, односно његово наслеђе, док је позитивне идеје приписао југословенским тековинама и повезао са афирмацијом југословенског искуства. На основу тога се може рећи да су главне поставке које је изложио у свом реферату представљале не само новину за партијску и друштвену јавност, већ и својеврсну политичко-идеолошку платформу, основну полазну позицију, на којој ће Ђилас наредних година градити своју критичко-теоријску, а самим тим и политичку делатност. Зато је овај догађај представљао важну прекретницу у развоју Ђиласове политичке мисли и делатности.

Наредних година Милован Ђилас ће само развијати ове основне „полазне тачке“ у критици девијација социјалистичких система и све отвореније заступати демократске погледе у односу на друштво и политику. Иначе, период између 1950. и 1953. обележавају године првих постстаљинистичких демократских реформи у Југославији (Петрановић, 1988: 263–331). Реформски замањ, изазван сукобом са СССР-ом и Источним блоком и спровођен у сложеним условима хладноратовског специфичног положаја земље, захватио је готово све сфере друштвеног живота, најављујући нови период развитка социјализма на темељима сопствених политичких и револуционарних искустава. Различити аспекти демократских процеса посебно су се преламали кроз преображај Партије, државне управе, привреде и културе, као и видљиве знаке промена општег стања духа јавног живота. Дакле, многи Ђиласови погледи и ставови се прихватају и уносе у праксу, пре свега, како би се што више афирмисала југословенска самобитност у односу на СССР.

Година 1950. је прва у целини „јеретичка“ година Милована Ђиласа. Њу је отпочео познатим говором, марта месеца, студентима Београдског универзитета, током предизборне кампање за друге савезне изборе (Ђилас, 1950а). Поред оштрог напада бирократије и пропагирања слободе, Ђилас је поставио и питање смисла одржавања избора у условима када се унапред зна победник, чиме је довео у питање једну од важних легитимистичких процедура власти. Током лета наставља да систематизује своја размишљања. У јесен, Ђилас је био један од домаћина делегацији британских лабуриста, пред којима такође изнео доста радикалне критичке ставове за једног високог комунистичког руководиоца. У једном тренутку је чак поставио и питање положаја шефа државе, тј. Тита, али се то питање даље, између осталог и на Ђиласово инсистирање, није покретало. Крајем године Милован Ђилас објављује обимну брошуру под насловом *Савремене теме*, у којој износи систематизоване критичке мисли у односу на совјетску бирократију и систем (Ђилас, 1950б). Ђилас тада афирмише појам „државни капитализам“, којим идеолошки објашњава бирократски систем СССР-а.

Међутим, јасно је било да се критике ове врсте не односе само на СССР већ и универзално, на социјалистичке системе, па посредно и на југословенски. То је представљало озбиљан проблем, јер су се Ђиласови чланци по ди-

рективи „прорађивали“ у нижим партијским организацијама. Тако је почетком наредне године закључено да у врху постоји „конфузија“, што је први пут дошло и до Титове реакције. Фебруара 1951. Јосип Броз Тито оштро је упозорио да се демократија погрешно схвата као „анархија“, а да је критика дозвољена само док се на заузме званична линија, после које критике једноставно више нема, већ је на снази јасна и беспоговорна послушност (Tito, 1959: 380–393). Тито је то учинио 17. фебруара 1951, на Другој партијској конференцији Гардијске дивизије. Он је том приликом изнео потребу за додатним објашњењем појединих аспеката доктрине „демократског централизма“, односно граница и домета партијске дисциплине по питању теоријско-политичке дискусије. Одмах, на почетку говора, Тито је прецизирао главну тему, а то су биле „ствари о којима морамо водити рачуна“ и „у којима морамо исправљати што прије оно што је негативно“. Према његовом мишљењу, проблем је представљао „једно криво мишљење“ које се појавило у Партији, а односило се на партијску дисциплину и унутарпартијску демократију, односно „демократски централизам“. Напомињући да је демократска и слободна дискусија саставни део демократског централизма и да се од чланова Партије не може тражити „само слијепо покоравање“, поставио је питање „када треба члан Партије да извршава дисциплинирано своје задатке?“ Овде је Тито био недвосмислен: „Он мора да их извршава дисциплинирано и безусловно онда када је то одлучила већина чланова Партије, доносећи свој закључак послје свестране дискусије о једном проблему. Једном ријечју, он мора извршавати свој задатак онда кад је то постало неминовно ако се хоће да постигне извјестан циљ“ (Tito, 1959: 381). Да би боље објаснио речено, Тито се одлучио да изложи „неколико примјера“. Тако је, најпре, као један од примера дотакао питање односа теорије („теоретских чланака“) и линије Партије и у том смислу био веома директан (не помињући притом имена), када је поручио: „Један теоретски чланак, другови, још не претставља линију Партије. Теоретски чланци су дјела појединих руководећих комуниста, стварана због тога што се ми данас налазимо у епохи рашћишћавања извјесних крупних проблема који су настали због скретања руководства совјетске партије са линије марксизме-лењинизма. Ми тражимо и узроке свих тих појава које су настале. При разматрању тих узрока, при теоретском обрађивању тих узрока треба гледати на то само као на материјал за дискусију, за даље разрађивање тих појава, за проналажење праве суштине свега тога. А још је далеко од тога да се све то кондензира у форми теоретских поставки, у конкретном случају наше Партије. Без обзира на то што су такви чланци у основи тачни, ниједан од нас не може претендовати да може увијек сам дати стопроцентно правилну оцјену и анализу, а да прије тога у потпуности не позна узроке извјесних појава и док ти узроци не допру до свијести већине“. Имајући јасно у виду могућности негативних последица погрешних тумачења теоретског „материјала“ и схватања слободе мишљења, Тито је посебно подвукао разлику између слободних теоретских дискусија и званичне политике Партије: „Ја сматрам да теоретски чланци нису за претресање на ћелиским састанцима као нешто директивно и дефинитивно и, према томе, чланови Партије могу о њима

дискутовати, али не као о линији Партије, као о нечему што је дато као поставка, него као о материјалу који треба да дјелује на масовни развој теоретске мисли. И другови онда имају право да се изјашњавају о тим чланцима унутар своје организације, што ће само помоћи нама и свима онима који на томе раде, да се из данашњих крупних збивања у радничком марксистичком покрету нађу правилни путеви..." (Tito, 1959: 382–383). Свакако је било јасно да се овде мисли на Ђиласове *Савремене теме*.

Тако је дошло до новог партијског пленума, јуна 1951, на којем је ово питање разматрано (Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952), 1985: 507–642). Другим речима, на пленуму се по први пут званично уједначавала разлика између два погледа унутар партијског врха, Тита и Ђиласа, првог који је заступао „демократски социјализам“ и другог који је заступао „социјалистичку демократију“. Тада је нађен и политички компромис, који је Милован Ђилас манифестовао тиме што је прихватио Титов став о неопходности партијске дисциплине и поштовања и бескомпромисног извршавања усвојене партијске „линије“. Међутим, то није значило и да је Ђилас одустао од развијања својих теза на бази критике совјетског система.

Наредна, 1952. година, доноси све заоштреније односе између Југославије и СССР, а у земљи све већу потребу за афирмацијом југословенске еманципације. У тој атмосфери опасности од совјетске агресије, Милован Ђилас наставља са снажном и бескомпромисном критиком совјетског система, политичке праксе, као и лика и дела Јосифа Висарионовича Стаљина. У пуном виду ови ставови долазе до изражаја у Ђиласовом чланку „Врти ли се Стаљин у кругу“, који је објавила *Борба*, октобра 1952. У њему Ђилас оштро критикује Стаљинов чланак *Економске основе социјализма у СССР-у*, систематизујући дотадашње антисовјетске ставове и потпуно деградирајући лик и дело совјетског вође (Ђилас, 1952: 95–121). Својом оригиналном садржином и бескомпромисношћу, Ђиласови ставови су у ово време имали драгоцену улогу у борби против напада из Москве, као и у афирмисању југословенског самосвојног и независног револуционарног и политичког искуства. Тако се Ђиласов демократски политички курс, практично, и званично прихвата од стране руководства и тријумфује на Шестом конгресу КПЈ (*Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju. Šesti kongres KPJ/SKJ*, 1952), на којем управо по Ђиласовој идеји партија мења име у СКЈ (Ђилас, 1991: 237–238). Шести конгрес КПЈ/СКЈ представља важан догађај у историји социјалистичке Југославије. Тада је инаугурисана и прокламована „социјалистичка демократија“, као безмало важнија идејна и политичка визија од класне борбе, док је лењинистички тип партије, ако не у пракси оно бар декларативно, и јавно напуштен. Уместо дотадашњег практично-политичког, СКЈ је сада требало да има првенствено идејно-васпитни карактер, што је Совјетима послужило за оптужбу југословенског руководства за идеолошки „ревизионизам“ (Leković, 2010: 269–281). У основи, све су то били ставови и идејне поставке Милована Ђиласа, које Јосип Броз Тито интимно никада није прихватио, али је из политичких разлога и он на њима „инсистирао“, више као на још једном доказу о суштинској разлици југословенског типа социјализма

од совјетског, што је било врло важно у контексту легитимизације југословенске спољне политике.

Међутим, 1953. година доноси неочекивани преокрет који ће југословенско руководство дочекати с великим олакшањем. Сви осим Милована Ђиласа... Била је то Стаљинова изненадна смрт, 5. марта 1953.

Смрћу совјетског вође отклоњена је и главна опасност по безбедност и суверенитет земље. Временом је и совјетско руководство све више давало сигнале добре воље за отопљавањем односа са Београдом. У југословенском врху је одлучено да се са дотадашњим реформским курсом и либерализацијом друштва прекине. Иницијатива у том правцу потекла је од Тита и Кардеља. Ђилас, међутим, није делио такво мишљење, за њега је демократизација друштва била неповратна ствар. У почетку се разлика није примећивала, али се прећутно знало да је Ђилас као најистакнутији и насистематичнији критичар СССР-а био стављен на својеврсни испит, да ли је за припремане контрареформе или за наставак старе, сада политички непотребне реформске линије. Час одлуке наступио је на Другом пленуму, јуна 1953, када је и званично одлучено да се стопира либерализација и постепено политика врати на стари стаљинистички курс, пре свега у погледу демократизације.³ Ђилас је иступио конфузно и неодређено, што је дало повода да се то протумачи као његова капитулација (Ђилас, 1991: 262–264). Међутим, ускоро ће Ђилас одлучити да по сваку цену настави са својим убеђењима и критикама (Ђилас, 1991: 264–265), што је значило и дефинитаван знак да је на другој страни од остатка руководства. Даље су догађаји текли логичним током.

Милован Ђилас крајем лета објављује опширан и садржајан чланак под насловом „Почетак краја и почетка“, који је изашао у августовском броју *Нове мисли*, а у којем је аутор наставио са критиком совјетског модела социјализма, политике и будућности, којој није предвиђао „светлу“ перспективу (Ђилас, 1953: 163–205). У осетљивој и сложеној „постстаљинској“ атмосфери, када се опрезно припремао терен за међудржавну нормализацију односа са СССР-ом, Ђиласов чланак није доприносио тим плановима. Штавише, из совјетске амбасаде јавно су реаговали на Ђиласов чланак примедбом да он не доприноси побољшању и нормализацији односа двеју држава. Било је јасно да Милован Ђилас, са таквим ставовима и у контексту нове политике, не може остати део најужег партијског и државног руководства.

У међувремену, Тито и Кардељ, као главни креатори нове политике, почели су са припремама за Ђиласово уклањање. Ђилас је из све снаге и све отвореније наставио са критикама, серијом оштрих чланака у јесен 1953. у *Борби* (Ђорговић, 1989: 261–324; Станић, 2008: 251–278). Критика система и девијација бивала је све оштрија, а на мети су се нашле неке од основних карактеристика власти и њених полуга. Залажући се бескомпромисно за социјалистичку демократију, Ђилас је наговестио, мада магловито и недоречено, и идеју својеврсног

³ Videti: AJ, CK SKJ, Sednice Politbiroa CK KPI, II/10, *Drugi plenum CK SKJ. Prilog 1, 16. jun 1953*; AJ, KPR, II-3-a-1/3, *II plenarni sastanak CK SKJ, Brioni, 16. i 17. jun 1953 (rukopis druga Tita)*.

социјалистичког политичког плурализма, па и стварање друге партије.

Тито је, међутим, лукаво стезао обруч, очигледно пуштајући Ђиласа да пружи што више елемената за своју политичку егзекуцију. По старом моделу, како би се он сам а и јавност „примирила“ за неминовни обрачун, крајем године је чак проглашен и за председника скупштине, што је Ђиласу само дало додатни ветар у леђа. Јануара 1954. објављује своју гласовиту „Анатомiju једног морала“ (Ђилас, 1954: 3–20), чиме је чаша била преливена, а Тито дао знак да се са обрачуном почне. На Трећем ванредном пленуму, 16–17. јануара 1954, Милован Ђилас је смењен са свих партијских и државних функција и кажњен последњом опоменом пред искључење из СКЈ. Дана 19. априла 1954. Милован Ђилас ће својевољно напустити СКЈ. Тиме је отпочела његова богата биографија политичког дисидента.

Литература

- Bekić, Darko. 1988. *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949-1955*. Zagreb: Globus.
- Josip Broz Tito. (1959). *Govori i članci, V*. Zagreb: Naprijed.
- Dedijer, Vladimir. 1991. *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*. Beograd: Prosveta.
- Đilas, Milovan. (1954). Anatomija jednog morala. *Nova misao*, 1, 3–20. Beograd.
- Đilas, Milovan. 1991. *Vlast i pobuna*. Beograd: Književne novine.
- Đilas, Milovan. (1952). Vrti li se Staljin u krugu, *Komunist*, 3–4, 95–121. Beograd.
- Đilas, Milovan. (1949). Lenjin o odnosima među socijalističkim državama, *Borba*, 212–217, Beograd.
- Đilas, Milovan. (1950a). Na novim putevima socijalizma, *Borba*, 66, Beograd.
- Đilas, Milovan. (1953). Početak kraja i početka, *Nova misao*, 8, 163–205. Beograd.
- Đilas, Milovan. (1950b). *Savremene teme*. Beograd: Borba.
- Đorgović, Momčilo. 1989. *Đilas vernik i jeretik*. Beograd: Momčilo Đorgović-Nataša Marković.
- Leković, Dragutin. 2010. *Milovan Đilas i socijalizam*. Podgorica: CANU.
- Miletić, A. V. (2012). Spoljnopolitička delatnost Milovana Đilasa 1944–1953. U: S. Selinić (prir.). *Jugoslovenska diplomatija 1945–1961* (291–312). Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Petranović, Branko. (1988). *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 3. Beograd: Nolit.
- Stanić, Veljko. (2008). Milovan Đilas 1953/54: između revolucije i slobode, *Tokovi istorije*, 3–4, 251–278.

Извори

Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju. Šesti kongres KPJ/SKJ, (1952), Beograd.

B. Petranović, R. Končar, R. Radonjić (prir.). *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)*. Beograd: Izdavački centar Komunist.

V kongres Komunističke partije Jugoslavije. Izveštaji i referati, (1948), Beograd.

V kongres Komunističke partije Jugoslavije, 21–28. jula 1948. Stenografske beleške, (1949), Beograd.

Arhiv Jugoslavije, fondovi: CK SKJ, Spoljnopolitička komisija; Arhiv Josipa Broza Tita, Kabinet predsednika republike.

Summary: Period 1948-1954. represents a conceptual and political transformation in one of the most important personalities of the Yugoslav leadership, Milovan Djilas. Thematically, it is a scientifically neglected part of political biography of Djilas. The initial event of this transformation represents the conflict between Yugoslavia and the USSR, and for the duration of this conflict, we can see the gradual change in ideological and political activity of Milovan Djilas. A change in the perception of ideological and political circumstances will lead Djilas to the fall from power and lead him to the dissident waters. In this paper, we try to look at the basic elements and phases of this transformation: 1) Phase of proof ideological correctness and answer to the accusations from the USSR, 2) Phase of criticism of foreign policy of the USSR, 3) Phase of ideological criticism of the system of the USSR, 4) Phase of affirmation of the Yugoslav experience, 5) Phase of persistence criticism in conditions of changes in foreign policy.

Key words: *Milovan Djilas, ideology, politics, Yugoslav-Soviet conflict*

Natalija LJ. Dimić¹

Stipendista Ministarstva prosvete,

nauke i tehnološkog razvoja

Na projektu Instituta za noviju istoriju Srbije

Izvorni naučni rad

UDK 929:32 Брант В.; 94(497.1:430)

VILI BRANT I JUGOSLAVIJA: POČECI UOBLIČAVANJA „NOVE ISTOČNE POLITIKE“

Apstrakt: U radu se, na osnovu izvora nemačke i jugoslovenske provenijencije, posmatra viđenje Jugoslavije i jugoslovensko-sovjetskog sukoba od strane Vilija Branta u periodu pre nego što je postao gradonačelnik Berlina (1957. godine). Upravo sukob sa Informbiroom 1948. godine i veća otvorenost Jugoslavije prema Zapadu privukli su pažnju Vilija Branta, koji je u njoj video potencijalni model unutrašnje promene jedne komunističke zemlje usled kontakata sa zapadnim svetom, što će predstavljati jednu od osnovnih komponenti njegove kasnije razvijene koncepcije „nove istočne politike“. Rad predstavlja doprinos razumevanju „nove istočne politike“, ukazuje da se njeni idejni koreni mogu naći već krajem 40-ih godina, ali i doprinos potpunijem sagledavanju politike Savezne Republike Nemačke prema Jugoslaviji u periodu nakon 1969. godine, kada je na mestu saveznog kancelara bio Vili Brant.

Кljučne reči: Vili Brant, SR Nemačka, Jugoslavija, istočna politika.

O Viliju Brantu i o „novoj istočnoj politici“ (*neue Ostpolitik*) postoji veoma bogata bibliografija. Pad sveta „realnog socijalizma“ u SSSR-u i istočnoj Evropi i ujedinjenje Nemačke obnovili su interesovanje istoriografije za uzroke i posledice nove istočne politike koju je pokrenula Brantova vlada. U osnovi debate i dalje stoji pitanje da li je nova istočna politika doprinela podrivanju i padu istočnonemačkog režima, ili pak njegovoj stabilizaciji, produživši period nemačke podeljenosti (Bender, 1995; Garton Ash, 1993; Glenn Gray, 2003; Dannenberg, 2008). U istraživanjima odnosa Vilija Branta i Jugoslavije centralno mesto je zauzimao tzv. „džentlmenki sporazum“ između Tita i Branta iz 1973. godine i „brionska formula“, odnosno problem obeštećenja jugoslovenskih žrtava nacističkih progona (Ivanović, 2009; Janjetović, 2007). Odnosima sa Jugoslavijom u kontekstu strategije nove istočne politike bavio se slovenački istoričar Dušan Nećak, ali je njegova studija kao donju hronološku granicu prilikom posmatranja korena nove istočne politike i Brantovih kontakata sa Jugoslavijom postavila 1963. godinu (Nećak, 2015). Posle uvodnog dela o Viliju Brantu i novoj istočnoj politici, centralni deo ovog rada posvećen je analizi Brantovog viđenja Jugoslavije iz perioda između leta 1948. i 1951. godine, sa ciljem da se ukaže na to da su osnovne konture nove istočne politike bile vidljive već u ovoj ranoj fazi Brantovog političkog rada. Pored toga, jedan od ciljeva je i da

¹ natalija.dimic@inis.bg.as.rs

se preispita mesto koje su događaji u Jugoslaviji imali u formiranju ove političke strategije. U zaključnim razmatranjima osvrnućemo se na značaj i relevantnost analize prvih kontakata Vilija Branta sa socijalističkom Jugoslavijom.

Nova istočna politika Vilija Branta

Pojam istočna politika (*Ostpolitik*) označava, kako sama reč upućuje, nemačku politiku prema Istoku. U različitim periodima ova reč je označavala različite politike koje su imale svoje kontinuitete i diskontinuitete (Readman, 2004). U kontekstu Hladnog rata, pod pojmom istočna politika podrazumeva se politika Zapadne Nemačke prema Istoku, odnosno prema istočnoevropskim socijalističkim zemljama, među kojima je centralno mesto zauzimala Nemačka Demokratska Republika. Sve zapadnonemačke vlade imale su određenu politiku prema Istoku, u srži svake bila je nemačka politika (*Deutschlandspolitik*) i rešavanje nemačkog pitanja (*die Deutsche Frage*), ali su se strategije za ostvarenje ovog krajnjeg cilja razlikovale. Za razliku od vlada Konrada Adenauera, čija je politika prema Istoku bila vođena Halštajnovom doktrinom, diplomatskom, ekonomskom i kulturnom izolacijom Istočne Nemačke, insistiranjem na pravu da Savezna Republika Nemačka jedina zastupa opštenemačke interese u svetu (*Alleinvertretungsanspruch*), nepriznavanjem granice na Odri i Nisi i logikom da je nemačko ujedinjenje preduslov za detant, „crveno-žuta“ koalicija na čelu sa Vilijem Brantom usvojila je drugačiji pristup. Usled dijametralno suprotnih koncepcija za rešavanje nemačkog pitanja, istočna politika Vilija Branta često se naziva novom istočnom politikom (Nećak, 2004; Schöllgen, 2013; Weber, 2004).

U svom razvijenom obliku nova istočna politika polazila je od stava da je detant preduslov i put do nemačkog ujedinjenja. Posmatrajući nemačko pitanje kao neodvojivi deo evropskog poretka, Brant je smatrao da samo promene na evropskom nivou mogu stvoriti uslove za rešavanje nemačke podeljenosti, da je promena *status-a quo* u Evropi u nemačkom interesu, a da Zapadna Nemačka mora biti spremna za trenutak preoblikovanja Evrope. Kao moto nove istočne politike može se uzeti krilatica Egona Bara: „promena putem približavanja“ (*Wandel durch Annäherung*). Drugim rečima, Brant i njegovi politički istomišljenici smatrali su rešavanje nemačkog pitanja dugotrajnim procesom, koji je ostvariv samo ukoliko se usvoji politika malih koraka, politika miroljubive promene, čiji je cilj bio silom ljudi, robe i dobara promeniti Istočnu Evropu, a samim time i Istočnu Nemačku, iznutra. U tom procesu je kulturna saradnja i ekonomsko snaženje Istočne Evrope, koje je naizgled delovalo kao doprinos njenoj stabilizaciji, imalo za cilj oslobađanje tih zemalja ekonomske zavisnosti od Moskve, čineći ih istovremeno zavisnim od Zapada. Kroz investicije i saradnju na ekonomskom planu trebalo je jačati samopouzdanje istočnoevropskih država, izjednačiti životni standard, i na taj način pripremiti Istočnu Evropu za inkorporaciju u Evropsku ekonomsku zajednicu, a Nemačku Demokratsku Republiku u Saveznu Republiku Nemačku. Ova politika počivala je na stanovištu da Nemačka nije izolovana, da njeno ujedinjenje zavisi od

promene odnosa snaga u Evropi i da je samo kroz kontakte i približavanje moguće ostvariti promenu (Brandt, 1989; Nećak, 2015).

U literaturi posvećenoj korenima nove istočne politike Vilija Branta dugo se izgradnja Berlinskog zida 1961. godine smatrala prelomnom i ishodišnom tačkom. Novija literatura, ali i sam Vili Brant u svojim „Sećanjima“, pobijaju takvo stanovište, sugerišući da su njeni obrisi nastali pre svega iz iskustva života i političkog rada u podjeljenom Berlinu, u koji se doselio 1947, a čiji je gradonačelnik bio od 1957. do 1966. godine (Brandt, 1989; Niedhart, 2004; Schmidt, 2003; Schmidt, 2014; Wilkens, 2007). Deo literature kao momenat javnog formulisanja nove strategije pominje najkasnije njegov govor iz 1958. godine pod naslovom „Problem Istoka i Zapada iz berlinske perspektive“ (Brandt, 1958; Niedhart, 2004; Wilkens, 2007). Pojedini autori u pokušaju da sagledaju uobličavanje nove istočne politike odlaze dublje u prošlost od 1958. godine, pominjući sredinu 50-ih (Wilkens, 2007), ili čak ističući da je već ranih 1950-ih godina u svesti Vilija Branta bilo razvijeno verovanje u delotvornost „politike miroljubive promene“ (*die Politik der friedlichen Veränderung*), odnosno da zapadne demokratije u ideološkoj borbi protiv komunizma ne smeju biti defanzivne, već da moraju miroljubivim sredstvima pomerati granice – silom ideja, ljudi i dobara. Pored toga, Brant je 1951. godine navodio da Zapad mora da prepozna i podrži „miroljubive snage“ u Sovjetskom Savezu, kako bi njihov razvoj usmerio u pravcu „slobodnog sveta“. Nemački istoričar Wolfgang Šmit istakao je i da je Vili Brant već u tom periodu jugoslovenski komunizam video kao mogući model promene socijalističkog društva, koji ne znači automatsko preuzimanje zapadnih obrazaca (Schmidt, 2003; Schmidt, 2014). Naše istraživanje se nastavlja na zapažanja Volkfanga Šmita. Brantova koncepcija istočne politike je vremenom sazrevala i menjala se, dobijajući svoj konačni oblik poznih 60-ih godina, ali naše istraživanje pokazuje da su njene osnovne konture bile uobličene već u periodu 1948–1951, kao i da je jugoslovensko-sovjetski sukob od Jugoslavije učinio svojevrsno probno područje za testiranje istočne politike.

Kriza oko Tita u Istočnoj Nemačkoj

Poseta Jugoslaviji 1968, ponovno uspostavljanje diplomatskih odnosa između SRN i FNRJ nakon prekida 1957, potpisivanje niza ugovora o ekonomskoj saradnji, sporazum Tito–Brant 1973. godine nisu predstavljali prve susrete i upoznavanje Vilija Branta sa jugoslovenskom stvarnošću i specifičnošću njenog unutrašnjeg i spoljnopoličkog položaja i razvoja. Počeci se nalaze dve decenije ranije, u periodu kada je celokupna zapadnoevropska javnost usmerila pažnju na FNRJ usled njenog sukoba sa Sovjetskim Savezom.

Kao član Socijaldemokratske partije Nemačke (SPD), a od 1949. godine i poslanik Saveznog parlamenta za okrug Berlin, u kome je dodir Istoka i Zapada bio posve neposredan, a svetska politika i hladnoratovski sukobi nalazili svoj odraz na malom prostoru, ubrzo nakon objavljivanja Rezolucije Informbiroa 28. juna 1948. godine Vili Brant je pisao o njenim odjecima u Nemačkoj. Prvi njegov tekst

koji se ticao jugoslovensko-sovjetskog sukoba objavljen je tačno mesec dana po Rezoluciji IB-a, 28. jula 1948. godine, pod naslovom „Križa oko Tita u SED-u“ (Brandt, 1948). Reči je bilo o dejstvu tog sukoba na unutarpartijski život Jedinstvene socijalističke partije Nemačke (SED). Iako članak sigurno nije bio oslobođen propagandnih antisovjetskih namera u situaciji blokade Berlina, ne može se poreći tačnost osnovnih zaključaka, koji upućuju na to da su zaoštavanje partijskog kursa SED/KPD i Rezolucija Informbiroa deo istog procesa – nametanja bespogovorne discipline i direktivnosti u odnosima između Moskve i ostalih komunističkih partija (Malycha & Winters, 2009). Isticano je u tekstu da je pridržavanje sovjetskog političkog kursa bilo odlučujuće u diferenciranju stvarnih partijskih članova SED-a od „sluga američkog imperijalizma“, etikete koja će biti „zakačena“ Komunističkoj partiji Jugoslavije i „titoistima“ u drugim zemljama.

Zaključujući svoju analizu, Vili Brant je upozorio socijaldemokrate Istočne zone da je sledeći korak na putu kojim se SED kreće upravo unutarpartijska čistka, postavivši istovremeno retoričko pitanje koliko ima starih komunista koji su upravo u „križi oko Tita“ prepoznali razbijanje sopstvenih iluzija o mogućem samostalnom razvitku. Bolje je shvatiti iluzornost takvih nada „sa zakašnjenjem nego prekasno“ (*Es wäre besser, eine solche Erkenntnis käme spät als zu spät*), bila je propagandna poruka Vilija Branta i istovremeni apel nemačkim komunistima da izvuku pouku iz jugoslovensko-sovjetskog sukoba (Brandt, 1948).

Iako ovaj tekst sam po sebi nije previše značajan u celokupnoj publicističkoj delatnosti Vilija Branta, on nesumnjivo govori o tome da je Brant od samog početka sukoba Jugoslavije sa Kominformom pratio njen politički razvoj. Pored toga, za razliku od tekstova i govora nastalih tokom proleća 1948. godine, povodom praškog državnog udara iz februara, koji su odisali, doduše borbenim, pesimizmom (Brandt, 2004), jugoslovensko-sovjetski sukob predstavljao je nadu. Iako je lekcija iz Praga (*die Lehre von Prag*), kao i iz Beograda, upozoravala na totalitarni karakter sovjetskog komunizma i nametanje bespogovorne discipline od strane Kominforma, Rezolucija Informbiroa i još uvek nedovršeni sled događaja u Jugoslaviji ukazivali su na mogući model odvajanja od Moskve.

Problemi Titoizma

U periodu koji je usledio završena je blokada Berlina, stvorene su dve nemačke države, Jugoslavija je ostala odvojena od Moskve i krenula putem približavanja Zapadu, a Brantove ideje počele su da dobijaju oblik. U ovom periodu Brantov tekst koji najpotpunije odražava njegov pogled na Jugoslaviju, ali iz kog se može prepoznati i opšta logika političkog mišljenja kojom se vodio, predstavlja predavanje naslovljeno „Problemi Titoizma“ (nemačka verzija: *Jugoslawien auf neuen Wegen – Probleme des Titoismus*), koje je održao 22. marta 1951. godine u Berlinu, u Institutu „August Bebel“ prilikom 14-dnevnog seminara nemačkih i francuskih studenata.²

² AJ 507/IX, 85/II – 1 – 112, k. 5, „Problemi titoizma“.

„Dogmatska sterilnost“ podjednako je pogrešna i štetna kao i „oportunističko ulepšavanje“, smatrao je Vili Brant po pitanju Jugoslavije. Iako ubeđeni antikomunista, aludirao je na one struje zapadnog javnog mnjenja koje su dogmatski odbijale kontakt sa jednom, kako su smatrali, komunističkom diktaturom, karakterišući jugoslovenski razvoj kao ništa drugo do nacionalnu varijantu boljševičke partijske diktature, kao i na drugu krajnost koja je posmatrajući Jugoslaviju samo kroz svetlo spoljopolitičkog sukoba sa Moskvom nekritički slavila njen put. Vili Brant se sam trudio da ne zapada u idejne kalupe, bilo samoidentifikacije sa FNRJ usled njenog suprotstavljanja SSSR-u, bilo okamenjene slike drugog. Smatrao je prirodnim da od jugoslovenskih komunista nisu „preko noći“ postale zapadnoevropske socijaldemokrate, ali da nije mudro ni posmatrati ih kao nepromenljivu boljševičku partiju. Isticao je da „nije samo u jugoslavenskom slučaju unekoliko neplodno da se hoće društveni razvitak u čitavom svetu mjeriti mjerilima onih 15 ili 20 postotaka čovječanstva, koji donekle raspolazu sa utvrđenom tradicijom demokratskoga mišljenja“, dodajući pritom da su i u tom delu sveta ljudi sa demokratskim ustanovama upoznati „više nego površno“ i uz to ostavljajući prostor da parlamentarna demokratija nije bezuslovno najbolji oblik političkog uređenja.³

U Brantovom viđenju Jugoslavije nije dominantna bila nepokretna slika drugog. On je pre svega video proces razvoja, društveni, politički i idejni, koji je otpočeo 1948. godine. To je upravo ključno za način prosuđivanja Vilija Branta – on je razmišljao u procesima, smatrao je da ništa nije nepromenljivo i da je stoga ključno pitanje u kom smeru se odvijaju unutrašnji društveni procesi u posmatranoj državi, da li su usmereni ka većim slobodama, ili pak „nazadnjačke“ tendencije preovlađuju. Ovo pitanje smera po njegovom mišljenju bilo je centralno za prosuđivanje društvenog razvoja „zaostalih“ zemalja, ne samo Jugoslavije. Vaganje između, za Zapad oprečnih pojmova, diktature i demokratije smatrao je uzaludnim i besplodnim. Stoga je verovao da nije dovoljno okarakterisati i tipologizovati određeni režim, već da je daleko bitnije uočiti tendencije razvoja.

Način na koji je Vili Brant razmišljao, pisao i govorio o Jugoslaviji nije bio ograničen samo na FNRJ – u pitanju je bio određeni „metod“ analize političkih pojava i problema. V. Brant nije posmatrao izolovani fenomen, već ga je uklapao u širi politički pejzaž svetskih razmera. Za njegov način analiziranja i zaključivanja karakteristično je bilo povlačenje paralela. Taj „metod“ i logika razmišljanja prepoznaje se i u njegovom izlaganju o jugoslovensko-sovjetskom sukobu i centralnom pitanju koje je postavio: Kako je FNRJ uspela da izbori nezavisnost i zašto se to dogodilo baš u Jugoslaviji, a ne u nekoj drugoj zemlji Istočne Evrope? Kao ključni podsticaj naveo je „volju za samoodržanjem“, ali je dodao da taj osećaj i poriv nije ograničen samo na jugoslovenske komuniste. Stoga je ušao u analizu posebnosti jugoslovenskog razvoja, komparirajući ga sa razvojnim putem drugih istočnoevropskih partija i država. Došao je do zaključka da je jugoslovenski pokret otpora, za razliku od drugih, sam izneo rat i revoluciju, iz čega je izrasla jaka samosvest Komunističke partije Jugoslavije. Pored toga, veoma bitnom, možda

³ AJ 507/IX, 85/II – 1 – 112, k. 5, „Problemi titoizma“.

i ključnom, smatrao je činjenicu da je kontrola nad vojskom i policijom bila u jugoslovenskim, a ne u sovjetskim rukama, što je bio slučaj u drugim zemljama. Ova dva faktora bila su po njegovom mišljenju presudna za objašnjenje jugoslovenske samosvesti i samostalnosti.⁴

Vili Brant se, međutim, nije zadržao samo na rasvetljavanju jugoslovenskog pitanja, već je pokušao da svojim zaključcima da politički i analitički upotrebnu vrednost. Postavivši pitanje da li preduslovi za samostalni razvitak postoje u još nekoj komunističkoj zemlji, zadržao se na „slučaju“ Kine. Pretpostavivši da će od sposobnosti da zadrži kontrolu nad vojskom i policijom zavisiti „mogućnosti kineskoga samorazvitka, iako prirodno ne prema jugoslovenskoj šemi“, nije bio daleko od događaja koji su usledili deceniju kasnije.

Iako je izbegavao kategorične ocene, ukazivao je na nekoliko mesta u svom izlaganju na dogmatičnost jugoslovenskih komunista, pre svega u pitanju „borbe za ideologiju“, odnosno isticanja da je jugoslovensko tumačenje marksizma-lenjinizma, za razliku od sovjetskog, jedino ispravno, sublimirano u izjavi Moše Pijadea „drugi su jeretici!“. Pominjao je uz to da je u prvo vreme posle raskida sa Moskvom postojao utisak da KPJ teži stvaranju nove internacionale, što je ubrzo partijski vrh demantovao. Brant je ipak primetio da se moglo „opaziti izvjesno, ne novo, ali psihološki ne nerazumljivo naginjanje ka misionarstvu“, međutim, ta opaska nije imala osuđujući ton. U pitanju je bila konstatacija.⁵

Vili Brant je isticao da je Jugoslavija od 1949. godine ukazivala na imperijalističke metode SSSR-a, ali da to nije značilo automatske hvalospeve Zapadu. Njeno okretanje saradnji sa Zapadom bilo je, po Brantovom mišljenju, izraz egzistencijalne nužnosti. Ipak, uprkos isprva nevoljnom prijateljstvu, Brant je već 1951. godine primećivao da je kontakt sa zapadnim svetom uticao na promenu Jugoslavije „iznutra“. U pitanju nije bio samo spoljnopolitički zaokret ka Zapadu, već i promena na ideološkom, privrednom, organizacionom planu, što je, po Brantovom sudu uticalo na manje dogmatičnosti, više slobode i manje političke represije u Jugoslaviji. Ova konstatacija u predavanju Vilija Branta veoma je značajna, jer dozvoljava uviđanje iste linije između odnosa prema Jugoslaviji u martu 1951. i njegove kasnije strategije „nove istočne politike“. Brant je smatrao da „stvarni razvitak“ u Jugoslaviji počiva na „zajedničkoj skladnoj igri unutarnje političkih sila sa faktorima internacionalne politike“, ukazujući na to da treba saradivati sa Jugoslavijom, kako bi se uticalo na pravce njenog razvoja. Putem kontakata dovesti do unutrašnje promene. (Brandt, 1989)

(Jugo)istočna politika

Zaključci u predavanju „Problemi titoizma“ iz marta 1951. godine da treba uspostavljati odnose sa Jugoslavijom, da treba pratiti i njen unutrašnji, ne samo spoljnopolitički razvoj, da posebno treba biti senzitivnan na, za Zapad poželjne,

⁴ AJ 507/IX, 85/II - 1 - 112, k. 5, „Problemi titoizma“.

⁵ Isto.

tendencije koje treba podržavati, vera da nijedno društvo nije statično, već podložno promenama u jednom ili drugom smeru, a posebno akcenat na tome da je kontakt sa Zapadom uticao na unutrašnje promene u Jugoslaviji, govore u prilog pretpostavci da je deo stavova Vilija Branta o „istočnoj politici“ bio formiran već ranih 50-tih godina. Jugoslavija, kao komunistička zemlja koja je od raskida sa Sovjetskim Savezom počela da uspostavlja odnose sa zapadnim svetom, svojim unutrašnjim razvojem bila je svojevrsna laboratorija. Ona je bila živi ogled mogućnosti uspeha strategije usmerene na promenu komunističkog režima iznutra putem intenzivnijih kontakata sa Zapadom. U odnosu prema jugoslovenskom problemu i „problemima titoizma“ 1951. godine vidi se ista logika izražena u čuvenoj krilatici pripisivanoj Egonu Baru o „promeni putem približavanja“ (*Wandel durch Annäherung*).

Iako je u zaključku predavanja iz 1951. godine V. Brant prvenstveno ostao u ideološkoj ravni, naglašavajući da se u krajnjoj liniji radi o tome „da li se i kako može ne samo u Jugoslaviji, nego u mnogo širim okvirima stvoriti Nova Zemlja za demokratiju i slobodarski socijalizam“, ta dominantno ideološka nota može se pripisati prilici i mestu na kom je predavanje držano. Da je V. Brant i tada razmišljao kao državnik, a na FNRJ gledao kao na potencijalnog strateškog partnera svedoči i njegov razgovor iz maja 1951. godine sa pukovnikom Radkom Poličem, šefom Vojne misije FNRJ u Berlinu. Tom prilikom V. Brant je izjavio da je „prirodni prostor za nemačku privredu istok“ i „takva orijentacija joj obezbeđuje dugoročni prosperitet“. Pod „istokom“ se podrazumevala, ne samo Jugoslavija, već i daleki prostori poput Kine.⁶

Takozvana „brionska formula“ sporazuma Tito-Brant iz 1973. godine sadrži u sebi najmanje dva elementa Brantovog odnosa prema Jugoslaviji koja su vidljiva i 1951. godine. Iako je ekonomski sporazum bio značajniji za jugoslovensku stranu, Vili Brant je takođe na istoku video važnu stratešku orijentaciju za nemačku privredu. Međutim, u povoljnim dugoročnim finansijskim i ekonomskim sporazumima mogu se prepoznati i druge namere. U literaturi se u vezi sa Brantovom strategijom prema Sovjetskom Savezu ističe da je verovao u „teoriju unutrašnje promene visoko industrijalizovanih društava“, odnosno da će industrijski i tehnološki napredak SSSR-a dovesti do liberalizacije i deideologizacije tamošnjeg režima (Niedhart, 2004). Ne gubeći iz vida druge faktore, možemo pretpostaviti da je i vera u unutrašnju promenu uticala na spremnost SRN predvođene Vilijem Brantom na kapitalnu pomoć, kredite, direktne investicije i zajedničko istupanje na trećem tržištu sa socijalističkom Jugoslavijom. Drugim rečima, ukoliko industrijalizacija dovodi do unutrašnje promene političkog karaktera, ekonomski napredak nerazvijenih delova sveta, u koje je spadala i Jugoslavija, tim pre je trebalo podržati.

Zaključak

Značaj analize Brantovog viđenja Jugoslavije u periodu 1948–1951. je dvostruk. S jedne strane, on omogućuje da se elementi buduće nove istočne politike sagledaju već na početku šeste decenije dvadesetog veka. Ključno je u tom smislu

⁶ DA MSP RS, PA/SRN, 1951, f-60, dok. 16, br. 49146, Zabeleška iz razgovora sa narodnim poslanikom SPD Vili Brantom 26. 5. 1951 (Zabeleške za maj i juni 1951).

uočiti podudarnost između Barove krilatice o „promeni putem približavanja“ i Brantovog zalaganja za negovanje odnosa sa Jugoslavijom, kako bi se uticalo na pravce njenog razvoja. S druge strane, posmatranje geneze Brantovog pogleda na Jugoslaviju i paralelnog uobličavanja nove istočne politike, uočavanje obrazaca i načina mišljenja, može doprineti potpunijem razumevanju politike SR Nemačke prema Jugoslaviji u periodu kada je na čelu Savezne Vlade bio Vili Brant (1969–1974). Ova tema otvara i dalja istraživačka pitanja, pre svega u vezi sa odnosom između političkih koncepcija Vilija Branta i politike zapadnih saveznica prema Jugoslaviji, oličenih u istovremenoj „strategiji klina“ i „održavanja Tita na površini“.

Spisak izvora i literature

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije

Fond: Komisija za međunarodne odnose i veze CK KPJ (507/IX).

Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije

Fond: Politička arhiva, odnosi FNRJ – Nemačka (SRN, NDR).

Objavljeni izvori

Brandt, W. (1948, July 28). Die Tito-Krise der SED. Der Sozialdemokratischer Pressedienst, pp. 1-3.

Brandt, W. (1958). The East-West Problem as Seen from Berlin. *International Affairs*, 297-304.

Brandt, W. (1989). *Erinnerungen*. Zürich: Propyläen.

Brandt, W. (2004). Aus der Rede des Vertreters des SPD-Parteivorstandes in Berlin, Brandt, vor Funktionären der Berliner SPD. *Willy Brandt: Berliner Ausgabe, Band 3, Berlin bleibt frei: Politik in und für Berlin*. Bonn: Verlag J.H.W. Dietz Nachfolger GmbH.

Literatura

Ash, T. G. (1993). *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent*. New York: Random House.

Bender, P. (1995). *Die Neue Ostpolitik und ihre Folgen. Vom Mauerbau bis zur Vereinigung*. München: DTV.

Dannenberg, J. v. (2008). *The Foundations of Ostpolitik: The Making of the Moscow Treaty between West Germany and the USSR*. Oxford: Oxford University Press.

Gray, W. G. (2003). *Germany's Cold War: The Global Campaign to Isolate East Germany 1949-1968*. Chapel Hill&London: The University of North Carolina Press.

Ivanović, V. (2009). *Jugoslavija i SR Nemačka 1967–1973: Između ideologije i pragmatizma*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

- Janjetović, Z. (2007). *Od Auschwitza do Brijuna: pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslavensko-zapadnonjemačkim odnosima*. Zagreb: Srednja Europa.
- Malycha, A i Winters, P. J. (2009). *Geschichte der SED: von der Gründung bis zur Linkspartei*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Nećak, D. (2004). *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija: Tito između Savezne Republike Njemačke i Demokratske Republike Njemačke*. Zagreb: Srednja Europa.
- Nećak, D. (2015). *Ostpolitik Willija Brandta i Jugoslavija (1963-1969)*. Zagreb: Srednja Europa.
- Niedhart, G. (2004). The East—West Problem as Seen from Berlin: Willy Brandt's Early Ostpolitik. In W. Loth, *Europe, Cold War, Coexistence: 1953-1965* (pp. 281-292). London: Frank Cass Publishers.
- Readman, K. S. (2004). *Germany and the Baltic Problem after the Cold War: the Development of a New Ostpolitik 1989-2000*. London: Routledge.
- Schmidt, W. (2003). Die Wurzeln der Entspannung. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 521-564.
- Schmidt, W. (2014). Willy Brandts Ost- und Deutschlandpolitik. In B. Rother, *Willy Brandts Außenpolitik* (pp. 161-258). Berlin: Springer VG.
- Schöllgen, G. (2013). *Deutsche Außenpolitik von 1945 bis zur Gegenwart*. München: C. H. Beck.
- Weber, J. (2004). *Germany 1945-1990: A Parallel History*. Budapest: Central European University Press.
- Wilkens, A. (2007). New Ostpolitik and European integration: concepts and. In P. Ludlow, *European Integration and the Cold War: Ostpolitik-Westpolitik, 1965-1973* (pp. 67-80). London, New York: Routledge.

Abstract: This paper examines Willy Brandt's perception of Yugoslavia and its break with the USSR during the period prior to his mayorship of Berlin (1957-1966). It is based on both Yugoslav and German sources. The break with the Kominform in 1948 and the subsequent opening of Yugoslavia to the West drew the attention of Willy Brandt, who saw this opening as a potential model of an internal change in a communist country due to its contacts with the western world. This model was later one of the main components of Brandt's "Neue Ostpolitik". This paper is a contribution to a better understanding of the "Neue Ostpolitik" and it suggests that its roots are to be found already in the late 1940s. It also contributes to a better understanding of FR Germany's policy towards and its perception of Yugoslavia after 1969 when Willy Brandt became the federal chancellor.

Key words: Willy Brandt, FR Germany, Yugoslavia, Neue Ostpolitik

Софија Д. Божић¹

Институт за новију историју Србије

Душан Р. Бајагић²

Институт за новију историју Србије

Izvorni naučni rad

УДК 94:050СРПСКИ/КЊИЖЕВНИ

ЛИСТ(093)

ПРИКАЗИ И КРИТИКЕ У СРПСКОМ/КЊИЖЕВНОМ ЛИСТУ: ИЗВОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ САВРЕМЕНЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ

У *Српском/Књижевном листу*, гласилу за књижевност, културу и друштвена питања, које на медијској сцени Србије постоји од 2002. године, историја је присутна на више начина. У једној од важних рубрика у овога листа, посвећеној приказима и критикама, представљају се, поред књижевних дела, и монографије, синтезе и зборници, часописи и грађа из области историографије. Осим на књиге домаћих аутора, сарадници ове рубрике дају осврте и на дела страних аутора, како оних који се баве темама из опште историје и методологије историјске науке, тако и оних који проучавају српску историју. Представљене публикације односе се на различите историјске епохе, од старог века до најновијих времена. У раду анализирамо рубрику приказа и критика сагледавајући је као извор на основу кога се може доћи до сазнања о темама којима се бави савремена историографија, о начину на који се те теме обрађују и о оствареним резултатима. Такође, она указује на уређивачку политику *Српског/Књижевног листа* и на главне правце интересовања њене редакције.

Кључне речи: *Српски/Књижевни лист*, прикази, критике, историографија, историчари

Књижевној периодици припада веома значајно место у српској културној историји. Она је већ од својих почетака у 19. веку, па и раније, доприносила очувању идентитета и духовног јединства целокупног српског народа. *Летопис Матице српске*, *Српско-далматински магазин* (Deretić, 19; Prpa-Jovanović, 1988), *Српски књижевни гласник* (Vitošević, 1990) – да поменемо само неколико најпознатијих и најутицајнијих од десетина и десетина књижевних часописа у разним српским земљама – афирмисали су највредније посленике српске културе и подизали културни ниво широког круга читалаца. Поред поезије и

¹ sofijamisa@yahoo.com

² bajagicdusan@yahoo.com

књижевне прозе, књижевни часописи су доносили и историјске и географско-етнографске прилоге, додирујући и актуелне друштвене и политичке теме. Традиција издавања књижевних часописа настављена је и у 20. веку, у међуратном периоду и у другој Југославији, у складу с новим приликама и околностима. И данас на јавној сцени Србије постоји више књижевних часописа (*Књижевни магазин*, *Књижевне новине*, *Поља*, *Повеља*, *Багдала*, *Златна греда*, *Кораћи* и други), међу којима је један од истакнутијих *Књижевни лист*, односно *Српски књижевни лист* (С/КЛ). Придржавајући се добре праксе првих и најугледнијих српских књижевних периодика, С/КЛ је наставио да негује све области духовног стваралаштва, из броја у број доносећи запажене прилоге из области књижевне, ликовне, музичке, позоришне и филмске уметности, архитектуре, филозофије, цркве и религије, психологије, археологије, етнологије и етнографије, просвете, историје, политике. О његовом покретању, уредништву, мисији, темама којима се бави када је у питању историја српског народа писали смо већ у два наврата, констатовали да су историјски садржаји присутни у готово сваком броју тог гласила и представили их у основним цртама, задржавајући се посебно на одређеним питањима о којима још увек нема сагласности ни у науци нити у јавности (Вајагић и Вожић, 2016; Вожић и Вајагић, 2016). Установили смо да су се историчари, али и други стручњаци, бавили кључним догађајима и појавама из српске историје: Српском револуцијом, балканским ратовима, Првим светским ратом, српским династијама и владарима, личностима из српске историје, политичким странкама, идеологијама, Србима у Хабзбуршкој монархији и Османском царству, српско-хрватским односима, геноцидом, Другим светским ратом, стварањем и разарањем Југославије и многим другим, значајним и мање важним темама. Њихови прилози објављивани су у разним рубрикама, као што су Истраживања, Историја, Из прошлости. У овој анализи ћемо се задржати само на једној врсти текстова којима је у С/КЛ праћена научна литература из области историографије, а то су прикази и критике.

Нове књиге најчешће су представљане у редовној рубрици Критике, али и изван ње (на пример у рубрици Промоције). У укупно 121 до сада објављеном броју С/КЛ открили смо укупно 55 таквих текстова. То значи да је скоро у сваком другом броју С/КЛ објављен по један приказ или критика који се односе на историографију. У ту групу уврстили смо првенствено приказе и критике које су писали историчари о књигама других историчара. Поред тога, определили смо се за то да анализи подвргнемо и изванредан број приказа и критика које су писали историчари о делима која се баве историјским темама, а чији аутори нису историчари, као и приказе и критике аутора који нису историчари о књигама историчара и књигама аутора који нису историчари, али чија се дела односе на историјске појаве. Све приказане књиге поделили смо, према ауторима, садржају, хронолошком принципу итд., на оне које су писали домаћи или страни аутори, на оне које се баве историјом старог века, средњег века, новог века или савременом историјом, на оне које се односе на националну историју, на општу историју или методологију историјске науке, на монографије, синтезе, зборнике и часописе или грађу, на оне које се баве политичком, друштвеном

или културном историјом и на оне које су представљене афирмативно, негативно или критички.

Анализа је показала да се у С/КЛ представљају претежно дела домаћих аутора, која чине 87,27% укупног броја приказа и критика. При томе, у домаће ауторе уврстили смо и неколико писаца српске националности чија су дела објављена у земљама у окружењу (Чедомир Вишњић и Дане Мирић). Обновљени *Српско-далматински магазин* који излази у Сплиту такође смо прикључили групи домаћих аутора. Међу њима се нашао и Кристина Оксенберг, као припадница српске династије Карађорђевић. Док је о књигама домаћих аутора С/КЛ донео чак 48 приказа и критика, књигама страних аутора посветио је само седам приказа и критика (12,72%).

Табела 1

	Укупно	%
Домаћи аутори	48	87,27%
Страни аутори	7	12,72%

Код анализе приказа и критика с хронолошког становишта постоји једна специфичност, утолико што поједине публикације, као што су, на пример, синтезе, зборници или часописи, садржајем обухватају више различитих епоха. Таква дела сврставали смо у све групе којима могу да припадну, понављајући их на неколико места. Установили смо да је С/КЛ био најзаинтересованији за историју новог века, којој је посвећено 38 текстова или 68,09% од укупног броја објављених приказа и критика. Следи савремена историја чији је удео у укупном броју приказа и критика 20 или 36,36%. У оквиру историје новог века апсолутни примат има историја 19. века, с око тридесет приказа и критика. Историја средњег века, а поготово историја старог века, нису побуђивале већу пажњу С/КЛ.

Табела 2

	Укупно	%
Историја старог века	3	5,45%
Историја средњег века	6	10,90%
Историја новог века	38	68,09%
Савремена историја	20	36,36%

Следеће питање на које је требало одговорити гласи: Да ли је С/КЛ усредсређен на општу или на националну историју, или подједнако на обе? Анализа је пружила недвосмислен одговор: 52 приказа представља публикације из области националне историје, што чини 94,64% укупног броја објављених приказа и критика, а само 6 приказа или 10,90% укупног броја представља дела из опште историје. Као и приликом анализе с хронолошког становишта, поједине публикације морали смо сврстати и у групу националне и у групу опште историје. Методологији историјске науке припада само један приказ.

Табела 3

	Укупно	%
Национална историја	52	94,54%
Општа историја	6	10,90%
Методологија	1	1,81%

Анализирајући врсте историографских радова заступљених у приказима и критикама С/КЛ утврдили смо да су представљене претежно монографије (40), чинећи 72,72% укупног броја приказаних наслова. Грађа, у коју смо поред збирки докумената уврстили и мемоаре и литературу која доноси сведочанства наших савременика, у укупном броју приказа и критика учествује с 8 наслова или 14,54%, синтеза са 6 наслова или 10,90%, а зборника и часописа с 2 наслова или 3,63%.

Табела 4

	Укупно	%
Монографије	40	72,72%
Синтезе	6	10,90%
Зборници и часописи	2	3,63%
Грађа	8	14,54%

Занимало нас је и каквом се проблематиком баве дела представљена у С/КЛ. То нас је довело до броја од 39 публикација окренутих политичкој историји, што чини 70,90% укупног броја приказа и критика, 27 дела или 49,09% из области друштвене историје и 14 дела или 25,45% посвећених културној историји. Разуме се, и у овом случају смо нека дела морали да сврстамо у више категорија.

Табела 5

	Укупно	%
Политичка историја	39	70,90%
Друштвена историја	27	49,09%
Културна историја	14	25,45%

Највећи број, скоро 90% објављених приказа и критика су афирмативни. Негативни прикази написани су поводом књига страних историчара, а поред једне књиге страног аутора, само две књиге домаћих аутора представљене су са негативним критичким предзнаком.

Табела 6

	Укупно	%	
Афирмативни	49	89,09%	
Негативни		3	5,45%
Критички		3	5,45%

С обзиром на то да С/КЛ не припада стручној периодици, већина приказа и критика из области историографије претежно је информативног карактера и настоји да читаоцима пружи само основна обавештења о садржају нових књига. Ипак, то не значи да су прикази и критике лишени ширег контекста, указивања на разлоге који су водили проучавању одређене теме, упоређивања с другим, већ постојећим радовима о истој или сличној теми итд. Већину текстова писали су аутори који добро познају проблематику на коју се односи приказана литература, а поједини осврти су састављени веома надахнуто и с непоколебљивим уверењем у вредност дела о коме извештавају.

Када се прикази и критике у С/КЛ сагледају у целини, уочавају се неке опште тенденције: усредсређеност на национално, како кроз заступљеност дела чији су аутори припадници наше средине, тако и кроз заступљеност тема из националне историје; уступање великог простора приказима и критикама литературе која се бави 19. и 20. веком; фокусираност првенствено на публикације из политичке, па тек онда друштвене и културне историје. Такве тенденције су, несумњиво, природна последица тренутка у коме живимо, а који је обележен дуготрајном кризом, разарањем државе у којој је српски народ живео пуних седам деценија, стварањем нових држава на њеним рушевинама, транзицијом, владавином политичких елита недораслих захтевима времена, титоистичким рецидивима. У приказима и критикама С/КЛ огледа се наша савременост која, у свој својој сложености и турбулентности, носи појачано интересовање за национално питање и покушаје његовог решавања у новијој српској историји.

Кроз приказе и критике на страницама С/КЛ, односно кроз литературу коју они представљају, преиспитују се многа питања из наше прошлости. Читајући те текстове, препознајемо неисказану намеру њихових писаца и, посебно, редакције да, уз ослонац на нова истраживања старијих и млађих историчара и других културних посленика, пронађу разлоге нашег очевидног, непрестаног пропадања, у мери у којој се њихови корени налазе у негдашњем времену. Сходно томе, они нас обавештавају о књигама у којима се говори о положају српског народа у Хабзбуршкој монархији – нарочито о положају Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији – о Косову и Метохији, о односима Србије с великим силама, о контроверзама Другог светског рата, послератној комунистичкој репресији, о српским династијама, грађанском рату деведесетих година 20. века и др.

Узимајући у обзир крвави распад југословенске државе у вишеетапном сецесионом сукобу у виду етнонационалног, идеолошког, грађанског, верско-црквеног и територијалног рата деведесетих година 20. века, не изненађује нас чињеница да је избор великог броја приказивача пао на литературу о Србији изван Србије. У средишту пажње су се, наравно, нашли Срби из Хрватске, Славоније и Далмације, који су претрпели најкрупније последице слома Југославије. За њихову историју и историју њихових односа са Хрватима је, стога, обезбеђено доста простора.

Као што се могло очекивати, редакцији С/КЛ није промакла луксузна монографија вансеријског интелектуалца, академика Дејана Медаковића, из-

ванредног познаваоца историје, културе и уметности Срба у Хабзбуршкој монархији, иначе Србина из Хрватске који је као деветнаестогодишњи младић пред усташким терором избегао у Србију. Медаковићева књига *Срби у Загребу* сведочи, како је речено у приказу, о вековном „гласном и веродостојном етничком присуству Срба у хрватској метрополи“ која је била његова „национална централа“ у Аустроугарској, после Новог Сада. Она недвосмислено показује да куда год се кренуло у истраживањима непосредног историјског учешћа српског елемента у Загребу, увек ће се наићи на поуздан и лако уочљив траг. Зато је оцењена као изузетна књига „охрабрења и самопоуздања“, а Медаковић као аутор „високо однеговане класичне културе“ који је „писац кад и историчар, и историчар веродостојних приказа и истанчане расвете давних дана и када је мемоариста, романсијер“ (Ređer, 2005).

С/КЛ је реаговао и поводом објављивања књиге *Срби у Хрватској 1918–1929* историчарке Софије Божић. Пошто се у том делу разматра, у маниру тоталне историје, привредна структура, друштвени развитак, начин живљења српског сељаштва и грађанства, просвета и култура, политички живот, истакнуте личности у разним областима стваралаштва, констатовано је да оно представља „глобалну научну синтезу о историји српског народа у Хрватској у првој деценији постојања југословенске државе и у међуратном периоду уопште.“ Наглашено је да постигнути резултати „на научно утемељен начин обарају тезу о Србима као ‘хегемонистима’ који су имали политичку, економску, војну и сваку другу превласт у држави, и врло уверљиво разобличавају појам ‘велико-српске хегемоније’“ (Вајагић, 2009).

У оптици С/КЛ нашло се и српство Дубровника које се, у складу с историјским традицијама некадашње Дубровачке републике, данас изучава као једна специфична целина. Књига Ирене Арсић *Српска православна црква у Дубровнику* подсетила је на постојање српско-православне заједнице у граду под Српјем – која је битно утицала на формирање његовог идентитета – притом контекстуализујући њено присуство и место у средини обликованој римокатоличком вером. У приказу монографије речено је да она није само историја једне институције, већ „једна кратка историја српске заједнице у Дубровнику“, односно њене православне компоненте која је била занемарена у науци (Вожић, 2009). Када је објавила *Дубровачке теме XIX века*, иста ауторка добила је још један приказ у С/КЛ. Том приликом констатовано је како су њеним остварењем, посвећеном различитим аспектима деловања истакнутих Дубровчана, Меде Пуцића, Матије Бана, дум Ивана Стојановића, Антуна Фабриса и другима, проширена и продубљена постојећа знања о дубровачким Србима и њиховој интелектуалној елити (Вожић, 2010).

Ако се задржимо на региону источног Јадрана, приметимо да је С/КЛ поздравео обнављање некада чувеног *Српско-далматинског магазина* као доказ да је српска заједница у Хрватској успела да, бар у извесном броју, преживи драму крвавог распада Југославије, да је свесна свог идентитета и да предузима неопходне мере како би га, упркос и даље неповољним околностима, сачувала и пренела будућим нараштајима (Вожић, 2007).

На позитиван одјек у С/КЛ наишла је и књига Чедомира Вишњића *Партизанско љетовање – Хрвати и Срби 1945–1950*, која је проглашена за „изврсно историографско штиво“. Подстакнут судбином тројице српских министара, Душка Бркића, Станка Опачића-Ћанице и Рада Жигића, аутор је, према приказивачу, испунио и ширу културну потребу друштва да се разумевању историје Срба у Хрватској приступи рационално. Другим речима, избегао је да упадне у замку „теорије завере“ већ је, уз критичку валоризацију обимне архивске грађе, аргументовано побио неке од уобичајених стереотипа карактеристичних за публицистичка, па и исторографска дела. Између осталог, доказао је како трагедија „српске тројке“ није била последица конспирације хрватског дела КП Хрватске против Срба, већ само један од многих унутарпартијских сукоба (Linta, 2003).

Обарањем мита – и то мита о надбискупу Алојзију Степинцу као невиној жртви комунистичког режима и мученику који је осуђен неправедно, због злочина које уопште није починио – бави се још једна књига о којој је писано у С/КЛ, *Степинац у Лепоглави*. Њен аутор Дане Мирић, лични надбискупов чувар током његовог боравка у Лепоглави, један је од, како је наведено у приказу, „најпозванијих људи који треба да, на основу сопственог искуства, оборе лажна сведочења острашћених непријатеља Југославије, југословенства, заједништва југословенских народа и, посебно, Срба.“ Мирић је демитологизовао тај период Степинчевог живота, уверљиво раскринкавајући небројене измишљотине и фалсификате. Закључено је да је успео да разоткрије читаву мрежу лажи која је исплетена у вези с питањем заточеништва и смрти Алојзија Степинца, али да то, нажалост, неће спречити снаге које теже рехабилитацији усташтва да раде на реализацији својих мрачних намера (Vožić, 2012).

Управо је бујање усташтва крајем 20. века довело до егзодуса српског народа с његовог етничког простора на западу Балкана. То је побудило Михајла М. Вучинића да се упусти у проучавање последњег великог оружаног сукоба Срба и Хрвата. Тезу да је приликом њене насилне сецесије од СФРЈ у Хрватској вођен пре свега грађански рат, он је доказао у студији *Грађански рат у Хрватској 1991–1995*, а С/КЛ је о томе одмах известио јавност. У приказу тог дела наведено је да оно указује на најбитнија питања сукоба у Хрватској, на то ко је почео рат, какав је био његов карактер и ко сноси историјску и политичку одговорност за његове последице катастрофалних размера (Golubović, 2006).

Због начина на који је завршена историја југословенске државе, грађанским ратом с великим бројем људских жртава, огромним материјалним губицима и насилним протеривањем Срба из Хрватске, у јавности се често чују гласови како ту државу није ни требало стварати, да је њено формирање било велика грешка коју је српски народ скупо платио. Њима се придружује и глас Предрага Протића, кроз књигу *Између самообмана и заблуда (политички есеји)*. Како нас приказивач обавештава, то је једно од оних дела које не спада у научну историографију, али се бави историографском тематиком. Протић, сазнајемо из приказа, сматра да су Срби уједињењем изгубили свој историјски циљ – без кога ниједан народ не може опстане – погрешно га сматрајући ост-

вареним. А најбољи доказ да је југословенство било погрешан циљ, према том аутору, јесте недовршен процес српске националне интеграције у Македонији, Босни, Херцеговини, Војводини, Црној Гори, Хрватској, Славонији и Далмацији. Одговорност за све те промашаје он приписује српској интелектуалној и политичкој елити која је афирмисала мит о троименом народу. Приказивач је посебно подвукао закључак до кога је дошао Протић: да Срби са Хрватима више не треба да улазе ни у какве интеграције јер је у суштини њиховог националног бића мржња и непријатељство према Србима (Jagodić, 2003).

Да су Хрвати заиста дубоко задојени антисрпством произлази из још једне монографије која је представљена у С/КЛ, *Светила Фрушке горе* академика Динка Давидова. Иако је у књизи дат свеобухватан преглед историје фрушкогорских манастира, приказивач се задржао на оним одељцима који говоре о Другом светском рату, када су Срем и бројни фрушкогорски манастири били под влашћу Независне Државе Хрватске. Током неколико ратних година усташка власт, у садејству с Римокатоличком црквом, осмислила је и спровела програм уништавања силног материјалног и духовног блага српског народа, у циљу затирања свих трагова српског постојања на том простору. Утисак аутора приказа је да је академик Давидов, на основу већ познатих, али и нових података, дао потресну слику стања у коме су се налазили фрушкогорски манастири по завршетку рата (Krestić, 2007).

Потресна је данас и слика Сентандреје – с обзиром на симболичан број Срба који у њој живе – о којој је емотивно, али и врло стручно, писао такође академик Давидов. О његовој књизи *Сентандреја српске повеснице* у С/КЛ је наведено да је у потпуности осветлила време, друштвене, политичке, верске и културне односе, као и услове у којима се у Сентандреји током 18. века – у време када је била на врхунцу развоја – живело, радило и стварало; како је слика тог града „потпуна и уверљива“, да је Давидов „зналачки, са љубављу и лепим осећањем за време, људе и догађаје, описао и дочарао“ (Krestić, 2012).

Док је кроз причу о Сентандреји осветљен део историје Срба у Угарској у 18. веку, кроз изабране текстове Теодора Павловића које је приредио Петар В. Крестић предочено је не само политичко и културно деловање тог водећег српског новинара, издавача и уредника, већ и положај Срба у Угарској, а и шире, у првој половини 19. века. Зато је, пером свог сарадника, С/КЛ изнео став да су прикупљени чланци Т. Павловића „незаобилазан докуменат за проучавање и разумевање времена пре стварања политичких странака“ (Vojinović, 2008).

Само десетак година после Павловићеве смрти познати српски педагог Ђорђе Натошевић објавио је спис *За што наш народ у Аустрији пропада*. Будући да се ради о питању које није нимало застарело, вредело је поновним читањем Натошевићевог списка, у новом издању, проверити да ли су разлози евидентног клонућа српског народа данас исти они због којих је назадовао и пре сто педесет година, или су у међувремену искрсли неки сасвим други разлози, претходним генерацијама потпуно незнани и недокучиви. Зато је потпуно оправдана одлука редакције да неколико стубаца С/КЛ резервише за приказ те књиге. Из њега откривамо да је посустајање српског народа, од Натошевићевог

доба до 21. века, узроковано увек истим процесима, а то су пре свега однорађавање и депопулација. Онеспokoјавајуће делује сазнање, до кога долазимо посредством аутора приказа, да све што је некада евидентирано као мана српског националног бића, српске политичке елите и друштва у целини, постоји и даље, и то у још много злокобнијем и перфиднијем виду (Vučinić, 2008).

Листајући странице С/КЛ у потрази за још неком књигом која би у потпуности оживела прошлост Срба у Хабзбуршкој монархији наилазимо на капиталну синтезу академика Василија Крестића *Срби у Угарској 1790–1918*. У њој је изнета пребогата национална, политичка, верска, друштвена, културна и просветна историја српског народа северно од Саве и Дунава, што књигу чини, каже се у приказу, важним догађајем у српској историографији. *Срби у Угарској 1790–1918* се препоручују будућим генерацијама историчара као путоказ за учење историјског метода и разумевање одговорности коју ће преузети сваки пут када своје историографске радове буду предавали читаоцима (Radojević, 2014).

Поред приказа дела о Србима у Хабзбуршкој монархији, у С/КЛ се наилази и на приказе књига о другим српским земљама. Питање Косова и Метохије дошло је на ред после појаве другог издања монографије Душана Батаковића *Дечанско питање* која се бави занимљивом темом доласка руских монаха у манастир Дечане почетком 20. века и руском управом над овим важним српским манастиром. Појава руских монаха подстакла је процес русификовања метохијских Срба, који је трајао све до одласка Руса из Дечана 1918. Изучавајући ово питање, Батаковић је недвосмислено утврдио како се локални верско-етнички идентитети могу лако мењати и пружио је драгоцен увид у процес изградње нација на Балкану, мишљење је аутора приказа *Дечанског питања* (Marković, 2007).

О животу српског народа у Турском царству, на Космету почетком 20. века, говори и књига Радоша Љушића *Вујкина врата*. У њој се приповеда о сукобу две српске породице у метохијском селу Истоку, сукобу који је однео многе животе и који је ишао на руку Арбанасима и турским властима. Управо та чињеница, подвучена у овој књизи, да су неслога и нејединство зла коб српског народа, највише је мотивисала приказивача да предложи читаоцима да за *Вујкина врата* обезбеде место на полицама својих кућних библиотека (Nedeljković, 2012).

Македонија, средишњи простор средњовековне српске државе, такође се нашла на страницама С/КЛ, кроз приказ петог броја *Вардарског зборника* Српске академије наука и уметности. Зборник, интердисциплинарног карактера, писац приказа похвалио је због добре концепције, односно због обрађивања појединих тема из више углова и на основу различитих извора (Poročić, 2006).

Из шире перспективе и на основу разноврсне историјске грађе домаће и стране провенјенције писао је током своје научне каријере и академик Драгољуб Р. Живојиновић. Када се као плод његових дугогодишњих истраживања појавила књига *У потрази за заштитником. Студије о српско-америчким везама 1878–1920. године*, С/КЛ је одмах учео њену вредност. Саветујући свим

историчарима који се баве или ће се тек бавити српско-америчким односима да Живојиновићево дело уврсте на свој списак обавезне литературе, приказивач им је сигнализирао да ће између његових корица наћи податке о почети-ма међусобних односа САД и Србије, о првом великом сусрету и упознавању те две државе за време Првог светског рата и о односима САД и Црне Горе (Marković, 2011).

Међу најзначајнијим књигама овог тематског блока приказа у С/КЛ, који бисмо могли назвати спољнополитичким, јер у фокусу има односе Србије и Срба с великим силама и њихову политику према Балкану, налазе се још нека остварења Драгољуба Живојиновића. Његово „ватиканско трокњиже“ пружа, како је приметио приказивач, изузетан допринос разумевању међународног контекста Првог светског рата и улоге дипломатије Ватикана у њему (Marković, 2016).

Осим Ватикана, за положај српског народа и развитак српског друштва од особито је значаја био став Француске. То произлази и из приказа монографије Душана Батаковића *Француски извори српске демократије 1804–1914*, у којој се нагласак ставља на идеолошки, политички и правни утицај Француске на Србију. Паралелно с Батаковићевом књигом у истом приказу дат је осврт и на књигу Војислава Павловића *Од Србије до Југославије: Француска и настанак Југославије 1878–1918*, која је највећим делом оријентисана на Први светски рат. Њен главни допринос је, према суду аутора приказа, у томе што је показала да Француска није створила југословенску државу – како гласи распрострањено мишљење – већ да је та држава израсла на темељима српске војне победе и политике Радикалне странке (Stanić, 2016).

Једна од великих сила чија политика током историје често није ишла на руку Србима је и Велика Британија. О односима те државе и Србије Веселин Костић је написао капитално дело *Британија и Србија: контакти, везе и односи 1700–1860*. Концентришући се првенствено на културну историју, али и на дипломатске односе, Костић, читамо у приказу којим је јавност обавештена о изласку његове књиге из штампе, „одмерено и софистицирано, умећем нарације које развејава сувопарност историографије, доноси нам детаљну причу о веку и по односа између Велике Британије и Србије“ (Šofranac, 2015).

Док је В. Костић проучавао британске изворе, Јелица Новаковић-Лопушина је пронашла обимну писану грађу за књигу *Југоисточна Европа у низоземским изворима од 1918. са посебним освртом на подручја насељена Србима*. Поред тога што има филолошки и културолошки карактер, то је дело које се може сматрати и историографским штивом. У С/КЛ се тврди да оно реконструише историјат српско-холандских политичких односа до краја Првог светског рата и да од њега нема значајније књиге о српско-низоземским односима (Glišović, 2003).

За разлику од В. Костића и Ј. Новаковић-Лопушина, Коста Николић, аутор књиге о генералу Дражи Михаиловићу, је историчар. С обзиром на контроверзе које постоје о вођи Југословенске војске у отаџбини и један нов угао гледања на њега који је понудио Николић, није нимало изненађујуће што се у С/КЛ појавио осврт на то дело. У њему је с правом акцентовано да је, можда,

најважнији допринос Николићеве биографије „ђенерала“ то што је у њој говорила друга страна, она која се није могла чути пола века (Novaković, 2006).

Слична констатација изречена је и поводом књиге Бојана Димитријевића *Војска Недићеве Србије*. Аутор приказа те књиге упро је прстом на поједностављену, црно-белу слику прошлости коју су створили режимски историчари за потребе владајуће комунистичке партије која је желела да умањи српске жртве у Другом светском рату. Чињенице које је изнео Димитријевић, међутим, говоре сасвим другачије од онога на чему је инсистирала комунистичка елита, а можда је најважнија та која указује да домаћа управа за време окупације није имала никакву самосталност у одлучивању, већ је била под контролом окупационих власти (Marjan, 2014).

Комунисти, међутим, не само што нису имали милости према генералима Михаиловићу и Недићу, већ су се после доласка на власт сурово обрачунавали с хиљадама људи у којима су видели идеолошке противнике или издајнике. Убедљиво сведочанство о томе оставио је књижевник Драгослав Михаиловић, једна од жртава комунистичке репресије. Његову *Кратку историју сатирања* заиста вреди прочитати, како сугерише писац приказа, јер је у њој обрађен један од најстрашнијих и још увек недовољно осветљених феномена наше нове историје, Голи оток (Ђурић Мишина, 2005).

Препознајући у С/КЛ више тематских блокова приказа и критика о разним проблемима наше прошлости, у досадашњем излагању смо издвојили неколико таквих блокова посвећених питањима која из прошлости допиру све до наше садашњости, непрекидно узнемиравајући духове и будући страсти. Прескачући многа друга занимљива и вредна дела представљена на страницама ове књижевне ревије, верујемо да наш избор ипак даје изванредан пресек стања савремене српске историографије, њених опредељења и домета. Такође, он указује на уређивачку политику С/КЛ и на главне правце интересовања њене редакције која, очигледно, настоји да понуди стручне и поуздане одговоре на све наше запитаности; одговоре који би нам помогли да поново пронађемо себе и лакше изађемо на крај с бројним изазовима и искушењима.

Референце

- Вајагић Д. Р. и Војић С. Д. (2016). Историјске димензије актуелних тема савременог друштва – према писању *Српског/Књижевног листа* (2002–2015). У: Димитријевић В. Ђигић Г. (прir.). *Друштвене науке и савремени свет: тематски зборник радова [са петог међународног научног скупа Наука и савремени универзитет 5, Ниш 2015]. [Том 1]* (223–236). Ниш: Филозофски факултет.
- Вајагић Д. (2009). *Globalna naučna sinteza: Sofija Božić, Srbi u Hrvatskoj 1918–1929*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2008, *Književni list*, 81–83, 17.
- Војић С. & Вајагић Д. Р. (2016). Historical themes in print media in Serbia: Srpski/književni list. In: Daković N., Nikolić M., Rogać Mijatović Lj. (ed.). *Media Archeology: Memory, Media and Culture in the Digital Age* (221–235). Beograd: Faculty of Dramatic Arts.

- Božić S. (2007). Obnova časopisa: Srpsko-dalmatinski magazin, Zagreb–Split, 2006, 211 str., *Književni list*, 64, 13.
- Božić S. (2009). Ozbiljna naučna studija: Dr Irena Arsić, Srpska pravoslavna crkva u Dubrovniku do početka XX ve,a Eparhija zahumsko-hercegovačka i primorska, Trebinje – Srpska pravoslavna crkvena opština, Dubrovnik – Ars libri, Beograd, 2007, *Književni list*, 79–80, 8.
- Božić S. (2010). Nezaobilazna knjiga: Irena Arsić, Dubrovačke teme XIX veka, knjiga I, Beograd, 2009, *Književni list*, 97–98, 8.
- Božić S. (2012). Demistifikacija zatočeništva i smrti Alojzija Stepinca: Dane Mirić, Stepinac u Lepoglavi: zapisi nadbiskupova čuvara, Zagreb, Novi liber, 2011, *Srpski/Književni list*, 2/107, 7.
- Deretić J. (1985). *Almanasi Vukovog doba*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, Vuk Karadžić.
- Đurić Mišina V. (2005). Satiranje protivnika: Dragoslav Mihailović, Kratka istorija satiranja, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, *Književni list*, 40, 13.
- Glišović D. (2003). Nizozemski putopisci o Balkanu: Jelica Novaković-Lopušina, Srbi i jugoistočna Evropa u nizozemskim izvorima do 1918, Beograd, 1999, 352 str., *Književni list*, 11–12, 18.
- Golubović P. (2006). Građanski rat u Hrvatskoj: Mihajlo Vučinić, Građanski rat u Hrvatskoj 1991–1995, Udruženje Srba iz Krajine i Hrvatske i Srpsko kulturno društvo „Zora“, 2005, *Književni list*, 43, 17.
- Jagodić M. (2003). Srpske stranputice: Predrag Protić, Između samoobmana i zabluda (politički eseji), Srbinje – Beograd – Valjevo 2003, *Književni list*, 13, 8.
- Krestić V. (2007). Fruškogorska svetila, *Književni list*, 57, 5.
- Krestić V. (2012). Knjiga je lepa koliko je lepa i srpska Sentandreja: Dinko Davidov, Sentandreja srpske povesnice, SANU, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Vojvodine i „Prometej“, Beograd – Novi Sad, 2011, *Književni list*, 103, 14.
- Linta M. (2003). Sudbina srpskih ministara u Hrvatskoj: Čedomir Višnjić, Partizansko ljetovanje – Hrvatska i Srbi 1945–1950, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Zagreb 2003, str. 487, *Književni list*, 13, 3.
- Marijan V. (2014). Rasvetljavanje jednog zatamnjenog perioda srpske istorije: V. Dimitrijević, Vojska Nedićeve Srbije, Službeni glasnik, Beograd 2014, *Srpski književni list*, 114, 26.
- Marković S. G. (2007). Dečansko pitanje, drugi tom Kosovske trilogije: Dušan T. Bataković, Dečansko pitanje, Beograd, 2007, *Književni list*, 59–60, 8.
- Marković S. G. (2011). Priroda odnosa jedne velike sile i malih država: Dragoljub R. Živojinović, U potrazi za zaštitnikom. Studije o srpsko-američkim vezama 1878–1920. godine, Albatros, Beograd, 2010, *Književni list*, 99, 4.
- Marković S. G. (2016). Vatikanska trilogija akademika Dragoljuba R. Živojinovića. *Srpski književni list*, 14/119, 1, 4–5.
- Nedeljković S. (2012). Mikroistorija istočkih konflikata: Radoš Ljušić, Vujkina vrata. Hronika podgorskog sela Istok, prvi deo, Freska, Beograd, 2011, *Književni list*, 102, 7.
- Novaković A. (2006). Posle pola veka: druga strana: Kosta Nikolić, Dragoljub Mihailović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, *Književni list*, 44, 7.

- Popović R. J. (2006). O prostoru nekadašnje Južne Srbije: Vardarski zbornik 5, SANU, Međuodjeljski Vardarski odbor, urednik Vladimir Stojančević, Beograd, 2006, *Književni list*, 47–48, 7.
- Prpa-Jovanović B. (1988). *Srbsko-dalmatinski magazin 1836–1848: preporodne ideje Srba u Dalmaciji*. Split: Književni krug.
- Radojević M. (2014). Putokaz i odgovornost: Vasilije Đ. Krestić, Srbi u Ugarskoj 1790–1918, Matica srpska, Novi Sad, 2013, *Srpski/Književni list*, 8/113, 13.
- Ređep D. (2005). Ni nalik na siromašne rođake: Dejan Medaković, Srbi u Zagrebu, „Prometej“, 2004, *Književni list*, 31, 15.
- Stanić V. (2016). Diplomacija duha: Dušan T. Bataković, Les sources françaises de la démocratie serbe (1804–1914), CNRS Éditions, 2013; Vojislav G. Pavlović, De la Serbie vers la Yougoslavie. La France et la naissance de la Yougoslavie 1878–1918, Institut des études balkaniques, Académie serbe des Sciences et des Arts, 2015, *Srpski književni list*, 16/121, 10.
- Vitošević D. (1990). *Srpski književni glasnik 1901–1914*. Novi Sad, Beograd: Matica srpska, Institut za književnost i umetnost, Vuk Karadžić.
- Vojinović S. (2008). Duh vremena u prvoj polovini 19. veka: Petar V. Krestić, Izabrani tekstovi Teodora Pavlovića, Beograd, Istorijski institut, 2007, *Književni list*, 67, 17.
- Vučinić M. M. (2008). Stopedesetogodišnje poruke: Đorđe Natošević, Za što naš narod u Austriji propada, Sanimeks, Edicija Isidorijana, Beograd, 2007, *Književni list*, 70, 17.

THE REVIEWS AND CRITIQUES IN *SERBIAN/LITERARY JOURNAL*: SOURCES FOR THE STUDY OF CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY

In the *Serbian/Literary Journal*, a journal of literature, culture and social issues which on the media scene in Serbia existed since 2002, the history is present in several ways. In one of the important column in the *Serbian/Literary Journal*, dedicated to the reviews and critiques, in addition to the literary works and monographs, synthesis and proceedings in the field of historiography are also represented. Next to the books written by the local authors, associates to this column provide reflections on the works of foreign authors, both those dealing with issues of general history and methodology of historical science, and those who study the Serbian history. Presented publications refer to the different historical periods, spanning from the ancient times to the present day. In this paper we analyze the column of reviews and critiques perceiving it as a source on the basis of which we can come to know about the topics dealt with in contemporary historiography, and as well as the manner in which these issues are processed and the results achieved. It also indicates the editorial policy of the *Serbian/Literary Journal* and the main directions of interests of its editorial board.

Key words: *Serbian/Literary Journal*, reviews, critiques, historiography, historians

Бојан В. Симић¹
Институт за новију историју Србије

Izvorni naučni rad
УДК 94:050 ТОКОВИ
ИСТОРИЈЕ“2006/2015“

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ 2006–2015, АНАЛИЗА САДРЖАЈА

Апстракт: У раду се анализира садржај часописа *Токови историје* који издаје Институт за новију историју Србије у периоду од 2006. до 2015. Акцент је стављен на квантитативну анализу продукције часописа у десетогодишњем периоду, структуру самих издања, као и позиционирање часописа у домаћој стручној јавности.

Кључне речи: Институт за новију историју Србије, Токови историје, часопис, историографија.

Часопис *Токови историје* се редовно објављује у различитој форми и под различитим именима од 1967. године. У прво време излазио је као зборник радова *Токови револуције* (до 1973), као заједничко издање три института за историју радничког покрета, републике Србије и покрајинских института Косова и Војводине. Од 1973. до 1989. зборник је излазио као самостално издање Института за историју радничког покрета Србије (од 1992. Институт за новију историју Србије) и то као годишњак (*Пола века Института* 2008: 9–38). У периоду 1990–1992. издаје се часопис под називом *Токови* да би 1993. он добио садашње име *Токови историје*. Поменута година била је значајна и због тога што су корице часописа добиле свој препознатљив дизајн који се одржао и до данас, а часопис је формално почео да излази као двоброј.²

У званичној библиографији која је публикована 2008. године пописани су сви прилози издати у периоду 1967–2007. и њихов број је износио 885 (Цвејић 2008). У наредном седмогодишњем периоду на основу наших анализа дошли смо до закључка да је публиковано око 480 прилога. Дакле, можемо да закључимо да је од почетка излагања закључно са 2015. годином часопис *Токови историје* објавио је више од 1.360 различитих прилога.

На почетку ћемо изнети неколико информација о начину функционисања часописа *Токова историје*. Сви радовиза објављивање се примају путем електронске поште³ и осим приказа и информација шаљу се на две стручне

¹ bojan.simic@inis.bg.ac.rs

² Од 1997. часопис се води као четворброј, али због финансијске ситуације, до 2000. године издате су само две свеске 1997. године.

³ Часопис је од 2012. године отворио сопствену e-mail адресу: tokoviistorije@gmail.com док су у

рецензије које су анонимне. Рецензенте одређује редакција. Према списку објављеном у последњој анализираној свесци 3/2015. можемо закључити да су рецензенти радова већином научни радници ван института (22 од 32 или 68,75%), док сарадници института чине готово трећину изабраних рецензента. Анализом поменутог списка можемо утврдити да значајну већину рецензента чине стручњаци из институција које финансира Република Србија (87,5%), док је свега четворо везано за институције из иностранства (12,5%). Ово, наравно, делом има везе и са тим, као што ћемо видети, да су радови који се публикују у часопису већином на српском језику. Од броја 2/2015. *Токови историје* су усклађени са Актом о уређивању научних часописа које је прописало Министарство просвете, науке и технолошког развоја.⁴ То се пре свега односи на квалификацију прилога из рубрика „Чланци“,⁵ увођења списка литературе за сваки чланак, као и цитирање по „чичашком стилу“ (*The Chicago Manual of Style*). Часопис је доступан и на сајту института <http://www.inisbgd.co.rs/publikacije2> (од броја 1/2005) а у току је израда и самосталног сајта часописа који би требало да буде доступан од краја 2016. године.

Часопис је у целокупном посматраном периоду задржао фактички исту категорију код Министарства за просвету, науку и технолошки развој М51 – часопис врхунског националног значаја.⁶ Да бисмо боље сагледали редовност излажења часописа упоредићемо га са другим домаћим часописима из исте категорије. На последњој објављеној листи часописа Министарства за 2014. годину из области хуманистичких наука: историје, археологије и етнологије налази се укупно 73 часописа од којих је у категорију М51 сврстано њих 21, а међу њима је претежно историјских – њих девет: *Београдски историјски гласник*, *Војноисторијски гласник*, *Глас САНУ – Одељење историјских наука*, *Зборник Матице српске за историју*, *Историја 20. века*, *Историјски часопис*, *Истраживања* и *Токови историје*.⁷ Насупрот другим наведеним часописима, *Глас* не излази редовно,⁸ док је *Београдски историјски гласник*, часопис

ранијем периоду радови примани преко мејла Института: inis@ptt.rs.

⁴ *Акт о уређивању научних часописа*, датум приступа 1. новембар 2016; <http://www.mpn.gov.rs/casopisi/>

⁵ Поменути акт прописује следеће четири категорије: 1. Оригиналан научни рад (рад у коме се износе претходно необјављивани резултати сопствених истраживања научним методом); 2. Прегледни рад (рад који садржи оригиналан, детаљан и критички приказ истраживачког проблема или подручја у коме је аутор остварио одређени допринос, видљив на основу аутоцитата); 3. Кратко или претходно саопштење (оригинални научни рад пуног формата, али мањег обима или прелиминарног карактера); 4. Научна критика, односно полемика (расправа на одређену научну тему заснована искључиво на научној аргументацији) и осврти.

⁶ Према листи категоризованих часописа *Токови историје* је од 2006. у Р52 категорији, да би се означавањем са М51 почело од 2008. године.

⁷ *Категоризација часописа*, датум приступа 5. новембар 2016; <http://www.mpn.gov.rs/casopisi/>

⁸ По расположивим подацима из каталога Народне библиотеке у наведеном периоду часопис је изашао 2006, 2008, 2010, 2012. и 2015. године.

Одељења за историју Филозофског факултета у Београду, покренут тек 2010, те неће бити узет у разматрање за период 2006–2015. На основу личног увида, као и података из Дигиталног репозиторијума Народне библиотеке,⁹ резултати су следећи:

Табела бр. 1: Број издатих свезака историјских часописа из категорије М51 у периоду од 2006-2015.

Година	Годишњак за друштвену историју	Историјски часопис	Историја 20. века	Истраживања	Зборник МС за историју	Војноисторијски гласник	Токови историје
2006	1	1	2	1	2	1	3
2007	1	2	2	1	1	1	3
2008	1	2	2	1	1	2	2
2009	3	1	2	1	1	2	2
2010	3	1	3	1	2	2	3
2011	3	1	3	1	1	2	2
2012	3	1	3	1	3	2	3
2013	3	1	2	1	2	2	3
2014	2	1	2	1	2	2	3
2015	3	1	2	1	2	2	3
Укупно	23	12	23	10	18	18	27

Из наведеног видимо да су *Токови историје* најредовније и најчешће издање неког историјског часописа у Србији у последњој деценији. То се може тврдити и када се узму у обзир историјски часописи више категорије као што су *Зборник радова Византолошког института САНУ* (М23) и *Balkanica* (М24), који излазе једанпут годишње.¹⁰ Осим током 2008, 2009. и 2011. *Токови историје* су у обрађеном периоду излазили у три свеске годишње, што је свакако захтевало озбиљан напор од редакција које су водиле часопис. Стандардизација техничких елемената, начин функционисања часописа и редовност излажења знатно су допринели да се *Токови историје* у октобру 2016. нађу на међународној ERIHPLUS листи часописа.¹¹

Парцијална анализа садржаја часописа *Токови историје* рађена је у два скорашња историографска рада. Први у библиографији часописа која је изашла 2004. године под уредништвом Владана Јовановића на свега неколико страница и она је обухватала период од 1993. до 2003. Друга у веома критичкој књизи покојног професора са Катедре за општу савремену историју Филозофског факултета у Београду Мирослава Јовановића *Криза историје* у којој је анализа обухватала период од 2003. до 2008. за чланке и од 2003. до 2007. за приказе.

⁹ Дигитални репозиторијум Народне библиотеке Србије, датум приступа 7. новембар 2016: <http://repositorijum.nb.rs/>

¹⁰ *Зборник радова Византолошког института САНУ* је током 2013. издао две свеске.

¹¹ Тај податак истакнут је у импресуму часописа од броја 2/2016. Видети и на сајту организације: *Download current list of ERIH PLUS approved journals*, датум приступа 11. новембар 2016: <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/listApproved>

Поред *Токова историје* обрађују се још три домаћа часописа категорије врхунског националног значаја (M51): *Историја 20. века*, *Зборник Матице српске за историју* и *Историјски часопис*.¹² У нашој анализи позиваћемо се на поменуте радове када будемо желели да упоредимо утврђено стање за период од 2006. до 2015. са оним које му је претходило и са којим се делимично преклапа (у случају рада професора Јовановића у прве три, односно прве две године обухваћене нашом анализом).

Занимљиво је да је година почетка овог истраживања – 2006, била уједно и прва година у практично четрдесетогодишњој историји часописа када је он изашао у три свеске, што је од тада постављено као стандард који се углавном поштовао (две свеске годишње изашле су 2008, 2009. и 2011). Поменута година била је друга за редакцију под уредништвом Радмиле Радић.¹³ Анализа обухвата тачно десет година и три различите редакције (2009–2012, главни уредник: Миле Бјелац;¹⁴ 2012–2015, главни уредник: Гордана Кривокапић Јовић).¹⁵ У обрађеном периоду од десет година изашло је укупно 27 свезака са 659 различитих прилога, па се гледајући из тог угла то може сматрати и најплоднијим периодом у историји часописа. Поређења ради у временском раздобљу 1993–2003. изашло је укупно 15 свезака, што је готово дипломање. Разлози за такво стање могу се наћи у чињеници да је период од 2006. до 2015. био нешто стабилнији у политичком и економском смислу од оног током деведесетих, као и у томе да се број сарадника Института фактички удвостручио.¹⁶

На почетку ћемо представити број прилога по рубрикама у наведеном периоду. У циљу сажимања учињена су и нека мања логична спајања. Тако су рубрике „Сећања“ и „У знак сећања“ спојене у једну, као и једнократна рубрика „Критике“ која је по свом садржају одговарала ономе што је у наведеном периоду објављивано у рубрици „Историографија“, па је њој и прикључена. Такође треба напоменути да је рубрика „Истраживања“ била актуелна у периоду од 2006. до

¹² Део поменутог рада који се односи на анализу садржаја радова објављених у водећим рубрикама: студије, расправе, огледи, истраживачки и стручни прилози штампан је и у часопису *Историја 20. века*. М. Јовановић, „Савремена српска историографија: Карактеристике и трендови“, *Историја 20. века*, бр. 1/2010, 183–192.

¹³ Редакцију су чинили још и: Дубравка Стојановић, Владан Јовановић, Стеван Павловић (Саутемптон), Јан Пеликан (Праг), Јелена Гускова (Москва), Диана Мишкова (Софија) и секретар Владимир Цветковић.

¹⁴ Редакцију су чинили још и: Драган Богетић, Дубравка Стојановић, Вера Гудац-Додић, Владан Јовановић, Мира Радојевић, Стеван Павловић, Јан Пеликан, Јелена Гускова, Диана Мишкова, Владимир Гајгер (Загреб), Светозар Рајак (Лондон) и секретар Петар Драгишић.

¹⁵ Редакцију су чинили још и: Драган Богетић, Дубравка Стојановић, Мира Радојевић, Слободан Селинић, Стеван Павловић, Јан Пеликан, Јелена Гускова, Диана Мишкова, Владимир Гајгер, Светозар Рајак и секретар Александар Стојановић. Од 2014. место секретара заузео је Бојан Симић а од 2015. члан редакције је Александар Животић.

¹⁶ У периоду од 2002. до 2012. године у Институт за новију историју Србије примљено је чак 20 сарадника.

2009. године (закључно са бројем 1/2009) и у њој су се углавном објављивали истраживачки радови млађих сарадника. Од броја 2/2009. такав тип прилога публикован је у рубрици „Чланци“, тако да је сасвим логично да се прилози из ове две рубрике рачунају заједно у збирном прегледу.

Табела 2: *Тип и број прилога у часопису Токови историје (2006–2015)*

Тип прилога	Број	Процент
Чланци (са Истраживањима)	244	37,03 %
Историографија	35	5,16 %
Грађа	32	4,86%
Научни живот	79	11,99%
Прикази	227	34,47%
In memoriam	12	1,82%
Погледи	9	1,37%
Интердисциплинарна истраживања	4	0,61%
Есеји	3	0,46%
Сећања	2	0,30%
Методологија	1	0,15%
Прилози	9	1,37%
Научна полемика	2	0,30%
Укупно	659	100 %

Као што можемо видети објављени прилози (659) разноврсни су, а у поређењу са десетогодишњим периодом (1993–2003) њихов број је више него двоструко већи. Да подсетимо у наведеном периоду објављеноје: 95 оригиналних научних радова и 37 расправа, седам есеја, седам биографија, 13 текстова грађе и докумената, 20 информација, 15 историографских осврта и 157 приказа и критика (*Библиографија 1993–2003*, 3). Од укупног броја прилога за период 2006–2015. њих 315 (47,8%) написали су доктори наука што радовима даје на тежини. Што се тиче осталих прилога око половине су написали аутори са титулом магистра, а око једне четвртине прилога у посматраном периоду написали су они са нижим образовањем, пре свега дипломирани историчари, магистранти и докторанди.

Имајући у виду да се током година мењао фонт, писмо и проред којим је издаван часопис број страна сваке свеске не би нам пружио прецизан увид у квантитет одређених бројева и годишта. Из истих разлога ни поређење са другим сличним часописима не би било најпозданије. Реалнију слику даће нам број прилога који је објављиван током одређених година што можемо видети у наредној табели:

Табела 3: Укупан број прилога по годинама у часопису *Токови историје* (2006–2015)

Година	Број прилога	Процент
2006	92	13,96%
2007	86	13,05%
2008	80	12,14%
2009	50	7,58%
2010	63	9,56%
2011	47	7,13%
2012	74	11,23%
2013	69	10,47%
2014	51	7,74%
2015	47	7,13%
Укупно	659	100%

Период од 2006–2008.далеко је најплоднији гледајући број објављених прилога (258), што је око 40% од свих прилога у обрађеном десетогодишњем временском интервалу.У каснијем периоду број прилога био је углавном значајно мањи, нарочито 2011.и 2015. године.

Од укупног броја прилога од 2006.до2015. њих 412 (62,52%) написали су сарадници Института,док су спољни сарадници били аутори 247 (37,48%) прилога.¹⁷Дакле, генерално ради се о нешто више од трећине уплива аутора са стране.Ипак, када се погледа само рубрика „Чланци“ долазимо до приличнодругачије слике. Спољни сарадницису у рубрици „Чланци“ (укључујући и „Истраживања“)објавили 125 од 244 рада што чини укупно 51,23% те врсте прилога.¹⁸ Највише радова са стране у односу на радове из Институтау поменутој рубрици било је објављено 2011 (12 од 17, 70,56%) и 2008 (15 од 22, 68,18%). Наведене цифре јасно говоре о отворености часописа за спољне сараднике, што смо на најбољи начин могли да констатујемо подацима везаним за, за многе истраживаче, најатрактивнију рубрику „Чланци“.¹⁹

Токови историје су часопис који претежно објављује радове везане за историју XX века,али као што ћемо видети није занемарљив ниброј радова из ранијег периода. За анализу смоузели класичну поделу на Међуратни период, Други светски рат и период после Другог светског рата, док смо за претходнивременски период направили одредницу „XIX век до 1918. године“, јер радова везаних за историју Првог светског рата готово да и није

¹⁷ Највећи број прилога у часопису *Токови историје* у периоду од 2006.до 2015. објавили су: Зоран Јањетовић, Слободан Селинић и Александар Животић по 26.

¹⁸ У спољне сараднике рачунали смо и радове сарадника који ће у каснијим годинама бити ангажовани на пројектима Института, али који у тренутку објављивања конкретног рада то нису били.

¹⁹ Прилози у рубрици чланци у обрађеном периоду бодовали су се са три бода од стране одговарајућих комисија Министарства.

било у обрађеном периоду.²⁰У последњу категорију, формулисану као „Дужи временски оквир”, уврстили смо радове који су у значајној мери својим садржајем прелазили наведене оквири и обухватали барем два наведена временска периода.

Табела бр. 4: *Подела прилога по хронолошким периодима*

Хронолошки период	Број прилога	Процент
XIX век до 1918. године	20	7,25%
Међуратни период	72	26,09%
Други светски рат	28	10,14%
После Другог св. рата	144	52,17%
Дужи временски оквир	12	4,35%
Укупно	276	100%

*Прилози су из рубрика „Чланци“, „Истраживања“ и „Грађа“.

Из наведеног видимо да су радови везани за историју после Другог светског рата апсолутно доминантни и да их је више него свих осталих заједно. У поменутој групи радова највише је оних који се баве темама из Хладног рата. Овај податак није неочекиван јер се ради о једном интересантном периоду за који је грађа добро сачувана и сређена, а иочињеници да је у скорије време интензивирана и сарадња са колегама из иностранства, посебно из земаља некадашњег совјетског блока.²¹Из наведених разлога такав тренд можемо очекивати и у годинама које долазе, као и због чињенице да се све више младих истраживача окреће том периоду.

Да бисмо анализирали унутрашњу структуру часописа неопходно је да погледамо однос између две најсталније и најбитније рубрике у њему – „Чланци“ и „Прикази“ – које, као што смо видели, чине заједно више од 70% укупног броја прилога у обрађеном периоду.²²

Табела 5: *Однос између чланака и приказа по годинама у часопису Токови историје (2006–2015)*

Година	Чланци	Прикази	Однос
2006	32	35	-3
2007	27	29	-2

²⁰ У такве прилоге спадају пре свега два прилога из рубрике „Грађа“: Александар Лукић, „Из ратне преписке Љубомира Стојановића. Четири писма Николи Стојановићу 1917. и 1918.“ из броја 3/2010. и Алексеј Тимофејев, „Руси на обалама Саве 1914–1915. Улога руских морнара и минера у одбрани Београда 1914–1915.“ из броја 1/2014.

²¹ Као пример може да послужи и податак да су крајем септембра 2016. године у размаку од само неколико дана одржана два међународна скупа у Београду, један који је организовао Институт за новију историју Србије са колегама из Москве, а други, већ традиционални, који је организовао Институт за савремену историју са колегама са Универзитета у Бидгошћу (Пољска).

²² У броју 2/2015.то су и једине две рубрике у часопису.

2008	22	29	-7
2009	17	17	0
2010	21	25	-4
2011	17	17	0
2012	34	19	+15
2013	30	19	+11
2014	25	18	+7
2015	19	19	0
Укупно	244	227	+17

Из наведеног се јасно уочава тренд смањивања број приказа у часопису. Док је у периоду 2006–2011. број приказа био већи или једнак броју чланака, у периоду од 2012. број чланака је значајно већи (2015. у томе чини изузетак), што у крајњем збиру и доноси већи број прилога у рубрици „Чланци“ у односу на рубрику „Прикази“. На пад броја објављених приказа без икакве сумње утицала је и чињеница да се њихово објављивање небодује од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја што је демотивисало истраживаче да их пишу. Наравно, одговорност за такво стање носе и сами истраживачи.

Из приложене табеле видимо да је највише чланака објављено у три свеске 2012. године, а да ја најмањи број забележен последње године посматрања 2015. Поменуте 2012. забележена је и највећа разлика између броја објављених чланака и приказа. Аутори у рубрици „Чланци“ у обрађеном периоду већински су били домаћи аутори (200 од 244 чланка или 81,97%). У периоду од 2006. до 2015. године није било године у којој нису објављивани радови страних аутора, а чак суретке и свеске у којима се то десило (три од 27). Највише радова страних аутора било је у току 2006 (осам) а најмање 2015 (два). Страни аутори били су заступљени са 18,03% радова у последњем десетогодишњем периоду, што се у главним цртама поклапа са анализом коју је професор Јовановић објавио у свом поменутом раду за период 2003–2008, где наводи 25 од 126 или 19,84% таквих прилога. Занимљиво је да је број аутора из иностранства у *Токовима историје* био далеко већи у поређењу са другим домаћим часописима исте категорије М51: *Историје 20. века* (7 од 96 или 7,30%), *Зборника Матице српске за историју* (ниједан текст страног аутора) и *Историјског часописа* (5 од 114 или 4,39%). (Јовановић, Радић, 2009: 60). Треба истаћи и то да су у последњим годинама објављена и три рада која се тичу историје Кине у Хладном рату еминентних кинеских аутора.²³

Идентичан је и број радова на страним језицима који су објављени у *Токовима историје* у периоду од 2006. до 2015, и он износи 44 од 244. Одмах треба напоменути да је ово поклапање случајно јер је значајан број домаћих аутора објављивао радове на енглеском (Зоран Јањетовић, Вера Гудац Додић, Владан

²³ Ради се о радовима „Заокрет налево кинеске спољне политике од касних 50-их до 1962“ аутора професора Ниу Ђуна и два чланка ауторке Хе Јенђинг „Почетак кинеске дипломатије: Дипломатска активност кинеског комунистичког режима током сибанпо периода (мај 1948 – март 1949)“ и „Кинеско-амерички амбасадорски разговори и самит у Женеву 1955. године: Дипломатска постигнућа НР Кине остварена уз помоћ Совјетског Савеза“.

Јовановић, Бојан Симић чак четири, и др), док су радови већег броја страних аутора објављени на српском језику (Андреј Едемски, Јан Пеликан, Бисер Банчев, Жељо Јухас и др). Пракса објављивања радова на страним језицима постојала од почетка посматраног периода, а само током 2011. није било текстова на језицима који нису спадали у некад јединствени српскохрватски језик.²⁴ Убедљиво највећи број радова на страним језицима објављен је у броју 3/2014, чак 10, од којих девет на енглеском и један на руском. Поменути број је неформално означио почетак праксе да се сваки трећи број у години објави доминантно на страним језицима.²⁵ Број 3/2015. наставио је поменути праксу иако је број радова на страним језицима, конкретно на енглеском, био нешто мањи - свега шест. Поред најзаступљенијих енглеског (тридесет три) и руског (осам) у обрађеном десетогодишњем периоду радови су објављивани и на бугарском, словеначком и пољском (по један). Без икакве сумње можемо констатовати да је наведени период најплоднији у историји часописа по питању објављивања радова страних аутора, али и прилога на страним језицима.

Као што смо раније утврдили у периоду од 2006. до 2015. укупно је објављено 227 приказа. Од наведеног броја 151 је било на књигу домаћих аутора (66,5%), док је 76 био осврт на књиге страних аутора (33,5%), преведених и у оригиналу. У односу на ранији период (1993–2003) број приказаних књига страних аутора бележи одређени пораст јер је тада приказано укупно 28 књига страних аутора и девет књига објављених у земљама бивше СФРЈ (*Библиографија 1993–2003*, 3). Ипак, морамо закључити да је број објављених приказа с обзиром на растућу светску продукцију, али и домаћу, прилично незадовољавајући и да се дешава да су бројни значајни наслови за историју Србије и Југославије, али и историографију уопште, прошли непредстављени. Књига Масима Букарелија (Massimo Bucarelli) *Мусолини и Југославије 1922–1939* и зборник *Компаративна и транснационална историја* који су уредили Јирген Кока (Коска, Jürgen) и Хајнц Герхард Хаупт (Haupt, Heinz-Gerhard) само су неки од бројних примера.

Као што су показала истраживања у периоду 2003–2007. већина приказа у часопису *Токови историје* била је информативна и афирмативна (од укупно 144 објављена приказа 136 су били афирмативни а 133 информативни) (Јовановић, Радић, 2009: 126). Такав тренд настављен је и у овим радом обухваћеном периоду, али су резултати нешто другачији:

Табела 6: *Квалификација објављених приказа у часопису Токови историје (2006–2015)*

Година	Афирмативни ²⁶	Критички
2006	31	4
2007	27	2

²⁴ У броју 1/2011. објављен је и рад хрватског историчара Владимира Гајгера.

²⁵ Слично се планира и за број 3/2016. који је у припреми.

²⁶ У поменути број улазе и прикази који иако наизглед нису директно хвалили дело о којем говоре, самим својим постојањем послужили су афирмацији конкретне књиге.

2008	29	0
2009	15	2
2010	22	3
2011	17	0
2012	18	1
2013	18	1
2014	17	1
2015	19	0
Укупно	213 (93,83%)	14 (6,17%)

Из наведеног можемо закључити да је број афирмативних приказа био већи од 90% од укупно објављених приказа. Број критичких прилога у којима је аутор приказа навео битне недостатке књиге коју је приказивао или указао на свесно игнорисање историјских извора и литературе о теми о којој је реч је 14. Треба напоменути да је више различитих критичких приказа и анализа одређених књига објављено и у рубрици „Историографија“: Мирослав Свирчевић о књизи Филипа Коена (Cohen Philip), као и анализа више новијих књига по одређеним питањима: Хладни рат, распад Југославије, савремена мађарска историографија о Југославији и слично).

Једна од значајних епизода у животу часописа у неколико последњих година била је и научна полемика између сарадника Института Зорана Јањетовића и Срђана Милошевића која је започета Јањетовићевим критичким приказом Милошевићеве књиге „*Istorija pred sudom: interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića*“ у броју 2/2013. У наредним свескама аутори су на академски начин изнели супротна схватања историјске науке данас и улоге историчара у друштву.

У закључку можемо рећи да је часопис Института за новију историју Србије *Токови историје* у периоду од 2006. до 2015. задржао редовност излагања и своју позицију у домаћој, али и широј стручној јавности. По броју објављених радова наведени период био најплоднији у вишедеценијској историји часописа, а у исто време и *Токови историје* су били домаћи историјски часопис са највише објављених свезака и прилога. Часопис је наставио да окупља сараднике Института, домаћу научну заједницу, али и одређени број научника из региона и света. Број радова објављен на страним језицима, пре свега на енглеском и руском, значајно је повећан у последњих пар година што у комбинацији са *online* доступношћу последњег десетогодишта даје могућност за далеко већу рецепцију часопису будућности.

Литература

- Buccarelli, M. (2006). *Mussolini e la Jugoslavia 1922–1939*. Bari: Edizioni B.A. Graphis.
- Cohen, P. (1996). *Serbia's Secret War. Propaganda and the Deceit of History*. Texas A & M University Press.

- Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives.*(2009). eds. Gerhard. H. G i Kocka. J. New York: Berghahn Books.
- Cvejić, N. (2008). *Tokovi revolucije, Tokovi, Tokovi istorije, Bibliografija 1967–2007.*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Jovanović, M., Radić, R. (2009). *Kriza istorije – srpska historiografija i društveni izazovikraja 20. i početka 21. veka –*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju
- Jovanović, M. (2010). „Savremena srpska historiografija: Karakteristike i trendovi“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2010, 183–192.
- Milošević, S. (2013) *Istorija pred sudom: interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića*, Beograd: Fabrika knjiga.
- Pola veka Instituta za noviju istoriju Srbije 1958–2008.*(2008). (ur. M. Mitrović). Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Tokovi istorije, Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije, Bibliografija 1993–2003.* (2004). (ur. V. Jovanović). Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije

“TOKOVI ISTORIJE” (CURRENTS OF HISTORY) 2006–2015, CONTENT ANALYSIS

Abstract: In this paper, content of journal “Tokovi istorije” (*Currents of History*) has been analyzed in the period from 2006 to 2015. Journal is published by the Institute for recent history of Serbia. The topic of analysis was its structure, quantity of its production during ten-year period, as the current place that “Tokovi istorije” is occupying in the Serbian and international scientific community.

Key words: Currents of History, Institute for Recent History of Serbia, journal, historiography

Summary: “Tokovi istorije” (Currents of History) is a peer-reviewed academic journal published by Institute for Recent History of Serbia. The journal was originally founded in 1967. Ministry of Education, Science and Technological Development categorized “Tokovi istorije” as leading journal of national significance (M51). In ten years period, from 2006 to 2015, 27 issues had been published by three different Editorial Boards. Few hundred articles had been published in dozen different categories of which the most regular were: Articles, Sources, Research and Reviews. Historians and other scientists had the opportunity to express themselves in other categories like: Historiography, Essays, Views, and Discussions. In the period under review, many different scientists of different generations, from country and abroad, published in the journal. During the examined period, “Currents of History” remained the most regular and one of the most respected history journals in the country, region and in the international community.

ТЕМИСТОКЛОВО ДРЖАВНИШТВО – ОД ОЛИМПА ДО ПОНОРА

Апстракт: Тема овог рада биће државништво једног од најзначајнијих државника Атине, Темистокла. Циљ рада је приказивање Темистокла, не само као способног војсковође, већ као значајне личности атинске државности у време његовог успона, која је достигла врхунац победом код Саламине. Ослањајући се на доступне наративне и документарне изворе, али и стручну литературу, покушаћемо у овом раду да дескриптивном методом прикажемо успон и почетак пада једне од најзначајнијих личности Атине. У раду ће бити приказан Темистоклов пут од доласка на место архонта 493. г. п. н. е. до битке код Платеје 479. г. п. н. е, када бива смењен са места стратега и почиње његово државничко слабљење. Такође, даћемо приказ Темистоклових државничких идеја и иновација значајних за Атину, као што су градња луке Пиреј, моћне флоте, атинских бедема, стварање Атине као једног од најзначајнијих трговачких центара. На основу целокупног приказа у овом раду, покушаћемо на крају да утврдимо да ли је Темистокле заиста био државник вредан бесмртне славе, каквом га величају антички извори.

Кључне речи: Темистокле, Атина, Пиреј, флота, декрет.

Античка Грчка, са Атином као својим главним представником, била је колевка цивилизацијског развоја у разним сферама друштвеног живота, међу којима је и државна управа. Идеал демократије Атина не дугује само Периклу, већ низу својих ранијих државника, који су дуги низ година градили темељ демократске државности. Демократизација Атине почела је Солоновим и Клистиновим реформама, и наставила низом атинских државника који су непосредно пре рата са Персијом и у току самог рата градили Атински полис. У овом раду приказаћемо једног од најзначајнијих атинских државника који је у V веку п. н. е. прочистио пут Атине ка развоју у један од најмоћнијих полиса Хеладе. Реч је о Темистоклу, личности која је од хероја атинског полиса постала државни непријатељ број један. Посебну пажњу ћемо поклонити архонтату Темистокла у време његовог успона и највеће славе до 479. г. п. н. е., односно до битака код Платеје и Микале.

На самом почетку рада рећи ћемо нешто о Темистокловом животу. Податке о Темистоклу можемо црпети из разних наративних античких извора, као на пример код Херодота, Тукидида, Диодора и др., али је Плутарх један

¹ zhelezmo@gmail.com

од ретких који нам даје податке о његовој младости. Темистоклов отац Неокле био је атински аристократа из рода Леонтида, док је мајка Еутерпа била карског порекла (Plutarh, 1988: Temistokle. 1). Не зна се тачно чији је ученик био Темистокле, али се сматра да је његов учитељ био Мнесифила, учитељ говорништва (Plutarh, 1988: Temistokle. 10). Уколико је ова чињеница тачна, онда се може сматрати да је Мнесифил имао удела у буђењу Темистокловог беседничког талента. Темистоклова државничка каријера почиње доласком на место архонта епонима око 493. године п. н. е., али његов државнички рад прекинуо је рат са Персијом. Победом код Маратона, Атина је стекла углед ослободиоца међу осталим полисима, а сам Темистокле је био стратег у овој битци. Десетак године касније Темистокле је показао своје војно-стратешко знање. Сведочење о овим догађајима нам даје Херодот на првом месту; а затим Плутарх и Диодор са Сицилије (Diodorus, 2010; Plutarh, 1988), који су се ослањали на Херодота (Herodot, 2005). Повлачење Атињана из свог полиса и напредовање Персијанаца довело је до панике међу Хеленима, који су на војном савету изгласали да се војска повуче ка Истму (Herodot, 2005). Темистокле се једини успротивио овој одлуци сматравши да је најбоље сукобити се са Персијом код Саламине, где је простор изузетно узак и где би Хелени сабили персијску флоту на малом простору. Спартанац Еурибијад, главнокомандујући хеленске флоте, сазвао је поново војни савет и применио одлуку у корист Темистокловог предлога. Битка код Саламине 480. г. п. н. е. била је једна од најзначајнијих победа Хелена у Грчко-персијском рату, а вероватно и пресудна за даљи ток рата. Највеће заслуге овог великог подвига су преузели Темистоклови триреми заједно са његовим стратегом. Темистоклова слава достигла је врхунац не само у Атини, већ и у целој Хеллади. Посебне почести Темистокле је добио у Спарти, где је поред дарова добио венац од маслинове гранчице, најлепша кола и пратњу од 300 короија, и тиме постао једини странац који је добио такве почести у Спарти (Herodot, 2005: 8.124). После победе код Саламине, Темистокле више није био учесник Грчко-персијског рата, а у политичком животу Атине учествовао је још неколико година. Темистоклова политичка делатност се прекида остракизмом око 472. г. п. н. е. Остатак живота Темистокле је провео у бекству оптужен за издајништво, а крајње уточиште нашао је код персијског владара Артаксеркса, који му је доделио територије у Магнезији (Tukidid, 2010). У Магнезији је Темистокле окончао свој живот око 460. г.

Пошто смо дали један кратак приказ Темистокловог живота, у даљем раду ћемо детаљније приказати његово државништво у време његовог највећег успона, тј. до битке код Платеје 479. г. п. н. е. Као што смо већ напоменули, Темистокле је на место архонта епонима дошао око 493. г. п. н. е., када почиње његов политички живот и борба са његовим политичким противницима, какви су, примера ради, били Аристид или Мегакл. Међутим, иако није био аристократског порекла као претходно поменути двојица државника, Темистокле је познавао сваког грађанина по срцу (Plutarh, 1988: Темистокле. 5). Повезујући се са наводима Плутарха, Роудс (Rhodes, 2007: 157–158) сматра да је Темистокле са што већим бројем познанстава могао наћи потребну подршку. Грот (Grote,

2000: 160) такође сматра да су наводи Плутарха тачни и да је Темситокле заиста познавао доста људи богатијих од себе. Посматрајући Темистоклово неаристократско порекло, а самим тим и минималнију подршку коју је имао у односу на остале државнике, можемо се сложити да је Темистокле упркос тим недостацима био равноправан такмац осталим атинским државницима тог доба, чиме се потврђују Плутархови наводи. По доласку на место архонта епонима почињу да се истичу Темистоклове државничке и политичке способности. Темистокле је имао визију стварања Атине као најмоћнијег полиса и најмоћније поморске силе Хеладе, а то се могло постићи изградњом моћне флоте и сигурне луке (Plutarh, 1988; Tukidid, 2010). Један од првих Темистоклових подвига као архонта био је почетак градње луке Пиреј. Прва опција за изградњу луке био је Фалерон, који се налазио знатно близу Акропоља (Pausanija, 1994; Tukidid, 2010). Међутим, Темистокле је имао предлог да се лука сагради у удаљенији Пиреј, који је са своје три природне луке и са мирним водама имао већу практичност и бољи положај. Бјури и Мигс (Bjuri и Migs, 2008) у својој *Историји Грчке* потврђују тумачења Тукидида и Паусанија, објашњавајући да је то био један од првих корака ка стварању Атине као поморске силе. Темистокле је, по тврдњама Тукидида (Tukidid, 2010: 1.93), увидео да Атина, као копнена сила, никако не може парирати најмоћнијем полису тог доба, Спарти, па је зато требало искористити своје потенцијале и окренути се ка мору. Доказ да је Тукидидова тврдња тачна представља сведочанство Темистокла, који указује на то да је Темистокле заиста своју политику окренуо ка стварању најмоћније поморске силе Хеладе. Изградњом Пиреја је сам Темистокле показао своју мудрост и визионарство, јер је Пиреј поред погодности за изградњу флоте, био одличан да се искористи и као трговачка лука. У *Оксфордској историји Грчке и хеленистичког света* Мари (Mari, 1999: 260) износи чињеницу да је изградњом Пиреја Темистокле поставио темељ атинске трговине. Такође, Темистоклова идеја била је да се Пиреј добро утврди, али је овај започети грађевински подухват морао да се одложи услед персијске опсаде и настави после битке код Саламине.

Око 487/6. године п. н. е. долази до нових реформи у Атини. Не знамо колика је била улога Темистокла приликом увођења нових реформи, пошто нам извори не дају конкретне податке. Аристотел у свом „Атинском уставу“ (Aristotel, 1997: 22.52). каже да је дошло до промене избора архонта жребом, где су се од више кандидата бирала десеторица, а касније деветорица. Бјури и Мигс (Bjuri и Migs, 2008: 278) претпостављају да је било око 100 кандидата. Ово је вероватно исправна претпоставка, јер се овај начин бирања поклапа са начином бирања Већа пет стотина и са новим начином избора стратега. Бакли (Buckley, 2010) тврди да је Темистокле био један од иницијатора ове реформе, јер су њом на место архонта могли доћи мање познати грађани, који нису били припадници аристократских породица. Ова Баклијева претпоставка је оправдана, јер оваквом реформом долази до слабљења политичког утицаја најбогатијих атинских породица, као на пример Алкмеонида, чији је Темистокле био супарник. Уколико узмемо у обзир да се ова реформа поклапа са остракизовањем Мегакла

из породице Алкмеонида, а за чије остракизовање се сумњичи Темистокле, можемо претпоставити да су ове тврдње Баклија тачне. Како је слабио утицај најугледнијих породица на државне функције, тако је слабио утицај ових породица и на војним функцијама. Из сваке филе је биран по један стратег којим је заповедао полемарх (Aristotel, 1997: 22.52). Вероватно је Аристотел направио грешку наводећи полемарха као заповедника стратега, јер је војна функција полемарха овим реформама ослабила и предата десеторици стратега. Касније ће полемарх имати само судске функције у споровима метека. Ипак, јединствени војни заповедник помиње се у изузетним ситуацијама. Бјури и Мигс (Bjuri i Migs, 2008: 279) закључују да је опасност од подељености команде избегнута увођењем једног врховног заповедника у случају рата или војног похода, а којег је декретом одређивала Скупштина. За разлику од архоната који су се бирали на годину дана, стратеги су могли да се бирају више година за редом на тој функцији. Знајући да су овим реформама, које смо навели, слабили утицаји аристократских породица и створила се могућност да на место архоната и стратега дођу способни, а не аристократски обележени грађани, можемо се сложити са Баклијем да је иза појединих реформи стајао Темистокле.

Изградњом луке Пиреј Темистокле је увидео да будућност и моћ Атине леже на мору, па се требало посветити изградњи морнарице, што представља његову другу значајну иновацију (Plutarh, 1988; Tukidid, 2010). Аристотел, Херодот и Тукидид (Aristotel, 1997; Herodot 2005, Tukidid, 2010) нам наводе да су пронађене нове руде сребра око 483. г. п. н. е. у Маронеји, тачније Лауриону, па је требало да Атињани донесу одлуку шта учинити са новим капиталом. Предлог је био да се 100 талената сребра подели имућним грађанима, чему се успротивио Темистокле кориснијом идејом. Темистокле је предложио да 100 талената сребра добије 100 најимућнијих грађана, под условом да добијен новац искористе за изградњу нових трирема (Aristotel, 1997; Herodot 2005). Темистоклов план је био да се изграде нови триреми који ће бити основна војна снага Атине. Као разлог градње наведена је могућност напада на Атину од стране њиховог најближег конкурента, Егине. Приликом утврђивања тачног броја трирема у изворима постоје извесна неслагања, јер Херодот (Herodot, 2005) сматра да је у питању изградња 200 трирема, док Аристотел и Плутарх (Aristotel, 1997; Plutarh, 1988) кажу да је у питању 100 трирема. Знајући да је Херодот склон нумеричком преувеличавању, то нас може навести на помисао да су Аристотел и Плутарх у праву. Међутим, Херодоту у прилог иде један документарни извор, о коме ће касније бити више речи, а то је Темистоклов декрет (Lagogiampni-Georgakarakos, Bursalis, 2009; Meiggs, Lewis, 1969). У овом декрету се наводи распоред војске пред инвазију Персије у Атици, са наредбом да се распореде 200 тријерарха, сваки на свом броду. Такође се у декрету одређена формација бродова, према којој би 100 бродова требало распоредити код Артемисија, а других 100 бродова да патролирају Атиком, што нас доводи до укупног броја од 200 бродова. Иако је нама доступна Трезенска копија декрета из половине III века, највероватније да подаци у декрету нису измењани, јер је мала вероватноћа да су овако прецизни подаци могли бити промењени, поготову од стране

не-Атињана. Излажући ове чињенице, а знајући и чињеницу да Аристотел у свом делу има доста непрецизности, можемо закључити да је Херодотов податак о броју саграђених трирема тачан. Као што смо рекли, Темистокле је изнео нови предлог пред Ареопаг, на шта је Ареопаг своју одлуку променио у Темистоклову корист. Ехренберг (Ehrenberg, 1960: 85) мисли да је Темистокле идеју за овај начин коришћења залиха сребра пронашао у Тасосу, који је на исти начин користио своје новчане резерве. Иако у изворима немамо овакав податак, ове Ехренбергове тврдње не би требало потпуно одбацити. Могуће да је Темистокле желео неке корисне иновације других полиса да искористи и пренесе на Атину. Увећавање атинске флоте довело је до увођења сиромашнијег слоја грађанства у морнарицу. Ово је поред Темистокла увидео и Аристид, што нам у свом истраживању износи Торли (Thorley, 2004: 62). Темистокле је у току рата са Персијом увео зеугите и тете у морнарицу као веслаче, али их је уводио и на друге ниже и мање плаћене функције. Познато нам је да је у случају рата све становништво полиса било регрутовано, што нас може навести на помисао да је то само била тренутна појава. Међутим, имајући у виду да је дошло до трајног повећања атинских бродова и да су војне дужности обављали само грађани, евентуално и метеци у случају рата, можемо констатовати да су Торлијеве тврдње тачне и да је Темистокле први државник који је зеугите и тете трајно увео у морнарицу. Овај Темистоклов принцип коришћења и давања нижих функција сиромашнијем слоју грађанства наставио је касније Перикле, као један од принципа своје демократије. Темистокле је изградњу флоте сматрао преко потребном ради припремања Атине за много већу опасност него што је бројна егинска флота – опасност од Персије (Tukidid, 2010: 1.26). Ове Тукидидове наводе потврдила је персијска опсада Атине и Саламинска битка 480. г. п. н. е., што је још један доказ изузетне визионарске способности Темистокла. Такође, у периоду између Маратонске и Саламинске битке, Темистокле је постао један од најутицајнијих атинских државника. Доказ за то је низ остракизама у овом периоду. Остракизовање је задесило неке од водећих атинских државника, као на пример Хипарха, 487. г. п. н. е., Мегакла 486. г. п. н. е., Ксантипа 484. г. п. н. е., и Аристида, 482. г. п. н. е. Плутарх наводи да је Темистокле утицао на остракизовање Аристида растурајући гласине о њему (Plutarh, 1988). Вероватно је Темистокле имао утицај на остракизовање Аристида, али сигурно Темистоклово оговарање није било пресудно, како то Плутарх наводи. Закључак Баклија (Buckley, 2010), али и Бјурија и Мигса (Bjuri i Migs, 2008), јесте да је Аристид прогнанан, јер није био сагласан са Темистокловом идејом стварања поморске силе, што је врло могуће. Бакли (Buckley, 2010) се надовезује претпоставком да је Темистокле утицао и на остракизовање Мегакла, јер је тада Темистокле као противник Алкмеонида био у државничком успону, док су сами Алкмеониди тада слабили. Како смо раније навели, реформама 478/6. г. п. н. е. ослабио је утицај аристократских породица на државне функције, а јачао утицај осталог слоја грађанства. Имајући у виду ове чињенице и повезивајући их са Темистокловим непријатељством са Алкмеонидима и њиховим пријатељима, можемо закључити да је Темистокле имао утицај на остракизо-

вање појединих државника. Додатно ову претпоставку потврђује податак да је Темистокле до Саламинске битке постао једна од најмоћнијих фигура атинског полиса. Уколико су наше претпоставке исправне, овим поступцима је Темистокле потврдио своје изузетно државничко лукавство и виспреност.

Темистоклова тврдња у вези са новим сукобом са Персијом се показала исправном. Персија је после слома Јонског устанка заиста кренула ка Хелади. Нећемо даље говорити о успеху Хелена у бици код Саламине и војно-стратешком подвигу Темистокла, већ ћемо се освртнути на један значајни документарни извор пре Саламинске битке, који смо у претходном делу рада поменули. Реч је о такозваном Темистокловом декрету. Највероватније да је творац декрета био Темистокле, по ком носи ово име. Претпоставља се да је декрет настао 480 г. п. н. е., тачније између сукоба код Темпе и битке код Термопила и Артемисија (Meiggs, Lewis, 1969). Нажалост, оригинални документ из овог периода није сачуван, већ нам је доступна само његова копија из прве половине III века п. н. е. у виду мермерне стеле. Декрет је пронађен у Трезену 1959. г., а сам натпис је оштећен са леве стране, јер је вероватно коришћен као грађевински материјал цркве Светог Спаса (Аја Сотеира), где је и пронађен. Копија декрета је вероватно коришћена као пропагандни материјал против македонске власти, а вероватно је био део споменика атинским женама и деци која су се на Трезену населила приликом персијске инвазије Атине. Хамонд сматра да је мермерна стела исечена у Атини и пренета у Трезен као део споменика (Hammond; 2008: 558). Податке о овом споменику даје нам Паусанија у свом „Опису Хеладе“ (Pausaniја, 1994: 2.31). Данас се натпис налази у Епиграфском музеју Атине. Натпис декрета са коментарима подробније су испитивали Мигс и Луис (Meiggs, Lewis, 1969), док нам један од последњих објава натписа дају Лагогиамни–Георгакаракос и Бураселис (Lagogiamni-Georgakarakos, Bursalis, 2009). Према одредбама декрета сви грађани и метеци су морали да евакуишу жене и децу у Трезен, а старије Атињане и покретну имовину на Саламину. Према наредби, тамијаи и свештеници су морали остати на Акрополј да чувају заветне дарове. Затим је регрутована војска на 200 трирема и прикључена спартанским, коринћанским, егињанским и војним јединицама осталих полиса. Одређен је распоред виших и нижих официра према коме су одређени тријерарси за сваки брод. Како се даље у декрету наводи, за сваки брод је одређено 10 епибата и 4 стрелца, док су хиперети одређени жребом. Стратези су били у обавези да упишу остале војнике који служе на сваком броду, Атињане на основу регистра дема, метеке према листи депоноване од полемарха. После распоређивања свих официра и војника на бродовима, морали су се принети заветни дарови Зевсу Панкрату, Атини, Ники и Посејдону Асфалеиосу. Даље су тиреми били подељени у две групе, при чему је група од првих 100 била постављена код Артемисија на Еубеји, а група других 100 је патролирала око Саламине и Атике. Последња одлука у декрету је била помиловање свих остракизованих у задњих десет година, који је требало да се стационирају на Саламини док се не изда другачија наредба. Међу помилованима су били и Темистоклови непријатељи, Ксантип и Аристид. Темистокле је Аристида вратио из прогонства плашећи се

да се не удружи са Персијанцима против њега (Plutarh, 1988: Темистокле. 11). Са овим Плутарховим тврдњама се слаже већина историчара, Бјури и Мигс (Bjuri i Migs, 2008), Гроте (Grote, 2000), Родус (Rhodes, 2006) и др., сматрајући да Темистокле није само Аристида помиловао из тих разлога, већ и остале остракизоване Атињане. Темистокле се са Аристидом договорио да забораве размирице док траје рат, па да у миру наставе своју политичку борбу, на шта је и Аристид пристао (Herodot, 2005: 8.79–80). Овим измирењем са својим противницима Темистокле је показао изузетну политичку флексибилност, а сам декрет нам даје приказ Темистоклових детаљних припрема у случају инвазије и битке са Персијанцима, како на војном, тако и на цивилном плану.

После Темистокловог тријумфа код Саламине и славе коју је стекао у целој Хелади, Темистокле више није био учесник Грчко-персијског рата. Убрзо након примања дарова на име заслуга за победу код Саламине, Темистокле бива смењене од стране Ксантипа (Diodorus, 2010: 11.27.2). Међутим, такав податак у другим изворима не налазимо, тако да ћемо се са опрезом ослањати на њега. Диодор, али и остали извори, не дају нам потребне информације зашто је један од најбољих војсковођа искључен из даљег тока рата, те једино на основу претпоставки можемо извући закључак. Претпоставка Родуса (Rhodes, 2006) јесте да је разлог Темистоклове смене жеља Атињана да се избегне надметање међу државницима, па су због тога дали и другима шансу да се докажу. Грот (Grote, 2000) има другачије тумачење. Он сматра да је у питању била завист Темистоклових политичких противника услед огромне Темистоклове славе у целој Хелади. Гротеова претпоставка делује верније, јер је Темистокле после Саламине, поред старих, добио нове политичке противнике у Атини, као на пример Кимона. Једну од прихватљивих претпоставки Темистоклове искључености из даљег ратовања дају нам Бјури и Мигс (Bjuri i Migs, 2008). Они сматрају да Темистокле после Саламине није био вођа ниједне странке, додајући да је Темистокле политичку славу и војни углед у Хелади изградио без подршке странке. За разлику од Темистокла, Аристид и Ксантип су имали и престиж и положај. Треба додати да су политички савезници Темистокла у овом периоду били или исувише млади или утицајно и политички немоћни, што је био један од разлога његове политичке слабости (Hornblower, 2011). Један од разлога страха од Темистоклове политичке моћи био је низ остракизама осамдесетих година V века п. н. е., на које је вероватно Темистокле утицао. Потврда за то јесте нађени депозит од 190 острака из осамдесетих година V века п. н. е. са Темистокловим именом, када је вероватно спремано његово остракизовање од стране његових противника (Hornblower, 1994; Lang, 1990)². Очигледно да жеља за Темистокловим остракизовањем није јењавала ни после Саламине. Кулминација се догодила око 472. г. п. н. е Темистокловим коначним остракизовањем. Темистоклова политичка каријера запечаћена је његовом оптужбом за издајство, чиме је трајно дискредитован (Lewis, 2008).

² Пронађене остраке у депозиту је писало само четрнаест руку, што потврђује теорију о унапред спрењеном Темистокловом протеривању из Атине.

На основу коришћених извора и литературе можемо констатовати да је Темистокле од времена архонтата до битке код Платеје био изузетно значајан за развој Атине. Доласком на место архонта и својом идејом о стварању трговинске и поморске силе од Атине, Темистокле је унео одређене новине у атинској политици. Изградњом Пиреја и флоте, Темистокле је утро пут којим се Атина развила у један од најмоћнијих полиса Хеладе. Можемо рећи да је Темистокле био демократски настројен. По својим погледима био је ближи Аристиду него осталим својим политичким супарницима, али за разлику од Аристида одлучнији у спровођењу својих идеја у реалност. Увођењем сиромашнијег слоја грађанства у војне функције, Темистокле је покренуо још један демократски правац Атине, који је касније искористио Перикле. Темистоклове демократске погледе су присвојили његови политички противници, чиме се доказује величина и исправност његових политичких идеја. Темистокле је показао изузетну мудрост и политичку умешност, јер је без странке и без аристократског порекла успео да се одржи на највишим државним функцијама и парира својим противницима из најугледнијих атинских породица. Такође, Темистокле је успео да ослаби политички утицај ових породица увођењем низа реформи и утицањем на остракизовање појединих чланова тих породица. Имајући у виду депозит острака припремљен за Темистоклово остракизовање осамдесетих година V века п. н. е., можемо увидети да је Темистокле својим лукавством успео да избори свој останак у Атини. Осујетивши заверенички план својих противника, Темистокле је окренуо ситуацију у своју корист а своје политичке противнике прогнао. Међутим, у ратно време је Темистокле помиловао своје политичке противнике, остављајући личне размирице по страни. У једном од најтежих тренутака у историји Атине Темистокле је овим гестом показао своју узвишеност и државничку флексибилност. Такође, овим гестом је Темистокле показао да су наводи о његовом „циновском егу“ нетачни. Темистокле је један од ретких државника који је у Персији видео потенцијалну опасност по Хелене. Својим декретом је показао војну спремност свог полиса, али и бригу о цивилима и њиховој имовини. Темистокле је после Саламине наставио са изградњом Атине. Утврђивање самог полиса и луке Пиреј, а такође и јачање флоте и развој поморске трговине су подржали и остали атински државници. Можемо видети да су Темистоклове идеје постале општеприхваћене међу атинским државницима. Оснивање Делског савеза 478. г. п. н. е., заснованог на принципима Темистоклове поморске политике, један је од доказа његових мудрих политичких идеја. Међутим, колико му је слава донела углед у Хелади, толико је изазвала завист међу његовим противницима у домовини. На првом месту долази до Темистоклове смене са места стратега, чиме је изузет из даљег тока рата. Касније долази и до дефинитивног краја Темистоклове државничке каријере дуго припреманим остракизовањем и проглашавањем за издајника. Ипак, приказом Темистокловог државништва од 493. г. до 479. г. п. н. е. у овом раду, можемо закључити да је Темистокле одиста био један од највећих атинских државника и једна од најзначајнијих личности, која је дала велики допринос изградњи Атине и њеном израстању у један од најмоћнијих полиса Хеладе.

Референце

Извори:

- Aristotel (1997). *Ustav atinski*. Beograd: Plato.
- Diodorus Siculus (2010). *The Persian wars to the fall of Athens : books 11–14.34 (480 – 401 BCE)*. Austin: University of Texas press.
- Herodot (2005). *Istorija*. Beograd: Dereta.
- Pausanija (1994). *Opis Helade*. Novi Sad: Matica Srpska.
- Plutarh (1988). *Usporedni životopisi*. Zagreb: August Cesarec.
- Tukidid (2010). *Peloponeski rat*. Beograd: Admiral Books.

Збирке натписа:

- Lang M. L. (1990), *The Athenian Agora, vol. 25, Ostraka*. New Jersey: The American school of classical studies at Athens, Preston.
- Lagogiamni-Georgakarakos M, Buraselis K. (2009). *Athenian Democracy speaking through its inscriptions*, Athens: Hellenic Ministry of Culture.
- Meiggs. R, Lewis D. M. (1969). *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B. C*. Oxford: The Clarendon Press.

Литература

- Bjuri Dž. B. Migs R. (2008). *Istorija Grčke: Do smrti Aleksandra Velikog*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Buckley T. (2010). *Aspects of Greek History 750-323 B.C*. London and New York: Routledge.
- Ehrenberg V. (1960). *The Greek State*. New York: Barnes & Noble, INC.
- Grote G. (2000). *A History of Greece: From the time of Solon to 403. B.C*. London and New York: Routledge
- Hammond N. G. L. (2008). The expedition of Xerxes: Thermopylae and Artemisium. In: Boardman J., Hammond N. G. L., Lewis D. M. (editors). *The Cambridge Ancient History vol. IV: Persia, Greece and the Western Mediterranean c. 525 to 479 B.C. (546-563)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hornblower S. Osborne R. (1994). *Ritual, Finance, Politics*. Oxford: The Clarendon Press
- Hornblower S. (2011). *The Greek World 479-323 B.C*. London and New York: Routledge
- Lewis D. M. (2008). Mainland Greece, 479—451 B. C.: From 479 to 461. In: Boardman J., Davies J. K., Lewis D. M., (editors). *The Cambridge Ancient History vol. V: The Fifth Century B.C. (96-111)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mari O. (1999). Život i društvo u Klasičnoj Grčkoj: Privreda. U: Bordman Dž, Griffin Dž., Mari O. (prir.). *Oksfordska istorija Grčke i Helenističkog sveta. (264–273)*. Beograd: Klio.

Rhodes P. J. (2006). *A History of the Classical Greek World 478-323 B.C.* Oxford: Blackwell Publishing.

Rhodes P. J. (2007). *The Greek City States.* Cambridge: Cambridge University Press.

Thorley J. (2004). *Athenian Democracy.* London and New York: Routledge.

Abstract: The subject of this paper is the statesmanship of one of the most important Athenian leaders, Themistocles. The goal of this work is to represent Themistocles not only as a skilled general, but also as an important figure of Athenian politics. By relying on available narrative and documentary resources, as well as secondary works, we will try to describe the rise of one of the greatest public figures of Classical Athens, as well as the beginning of his fall. The paper will show Themistocles' path from his archonship to his relief from the position of strategos of the Athenian army after the victory at Salamis. Moreover, we will represent Themistocles' political innovations like the building of the port in Piraeus, the development of a powerful navy and the turning of Athens into one of the most important merchant centers. Based on all this evidence, we will try to conclude whether or not Themistocles the statesman deserved the glorification he received from ancient historians.

Key words: Themistocles, Athens, Piraeus, fleet, decree

Милош Ђорђевић¹
Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

Izvorni naučni rad
УДК 94(497.11)“17“

ЕВРОПСКЕ ИНСТИТУЦИЈЕ У СРБИЈИ У 18. ВЕКУ²

Анстракт: На основу аустријских извора у Finanz- und Hofkammerarchiv-у о административној управи у Краљевству Србије могуће је реконструирати процес формирања и функционисања Главне царинске управе, као и покретање експлоатације рудног богатства поверено Друштву за експлоатацију рудника. Као једна од најважнијих институција која је деловала у оквиру Београдске Администрације, Главна царинска управа је имала за циљ контролу трговине на граници према Османском царству. Ради тога је основано више царинских испостава широм Краљевства Србије.

С обзиром да је Хабзбуршка Монархија желела да суштински реши питање финансирања њене управе у Краљевству Србије, један од циљева је био покретање експлоатације рудног богатства. У ту сврху су основана два Друштва за експлоатацију рудника Авала и Рудник која су пословала под условима које је уредила Дворска Комора.

Функционисање институција у периоду 1718–1739 године у Краљевству Србије расветљују донекле политику Хабзбуршке Монархије на Балкану и намеру да ту област уреди по свом моделу.

Кључне речи: Администрација, Хабзбуршка монархија, Краљевство Србије, 18. век, Дворска комора.

Образовање чиновништва крајем 17. и у 18. веку било је најважнији чинилац у процесу стварања ефикасне администрације европских сила. Циљ такве администрације је био уједињење државе путем централизације, јачање њене снаге у провинцијама које су владари окупљали и истовремено да контролише рад администрације и поступање према њиховим захтевима. Многобројне дискусије савременика о питању уређења административног апарата у држави тичале су се референци и пожељних карактеристика службеника, с обзиром на то да су некадашње „продаје положаја“ у државној управи чиниле противуслу-

¹ milos.djordjevic@filfak.ni.ac.rs

² Рад је резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије под називом „Модернизација Западног Балкана“ (ев. бр. 177009).

гу самој држави због норми које је одређивао новац или племићко порекло.³ Критеријуми су се ипак временом разрађивали, покушавајући да се установе способности и понашање службеника за рад у државној администрацији као кључном елементу функционисања државе.

Велики проблем у развоју ефикасне администрације био је у државама које су се одликовале хетерогеношћу земаља и народа, слабом повезаношћу са центром и неразвијеном економијом. Хабзбуршка монархија је једнообразност рада своје администрације постигла тек средином 18. века, управо из разлога сталних отпора појединих делова царства централизацији и борбом за очување сопствених установа и права. Модернизацију администрације међу просвећеним апсолутистичким државама обележиле су промене у управној структури и перцепцији јавне власти, при чему владарев суверенитет подржава и ојачава интеграција државног апарата, помоћу којег држава као апстрактна моћ постаје одлучујући иницијатор развоја. Професионализацији и специјализацији управне делатности у 18. веку претходило је стварање јасне хијерархије и нормирање поступака управне процедуре. Када је након завршеног аустро-турског рата и потписаног мира 1718. године у Пожаревцу отпочео процес инкорпорације новоосвојених области, приступило се уређивању најважнијих институција Хабзбуршке монархије које су функционисале у провинцији Краљевство Србије на почетку 18. века и чији је циљ био да се постави стабилан поредак државне управе. Новоосвојена земља Краљевство Србије налазила се под управом представника Дворског Ратног Савета и Дворске Коморе у тзв. неоаквистичкој комисији. У инструкцијама ове комисије као основа се истиче да је цар Карло VI апсолутни владалац и господар свих новоосвојених земаља у рату са Османским царством (Langer, 1889).

Коморски службеници су у оквиру својих овлашћења и обавеза поступали у складу са инструкцијама и на тим основама заснован државни апарат у Краљевству Србије могао је да у великој мери уређује питање насељавања становништва у депопулисаној земљи, као и привредни живот, без ограничења која су постојала у регионима Хабзбуршке Монархије у којима су земљопоседници били приватна лица или црквене власти. Увођење модерних институција Хабзбуршке Монархије, иако за непуних двадесет година, такође открива процес привикавања становништва Краљевства Србије на нови систем управе наког довековног живота у цивилизацијском миљеу Османског царства. Организација суживота нових институција са структурама већ постојеће елите код српског становништва није елиминисала њихову традиционалну улогу посредника између народа и власти, али је проузроковала промене у методама политичког и управног вођства, затим избор и понашање администрације, као и концепцију права и обавеза у јавној служби. Уздизање на лествици краљевих блиских људи почиње се уз добијање друштвених части и заслуга за ранију

³ Дело о томе које карактеристике би државни службеник требало да поседује, шта га препоручује да се образује и какву методологију образовања је потребно спровести у држави, издаје у Бечу Матијас Друмер. Видети: М. Drummer von Pabenbach, "Der" *Vollkommene Regiments: vnd Staats-Beamte*, Wien 1654.

службу у војсци или јавној управи, што представља средство монархијске дисциплине и ауторитета државе. У Србији је о томе директно одлучивао принц Еуген Савојски приликом постављења грофа Одвајера за управника привремене војне управе од окончања ратних дејстава до 1720. године, када се оснива војно-коморска Београдска администрација на чијем је челу постављен принц Карло Александар Виртембершки. Један од најистакнутијих учесника успешне опсаде Београда 1717. године био је одликован орденом златног руна, а публикастика и литература немачког говорног подручја је његовим истицањем умногосте доприносила његовој популарности у царству (Ingrao, 2015; Pavlović, 1901; Popović, 1950).

Фискални разлози навели су Београдску Администрацију да уреди институције које ће водити рачуна о наплати главних дажбина и покретању експлоатације рудника. У раду ће детаљније бити разматрано формирање и функционисање Главне царинске управе, као и покретање експлоатације рудног богатства поверено Друштву за експлоатацију рудника у Краљевству Србије. Трговина која се одвијала преко територије Краљевства Србије је свакако била резултат нове епохе меркантилизма која је настала када је Хабзбуршка Монархија пожаревачким миром (1718) остварила позицију владара на делу Балканског полуострва. Тиме је постигнут највиши циљ меркантилистичких тежњи да се оствари активан трговински биланс у областима где је границу могуће померити (Tremel, 1969). Може се сматрати да је држава поставила себи задатак да се привредни живот подвуче под сталну контролу и регулацију кроз органе власти. На овај начин је најпре монархија успела у намери да се средњовековна градска привреда преведе на државно-националну привреду, где се овај процес догађа паралелно са развојем апсолутистичке централизације. Повећану делатност у подизању домаће привреде Хабзбуршка монархија бележи још након завршетка аустро-турског рата 1664. године и то захваљујући трима протагонистима: Јохану Бехеру, Вилхелму Шредеру и Филипу Вилхему Хернику. У њиховим делима се уобличавају теорије камерализма у којима за разлику од меркантилиста, они испитују и питања државне управе (Adler, 1903; Herbert, 1951). То потврђује и оснивање Оријенталне Компаније након што је Хабзбуршка Монархија склопила трговински уговор са Портом 16. Августа 1718. године (ФНКА SUS Patente 50.2). Ова компанија је своје највеће магацине ван Беча изградила у Београду (Tschugguel, 1996; ФНКА SUS Patente 50.21).

Територија Краљевства Србије подељена у петнаест дистриката чија су насеља потпадала под коморску и војну управу, са краткотрајним изменама, трајала је за читаво време аустријске управе. Управни апарат који је управљао дистриктом био је релативно малобројан, састављен од четири до пет особа. На челу дистриката стајали су провизори, који су у одређеним случајевима обављали и судску и финансијску службу и коме су у дужности помагали, или их замењивали ишпани с двојицом иберреистер-а, нижих чиновника за административне послове. Фискални разлози навели су Београдску Администрацију да уреди институције које ће водити рачуна о наплати главних дажбина и покретању експлоатације рудника. С обзиром на то да се преко територије

Краљевства Србије одвијала веома жива трговинска делатност, нарочито у превозу робе и животиња из Влашке и Молдавије ка Венецији, Дворска комора је област царина уредила међу првим институцијама (ФНКА АНК HF Ungarn Sieb. Kaalvhd., Fasz. 99). Према структури Београдске администратције њен коморски део је имао свој пословни делокруг, па је део који се тицао прихода, чинио и издвојене одељке или секције, од којих је једна била и Главна царинска управа. Установљена је на самом почетку аустријске управе, али је након оснивања Београдске Администрације постала део коморске управе која је обављала финансијске послове (Ђорђевић, 2015). Главна царинска управа је седиште имала у Београду, а своје испоставе широм провинције: Палеж, Гроцка, Смедерево, Пожаревац, Велико Градиште, Параћин, Витановац, Чачак, Рудник, Ваљево, Црна Бара и Шабац (Ресинјаčki, 1983).

Инструкције за Главне царинске управе у Неоаквистичким земљама (Славонији, Краљевству Србије, Темишварском Банату и царској Малој Влашкој), које су објављене у Резолуцији цара Карла VI 1733. године, представљају прворазредни извор за проучавање модерних институција Хабзбуршке Монархије уведене у Краљевству Србије (ФНКА SUS Patente 65/5). Инструкције су биле у служби олакшавања трговине и унапређења и повећања обима трговине, али су такође биле намењене царинским службеницима као врста обуке. У четрдесет и једном члану ових инструкција објашњени су сви поступци које би службеници требало да примене приликом промета људи, животиња и робе. Такође се на крају налазе примери потврда и признаница које су цариници били у обавези да сачине за трговце приликом њиховог преласка границе (ФНКА SUS Patente 65/5).

Међу најбитнијим одредбама овог документа налазе се објашњења о томе како тарифирати оцарињену робу. Увозне, транзитне и извозне царинске тарифе су царински службеници примењивали још 1731. године (ФНКА SUS Patente 65/2). Што се тиче увозних царина, оне су наплаћиване у случају да се роба или животиње из Османског Царства или неке суседне хабзбуршке земље увозе у Краљевство Србије и ту нађу пребивалиште, на било који начин потроше, препродају или прерађују. Транзитне царине су наплаћиване уколико увезена роба није требало да буде конзумирана у Србији и уколико у транзитном периоду до изласка из земље није била ни на који начин измењена или препродавана. И извозне царинске тарифе примењивале су се приликом извоза робе и животиња (ФНКА SUS Patente 65/2). Даље се у инструкцијама објашњава спровођење поступка у случају кријумчарења робе и животиња приликом преласка граница, при чему се посебно наглашава потреба за будним праћењем кретања трговаца са робом од стране иберајтера. Бројне примедбе се односе на сам рад царинских службеника, а уводе се и нови прописи којима се поспешује рад, што показује колико је пажње посвећено уређењу, овог, веома битног сегмента државне управе.

Приходи су се састојали од редовних царинских наплата или такси (Mauth-Geföhlen) чији је износ био највећи део прихода, затим порез на увезено вино (Wein Aufschlag), скеларина и мостарина (Bryck Mauth und Überfuhr Geföhlen),

путарина (*Steeg Recht*) и контрабанд (*Contraband*) (ФНКА SUS Patente 65/2). Сваки од ових царинских прихода је увек исказиван посебно и њега су царинарнице достављале Главној царинској управи углавном тромесечно. Што се тиче издатака царинарница, о њима је водила рачуна Главна царинска управа у Београду. Издаци који су спадали у одржавање процеса рада царинарница односили су се на куповину скела и других пловних објеката, на откуп кола, ванредне издатке за плате, извесне додатне трошкове (*Unkosten*) и друге ситне издатке, као и на редовне плате цариника и скелеција, станарину, поправку и градњу царинских објеката, набавку канцеларијског материјала и путовања, с тим што су се неке од дневница односиле и на људе који нису имали никакве везе са царинском службом (ФНКА SUS Patente 65/2).

Пратећи мере које су у оквиру царинских служби и посебно санитарним комисијама спроводиле Венеција и Француска, током владавина хабзбуршких владара Јозефа I и Карла VI донети су прописи од којих су се најважнији односили на успостављање санитарног кордона на граници са Османским царством. На тај начин је у држави образован нови правац јавне политике, редукован на одређене аспекте јавног регулисања људског живота, који је своје прве обресе између осталог имао и у Србији. Иако су законски акти који су поставили основе политици борбе против заразних болести разматрани и доношени у Бечу, као што је *Pest-Ordnung* од октобра 1710. године, њихова примена и ефикасност се огледала на самој граници, односно у контумацама који су путницима били прва станица приликом легалног преласка границе трговачким друмом. Да су аустријске власти озбиљно схватиле дописе из Млетачке републике о епидемији куге још 1719. године, говори и чињеница да је санитарни кордон одмах успостављен у неоаквистичким земљама и да је донета наредба о бољој контроли границе са Османским царством. Тиме се желело постићи да људи који прелазе границу буду прегледани и контролисани у контумацама на главним трговачким путевима, а да се уз помоћ српске милиције, редовне војске и дистриктских власти кријумчарима онемогуће илегални преласци. Иако су неоаквистичке провинције имале исти државно-правни статус у Хабзбуршкој монархији, али са посебним администрацијама, врховне власти су наредиле да се у случају појаве куге у некој од њих, она изолује новим санитарним кордоном од остатка монархије (KA ZSt MilKom Sanitätshofkommission Bücher 1).

Параћински контумац био је један од најважнијих за аустријске власти, не само због тога што се налазио на тзв. Цариградском друму, већ и због прихода које је Главна царинска управа убирала на основу царинских тарифа. Још у време војне управе у провинцији, генерал Одвајер је 1720. године издао наређење да се изгради контумац, при чему је неоаквистичкој комисији у Бечу предочио нацрте пројекта и прорачун трошкова градње (Mitrović, 1988).

Када је реч о фискалној политици, Београдска администрација је имала у плану да уреди област рударства и коришћење природних богатстава провинције. У Монархији се знало да постоји неколико рудника у новоосвојеним земљама у које би требало послати стручњаке како би испитали њихов потенцијал (ФНКА АНК HF Ungarn, Fasz. VUG 20A). Међу познатијим рудницама у

Краљевству Србије је био Рудник, чији је значај порастао у доба Деспотовине Стефана Лазаревића (1389–1427) и где су се уз сребро копали бакар и олово, као и рудник Авала (рудништа поред Авале), који је отворен око 1420. године (Ковачевић, Динић, 1955). Рудници Кучајна, Мајданпек и Црнајка су такође покренути у периоду аустријске управе, с тим што су били под ингеренцијом администрације Темишварског Баната (Ресинјаčki, 1974; Ресинјаčki, 1976).

Након што је Дворска комора добила многобројна мишљења стручњака о исплативости или неисплативости инвестиције у искоришћавање рудних ресурса у Руднику, и услед процене годишњих извештаја о трошковима производње (ФНКА АНК HF Ungarn, Fasz. VUG 20A), она је одлучила да ипак понуди концесију Друштву за експлоатацију рудника. Разлози за такву одлуку наведени су у извештају „*Notitia Status Servia*“ и били су усмерени на велике трошкове производње, али је указано и на могуће ратно подручје у рудничком дистрикту, с обзиром да је у питању погранична област. У том случају постојала би опасност да се целокупна државна опрема у руднику нађе у рукама непријатеља (ФНКА АНК HF Ungarn Sieb.Kaalvhd. Fasz. 99).

Друштво за експлоатацију рудничког рудника је од Дворског Коморског већа 1727. године добило исцрпан допис о условима под којим се одобрава концесија. У девет тачака потврђени су скоро сви захтеви Друштва, а међу најважнијим ставкама се издвајају слободно коришћење радионица, алата, извађене руде и све што се затекне у руднику на период од шест година. Такође је за исти период друштво добило третман да по највишим ценама продаје олово, гвожђе, злато и сребро, а по истеку тог рока могућност да прерађену руду продаје по цени коју добијају рударски градови Хемниц и Кремница. Уз плаћање три одсто царине, сви наведени метали могли су бити извезени било куда копном или морем преко лука Бакар, Ријека и Трст. Осим тога друштво је могло да се снабдева свим животним намирницама у околини Рудника без плаћања пореза, што је било важно и за све кафане, крчме и пиваре (ФНКА АНК HF Ungarn, Fasz. VUG 20A).

Главни концесионари у Друштву за експлоатацију рудничког рудника су били председник Администрације принц Александер од Виртенберга и његов брат Хајнрих Фридрих, војвода од Виртенберга. Саветник Кох, послат од стране Дворског Коморског Већа, имао је право присуства седницама Друштва, што је значило одређену контролу државе у функционисању овог тела. У писму Александра Виртенбершког од 26. августа 1729. године препоручује се Дворском Коморском Већу да се Адаму Штајдлу (*Schmelzmeister-u*) уступи концесија, што ово Веће и чини августа 1731. године уз готово истоветне услове као и за претходну концесију (Pavlović, 1901).

Међутим, најзначајнији податак је да су у Друштву за експлоатацију рудничког рудника махом били присутни чиновници Београдске Администрације, у виду удружења или појединачно. По спецификацији израђеној 4. априла 1732. године, 27 акционара је чинило друштво за експлоатацију рудничког рудника са већим или мањим уделом у њему. Не може се са сигурношћу рећи да је ово и коначан списак акционара, али свакако представља његов највећи

део. Једна акција је имала вредност од 30 форинти, а укупан број акција свих акционара је био 87, што је износило укупно 2610 форинти (ФНКА АНК НФ Ungarn, Fasz. VUG 20A).

Акционарска друштва за експлоатацију рудника и неколико подсектора Београдске администрације су у институционалном смислу представљали новину у Србији. Њихово конституисање и функционисање под аустријском управом у Краљевству Србије било је нарочито праћено у Бечу. О томе говоре и мере, предузете од стране, пре свега, коморских службеника у Београдској Администрацији. Релевантне податке пружају нам и инструкције које су стизале из Беча, које са осталим документима из коморског архива у Бечу расветљују историјски период који је за неко време прекинуо континуитет османске владавине у овом делу Србије.

Било је премало времена да нове институције заживе у мери у којој би могле да оставе дубљи траг, јер се до краја рата 1739. године Хабзбуршка Монархија морала повући из овог дела Србије. И поред тога, Хабзбуршка Монархија је уложила велике напоре да новоосвојене области преуреди по свом моделу, у уверењу да ће се на тим просторима задржати и чак проширити ка југу.

Међутим, започете активности даљег административног преуређења овог дела Србије, биле су прекинуте догађањима која су уследила. Нови аустротурски рат (1737–1739) и након тога склопљен Београдски мир, условили су поновно враћање овог дела Србије у границе Османског царства.

European Institutions in Serbia in 18th Century

Summary: It was given due consideration in respect of the constitution and functioning of the new institution in the Kingdom of Serbia under Austrian rule. Convincing evidence for such a claim, the measures taken by the primarily Chamber officials in Belgrade Administration. That's what we provide relevant information and instructions that came from Vienna, which with other documents from the archives of the Chamber Archive in Vienna elucidate historical period which for some time interrupted the continuity of Ottoman rule in this part of Serbia.

There was not enough time to take root new institutions to the extent that they could leave a deeper mark, because by the end of the war in 1739. The Habsburg Monarchy had to withdraw from this part of Serbia. Nevertheless, the Habsburg Monarchy has made great efforts to the area of the newly restructured along its model, in the belief that it will be in those areas to keep and even extend to the south.

However, the activities initiated further administrative reorganization of this part of Serbia, were cut events that followed. The new Austro-Turkish War (1737-1739) and subsequently coupled Peace of Belgrade, led to restore this part of Serbia within the boundaries of the Ottoman Empire.

Литература

- Adler, M. (1903). *Die Anfrage der merkantilistischen Gewerbepolitik in Österreich*, Wien-Leipzig: Franz Deuticke.
- Dorđević, M. (2015). Srbija kao provincija Habzburške monarhije u prvoj polovini 18. veka, U: *Nauka i savremeni Univerzitet (NISUN 4)* (131–144), Niš: Filozofski fakultet.
- Drummer von Pabenbach, M. (1654). “Der” *Vollkommene Regiments: vnd Staats-Beambte*, Wien.
- Hassinger, H. (1951). *Johann Joachim Becher. Ein Beitrag zur Geschichte des Merkantilismus*. Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte, Bd.38, Wien: H. Böhlau.
- Kovačević, D. Dinić, M. (1955). *Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni I*, Beograd: SAN.
- Langer, J. (1889). *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*, Mitteilungen des k.k. Kriegsarchiv, Neue Folge Vol. III, Wien.
- Mitrović, M. (1988). Podaci o Srbiji u protokolima Dvorskog ratnog saveta u Beču (1717–1740). Beograd: Spomenik SANU.
- Pavlović, D. (1901). *Finansije i privreda za vreme austrijske vladavine u Srbiji*. Beograd: Glas SKA 64.
- Pecinjački, S. (1974). Manji prilozi o Majdanpeku i njegovom poslovanju u periodu 1720-1736. godine, *Razvitak XIV/1*, Zaječar: Društveno Preduzeće za Novinsko-Izdavacčku Delatnost “Timok”, 89–100.
- Pecinjački, S. (1983). Carinski prihodi i rashodi austrijske Kraljevine Srbije 1730–1732. godine, *Mešovita građa (Miscellanea) XI*, Beograd: Istorijski institut.
- Pecinjački, S. (1976). Male vesti o obnovi rudnika Kučajna u 1722. godini, *Razvitak, XVII/1*, Zaječar: Društveno Preduzeće za Novinsko-Izdavacčku Delatnost “Timok”, 84–88.
- Tremel, F. (1969). *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs*, Wien: F. Deuticke Verlag.
- Tschugguel, H. (1996). *Österreichische Handelskompagnien im 18. Jahrhundert und die Gründung der Orientalischen Akademie als ein Beitrag zur Belebung des Handels mit dem Orient*. PhD Diss. Universität Wien.

Izvori

Državni Arhiv u Beču:

Serbien: Berichte und Vorschläge zu seiner besseren Verwaltung,, Finanz- und Hofkammerarchiv [FHKA] AHK HF Ungarn Sieb. Kaalvhd., Fasz. 99

Gründungspatent einer Orientalischen Handelsgesellschaft auf Grund des Friedens von Passarowitz (27. maj 1719. године), FHKA SUS Patente 50.21.

Mauttarife für Serbien, FHKA SUS Patente 65/2.

Instruktionen FHKA SUS Patente 65/5. Mauttarife.

KA ZSt MilKom Sanitätshofkommission Bücher 1

Bergwerke in Serbien und der Walachei, FHKA AHK HF Ungarn, Fasz. VUG 20 A

Instruktionen für die im Temesvarer Banat amtierenden Mautbeamten, FHKA SUS Patente 65/5.

Handels- und Schifffahrtsvertrag zwischen Karl VI und Sultan Ahmed Han, FHKA SUS Patente 50.2.

Abstract: Based on archival resources from the Austrian State Archives (Finanz- und Hofkammerarchiv) about the administrative governance of the Kingdom of Serbia, we are able to recreate the process of the Customs Head Office formation, its procedures as well as the beginnings of resource exploitation assigned to the Society for Mineral Exploitation. As one of the most important institutions and acting as a part of the Belgrade administration, the Customs Head Office controlled the trade at the borders with the Ottoman empire. For this purpose, it established a number of customs centres across the Kingdom of Serbia.

Taking into consideration that the Habsburg monarchy sought to fundamentally solve the issue of financing its governance in the Kingdom of Serbia, one of the objectives was to initiate the exploitation of the mineral wealth. For this reason, it established two Societies for Mineral Exploitation for the mines Avala and Rudnik, which operated according to the regulations issued by the Court Chamber. To some extent, the operations of these institutions in the Kingdom of Serbia between 1718 and 1739 shed light on the politics of the Habsburg monarchy in the Balkans and its intentions to govern this region in a way that conformed to its own model.

Key words: Administration, The Habsburg Monarchy, The Kingdom of Serbia, 18th Century, Court Chamber.

Душан Р. Бајагић¹
Институт за новију историју Србије
Софија Д. Божић²
Институт за новију историју Србије

Izvorni naučni rad
УДК 35(497.11)“1804/1835“;
94(497.11)“1804/1835“

НАСТАНАК МОДЕРНЕ ДРЖАВНЕ УПРАВЕ У ПЕРИОДУ СРПСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ (1804–1835) ПРЕМА ВИЂЕЊУ *СРПског/КЊИЖЕВНОГ ЛИСТА*

На основу анализе садржаја текстова објављених у *Српском/Књижевном листу* истраживано је савремено гледиште српске јавности о процесу настанка модерне државне управе у периоду Српске националне револуције (1804–1835). Резултати истраживања су показали да се, у спољном контексту, процес настанка државне управе одвијао у оквиру ширег процеса организације државне власти. Овај процес организације државне власти представљао је – заједно са друга два процеса: стварање државног подручја и прерастање становништва с тог подручја у грађане, народ, држављане – три саставна елемента Српске националне револуције, која је створила услове за обнављање државности и стварање модерне српске државе. На унутрашњем плану, организација државне власти испољила се кроз стварање организованих структура (државне власти), које су у форми друштвених односа обухватале целокупно становништво. У оквиру такве власти управа се и у организационом и у институционалном смислу испољила као носилац друштвено корисних послова.

Кључне речи: Државна управа, Српска револуција, Српски/Књижевни лист, гледиште јавности, анализа садржаја текстова.

На страницама *Српског/Књижевног листа*, као веома угледног месечника за књижевност, културу и друштвена питања, током протеклих година, написано је много драгоцених текстова и прилога из књижевности, поезије, ликовне уметности, музике, позоришта и филма, архитектуре, филозофије, археологије, историје, политике и многих других области. Због изузетне вредности и значаја за културу и савремено друштво ови текстови су већ били предмет научних истраживања (Вајагић и Вожић, 2016; Вожић и Вајагић, 2016). Остајући доследни разноврсности тема и области, као и њиховом значају и актуелности, сарадници *Листа* су, такође, дужну пажњу посветили и многим аспектима везаним за Први и Други српски устанак. Односно, сарадници су у својим при-

¹ bajagicdusan@yahoo.com

² sofijamisa@yahoo.com

лозима писали о Српској националној револуцији од 1804. до 1835. године као јединственом процесу, којим је почело национално ослобођење српског народа од османске владавине са обнављањем његове државности и стварањем модерне националне државе. Три саставна елемента овог процеса била су стварање државног подручја, прерастање становништва са тог подручја у грађане, народ, држављане и организација државне власти. Унутар овог процеса и као саставни део организације државне власти стварала се државна управа као носилац друштвено корисних послова. Резултати истраживања савременог гледишта српске јавности о процесу настанка модерне државне управе у периоду Српске националне револуције, објављени на страницама *Српског/Књижевног листа*, указују на то да се корени тог процеса налазе у Првом српском устанку.

Устанак је подигнут 1804. године, у Београдском пашалуку, после неколико векова у којима је српски народ живео расут на великом простору, разбијен и подељен између неколико моћних држава, којима је био приморан да служи мимо сопствених циљева и интереса, у окружењу које је за њега више било непријатељско него што му је било наклоњено, изложен верским прогонима и притисцима да се однароди. Непосредни узрок избијања Устанка били су догађаји у вези са дахијском страховладом у Шумадији, када је избила буна против одметника од султанове власти. Успеси извојевани у почетку и ширење устанка на простору Београдског пашалука утицали су на то да он прерасте у борбу „против самог султана и централне власти у Цариграду“ (Protić, 2004, 2). Поред дахијске страховладе, пред понижењима и злостављањима која су ишла до „губитка сваког људског достојанства“ (Jagodić, 2004, 1), као првог и најпресуднијег услова, на избијање Првог српског устанка утицала су још два: значајно и драгоцено војничко искуство које су Срби стекли, како у аустријским фрајкорима, тако и у служби султану против одметника од централне власти, и верска хомогеност православно-хришћанског становништва у самом Пашалуку. Сабирање ова три услова пресудно је утицало на ток и карактер самог устанка. Као значајне карактеристике Устанка, када је реч о Србима из Шумадије и суседних крајева, посебно треба издвојити две: прва је та што су се дигли на оружје против османске власти „без подстрека са стране и без ослонаца на трупе суседне Хабзбуршке монархије“ (Jagodić, 2004, 1); друга се односи на психолошки моменат којим су превладали страх од моћног Османског царства, од самих Турака и њихове освете, којој су до тада стално били изложени (Jagodić, 2004; Protić, 2004; Stojančević, 1993).

Приликом подизања Устанка, српски народ се као једнак међу собом предвођен својим вођама, Карађорђем пре свих, поново осетио као једна целина и иступио је као самосвојан субјект. Мотив и инспирација за борбу сељацима Београдског пашалука биле су јачина њиховог духа и непоколебљива снажна воља њихових вођа и кнезова. Пред таквом вољом и духом губи смисао свако тумачење, које би као повод устанку имало социјално незадовољство због недостатка обрадиве земље, глади и материјалних недаћа (Crnjanski, 2004; Jagodić, 2004; Ljušić, 2004a; Protić, 2004).

Срби из Београдског пашалука, а посебно они који су живели изван њега, доживљавали су његову територију као српско средиште и место са кога је почела

општа борба за ослобађање од Турака. Устанак је с временом све више постајао рат за национално ослобођење. Да је Први српски устанак представљао догађај од све-српског значаја, у коме су Срби на најснажнији начин исказали доживљај слободе као моралне категорије, сведочи народно причање са Косова и Метохије, у коме се каже да је мајка Карађорђа пред рођење сина уснила сан о великом човеку-јунаку и „оснивачу великог царства“ (Narodno pričanje na Kosovu, 2004, 14). Једно од сведочанстава о величини одушевљења за устанком и извојеваним победама била је и ликовна уметност. Сликарско представљање ликова вођа устанка, а посебно „Карађорђа као предводника побуњеног народа“ (Vujović, 2004, 6), имало је велики значај за ширење националноослободилачких идеја и циљева устанка у суседним земљама, где је живео српски народ. Као резултат тог великог одушевљења, помоћ устаницима у борцима, новцу и оружју долазила је из различитих српских крајева (Narodno pričanje na Kosovu, 2004; Protić, 2004; Vujović, 2004).

Устанак који је све више добијао општи српски карактер и значај, те тиме прерастао у националну револуцију, прву те врсте на Балкану, у народу је пробудио самосвест и тежњу за обнављањем државе. Наиме, из дубине народног бића изашла је сва његова традиција и историја, и почело је да се остварује све „оно што је Српска Православна Црква вековима чувала“ (Protić, 2004: 2). Свет о српској држави и њеним територијама, као и о сопственој култури и традицији чувана је непрекидно у свим деловима српског народа, на свим подручјима где је живео. Тежња за обнављањем српске државе, у обиму који је био упамћен у традицији, читавала се како у политичким плановима, тако и у практичној акцији, коју су предузимали поједини истакнути Срби али и цео народ. Као пример и за један и за други вид ангажовања могу да послуже: с једне стране, политички елаборат патријарха Стратимировића који тражи српско царство од Срема до Далмације, у чијем саставу он види и Боку и Шибеник. Односно, с друге стране, устаници који су на врхунцу своје борбе 1809. године исказали јасну представу о будућем опсегу Србије. Иако су стварне могућности биле скромне, они су те године повели „борбу за васкрс Српског царства“ (Jagodić, 2004: 5) и предузели офанзиву у правцу Босне, Рашке, и према Нишу, у правцу Старе Србије. Сходно томе, најважнији исход револуције био је у томе што је Србија од времена народних устанака против Турака почела да се схвата као стожер и узданица националног и државног окупљања (Crnjanski, 2004; Jagodić, 2004; Mitrović, 2004; Protić, 2004; Stefanovski, 2003a, 2003b; Stojančević, 1993).

Стварање устаничке државе после векова проведених у османском ропству представљало је најзначајније достигнуће Карађорђа Петровића и његових сабораца, који су тиме у полагању темеља за државне институције и у организацији власти предузели „онај чувени корак од сто миља из народних прича“ (Protić, 2004: 2). Међутим, у условима сталног ратовања, организација власти није могла да се правно учврсти и постави на један трајан начин. Први органи централне врховне власти били су Карађорђе као врховни вожд и старешинске скупштине, а нешто касније уз њих је основан и Правитељствујушчи совјет (Denković, 2010; Protić, 2004; Stojančević, 1993).

Као врховни вожд, изабран на збору у Орашцу 14. фебруара 1804. године, у смислу једног шефа државе, Карађорђе је у Устанку вршио пуну војну и

цивилну власт. Имао је надлежност врховног војног старешине и ратног команданта. На основу уставног акта из 1808. године признат је за наследног врховног предводитеља. Како старешине нису поштовале и испуњавале овај акт због низа одређених војних и политичких околности, Карађорђе је тек 1811. године добио потврду и признање за наследног војводу и уједно је постао председник Правитељствујушчег совјета (Denković, 2010; Janković i Guzina, 1962; Ljušić, 2004a).

Старешинске скупштине су представљале други централни орган власти за време Првог српског устанка. Нису имале законодавну власт, али се на њима решавало о важним питањима из спољне и унутрашње политике. Радиле су по обичајном праву, и током Устанка се усталио обичај да се редовно сазивају почетком сваке године. Чланови скупштине били су народне старешине и главари, велике војводе и војводе пре свега, које су у њен састав улазиле по свом положају. Као скупови најистакнутијих представника из народа сврстале су се уз тада једина два парламента: енглески и мађарски, која су, у Европи оног времена, по својој суштини, представљала олигархијске скупове различитих аристократских група (Janković i Guzina, 1962; Protić, 2004).

Као трећи орган централне власти 1805. године основан је Правитељствујушчи совјет. У себи је обједињавао надлежности законодавног тела, владе и врховног грађанског суда. Све до 1811. године радио је као представничко тело, у којем су преко својих представника биле заступљене поједине нахије. Укупан број његових чланова се мењао и у зависности од времена и прилика ишао је од 4 до 12. Делокруг рада Совјета обухватао је следеће функције: судске, војне, управне, дипломатске, привредне, финансијске и просветно-културне. Исто тако, Совјет је једним делом обављао и послове црквене управе. Велико преуређење у организацији Совјета извршено је 1811. године, када је уведено шест попечитељства (министарства): војних дела, иностраних дела, просвете, унутрашњих дела и финансија. Као шесто попечитељство основан је Велики вилајетски (или народни) суд коме је на челу стајао велики вилајетски судија. Овај Суд је сматран за саставни део Совјета. У његов састав су ушли сви чланови ранијег Правитељствујушчег совјета, који као попечитељи нису ушли у састав новог Совјета 1811 (Janković i Guzina, 1962; Stojančević, 1993).

Аутори прилога у *Српском/Књижевном листу* истакли су да су се питања врховне власти и образовања чврсте централне власти решавала у контексту борбе између Карађорђа и војвода. Решавање питања првобитне акумулације политичке моћи у рукама војвода Карађорђа умногоме је зависило од његовог односа са војводама. Односно, како су резултати анализе текстова потврдили, решавање питања тог односа у корист војвода Карађорђа могло је да створи претпоставку за концентрацију врховне власти у његовим рукама, а тиме уједно и за организацију и функционисање централизованог и интегрисаног система државне власти и управе.

Према резултатима истраживања, упоредо са стварањем државе и организације власти, на основама кнежинске самоуправе³, започела је и организација држав-

³ Кнежинска самоуправа односила се на право, или боље рећи могућност, извесне локалне самоуправе коју је српски народ уживао под османском влашћу у селима и кнежинама. Суштина

не управе. Почетак стварања управе означио је избор Карађорђа за врховног војвода. Први корак у том правцу било је стварање војне управне организације. Као најважнији део те организације, устаничка војска је у целости била Карађорђево дело. Он је са великим и неоспорним даром брзо и спретно од хајдука и побуњеног народа створио војне јединице. Стварање војске имало је пресудан утицај на успех Устанка. У систему војне управне организације носиоци власти биле су војводе. Они су се као самозване вође у ширењу организације устанка обично ограничавали на простор једне нахије. Сходно томе, као нахијске војводе које су имале јаку војну власт и утицај у народу, они су врло брзо разбили уски оквир кнежинске самоуправе, стварајући над њом војне команде ширег делокруга. То им је омогућило да се све одлучније мешају у грађанску управу „на деспотски начин“ (Jovanović, 2004: 4). Стичући све већу самосталност, поред народа у нахијама, војводе су отворено испољавале самовољу и према вишој власти, било војној, било грађанској, односно чак и према Карађорђу. У току Првог српског устанка, као његови самостални покретачи поред Карађорђа, они су били оличење онакве врсте диктатуре какве се само „у револуцијама рађају“ (Jovanović, 2004: 4). Пред доминантном војном власти у нахији наметала се потреба јачања грађанске власти. Најоптималнији начин за то било је стварање судова или магистрата, који су као „прва грађанска власт“ (Jovanović, 2004: 4) имале да раздвоје судство од управе и да под своју надлежност ставе територију целе нахије. Тиме би се војводе изузеле из судских послова. Ипак, у организацији власти то је био тек први корак, јер управа у којој су војводе имале велики утицај није правила разлику између грађанских и војних надлежности. Изузимање војвода из мешања у судску власт требало је да омогући двоструки ефекат: прво, требало их је спречити да по свом нахођењу изричу казне и друго, требало је да се и они, као и сви остали обични грађани, ставе под надлежност истих тих судова. Међутим, обични судови, нити су могли у потпуности да спрече мешање војвода у судске послове, нити су имали довољно ауторитета да их ставе под своју надлежност. Такав ауторитет који би спречио самовољу војвода и народу пружио заштиту није имао у пракси чак ни Правитељствујушчи совјет. Једино је Карађорђе имао потребан ауторитет да обузда самовољу војвода, због чега је народ жалбе подносио њему, а он потом наређивао Совјету да решава проблеме са њима. Ипак, у појединим ситуацијама, Карађорђе је лично морао да интервенише у случајевима самовоље војвода. Коначно, такви Карађорђеви покушаји су имали променљив исход, и војводе нису у потпуности престале да се мешају у судске послове, те је још и њихова кривична одговорност остала неизвесна (Denković, 2010; Janković i Guzina, 1962; Jovanović, 2004; Ljušić, 2004a).

Како су резултати истраживања савременог гледишта српске јавности у *Српском/Књижевном листу* потврдили, државни послови који би се могли оз-

ове самоуправе била је у одржавању кнежинских скупштина и избору кнезова. На кнежинским скупштинама бирани су кнежински кнезови (оберкнезови), које су затим потврђивали органи османске власти. Основна дужност кнежинских кнезова била је да сакупљају или помажу у прикупљању царских пореза и дажбина. Иначе, кнежински кнез је био посредник између османских власти и народа у својој кнежини, и поред тога, имао је право да суди народу у мањим споровима. Кнежинска самоуправа била је правно потврђена ферманом 1793. године, када је Хаџи-Мустафа постао везир Београдског пашалука (Janković i Guzina, 1962).

начити појмом државна управа у Србији за време Првог српског устанка, односили су се пре свега на очување спољашње и унутрашње безбедности државе. Односно, на борбу за одбрану и ширење идеја и достигнућа Првог српског устанка. Ипак, залагањем образованих Срба из крајева северно од Саве и Дунава, који су на основу својих знања и искустава желели да допринесу стварању модерне српске државе по угледу на европске државе тог времена, у систему организовања и функционисања државне управе пре свега почеле су да се стварају такве форме деловања које су имале да нагесте њен будући развој у смислу носиоца друштвено корисних послова. Најбољи пример таквог правца у изградњи управе је развој школства, чију круну свакако представља Велика школа стварана по европском обрасцу и као основа на којој ће се градити српска просвета (Denković, 2010; Protić, 2004; Stojančević, 1993).

Стварању управе као система за вршење друштвено корисних послова основу је имала да пружи и законодавна делатност у Србији из времена Првог устанка. Један од значајних примера за развој правничке мисли и обликовање прописа тог времена био је *Закон Проте Матије Ненадовића*. Врло важна одлика овог Закона била је та да су поред *Законоправила (Крмчије)* основу чиниле и одређене новине, које су биле „одраз савремених устанничких прилика, појава и схватања у народу, па и утицаја из Аустрије“ (Petrović, 2004: 17).

У Првом српском устанку са борбом за слободу и државотворним напорима учињен је први корак ка стварању модерне националне државе. На традицијама које су тада створили српски устаници касније ће поникнути Кнежевина Србија.

Слом Првог српског устанка 1813. године означио је привремени престанак српске државе. Под ударом османске војне силе био је срушен и уништен целокупни државни апарат власти. Избијањем Другог српског устанка почео је изнова да се гради државно-управни и судски апарат, као и да се ствара нови правни поредак. Првобитни правни основ од кога се пошло у нов државотворни подухват представљао је споразум између вође Другог српског устанка Милоша Обреновића и везира Београдског пашалука Марашли-Али паше. Ово је био усмени споразум у којем су биле предвиђене извесне повластице за Србе, које су потом потврђене и султановим ферманима. Споразум је послужио као основ за увођење двојне, мешовите, српско-османске власти, у Београдском пашалуку. Овај период мешовите српско-османске власти, од новембра 1815. до августа 1830. године, у коме је Србија правно била само један пашалук Османског царства, био је време током кога је српска власт, оличена у Милошу и другим српским старешинама, полако али сигурно јачала на рачун османске власти. Поновно стварање и обнова државног апарата власти у Србији почели су већ 1815. године с оснивањем „Канцеларије Народа Сербскога“⁴ и с постављањем првих српских нахијских кнезова као управних и судских органа (Denković, 2010; Janković i Guzina, 1962).

⁴ Колективни српски орган који је радио у форми сталног савета. У почетку се састојао од 12 кнезова, из сваке нахије по један, са два писара (Janković i Guzina, 1962).

У *Српском/Књижевном листу* је писано о поновном стварању и обнављању државног апарата власти и сарадници *Листа* су у својим текстовима посебно истакли заслуге кнеза Милоша на том подухвату, који је као владалац тек ослобођене земље уистину био прави вођа свога народа. Имао је велико искуство у саобраћању с османским званичницима и због тога је у разговорима са њима био веома опрезан и неповерљив. Одлуке је иначе доносио полако и промишљено. Поступајући тако, Милош је постепено преузимао власт од Османлија и преносио је на управне и остале органе власти српске државе. Упоредо са јачањем власти државних органа, кнез Милош је користио прилику да се меша у њихов рад и да одлучује у њихово име. На тај начин, подводећи их под окриље личног режима, он је онемогућавао њихов нормалан развој (Ljušić, 2004b; Popović, 2004).

Аутори прилога у *Српском/Књижевном листу* уочили су да је током периода мешовите српско-османске власти, у једном, по свему оријенталном, друштвеном окружењу, кнез Милош стварајући државно-управни апарат посебну пажњу посветио уобличавању своје владалачке власти. На основу њиховог међусобног споразума, Марашли-Али-паша је признао Милоша Обреновића за „врховног кнеза и правитеља народа сербског“ (Janković i Guzina, 1962: 205). У складу са споразумом, договорено је било оснивање Народне канцеларије, која је Србима требало да суди за веће кривице и да прикупља дажбине преко кнезова. Кнез Милош је од почетка пазио да она стварно не прерасте у представнички орган нахија. С обзиром на то да није био одређен и регулисан правни положај Канцеларије, њена права и дужности, начин избора или именовања њених чланова, кнез Милош је умногоме утицао на њен положај и састав. Именовано је њене чланове и одређивао њихов број. Посебно је водио рачуна да не постане конкурентан орган власти, који би у власти ограничавао врховног кнеза. Руковођен тиме, кнез Милош је успео да Канцеларију потчини личној владавини и она је тако постала лична Кнежевска канцеларија. Њена функција је била да му помаже у раду и да извршава све послове, које јој је додељивао (Ljušić, 2004b; Popović, 2013).

Јака владалачка власт кнеза Милоша одразила се и на функционисање органа локалне управе, која је у основи почивала на незнатно измењеним институцијама самоуправе из османског времена. Административно-територијална подела Београдског пашалука на нахије, кнежине, села и вароши остала је на снази и у време после Другог српског устанка. Управу у нахијама делили су османски муселими и српски нахијски кнезови. Муселими су били главни управни органи, који су вршили полицијску и судску власт. Уз њих, судску власт у нахији вршиле су и кадије. Кнез Милош је постављао српске органе локалне управе у нахијама и у кнежинама, на које су се делиле нахије. Делокруг нахијских кнезова обухватао је шире управне надлежности (одржавање реда, прикупљање новчаних и натуралних дажбина, организовање радова и друго) и расправљање ситнијих судских спорова. Они су у нахији били дужни да помажу муселимима у вршењу власти (полицијске и судске). Нижи органи српске локалне управе били су кнежински кнезови, који су се налазили на челу кне-

жина унутар једне нахије. Они су били потчињени кнезу Милошу и нахијским кнезовима. У својој кнежини били су задужени за вршење управних и судских послова. Делокруг њихових надлежности није био у потпуности одређен. Старешине по селима и варошима били су кметови, које је под кнезом Милошем постављала већа власт (Denković, 2010; Janković i Guzina, 1962; Ljušić, 2004b).

Упоредо са јачањем владалачке власти, кнез Милош је у земљи спровео организацију полицијске и војне силе. Захваљујући стању створеном на основу споразума између Милоша и Марашли-Али паше, у Београдском пашалуку су постојале сталне оружане јединице пандура. У пандурима, којима су на челу стајале буљубаше, налазили су се наоружани људи кнеза Милоша и других кнезова. Њихова дужност је била стражарска, а вршили су и послове извршних и полицијских органа. Кнез Милош је прве јединице стајаће војске формирао 1825, када је у акцији сузбијања Ђакове буне увидео недостатке народне одбране. Прве чете редовне војске формиране су као уписни пандури, за разлику од већ постојећих пандура-момака, како би се од османских власти сакрило да се ради о војној оружаној формацији (Janković i Guzina, 1962; Ljušić, 2004b).

Са уобличавањем владалачке власти и државно-управног апарата упоредо је уређивано и правосуђе. Као и у случају управе, вршење судских послова је исто тако обележио постепени прелазак са османских на српске органе. По окончању Другог српског устанка, од 1815. до 1820. године, судску власт у Србији вршили су османски органи (муселими и кадије) и српски управни органи (нахијски и кнежински кнезови и кметови). Током овог периода, у пракси су српски управни органи били надлежни за суђење Србима. У хијерархији судских органа главни су били нахијски кнезови, који су пресуђивали све врсте спорова. Поред њих, судску власт су још вршили кнежински кнезови и сеоски кметови, који су пресуђивали у мањим споровима. Крајем 1820. и почетком 1821. године, по нахијским центрима приступило се оснивању српских судова-магистрата. Тако су од тог времена, сви предмети из надлежности нахијског кнеза дошли под надлежност судова. Нахијски кнез је и даље могао да учествује у раду суда, у свакој прилици када није морао да одсуствује због решавања других нахијских послова, али је пресуде сада био дужан да доноси колегијално, заједнички са осталим члановима суда. Обични преступи и ситни грађански спорови остали су и даље у надлежности нижих старешина у нахији и главних кметова (Denković, 2010; Janković i Guzina, 1962; Ljušić, 2004b).

Скупштина се у државном животу усталила у периоду мешовите српско-османске управе. По надлежностима које је имала, није представљала орган власти. Такође, није имала функцију народно-представничког тела. Ипак, без обзира на то редовно је одржавана, обично два пута годишње. Како делокруг њеног рада није био уређен правним прописима, у раду се руководила обичајним правом, традицијом и народним потребама. Чланове скупштине је бирао кнез Милош, а његов позив за учешће на скупштини су преносиле потчињене старешине. Односно, кнез Милош је обично посредством народних старешина издавао наредбу кога од кметова, трговаца и свештеника треба позвати на скупштину (Basta, 2012; Janković i Guzina, 1962; Ljušić, 2004b).

У *Српском/Књижевном листу* је истакнуто да су хатишерифи из 1829⁵ и 1830⁶, као и Берат из 1830⁷, те хатишериф из 1833. године⁸ представљали јединствена акта, која су имала конститутивни значај. Ова акта су на неки начин имала значај првог устава Кнежевине Србије. С обзиром на то да се Кнежевина налазила у вазалном положају, сам устав је по много чему био специфичан. Његова специфичност је била вишезначна: прво, односила се на начин настанка ових јавно-правних аката будући да су, у Цариграду, у њиховој изради учествовали сизерен, покровитељски двор и Кнежевина; друго, чињеница да су њиховом садржином били обавезани: владалац и народ, Порта и Русија, као и Србија и Порта. На основу ових аката коначно су уређени односи између Кнежевине Србије и Османске царевине, као и односи унутар саме Србије (Ljušić, 2004b; Ljušić, 2004c).

Земља је 1830. године добила аутономан положај, утврђен султановим хатишерифом. На челу дипломатског подухвата којим је изборена аутономија за Србију стајао је кнез Милош, али је Димитрије Давидовић дао немерљив допринос у преговорима са Портом и руским дипломатским представницима. Његов мемоар из 1830. године заједно са још неколико других аката представљао је предлог, који је српска страна поднела Порти за коначну редакцију Хатишерифа из 1830. Овим актом је Порта признала да у земљи постоји независна унутрашња управа. Исте године је султановим бератом, у коме је Милошу признато наследно кнежевско достојанство, решено питање врховне власти у

⁵ Хатишериф из 1829. године представљао је први унутрашњи правни акт Порте о положају Србије. Овим актом потврђене су одредбе:

– Акерманске конвенције из члана V које се односе на Србију. У складу са овом тачком Порта је преузела на себе извршење свих одредби члана VIII Букурешког уговора, као и постизање договора с представницима српског народа о мерама за осигурање повластица утврђених у његову корист из Оделитог акта Конвенције.

– Једренског уговора из члана VI који се тиче Србије. На основу овог члана Порта се обавезала да ће испунити све одредбе у вези са Србијом предвиђене Акерманском конвенцијом, да ће вратити шест нахија одузетих од Србије, као и да ће о свему известити руски двор (Janković i Guzina, 1962; Ljušić, 2004c).

⁶ Хатишериф из 1830. године поставио је основе државног уређења Србије. Она је овим актом добила право да има своју независну унутрашњу управу са органима управе и судства, да држи своју војску, да оснива и подиже болнице, школе и цркве. Србији је, такође, истим актом признато и територијално проширење (Janković i Guzina, 1962; Ljušić, 2004c).

⁷ Берат из 1830. године доделио је Милошу Обреновићу достојанство кнеза српског народа. Ово достојанство је било наследно и остајало је у породици кнеза Милоша, те је тако после његове смрти имало да пређе на његовог најстаријег сина, а после њега на његовог унука (Janković i Guzina, 1962; Ljušić, 2004c).

⁸ Хатишериф из 1833. године вратио је Србији крајеве који су 1813. године од ње били одузети: Кључ, Крајина, Црна Река, Гургусовац, Бања, Сврљиг, Алексинац, Ражањ, Параћин, Крушевац, један део Пазарске нахије, један део Старог Влаха, Јадар и Рађевина. Истим актом решено је питање данка тако што је одређена једна сума, у износу од 2.300.000 гроша, која је објединила све дотадашње данке (харач, везирски данак, спахијски данак и друге). На крају, договорен је нов временски рок од пет година за продају и иселљавање Турака из Србије (Janković i Guzina, 1962; Ljušić, 2004c).

Србији. Кнез Милош је тада постао истински уздигнут над осталим народним првацима (Ljušić, 2004b; Popović, 2004; Popović, 2013).

Решавањем питања врховне власти у Србији, институција кнеза је била коначно утемељена. Кнежева личност је била неприкосновена и у оквиру својих надлежности имао је право да именује све власти и све чиновнике у земљи, да даје помиловања и додељује одличја. Обреновићи су тада званично постали династија и наследни владари Србије (Ljušić, 2004b; Ljušić, 2004c).

Утемељујући институцију кнеза и спроводећи право унутрашњег уређења, Милош је могао да се ангажује на организовању установа државне власти. Тако је, у неколико наредних година, кнез Милош основао Размотрилиште попечитељства, што је представљало прву Владу Кнежевине Србије, и поставио прве попечитеље (министре). Спроведена је организација локалне управе и држава је била подељена на: округе, срезове и општине, те једно време у њој су постојала сердарства или области.⁹ Кнежевина Србија је успела да до 1835. године изгради основне државне институције, како врховне, тако и локалне власти. У извршавању својих обавеза, државне институције Кнежевине су биле више или мање успешне. Посебан проблем у функционисању, како институција врховне тако и локалне власти, представљало је кнежево уплитање у њихов рад. Упоредо с тим, још од ступања на снагу Хагишерифа из 1830. године, у политички живот Србије, поред већ уобличене владалачке власти, убачена је клица раздора између Кнеза и Савета по питању деобе врховне власти између ове две државне институције. Све ово дало је повода за стварање јаке опозиције, која ће касније постати позната као уставобранитељи. У таквим условима, једно од централних питања постала је израда устава. Доношење устава је постао интерес свих политичких снага у земљи, за тај чин су пре свега били заинтересовани кнежеви политички противници (Ljušić, 2004b; Ljušić, 2004c; Popović, 2013).

Концентрација власти у рукама кнеза Милоша ставила је све друге државне институције у ситуацију да се боре за осамостаљење и сопствено конституисање. У односу на положај владара, пред државним институцијама у Србији је за организационо и функционално уобличавање стајао дуготрајан процес (Denković, 2010; Ljušić, 2004b).

Суштина политичке борбе која се у Србији тридесетих година 19. века водила између кнеза Милоша и опозиције сводила се на то: да ли ће владар успети да одржи врховну власт у својим рукама или ће је поделити са Саветом. Кулминацију те борбе означила је Милетина буна, која је истакла два основна захтева:

– Први се односио на доношење устава, чиме би се кнежева лична владавина заменила уставном владавином.

⁹ У основи ове административно-територијалне поделе била је стара подела на нахије и кнежине, једина разлика била је у томе што су у употребу уведени нови називи. Тако су кнежине прво добиле назив капетаније, а потом је за њих уведен назив срезови. У складу са тим изменама, нахије су назване окружја. Једно кратко време, током 1830-их година, у Србији су са циљем да се ојача централизам у управи уведене нове административне јединице: велика сердарства. Ова сердарства су у једном тренутку замењена војним областима (Janković i Guzina, 1962).

– Други се тицао укидања феудализма, посебно после Хата из 1833. године, када је турски феудализам сменио српски полуфеудализам (Ljušić, 2004b; Ljušić, 2004c).

Најважнији исход ове буне, по мишљењу аутора прилога у *Српском/Књижевном листу*, поред укидања феудализма, био је Сретењски устав, који је био круна Српске револуције. Сретењски устав је, његов писац Димитрије Давидовић, препознао као велику могућност за српски напредак. Као одушевљени родољуб, надахнут европским идејама, он је тежњу народа за слободом у практичном смислу видео као потребу стварања националне државе утемељене на слободарским начелима. Унутар оквира државе, како је он мислио, требало је установити поредак слободе за сваког појединца. Устав је представљао „српски најранији целовито уобличени уставни документ“ (Popović, 2004: 8). Означио је окончање дуге борбе за обнову државе, односно стварање јединственог државног подручја. Уједно њиме су становништву са тог подручја призната права грађана-држављана. Коначно, Уставом је била спроведена организација власти. Тиме су Срби на простору Кнежевине Србије стекли националну и економску слободу, као и могућност да шире и унапређују постојећи оквир политичке слободе (Ljušić, 2004b; Ljušić, 2004c; Mitrović, 2004; Popović, 1988). Поједина веома важна решења у овом Уставу односила су се на:

– Обједињавање свих аутономних повластица које је Србија уживала на основу хагишерифа и берата, те њихово уздизање на виши ниво у уставним решењима. Тиме су у аутономном положају Србије наглашени били њене границе, грб и застава, као спољни атрибути независности. Уставом, као званичним актом, дефинисана је као веома лабава веза Кнежевине Србије са Портом, односно српске државе са Османском царевином. (Mitrović, 2004; Popović, 2004; Popović, 2013).

– Истицање принципа трипартитне поделе власти у унутрашњем државном устројству. Тако су поред кнеза као владара, органи власти у земљи били још и Државни савет са својим надлежностима у законодавној и извршној власти, као и Народна скупштина којој су додељена права законодавне иницијативе и старања о финансијском законодавству (Popović, 2004; Popović, 2013).

– Ограничавање кнеза као носиоца власти, у извесној мери. Једно од решења у чл. 63 Устава односило се на поредак министарске одговорности: „попечитељи стоје под одговором за све што би сами по себи привођили у дјејство“ (Popović, 2004: 8).

Због јасно изражених либералних идеја у погледу уставног уређења Кнежевине Србије, Сретењски устав је наишао на неодобравање великих сила Турске, Аустрије и Русије. Кнез Милош је послао у дипломатску мисију Михаила Германа, у Цариград, са задатком да спасе Устав, како би остао на снази. Међутим, услед неповољних спољнополитичких околности и притиска великих сила, Милош је био приморан да укине Устав почетком априла 1835. Као последица свега тога, кнез је, такође, морао да потисне Димитрија Давидовића из свих важнијих државних послова (Mitrović, 2004; Popović, 2004; Popović, 2013).

Укидање Сретењског устава надживеле су две институције: Државни савет који као врховна државна институција од тог времена нагло добија на зна-

чају, и данак од шест талира у сврху правилнијег финансирања. Овакав данак уведен је на Сретењској скупштини уместо десетка, приликом укидања феудализма. Уставно питање у Србији решено је Уставом од 1838. године, такозваним „Турским уставом“, којим су као најважнији органи власти утврђени: наследни кнез, централна влада са три министра и Савет са седамнаест сталних (доживотних) чланова. У законодавству су савет и кнез били равноправни, те је сходно томе у вршењу власти кнез био ограничен саветом (Janković i Guzina, 1962; Ljušić, 2004b; Ljušić, 2004c).

Формирање организоване државне власти у Кнежевини Србији заокружено је убрзаним стварањем чиновништва после хаџишерифа од 1830. Са стварањем чиновништва почело се већ у току обликовања владалачке власти у периоду мешовите српско-османске власти. Усредсређивањем врховне власти у рукама кнеза Милоша, на ранг чиновника сведене су старешине и кнезови, које је он постављао и који су од њега зависили. Пример Димитрија Давидовића на изванредан начин сликовито дочарава чврсту везу, која је постојала између кнеза и његових чиновника. Давидовић је својим радом, родољубљем и приврженошћу стекао велико поверење код кнеза Милоша. Због тога је, када је постао његов секретар, кнез био спреман да му се обрати за мишљење. У ширем смислу, живот Димитрија Давидовића је добар пример на коме може да се дочара испреплетеност културних кругова, западног и источњачког, у којима су Срби живели током 19. века. Сажимање ових кругова у једном амбивалентном односу вршило се у државно-управном систему, који се стварао у Србији за време прве владе кнеза Милоша Обреновића. У државно-управни систем заснован на оријенталном контексту уношена су достигнућа и схватања из Европе оног времена. После хаџишерифа од 1830. године, државно-управни систем почиње да добија форму хијерархијски рашчлањеног и организованог бирократско-управног апарата власти, који почива на подели рада и компетентности. Носиоци овог система су чиновници, који на основу трајне поделе дужности и овлашћења обављају поједине друштвене послове као своје стално занимање (Denković, 2010; Ljušić, 2004b; Ljušić, 2004c; Popović, 2013).

Резултати истраживања савременог гледишта српске јавности у *Српском/Књижевном листу* о процесу настанка модерне државне управе у периоду Српске револуције (1804–1835) говоре о томе да се у јавности овај процес посматрао као саставни део ширег и сложеног процеса обнављања државности и стварања модерне српске државе који је обухватао: организацију државне власти, стварање државног подручја и прерастање становништва односно народа са тог подручја у грађане-држављане. Аутори текстова посебно наглашавају исцрпљујућу и дуготрајну оружану и дипломатску борбу са страним силама и факторима, која је послове државне управе превасходно сводила на очување спољашње и унутрашње безбедности државе. Односно, наспрам које је било неопходно јачање владалачке власти, како би она постепеним преузимањем власти од Османлија јачала управне и остале органе власти српске државе. Природни ток процеса деконцентрације власти увођењем деобе власти прекинут је силом и вољом страног фактора, који је приморао кнеза Милоша да укине Сретењски устав. Ипак, без обзира на све то, по мишљењу српске јавности, како је то резултатима истраживања потврђено, Српска

револуција је уродила значајним плодовима: решавањем уставног питања и ограничавањем владареve власти, а пре свега стварањем услова за изградњу модерне државе, и управе као носиоца друштвено корисних послова.

Списак референци

- Bajagić, R. & Božić, S. (2016). Istorijske dimenzije aktuelnih tema savremenog društva – prema pisanju *Srpskog/Književnog lista* (2002–2015). U: Dimitrijević, B., Đigić, G. (ur.). *Međunarodni naučni skup Nauka i savremeni univerzitet* (5; 2015; Niš) *Tematski zbornik radova*, Tom 1 (223–236). Niš: Filozofski fakultet.
- Basta, D. (2012). Dinamizam srpske dvovekovne ustavnosti. („Dva veka srpske ustavnosti“, Srpska akademija nauka i umetnosti, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2010), *Književni list: mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 104, 6.
- Božić, S. & Bajagić, D. (2016). Historical Themes in Print Media in Serbia: *Srpski/Književni list*. U: Daković, N., Nikolić, M., Rogač Mijatović, Lj. (prir.). *Media Archeology: memory, media and culture in the digital age* (221–235). Belgrade: Faculty of Dramatic Arts.
- Crnjanski, M. (2004). Vožd. Povodom sto trideset godišnjice izbora u Orašcu, *Književni list: mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 25, 1, 3.
- Denković, D. (2010). *Doba uprava*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu–Centar za izdavaštvo i informisanje.
- Jagodić, M. (2004). Prvi srpski ustanak i srpsko nacionalno pitanje, *Književni list: mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 18, 1, 4–5.
- Janković, D. & Guzina, R. (1962). Srbija u XIX i početkom XX veka. U: *Istorija države i prava jugoslovenskih naroda do 1918. godine* (180–301). Beograd: Naučna knjiga.
- Jovanović, S. (2004). Karađorđe i njegove vojvode. Jovanović, B. (prir.), *Književni list: mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 18, 4.
- Ljušić, R. (2004a). Karađorđe, *Književni list: mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 18, 3.
- Ljušić, R. (2004b). Srbija 1835. godine. (Poslednja godina Srpske revolucije), *Književni list: mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 18, 9.
- Ljušić, R. (2004c). *Kneževina Srbija 1830–1839*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Mitrović, V. (2004). Fototipско izdanje Sretenjskog ustava, *Književni list: mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 18, 8.
- Narodno pričanje na Kosovu. (2004). Rođenje Karađorđevo. Kako je Turkinja spasila Srpstvu Oslobođioca. Navedeno prema: Vreme, Beograd, 12. VII 1922, *Književni list: mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 18, 14.
- Petrović, M. (2004). Izvori Zakona prote Matije Nenadovića, *Književni list: mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 18, 1, 16–17.
- Popović, D. (1988). Ustav od 1835. godine („Sretenjski ustav“). U: Jovičić, M. (ur.). *Ustavi Kneževine i Kraljevine Srbije 1835–1903* (37–59). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti–Odeljenje društvenih nauka.

- Popović, D. (2004). Sretenjski ustav – oruđe vladavine i vesnik slobode, *Književni list: mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 18, 8.
- Popović, R. (2013). Primeri istinskog rodoljublja: Radoš Ljušić, Orijentalni novinar, evropski političar Dimitrije Davidović (1789–1838), *Službeni glasnik*, Beograd, 2013, *Srpski književni list: mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 6/111, 8.
- Protić, P. (2004). Sretenje – dan kada su se ponovo sreli Srbija i Evropa, *Književni list: mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 18, 2.
- Stefanovski, M. (2003). “Ustavne promene” i srpska državnost, *Književni list: mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 9/10, 1, 3.
- Stefanovski, M. (2003). Nacrti srpskog ustava, *Književni list: mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 11/12, 4–5.
- Stojančević, V. (1993). Srpska nacionalna revolucija i obnova države od kraja XVIII veka do 1839. U: Stojančević, V. (ur.). *Istorija srpskog naroda*, V, 1, (7–158). Beograd: Srpska književna zadruga.
- Vujović, B. (2004). Istinit lik vožda Karađorđa, *Književni list: mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 18, 6–7.

THE FOUNDATION OF THE MODERN STATE ADMINISTRATION DURING THE PERIOD OF SERBIAN REVOLUTION (1804–1835) AS SEEN BY THE SERBIAN / LITERARY JOURNAL

Based on the analysis of articles published in *Serbian/Literary Journal*, the research of the modern view of Serbian public about the foundation and formation of the modern state administration during the period of the Serbian National Revolution (1804–1835) has been conducted. The results of research verified that, in the external context, the process of formation of the state administration took place as an integrative part of the wider process of organization of state power. This process of organization of the state power represented together with the other two processes: the creation of the territory of national state and the transformation of the population of that particular area in the category of the citizens and the nation, the three crucial components of the Serbian national revolution that generated the conditions for the restoration of the statehood and the formation of the modern Serbian state. Internally, the organization of state power is expressed through the creation of organized structures of state power, which are in the form of social relations incorporated the entire population of national state territory. In the context of such public (state) authorities, the administration both in organizational and institutional terms manifested itself as the holder of socially useful jobs.

Keywords: State Administration, Serbian revolution, Serbian/Literary Journal, the public perception, content analysis of texts.

Мирослав Д. Пешић¹
Филозофски факултет, Ниш
Универзитет у Нишу

Izvorni naučni rad
УДК 94(497.11)“1888“

ДЕЛАТНОСТ УСТАВОТВОРНОГ ОДБОРА НА ДОНОШЕЊУ УСТАВА ИЗ 1888. ГОДИНЕ²

Апстракт: У раду је приказана делатност Уставотворног одбора на доношењу Устава из 1888. године. У Уставотворном одбору су били заступљени представници свих политичких странака. Краљ Милан је за себе задржао место председника одбора, док је за потпредседнике поставио либерала Јована Ристића, напредњака Милутина Гарашанина и радикала Саву Грујића. Одбор је био састављен од 82 члана, 3 потпредседника и 12 секретара. За израду нацрта Устава је изабран ужи Уставотворни одбор, који је бројао 12 чланова и три секретара. Нацрт Устава израдио је ужи Уставотворни одбор од 5. новембра до 6. децембра 1888. године. На седницама одбора највећу дискусију су изазвала питања везана за уређење Народног представништва, изборни систем и административну поделу земље.

Кључне речи: Краљ Милан, прокламација, Уставотворни одбор, Устав, Велика скупштина.

Краљ Милан је 26. октобра издао прокламацију којом је расписао изборе за Уставотворну скупштину 2. децембра, а сазив Велике скупштине за 13. децембар 1888. године. У прокламацији краљ је истакао своје место у доношењу Устава, подвлачећи да су политичке странке у жару страначких борби заборавиле интерес државе. „Даља борба партијска може само створити нових и жалосних prizora каквих је од почетка овога века било и сувише.“ За доношење новог Устава потребно је да се обуставе страначке борбе у Народној скупштини „и да се приступи здравим реформама по свима пољима јавнога и државнога живота.“ Краљ је апеловао на политичке партије да му помогну у доношењу новог Устава „који ће гарантијама за рад осигурати уживање већих и ширих политичких и грађанских слобода“ (Živanović, 1924: 372–373; Stojičić, 1980: 235). Први пут у историји нововековне српске државе Скупштина је сазвана прокламацијом, а не указом са премапотписом председника Владе. Краљев потез није био у складу са законом. Чланом 100 Устава из 1869. године било је прописано да „сваки акт у државним делима, који Књаз подписује, мора бити противпотписан од дотичног министра“ (Stojičić, 2002: 200). Према члану 76

¹ miroslav.pesic@filfak.ni.ac.rs

² Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Модернизација Западног Балкана* (Ев.бр. 177009).

Устава из 1869. године владар је имао право да сазове Скупштину, али не прокламацијом већ указом на предлог председника Министарског савета (Krstić, 2007: 45). Краљ Милан је 27. октобра 1888. године упутио писмо председнику Владе Николи Христићу у коме је ближе одредио циљ и начин израде нацрта Устава и уједно именовао чланове Уставотворног одбора. У одбору су били заступљени представници свих политичких странака, али и „људи који су велики део свога живота посветили јавном или политичком раду, јер је било потребно да и они у овој прилици изнесу и искажу своје мисли, поцрпане било из науке било из искуства. Воља моја није да се у том одбору решава већином гласова, већ да се јасно обележе разна политичка гледишта па да се путем компромиса постигне споразум, коме се од родољубивости политичких странака надам.“ За себе је задржао место председника одбора, док је за потпредседнике поставио либерала Јована Ристића, напредњака Милутина Гарашанина и радикала Саву Грујића (AS, JA, br. 8; Živanović, 1924: 373–374; Stojičić, 1980: 235). Да би се олакшао рад на доношењу новог Устава, влада Николе Христића је 29. октобра 1888. године предложила краљу на потврду имена секретара уставотворног одбора: Јована Ђају, начелника просветног одељења министарства просвете и црквених дела, Стојана Протића, секретара министарства унутрашњих дела у оставци, Живојина Симића, професора Учитељске школе, Манојла Ђорђевића Призренца, шефа пресбиороа, Николу С. Јовановића Американца, деловођу општине вароши Београд, Ђоку Ж. Ђорђевића, професора Велике школе, Милована Миловановића, професора Велике школе, Андру Ђорђевића, професора Велике школе. Краљ Милан је следећег дана, 30. октобра потврдио још четворицу секретара Уставотворног одбора: Панту Савића, секретара Државног савета, Живана Живановића, директора и професора пиротске Гимназије, Љубомира Каљевића, професора Учитељске школе у Београду и Рашу Милошевића, секретара министарства финансија (AS, PO, k.82,d.15). Живан Живановић наводи да је уставотворни одбор „са своја 82 члана, 3 потпредседника и 12 секретара, формално личио на један мали парламент с Краљем председником“ (Živanović, 1924: 376).

На првој седници Уставотворног одбора 3. новембра 1888. године, краљ је захтевао да седнице одбора буду тајне и да се о раду одбора ништа не износи у јавност. Члановима одбора била је загарантована слобода говора. Без обзира на захтев појединих чланова одбора да се изврши допуна и измена појединих чланова Устава из 1869. године одлучено је да се приступи доношењу потпуно новог Устава. За израду нацрта Устава изабран је ужи Уставотворни одбор, који је бројао 12 чланова и три секретара. У одбор су поред тројице потпредседника ушли следећи чланови: Радивоје Милојковић, Стојан Бошковић, Јован Авакумовић, Милан Кујунџић, Марко Стојановић, Михаило Павловић, Пера Велимировић, Риста Поповић и Михаило Кр. Ђорђевић. За секретаре одбора су изабрани: Живан Живановић, Живојин Симић и Милован Миловановић (Živanović, 1924: 376; Prodanović, 1936: 383).

Нацрт Устава израдио је ужи Уставотворни одбор од 5. новембра до 6. децембра 1888. године (Stojičić, 1980: 236). На седницама одбора велика распра-

ва се водила о томе да ли Народно представништво треба да буде састављено од једног или два дома. Радикали су били против увођења дводомног система „правећи од тога питање и за пристанак на сами Устав.“ У прилог једнодомне Народне скупштине генерал Сава Грујић је рекао да „социјалне прилике које су у Србији /.../ не допуштају да се дводомни систем утврди.“ Вођа напредњака Милутин Гарашанин је био за један дом, сматрајући „да у нашем друштву нема основице за добро организовани горњи дом.“ По њему „ако би владалац именовоа чланове горњег дома, тај би дом био играчка у рукама сваке партије која је на влади. Ако би се чланови Горњег дома бирали, изборно тело могло би се саставити једино по цензусу, и такав систем не јемчи за добре последице.“ Његово мишљење су делили и истакнути либерали Јован Авакумовић и Стојан Рибарац „али под условом да се осигура улазак интелигенције у народно представништво.“

Један број чланова Уставотворног одбора, претежно напредњака, или њима блиских, као што су Стојан Бошковић, Милан Кујунџић Абердар и Михаило Павловић се изјаснио за увођење дводомног народног представништва. Бошковић је навео „да је горњи дом потребан ради чувања Устава и ради одмерености у раду.“ Краљ Милан се такође изјаснио за један дом, истичући „да у души народној живи убеђење, да Србији не требају два дома. Одсудно је за један дом, у коме ће бити сами посланици народом изабрани.“ Сматрао је да би интелигенцији требало омогућити улазак у Скупштину, на тај начин што би се „народ по негде натерао да бира једног или два човека који су свршили школе.“ Јован Ристић се залагао за један дом састављен од посланика које је народ изабрао „али је потребно да се у њега унесе што више елемената умерености и спреме за хладан рад.“ Предлагао је компромисно решење, тј. две категорије посланика: једну би чинили посланици изабрани од стране широких народних маса, а другу „они који представљају науку и искуство. Ови последњи били би они исти елементи, који обично улазе у горњи дом.“ Ристић је захтевао да квалификовани посланици поред факултетске дипломе имају и 40 година старости. Против овог предлога су се изјаснили радикали Сава Грујић и Пера Велимировић, истичући да „не треба непрестано зазирати од народа и тражити начина да се он устави и ограничи.“ Ристићев предлог да „половина народног представништва буде састављена“ од квалификованих посланика није наишао на одобравање краља Милана, који је сматрао да његов предлог „иде сувише далеко. Довољно је да четвртина посланика има квалификације.“ Радикали су у начелу подржали предлог краља Милана под условом да се сви посланици бирају на непосредним изборима и да се тачан број квалификованих посланика накнадно утврди (Ђорђевић, 1890: 275–278; Terzić, 2010: 263–264). Нови Устав је уместо горњег дома и кнежевих посланика завео квалификоване посланике, који су бирани заједно са посланицима на непосредним изборима. Тиме су задовољени захтеви присталица дводомног система о учешћу интелигенције у законодавној власти.

На седници ужег одбора од 15. новембра 1888. године водила се расправа о томе да ли избори треба да буду посредни или непосредни. Већина чланова

одбора се изјаснила за непосредне изборе, осим Милана Кујунџића Абердара, који је сматрао да треба задржати и посредне изборе. Приликом расправе о јавном или тајном гласању дошло је до извесних разлика у мишљењу међу члановима уставотворног одбора. Радикалски прваци Риста Поповић и Пера Велимировић изјаснили су се за јавно гласање „али не праве од тога питање“, док је тадашњи вођа радикала Сава Грујић био само за јавно гласање. Краљ Милан се залагао за тајно гласање, истичући да га „треба окружити свима гаранцијама.“ Одбор је донео одлуку да избори буду непосредни, а гласање тајно. Радикали су предлагали да се уведе опште право гласа, тј. да сви пунолетни грађани Србије имају право гласа. Међутим, представници Либералне и Напредне странке су се изјаснили за увођење бирачког цензуса од 15 динара непосредног пореза годишње. Усвојен је предлог краља Милана и вође напредњака Милутина Гарашанина да кворум буде апсолутна већина посланика. Чланови одбора су одбили захтев радикала да министарска одговорност траје 20 година и усвојили рок од четири године „како би новоизабрана Скупштина имала право да поведе реч о делима министара за време истекле периоде.“ Краљ је имао право да продужи важност старог буџета само за четири месеца „преко рачунске године“ (Ђорђевић, 1890: 279–283; Prodanović, 1936: 284–285).

На другој седници ширег Уставотворног одбора 6. децембра 1888. године вођена је расправа о нацрту Устава ужег Уставотворног одбора. Чланови одбора су без веће расправе усвојили прва четири члана нацрта Устава. Већа дискусија се развила код чл. 5, који се односио на административну поделу земље. Већина чланова одбора изјаснила се за две административне јединице (округе и срезове), док се један број чланова, као што су Ранко Тајсић, Димитрије Катић, Коста Таушановић и Данило Анђелковић залагао само за срезове. У прилог подели земље на срезове, Данило Анђелковић наводи да су „све Народне скупштине од 1874. године тражиле непрекидно да се упрости земаљска администрација, што би се са свим излишна окружна начелства укинула.“ Ранко Тајсић се такође изјаснио за укидање округа, истичући да „окружна начелства нису потребна“ народу и да ће он „више користи имати ако се земља подели само на срезове и општине.“ Вођа радикала Сава Грујић је бранио чл. 5, тј. поделу земље на округе, срезове и општине. Краљ Милан је подржао поделу на округе, тврдећи да народ нема никаквог удела у „општинским и среским пословима, и да можда због тога имамо овакав а не бољи састав Народних скупштина. Да би смо имали боље Народне скупштине, треба да имамо окружне или жупаниске Скупштине.“ По њему срезови ни у економском погледу не могу парирати окрузима. „Док срезови не могу установити никакву озбиљну економску школу, дотле је жупанија (округ) потпуно моћна да овакву школу подигне и развија“ (AS, Hartije Milovana Milovanović, beleške i drugom sastanku odbora (24.novembar/6.decembar 1888.godine; Ђорђевић, 1890: 444–445, 459; Prodanović, 1936: 286).

О изборном систему водила се жучна расправа међу члановима Уставотворног одбора. Изборни систем „рачунајући ту право гласа, начин гласања и поделу мандата“, представљао је суштину новог Устава и „политичког порет-

ка који се стварао на основу Устава.“ Ужи одбор је прихватио предлог Јована Ристића да се посланици бирају по систему сразмерног представништва. Усвојен је тзв. Херов систем који је предвиђао да се у свакој изборној јединици посланици бирају по кандидатским листама и да бирачи гласају за целу листу кандидата. Бирачи нису гласали по већинском систему, тј. по именима појединих кандидата, већ за бирачку листу на којој су били истакнути кандидати одређене политичке партије. На сваких 4.500 пореских глава долазио је по један посланик, док је вишак од 3.000 пореских глава омогућавао истом округу право на још једног посланика (Роровић, 1939а: 113). Расподела посланичких мандата према Херовом систему вршила се тако што се укупан бој гласача делио са бројем посланика које је бирао одређени изборни округ, чиме се добијао тзв. изборни количник, који је представљао број гласова које је требало да листа освоји да би добила један посланички мандат. Затим се број освојених гласова одређене листе делио са изборним количником и добијао се тачан број посланика које је освојила одређена партија. Ако би после тога остало нераспоређених мандата они су се додељивали редом, листама који имају остатке гласова најближе количнику (Milovanović, 1997: 173; Роровић-Обрадовић, 2008: 153). Члан Одбора Данило Анђелковић је предложио да се на сваких 3.000 пореских глава бира по један посланик, јер се „по предложеној сразмери смањује број посланика.“ Његов предлог није наишао на разумевање осталих чланова одбора. Варош Београд је бирао четири посланика, Ниш и Крагујевац по два, док су по једног посланика бирале следеће варошице: Алексинац, Ваљево, Врање, Горњи Милановац, Зајечар, Јагодина, Књажевац, Крушевац, Лозница, Лесковац, Неготин, Параћин, Пирот, Пожаревац, Прокупље, Свилајнац, Смедерево, Ћуприја, Чачак, Ужице и Шабац. На инсистирање краља Милана усвојена је одредба да сеоске општине у које спадају село Добрње у ужичком округу и село Таково у рудничком округу засебно бирају по једног посланика (Ђорђевић, 1891: 113-114; Роровић, 1939а: 113). Упркос противљењу радикалских чланова одбора усвојен је пропорционални изборни систем. Недостатак пропорционалног изборног система састоји се у томе да посланици не представљају грађане, већ политичке странке, тј. њихове лидере. Овај систем оставља могућност да се помоћу једног истакнутог представника странке усвоји листа од 8-10 кандидата „сасвим непознатих које народ, да није тога истакнутог кандидата, не би сигурно бирао“ (Ristić, 1935: 112). Коста Таушановић је навео да нови изборни систем онемогућује већини бирача да гласају „због саме физичке немогућности да дођу на биралиште.“ Предложио је да треба задржати срез као изборну јединицу. Гига Гершић се није противио да се мањини обезбеди улазак у Скупштину, али је навео да не би требало „од силне бриге за осигуравање мањини права да и она буде праведно заступљена у Скупштини, заборавити на главни услов за правилну уставност, а то је солидна већина у Скупштини, без које ће се владе сваки час мењати.“ У одбрани пропорционалних избора, Ристић је истакао да они не представљају опасност за већину, јер „већина остаје увек већина, али и мањина долази до свога права. /.../ Већина има власт, мањина нека буде контрола.“ Ристић се позивао на пример Данске у којој се пропорционални систем и у

пракси добро показао. По њему пропорционални систем је био замена за горњи дом, тј. „дошао је као дело компромиса између присталица једног дома и присталица два дома.“ За предложени изборни систем изјаснио се и краљ Милан, истичући да је највећа мана парламентарног система у Европи што интелигенцији онемогућује да буде заступљена у парламенту. По њему требало је избећи могућност да већина терорише мањину, јер „што је данас већина, то може бити сутра мањина. Што је данас популарно не може до века остати популарно, по самим законима трошења.“ По Уставу из 1869. године, говорио је краљ Милан, Народне скупштине су се више занимале за општинске и среске послове, него за државне и зато нису биле у стању да обављају законодавну власт онако како треба. „Круна је до сада имала посла са Скупштинама састављеним од самих среских величина, од све самих среских политичара. Капацитети и први људи у овој земљи нису могли да уђу у Скупштину“ (Ђорђевић, 1891: 424–426, 429, 445). Радикали су били принуђени да прихвате систем сразмерног представништва, али су тражили да се у Устав унесе само начело, а да се све појединости изборног система накнадно разраде у оквиру новог изборног Закона. Очигледно је да су радикали у замену за једнодомно представништво морали пристати на пропорционални изборни систем и на тзв. квалификоване посланике, који су представљали интелигенцију у Скупштини.

Представници Радикалне стране у Уставотворном одбору су заступали енглески образац парламентарне владе у којем је важно место заузимао већински изборни систем. Парламентарни систем, говорио је Гига Гершић, треба да обезбеди солидну већину, а не да заштити мањину. Секретар уставног одбора Милован Миловановић је навео да су коалициона министарства „прави апсурдум у парламентарној влади, која су одмах од почетка осуђена на пасивно држање а завршавају се обично еклатантним расцепима“ (Роговић-Обрадовић, 2008: 86–87). Ипак, Миловановић је доста учинио за усвајање пропорционалног изборног система у новом Уставу. Слободан Јовановић наводи да у „уставном одбору он је вероватно једини знао тај изборни систем у свима танчинима.“ За разлику од старог изборног система, по коме је сваки срез бирао по једног посланика простим пребројавањем гласова, пропорционални систем са бирачким листама и изборним количником је био компликованији и захтевао „читав низ рачунских радњи.“ Као истакнути правни стручњак Радикалне странке, Миловановић је објашњавао предложени изборни систем члановима уставног одбора „као учитељ ђацима.“ Његова склоност ка компромису у великој мери је допринела усвајању пропорционалног изборног система „по коме су из изборне утакмице изилазиле задовољне и већина и мањина“ (Грол, 1989: 81; Јовановић, 1937: 110).

Пре изјашњавања о нацрту Устава у ширем уставном одбору, радикали су захтевали измену појединих тачака, позивајући се на обећање краља Милана да ће им дозволити да се изјасне о оним питањима уставног нацрта у којима су били прегласани од стране чланова Либералне и Напредне странке. Коста Таушановић је на седници Уставног одбора од 20. децембра изнео неколико примедби на предложени нацрт Устава. „Ове се примедбе тичу таквих питања за

која у овоме збору не могосмо добити већину, а према интенцији Његовог Величанства у нашем раду је искључена мајоризација, већ све што радимо мора да носи печат узајамног договарања и заједничких уступака“ рекао је Коста Таушановић. Радикали су били против поделе земље на 10 округа, истичући „да би ово питање требало оставити редовном законодавству да га оно реши.“ Такође су захтевали да се одредбе о пропорционалном изборном систему не уносе у Устав, да се бирачки цензус укине или смањи и да се укине смртна казна за политичке кривице. Сразмерно представништво „које се има у живот увести није још довољно опробано, те да је стога веома неподесно да тај начин улази у саме уставне одредбе, које се тешко мењају, већ да се то остави редовном законодавству и даљем компромису“ (Ђорђевић, 1892: 560–561). Напредњаци су се изјаснили против предложених измена, док су либерали на последњој седници уставног одбора 21. децембра постигли договор са радикалима. Споразум је садржао следеће измене: да се уместо 10 округа земља подели на 15, а да се број срезова накнадно утврди посебним законом, да се укине смртна казна за политичке кривице, осим за покушај атентата на краља или на чланове његове породице, да бирачки цензус остане 15 динара непосредног пореза, а да задругари добију активно бирачко право независно од висине пореза који плаћају, да се пропорционални изборни систем задржи, али да се „на предлог просте већине гласова једне Народне скупштине изборна система после шест година може подврћи уставној ревизији.“

Пошто је споразум постигнут, краљ Милан је на истој седници 21. децембра одржао говор, у коме је изнео свој непоколебљив став да Велика народна скупштина без икаквих измена мора да усвоји нови Устав. „Ја не само да не дам вама да споразумно дело кварите; него треба да знате, да овај нацрт Устава не дам да га ма у чему измени ни сама Велика народна скупштина. Ово је дело споразума, и оно као дело споразума мора и живот добити.“ За 22. децембар 1888. године заказао је следећу седницу одбора, на којој је требало потписати текст уставног нацрта. Пошто је нацрт Устава прочитао секретар одбора, приступило се потписивању. Сви присутни чланови одбора су потписали текст предлога Устава, осим двојице радикала: Димитрија Катића и Ранка Тајсића (Živanović, 1924: 385; Popović, 1939a: 139–141).

Велика народна скупштина састала се 23. децембра 1888. године у Београду. Велики део посла на усвајању новог Устава имала је да обави београдска група радикала која је показала више склоности ка компромису од својих партијских другова из унутрашњости (Stojičić, 1980: 249). Председник Владе Никола Христић је читањем краљевог указа, 30. децембра отворио први редовни састанак Велике народне скупштине. Следећим указом, краљ је издао наређење влади да упути предлог Устава Скупштини „те да она реши да ли га усваја у целини.“ Основан је и скупштински одбор од 54 члана за претрес нацрта Устава. На састанку посланичког клуба Радикалне странке од 24. децембра већина посланика била је мишљења да би требало за председника изабрати Димитрија Катића, али су се томе успротивили Сава Грујић и Коста Таушановић који су изјавили да „се Катић не допада краљу. /.../ Грујић је говорио да ће краљ распустити Скупштину

ако Катића изаберу за председника, или клуба, или Скупштине“ (Piroćanac, 2004: 453; Todorović, 1983: 216). У таквој ситуацији за председника одбора изабран је радикал Јоца Ж. Јовановић, а за известиоце радикал Стојан М. Протић и либерал Стојан Д. Рибарац. Приликом подношења извештаја Скупштини одбор за претрес предлога Устава се поделио на већину и мањину. Одборска већина од 42 члана гласала је да се нови Устав усвоји без икаквих измена, тј. „онако како је уставним одбором израђен и владом поднешен.“ Одборска мањина је истакла да нови Устав „неоспорно има преимућство у поређењу са Уставом старим, али је он ипак пун недостатака који ће знатно кочити правилан развитак нашег државног живота“ (Živanović, 1924: 388–389; Popović, 1939a: 144–145). Радикалима који су се противили захтеву краља Милана да се Устав усвоји „од корица до корица“ подршку су пружили и студенти. У прогласу упућеном радикалском посланичком клубу студенти су тражили од Радикалне странке да „остане чврста и доследна начелу свога програма да га брани оном љубављу и одважношћу са којом га је и досад бранила – нарочито за последњих десет година. Предлог новог Устава писали су студенти 25. децембра 1888. године „овакав како га је донео уставотворни одбор изгледа нам да би био неподесан за наш друштвени живот, изгледа нам да би пристанак ваш ако би га било на њега косио са радикалним програмом, косио би се са досадашњим радом Радикалне партије“ (AS, PO, k. 100, br. 58; Rajić, 2003: 92; Todorović, 1983: 216; Šemjakin, 2008: 342). У извештају мањине истакнуто је да предлог новог Устава не гарантује министарску одговорност, тј. да није довољно „упростио и олакшао поступак за оптуживање министара, да не садржи одредбе о народној привреди и да је задржао установу Државног савета „чије су се дужности могле пренети на Народну скупштину, поједина министарства и друге власти“ (Jovanović, 1900: 54). Извештај мањине потписала је група радикалских посланика из унутрашњости која је остала доследна старом радикалном програму из 1881. и уставном нацрту странке из 1883. године. Извештај одборске мањине потписали су следећи посланици: Димитрије Катић, Ранко Тајсић, Јован Јеличић, Пера Максимовић, Никола Николић, Божа Вучковић, Милија Ристић, Арса Прокопијевић, Јаков Милосављевић и Милија Миловановић (Prodanović, 1936: 303).

Велика народна скупштина је на другом редовном заседању од 2. јануара 1889. године огромном већином гласова усвојила нови Устав. За Устав је гласало 498 посланика, против је било 75, уздржаних три, док 15 посланика нису присуствовали седници (Živanović, 1924: 389; Popović, 1939a: 152, Rajić, 2003: 93–94). Краљ Милан је на трећем редовном заседању ове Скупштине 3. јануара 1889. године потврдио нови Устав. Тако је ступио на снагу један од најслободомнијих Устава, који је Србија примила „из руку једног конзервативног кабинета на чијем се челу налазио Никола Христић.“ Свој потпис на Устав Христић је „третирао као личну жртву престолу“. Министре, који су поднели предлог Устава Великој народној скупштини краљ Милан је искористио као посреднике између круне и Скупштине (Ljušić, 2005: 157).

Устав из 1888. године увео је парламентарну владавину у Србији и пружио чвршће гаранције за политичка права и слободе грађана (Grol, 1989, 80).

Иако Устав уобичајено почиње нормирањем уставних права и слобода грађана, мишљења смо да је важније најпре видети која је права добила Народна скупштина и како је регулисан њен однос према владару односно Влади. Устав је прописао Обичну и Велику народну Скупштину, која је била два пута већа од Обичне и сазивала се само у одређеним ситуацијама. Велика Народна скупштина се сазивала у следећим околностима: када се решавало о престолу, избору намесника, изменама и допунама у Уставу, смањивању или размени неког дела државне територије и када краљ „нађе за потребно да саслуша Велику народну Скупштину“ (Стојичић, 2002: 198). Народну скупштину су чинили посланици, изабрани непосредним и тајним гласањем (чл. 78). Бирачко право је имао сваки српски грађанин који је навршио 21. годину живота и плаћао 15 динара непосредног пореза годишње (чл. 85). Дакле, број посланика, који је бирао одређени округ зависио је од укупног броја пореских глава, а не од броја бирача у њему (Милоновић, 1997: 170–171). За народног посланика је могао бити изабран сваки српски грађанин који је навршио 30 година живота, уживао сва грађанска и политичка права и плаћао најмање 30 динара непосредног пореза годишње (чл. 96). Државни чиновници, ако би били изабрани за народне посланике и прихватили мандат, губили би чиновнички положај. Чиновничке положаје заједно са посланичким мандатом задржавали су следећи чиновници: изабрани министри, чланови Државног савета, дипломатски представници и генерални конзули, представници и чланови виших и првостепених судова, професори Велике школе, стручних и средњих школа, инжињери и лекари у државној служби, пензионери и чиновници на располагању (чл. 99).

Нови Устав је укинуо владине посланике, а уместо њих је увео тзв. квалификоване посланике, тј. посланике са факултетском дипломом, који су бирани по окрузима заједно са обичним посланицима (чл. 100). Народни посланици су сами бирали председништво Скупштине, што је била новина у односу на Устав из 1869. године. Председништво су чинили: председник, два потпредседника и седам секретара. За време избора председништва, Скупштином је председавао најстарији народни посланик (Мајданас, 2004: 59; Митровић, Брашић, 1939: 114–115). У погледу законодавне власти краљ и Скупштина су постали равноправни чиниоци. По Уставу из 1869. године право законодавне иницијативе припадало је краљу, који је у „одсуству Скупштине“ издавао привремене законе. По новом Уставу посланици су добили право законодавне иницијативе, укључујући и право постављања питања министрима (Јовановић, 1990а: 347). Буџетско право Скупштине регулисано је тако што је Народна скупштина одобравала сваке године државни буџет који је важио само за наредну рачунску годину. Уколико би се десило да Скупштина не изгласа нови буџет, онда је имала право да привремено продужи стари буџет, све док нови не буде изгласан. У случају да је Скупштина распуштена, владар је имао право да продужи буџет, али највише за четири месеца. Влада је била дужна да уз буџет поднесе и завршни рачун за прошлу рачунску годину. Тиме је Скупштина вршила надзор над извршењем буџета, што по Уставу из 1869. године није постојало. Поред кривичне уведена је и политичка одговорност министара „као обележје парламентарне

владавине.“ Министри су истовремено могли бити и народни посланици, што је био знак успостављања одговорности министара пред Скупштином. Дакле, нови Устав је створио две значајне установе на којима се заснивала министарска одговорност: установу премапотписа и могућност спајања „министарског положаја са чланством у парламенту“ (Jovanović, 1990b: 35; Popović, 1939b: 66–67). Краљ и Народна скупштина имали су право да оптуже ministre: „за издају земље и владоца, за повреду Устава и уставних права српских грађана, за примање мита, за оштећење државе из користољубља и за повреду закона у случајевима, које буде одредио нарочити Закон о министарској одговорности“ (чл. 137). Министарска одговорност је застаревала за четири године од тренутка учињеног дела. Без пристанка Народне скупштине, краљ није могао да помилује осуђеног министра (Stojičić, 2002: 250).

Скупштинска контрола извршне власти изражавала се у виду постављања министрима питања и интерпелације на шта су министри били у обавези да одговоре у току истог скупштинског сазива. „Контролу своју врше“, говорио је Милован Миловановић „народни представници, управљујући на владу разне интерпелације о њезиној спољној или унутрашњој политици, а поверење своје или неповерење већине народног представништва изјављује гласањем којим се усвајају или одбијају разни владини предлози и којима се повољно или неповољно примају њезини одговори на учињене јој интерпелације“ (Milovanović, 1997: 262). Уколико министар не би одговорио на поднету интерпелацију и тиме оправдао свој рад пред скупштинском већином, ова је могла да му изјави неповерење. Поред интерпелације, Скупштина је могла против министара да употреби „јаче средство – одрицање буџета. Остављена без средстава за рад, Влада не би имала куд него да одступи“ (Pavlović, 2010: 108–109).

Краљ је државни поглавар, који представља земљу у иностранству, објављује рат, закључује уговоре о савезу, примирју и миру и саопштава их Народној Скупштини „уколико и кад интереси и сигурност земље то допуштају“. Он је и врховни заповедник војске. У погледу законодавства, краљ проглашава и потписује законе. „Никакав закон не може важити докле га краљ не прогласи.“ Краљ поставља и разрешава ministre, који за свој рад одговарају њему и Народној скупштини. Краљу је остављено право сазивања, одлагања и распуштања Скупштине „али под Уставом предвиђеним условима и роковима.“ Краљев акт о распуштању Народне скупштине морао је да садржи и „наредбу за нове изборе у најдаљем року од два месеца и наредбу за сазив Народне скупштине најдаље за три месеца од дана распуста“ (Jovičić, 1999: 308; Popović, 1939b: 66–67).

По одредбама новог Устава о искључивом буџетском праву Скупштине, о њеном контролом извршне власти „и о узимању министара из круга народних посланика“, могло се закључити да је Устав из 1888. године створио услове за увођење парламентарне владе у Србији, која ће бити на власти све док ужива поверење скупштинеке већине. По томе се он битно разликовао од Устава из 1869. године, који је владару остављао могућност избора министара и „ограничавао Скупштину на чисто законодавне послове“ (Jovanović, 1990a: 348). „Ис-

торијски значај Устава од 1888. године, састоји се у томе што с тим Уставом настаје Влада скупштинске већине“, истакао је Слободан Јовановић. По њему „на Уставу од 1888. године одмах се познаје да га је правила једна странка, која се развила у борби с полицијом, и која је, тада још у опозицији, била пуна неповерења према управној власти уопште. /.../ Скупштини је дата законодавна иницијатива и њено буџетско право потпуно развијено. Али Влада није ограничена Скупштином само у области законодавства, већ је и њена чисто управна радња стављена под скупштински надзор. Први пут тада Скупштини су, неоспорним начином, обезбеђена права питања и интерпелације, анкете и истраге“ (Јовановић, 1905: 589–590).

Извори и литература

Необјављени извори:

Архив Србије:

Lični fond Jovana Avakumovića – AS, JA.

Fond Pokloni i Otkupi – AS, PO.

Hartije Milovana Milovanovića, beleške o drugom sastanku odbora (24. novembar / 6. decembar 1888. godine).

Објављени извори:

Ђорђевић, В. (1890). *Gornji dom Srbije. Rad Velikog ustvotvornog odbora*, u: Otadzina, knj. 26. Beograd: Štamparija Kraljevine Srbije.

Ђорђевић, В. (1891). *Gornji dom Srbije. Rad Velikog ustvotvornog odbora*, u: Otadzina, knj. 28. Beograd: Štamparija Kraljevine Srbije.

Ђорђевић, В. (1892). *Gornji dom Srbije. Rad Velikog ustvotvornog odbora*, u: Otadzina, knj. 30. Beograd: Štamparija Kraljevine Srbije.

Krstić, N. (2007). *Dnevnik. Javni život*, knj. 4. Priredio Miloš Jagodić. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Piroćanac, M. (2004). *Beleške*. Priredila Suzana Rajić. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Литература

Grol, V. (1989). *Pravna misao Milovana Milovanovića*. Beograd: SANU.

Živanović, Ž. (1924). *Politička istorija Srbije u drugoj polovini 19. veka*, knj. 2. Beograd: Geca Kon.

Jovanović, S. (1900). *Velika narodna skupština. Studija o ustavotvornoj vlasti*. Beograd: Štamparija Svetozara Nikolića.

Jovanović, S. (1905). *Naše ustavno pitanje u XIX veku*, u: Srpski književni glasnik, knj. XIV. Beograd: Štamparija Svetozara Nikolića.

- Jovanović, S. (1937). *Milovan Milovanović*, u: Srpski književni glasnik, knj. LI. Beograd: Srpski književni glasnik.
- Jovanović, S. (1990a). *Vlada Milana Obrenovića*, knj. 2. Beograd: BIGZ.
- Jovanović, S. (1990b). *Političke i pravne rasprave*, I–III. Beograd: BIGZ.
- Jovičić, M. (1999). *Leksikon srpske ustavnosti 1804–1918. godine*. Beograd: Filip Fišnjić.
- Ljušić, R. (2005). *Vlade Srbije 1805–2005. godine*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Majdanac, B. (2004). *Narodna skupština. Od običajne ustanove do savremenog parlamenta 1804–2004. godine*. Beograd: Narodna skupština Republike Srbije i Arhiv Srbije.
- Milovanović, M. (1997). *Državno pravo i druge ustavopravne studije*. Priredio Ratko Marković. Beograd: Službeni glasnik.
- Mitrinović, Č, Brašić, M. (1939). *Jugoslovenske narodne skupštine i Sabori*: Beograd: Narodna skupština Kraljevine Srbije.
- Obradović-Popović, O. (2008). *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914. godine*. Beograd: Službeni list SRJ.
- Pavlović, M. (2010). *Narodna skupština u ustavima Kneževine i Kraljevine Srbije*, u: *Dva veka srpske ustavnosti*, Zbornik radova. Beograd: SANU.
- Popović, M. (1939a). *Poreklo i postanak Ustava iz 1888. godine*. Beograd: Štamparija Dragomira Popovića.
- Popović, M. (1939b). *Borba za parlamentarni režim*. Beograd: Politika.
- Prodanović, J. (1936). *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*. Beograd: Geca Kon.
- Rajić, S. (2003). *Vlada Nikole Hristića 1888–1889. godine*. Beograd: Narodna knjiga Alfa.
- Ristić, Ž. (1935). *Izborni zakoni Srbije*. Beograd: Sv. Djordje.
- Stojičić, S. (1980). *Ustavni razvitak Srbije 1868–1888. godine*. Leskovac: Narodni muzej.
- Stojičić, S. (2002). *Državnopravna istorija srpskog naroda*. Niš: Spektar.
- Terzić, S. (2010). *Opšti balkanski ambijent Ustava iz 1888. godine. Rasprave o dvodomnom sistemu i karakternostima u političkom životu*, u: *Dva veka srpske ustavnosti*, Zbornik radova. Beograd: SANU.
- Todorović, D. (1983). *Narodni tribun Ranko Tajsić*. Beograd: SANU.
- Šemjakin, A. (2008). *Ideologija Nikole Pašića (1868–1891)*. Beograd: Zavod za udžbenike.

THE ACTIVITY OF THE CONSTITUENT COMMITTEE ON THE ADOPTION OF THE CONSTITUTION FROM 1888.

Abstract: King Milan Obrenovic issued a proclamation on 26th October 1888, with which he scheduled the elections for the Constituent Assembly on 2nd December and the convocation of the Large Assembly on 13th December 1888. The following day he sent a letter to Prime Minister Nikola Hristic, in which he specified the objective of and the manner in which the draft of the constitution should have been created, and, moreover, he named the members of the Constituent Committee. The Committee consisted of the representatives of all the political parties, as well as “the people who had dedicated a large part of their lives to public and political work”. He kept for himself the position of the President of the Committee, while he set liberal Jovan Ristic, a member of the progressive party Milutin Garasanin and a member of the radical party Sava Grujic for vice presidents. On the first meeting of the Constituent Committee on 3rd November 1888, the king demanded that the committee meetings were secret and that the work of the Committee must not be made public. The committee members were granted the freedom of speech. Regardless of some of the committee members’ requests to supplement and edit some of the articles of the Constitution from 1869, it was decided that a completely new Constitution be made. The Short Constituent Committee was chosen to create the draft of the Constitution, which consisted of 12 members and three secretaries. The following members entered the Committee along with the three vice presidents: Radivoje Milojkovic, Stojan Boskovic, Jovan Avakumovic, Milan Kujundzic, Marko Stojanovic, Mihailo Pavlovic, Pera Velimirovic, Rista Popovic and Mihailo Kr. Djordjevic. The following men were chosen for the secretaries of the Committee: Zivan Zivanovic, Zivojin Simic and Milovan Milovanovic. The draft of the Constitution was created by the Short Constituent Committee from 5th November to 6th December 1888. All present members of the Committee signed the text of the proposal of the Constitution, except two members of the radical party: Dimitrije Katic and Ranko Tajsic. The Great National Assembly adopted the new Constitution with the vast majority of the votes in the second regular meeting on the 2nd January 1889. 498 ministers voted for the Constitution, 75 were against, three were abstained, while 15 ministers were not present during the meeting. King Milan confirmed the new Constitution in the third regular meeting of this Assembly on 3rd January 1889.

Key words: King Milan Obrenovic, Proclamation, Constituent committee, Constitution, Great Assembly

Бојана Миљковић Катић¹,
Историјски институт, Београд

Izvorni naučni rad
УДК 935(497.11)“1804/1835“;
94(497.11)“18“

ПРОФИЛИСАЊЕ ПРИВРЕДНИХ НАДЛЕЖНОСТИ У ДРЖАВНОЈ УПРАВИ КНЕЖЕВИНЕ И КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

Апстракт: У Кнежевини Србији није било централног државног надлештва, министарства, чија је првенствена надлежност била привреда, иако је државна управа била централизована. Најпре су привредне компетенције биле у надлежности Министарства унутрашњих послова, а потом Министарства финансија и, к томе, у надлежности различитих одељења тих министарстава. Постепеним профилисањем надлежности органа државне управе, профилисане су и привредне надлежности и током времена обједињаване у појединим одељењима, па је орган с најцеловитијим надлежностима у привреди постало најпре Одељење промишљености, потом Економно одељење Министарства финансија. Тек у Краљевини Србији привредне компетенције концентрисане су у Министарству народне привреде (1883) и његових шест одељења, мада је до 1900. изван тог министарства остала брига о здрављу стоке. Формирањем Министарства народне привреде створени су услови за активнију привредну политику, што је допринело евидентном привредном расту у Краљевини Србији крајем 19, а нарочито у првим деценијама 20. века.

Кључне речи: државна управа, привредне надлежности, профилисање надлежности, Кнежевина/Краљевина Србија, министарство привреде.

Од Другог српског устанка држава се поступно развијала кроз постепени развој политичког, државног, привредног и друштвеног система. Кнез Милош је државну политику, у оквиру ње и привредну, водио апсолутистички и сам је доносио одлуке, од најситнијих, као што су спорови око међа, до најбитнијих, и није посвећивао посебну пажњу изграђивању државне управе пре *Хатишерифа из 1830*. Иако је договором с Марашли Али пашом 1815. предвиђено да кнез управља преко Народне канцеларије, он је управљао преко Књажевске канцеларије, која је била надређена свим осталим установама, а није радила према посебним прописима, већ према његовим наредбама. Кнежевска канцеларија била је 1830. подељена на два одељења – спољашње и унутрашње. Прво је чинило зачетак Министарства спољних послова, а друго се бавило свим осталим пословима, при чему нису биле званично одређене различите надлежности. Ипак, постепено су профилисане области којима су се бавили

¹ bojana.miljkovic.katic@iib.ac.rs

поједини секретари Кнежевске канцеларије.² После *Хатишерифа из 1833*, кнез је формирао попечитељстава и размотрилиште, односно министарстава и владу, али размотрилиште није имало стварну власт, ретко се састајало и доносило одлуке (*Владе Србије, 25–27*).

Кнежев апсолутизам сломила је опозиција после Милетине буне и 15. фебруара 1835. донет је први српски устав – *Сретењски устав*. Мада је важио кратко време, тим уставом постављен је образац извршне власти у земљи. Устав је предвидео да извршну власт деле кнез и Државни савет, који се састојао од шест попечитеља и неодређеног броја осталих саветника (Јовичић (ур.), 1988, 42). *Законом о Државном савету* подељен је 1835. Државни савет на два дела. Законоизвршителни део, који је функционисао као влада, састојао се од шест одељења – „правосудија, внутрени дјела, финансије, инострани дјела, војени дјела и црквени дјела и просвештенија“, с попечитељем на челу сваког (*Зборник закона 30, 1877, 25*). У овом закону дужности попечитеља детаљно су и јасно изложене, као ни у једном каснијем закону о влади. Према овом закону, привреда је била у надлежности Попечитељства внутрени дела. Због неразвијености државног апарата и неиздиференцираних делатности у слабо стратификованом друштву, у делокругу рада тог министарства нашло се много различитих друштвених области: полицијски и управни послови, гранична и поштанска служба, јавни морал, организовање затвора, поступање у ванредним околностима, изградња и одржавање путева и уопште саобраћаја, санитарни прописи... Од 28 таксативно набројаних дужности министра унутрашњих дела, седам их је било из привредне надлежности (*Зборник закона 30, 1877, 41–43*):

- да брине да се развијају трговина и занати и подижу фабрике, организују панађури (сточни сајмови) и недељни вашари, као и да одржава ред на њима;
- да брине о подизању квалитета земљорадње, сточарства, свиларства, виноградарства и воћарства;
- да организује заводе који би кредитирали становништво;
- да чува шуме према важећим научним постулатима;
- да пази на здравље народа и стоке и спречава заразе и да ради тога организује установе у земљи и на граници и брине о њима;
- да пропише правила за марвене лекаре (ветеринаре), у оквиру правила о неопходној стручној спреми лекара и организовања школа за бабице, хирурге и апотекаре;
- да настоји да се, поред војних установа, подигну и општекорисни заводи и установе.

Још неке од компетенција поверених министру унутрашњих дела биле су од важности за формулисање привредне политике и управљање привредом. То су, у првом реду, увођење јединствених мера, организовање статистичке службе, и подстицање досељавања становништва, које је било од великог

² Године 1834, на пример, Стеван Радичевић бавио се унутрашњим пословима, Алекса Симић финансијама, Тома Вучић Перишић војним пословима.

значаја у земљи где се развој земљорадње базирао на крчењу нових обрадивих површина и у коју се уселавао претежно сеоско становништво (Миљковић Катић, 2014, 74–75; Јагодић, 2004, 29–30, 53–54). Оне нису издвојене, јер не представљају директне привредне компетенције. Међутим, брига о шумама и о здрављу стоке чинила је битан део привредне политике, због чињенице да су се привредни развој и извори богатства становништва базирали на трговини стоком и сточарским производима, посредно – на сточарству (видети структуру извоза у: Милошевић, 1902). А за сточарство су од изузетног значаја били здравље стоке, управљање шумама и заштита жирородне горе, због екстензивног гајења стоке, посебно исхране свиња, главног извозног артикла земље. Због тога су те компетенције уврштене у привредне компетенције министра унутрашњих дела.³

Тзв. *Турским уставом* из 1838. задржан је принцип поделе власти на законодавну, извршну и судску, предвиђен *Сретењским уставом* и организована је влада – *Централно правленије* – са три попечитељства: внутрени дела, финансија и просвештенија, и посебном канцеларијом за спољне послове – Књажеском канцеларијом. Сваки попечитељ имао је канцеларију, подељену на „више бироа“, из којих су се развила одељења. Устав је подстакао привредни развој земље проглашењем слободне трговине и потврдом укидања спахилука (*Зборник закона* I, 1840, 6–7, 10, 13). Међутим, предвидео је да привредне надлежности буду подељене између два министарства. Министарству унутрашњих дела припало је „управленије заведенија обштеполезни“, а Министарству финансија брига „о обделанију руда и шума“ и „да процвета трговина“ (*Зборник закона* I, 1840, 5–6). Због тога је и *Устројеније централног правленија*, закон о влади издат 1839. на основу тог устава, поделио привредне надлежности између та два министарства.

Будући да су извршну власт обављала само четири министра, обим њихових надлежности био је огроман, па су унутар министарстава формирана одељења да би се у већој мери профилисале надлежности. Попечитељство унутрашњих дела овим законом добило је три одељења: Полицајно-економическо, Карантинско са санитетом и Војено (*Зборник закона* I, 1840, 41–42). Привредне надлежности биле су подељене између два одељења – Полицајно-економическог и Карантинског. Већина компетенција из области привреде била је у надлежности Полицајно-економическог одељења, које је, поред уобичајених полицијских и управних послова, као и бриге о поштама, друмовима и мостовима, сакупљању статистичких података, било надлежно и за „заведенија за подржавање радње, заслуге и прилежности, подизањем земљеделија, скотоводства, фабрика, рудоделни, заводењем торжишта (панађура)“. Заштита здравља стоке, пак, била је у надлежности Карантинско-санитетског одељења (*Зборник закона* I, 1840, 42–43), које је 1850. преименовано у Санитетско одељење (*Зборник закона* VI, 1853, 7–8). У његовој надлежности

³ Ове делатности биле су и део надлежности Министарства народне привреде, што указује да су с правом сврстане у привредне компетенције министра унутрашњих дела.

били су и цивилни и војни санитет и ветеринарски послови. Бринуло је о организацији и надзору над граничним карантинима и састанцима, ради спречавања уношења заразних болести у земљу, болницама, апотекама и лековима; о постављању лекара и бабица и организовало је систем заштите од болести у земљи (*Зборник закона I*, 1840, 43). У том одељењу, посебне компетенције у области заштите здравља стоке профилисане су 1842. године, постављањем ветеринара и формирањем посебног реферата (Недељковић и сар., 1973, 51),⁴ из кога је касније настала Управа над ветеринарима. При томе је ветеринарска служба постојала само у војном санитету. Питање цивилних ветеринара покренуто је тек 1879. постављањем главног марвеног лекара у Санитетском одељењу, с компетенцијама „да управља целокупним ветеринарством“, а цивилна санитетска служба организована је 1881. *Законом о уређењу санитетске струке и о чувању народног здравља*, на основу кога су постављени окружни ветеринари. Тако касно организовање цивилне ветеринарске службе значило је, између осталог, да су се задужења ветеринара кретала скоро искључиво у оквирима ветеринарско-санитарног надзора, док су остали аспекти ветеринарске медицине били једва заступљени (Лазаревић и Михаиловић, 2012, 110, 112). Када је 1883. формирано Министарство народне привреде, Управа над ветеринарима остала је у Министарству унутрашњих дела. Тек 1900. она је постала део Одељења за земљорадњу и сточарство Министарства народне привреде и оно је преименовано у Одељење за пољску привреду и ветеринарство (*Зборник закона 54*, 1903, 750). Тако је Министарство унутрашњих дела изгубило последње компетенције из области привреде тек на прелому 19. и 20. века.

Опште компетенције Попечитељства финансија биле су да спроводи и надзире сва „дела, која по струци економическој и новчаној принадлеже земљи и народу“. Посебно је наглашена његова брига „о обделавању руда и шума“ и за примену закона „устројени у призренију трговине“ (*Зборник закона I*, 1840, 45). Управљање шумама, међутим, остало је све до 1847. у надлежности Министарства унутрашњих дела, када је пренето у надлежност Одељења промишљености Министарства финансија (*Зборник закона IV*, 1849, 141–142). Министарство финансија такође је имало три одељења – Казначејство, Главна контрола и Промишљеност финансијална, али су у том министарству привредне надлежности поверене само једном – Одељењу промишљености. Његова првенствена надлежност било је формулисање стратегије и практичне политике развоја трговине: „промишљати о трговини земаљској, уклањајући препоне и дајући способ и средства, којима би трговина процветала, и тим богатство земаљско растло и умножавало се“ (*Зборник закона I*, 1840, 45–47).

Устројеније Централног правленија је поделом привредних компетенција на два министарства начинило Министарство унутрашњих дела централним државним органом релевантним за привредну политику земље, првенствено за

⁴ Реферат је био најнижи административни облик организовања посебне службе унутар неког министарства или његовог одељења.

политике развоја пољопривредних делатности („земљеделија, скотоводства“), али и значајног дела непољопривредних – трговине стоком („панађура“), занатства („рукоделни“) и индустрије („фабрика“). Министарство финансија, пак, иако је трговина била посебно апострофирана компетенција, није било надлежно не само за панађурску трговину стоком, већ ни за значајне сегменте дућанске трговине, пошто је еснафском политиком управљало Министарство унутрашњих дела (видети порекло грађе у: Ђорђевић, 1925; Вучо, 1954). Министарство унутрашњих дела, опет, било је надлежно за развој индустрије, а ипак се развојем нових индустријских грана у наредном периоду бавило Министарство финансија, не само рударством, као што је пројектовано, већ и металургијом, што је и логично, с обзиром на технолошку повезаност тих индустријских грана. Таква подела надлежности чинила је управљање привредом и привредну политику Кнежевине Србије неусклађеном и отежавала је целовитије сагледавање потенцијала привредног развоја. Због тога је било могуће, на пример, заснивање стратегије развоја уставобранитељског режима на рударству и војној индустрији, уз истовремено занемаривање прерађивачке индустрије у земљи где се скоро девет десетина становништва бавило пољопривредом (Милић, 1991, 373–374; Миљковић Катић, 2009, 103).

Уставобранитељи су створили чврсту државну организацију с јасном поделом надлежности и делокруга рада и формирали посебне органе који прихватају различите функције и самостално их извршавају. Они су задржали концепт државне интервенције у привреди, па је таква улога државе довела до више реорганизација административног апарата, јасније поделе надлежности и формирања нових одељења у министарствима. Реорганизацију Министарства унутрашњих дела провоцирао је бржи економски развој, профилисање полицијско-управних функција државе и интензивна грађевинска делатност, која је пратила формирање централне и локалне администрације и развој саобраћаја. Због повећања обима тих послова из Полицајно-економног одељења издвојено је 1842. Управитељство пошта, а 1851. формиран су Поштанско и Грађевинско одељење. Полицајно-економно одељење подељено је 1852. на Полицајно одељење, које се убудуће бавило само полицијским пословима, и Економно одељење, у које су издвојене економске надлежности Министарства унутрашњих дела, осим санитетских (*Зборник закона VI*, 1853, 225).

Попечитељство финансија такође је реорганизовано. Главна контрола је 1843. пребачена у надлежност Државног савета, а потом је 1848. формирано Рударско одељење (Недељковић и сар., 1973, 111–112). Ово одељење основано је с отварањем рудника у Мајданпеку да би организовало експлоатацију руда и рад првих рударско-топионичарских предузећа, изградњу постројења и инфраструктуре. Међутим, неуспех који је претрпео покушај отварања рудника и топионица гвожђа и бакра у државној режији довели су 1859. до гашења Рударског одељења и претварања у реферат при Одељењу промишљености Министарства финансија. Рударско одељење обновљено је 1868, након доношења *Рударског законика* (1866) и поновног буђења интересовања и државе и страних компанија за експлоатацију руда у Србији. Тим законом

суштински је промењен положај државе у рударству, које је препуштено приватном капиталу, као и улога самог одељења (Миљковић Катих, 2011, 44).

Концентрисање привредних надлежности унутар Министарства финансија спровео је 1859. кнез Милош, након поновног доласка на власт. Из надлежности Министарства унутрашњих дела пребачени су 13. јуна 1859. Економно одељење и Топчидерска економија у надлежност Министарства финансија, као и „све оне власти, које су по економическој струци под налозима Попечитељства внутрењи дела стајале“ (*Зборник закона XII*, 1859, 56–57), па је Министарство финансија постало надлежно и за панађурску трговину, Државну ергелу (основана 1852), друге државне заводе, и пољопривредне школе.⁵ Посебним указом у оквиру исте реорганизације стављена је 9. децембра 1859. у надлежност тог министарства и брига да се у земљи „уводе и распростиру нуждни занати“ (*Зборник закона XII*, 1859, 94). На тај начин су из Министарства унутрашњих дела издвојена привредна питања и концентрисана у Министарство финансија, осим бриге о здрављу стоке.

Доношењем *Устројенија Централне државне управе* 1862. године направљен је значајан искорак из оквира *Турског устава* и формирана је модерна влада – министарски савет са седам министарстава: иностраних дела, унутрашњих дела, правде, просвете и цркве, финансија, грађевина и војске (*Зборник закона XV*, 1863, 60–69; *Владе Србије*, 38–39). Овај закон остао је на снази до краја постојања Кнежевине Србије. У основи, важио је и у Краљевини Србији, с тим што је 1883. формирано осмо министарство – Министарство народне привреде.

Компетенције Министарства финансија по закону из 1862. знатно су проширене надзором над финансијском администрацијом, бригом о изворима државних прихода и управљањем њима, заступањем државних имовинских интереса, изградом главног буџета и исплатом издатака по буџету, изградом пореског система и прикупљањем пореза (Недељковић и сар., 1973, 148). Његова делатност тада је главним делом усмерена на прибављање финансијских средстава потребних за извршавање различитих државних задатака, састављање буџета и контролу трошења буџетских средстава. Међутим, и надаље је имало привредне компетенције: „3. да се стара о материјалном благостању, о процветању земаљске радиности, земљеделија, рукоделија и трговине, о обделавању рудника и целисходном руковању са шумама“. Било је надлежно и за „сва економна заведенија, заведеније правителствене ергеле“ и све јавне новчане фондове, обједињене исте године у Управу фондова (*Зборник закона XV*, 1863, 68, 87–90).

Овако проширена овлашћења у спровођењу економске политике земље, довела су до промене у структури Министарства финансија, реорганизована су нека стара и створена нова одељења. Ипак, и надаље су привредна питања била

⁵ Једина пољопривредна школа – Земљеделска школа у Топчидеру (основана 1853), затворена је 9. јануара 1859 (Владисављевић, 1987, 131). Касније отворене пољопривредне школе биле у надлежности Министарства финансија.

у надлежности два одељења тог министарства – Одељења промишљености и Економног одељења. Одељење промишљености било је надлежно за панађурску трговину и за управљање шумама. Оно је 1864. променило назив у Административно одељење и постало државни управни орган, али је у његовој надлежности и даље остало управљање шумама. Исте године из Економног одељења издвојена је статистичка служба и формирано Статистичко одељење (*Зборник закона XV*, 1863, 73; *Зборник закона XVII*, 1865, 194). На тај начин, Економно одељење постало је државни орган за управљање привредом. Његове компетенције детаљно су прописане расписом министра финансија од 27. фебруара 1882. Од привредних компетенција, Економно одељење било је надлежно за трговину и индустрију, занатство, еснафе, земљорадњу, шуме, општинско земљиште и друга општинска добра, сеоске дућане, панађуре, насељавање становништва и мере против филоксере (Недељковић и сар., 1973, 125).

Стицањем независности 1878. Кнежевина Србија се суочила с тешко решивим проблемом: исцрпљене државне финансије налагале су штедњу, стечена независност повећала је трошкове државне управе (за изградњу железнице, интеграцију припојених области, дипломатска представништва у иностранству...), а напредњачка политика модернизације државе и друштва изискивала је додатне трошкове. У јавности Србије и у круговима стручњака преовладало је уверење да се политичка самосталност земље може одржати само у условима економске самосталности. То је била полазна основа за нападе опозиције на владине уговоре (трговински, железнички и уговоре о зајмовима, који су ту самосталност нарушавали везивањем за Аустроугарску), али и полазна основа владине политике подстицања бржег друштвеног и економског развоја земље, у коме је видела услов за политичко осамостаљење (Јовановић, 1990², 77–79, 81–82; Попов, 1983, 36). Једна од мера подстицања бржег економског развоја било је и формирање Министарства народне привреде. Најпре је 1882, у оквиру шире реорганизације централне управе, детаљно приписан делокруг рада Економног одељења Министарства финансија, а потом је преношењем дела компетенција Министарства унутрашњих дела и Министарства финансија 2. јануара 1883. формирано Министарство народне привреде. Из првога је преузето Одељење пошта и телеграфа, а из другог су преузети Економно одељење, Рударско одељење, Управа државне статистике (до 1881. Статистичко одељење), Управа фондова и све институције у њиховој надлежности. Формирање и организацију новог министарства спровела је влада Милана Пироћанца и њен министар привреде Јеврем Гудовић, који је пре постављења за министра привредне водио Министарство грађевина у истој влади (*Владе Србије*, 146).

Министарство народне привреде имало је шест одељења: Одељење за саобраћај, трговину и радиност; Одељење за земљорадњу и сточарство; Шумарско, Статистичко, Рударско и Поштанско-телеграфско одељење. (*Зборник закона 39*, 1883, 313–316). Првим расписом министра привреде од 7. априла 1883. детаљно су прописане компетенције сваког одељења. Одељење

за саобраћај, трговину и радиности, било је надлежно за сва питања која су се односила на спољну и унутрашњу трговину; занате, индустрију („фарбичну“ и „кућевну“, тј. домаћу радиност); путеве (сувоземне, водене и железничке), трговачке, занатлијске и индустријске школе; приватна друштва за трговину, занате и индустрију; приватне новчане заводе за трговачке, занатске и индустријске циљеве; друштва за пловидбу, метарске мере и панађуре (*Зборник закона* 39, 1883, 13–14). То је било најразвијеније одељење Министарства народне привреде. Бавило се најзначајнијим непољопривредним сегментима српске привреде. Почетком 1883. подељено је на пет одсека, али се ближе не зна који су, осим Одсека метарских мера (регистрован је 11. априла 1883, а формиран 1873. у Рударском одељењу Министарства финансија после доношења *Закона о мерама*). Било је надлежно да организује и контролише употребу исправних и технички сравњених мерила по међународним прописима (Недељковић и сар., 1973, 145). Тек су решењем из 1907. таксативно наведени одсеци тог одељења: административни; за трговину и саобраћај; за индустрију, занатство и социјалну политику; за стручну (професионалну) наставу и за кредитне установе, и детаљно прописане њихове надлежности. Административни одсек био је надлежан за администрацију и библиотеку, Одсек за трговину и саобраћај за законске предлоге и контролу извршења закона, прикупљање података о пољопривредној и индустријској производњи, праћење кредитне политике, берзе, тарифа у саобраћају, кретања увозне и извозне трговине и олакшавање извоза, за унапређење унутрашње трговине, издавање лиценци за вођење трговачких радњи, преглед робе, надзор над саобраћајним предузећима и саобраћајем и за истраживање и издавање монографски обрађених „трговачких питања“. Одсек за индустрију, занатство и социјалну политику разматрао је пријаве и повластице за отварање и надзирао услове рада индустријских предузећа, надзирао корпорације (и привредника и радника), прикупљао статистичке податке о индустрији и радничким удружењима, организовао тржиште рада и радничко осигурање и бринуо о унапређењу занатске производње. Одсек за стручну (професионалну) наставу био је надлежан да прописује услове и правила рада и надзире рад стручних школа, унапређује наставу и школе, посебно занатске, предлаже услове за давање стипендија и контролише рад питомаца и прикупља статистику о професионалној настави. Одсек за кредитне установе водио је надзор над радом кредитних трговинских и индустријских уснова основаних по *Закону о акционарским друштвима* (из 1896), давао упутства управним и надзорним одборима о начину рада, бринуо о заштити корисника од несолидних кредитних уснова, водио статистику о имовном стању и раду уснова, надзирао рад Управе фондова, Државне класне лутрије, Народне банке, задруга за узајамно кредитирање, земљорадничких и занатских задруга и осигуравајућих друштава (*Зборник закона*, 62, 1909, 590–596).

Одељење за земљорадњу и сточарство било је надлежно за унапређење земљорадње и сточарства, развој воћарства, виноградарства и пчеларства, гајење свилене бубе, за пољопривредна друштва, привредне заводе (Државна

ергела и Топчидерска економија су посебно апострофиране), пољопривредне школе, за риболов, општинске кошеве и права попаше (*Зборник закона* 39, 1883, 13–14; *Зборник закона* 53, 1901, 308–315, 719). Посебно су наглашене његове обавезе у примени *Закона о насељењу* (из 1880), који је регулисао насељавање напуштених имања у областима добијеним Берлинским конгресом, и спровођење мера против филоксере, због чега је унутар одељења постојао Одсек винодељства. Поред мера против филоксере (Стална комисија против филоксере и организовање нарочитих месних одбора и извештача за осматрање винограда ради проналажења и спречавања заразе), одсек је предузимао и мере против осталих болести винове лозе (*Зборник закона* 38, 1883, 263–264). У оквиру Одељења за земљорадњу и сточарство била је и Управа Државне ергеле, која је 1902. преименована у Управу Државног сточарског завода (*Зборник закона* 57, 1904, 1), као и Пољопривредна и хемијска огледна станица, установљена 1898, као завод институтског типа, надлежан за испитивање и контролу семена, вештачких ђубрива и сточне хране (*Зборник закона* 53, 1901, 53–57). Одељење је 1899. добило у надлежност развој пољопривредне технике, а 1900. и Управу над ветеринарима, када је преименовано у Одељење за пољску привреду и ветеринарство (*Зборник закона* 54, 1903, 750). Преко овог одељења, државних економа, установљених 1898, и пољопривредних станица, пројектованих 1898, министар народне привреде спроводио је законске прописе из области пољопривреде (*Зборник закона* 53, 1901, 115–119, 120–123, 399–408).

Шумарско одељење је било надлежно за шумарство, сечу шума и деобу земље сиромашним земљорадницима и за лов (*Зборник закона* 39, 1883, 14; *Зборник закона* 53, 1901, 241). Ради боље управе и контроле формиране су окружне шумске управе и Шумски фонд (од разних шумских прихода, казни због шумских преступа и такси од лова) из кога је требало да се финансира шумарска служба (*Зборник закона* 47, 1892, 355; *Зборник закона* 56, 1903, 389).

Рударско одељење било је највиша управна власт у пословима који су се тицали рударства, права експлоатације рудника, добијања дозвола за експлоатацију, наплате регалних пореза и прикупљања извештаја о рударству и извозу руда и метала (*Зборник закона* 39, 1883, 14–15). При овом одељењу формиран су 1900. Рударско-геолошки музеј и Хемијска лабораторија, као и Рударски одбор, који је састављао и подносио на одобрење министру привреде планове рада у рударској струци, годишње извештаје свих рударских радњи и предузећа и давао мишљења и предлоге о свим питањима рударске струке (*Зборник закона* 55, 1903, 114).

Поштанско-телеграфско одељење било је надлежно за набавку и употребу поштанских коња, кола и друге опреме, изнајмљивање ливада за исхрану коња и зграда и плацева за поштанске и телеграфске станице, за подизање пошта и телеграфа и надзор над њима, чиновницима и отправањем поште (*Зборник закона* 39, 1883, 15). Одељење је 1891. подељено на пет одсека: општи административни, поштански, телеграфски, контролни и рачунско-економски, којима су управљали референти (Недељковић и сар., 1973, 157). Пошто је највећи део послова око подизања поштанско-телеграфских инсталација и

инфраструктуре био у надлежности Министарства грађевина, одељење је 1899. постало његов део (*Зборник закона* 54, 1903, 753–754).

Статистичко одељење је прикупљало податке о ценама, вршило пописе становништва, обрађеног земљишта и стоке, прикупљало извештаје о броју рођених, умрлих и венчаних, о обрту трговине и све друге статистичке податке. Преименовано је 1901. у Управу државне статистике. Управа је имала Стални статистички одбор, који је одлучивао који ће се подаци прикупљати и/или штампати, прописивао обрасце и сл. и био задужен за унапређење статистике и статистичке службе (*Зборник закона* 56, 1903, 37–42).⁶ Захваљујући добро организованом статистичкој служби, Краљевина Србија је била у стању да сваких пет година спроводи пописе становништва и домаће стоке (1884, 1890, 1895, 1900, 1905, 1910).

Да би се обезбедио што бољи рад министарстава установљени су деведесетих година при министарствима савети, па је и при Министарству народне привреде 30. марта 1891. основан Привредни савет, састављен од 15 стручњака и успешних привредника, које је постављао краљ на три године. Привредни савет требало је да израђује законске пројекте, даје мишљење о правилима и упутствима министра, буџетским наменама, извештајима установа и завода, њиховом раду, као и мишљење о оправданости и утемељености захтева за доделу повластица индустријским предузећима (*Зборник закона* 47, 1892, 277–280).

Министарство народне привреде није значајније мењало структуру и компетенције све до преврата 1903. и доласка на власт Петра I Карађорђевића. *Законом о регулисању и употреби вода* од 31. децембра 1905. добило је ново, Хидротехничко одељење, надлежно за управљање водама: регулисање и одржавање текућих вода, спречавање поплава, грађење насипа и канала и остале мелиорационе радове, као и за законско регулисање тзв. водних задруга. Његов настанак одмах је пратило и формирање саветодавног органа – Управе вода, и посебног фонда при Управи фондова – Фонда вода, из кога су финансирани мелиорациони радови (*Зборник закона* 60, 1905, 478–479). Расписом министра привреде од 3. новембра 1908. званично је формирано још једно одељење, Одељење рачуноводства. Међутим, наглашено је да је оно настало „у току времена због развијеног рада у Министарству и особних потреба“ и да је расписом само озваничено (*Зборник закона* 63, 1910, 302). Вероватно је настајало постепено, на основу неких унутрашњих финансијских прописа, па нема закона или уредбе о његовом настанку, задацима и раду. У том одељењу стицали су се сви рачуни целог Министарства народне привреде.

Крајем 19. века Србија је остала централистички уређена, држава је задржала значајну улогу директног инвеститора (железница и уопште саобраћај, индустрија) и посредног улагача у привредне пројекте, а буџет је коришћен „као економско оруђе великог значаја“ (Попов, 1983, 20). Формирање

⁶ Поред Управе државне статистике, статистику су тада водили и Министарство просвете и црквених дела, Царинска управа Министарства финансија, Поштанско-телеграфско одељење Министарства грађевина (од 1899) и Дирекција српских државних железница, који су и издавали сопствене статистичке публикације.

Министарства народне привреде, његова организација, задаци и делатност објединили су управљање привредом и формулисање привредне политике у једном органу државне управе и олакшали вођење активне привредне политике. Тиме је држава могла још непосредније да утиче на привредну, па и политичку историју Србије.

*

Иако се у првој половини 19. века, због неразвијености друштва и државне управе, не може говорити о привредној политици влада Кнежевине Србије у савременом смислу речи, ипак су у надлежним институцијама централне државне управе доношени закони, уредбе и правила којима је регулисана привредна делатност у скоро свим областима пословања. Тиме су у одређеној мери формулисана стратегије, програми и планови развоја и политике управљања привредом. Те политике нису биле јасно дефинисане и, истовремено, нису формулисане у органима с јасно израженим компетенцијама у привреди, већ су паралелно с формулисањем политика управљања формиран и организациони делови централне управе компетентни за одређене политике. Дуги низ година мењане су надлежности у привреди унутар различитих министарстава или њихових организационих делова и тек почетком осамдесетих година 19. века коначно су профилисане компетенције појединих органа централне управе у привреди и формирано Министарство народне привреде (1883). Његовим формирањем створени су услови за активнију привредну политику, што је допринело евидентном привредном расту крајем 19. века и у првим деценијама 20. века (Попов, 1983, 9–17).

Списак литература

Извори

- Ђорђевић, Т. Р. (1925). *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од Првог устанка до Еснафске уредбе 1847. године*. Српски етнографски зборник, knj. XXXIII, *Живот и обичаји народни*, knj. 15. Београд: Српска кралјевска академија.
- Јовић, М. (ur.) (1988). *Устави кнежевине и кралјевине Србије 1835–1903*. Оделjenje друштвених наука, *Извори српског права*, knj. VIII. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству србском од времена обнародовања устава земалског (=Зборник закона) I (1840), Београд: Књигопечатња Књажества србског; IV (1849), VI (1853), Београд: Правителствена књигопечатња; XII (1859).*
- Зборник закона и уредба издани у Књажеству Србији (=Зборник закона) XV (1863), Београд: Државна штампарија; XVII (1865), 30 (1877).*
- Зборник закона и уредба у Кралјевини Србији (=Зборник закона) 38 (1883), Београд: Кралјевско-српска државна штампарија; 39 (1883), 47 (1892), 53 (1901), 54 (1903); 55 (1903); 56 (1903), 57 (1904), 60 (1905), 62 (1908), 63 (1910).*

Литература

- Jagodić, M. (2004). *Naseljavanje Kneževine Srbije 1861–1880*. Posebna izdanja, knj. 47. Beograd: Istorijski institut.
- Lazarević, G., Mihailović, D. (2012). Organizacija veterinarske službe u Srbiji krajem 19. veka – uloga Todora Petraškovića, počasnog člana SLD [Srpskog lekarskog društva]. U: *Zbornik radova Trećeg naučnog skupa 800 godina srpske medicine*, ur. Brana Dimitrijević. Beograd: Srpsko lekarsko društvo, 109–116.
- Milić, D. (1991). Ilija Garašanin i privreda Srbije. U: *Zbornik radova Ilija Garašanin (1812–1874)*. Naučni skupovi, knj. LIV, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 16. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 369–375.
- Milošević, S. Đ. (1902). *Spoljna trgovina Srbije: od 1843–1875. godine*. Beograd: Štamparija „Dositije Obradović“ (separat).
- Miljković Katić, B. (2009). Rudarstvo kao državni projekat ubrzanog razvoja Kneževine Srbije u vreme kneza Miloša i ustavobranitelja. U: *Istorija rudarstva Srednje Evrope*. Zbornik radova Prve međunarodne konferencije Istorija rudarstva Srednje Evrope, ur. M. Grujić, P. Rybar. Fruška Gora: Rudarsko-geološki fakultet Univerziteta u Beogradu, BERG Fakultet Tehničkog univerziteta, Košice, Slovakia, 101–109.
- Miljković Katić, B. (2011). Strategija razvoja rudarstva i promene prioriteta u rudarskom zakonodavstvu Kneževine i Kraljevine Srbije. U: *III [Treća] međunarodna konferencija Istorija rudarstva Srednje Evrope, IRSE '11*, [u okviru skupa] TRIORIR '11, Integrisani međunarodni simpozijum – ISTI, ORRE i IRSE, Zlatibor, 11–15. septembar 2011, knj. 2, ur. Miloš Grujić. Beograd: Rudarsko-geološki fakultet, 43–48.
- Miljković Katić, B. (2014). *Poljoprivreda Kneževine Srbije 1834–1867*. Posebna izdanja, knj. 65. Beograd: Istorijski institut.
- Nedeljković, J. i sar. (1973). *Vodič Arhiva Srbije*. knj. I. Beograd: Arhiv Srbije.
- Popov, Č. (1983). Privreda, društvo i politika. U: *Istorija srpskog naroda*. knj. VI-1. Beograd: Srpska književna zadruga, 7–50.
- Srpske vlade 1805–2005* (2005). Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vladislavljević, S. (1987). Zemljedelska škola u Topčideru (1853–1859), Godišnjak grada Beograda XXXIV. Beograd: Muzej grada Beograda, 121–134.
- Vučo, N. (1954). *Raspadanje esnafa u Srbiji*. knj. I. Posebna izdanja, knj. CCXXII, Istorijski institut, knj. 5. Beograd: Srpska akademija nauka, Istorijski institut.

PROFILING OF ECONOMIC JURISDICTIONS IN THE STATE ADMINISTRATION OF THE PRINCIPALITY AND KINGDOM OF SERBIA

Abstract: In the Principality of Serbia there was no central state office or a ministry with economy as its primary jurisdiction, even though the state administration was centralized. At first, economic competences were in the jurisdiction of the Ministry of Internal Affairs, to be succeeded by the Ministry of Finance and, in addition, under the jurisdiction of different departments of these ministries. With the gradual profiling of state administration's competences, economic competences were also profiled and unified over time in certain departments, making the Department of Industry (Odeljenje promišljenosti) the most comprehensive in terms of economic jurisdictions at first, to be followed by the Economic Department of Ministry of Finance. It was not until the establishment of the Kingdom of Serbia that the economic competences were concentrated in the Ministry of National Economy (1883) and its six departments, although the livestock health care remained out of its jurisdiction until 1900. The creation of the Ministry of National Economy provided the conditions for a more active economic policy, which contributed to the apparent economic growth in the Kingdom of Serbia during at end of the 19th, and especially during the first decades of the 20th century.

Key words: state administration, economic jurisdictions, profiling of competences, Ministry of Economy, Principality/Kingdom of Serbia

Александар Лукић¹,

Институт за новију историју Србије, Београд

Pregledni rad

УДК 324(497.11 Ниш)“1923“;

94(497.11 Ниш)

ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ У НИШКОМ КРАЈУ 1923. ГОДИНЕ²

Апстракт: У раду ће бити приказани политички односи и борбе за парламентарне изборе у нишком крају 1923. године. Рад ће бити заснован на историјским изворима и релевантној литератури.

Кључне речи: Ниш, избори, Скупштина, политичке партије, југословенска држава.

Одлазак Љубе Давидовића у Загреб септембра 1922. године изазвао је кризу у Демократској странци, која се потом пренела и на саму владу, пошто су радикали били незадовољни преговорима дела демократа са Стјепаном Радићем. Никола Пашић је од радикалског Клуба тражио овлашћење да поднесе оставку 2. децембра 1922. године, што је 4. децембра и учинио с образложењем постојања парламентарне кризе, која је настала подвајањем Демократске странке у погледу вођења унутрашње државне политике. У новонасталој ситуацији краљ Александар је понудио мандат за састав нове владе поново Николи Пашићу, који је онда инсистирао да се група демократа Светозара Прибићевића одвоји из Демократске странке и уђе у нов кабинет. Нудећи мало уступака Светозару Прибићевићу, који није пристао на неповољне услове, Никола Пашић је опет вратио мандат за састав владе (Gligorijević, 1970: 312–334). Током постојеће кризе владе краљ Александар је насупрот парламентарним обичајима, одбијао да консултује шефове појединих политичких партија и упорно остајао при једном једином – Пашићевом мандату. Када је Никола Пашић вратио мандат, краљ Александар му је онда поново поверио исти, али за састав изборне владе. Тако је краљевим указом 16. децембра 1922. године формирана чисто радикалска влада од представника скупштинске мањине, распуштена Скупштина и наређени избори за 18. март 1923. године (Gligorijević, 1979: 128).

Избори од 23. марта 1923. године вршени су под знатно друкчијим политичким условима него претходни. Између осталог, измењен је изборни поступак новим изборним законом и промењен режим образовањем хомогене

¹ alukic85@gmail.com

² Рад је део пројекта Института за новију историју Србије *Срби у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници* (бр. 47.027), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

радикалске владе. Поднесен је 3. октобра од стране владајућих партија предлог о измени изборног закона, који је, према тврдњи Павла Анђелића у законодавном одбору, иначе представника владајуће Демократске странке, „био противан принципима демократије и сужавао права народа“ (Arhiv SANU, Stanarević, knj. I, 84). Законом се тежило груписању већих политичких странака и нестајању мањих, односно желело се, према примедбама опозиције, да се од евидентне владине „мањине направи већина“ и привилегује владајућа група на штету осталих политичких странака. Опозиција је посебно приговарала увођењу државне (земаљске) листе и забране да њен носилац буде и срески кандидат. Опозиционе странке су у Скупштини биле исувише слабе да би спречиле доношење Изборног закона, али су њихови представници (Савез земљорадника, Југословенски клуб, Социјалистичка, Републиканска и Народно-социјалистичка странка) протестовали против пројекта закона и напустили даљи рад у Законодавном одбору (Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za 1921–1922, Београд 1922, 273–278; Gligorijević, 1979, 129; Pavlović, Ninošević, Trajković, 1997: 112).

Републикански посланик Јован Ђоновић критиковао је чињеницу да се тако важан закон радио убрзано и без учешћа опозиционих странака, прекоревалући владу да је имала времена за размишљање око установљавања онако високе краљеве цивилне листе и за организовање раскошне свадбе, али да га није нашла за писање и расправу око закона који је најдиректније утицао на избор будућих власти. Опозиција је у знак протеста напустила Скупштину, те је за изборни закон изгласан посланицима владајућих странака, њих 159, док је против било 5. По новом закону један посланик је биран на 30.000 хиљада становника, насупрот ранијој одредби од 40.000 становника. Нови изборни закон био је директно управљен против малих странака, што се на изборима показало у пракси (Arhiv SANU, Stanarević, knj. I, 84–85; Gligorijević, 1979: 129–131).

У изборној борби радикалски режим најјачи ударац наменио је свом главном ривалу, Демократској странци. Променом чиновничког и полицијског апарата то је и постигао. И Републиканска странка нашла се на удару радикалског режима, који је, међутим, поступао онако како се према њој поступало још од оснивања 1920. године. Режимски удар на Републиканску странку није умањио број њених гласача – иако мала, она је имала опредељену републиканску групацију међу гласачима у Србији, Црној Гори и Македонији.

*

Нишки крај био је убележен у административној подели као 14. по реду изборни округ у држави. У њему је на 198.768 становника право гласа имало 47.110 људи (АЈ, Министарство унутрашњих дела, 14–8–23). Нишки изборни округ био је подељен на пет изборних срезова (Алексиначки, Бањски, Моравски, Нишки и Сврљишки) и имао је 103 гласачка места. Бирао је 5 посланика. У изборној борби надметале су се за посланичке мандате Радикална, Демократска, Комунистичка, Социјалистичка, Земљорадничка и

Републиканска странка (АЈ, 14–8–23). Изборна борба водила се путем летака, конференција, зборова, новина.

Уочи образовања већ извесне изборне владе Николе Пашића, анализирана је укратко у *Нишком гласнику*, једном од угледних листова нишког краја, политичка ситуација југословенске државе од уједињења.³ Анализа показује начин размишљања једног дела јавности нишког краја, те даје посебан осврт на општу државну политику са тачке гледишта становника овог битног подручја југословенске државе. Благоје Марковић, аутор новинског чланка и један од уредника *Нишког Гласника*, указао је читаоцима на чињеницу да је у току шест година ратовања разноврсни распоред појединаца у простору учинио, да су се о држави и режиму у њој, о друштву и његовом поретку, те уопште о институцијама створила најразноврснија и често погрешна мишљења. У том смислу, субјективно расположење војника, који је током ратова изгубио често све или скоро све што је могао изгубити; ратног богаташа, коме је рат био „најмилији“ догађај у животу; инвалида, онеспособљеног за живот; чиновника, који је у позадинској канцеларији „чувао топлу пећ“, док се „његов друг мрзнуо“ по планинама и рововима; земљорадника, чија је њива била упропашћена услед ратних пустошења, и напослетку радника, коме је „породица умрла од глади“, елем, субјективно расположење сваког појединачно од њих створило је непосредно после рата атмосферу једне „опште збрке“. У таквој атмосфери, када је био „сваки за себе, сваки на своју страну“, организовани су избори за Конституанту 1920. године и позван народ да се изјасни о државном уређењу.⁴ Избори за Конституанту илустровали су „шаренило“ мишљења и опредељења – од крајњег комунизма до крајње буржоазије, од класне „заслепљености“ до „пожртвованости“ за заједничку целину, од „ватреног империјализма“ до републиканског „савршенства“. Према мишљењу Б. Марковића, све наведено нашло је уточишта у „кулоарима београдског парламента“. Парламент потекао у таквим „абнормалним“ околностима представљао је само један „абнормалитет“, који се „најбоље осећао“ после непуне две године рада Скупштине. Ниједан државни посао није био у Скупштини завршен на време и правилно, неслога се огледала у сваком искрслном питању, мимоилажење у сваком моменту, што је све довело до парламентарне кризе у зиму 1922. године. Постојећа југословенска Скупштина⁵ представљала је, дакле, један

³ Бројеви *Нишког гласника* за 1922. и 1923. годину нису, нажалост, сви сачувани. Односно, остало је свега неколико бројева који се односе на период изборне агитације. Све оне који се тичу избора смо овде у раду искористили.

⁴ Благоје Марковић није, свесно, прецизирао да ли је народ био позван да се изјасни о облику државног уређења – монархија или република, или само о административном устројству државе, која је Видовданским уставом централизована. Питање облика државног уређења било је нелагодно покретати у области која је несумњиво била монархистички и већином радикалски опредељена. Уопште, из његовог писања проистиче наклоност ка монархији, али га она није лишавала осећаја да критикује оно што у држави није ваљало.

⁵ Чланак је писан 14. децембра 1922, пре него је сазив од 1921. био распуштен 16. децембра 1922. године.

„парламентарни абнормалитет“, коме је Б. Марковић налазио лека једино у новим изборима. У пракси је „прешност“ доношења инвалидског, чиновничког и земљорадничког закона налагала да се образује изборна влада⁶ и што пре бирачи позову на биралишта, те се тако политички живот државе ослободи од „парламентарног абнормалитета“ у којем се налазио од 1921. године (*Нишки Гласник*, 13. XII 1922, 1).

Према резултатима са избора 1920. године најјача партија у округу била је Радикална странка Николе Пашића. Као што је већ поменуто, решена да на новим изборима потисне што више Демократску странку, није презала од метода којима је себи могла да оствари ионако солидну већину у нишком крају. Чиновнички апарат је био радикалски, а и где није био, изборна влада потрудила се да смени непоуздане чиновнике и доведе своје кадрове. У том смислу је добијала редовна обавештења о стању на терену у нишком крају, те је могла да утиче на изборну вољу грађана. Где је било потребе, радикалска влада је тако и деловала (АЈ, 14–8–23).

Изборне агитације у нишком крају почеле су крајем друге недеље јануара 1923. године, када је *Нишки Гласник* донео вест да су демократи и радикали почели увелико са зборовима и конференцијама „по целом срезу и округу нишком“, те да услед материјалних тешкоћа нису хтели покретати партијске листове пред изборе (*Нишки Гласник*, 21. I 1923, 2). Тако, већ почетком јануара 1923. године прваци Демократске странке одржали су неколико конференција и зборова. У Соко Бањи је 9. јануара био Милан Марковић, бивши министар, и одржао је конференцију сокобањских демократа. Није говорио о посланичким кандидатима, него је само известио о своме дотадашњем посланичком раду и саветовао је демократе да одрже јединство у странци. Наредног дана отпутовао је за Алексинац. Неколико дана касније у Нишу је одржана конференција Демократске странке округа Нишког, на којој је присуствовао и Љуба Давидовић. Љуба Давидовић говорио је и о кандидату за носиоца окружне листе Демократске странке. Било је више кандидата за носиоца, и после разговора избор се свео између Радосава Агатоновића и Димитрија Илиџановића, адвоката. Настао је проблем, пошто су и обојица упорно тражили да буду носиоци листе. Пошто се није могло споразумно доћи до решења, остављено је да спор реши окружна конференција већином гласова. Међутим, према сазнањима нишког начелства, Димитрије Илиџановић је одлучио да истакне своју листу без обзира како питање било решено на окружној конференцији (АЈ, 14–8–23).

Да би што пре решила настале спорове око питања носиоца листе, Демократска странка је одржала већ 21. јануара окружну конференцију за Нишки округ. На конференцији су присуствовали делегати месних одбора из 46 општина од укупно 91, колико је бројао Нишки округ. Свих 46 делегата гласали су да Радосав Агатоновић буде носилац листе, те је он сматрао да је изабран.

⁶ *Нишком Гласнику* су била позната говоркања из Београда од 12. децембра, према којима је „г. Пашић добио мандат да са групом г. Прибићевића састави изборну владу“. Иако непроверене, вести су се убрзо показале као тачне, с тим што је образована хомогена радикалска влада, без Светозара Прибићевића.

Међутим, према одредбама статута странке није било не само потребне већине, него ни кворума да одлука буде важећа. Односно, 46 од укупно 91 делегата није било довољно да одлучи ко ће бити носилац листе. У међувремену, људи Милана Марковића и Димитрија Илиџановића изнели су примедбу да су на окружну конференцију биле позване само присталице Радосава Агатоновића, те су се издвојили и образовали „Самосталску демократску странку“ и истакли за носиоца листе Атанасија Шарковића из Доњег Душника среза Нишког, иначе бившег првака Самосталне радикалне странке. Милан Марковић и Димитрије Илиџановић се нису хтели кандидовати за носиоца листе, пошто су се надали да ће са „сељачком листом моћи тући Агатоновића“ (АЈ, 14–8–23).

После окружне, већ уочљиво нејединствена Демократска странка одржала је више среских конференција. У механи села Прђиловице среза Моравског одржана је 23. јануара конференција Демократске странке, која је у току рада претворена у збор. Конференцији је присуствовало 30 демократа, да би са окупљених 100 она прерасла у збор, који је расправљао о посланичком кандидату и његовом „замењенику“ за срез Моравски. Осим Радосава Агатоновића, дугих истакнутијих демократских првака није било. За кандидата Демократске странке за срез Моравски изабран је Миливоје А. Петровић, трговац из Прђиловице, а за његовог „замењеника“ Милан Јовановић, благајник општине Тешичке. Противкандидат Живојин К. Стојановић, учитељ из Гредетина, напустио је са присталицама збор и запретио да ће истаћи посебну листу за срез Моравски (АЈ, 14–8–23).

Радосав Агатоновић је 3. фебруара одржао у Алексинцу збор Демократске странке за срез Алексиначки, у присуству 50–60 грађана, већином сељака. За кандидата Демократске странке за срез Алексиначки изабран је Сава Димитријевић, учитељ из Липовца, док је његов заменик био Маринко Живковић, председник општине Мозговске („Оба кандидата су по начелу напредњаци“!). Збор је протекао у реду и миру, без цепања странке, што је већ постајало уобичајено у нишком крају. Неколико дана касније демократе Радосава Агатоновића кандидовале су за срез Бањски Михајла Стојанчевића, кафецију и председника општине Сокобањске, и као његовог заменика Михајла Марјановића, „земљоделца“ из Белог потока (АЈ, 14–8–23).

Милан Марковић и Велисав Вуловић, бивши министар и изасланик Главног одбора Демократске странке, одржали су у Нишу 4. фебруара у хотелу „Кнез Михајило“ конференцију демократа, с циљем да измире групе Радосава Агатоновића и Атанасија Шарковића. И поред свег посредовања није могло доћи до измирења, те је почетком фебруара било извесно да ће у нишком крају на изборима бити две листе Демократске странке: једна Радосава Агатоновића, а друга Атанасија Шарковића. До 17. фебруара код суда је била потврђена кандидатска листа Демократске странке за округ Нишки, чији је носилац био Радосав Агатоновић. Као срески кандидати Демократске странке потврђени су Маринко Живковић, Миливоје Петровић, Стеван Николић, Миленко Цветковић и Михајло Стојановић. До 21. фебруара потврђена је и кандидатска листа Атанасија Шарковића, а срески кандидати били су Стаменко Радичевић,

Прока Милошевић, Ђурђе Николић, Пејча Стефановић и Стеван Тодоровић (АЈ, 14–8–23).

Радикална странка почела је са зборовима и конференцијама у Нишком округу такође средином јануара. У срезу Алексиначком одржала је 14. јануара три збора: у селима Рутевац, Бобовиште и Станци. Циљ је био да се у партију упишу нови чланови, те су сви учесници поменутих зборових добила чланске карте. У овим селима радикали су имали врло слаб изборни резултат 1920. године, те не чуди њихова акција на покушају придобијања нових гласача. Опет, у селу Житковцу сазвао је Михајло Петровић, првак Радикалне странке, ужу „приватну“ конференцију, с циљем да објасни програм краљевске владе и да испита, пре заказане среске конференције за 4. фебруар на којој је требало извршити кандидацију посланика, расположење код радикалских бирача према потенцијалном кандидату Михајлу Срећковићу, економу и бившем народном посланику из Моравца. Михајло Петровић и Михајло Срећковић припадали су Радикалној странци, али се нису подносили и огорчено су нападали један другог (АЈ, 14–8–23).

Радикална странка одржала је 22. јануара конференцију за избор кандидата за срез Сврљишки, и то Светозара Хаџића, учитеља у пензији, и његовог заменика Јована Богојевића, председника општине Галибабиначке. Радикали су крајем јануара одржали конференције и зборове у Нишком срезу, где су разматрали делегате за среску конференцију, на којој је требало кандидовати среске кандидате за народне посланике. Тако је 28. јануара Радикална странка одржала збор у Алексинцу, на којем је изабрала кандидата за народног посланика за срез Алексиначки. Изабран је Стеван Бабовић, судија алексиначког првостепеног суда, као носилац среске листе, а њему за заменика Михајло Антић, деловођа општине Катунске. Збору је присуствовало око 500 грађана, махом сељака, и Никола Узуновић, министар грађевина. Збор је протекао у потпуном реду и миру (АЈ, 14–8–23).

Радикали нису мировали – Драгиша Цветковић, инжењер из Ниша, одржао је 31. јануара ужу радикалску конференцију у селу Хуму, док је Тешман Николић организовао збор у Новом селу. Међутим, окружна конференција радикала, одржана неколико дана раније, одредила је да сазивачи збора за избор носиоца среске листе за срез Алексиначки буду Михајло Петровић, већ поменути трговац из Житковца, и Михајло Срећковић, такође поменути економ из Моравца и његов ривал у странци на среском нивоу. Двојица радикалских такмаца среза Алексиначког сазвали су збор више кафане „Морава“ под ведрим небом. Било је присутно око „2.000 душа“, а од виђенијих радикалских првака на збору су, осим Николе Узуновића, носиоца радикалске листе за Нишки округ и његовог шефа кабинета Јојића, били: Карић, изасланик Главног одбора Радикалне странке, Мата Радојковић, председник окружног одбора Радикалне странке Нишког округа, Светозар Хаџић, учитељ у пензији, бивши народни посланик и кандидат за народног посланика за срез Сврљишки, Никола Митић, бивши народни посланик за срез Нишки, Драгиша Цветковић, инжењер из Ниша и председник „Радикалне Омладине“ у Нишу, Милан Јоксимовић,

инжењер из Ниша, Воја Саватијевић, учитељ из Ниша, Стева Бабовић, председник алексиначког првостепеног суда и кандидат за народног посланика за срез Алексиначки, и Богомир Јевтић, председник краљевачког првостепеног суда, иначе родом из среза Моравског (АЈ, 14–8–23).

Збор је у почетку, док су говорили Никола Узуновић и Драгиша Цветковић, текао мирно. Међутим, окупљени су знали да се имало решити из које је од две радикалске струје у срезу Моравском – Михајла Петровића или Михајла Срећковића – требало да буде изабран кандидат за народног посланика. Михајла Срећковића подржавали су само радикали у срезу, док је Михајла Петровића поред радикала „лично симпатисао“ и један део демократа у срезу. Када се на трибину попео да говори Михајло Срећковић, присталице Михајла Петровића грајом и буком онемогућиле су га у намери да одржи беседу, те је необављена посла говорницу напустио. Према сазнањима начелника среза, Радосав Агатоновић послао је 15–20 демократа да подршком Михајлу Петровићу изазову расцеп у Радикалској странци, те да она на изборе изиђе са две среске радикалске листе, односно да буде ослабљена и тако омогући победу кандидата Демократске странке, који иначе није имао изгледа на успех у случају јединствене радикалске листе. У насталој граји одвојило се од главног збора две трећине радикала (око 1.400 људи) и са Михајлом Срећковићем удаљило на стотинак метара, те образовало нови збор који га је изабрао за среског кандидата, а као његовог заменика одредио Милоја Стевановића, деловођу општине Грејачке. Крњи радикалски збор (500–600 људи) изабрао је Михајла Петровића за носиоца среске листе и за његовог заменика одредио Николу Јанковића, економа из Кормана. У тренутку подвајања збора и жустре свађе између локалних радикала, сви изасланици са стране су се повукли, не учествујући више у раду две радикалске групе. Међутим, оба кандидата била су у неизвесности који ће од њих, у случају победе на изборима, бити примљен на званичну окружну листу Николе Узуновића (АЈ, 14–8–23).

Подвајање радикала у округу Нишком, уз мање инциденте, наставило се средином фебруара на збору који је бирао посланичког кандидата за срез Нишки. Одмах у почетку збора, на ком је било око 2.000 људи, дошло је до свађе у погледу избора посланичког кандидата, због чега су Тешман Николић, Драгиша Цветковић и Никола Митић одвојили сваки своје људе и образовали засебне зборове. Изабран је Драгиша Цветковић, али је поред њега кандидован и Тешман Николић као кандидат за срез Нишки. Међутим, радикалски окружни одбор одлучио је да кандидат за срез Нишки буде Никола Митић, а његов заменик Бошко Јовановић, председник општине Међуровачке (АЈ, 14–8–23).

Радикал Михајло Срећковић није се задовољио да истакне само листу у срезу Моравском, него је са Стеваном Бабовићем сазвао конференцију и у Сокобањи за срез Бањски. Као носилац ове друге, Срећковићеве радикалске листе изабран је Владислав Милетић, деловођа општине Девичке. Радикална странка ишла је на изборе у Нишком округу подвојена (носилац окружне дисидентске радикалске листе био је Тешман Николић, уз кога је пристао Михајло Петровић из Житковца) као и Демократска, али с обзиром на то да је

имала велику подршку прошлих избора, није страховала од пораза у округу. Радикали су се гложили између себе, али су и тако подељени били довољно јаки да онемогуће неки значајнији успех главног ривала – Демократске странке. До 17. фебруара била је код суда потврђена листа Николе Узуновића за округ Нишки, уз кога су потврђени као срески кандидати Стеван Бабовић, Владислав Милетић, Михајло Срећковић, Никола Митић и Светозар Хаџић (АЈ, 14–8–23).

Обе радикалске групе су и у марту одржале зборове и конференције, борећи се за гласаче првенствено међу радикалским бирачким телом. Почетком марта Никола Узуновић и Михајло Срећковић организовали су успешне зборове и конференције у срезovima Моравском и Нишком. Поред њих, Тешман Николић је одржао конференције у срезу Сврљишком, где је неколико пута био нападнут од стране радикалске струје Николе Узуновића да је „антипартијски“ радио. Међутим, сви зборови и конференције протекли су у потпуном реду и миру. До 20. фебруара била је од суда потврђена и дисидентска радикалска листа Тешмана Николића, као и срески кандидати на њој: Милија Миловановић, Ранђел Стојковић, Михајло С. Петровић, Тома Тешић и Живојин Ђорђевић (АЈ, 14–8–23).

У изборној борби у нишком крају учествовале су и Земљорадничка, Социјалистичка, Независна радничка и Републиканска странка. Ове странке имале су мало изгледа на успех поред јаке Радикалне партије, али су активно учествовале у изборној борби. Земљорадничка странка је тако у кафани „Велика Србија“ у Алексинцу организовала збор на којем је било 50 грађана. Изабран је Милун Токић као носилац среске листе, док је дотадашњи земљораднички посланик из Бобовишта „пропао“ са својом кандидацијом, због чега се претпостављало да ће на изборе изаћи са засебном листом. Милун Токић је 11. фебруара одржао збор у селу Тешицама, пошто изгледа да на претходном збору није био потврђен од стране партије за кандидата за срез Алексиначки, нити је његова струја успела да победи у срезу Моравском. Није, међутим, било ништа решено ни на збору у Тешицама, нити пак на два дана касније сазваном збору од стране Чедомира Станковића у истом селу. Не зна се како је борба у Земљорадничкој странци текла, али је до 17. фебруара била потврђена код суда листа Јована Богојевића, са среским кандидатима Милуном Токићем, Митром Цветановићем, Светозарем Дикићем и Младеном Степановићем. Само три дана касније код суда је била потврђена и друга земљорадничка листа Чедомира Станковића, са среским кандидатима Миладином Благојевићем, Илијом Васићићем, Веселином Жикићем, Игњатом Николићем и Драгомиром Никодијевићем (АЈ, 14–8–23).

Социјалистичка партија Живка Топаловића одржала је збор 11. марта на тргу краља Милана у Нишу. На збору је, уз присуство око 1.500 људи, говорио о значају одвајања Социјалистичке партије од Независне радничке партије, протестовао против комуниста и позивао раднике да се одвоје од свих оних који су хтели да руше државу. Комунисти су покушали да поделе плакате окупљеним социјалистима и да протестују против говорника, али нису имали успеха. Истог дана одржан је збор Републиканске странке у хотелу „Руски цар“,

где су говорили Јован Коцић, Чавдаревић и Милан Драговац. Они су хвалили републиканско уређење насупрот монархијском као напредније и боље. Било је присутно око 150 људи. Оба збора, и републикански и социјалистички, протекли су у реду и миру. Носилац Републиканске листе био је Радиша В. Николић, а Социјалистичке Павле Стојковић (АЈ, 14–8–23).

На изборима од 18. марта 1923. године у нишком крају победила је, иако подељена, Радикална странка. Радикали су од укупно пет посланичких места добили четири – листа Николе Узуновића освојила је 13.468 гласова. Дисидентска листа Тешмана Николића добила је 4.600 гласова. Демократска листа Радосава Агатоновића имала је 5.893 гласа, док је дисидентска Шарковићева освојила 1.559 гласова. Земљорадници Ч. Станковића 1.332, земљорадници Богојевића 1.597, комунисте 1.235, социјалисте 202 и републиканци свега 215 гласова. Листа Николе Узуновића ушла је у Скупштину, те су поред њега постали народни посланици Никола Митић, Михајло Срећковић и Владисав Милетић. „Од осталих количник је једино истерао и г. Агатоновић, те тако и он долази у Скупштину“ (*Политика*, 19. III 1923, 2). Радикална странка је потврдила своју снагу у нишком крају, изражену приликом избора за Конституанту новембра 1920. године. Изборна борба није, пак, била на завидном нивоу, нити је доприносила подизању политичке културе између сукобљених партија на терену. Избори су потврдили и чињеницу уочљиву још на изборима за Конституанту – процес цепања српских грађанских странака незаустављиво се настављао и није обећавао ништа добро у српском политичком животу унутар југословенске монархије.

Литература

- Глигоријевић, Бранислав, *Демократска странка и политички односи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1970.
- Gligorijević, Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979.
- Нишки Гласник – децембар 1922, јануар 1923. године.
- Политика – март 1923. године.
- Stanarević, Nikola, *Jugoslovenska republikanska stranka I (osnivanje stranke i njen rad do 1941)*, 5–6, rukopis pohranjen u Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti, 14.329.
- Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1921–1922, Београд 1922, 273–278.

GENERAL ELECTIONS IN NIŠ COUNTY IN 1923

Abstract: In this work we will present political relations and struggle for general elections in Niš county in 1923. Analise will be based on relevant histoical sources and literature.

Key words: *Niš, elections, National assembly, political parties, Yugoslavian state.*

Ivana Božić Miljković¹
Univerzitet Union Beograd,
Fakultet za pravne i poslovne studije „dr Lazar Vrkatić“ Novi Sad

Pregledni rad
UDK 314.15-057.85(497.11)(091)

ISTORIJSKI ASPEKT ODLIVA MOZGOVA IZ SRBIJE I EKONOMSKE POSLEDICE

Rezime: Odliv mozgova je, sa aspekta Srbije, fenomen koja ima svoju dugu istoriju. Njegovi koreni nalaze se u poslednjoj deceniji XIX veka. Tada su privremene migracije mladih ljudi na obrazovanje i usavršavanje u zemlje zapadne Evrope, bile deo državne strategije za kreiranje obrazovane elite. Od tada do danas, migracije visokoobrazovane radne snage odvijale su se u raznim fazama društveno-istorijskog razvoja i u različitim intenzitetima koji su bili uslovljeni i motivisani istorijskim, političkim, etničkim, ekonomskim ili sociološkim faktorima. Danas je odliv mozgova, za Srbiju, hroničan problem u čijoj su pozadini dominantni ekonomski faktori. Uvećavanje i intelektualno bogaćenje srpske dijasporne ima niz negativnih posledica po Srbiju. One se ogledaju u urušavanju i siromašenju obrazovne, ekonomske, socijalne i kulturno-anthropološke strukture domaćeg stanovništva što za posledicu ima dalju ekonomsku stagnaciju i nazadovanje, i usložnjava mogućnosti za povoljnije pozicioniranje Srbije u Evropi i svetu.

Кljučne reči: odliv mozgova, istorijski aspekt, intelektualna dijaspora, ekonomske posledice.

Uvod

Migracije visokoobrazovanih kadrova su globalni fenomen, star koliko i čovečanstvo. One su se tokom razvoja ljudskog društva ispoljavale u različitim oblicima u zavisnosti od istorijskog razdoblja u kome su se odvijale, motiva kojima su bile podsticane i efekata koji su njima bili ostvarivani. Savremeni svet suočava se sa najsloženijim oblikom ovih migracija koji je inspirisan najčešće motivima ekonomske prirode, a podrazumeva masovne migracije visokoobrazovanog stanovništva iz siromašnih u ekonomski razvijene zemlje, koje im nude bolje uslove za život i rad od onih koje je u stanju da im ponudi matična zemlja. Ovaj oblik migracija u literaturi se popularno naziva „odliv mozgova“ i prisutan je u skoro svim zemljama sveta. Srbija u decenijama tranzicije, političkih previranja, eksperimentalnih primena različitih razvojnih koncepata, sistemskog slabljenja i urušavanja ekonomije, nije mogla ostati izvan ovog problema. Masovni odlazak mladih i obrazovanih ljudi iz

¹ ibozicmiljkovic@gmail.com

Srbije, naročito intenzivan od 90-ih godina prošlog veka, odraz je velikih problema pre svega ekonomske, a potom političke i socijalne prirode. Statistika ne pruža odgovor na pitanje koliki je konačni skor tih migracija. Izvesno je da one za sobom ostavljaju nesagledive i dalekosežne posledice po Srbiju koje su najvidljivije u sferi ekonomije, demografskog razvoja i obrazovanja. Dugotrajno i permanentno siromašenje uspostavljenih struktura u ovim oblastima, uz istovremeno njihovo unapređenje u zemljama destinacije, nanosi neprocenjive štete Srbiji. Ovaj problem je moguće ublažiti povezivanjem sa predstavnicima srpske intelektualne dijasporu u svetu i prepoznavanjem oblasti u kojima bi zajednička saradnja dala najbolje i obostrano korisne rezultate.

Cilj ovog rada je da ukaže na činjenicu da migracije stanovništva sa prostora Srbije imaju dugu i bogatu istoriju i da identifikuje faktore koji su fenomen migracija u Srbiji učinili problemom za koji se teško može naći adekvatno rešenje. Odsustvo empirijskih podataka o razmerama migracija bitno ograničava njihovo istraživanje i ne dozvoljava preciznije predviđanje njihovog kretanja u budućnosti. U ovom radu, osnovno uporište istraživanja je u istorijskim faktima i ekonomskoj literaturi, posebno onom njenom delu koji se odnosi na praćenje ekonomskih efekata i ekonomskih posledica svih talasa migracija u Srbiji. U tom kontekstu su i statistički izvori nacionalnih i međunarodnih statističkih institucija koji pružaju osnovu za praćenje onih ekonomskih i demografskih trendova koji su neposredno uslovljeni tokovima migracija. Shodno izvorima i istraživačkim ciljevima, korišćena je i istraživačka metodologija. Radi se o klasičnoj metodologiji koja se koristi u makroekonomskim istraživanjima: istorijski prilaz obradi problema, sintetički i analitički pristup i uporedni metod posmatranja pojava i procesa. Kvantitativno izražavanje pojava i procesa daje se uglavnom u vidu tabela, slika i u samom tekstu u vidu komentara. Zadatak ovog rada je da ponudi rešenja kojima bi problem migracija, posebno onaj deo koji se odnosi na migracije obrazovanih mladih ljudi, mogao biti ublažen. Autorka ukazuje na potrebu da se u Srbiji menja politika saradnje sa dijasporom, da se pre svega, izvrši identifikovanje stručnjaka angažovanih na univerzitetima i u privredama razvijenih zemalja koji su poreklom iz Srbije, a zatim da se pronađu načini za povezivanje i saradnju sa njima. U savremenim uslovima, osnova uspešne izgradnje odnosa Srbije sa svojom dijasporom nije u strategijama za njihov realni povratak, već u nalaženju načina za ekonomsku i druge oblike saradnje. Krajnji rezultat te saradnje bio bi ublažavanje dosadašnjih ekonomskih posledica i obezbeđenje stabilne platforme za pomoć daljem ekonomskom oporavku i razvoju Srbije.

Emigracioni talasi u Srbiji: od razvojne strategije do državnog problema

Geografski i međunarodno-politički položaj Srbije uticali su da, u različitim istorijskim razdobljima, ova zemlja beleži visok stepen seoba svog stanovništva, te da s pravom ponese epitet tradicionalno emigracionog područja. Najveći broj analiza

intenziteta i tokova migracija, njihovo beleženje i praćenje počinje od perioda vladavine osmanlijskog carstva – od sredine XV do početka XIX veka. Osnovni motiv seoba Srba u to vreme bio je bezbedonosno-politički. Bežeći od najezde Turske vojske, ne želeći da se pokore sili koja se zasniva na autoritarnom sistemu vrednosti, Srbi su se masovno naseljavali u pograničju susednih hrišćanskih država gde su postojali uslovi za bavljenje stočarstvom i poljoprivrednom proizvodnjom.² U ovom periodu su, zabeležene dve, istorijski značajne, seobe Srba. One su, zbog značaja i masovnosti, ali i zbog činjenice da su bile predvođene od strane dvojice srpskih patrijarha, svrstane u istorijski važne događaje.³ Ova velika demografska kretanja Srba i njihovo mešanje sa austrougarskim narodima, značajno su doprinela stvaranju etničke, kulturološke i verske fuzije na ovim prostorima, čineći ih po tome prepoznatljivim u evropskim okvirima. Istovremeno, ove seobe su u velikoj meri definisale tok istorije. Nakon više od dva veka, one su imale implikacije na pojavu i zaoštavanje sukoba i ishod nekih istorijskih događaja na prostorima na kojima su Srbi, iako više vekova prisutni, a u nekim razdobljima čak i brojniji, u novom geopolitičkom kontekstu, predstavljali etničku manjinu.⁴

Krajem XIX i početkom XX veka, nastupa novi talas seoba Srba. Za razliku od prethodnih, u osnovi ovih seoba su motivi ekonomske prirode: beg od siromaštva i borba za голу egzistenciju, odnosno reakcija na dolazeću svetsku ekonomsku krizu i prisutnu ekonomsku neizvesnost. S obzirom da su na području Evrope negativni efekti ove krize bili najizraženiji, pogodne destinacije za naseljavanje migranata iz najsiromašnijih slojeva stanovništva, bile su zemlje Severne i Južne Amerike i

² “Ove seobe su oslabile srpsko srednjovekovno etničko jezgro, ali su ga znatno proširile na severu i zapadu, dopirući do Temišvara, Arada, desne obale Moriša, Segedina, Budima, Križevaca, Gorskog Kotara i Žumberka. Od većeg značaja bile su seobe na prostoru južne Ugarske (Banat, Bačka, Srem, Baranja), Slavonija, naročito zapadne, severozapadne Bosne, Banije, Korduna, Like i kontinentalne severne Dalmacije. Na tim prostorima, Srbi su se održali, dok su severnije i zapadnije, uglavnom iščezli.” (Ljušić, 1994). Vekovi pod turskom vlašću i obnovljena državnost, u “Istorija srpske kulture” (Ćirković, S, Ljušić, R. et al.). Dečje novine, Udruženje izdavača i knjižara Ju, Gornji Milanovac–Beograd, str. 37–47.

³ Prva velika seoba Srba dogodila se 1690. godine, za vreme Velikog bečkog rata, na čelu sa pečkim patrijarhom Arsenijem III Čarnojevićem. Prema istorijskim zapisima, tom prilikom je iz južne Srbije u Ugarsku prevedeno i tamo nastanjeno 37.000 srpskih porodica. (Detaljnije: Vuk Karadžić, Opisanije naroda: Pregled stare istorije http://tesla.rcub.bg.ac.rs/Vuk_Stefanovic_Karadzic/Opisanije_naroda.html). Druga velika seoba srba, dogodila se sredinom 18. veka (1740. godine) za vreme rusko-austrijsko-turskog rata. Pod vodstvom patrijarha Arsenija IV Jovanovića, srpsko stanovništvo je masovno bežalo ka Ugarskoj. Ipak, ova seoba je po masovnosti bila manja od prethodne, jer su na putu do Ugarske, Turci porobili i pogubili oko 80.000 Srba. Detaljnije: Ćorović, V. (2001), Istorija srpskog naroda, Ars libri, Beograd.

⁴ Brojni učeni ljudi iz Srbije i inostranstva bavili su se nekom vrstom demografskih istraživanja i uređivanjem statistike srpskog življa. “U statističkom priručniku Austrijskog carstva za 1852. godine Srba je u carstvu bilo za oko 300.000 više nego Hrvata – 1.584.134:1.288.632. Oni kao Srbi (ili Slavonci) zaposedaju Slavoniju i veći deo Vojvodstva i Banata (kao Šokci, Bunjevci, itd.), veći deo Istre i susednih ostrva Kvarnera (kao Morlaci, Dalmatinci, Dubrovčani, Bokezi itd.). Kaže se još da žive “u više jezičkih ostrva Ugarske” (Ekmečić, M. 2008, dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u novom veku 1492–1992, Zavod za udžbenike, Beograd, str. 205).

Australija. U istom periodu, skoro paralelno sa pomenutim, odvija se još jedan oblik migracija koji je podstaknut od strane države, odnosno koji predstavlja deo njene šire strategije za kreiranje obrazovane elite koja će raditi u državnim službama i diplomatskim predstavništvima.⁵ Država je veliki broj mladih ljudi koji su bili talentovani u oblasti kulture, umetnosti, prirodnih i društvenih nauka, slala na inostrane univerzitete (pretežno u Austriji, Nemačkoj i Francuskoj) da se tamo obrazuju i usavršavaju. Po završetku studija, oni su se vraćali u Srbiju da bi ovde materijalizovali stečeno znanje i veštine. Bogatiji znanjem, iskustvom i zapadnjačkim manirima, oni su, po povratku u Srbiju, postajali snažna sila njenog socijalnog, ekonomskog, političkog i naučnog razvoja.⁶ Danas je situacija sasvim drugačija, mladi ljudi koji odu na studije ili usavršavanje u inostranstvo, najčešće tamo i ostaju i zapošljavaju se na njihovim univerzitetima, kompanijama i institutima. Brojni primeri “uzimanja sudbine u svoje ruke”, rezultat su odnosa države prema obrazovanju, razvoju nauke, zapošljavanju, a kroz sve to, i prema tim mladim ljudima i njihovoj budućnosti.⁷

Naredni značajniji talas migracija srpskog stanovništva desio se neposredno posle Drugog svetskog rata. To su bile politički motivisane migracije, a osnovna odlika migranata bila je neslaganje sa nastupajućim komunističkim državnim uređenjem ili javno iskazivanje drugačijih političkih ubeđenja, odnosno pripadnost nekim antifašističkim partijama koje su u ondašnjem poretku, za takve pojedince mogle imati visoku cenu.⁸ U ovom periodu značajan je još jedan talas migracija, koji je bio posledica neostvarenog socijalističkog sna o punoj zaposlenosti, i kao posledica toga bio deo državne strategije smanjenja nezaposlenosti i pritiska na nedostupna radna mesta. Strukturu ljudi koji su se u ovom periodu našli na “na privremenom radu u inostranstvu”, a koji su se naseljavali u zemljama zapadne Evrope (pretežno Austriji i Nemačkoj) činili su poljoprivrednici i kvalifikovani i visokokvalifikovani

⁵“(…) srpska vlada od 1842. šalje 12 đaka na zapadne univerzitete, sa pravilom da svakog diplomiranog nadomešta novi, tako da ih je uvek na školovanju bio isti broj. Od tih ‘dvanaest srpskih apostola’ nastala je moderna srpska inteligencija” (Ekmečić, isto, str. 238).

⁶ Trgovčević, Lj. (2003), *Planirana elita*, JP Službeni glasnik, Istorijski institut, Beograd, str. 27.

⁷“U XIX veku vlada je izdvajala, 5,5% godišnjeg budžeta za obrazovanje, a samo 3,7% za Ministarstvo unutrašnjih poslova. Pored toga, u XIX veku, elita Srbije je tačno znala gde se njeni studenti obrazuju i koliko dugo su studirali i radili u inostranstvu. Jednako je važna činjenica da su se svi oni vratili u Srbiju.” Trgovčević, Lj. u tekstu: Vukovi Srbi svi i svuda – 179 godina posle, rasuti širom planete, *Planeta*, Magazin za nauku, istraživanja i otkrića, broj 74, jul-avgust 2016, str. 9–10. Poređenja radi, državna potrošnja za visoko obrazovanje u Srbiji 2014. godine iznosila je 4,4% BDP, a za sektor istraživanja i razvoja svega 0,3% BDP. Osim toga, danas u Srbiji ne postoji odgovarajuća nacionalna strategija u oblasti obrazovanja, niti se raspolože preciznom statistikom o broju Srba u dijaspori, posebno o broju visokoobrazovanih migranata. Izvor podataka: <http://data.uis.unesco.org/?queryid=181#> dostupno: Avgust/2016.

⁸ Izvestan broj tih emigranata vraća se u Srbiju u praskozorje demokratije, a neki od njih, podržavajući višepartijski sistem, dolaze na vodeće političke pozicije. Jedan od njih je i američki biznismen srpskog porekla Milan Panić, koji je, upravo u ovom talasu, emigrirao kao protivnik komunističkog režima, a u Srbiju se vratio početkom 90-ih godina i postao aktivan u ovdašnjem političkom životu: bio je prvi predsednik vlade Savezne Republike Jugoslavije 1992–1993. i kandidat na izborima za predsednika Republike Srbije u decembru 1992. godine.

radnici angažovani u industriji, rudarstvu i građevinarstvu.⁹ Mladi ljudi sa visokim obrazovanjem se uglavnom nisu susretali sa problemom zapošljavanja, tako da oni u ovoj strukturi čine tek neznatan deo, a sporadične njihove migracije nisu bile motivisane čisto ekonomskim faktorima. Dakle, u ovom migracionom talasu ne može se govoriti o fenomenu odliva mozgova. Taj fenomen u Srbiji postaje aktuelan u poslednjoj deceniji XX veka, kao proizvod suprotstavljenih procesa globalizacije i regionalizacije sa jedne, i raspada bivše Jugoslavije, sukoba između novoformiranih država, ratova, sankcija i besperspektivne budućnosti sa druge strane. Ovaj talas migracija i odliva mozgova, u manjem ili većem intenzitetu traje već četvrt veka. Tokom njega, Srbija je izgubila ogroman broj високообразованих стручњака iz različitih oblasti. U njihovo obrazovanje uložena su velika sredstva, a profit ubiraju ekonomski razvijene zemlje zapadne Evrope, SAD, Kanada, Australija, Novi Zeland, u kojima naša obrazovana elita nalazi mogućnost za zaposlenje, stručno usavršavanje i kvalitetno življenje.

Peta generacija migranata kao faktor demografske devastacije Srbije

Poslednji talas migracija, koji je aktuelizovan početkom 90-ih godina XX veka i koji još uvek traje, razlikuje se od svih prethodnih po tome što je Srbiju prinudno napustio ogroman broj mladih intelektualaca i diplomiranih stručnjaka, nazvanih „peta generacija migranata“. U osnovi njihovog prinudnog iseljavanja bilo je neslaganje sa dolaskom na vlast političkog režima Slobodana Miloševića, beg od mobilizacije, unutrašnjih sukoba i ratova koji su pustošili novoformirane države bivše Jugoslavije i sve neizvesnija ekonomska budućnost Srbije, već uveliko najavljena hiperinflacijom i nestabilnošću izazvanom tranzicionom krizom.¹⁰

Tabela 1: Srbija 90-ih godina: makroekonomski pokazatelji razvijenosti									
	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
GDP (u 000) tekući USD	26.592,0	18.705,0	19.586	21.434	23.635	24.994	19.143	21.155	9.243
GDP <i>per capita</i>	2.504,0	1.736,0	1.797	1.950	2.143	2.267	1.742	1.934	849
Inflacija (u %)	9.250,0	9,0*	0	74,8	94,1	18,3	30	41,1	70
Ukupno zaposleni (u 000)	2.536	2.464	2.406	2.379	2.363	2.332	2.181	-	-
Prosečan broj nezaposlenih (u 000)	757,5	738,7	726	775,5	819,4	814,1	838	-	-

⁹ Stanković, V. (2014), Srbija u procesu spoljnih migracija, Republički zavod za statistiku, Beograd, str. 7.

¹⁰ Javna je tajna da je gro ovog talasa bilo sačinjeno od tzv. *conscious objectors*, dakle mladih ljudi (muškaraca) koji nisu želeli da sudeluju u balkanskoj klanici devedesetih godina XX veka u bivšoj Jugoslaviji i koji su napustili zemlju (Gredelj, S. (2006), Virtuelni povratak četvrtre i pete generacije migranata, Filozofija i društvo 1/2006, Beograd, str. 82).

Stopa nezaposlenosti (u %)	22,8	23,1	23,1	24,6	25,7	25,9	30,0	-	-
* Izraženo u hiljadama milijardi procentnih poena									
Izvor: Podaci o GDP i GDP per capita, UNCTAD, Handbook of Statistics Database http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx? ; Podaci o inflaciji: Statistički godišnjak 2010 i World Economic Outlook Database; Podaci o zaposlenosti: Research reports no 248, February 1998., The Vienna Institutes for International Economic Studies, WIW 1999.									

Devedesete godine XX veka se, u Srbiji smatraju izgubljenom decenijom, ne samo u političkom, već mnogo više u ekonomskom smislu. Dominacija politike nad ekonomijom, odsustvo vladavine prava, neefikasan rad institucija, udruženi sa ekonomskim sankcijama, prekidom poslovnih veza između preduzeća koja su nekada poslovala u okviru zajedničke države, slomom monetarnog sistema i NATO agresijom, bili su uvod u ekonomsku katastrofu od čijih posledica se Srbija do danas nije oporavila. Nedovoljna investiciona aktivnost, posebno nedovoljan priliv stranih investicija, uslovili su pad proizvodnje i obustavu poslovanja brojnih fabrika i preduzeća koja su do kraja 80-ih godina rentabilno poslovala i zapošljavala veliki broj ljudi. Početak novog veka Srbija je dočekala sa bitno izmenjenom strukturom privrede u kojoj su dominirale grane primarnog sektora i nisko intenzivne grane prerađivačke industrije. Nezaposlenost je beležila dramatičan porast, a jednako veliki problem predstavljalo je fiktivno zapošljavanje u neformalnom sektoru privrede (tzv. sektoru sive ekonomije) koji je zaposlenima pružao sporadičnu i prividnu sigurnost u pogledu primanja, ali ih je lišio socijalne sigurnosti i ostalih prava koja proističu iz radnog odnosa.

U tom periodu veliki broj mladih i obrazovanih ljudi napušta Srbiju, vezujući svoje radne i životne planove za zemlje zapadne Evrope, SAD, Kanadu ili Australiju.¹¹ Obrazovna struktura migranata ovog talasa migracija ukazuje da se Srbija suočava sa problemom odliva mozgova. Takav trend nastavljen je i u prvoj deceniji XXI veka, pre svega zbog loše ekonomske situacije u Srbiji, rastuće nezaposlenosti i siromaštva. Izvesno je da u opisu masovnosti ovih migracija stoje veliki brojevi, iako u Srbiji nema preciznih statističkih pokazatelja o tome koliko je ljudi napustilo Srbiju.¹² Saznanja koja se formiraju na osnovu podataka prikupljenih tokom popisa stanovništva, a koji se odnose na opšte demografske podatke i podataka statističkih zavoda zemalja destinacije o visokoobrazovanom stanovništvu poreklom iz Srbije, nedvosmisleno govore o tome da, ukoliko se negativni trendovi nastave, Srbiji preči demografska katastrofa.¹³

¹¹ Za razliku od prethodnih talasa migracija ovaj poslednji je poseban po tome što su iz Srbije otišli najobrazovaniji ljudi. O broju tih emigranata „pete generacije“ ne postoje pouzdani podaci nacionalne statistike, već se preuzimaju podaci statističkih zavoda iz zemalja destinacije.

¹² „Kako sve zemlje sveta primenjuju standard UN i sistem EUROSTATA, koji daleko detaljnije prikuplja podatke od klasičnih popisa, nema ni potrebe da naš Zavod za statistiku posebno skuplja podatke u dijaspori. To će ionako učiniti popisivači u samim tim državama“ (Lopušina, M. (2011), Popis Srba u dijaspori, Večernje novosti, 10.oktobar 2011. godine, str. 8).

¹³ Prema poslednjem popisu, u Srbiji ima 7.186.862 stanovnika, što je za 311.139 manje u odnosu na

Tabela 2: Imigranti: Osobe rođene u Srbiji koje žive u inostranstvu 2010/11: zemlje OECD-a i druge izabrane destinacije

	Muškarci	Žene	Ukupno
Imigranti (u 000)	315,8	338,5	654,3
15-24 (u %)	9,8	9	9,4
25-64 (u %)	75,7	76,7	76,2
65+ (u %)	14,4	14,3	14,3
Niskoobrazovani (u %)	36,7	48,2	42,6
Visokoobrazovani (u %)	16,5	15,5	16
Stopa ukupne emigracije	9,6	9,9	9,7
Stopa emigracije visokoobrazovanih kadrova	9,8	9,9	9,9

Izvor: Connecting With Emigrants, A Global Profile of Diasporas 2015, OECD Publishing, pp. 298–299

Pokazatelji u tabeli, pogotovo oni koji opisuju učešće visokoobrazovanih u ukupnom broju emigranata iz Srbije, pružaju uvid u direktne – demografske gubitke. Međutim, indirektni gubici po osnovu migracija visokoobrazovanih stručnjaka su mnogo veći i brojkama se ne mogu izraziti. Istraživanja referentnih međunarodnih institucija pokazuju da će se odliv intelektualnog kapitala iz Srbije nastaviti i u budućnosti, a time i produbiti aktuelni demografski trendovi.¹⁴ Nezadovoljstvo mladih ljudi perspektivom u Srbiji je veliko, a odliv mladih stručnih kadrova svakako za zemlju predstavlja smanjenje ljudskog kapitala i dugoročno ostavlja brojne posledice. Migracija mladih profesionalaca i naučnika nije samo demografsko i ekonomsko, već je istovremeno i političko pitanje, pitanje odnosa svake zemlje sa međunarodnim okruženjem, pitanje politike nauke i tehnologije zemlje, i najzad i zasigurno, globalno pitanje.¹⁵

Ekonomske posledice odliva mozgova iz Srbije

Odsustvo precizne statistike o broju visokoobrazovane srpske dijaspore u velikoj meri remeti praćenje ekonomskih gubitaka koje Srbija ima po tom osnovu. Ipak, neke proračune je moguće izvesti na osnovu podataka međunarodnih

prethodni popis iz 2002. Čak 146.000 stanovnika Srbije napustilo je zemlju u prethodnih 11 godina. Osim toga, u protekle tri decenije broj dece smanjio se za 500.000. Procenjuje se da će do 2021. godine broj onih mladih od 15 godina pasti ispod milion, dok bi za dvadeset godina mogao da se smanji za još 200.000. (...) U Srbiji ima više stanovnika starijih od 65 godina nego dece mlađe od 15 godina. Izvor: Kako zaustaviti demografsko odumiranje, Danas – Biznis Serbia 27.05.2013. str. 4.

¹⁴ Najnovija publikacija Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) posvećena migracijama, SOPEMI 2014, pokazuje da je 2012. iz Srbije emigriralo samo u zemlje članice OECD 39 hiljada lica. Time se Srbija našla na 37. mestu u svetu među 50 zemalja sa najbrojnijom emigracijom. U odnosu na ukupan broj stanovnika, Srbija je bila na devetom mestu sa 5.354 emigranata na milion stanovnika (2012). Uz to, iseljavanje talenata iz Srbije je sve veće. U 2014. overeni su prevodi više od 5.000 fakultetskih, doktorskih i master diploma. OECD. 2014. International migration outlook (SOPEMI 2014). Paris: OECD.

¹⁵ Grečić, V. (2002), *The Role of Migrant Professionals in the Process of Transition in Yugoslavia, Međunarodni problemi*, Vol. LIV, br. 3, izvorni naučni rad, str. 254.

statističkih institucija i makar okvirno doći do saznanja koliko Srbiju košta zanemarivanje svojih visokoškolovanih kadrova.¹⁶ Da bi se dobila kompletna slika ekonomskih posledica odliva mozgova iz Srbije, ove procene direktnih finansijskih gubitaka moraju biti dopunjene analizom indirektnih gubitaka po ovom osnovu, koji takođe definišu i usmeravaju ekonomski razvoj Srbije i imaju posledice na njenu ekonomsku budućnost. Ovi indirektni gubici sažimaju svu intelektualnu i ekonomsku pustoš koja ostane nakon velikih talasa migracija u kojima Srbija, svoje visokoobrazovane stručnjake u čije je obrazovanje uložila velika sredstva stavlja na raspolaganje ekonomski razvijenim zemljama koje to znanje stavljaju u funkciju svog daljeg napretka. Zauzvrat, Srbiji ostaju brojni problemi: konkurentnost radne snage opada; formiranje naučnog podmlatka je pod znakom pitanja jer se postavlja problem prenošenja znanja sa starijih na nove generacije naučnika i istraživača; Srbija tehnološki zaostaje jer se javlja ne samo problem nabavke novih tehnologija, već i ovladavanja znanjima i veštinama njihovog korišćenja; kao posledica toga, produktivnost opada i sl. Sve to dugoročno posmatrano dovodi do opadanja privrednog rasta i destabilizacije razvoja, odnosno, vodi ka zavisnoj privredi i stagnantnom društvu i kulturi.¹⁷

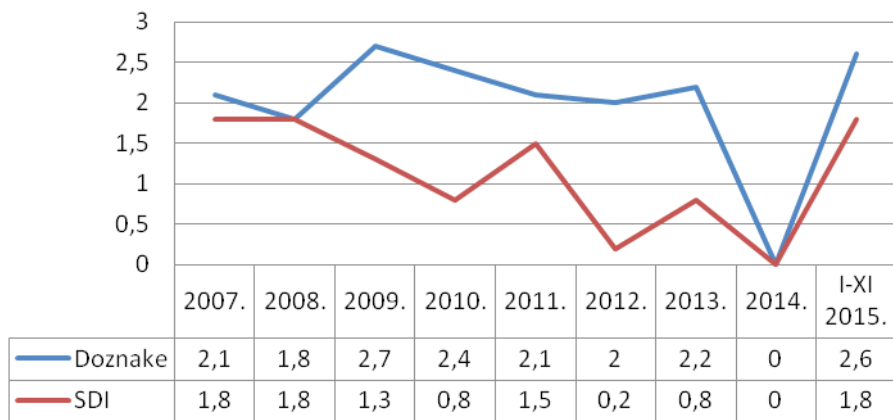
Napuštanje matične zemlje od strane visokoobrazovane radne snage šalje negativne signale potencijalnim stranim investitorima i utiče na preusmeravanje plasmana njihovog kapitala u zemlje koje su u stanju da zadrže svoje najbolje stručnjake.¹⁸ Po pravilu, zemlje koje imaju problem sa migracijama obrazovane i stručne radne snage razvojno su zavisne od inostranih investicija i u njihovom privlačenju, suočavaju se sa velikim problemima. Značajnu komponentu deviznog priliva u platnim bilansima takvih zemalja čine devizne doznake radnika iz inostranstva. One po visini, merene apsolutnim iznosima i kao procenat GDP-a, često višestruko prevazilaze godišnje prilive stranih direktnih investicija. Takav je slučaj i u Srbiji.

¹⁶ Imajući u vidu raspoložive okvirne pokazatelje OECD-a, profesor Grečić je izračunao da je „od 1990. godine, Srbiju napustilo oko 40.000 stručnjaka sa visokom stručnom spremom. Na svakog je potrošeno oko 300.000 \$, pa ukupni gubitak Srbije po tom osnovu iznosi 12 milijardi \$“ (Grečić, V (2010), Srpska naučna dijaspora, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 78).

¹⁷ “Gubitak od samo 50 vrhunskih stručnjaka bio bi bolan čak i za mnogo veću, razvijeniju i bogatiju zemlju” (Gredelj., S. *isto*, str. 83).

¹⁸ Migracija može uticati na strane direktne investicije pošto će kompanije uzimati u obzir stručnost i dostupnost lokalnog personala. Moguće je da ih odvraća od investiranja u tu zemlju, ako je ta zemlja izgubila svoje najkvalifikovanije ljude. Pored toga, kao pozitivan efekat je podsticaj u domaće obrazovanje i individualne investicije u ljudski kapital (Grečić, V (2002.), *isto*, str. 265).

Grafik 1: Devizni prilivi u Srbiju po osnovu doznaka i stranih direktnih investicija u periodu od 2007. do 2015. godine (u mlrd. eur)

Izvor: NBS <https://www.nbs.rs/internet/cirilica/80/index.html>

Podaci pokazuju da postoje velike razlike u odnosu priliva doznaka iz inostranstva i stranih investicija.¹⁹ Te razlike su u korist doznaka i potvrda su postojanja veza između iseljenika i matice. Ipak, doznake su, bar kada je o Srbiji reč, daleko slabiji faktor privrednog razvoja, od stranih direktnih investicija. Osnovni problem je u angažovanju i usmeravanju sredstava pristiglih po osnovu doznaka iz inostranstva. Većina tih sredstava se usmerava u tekuću potrošnju, turistička putovanja, izgradnju i adaptaciju porodičnih objekata, a tek neznatan deo se angažuje u privredi, gde bi, dugoročno posmatrano, doprinele oporavku i razvoju.

Posledica višedecenijskog procesa odliva mozgova ostavlja velike posledice na srpsko tržište rada. Od 2000. godine na ovamo, ovo tržište pretrpelo je velike gubitke usled masovnog odlaska lekara, medicinskog osoblja, naučnika, istraživača i stručnjaka iz oblasti informacionih tehnologija. Odlazak visokoobrazovanih kadrova ovog profila nije moguće u kratkom roku nadomestiti produkcijom novih naraštaja. Savremeni obrazovni sistem u Srbiji novim generacijama nudi mogućnost lakšeg sticanja diplome, ali kvalitetno stručno usavršavanje podrazumeva mnogo više od formalnog dokumenta: kontinuirano učenje, kvalitetan i zahtevan mentorski rad i postojanje uslova za razvoj empirijskog saznanja. Ovo treće je posebno važno kada se radi o prirodnim i tehničkim naukama. Uvoz stručnjaka iz inostranstva nije ekonomski isplativo rešenje. Bilo bi logičnije da država, umesto „kupovine“ inostranih stručnjaka finansijski motiviše one kadrove u čije je školovanje već uložila značajna sredstva i na taj način ih zadrži u Srbiji.

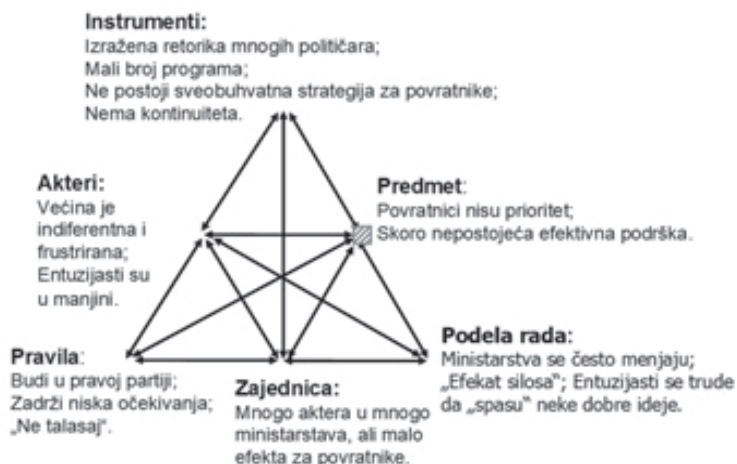
¹⁹ U periodu januar–novembar 2015. godine, priliv doznaka iz inostranstva u Srbiju, iznosio je 2,62 milijarde evra. Prema podacima NBS, najveći priliv registrovan je iz Nemačke, Austrije, Francuske i Švajcarske. Priliv stranih direktnih investicija u istom periodu iznosio je 1,6 milijardi evra. Izvor: <https://www.nbs.rs/internet/cirilica/80/index.html>

Odliv mozgova iz Srbije već danas ima brojne posledice po njen ekonomski razvoj, a ukoliko se u kratkom roku ne preduzmu mere za stvaranje stimulativnijeg ekonomskog ambijenta u kome će se pri zapošljavanju vrednovati znanje i stručnost i u kome će biti moguće kvalitetno živeti od svog rada, te posledice će u budućnosti biti još složenije. Osim velikih finansijskih gubitaka od dosadašnjeg procesa odliva mozgova, ekonomija Srbije će se u nedostatku stručnih kadrova i dalje suočavati sa problemom niske produktivnosti i nedovoljne konkurentnosti domaće proizvodnje na inostranom tržištu; zatim u zdravstvenom sistemu će doći do problema nedostatka lekara određenih specijalnosti i medicinskog osoblja i takođe, u oblasti istraživanja i razvoja će se, usled malih ulaganja i nedostatka kadrova i dalje beležiti stagnacija i nazadovanje. Jedan od većih izazova koji u budućnosti stoje pred Srbijom je da napravi i sprovede u delo strategiju za ublažavanje negativnih posledica dosadašnjih talasa odliva mozgova (posebno ovog poslednjeg čije su posledice najvidljivije). To konkretno podrazumeva nalaženje načina da se izvrši bar delimična repatrijacija profita od nevoljno izvezenog ljudskog kapitala. Efikasno rešavanje tog problema može ubrzati tok i unaprediti kvalitet njenog ekonomskog razvoja, što može motivisati mlade i obrazovane ljude da Srbiju prepoznaju kao državu u kojoj žele da žive i grade svoj poslovni i lični prosperitet.

Povratak dijaspore: realne vs virtuelne mogućnosti

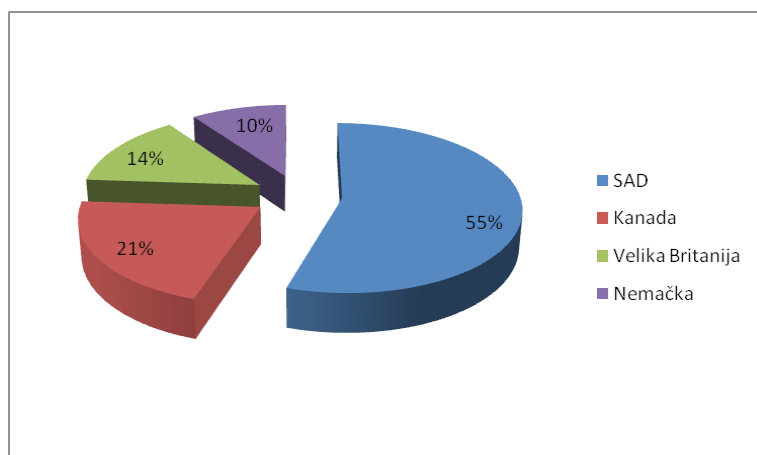
Odliv mozgova je problem sa kojim se, u manjoj ili većoj meri suočavaju sve zemlje sveta, pri čemu najveće štete trpe one koje su najnerazvijenije. Početkom XXI veka, u svetu nastaje „brain drain to brain gain“ strategija čiju osnovu čini opcija povratka („return option“) definisana kroz raznovrsne podsticaje visokoobrazovanim predstavnicima dijaspore da se vrate u matične zemlje i tamo žive i rade. Primena ove strategije u Srbiji nije dala željene rezultate. U tom trenutku, složeni uslovi za povratak visokoobrazovanih predstavnika dijaspore bili su krupan zalogaj za našu tranzicionu ekonomiju i društvo. Srbija, sa postojećim performansama razvoja privrede i opterećena tranzicionim problemima, nije bila u stanju da za kratko vreme stvori moderniji poslovni ambijent, da povratnicima iz dijaspore obezbedi uslove za rad koji će biti najmanje jednaki onima koje imaju u inostranstvu i obezbedi bar približno jednake zarade i time smanji razlike u ekonomskim mogućnostima između strane zemlje čiji su rezidenti i njihove matične zemlje.²⁰ Brojne inicijative vezane za stvaranje uslova za povratak visokoobrazovanih emigranata, koje su u prethodnih petnaest godina bile sastavni deo programa skoro svih partija na vlasti, nisu dale očekivane efekte. Osim neadekvatnim ekonomskim i profesionalnim uslovima, povratak intelektualne dijaspore je ograničen i nizom institucionalnih prepreka čiji je pregled dat u prilogu.

²⁰ Božić Miljković, I. (2016), Potencijali srpske intelektualne dijaspore i njen značaj za privredni razvoj, u zborniku radova sa naučnog skupa pod nazivom: „Globalni i regionalni aspekti migrantske krize“, Univerzitet u Nišu, Centar za naučna istraživanja SANU, Niš str. 37–50.

Izvor: Bodrožić, Z. (2014) Povratak visokoobrazovanih stručnjaka u Srbiju, Psihološka istraživanja Vol. XVII (1), Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 66

Očigledno je da u Srbiji ne postoje uslovi za stalni povratak predstavnika njene intelektualne dijaspore, te je ona prinuđena da traži alternativne načine repatrijacije profita od nevoljno izvezenog ljudskog kapitala. Da bi ta misija bila uspešna, neophodno je imati uvid u brojno stanje i raspored srpske intelektualne dijaspore na globalnoj mapi. Precizniji uvid u raspored srpske obrazovane elite (intelektualne dijaspore) u svetu dao je prof. Jovan Filipović samoinicijativno prikupljajući podatke o srpskoj intelektualnoj dijaspori i kreirajući na osnovu njih jedinstvenu bazu podataka koja će služiti ne samo za procenu gubitaka koje je Srbija ostvarila po osnovu odliva mozgova, već i za uvid u mogućnosti za povezivanje i saradnju sa tom dijasporom.

Izvor: Gucijan, S. „U Americi 39 odsto naših doktora nauka“, dnevni list *Politika* 23.07.2012. str. 7

Prema rezultatima tog istraživanja, SAD, Kanada, Velika Britanija i Nemačka su zemlje koje apsorbiraju najviše srpskih doktora nauka, a u nešto manjem procentu oni su prisutni i u Australiji, Holandiji, Švedskoj, Austriji, Francuskoj, Sloveniji, Italiji i Španiji, a najmanje u Kini, Japanu, Poljskoj i Grčkoj. Oko 40% njih zaposleno je na univerzitetima, a 44% uspešno radi u privredi.²¹

Intenzivnija politika saradnje sa dijasporom, posebno ovim delom koji je angažovan u privredama razvijenih zemalja, može dati brze i dobre rezultate. Ovaj deo intelektualne dijaspore može da inicira uspostavljanje saradnje između institucija u Srbiji i zemlji destinacije, može da otvori nove tržišne mogućnosti, da poveća priliv deviznih doznaka matici, da investira u njene privredne kapacitete, ili da širenjem svojih mreža utiče na povećanje transfera tehnologije i znanja i time doprinese razvoju srpske privrede. Saradnja sa našim stručnjacima koji rade na inostranim univerzitetima, takođe može dati dobre rezultate i može se realizovati kroz organizovanje različitih konferencija na kojima bi se razmenila znanja i iskustva iz raznih oblasti. Takođe, saradnja podrazumeva i razmenu kadrova između domaćih i stranih univerziteta, njihovo zajedničko angažovanje na istraživačkim projektima, stvaranje stručnih baza podataka, ulaganja u izgradnju naučnih i tehnoloških parkova, direktnu saradnju u oblasti stručne i tehničke ekspertize i sl.²²

Da bi se ova saradnja Srbije i njene intelektualne dijaspore uspešno realizovala i dala željene razvojne rezultate, doprinos mora biti obostran. Pred dijasporom je složen zadatak povezivanja dva različita sistema: matične zemlje i zemlje destinacije. Kvalitet tih uspostavljenih veza određuje mogućnosti za uspešno mobilisanje znanja, sposobnosti, kapitala i veza koje poseduje i stavljanje istih u funkciju razvoja privrede matične zemlje. Sa druge strane, neophodno je da se i Srbija otvori prema svojoj intelektualnoj dijaspori, da prepozna načine za privlačenje svojih naučnika iz inostranstva, odredi sfere u kojima njihovo angažovanje može dati najbolje rezultate i bude spremna da to angažovanje finansijski i na druge načine stimuliše. U datim uslovima, drugačije rešenje, osim virtuelnog povratka intelektualne dijaspore, nije moguće.

Zaključak

Migracije u Srbiji nisu nov fenomen. One su tokom njene istorije bile prisutne u različitim intenzitetima i oblicima, a njihov rezultat je ogromna dijaspora raspoređena po čitavom svetu. Početkom 90-ih godina XX veka migracije srpskog stanovništva ka ekonomski razvijenim zemljama Evrope i sveta postaju

²¹ Izvor: dnevni list *Politika*, str. 7.

²² Napori da se strategija pomoći dijaspore koristi za izgradnju privrede zasnovane na znanju su vezana za nova shvatanja uloge univerziteta i uspostavljanje poslovnih inkubatora u kojima mogu da se uspostave kvalitetne veze između novih preduzeća i mreža iseljenika (Lalkaka, R. (2003), *Business Incubators in Developing Countries: Characteristics and Performance*. *International Journal of Entrepreneurship and Innovation Management* 3 (1/2) str. 31–55).

masovne. Akteri tih migracija su pretežno mladi i visokoobrazovani ljudi koji u tim zemljama pronalaze ekonomsku stabilnost i izvesnost. Srbija nije u stanju da te migracije spreči, niti da obezbedi uslove za povratak svojih visokoobrazovanih migranata. Ekonomska nestabilnost, nezaposlenost i siromaštvo, čine da se struktura srpske dijaspore u svetu permanentno brojčano uvećava, podmlađuje i u pogledu kvalifikacija obogaćuje. Ti procesi imaju nesagledive posledice na demografski i ekonomski razvoj Srbije. Situacija se donekle može ublažiti podsticanjem svih vidova saradnje sa predstavnicima srpske intelektualne dijaspore. Ograničavajući faktor u tome je nedostatak preciznih podataka o brojnom stanju i kvalifikacionoj strukturi te dijaspore, a zatim i nedostatak ideja na kojim poljima bi ta saradnja dala najbolje rezultate.

Ovladavanje veštinom upravljanja migracijama je za Srbiju jedina alternativa u situaciji kada se suočava sa velikim posledicama odliva mozgova i kada nije u stanju da taj proces ograniči ili prekine. Kvalitetno upravljanje migracijama podrazumeva pronalaženje mehanizama za delimičnu repatrijaciju profita od domaćeg intelektualnog kapitala koja se može ostvariti kroz razne vidove saradnje domaćih stručnjaka i privrednika sa dijasporom. Saradnja domaćih stručnjaka sa predstavnicima srpske intelektualne dijaspore bi, dugoročno posmatrano, pomogla u stvaranju stabilnog i predvidivog makroekonomskog ambijenta u Srbiji, što bi uticalo i na opredeljenje mladih i visokoobrazovanih ljudi da svoju budućnost planiraju u svojoj državi.

Literatura

- Bodrožić, Z. (2014) Povratak visokoobrazovanih stručnjaka u Srbiju, *Psihološka istraživanja Vol XVII (1)*, Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 55–75.
- Božić Miljković, I. (2016) Potencijali srpske intelektualne dijaspore i njen značaj za privredni razvoj, u zborniku radova sa naučnog skupa pod nazivom: „*Globalni i regionalni aspekti migrantske krize*“, Univerzitet u Nišu, Centar za naučna istraživanja SANU, Niš str. 37–50.
- Conecting With Emigrants, A Global Profile of Diasporas 2015*, OECD Publishing, pp. 298–299.
- Ćorović, V. (2001.), *Istorija srpskog naroda*, Ars libri, Beograd.
- Ekmečić, M. 2008, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u novom veku 1492-1992*, Zavod za udžbenike, Beograd.
- Grečić, V. (2002), The Role of Migrant Professionals in the Process of Transition in Yugoslavia, *Međunarodni problemi, Vol. LIV, br. 3*, izvorni naučni rad, str. 253–271.
- Grečić, V (2010), *Srpska naučna dijaspora*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.
- Gredelj, S. (2006), Virtuelni povratak četvrte i pete generacije migranata, *Filozofija i društvo 1/2006*, Beograd, str. 77–88.

<https://www.nbs.rs/internet/cirilica/80/index.html>

Lalkaka, R. (2003) Business Incubators in Developing Countries: Characteristics and Performance. *International Journal of Entrepreneurship and Innovation Management* 3 (1/2) str. 31–55.

Ljušić, R. (1994.) Vekovi pod turskom vlašću i obnovljena državnost, u (Ćirković, S, Ljušić, R. prir.) *Istorija srpske kulture*, Dečje novine, Udruženje izdavača i knjižara Ju, Gornji Milanovac-Beograd, str. 37–47.

OECD. 2014. International migration outlook (SOPEMI 2014). Paris: OECD.

Stanković, V. (2014), *Srbija u procesu spoljnih migracija*, Republički zavod za statistiku, Beograd.

Trgovčević, Lj. (2003), *Planirana elita*, JP Službeni glasnik, Istorijski institut, Beograd.

<http://data.uis.unesco.org/?queryid=181#>

Ostali izvori:

„U Americi 39 odsto naših doktora nauka“, dnevni list *Politika* 23.07.2012. str. 7.

“Kako zaustaviti demografsko odumiranje”, *Danas-Biznis Serbia* 27.05.2013. str. 4.

„Popis Srba u dijaspori“, *Večernje novosti*, 10.oktobar 2011. godine, str. 8.

THE HISTORICAL ASPECT OF THE BRAIN DRAIN FROM SERBIA AND ITS ECONOMIC CONSEQUENCES

Summary: The brain drain, from the point of Serbia, is not a new phenomenon. Its roots are in the last decade of the XIX century. Then, the temporary migration of young people to education and training in countries of Western Europe, were part of a national strategy to create an educated elite. Since then, migration of highly skilled labour force were carried out at various stages of socio-historical development and in different intensities that were motivated and conditioned by the historical, political, ethnic, economic or sociological factors. Nowadays brain drain from Serbia is a chronic problem in which background of the dominant economic factors. Magnifying and intellectual enrichment Serbian diaspora has a number of negative consequences for Serbia. They are reflected in the collapse and impoverishment of educational, economic, social, cultural and anthropological structure of the local population, which results in further economic stagnation and further decline.

Key words: brain drain, the historical aspect, intellectual diaspora, the economic consequences

Jelena Dinić¹
Filozofski fakultet Niš
Marija Sindić²
Niš

Pregledni rad
UDK 314.15-057.85(497.11):316.32

PREGLLED SPOLJAŠNJIH I UNUTRAŠNJIH UZROKA EMIGRIRANJA MLADIH IZ SRBIJE

Apstrakt: U ovom radu je dat pregled spoljašnjih i unutrašnjih faktora koji podstiču migratorne tokove mladih u Srbiji. Istorijski pregled migracija mladih, posebno visokoobrazovanih, iz Republike Srbije dat u prvom delu rada, pokazuje da su one prouzrokovane najrazličitijim dešavanjima u društvu – ratnim zbivanjima, ekonomskim krizama usled socijalnih nemira i nesigurnosti, ali i kulturne neprilagođenosti. Pored političkih, ekonomskih i socijalnih faktora, važni su i psihološki faktori koji se u domaćoj i stranoj literaturi navode kao potencijalni uzroci migriranja, a koji bi se mogli primeniti i na populaciju mladih iz Republike Srbije. Stoga se drugi deo rada bavi psihološkim uzrocima, pre svega faktorom „migrantske ličnosti“ koja se odlikuje visokom otvorenošću za nova iskustva, preferiranju promena i novih uzbuđenja. Pored toga razmatran je i faktor socijalne traume, koji ukazuje na posledice socijalnih promena na pojedinca, koje se prenose generacijama, a koje su uzrokovane traumatskim događajima. Na osnovu toga u zaključnim razmatranjima date su preporuke i predlozi za budući teorijski i istraživački rad ove oblasti.

Ključne reči: migracije, mladi, spoljašnji i unutrašnji faktori.

Emigracije pre Prvog svetskog rata

Srbija se često u literaturi navodi kao tipično emigraciono područje. Srpski narod se selio i menjao svoje stanište u različitim istorijskim razdobljima zbog čega su seobe jedna od bitnih karakteristika srpske istorije. Najvažnija masovna iseljavanja pripadnika srpskog naroda odigrala su se najpre pod najezdom Turaka i pod njihovom vlašću, kada su se Srbi iseljavali na teritorije koje su se nalazile pod Austrijom i Ugarskom (pod vođstvom patrijarha Arsenija III Čarnojevića, Velika seoba Srba 1690), često se boreći na strani Austougarske u nadi da će tako izbeći tursko porobljavanje. Zatim u 18. veku, kada su se Srbi pod uticajem sve težeg ekonomskog, društvenog i verskog života u Austrougarskoj iseljavali na Istok, u Rusiju i Ukrajinu; te krajem 19. i u tokom 20. veka, kada započinju moderni migratorni tokovi u okviru kojih se Srbi sele kako u evropske tako i u preokookeanske zemlje.

¹ jelendzi@yahoo.com

² marija.sindjic@gmail.com

Pitanje broja Srba koji žive u dijaspori je stoga okupiralo mnoge istraživače kroz istoriju (Slijepčević, 1917; Kosier, 1926; Trnjegorski, 1938; Grečić, 1990). Naime, već krajem 19. veka, pred Prvi svetski rat, u rudarstvu i teškoj industriji u Nemačkoj radilo je oko 60.000 lica iz jugoslovenskih zemalja (Grečić, 1975), dok je van granica jugoslovenskih država živelo 1.113.500 građana, iseljenika (Trnjegorski, 1938). Sa početkom rata i za vreme okupacije tih oblasti, iseljenici su dospeli u težak položaj. Zbog toga je otvoren naš konzulat u Dizeldorfu. Ministarstvo socijalne politike davalo je svakom potrebne putne troškove za povratak u zemlju. Ali naši radnici su i dalje ostajali u Nemačkoj ili prelazili u Francusku i Belgiju (Pavlica, 2005). Prva etapa spoljnih migracija, koja je dostigla svoj vrhunac u 19. veku, završila se sa Prvim svetskim ratom. Bile su to ekonomski motivisane emigracije iz Jugoslavije, usmerene u prekookeanske zemlje, prvenstveno u Severnu i Južnu Ameriku i Australiju, dok je kretanje ka Evropi bilo manje izraženo (Grečić, 2002).

Unutrašnja i spoljna migratorna kretanja nakon Prvog svetskog rata

Period između dva svetska rata karakteriše jenjavanje iseljavanja, kao i veliki broj povratnika iz inostranstva koji su bili spremni da se uključe u izgradnju nove države SHS i ostanu u svojoj domovini. Ta se tendencija ispoljavala sve do proglašenja Kraljevine Jugoslavije i velike svetske ekonomske krize 1929. godine (Grečić, 1990). Međutim, tokom sezone poljoprivrednih radova jugoslovenski državljani su odlazili u Nemačku na privremeni rad. Njihov radno-socijalni status, kao i broj za svaku godinu, regulisan je bilateralnim ugovorom o regulisanju radnopravnog položaja jugoslovenskih poljoprivrednih sezonskih radnika u Nemačkoj, zaključenim 1928. Tako, 1930. godine u Nemačku na privremeni rad odlazi 3.186 lica, a 1937. oko 5.000, mada je broj bio i veći, jer su mnogi odlazili i ilegalno se zapošljavali (Pavlica, 2005). Posle 1933. godine iseljavanje Srba u prekomorske zemlje ponovo dolazi do izražaja uz umereni rast sve do 1939. godine, kada izbija Drugi svetski rat (Grečić, 1990).

Zanimljivo je spomenuti i da je ovo period kada naučni kadar počinje da odlazi iz zemlje. Naime, kraljevini Jugoslaviju su karakterisali loši uslovi za školovanje stanovništva i ogroman broj nepismenog stanovništva (44,6% starijeg od 10 godina) zbog čega je bila među najnepismenijim zemljama Evrope. Međutim, iako je obrazovni nivo stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji bio na vrlo niskoj osnovi, kao najvažnije naučno-nastavne ustanove u Kraljevini SHS isticali su se Medicinski fakulteti u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, osnovani 1918–1920, a upravo sa ovih fakulteta najistaknutiji lekari upućivani su u poznate naučnoistraživačke centre u Evropi (u Francusku, Austriju, Čehoslovačku, Nemačku i druge zemlje). Kadar naučnika koji su činili univerzitetski nastavnici i mlađi istaknutiji lekari koji su dobijali pomoć radi specijalizacije i usavršavanja od strane Higijenske sekcije Društva naroda i Rokfelerove fondacije (Petranović, 1988).

Unutrašnja i spoljna migratorna kretanja nakon Drugog svetskog rata

U posleratnom periodu (1945–1950) ekonomiju socijalističke Jugoslavije karakterisalo je etatiističko posredovanje u tokovima reprodukcije i raspodele. Izvršena je masovna nacionalizacija i konfiskacija svih oblika svojine u državnu, čime je stvorena osnova za novi model razvoja, koji se bazirao na ubrzanoj industrijalizaciji. Karakteristika ovog perioda bilo je masovno preseljavanje seljaka u gradove i industrijske centre, sa odlaskom na privremeni rad u razvijene zemlje Zapada, što je uticalo na „praznjenje“ sela. Većina preseljenja (79%) izvršena je u granicama iste republike. Preseljenja u drugu republiku izvršilo je 19% od svih migranata. Osnovni smer kretanja bio je od manje razvijenih ka razvijenijim regionima (Petranović, Zečević, 1988).

Politička i socioekonomska situacija u zemlji snažno je uticala na spoljne migracije. Nakon završetka Drugog svetskog rata, komunistički režim gotovo je potpuno onemogućio legalne međunarodne migracije. Jugoslovenske vlasti su, sve do sredine 1960-ih, vodile veoma rigoroznu migracionu politiku. Iseljavanje je bilo moguće samo na osnovu bilateralnih ugovora s drugim zemljama. Migracije su uglavnom imale prelazni karakter, zapošljavanje u inostranstvu je bilo loše organizovano, a jugoslovenski migranati bili nedovoljno zaštićeni (Grečić, 2002). 1960-ih se ukidaju stroga ograničenja za odlazak u inostranstvo, liberalizuje se zapošljavanje i iseljavanje iz zemlje, a preko bilateralnih međunarodnih ugovora, omogućava odlazak jugoslovenskih građana na „privremeni“ rad u inostranstvo (IDN, 2014). Zato ne iznenađuje činjenica da je sredina 1960-ih bila praćena ekspanzijom spoljnih migracija. Više od pola miliona ljudi je bilo poslato u inostranstvo preko jugoslovenske vlade i biroa za zapošljavanje, zahvaljujući ustanovljavanju zakonskih i institucionalnih režima za upravljanje ekonomskim migracijama (Grečić, 2010).

Iako se ne smeju zanemariti drugi motivi, ekonomski faktori su bili (i ostali) najznačajniji uzrok jugoslovenskih spoljnih migracija. Spoljne migracije su u najvećem broju obuhvatile aktivno stanovništvo koje zbog reforma i promena u društvu nije moglo da nađe zaposlenje u zemlji (npr. višak radne snage iz poljoprivrede). Međutim, posao u inostranstvu nisu tražili samo nezaposleni. Čak i oni koji su već imali posao su želeli da emigriraju, privučeni većim platama u inostranstvu, mogućnostima štednje, višim životnim standardom. Nezaposlenost, kao i težnja da se napreduje u karijeri izazvala je veliki odliv radne snage. Nakon „naftne krize“ 1973. godine, koja je uzdrmala čitav svet, stagniranja u razvoju, povećanja nezaposlenosti i smanjene potražnje za radnom snagom, evropske zemlje su usvojile restriktivne imigracione politike kako bi zaustavile nova zapošljavanja i organizovale selektivnu integraciju stranih radnika, te dolazi do intenzivnih povratnih migracija zbog čega jugoslovenske vlasti daju olakšice povratnicima za pokretanje sopstvenog posla u zemlji. Međutim, to je bilo kratkog daha. Ljudi su nastavili da odlaze, tako da se broj emigranata kontinuirano povećavao. Sredinom 1980-ih, kada su razvijene industrijalizovane zemlje ušle u novu fazu tehnološke revolucije, povećala se nestabilnost i

deregulacija tržišta, što je dovelo do razvoja veće fleksibilnosti tržišta rada, ali i veće mobilnosti. Kao posledica ovih dešavanja, povećala se potražnja za visokostručnim kadrom, naučnicima i istraživačima. Ovi faktori su izazvali da mnogi ljudi iz Jugoslavije, uključujući veliki broj mladih i obrazovanih ljudi, emigrira iz zemlje. Uprkos opštoj zabrani zapošljavanja stranaca u zemljama zapadne Evrope, oko 30 000 radnika iz bivše Jugoslavije se prosečno godišnje u 1980-im zapošljavalo u ovim zemljama (Grečić, 2002).

Unutrašnja i spoljna migratorna kretanja u periodu tranzicije

Početak devedesetih karakteriše raspad SFRJ i nastanak novih država. Od tog perioda do danas, u Srbiji su izvršene brojne institucionalne promene u političkom sistemu. SFRJ je 1992. zvanično prestala da postoji. Tada je obrazovana Savezna Republika Jugoslavija (SRJ), a kasnije i Republika Srbija (RS) (Stojković i sar., 2003). Naime, Jugoslavija je u periodu 1980–1990. godine upadala u sve veću i sve dublju socijalnu i ekonomsku krizu. Sistemski deficit socijalističkog uređenja koji se tokom četiri decenije na različite načine pokrивao u 1990-im je doživeo svoj konačan slom. Takav oblik društvenog razvoja se nije konstituisao kao adekvatan i efikasan ekonomski model zasnovan na racionalnom sistemu akumulacije i doveo je do sloma sistema društvene svojine, ekonomskog rasula i urušavanja zemlje (Zec i Radonjić, 2012). Nezaposlenost, veoma niske zarade, veoma loš ekonomski i materijalni status ljudi, društveni potresi, doveli su do osiromašenja većeg dela stanovništva i uticali su na razvoj sive i crne ekonomije. Promenila se i struktura nezaposlenih. Ranije su to bili prvenstveno nekvalifikovani radnici, uglavnom iz ruralnih područja, potom su to postajali industrijski radnici, a onda sve više visokoobrazovani, mladi sa univerzitetskim diplomama (Petak, 2005). NSZ je ustanovila da u 2009. godini najveći broj nezaposlenih lica čine oni sa najvišim obrazovanjem (Stojković i sar., 2003).

Raspad SFRJ, sukobi i proganjanja, zahvatili su sve zemlje bivše Jugoslavije. Milioni građana sa područja bivše Jugoslavije su postali raseljeni unutar svojih zemalja, izbegli u susedne zemlje ili su pronašli azil u drugim, udaljenijim, zemljama. Sva ta društvena zbivanja, kao i kosovska kriza 1999. inicirali su značajna migraciona kretanja stanovništva, koja su u najvećem procentu imala karakter prisilnih migracija (Hovy, 2011). Prisilne migracije su sledile intenzitet konflikata, dostižući vrhunac za vreme najsurovijih faza rata. Tako je tokom „Oluje“, oružane operacije hrvatske vojske početkom avgusta 1995, pokrenuto više od polovine danas prisutnih izbeglica (54%) iz Hrvatske (Đurđev, Bubalo-Živković, 2011). Od kosovske krize iz 1999. godine, Srbija ima najveći broj raseljenih lica u regionu. Kosovska kriza je dovela do raseljavanja preko milion lica u Albaniju, BJR Makedoniju, unutar Kosova i drugih delova Srbije i Crne Gore (Hovy, 2011). Prema podacima UNHCR-a krajem 2004. godine broj interno raseljenih lica je dostigao oko 300.000 u Srbiji i Crnoj Gori (Bonifazi, 2011).

Migratorna kretanja nakon raspada SFRJ i kosovske krize, u velikom broju su obeležile prisilne migracije. U nedostatku zvanične statistike u Srbiji, najbolji izvor

informacija o međunarodnim migracionim tokovima ka/iz Srbije su podaci iz zemalja prijema. Jedan od najpouzdanijih indikatora prisilnih migracija je broj podnetih prijava za azil ka industrijalizovanim zemljama. Prema UNHCR-u, u prvoj polovini 1990-ih u industrijalizovanim (razvijenim) zemljama je bilo preko milion podnetih prijava za azil lica koja su poreklom iz balkanskih zemalja. Glavne zemlje porekla su bile sadašnja Srbija i Crna Gora, sa preko pola miliona prijava (Bonifazi, 2011). Velikom broju je dozvoljen ostanak sa izbegličkim statusom ili iz humanitarnih razloga. Nemačka je primila najveći broj azilanata sa Balkana (oko 60%), zatim slede Švedska i Švajcarska, mada je oko 300.000 izbeglica dobilo odobrenje za preseljenje, prvenstveno u SAD, Australiju i Kanadu. S obzirom na malu verovatnoću za povratak u domovinu, ovim azilantima je uglavnom dozvoljavano da ostanu na Zapadu i da se u potpunosti integrišu sa novom sredinom (Hovy, 2011). Ekonomski odnosi zemlje destinacije i zemlje porekla, ekonomske pogodnosti koje zemlje destinacije nude pri dolasku, postojeće društvene i rodbinske veze, politika azila, afiniteti, reputacija, ali, u velikoj meri i faktori sreće i slučajnosti, mogu poslužiti za objašnjenje zašto je određena zemlja postala određište za prisilne migrante (Vandeburie, 2011).

Ovaj talas emigracija, zahvatio je i sručni i naučni kadar. Broj visokoobrazovanih je danas u Srbiji sve veći, ali može se reći da su u najtežoj situaciji visokoobrazovani kadrovi jer je veliki broj njih nezaposlen (Stojković i sar., 2003). Glavni razlog je u realno niskoj društvenoj potražnji za visokom obrazovanošću, za profesionalnom ekspertizom i znanjima koja se stiču u institucijama visokog obrazovanja, mnogo je bilo (i još uvek je) nezaposlenih stručnjaka. Jedna od najozbiljnijih posledica toga je odliv mozgova koji je zadesio Srbiju sa početkom tranzicije. Taj trend se nastavlja i danas, jer je privredno stanje u Srbiji takvo da najkvalifikovanijima i onima sa najvećim potencijalom nije u stanju da pruži adekvatan tretman, iako su upravo oni najpotrebniji da svojim sposobnostima, veštinama i znanjima doprinesu ekonomskom i svakom drugom razvitku zemlje (Bolčić, 2006). Odlazak visokoobrazovanih dostigao je svoj vrhunac 1993. sa preko 12 000 emigranata u toj godini (samo u prekookeanske zemlje). U periodu 1990–2000. broj građana koji su emigrirali iz Srbije i Crne Gore u prekookeanske zemlje bio je oko 730 000, od tog broja je 17 000 njih bilo sa univerzitetskom diplomom. Ako se uzme u obzir i Evropa zajedno sa ostalim delovima sveta, egzodus građana sa univerzitetskim obrazovanjem je bio verovatno oko 30 000 ljudi (Grečić, 2002).

Psihološki uzroci emigriranja

U dosadašnjem pregledu videli smo da su mladi ljudi iz Srbije emigrirali u druge zemlje iz različitih socioekonomskih razloga: u potrazi za boljim ekonomskim prilikama, u želji da žive sa porodicom i/ili partnerom u inostranstvu, bežeći od rata, nasilja, društvenih i prirodnih nesreća. Međutim, tome se može dodati i još jedna dimenzija, koja se može označiti kao psihološka, a koja se odnosi na predispoziciju za migratorno ponašanje. S obzirom da psihološkim razlozima migriranja nije dat veliki značaj u našoj literaturi, što se može i razumeti s obzirom na jačinu socioekonomskih faktora koji su uzrokovali migracije, ipak smatramo da ih ne bi trebalo zanemariti i zapostaviti njihovo istraživanje.

Migrantska ličnost

Termin „migrantski čovek“ – *mobicentric man*, uveo je Dženings (Jennings, 1970, prema Carr, 2010), da bi objasnio pojedince koji su stalno u pokretu, koji imaju potrebu za novim uzbuđenjima i stimulacijama, crtu otvorenosti prema novim iskustvima, odnosno predispoziciju za ponašanje koje se vezuje za migracije. Morison i Viler (Morrison and Wheeler, 1976, prema Kelleris, 2006) tvrdili su da kao što opažene ekonomske prilike u zemljama destinacija imaju ulogu u odluci da se emigrira, tako i potreba za novinama, sama po sebi, može igrati odlučujuću ulogu u ovoj odluci. Ovi autori koriste termin „pionirska ličnost“ – *pioneering personality*, da opišu pojedince koji preferiraju promene mesta življenja. Ek i saradnici (Ek et al., 2008) ukazuju da na odluku da se emigrira utiču lični, porodični i regionalni faktori, i da su mladi sa izraženim boljim „psihološkim resursima“ kao što su optimizam i aktivan način prevladavanja stresa spremniji da emigriraju. Rezultati njihovog istraživanja u Finskoj ukazuju da su mladi sa boljim obrazovanjem više spremni da emigriraju.

Boneva i Fric (Boneva and Frieze, 2001) ističu da je među faktorima koji određuju migratorno ponašanje, i sindrom „migrantske ličnosti“ – *migrant personality* jedan od važnih i nezaobilaznih. Ovaj tip ličnosti ima predispoziciju za migracije i nije uslovljen situacijskim faktorima. Može se manifestovati u emigraciji sa jednog mesta na drugo, ali i u izraženoj želji za putovanjima. Ono što ove ličnosti najviše odlikuje je da su više usmerene na posao – *work-oriented*, da imaju više izražen motiv postignuća i moći, niže izražen afilijativni motiv i porodica im je manje značajna (što ne znači da nije uopšte) u odnosu na one koji žele da ostanu u zemlji. Autori naglašavaju da među istraživačima postoji saglasnost da *pull-faktori* privlače osobe u zemlje destinacije, da ih *push-faktori* teraju da idu iz zemlje porekla, a da mreža prijatelja i rodbine pomaže prilagođavanju u novoj sredinu. Ipak, autori navode da istraživanja ukazuju i da ne žele baš svi ljudi iz ekonomski ugroženih zemalja da napuste svoju zemlju, kao i da oni koji žele nisu nužno među siromašnijim u svojoj zemlji. Kao primere oni navode istraživanja u Bugarskoj (Domozetov and Yossifov, 1991, prema Boneva and Frieze, 2001), Jamajci (Tidrick, 1971, prema Boneva and Frieze, 2001), Češkoj, Sloveniji i Hrvatskoj (Frieze et al., 2000, prema Boneva and Frieze, 2001) gde je dobijeno da nema razlike u ekonomskim prilikama onih koji žele da odu i ostanu. U Bugarskoj su čak i oni sa boljim prilikama (koji su i u većoj meri posedovali stan ili kuću) pre bili rešeni da napuste zemlju. Autori zaključuju da nepovoljne ekonomske prilike u zemlji porekla, emigracione politike i podrške u zemlji prijema stvaraju uslove za želju da se ode, ali od ličnosti pojedinaca zavisi da li će se zaista i odlučiti za taj korak.

Motivi i odluka da se emigrira

Fric i Li (Frieze and Li, 2010) ističu da ako želimo da razumemo izbore ljudi koji emigriraju, moramo analizirati i unutrašnje karakteristike ličnosti tih ljudi. Prema ovim autorima, među karakteristikama koje predviđaju emigracije ljudi su sledeće:

1. Motiv postignuća – Osobe sa izraženim ovim motivom su inovativni i aktivnije traže informacije koje mogu da im pomognu da bolje obavljaju stvari, gde se ubraja i promena mesta života radi boljih uslova i prilika. Autori navode i istraživanja Matera (Matter, 1977, prema Frieze and Li, 2010) koji je u svom istraživanju došao do rezultata da u periodu ekonomske krize i stabilnosti, ali ne i ekonomskog napretka, osobe koje odlučuju da napuste zemlju poseduju izraženiji motiv postignuća od onih koje se odlučuju da ostanu. U periodu ekonomske krize ili stabilnosti, manje su šanse i mogućnosti da se osobe sa visokim motivom postignuća ostvare kroz rad ili preduzetničke aktivnosti.

2. Motiv moći – osobe sa izraženim ovim motivom imaju tendenciju da preduzimaju rizike, da tragaju za prestižom i priznanjem u društvu. Autori smatraju da u regionima sa slabijim ekonomskim razvojem ove osobe mogu osećati da nisu u stanju da ostvare svoju motivaciju, naročito ako je naglasak na radu. U regionima koji pružaju mogućnosti za poslove u vladinom sektoru ili za upravljanje, osobe sa visokim motivom moći najčešće biraju ovakve poslove. Takođe, osobe u pomagačkim profesijama često imaju visoko izražen ovaj motiv. Stoga ako mesto u kom žive ne nudi mogućnost obavljanja ovakvih poslova, velika je verovatnoća da će ove osobe napustiti to mesto u potrazi za ostvarenjem u ovakvom poslu.

3. Afilijativni motiv je sledeći motiv koji može uticati na odluku da se ostane u zemlji. Ovaj motiv se odnosi na želju da se formiraju i održavaju odnosi sa drugim ljudima, i na visoku potrebu za pripadnošću. Osobe sa izraženim afilijativnim motivom više napora ulažu u očuvanje društvene mreže i imaju veći strah od odbijanja. Stoga autori povezuju i ovaj motiv sa odlukom o emigriranju, u smislu da su osobe sa više izraženim ovim motivom manje zainteresovane za napuštanje zemlje i kruga svojih prijatelja. Nekoliko empirijskih studija je to i potvrdilo (Boneva et al., 1998, DeJong, 2000, Toner, 2001, sve prema Frieze and Li, 2010).

4. Vezanost za mesto je psihološki konstrukt, koji takođe može uticati na odluku da se ostane ili ode. Naime, oni sa izraženim ovim konstruktom u manjoj meri se odlučuju da napuste mesto u kom žive. Ova vezanost bazirana je na odnosu i osećanjima prema roditeljima, rodbini i prijateljima, ali i fizičkom okruženju. U svom istraživanju kod studenata u Centralnoj i Istočnoj Evropi Fric i sar. (Freze et al., 2006, prema Frieze and Li, 2010) su dobili podatak da studenti koji nisu nameravali da napuste svoju zemlju su u većoj meri imali izraženu vezanost za mesto, porodica je zauzimala centralno mesto kod njih a ne posao, i imali su veću potrebu a pripadnošću, željom za velikim brojem prijatelja.

Osobine ličnosti i odluka da se emigrira

Osobine ličnosti su takođe povezivane sa odlukom da se emigrira. Jokela (Jokela, 2009) je obavio obimnu studiju o ovoj temi u Americi, na uzorku od 3760 ispitanika. Nakon 10 godina od testiranja ispitanika, 10% njih se iselilo u drugu državu. Primenjen regresioni model je pokazao da su osobine koje predviđaju odluku da se ode u drugu zemlju: visoka otvorenost ka novom iskustvu i niska saradljivost. Autor

objašnjava da je verovatnije da će ljudi koji imaju izraženiju otvorenost i preferiraju promene i novine, želeti da napuste trenutnu lokaciju. Takođe, autor je pretpostavio da ispitanici koji imaju izraženu saradljivost, koja odražava topao, brižan i poverljiv odnos sa drugima, imaju tendenciju da stvaraju čvrste veze sa zajednicom, prijateljima, rodbinom. Iz tog razloga, oni su manje voljni da promene mesto življenja. Boneva (Boneva and Frieze, 2001) je došao do sličnog rezultata da osobe koje imaju izraženiji afilijativni motiv, a koji je povezan sa saradljivošću, imaju manje izraženu želju za napuštanjem zemlje. Zatim, ukoliko uzmemo u obzir definiciju ove dimenzije (Smederevac i Mitrović, 2006) koja kaže da su osobe sa niskim skorovima takmičarski nastrojene, slede vlastite želje i teže sticanju moći, takođe možemo razumeti zašto je onda ona izraženija kod ispitanika koji žele da rade i studiraju u inostranstvu. Moguće je, dakle, da oni na to gledaju kao na izazov i nove mogućnosti.

Istraživanje Nafziger i saradnika (Naffziger et al., 2008) bavilo se faktorima koji utiču na želju mladih da odu da studiraju u inostranstvu. Uzorak je činio 471 student, a rezultati su pokazali da su faktori koji najviše utiču: odgovornost prema obavezama, otvorenost, prethodno iskustvo putovanja u druge zemlje, poznavanje još jednog jezika osim maternjeg, pohađanje vannastavnih aktivnosti. Obimna studija Salizburija (Salisbury et al., 2009) sprovedena je u Americi na uzorku od 2 772 studenta koji žele i ne žele da studiraju u inostranstvu. Autori ističu da na odluku da se ode na studije van zemlje utiču socijalni, kulturni, finansijski i lični faktori koji se akumuliraju još od srednje škole i nastavljaju da utiču na odluku i kasnije na studijama. Faktori koji utiču na odluku da se ode su: viši socioekonomski položaj porodice (ispitanici iz porodica sa manjim приходima ili iz porodica koje primaju neku finansijsku pomoć u manjoj meri žele da odu), viši obrazovni nivo roditelja, viši školski uspeh, otvorenost za različitosti, za nove ideje i ljude.

Istraživanja o stavovima prema odlasku na našim prostorima

U istraživanju u Nišu u kome su učestvovala 533 maturanta gimnazija (Ćirić i sar., 2014) 65% učenika se izjasnilo da bi želelo da ode iz zemlje. Primenom petofaktorskog modela ličnosti kod mladih koji žele da odu dobijena je statistički značajna izraženost otvorenosti za nova iskustva a manje izražena saradljivost. Kod mladih koji žele da odu veće je i nezadovoljstvo materijalnom situacijom, nezaposlenost oca je viša, i ovi učenici imaju značajno bolji školski uspeh. U još jednom istraživanju u kom je učestvovalo 200 ispitanika starosti od 18 do 35 godina (100 ispitanika iz dijaspore i 100 iz matice) dobijeno je da mladi iz Srbije koji žive u dijaspori imaju veće izraženo zadovoljstvo životom u odnosu na mlade iz matice. 80% mladih u dijaspori je imalo visoko obrazovanje. Od ispitanika koji žive u našoj zemlji 78% bi otišlo van zemlje, od toga 73% je sa visokim obrazovanjem (Ćirić i sar., 2014).

U istraživanju rađenom u Srbiji na uzorku 1627 ispitanika starosti od 19 do 35 godina (Stanojević, 2011), 53.2% ispitanika je izjavilo da razmišlja o odlasku ili preduzima konkretne korake za to. Glavni razlog zašto žele da napuste Srbiju je nizak životni standard (24.60%), a odmah iza njega široko rasprostranjeno osećanje

odsustva perspektive (15.20%). Osnovni trend koji beleži ovo istraživanje je da sa porastom nivoa obrazovanja raste i verovatnoća da je s jedne strane neko već bio u inostranstvu, a sa druge da želi da se preseli tamo. Najveći broj onih koji su preduzeli određene konkretne korake da se presele u inostranstvo ima završeno univerzitetsko obrazovanje.

U istraživanju u Nišu (Dinić, 2010) na uzorku od 200 studenata dobijeno je da na pitanje da li razmišljaju o odlasku u inostranstvo 63% ispitanih studenata je odgovorilo potvrdno. Istraživanje je pokazalo da je najčešći motiv za odlazak veća zarada i bolji životni standard, potom sledi nezadovoljstvo stanjem u zemlji, pa tek onda veća mogućnost za profesionalnu afirmaciju. Studenti Filozofskog i Prirodno-matematičkog fakulteta bi u najvećem procentu otišli jer su nezadovoljni stanjem u zemlji. Studenti medicine najviše razmišljaju o odlasku zbog boljih poslovnih prilika i šansi za napredovanje, dok studenti ostalih fakulteta najviše žele da odu zbog veće zarade i boljeg životnog standarda.

Batić (2015) je na uzorku od 506 osoba, 285 emigranata i 221 stanovnika matice dobila rezultat da su osobe koje su emigrirale više integrisane, odnosno imaju veći stepen autonomije i samodeterminacije. Pored toga, osobina otvorenost prema novom iskustvu je kod emigranata bila izraženija. Autorka objašnjava da veća očekivanja emigranata jačaju i njihovu nameru, kao i da je moguće da su njihova očekivanja povećana i direktnim iskustvom koja im je obezbedila realističnost. Negativna očekivanja od emigracije, neuspeh ili nezainteresovanost za napuštanje zemlje su bila visoko razvijena kod ispitanika iz matice, koji su i više vrednovali održanje stabilnosti. Loše ekonomsko stanje je više podsticalo rezidente na sanjarenje o emigraciji nego na stvarnu realizaciju jer je bilo praćeno velikim očekivanjem od emigracije i jačim pritiskom, a manjim doživljajem kontrole nad procesom migracije. Dobijeno je i da na stav emigranata, a posredno i na nameru da se ode, značajno utiču ocene kvaliteta života u Srbiji i inostranstvu u obliku faktora odbijanja i privlačenja.

Socijalna trauma kod mladih u Srbiji

Od sredine 20. veka koncept traume počeo je da se koristi u okvirima socijalne nauke, van psihijatrije i medicine. Između ostalog, trauma je predstavljena i kao vid suočavanja sa negativnim posledicama koje društvene promene mogu ostaviti za sobom. Takva trauma naziva se socijalna ili kulturna trauma. Ovakva trauma može biti izazvana velikim društvenim događajima kao što su sukobi naroda, rat, etničko čišćenje, genocid, ali i prirodnim katastrofama i nesrećama. Posledice ovih događaja odražavaju se na određena društva i pojedince. Nazivaju se još i „zapuštene traume“ jer se njihove posledice ne shvataju ili ignorišu (Famula, 2007). Prema Famuli (Famula, 2007) društva pogođena zajedničkim traumatičnim događajem menjaju kolektivnu svest koja određuje kako će se lečiti od tih trauma, odnosno kolektivna svest traumatizovane populacije se transformiše sama po sebi, te populacija prihvata traumu kao prirodno ponašanje. Nerešene socijalne traume ne ostavljaju samo negativne posledice po društvo, već te posledice osećaju i pojedinci, one se odražavaju

na njihove fizičke, kognitivne, bihevioralne i emocionalne aspekte. Bez obzira da li pojedinci razvijaju manje ili više ozbiljne smetenje od traume, sam po sebi traumatski događaj ostavlja duboko ukorenjene, štetne rezultate ukoliko mu se ne posveti posebna pažnja (Levine, 1997, prema Famula, 2007).

Socijalne promene do kojih je doveo rat u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji 90-ih godina 20. veka, kao i bombardovanje Republike Srbije 1999. godine imaju veliki traumatski potencijal. U oba slučaja stanovništvo je bilo obuzeto emocionalnom patnjom, povećanjem anksioznosti, straha i doživljaja iznenadne promene. Prema Volkanu (Volkan, 2006) posle ratnih stanja, kada je određeno društvo „namerni cilj agresije neprijatelja“, žrtve se suočavaju sa zajedničkim problemima:

- Osećaj stida, poniženja, dehumanizacije i krivice;
- Nesposobnost da se bude asertivan;
- Identifikacija sa tiranima (ukoliko uticaj uzurpatora, koji ograničavaju aktivnosti i slobodu žrtava, traje dovoljno dugo, on postaje internalizovan kao zajednički „spoljašni superego“);
- Žaljenje gubitaka;
- Transgeneracijsko prenošenje traume.

Ovi problemi prožimaju živote članova ugroženog društva i utiču na pojavu problema kao što su siromaštvo, nedostatak iskustva u demokratskom načinu života, korupcija u novom političkom sistemu, međunarodne manipulacije (Volkan, 2006). Stoga smatramo da je socijalna trauma još jedan psihološki fenomen koji može uticati na emigriranje mladih ljudi iz zemlje. Ovaj vid traume je zapostavljen, a socijalne promene koje su zadesile našu zemlju su mogle ostaviti posledice na članove društva koji su u to vreme odrastali i koji danas predstavljaju između ostalog i visokoobrazovanu snagu zemlje. Čini se da se neki narodi lakše i brže odlučuju da napuste zemlju u kojoj žive. Ukoliko se pogleda istorija Srba, makar samo u poslednjih sto godina, ne može se ne opaziti da su Srbi neprestano migrirali i neprestano se selili, kako unutar, tako i van zemlje, uglavnom pod uticajem negativnih faktora. Da li se način na koji su se Srbi nosili sa traumama kroz istoriju prenosi i na nove generacije, te se oni lako odlučuju na odlazak? Da li se ta duboko ukorenjena trauma prenosi sa generacije na generaciju čineći naš narod migratornim? U želji da bolje razumemo odluke i motive mladih za odlazak, pažnju moramo posvetiti i ovim „psihološkim“ uzročnicima.

Zaključak

Živimo u modernom društvu čija je karakteristika mobilnost i gde su migracije postale sastavni deo života i društva. Mladi se sve više odlučuju za taj korak u želji da se usavršavaju, u potrazi za boljim poslom i uslovima života. Srbija je tipično emigraciono područje (Nikitović, 2011; Bobić i Babović, 2013). U Srbiji, u političkoj i stručnoj javnosti, ne postoji dovoljno razvijena svest o značaju migracionog fenomena. Takođe, nisu u potpunosti prepoznati potencijali integracije migracija u razvojne programe oporavka zemlje, uključujući i demografsku revitalizaciju. Zato

je važno da rezultati različitih istraživanja koja se tiču migracija dopru do donosioca odluka. Poseban naglasak bi trebalo staviti na nužnost delovanja na uzroke emigracije. U tom smislu, pored toga što se od države očekuje da ekonomski osnaži zemlju, potpomogne investiranje i zapošljavanje, podrži zdravstvene, obrazovne i ekološke programe, jača demokratske procese i stvara atmosferu optimizma, mnogo je važnije da se promovišu cirkularna kretanja, da se podstiče reintegracija povratnika i stimuliše transfer znanja, pre svega kroz povezivanje sa dijasporom (Raščević, 2015). Negativan prirodni priraštaj zajedno sa negativnim migracionim saldom dovodi do starenja stanovništva i sve manjeg broja ljudi koji žive u Srbiji, što za jednu zemlju može da ima katastrofalne posledice (Nikitović, 2011).

Literatura

- Batić, S. (2015). *Psihološke determinante ekonomske emigracije visokoobrazovanih osoba iz republike srbije*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Bobić, M. i Babović, M. (2013). Međunarodne migracije u Srbiji – stanje i perspektive. *Sociologija*, 55(2), 209–228.
- Bolčić, S. (2006). Preduzetnici i socijalne osnove preduzetništva u Srbiji 1990-ih. U: Tomanović, S., (Ur.) *Društvo u previranju*. Beograd: Filozofski fakultet – Institut za sociološka istraživanja.
- Boneva, B. S. and Frieze, I. H. (2001). Toward a concept of a migrant personality. *Journal of Social Issues*, 57(3), 477–491.
- Bonifazi, C. (2011). Međunarodne migracijena Balkanu od kraja Hladnog rata: Opšti pregled, U: Penev, G. (Ur.) *Migracije, krize i ratni sukobina Balkanu s kraja 20. veka*. 5–27. Društvo demografa Srbije: DemoBalk.
- Carr, S. C. (2010). *The psychology of global mobility*. New York: Springer.
- Ćirić, T., Sindić, M. i Matković, J. (2014). Osobine činsti i porodični odnosi maturanata koji imaju tendenciju da studiraju ili rade van Republike Srbije. *62. naučno stručni skup Sabor psihologa Srbije, knjiga rezimea*, 27–28.
- Dinić, J. (2010). *Stavovi studenata Univerziteta u Nišu prema procesu odliva mozgova – empirijsko istraživanje*. Diplomski rad. Niš: Filozofski fakultet.
- Đurđev, B., S. i Bubalo-Živković, M. (2011). Migraciona kretanja na relaciji Hrvatska–Srbija tokom 1990-ih. U: Penev, G. (Ur.) *Migracije, krize i ratni sukobina Balkanu s kraja 20. veka*, 83–91. Društvo demografa Srbije: DemoBalk.
- Ek, E., Koironen, M., Raatikka, V. P., Järvelin, M. R. and Taanila, A. (2008). Psychosocial factors as mediators between migration and subjective well-being among young Finnish adults. *Social Science & Medicine*, 66(7), 1545–1556.
- Famula K. (2007). *Healing societal traumas and transforming collective consciousness: a path to a culture of healing*. M. A. thesis. Austria: European University Center for Peace Studies.
- Frieze, I. H. and Li, M. Y. (2010). Mobility and personality. In: Carr, S. (Ed.). *The psychology of global mobility*, 87–103. New York: Springer.

- Grečić, V. (1975). *Savremene migracije radne snage u Evropi*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Grečić, V. (1990). *Seobe Srba nekad i sad*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Grečić, V. (2002). The Role of Migrant Professionals in the process of Transition in Yugoslavia. *Medjunarodni problemi*, 54(3), 253–271.
- Grečić, V. (2010). *Srpska naučna dijaspora*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Hovy, B. (2011). Koliko ih je napustilo zemlju? Raseljavanje građana bivše Jugoslavije, U: Penev, G. (Ur.) *Migracije, krize i ratni sukobi na Balkanu s kraja 20. veka*, 27 – 49. Društvo demografa Srbije: DemoBalk.
- Jokela, M. (2009). Personality predicts migration within and between US states. *Journal of Research in Personality*, 43(1), 79–83.
- Kelleris, A. B. (2006). The Relationship between Frequent Relocation and Childhood/ Youth Behaviour. *AMID Working Paper Series 56*, 1–26.
- Kosier, Lj. (1926). *Srbi, Hrvati i Slovenci u Americi (ekonomsko socijalni problemi emigracije)*. Beograd: Bankarstvo.
- Naffziger, D. W., Bott, J. P. and Mueller, C. B. (2008). Factors influencing study abroad decisions among college of business students. *International Business: Research, Teaching and Practice*, 2(1), 39–52.
- Nikitović, V. (2011). Može li izbeglička populacija u Srbiji značajno uticati na njenu demografsku budućnost? U: Penev, G. (Ur.). *Migracije, krize i ratni sukobina Balkanu s kraja 20. veka*, 215–227. Društvo demografa Srbije: DemoBalk.
- Pavlica, B. (2005). Migracije iz Jugoslavije u Nemačku – migranti, emigranti, izbeglice, azilanti. *MP 1-2 Migracije iz Jugoslavije u Nemačku*, 121–158.
- Petak, Z. (2005), Ekonomska pozadina raspada socijalističke Jugoslavije, U: Fleck, H. G. i Graovac, I. (Ur.). *Dijalog povjesničara-istoričara 9*, 57–77. Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung.
- Petranović, B. (1988). *Istorija Jugoslavije 1918–1988, knjiga I, Kraljevina Jugoslavija 1914-1941*. Beograd: Nolit.
- Petranović, B. and Zečević, M. (1988). Jugoslavija 1918–1988: tematska zbirka dokumenata. Izdavačka radna organizacija “Rad”.
- Rašević, M. (2015). Imigracija kao impuls multikulturalnosti u Srbiji. *Stanje i perspektive multikulturalnosti u Srbiji i državama regiona: knjiga sažetaka, SANU*.
- Salisbury, M. H., Umbach, P. D., Paulsen, M. B., & Pascarella, E. T. (2009). Going global: Understanding the choice process of the intent to study abroad. *Research in higher education*, 50(2), 119–143.
- Slijepčević, P. (1917). *Srbi u Americi – beleške o njihovom stanju, radu i nacionalnoj vrednosti*. Ženeva: Štamparija „Ujedinjenja“.
- Smederevac, S., i Mitrović, D. (2006). *Ličnost-metodi i modeli*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Stanojević S. (2011). Obeležja društvenog položaja mladih. U: Tomanović S., Stanojević, D., Jarić, I., Mojić D., Labaš, S.D., Ljubičić, M., Živadinović, I. (Ur.). *Mladi naša*

- sadašnjost: Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, 53–81. Beograd: Čigoja Štampa.
- Stojković, M., Kostić, S. i Spasić, S. (2003). Sindikati Srbije u tranziciji. U: Stojković, M. (Ur.). *Sindikati Srbije u tranziciji – zbornik radova*, 1–7. Niš: SVEN.
- Trnjegorski, L. (1938). *Jugoslovenske manjine u inostranstvu*. Beograd: Biblioteka Narod i država.
- Vandeburie, J. (2011). Geografija kretanja izbeglicana Balkanu posle 1989: od zemalja porekla do odredišta, u: Penev, G. (Ur.). *Migracije, krize i ratni sukobi na Balkanu s kraja 20. veka*, 71–83. Društvo demografa Srbije: DemoBalk.
- Volkan, V. D. (2009). Consequences of Societal Trauma. In: Gobodo-Madikizela, P. and Van der Merwe, C. (Eds.). *Memory, narrative and forgiveness: Perspectives on the unfinished journeys of the past*, 1–27. Cambridge Scholars Publishing.
- Zec, M. i Radonjić, O. (2012). Ekonomski model socijalističke Jugoslavije: Saga o auto-destrukciji. *Sociologija*, 54(4), 695–720.

OVERVIEW OF EXTERNAL AND INTERNAL CAUSES OF SERBIAN YOUTH EMIGRATION

Abstract: This paper gives an overview of external and internal factors that foster migratory flows of young people in Serbia. Historical review of the emigration of young people from the Republic of Serbia, particularly of those highly educated, given in the first part of the paper, indicates that they are caused by various happenings in society— war events, economic crisis, social unrest and insecurity, but also by cultural maladjustment. In addition to political, economic and social factors, important are the psychological factors which are in the domestic and foreign literature referred to as the potential causes of migration, and which hence could be applied to the youth of the Republic of Serbia. Therefore the second part of this paper deals with psychological causes, primarily the “migrant personality” factor which is characterized by high openness to new experiences, preference for changes and new thrills. The factor of social trauma is also considered, which caused by traumatic events and passed on for generations causes the consequences of social change on certain individual. On this basis, in the concluding remarks are given recommendations and suggestions for future theoretical and research work in this area.

Key words: migration, youth, external and internal factors

Slobodan M. Miladinović¹
Univerzitet u Beogradu,
Fakultet organizacionih nauka Beograd

Pregledni rad
UDK 314.15-057.85(497.11):316.3

ZATVORENOST DRUŠTVENE STRUKTURE KAO JEDAN OD POKRETAČA ODLIVA MOZGOVA²

Društvo Srbije je društvo zatvorene strukture. Iz zatvorenosti strukture proizlaze brojne društvene nejednakosti a najznačajnije od njih se, u krajnjoj liniji, svode na nejednakosti koje se manifestuju kroz vertikalnu društvenu pokretljivost. Dugoročna strukturalna tendencija je međugeneracijsko nasleđivnje globalnog socijalno-klasnog položaja. Prva tačka kroz koju ono počinje da se uspostavlja je obrazovni proces. Dugoročna je tendencija da deca iz visoko obrazovanih porodica takođe stiču najviše obrazovne nivoe. Ekonomska kriza i nedostatak odgovarajućeg broja radnih mesta, koja bi pokrila potrebe populacije, pogoduju stvaranju devijantnog oblika socijalnog kapitala strukturalno sličnih pripadnika društva putem kojeg se održavaju zatečene porodične pozicije. Sve to rezultira nemogućnošću velikog broja mladih i talentovanih ljudi da realizuju svoje potencijale u zemlji porekla tako da oni izlaze iz date situacije i mogućnost rešavanja svojih egzistencijalnih problema vide u odlasku na rad u inostranstvo. U ovom radu se ukazuje na vertikalnu pokretljivost kao jedan od pokretača odliva mozgova.

Ključne reči: društvena struktura, vertikalna društvena pokretljivost, društvene nejednakosti, odliv mozgova.

Modernizaciju svakog pojedinačnog društva prati niz razvojnih promena. Na sociološkom planu, treba naglasiti značaj migracija čiji najviši stadijum predstavljaju međunarodne migracije visokoobrazovanih stručnjaka. Poseban problem, za svako društvo koje stremi modernizaciji, predstavljaju migracije stručnjaka i naučnika koje se tendencijski odvijaju u jednom smeru. Njih drugačije nazivamo odliv mozgova. Reč je pojava koja je u Srbiji, u par poslednjih decenija, poprimila dramatične razmere. Naravno, razloga za ovo ima više. Ključni razlozi se odnose na ekonomsku krizu i nerazvijenost, koje već duže vreme predstavljaju istorijsku konstantu. U vidljive manifestacije krize i nerazvijenosti spadaju masovna nezaposlenost, nizak životni standard, slabe mogućnosti profesionalnog napredovanja i rešavanja osnovnih egzistencijalnih pitanja. S obzirom da je postalo sasvim uobičajeno da

¹ miladinovic@fon.rs

² Rad je urađen u okviru projekta „Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija“ (179074) koji realizuje Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

mladi ljudi, po završetku školovanja, uključujući i univerzitetsko, moraju da čekaju na zaposlenje i po više godina, to je sasvim razumljivo da ovo prate i negativne pojave poput korupcije, nepotizma i sličnog.

Cilj ovog rada je da ukaže na značaj strukturalnih karakteristika društva Srbije za ekspanzivne tokove odliva mozgova. Ovom prilikom se na prvo mesto stavlja pitanje strukturalne zatvorenosti našeg društva, odnosno pitanje zatvorenosti društvene strukture za vertikalnu pokretljivost. Da budemo precizniji, reč je o smanjenoj mogućnosti uzlazne pokretljivosti za pripadnike nižih društvenih slojeva.

Tehnološki razvijena i ekonomski i politički stabilna društva se odlikuju visokim stepenom otvorenosti društvene strukture (Ericson and Goldtrophe, 1992). U takvim društvima postoje sistemski podsticaji da se kvalitetan ljudski potencijal iskoristi na najbolji način. S druge strane, tehnološki nerazvijena i ekonomski i politički nestabilna društva su opterećena brojnim unutrašnjim protivrečnostima koje ometaju funkcionisanje demokratskih i tržišnih odnosa. Umesto otvorenosti strukture, na delu su razne socijalno-patološke pojave tipa nepotizma i korupcije i tendencije ka klanovskom povezivanju nosilaca društvene moći kojima se postavljaju barijere za ulazak pripadnika niže rangiranih društvenih grupa na više društvene položaje. U takvim okolnostima primordijalni kriterijumi (rodbinske veze, razni ideološki momenti, između ostalog, „nacionalni ključ“ i slični mehanizmi) predstavljaju odlučujuće faktore koji su doprinosili da se pojedinci pokrenu na socijalnoj lestvici. U svemu tome, lični kvaliteti i uloženi napor pojedinaca imaju drugostepenu ulogu.

Od devedesetih nadalje su se dešavali veliki društveni lomovi, što je imalo za posledicu da se procesi transformacije i zatvaranja društvene strukture pokažu u zaoštrenijoj formi. Ekonomski pad je bio evidentan još osamdesetih koje je obeležio rast državnih dugova, inflacije, smanjenja proizvodnje i postepenog uvećavanja broja nezaposlenih. To je bilo vreme otpočinjanja nacionalnih sukoba, pojave separatističkih težnji i sl. Devedesete su bile vreme zaoštrene političke krize i raspada Jugoslavije, ratova, uvođenja višepartijskog sistema, uvođenja sankcija međunarodne zajednice, oživljavanja privatnog sektora u privredi, vreme ekonomskih lomova, hiperinflacije, drastičnog smanjivanja proizvodnje i nezaposlenosti, divljanja sive ekonomije i pada životnog standarda, degradacije radničkih i ljudskih prava, rasta korupcije, urušavanja vrednosnog sistema, zaoštavanja problema siromaštva i društvenih nejednakosti, itd. To je bilo i vreme kada se, za mnoge, drastično zatvorio jedan od najznačajnijih kanala vertikalne pokretljivosti – mogućnost sticanja visokoškolskih kvalifikacija. Taj kanal se posebno zatvarao za one koji su živeli daleko od univerzitetskih centara i koji, zbog niskog životnog standarda svojih porodica, nisu mogli da podnesu troškove studiranja van mesta boravka.

Ovde se postavlja pitanje šta sve utiče na obim i pravce društvene pokretljivosti. Naravno, najznačajniji činilac je način reprodukcije ukupnog društvenog života (Lazić, 1987). No, ne treba zanemariti ni dejstvo drugih činilaca: kao što su promene do kojih dolazi u društvenoj strukturi u određenom periodu; međuslojne razlike u prirodnom kretanju stanovništva; stepena pristupačnosti svim članova društva onih društvenih ustanova koje u određenom socijalnom kontekstu služe kao glavni kanali pokretljivosti i pravnih propisa koji neke društvene položaje i uloge pretvaraju u nasledne i time sputavaju pokretljivost (Milić, 1960: 186).

Iskustvo kazuje da je obim vertikalne društvene pokretljivosti veći u dinamičnom nego u statičnom društvu, naravno ako u demografskom obnavljanju različitih društvenih grupa i slojeva ne postoje veće razlike. S druge strane, u društvima sa statičnom i stabilizovanom podelom rada samoreprodukcija viših slojeva je posledica njihove težnje da očuvaju zatečeni društveni položaj dok se, istovremeno, pred niže slojeve postavljaju socijalni mehanizmi koji otežavaju njihovu uzlaznu pokretljivost. Povećanju vertikalne pokretljivosti navise pogoduju periodi obimnih i trajnijih promena u društvenoj podeli rada. Kod nas se to desilo u periodu posleratne modernizacije, kada je došlo do masovnog prebacivanja ljudi iz agrarnog sektora i ruralnih područja u industriju (i uslužne delatnosti) i urbana područja. Tada se ujedno odvijao i najveći talas društvene pokretljivosti koji se istovremeno iskazivao i kao horizontalna i kao vertikalna pokretljivost.

Drugi talas vidne društvene pokretljivosti otpočinje sa sistemskom krizom iz devedesetih i može se reći da je još uvek u toku. Ovaj period su obeležile međunarodne migracije, uglavnom, visokoobrazovanih mladih ljudi ka visokorazvijenim zemljama zapadne Evrope, Amerike ali i još nekim destinacijama. Trend međunarodnih migracija je evidentan još od sedamdesetih godina i njega je pokretala relativna stagnacija jugoslovenskog i srpskog društva koja je rezultirala smanjivanjem broja raspoloživih radnih mesta.

Danas, u globalnim razmerama postoji veoma bogato iskustvo u istraživanju vertikalne društvene pokretljivosti. U domaćoj sociologiji veće interesovanje za ovu materiju se pokazalo tek od osamdesetih godina XX veka iako su prva istraživanja počela da se rade još početkom šezdesetih. No, i pored relativno kratkog vremenskog odstojanja, došlo se do prvih značajnijih rezultata kako u akumulaciji empirijske građe tako i u razvoju teorijsko-metodološkog pristupa istraživanju ove problematike.

Brojna istraživanja vertikalne društvene pokretljivosti u našem društvu su pokazala, kao dugoročnu tendenciju, da se društvena struktura, vremenom, zatvarala za uzlaznu pokretljivost pripadnika nižih društvenih klasa i slojeva. Jedno od prvih pitanja koje se nameće kod susreta sa ovakvom konstatacijom je „kada se i zašto društvena struktura zatvara?“ Odgovor na ovo pitanje, s obzirom da je takav i sam problem, mora biti kompleksan i mora u sebi sadržavati veći broj elemenata. Ovde ćemo ukazati na nekoliko ključnih stavki:

- Društvena struktura se neminovno zatvara kada privreda na duži rok stagnira ili slabi. Ekonomska stagnacija ili slabljenje nužno rezultiraju smanjenjem broja raspoloživih radnih mesta, odnosno, u slučaju stagnacije, održavanjem zatečenog broja radnih mesta.

- Društvena struktura se zatvara u slučajevima kada je na delu neravnomerna raspodela društvene moći na pojedince i društvene grupe. To znači da se društvena moć koncentriše u malom broju ruku i na vrhovima socijalnih piramida, te da centri moći imaju izvestan uticaj na mogućnost zapošljavanja kao i na selekciju kandidata, i na njihovo kasnije profesionalno napredovanje.

- Zatvaranju društvene strukture pogoduje i prisustvo visokog nivoa korupcije i nepotizma. Ovo podrazumeva da pristup boljim radnim mestima imaju ne oni koji su kvalifikovani i kompetentni već oni koji su umreženi sa nosiocima društvene moći.

Veći uticaj na socijalnu promociju imaju porodični status i povezanost sa nosiocima društvene moći od ličnih kvaliteta i stručnosti pojedinca.

- Ovome treba dodati i nasleđe socijalističkog perioda. Preciznije, reč je o tome da je socijalistički poredak funkcionisao kao društvo sa političkom naddeterminantom. Raskidom sa socijalizmom i ulaskom u tranziciju, još uvek nije došlo do značajnijih promena funkcionalnih obrazaca. Drugim rečima, to znači da je još uvek veoma prisutan uticaj političkog kanala, odnosno povezanosti sa političkim organizacijama i aktivnošću u njima, na zapošljavanje ljudi koji su im, na različite načine, bliski.

Dakle, na delu je blokirana vertikalna društvena pokretljivost, a nju determiniše splet prikazanih faktora, za koje teško možemo reći da predstavljaju kompletnu sliku uticaja koji blokiraju uzlaznu pokretljivost. Pomenuti faktori su svakako ključni ali ne i jedini činioци koji doprinose zatvaranju društvene strukture. Njih možemo posmatrati kao faktore koji deluju na globalnom nivou. Njima možemo pridružiti i niz drugih činilaca koji se pojavljuju na lokalnom i individualnom nivou i koji predstavljaju različite socijalne prepreke i podsticajne momente koji se postavljaju između mladih i obrazovanih, s jedne strane, i mogućnosti, verovatnoće ili šanse da dođu do odgovarajućeg radnog mesta, s druge strane.

Zatvorenost društvene strukture je kod nas počela ozbiljnije da se registruje u istraživanjima koja su sprovedena tokom osamdesetih godina prošlog veka (Miladinović, 1992; Bogdanović, 1992). Ovde treba napomenuti da se tendencija ka zatvaranju društvene strukture primećivala još od prvih istraživanja (od 1960. godine). Kasnija istraživanja, obavljena posle raspada Jugoslavije (Cvejić, 2000), pokazala su gotovo punu zatvorenost društvene strukture za uzlaznu pokretljivost. Preciznije rečeno, osnovni obrazac u tokovima vertikalne pokretljivosti dobija formu klasno-slojne samoreprodukcije. Ovim, praktično, postaje blokirana socijalna promocija pripadnika nižerangiranih društvenih grupa u međugeneracijskoj vertikalnoj pokretljivosti.

Tendencija ka zatvaranju društvene strukture kroz samoreprodukciju društvenih grupa rečito govori o stanju demokratskih odnosa i efikasnosti tržišta i tržišnih odnosa u nekom društvu. Dinamična pokretljivost iz najranijeg perioda razvoja socijalističke Jugoslavije se nije mogla smatrati proizvodom otvorenosti društvene strukture već je predstavljala oblik iznuđene pokretljivosti (Bogdanović, 1984). Te pokretljivosti ne bi bilo da nije bilo tehničke modernizacije zemlje kao posledice njene obnove nakon ratnih uništavanja. Dakle, otpočinjanje procesa tehničke modernizacije je podstaklo pokretljivost stanovništva, odnosno prelazak radne snage iz sela i poljoprivrede u gradove i industriju. To znači da je razvoj iznudio velike talase društvene pokretljivosti. To je bilo vreme transformacije strukture jugoslovenskog i srpskog društva od pretežno ruralnog i agrarnog ka urbanom i industrijskom. Praktično je seljaštvo, kao najniže rangirana društvena grupa, predstavljalo rezervoar za formiranje novonarastajuće radničke klase, ali i ostalih klasa koje doživljavaju ekspanziju prelaskom na industrijski način proizvodnje. Veliki transfer stanovništva sa sela u gradove i sa nižih društvenih položaja na više je bio pokrenut spolja i nije predstavljao akt otvorenosti društvene strukture već je bio

rezultat razvojne dinamike tj. otvaranja velikog broja radnih mesta u industrijskom i uslužnom sektoru. Stoga tadašnju pokretljivost smatramo iznuđenom, ona je iznuđena razvojem kao najznačajnijim socijalnim mehanizmom koji je uticao na masovnu pokretljivost i transformaciju društvene strukture.

Suštinski značaj proučavanja društvene pokretljivosti se ogleda u tome da se njime otkriva dinamika promena u društvenoj podeli rada i društvenoj slojevitosti. Što je, u uslovima modernog industrijskog društva, društvena podela rada razuđenija to bi trebalo da unutar njega bude i veći obim društvene pokretljivosti. Drugo je pitanje da li se u uslovima povećane društvene pokretljivosti strukturalne (iznuđene) prirode uglavnom održavaju društvene nejednakosti i hijerarhijske razlike na relativno istom nivou, tako da pripadnici različitih generacija uglavnom zadržavaju isti relativni položaj u društvu, koji su imali i njihovi roditelji, kao što je to bio slučaj kod nas.

Istraživanje tokova vertikalne društvene pokretljivosti predstavlja jednu od važnih komponenti u otkrivanju uzroka odliva mozgova i ona, bez sumnje, mogu da ukaže na strukturalnu dimenziju iseljavanja mladih, visokoobrazovanih ljudi iz Srbije.

Prvo značajnije istraživanje društvene pokretljivosti je prikazano u radu Vojina Milića „Osvrt na društvenu pokretljivost u Jugoslaviji“ (1960). Deset godina kasnije je urađeno istraživanje na teritoriji Srbije (Janićijević, 1972). Desetak godina posle toga krenulo se sa intenzivnijim istraživanjem ove materije (Zvekić: 1981; Flere i Đurđev: 1984; Sekulić: 1984; Bogdanović: 1984; Bogdanović: 1991; Bogdanović: 1992; Miladinović: 1993; Vuković: 1994; Cvejić: 2000; Cvejić: 2006). Ova istraživanja su rađena u različitim teorijsko-metodološkim, vremenskim, društvenim i teritorijalnim okvirima što otežava njihovu uporedivost, ali i oblikovanje jasne predstave o dinamici i karakteru pokretljivosti. Ono što se pouzdano može zaključiti je da je društvena pokretljivost do raspada Jugoslavije bila masovna pojava, te da su unutar nje dominirale iznuđena i uzlazna pokretljivost. U dvogeneracijskom kontekstu je najčešće iznosila „jedan korak“ (poljoprivrednik – radnik ili radnik – službenik). Ono što je primetno je da je odlazak iz drugih slojeva u poljoprivrednike bio zanemarljiv kao i iz stručnjaka u druge, niže, slojeve. U ovom periodu se pokretljivost najčešće odvijala u okviru niže rangiranih slojeva u rasponu od poljoprivrednika do rutinskih službenika.

Dakle, do kraja sedamdesetih imamo veliki obim društvene pokretljivosti koji nije rezultat otvorenosti društvene strukture već je posledica posleratne modernizacije društva, pokretanja industrije i otvaranja velikog broja radnih mesta. Ovo je pratio i razvoj obrazovnog sistema čime je otvoren i jedan od najznačajnijih kanala pokretljivosti. Međutim, od početka osamdesetih postaju evidentni razvojni problemi pa je samim tim evidentirano smanjivanje društvene pokretljivosti (Miladinović, 1993). Smanjivanjem pokretljivosti se naglašava delovanje socijalnih prepreka koje otežavaju kretanje kroz društvenu strukturu. Prepreke su utoliko veće ukoliko se kretanje odvija kroz više hijerarhijske nivoe (Cvejić, 2006: 135–136).

Tokom devedesetih dolazi do daljeg zatvaranja strukture za pokretljivost. Slobodan Cvejić (2006: 136) u istraživanjima iz devedesetih nalazi da je klasna

samoreprodukcija veća nego što je bila uoči raspada Jugoslavije (1989) tako da ona, zbirno, za niže klase (poljoprivrednici manuelni radnici i rutinski službenici iznosi 80% a za srednju klasu, koju čine visokoobrazovani stručnjaci, iznosi 53%. Za rukovodeću klasu se samoreprodukcija, tj. klasna samousmerenost u međugeneracijskoj perspektivi povećava sa 26 na 67%. Zaključak je da klasna zatvorenost tokom devedesetih nastavlja da raste te da se u nju uključuju i viša i srednja klasa.

To znači da se obrasci međugeneracijske vertikalne pokretljivosti sve više usmeravaju ka samoreprodukciji društvenih klasa i slojeva a da tročlana klasna struktura (niža klasa koju čine poljoprivrednici, radnici i rutinski službenici sa srednjim obrazovanjem; srednja klasa koju čine visokoobrazovani stručnjaci i viša klasa koju čine politički i privredni upravljači) postaje sve vidljivija, klase se sve jasnije profilisu a njihove međusobne razlike postaju sve očiglednije i veće. Upadljivo je da, u novijem periodu, opada čak i značaj jednog od najznačajnijih kanala vertikalne pokretljivosti – obrazovanja. U drugoj generaciji više od dve trećine pripadnika srednje i više klase stiže visoko obrazovanje da bi se među potomcima službenika njihov broj značajno smanjio (na 27%) (Cvejić, 2006: 147). Dakle, uočena je tendencija da se visokoobrazovani usmeravaju pre ka samoreprodukciji nego ka pokretljivosti; a obrazovanje, kao kanal pokretljivosti, dobija na značaju tek kada se dovede u vezu sa društvenom moći i klasnim položajem porodice.

Poređenjem istraživanja iz 1989. i 1997. godine jasno se vidi porast broja ispitanika koji su zadržali istu klasnu poziciju u odnosu na svoje očeve. U prvom istraživanju je takvih bilo 71,1% a u drugom 77%. Zatvaranje niže klase je išlo od početnih 75,5% ka neverovatnih 97%. Primenom količnika šansi izračunato je da su, u prvom istraživanju, deca iz srednje klase imala 7,3 puta veće šanse od onih iz niže klase da završe u srednjoj klasi, dok je u drugom istraživanju ta šansa narasla na 15,6 puta. S druge strane, na relaciji viša–srednja klasa količnici šansi su uvećani sa 0,93 na 13,4 u korist više klase (Cvejić: 2006: 146). Ovi podaci rečito govore o tome da se od nepostojanja klasnih barijera za manje od jedne decenije došlo do gotovo nikakve mogućnosti da se iz srednje klase stigne u višu. Generalno, smanjene su šanse pripadnika nižih slojeva za ulazak kako u srednju tako i u višu klasu. Šanse pripadnika viših manuelnih stručnjaka za ulazak u srednju klasu su, u drugom istraživanju, bile 36,4 puta veće od šansi pripadnika viših manuelnih slojeva (kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika), a čak 77 puta veće od pripadnika nižih manuelnih slojeva (nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika). Posmatrano po generacijama, u drugom istraživanju šanse za decu stručnjaka u generaciji 20–39 godina veće su za 80 puta u odnosu na decu pripadnika viših manuelnih slojeva dok je u generaciji 35–54 godine količnik šansi bio veći 33,2 puta (Cvejić, 2006: 138–139).

Ovi podaci jasno pokazuju kakva je bila dinamika klasno-slojnog zatvaranja u proteklom periodu. Gledano u međunarodnim okvirima, Srbija je jedna od zemalja koje su tokom postsocijalitičke tranzicije doživele učvršćivanje visokih razmera samoreprodukcije u međugeneracijskoj vertikalnoj pokretljivosti. Slične tendencije su imale Bugarska i Poljska (Domanski, 2000), koje se takođe odlikuju velikim

razmerama odliva mozgova. Poseban problem predstavlja činjenica da je nivo samoreprodukcije u Srbiji najveći u regionu te da se strukturalno zatvaranje posebno primećuje kod mladih. Generalno, socijalne prepreke se najviše osećaju kod ulaska u slojeve političkih i privrednih upravljača. Sledi umereni rast socijalnih prepreka za ulazak u sloj sitnih preduzetnika za decu pripadnika nemanuelnih slojeva i veliki porast prepreka za pripadnike svih manuelnih slojeva. Takođe je vidno opadanje prepreka između poljoprivrednika i manuelnih radnika i očuvanje prepreka za njihov ulazak u srednju klasu (Cvejić, 2006: 138–140).

Ovo je posledica nepostojanja razvijenog tržišta rada i radne snage, ali i dominacije političkog podsistema društva nad ekonomskim. Sve je to uslovilo dugoročne trendove zatvaranja društvene strukture za uzlaznu pokretljivost pripadnika nižih društvenih klasa i slojeva. Kod nas su uobičajeno bili na delu primordijalni kriterijumi, ali i razni politički artikulisani (nacionalni, socijalni i sl.) ključevi u kadrovskoj selekciji. Oni su bili značajniji od ličnih kvaliteta i sposobnosti pojedinca. Istraživanja vertikalne pokretljivosti pokazuju da je status porodice jedna od najznačajnijih determinanti socijalne promocije pojedinaca, koja zasenjuje čak i obrazovanje i stručne kvalitete pojedinca kao, nesumnjivo, najznačajniji kanal društvene pokretljivosti. Na osnovu ovoga na pitanje „Da li je društvo Srbije društvo jednakih šansi za sve svoje pripadnike?“ teško možemo dati pozitivan odgovor.

Da bi se doveli u vezu tokovi vertikalne društvene pokretljivosti u Srbiji i strukturalnog zatvaranja sa tokovima i tendencijama odliva mozgova, potrebno je naglasiti da pripadnici različitih društvenih klasa i slojeva imaju različite startne pozicije koje su posledica različitog obima i kvaliteta kapitala kojima pojedinci i njihove porodice raspolazu. Pjer Burdije (Bourdieu, 1986) govori o tri vrste međusobno povezanih oblika kapitala – ekonomskom, kulturnom i socijalnom. Ove tri vrste kapitala nisu ravnomerno raspoređene na klase, slojeve i statusne grupe koje se sreću u društvu, ali se, za naše društvo, može konstatovati tendencija njihove koncentracije na višim klasno-slojnim i statusnim pozicijama. Ekonomski kapital, u krajnjoj liniji čine vlasništvo i vlasnička prava nad sredstvima za proizvodnju. Kulturni kapital čine obrazovne kvalifikacije i specifična stručna znanja sa kojima se može izaći na tržište rada. Socijalni kapital čini splet veza, obaveza i socijalnih kontakata koje pojedinci, porodice i društvene grupe ostvaruju.

U društvu Srbije pripadnici viših klasa i slojeva raspolazu većim kapitalom, ma koje vrste on bio. Posebno je značajno da oni dominiraju kada je reč o kulturnom i socijalnom kapitalu. Istraživanja (Milić, 1960, Miladinović, 1992; Miladinović, 2014; Miladinović, 2015; Stanojević, 2013) rečito govore da, već duže vreme, postoji tendencija da deca iz srednje i više klase bivaju od samog početka usmeravana da stiču visoko obrazovanje te da se na taj način uključuju u aktivan društveni život preko istih ili sličnih socijalno-klasnih pozicija koje ima porodica iz koje potiču.

Ova tendencija je posebno vidljiva kada je reč o posedovanju socijalnog kapitala. Niži društveni slojevi su gotovo potpuno upućeni na tradicionalne socijalne mreže, na rodbinu, susedstvo i slično. S druge strane, viši slojevi se orijentišu ka modernim, statusno određenim oblicima društvenog umrežavanja (orijentacija ka prijateljima, saradnicima sa posla, pripadnicima raznih organizacija i formalnih

i neformalnih grupa u koje su uključeni – stranke, klike, klanovi i sl.). Ova dva situaciona okvira umrežavanja oblikuju socijalne prepreke, za pripadnike nižih klasa i slojeva, koje nije lako premostiti. One otežavaju prohodnost pripadnika nižih društvenih slojeva naviše, ali i socijalni pad pripadnika viših društvenih slojeva.

Patnam (Putnam, 2000: 19) navodi tri komponente socijalnog kapitala: uzajamnost, mrežu povezanosti i poverenje, a pod uzajamnošću podrazumeva kontinuirane odnose saradnje i razmene koji se vezuju za obostrana očekivanja da će ono što pružamo danas biti vraćeno u budućnosti. Kada se na jednom mestu nađu uzajamnost i horizontalne mreže tada se otvara prostor za razvoj međusobnog poverenja. To je osnova na kojoj se stvaraju stabilni odnosi međusobne povezanosti na bazi kojih se gradi uspešna saradnja utemeljena na prećutno prihvaćenim normama ponašanja u cilju postizanja zajedničkih interesa. Osnov tog poverenja mogu biti različiti oblici solidarnosti, te stoga ono teži zatvaranju, iz čega može proizaći niz negativnih posledica. Jedna od njih je da se poverenje gradi na račun „autsajdera“, te da se socijalni kapital spolja vidi kao „insajderska“ grupa koja postavlja jasne granice kojima se odvaja od ostatka društva čime se otvaraju kanali zatvorenog interesnog delovanja. Radi se o tome da mreža povezanosti na, dugi rok, gradi sistem obaveza u vidu dugovanja i potraživanja za ranije učinjene usluge (Coleman, 1990: 102–104), otvara puteve razmene poverljivih informacija, uspostavlja norme i standarde ponašanja, kao i sankcije za prekršaj normi. Na ovome se bazira i koruptivni potencijal socijalnog kapitala (Miladinović, 2011; Miladinović, 2012).

Ako uzmemo u razmatranje slabu funkcionalnost privrede i ogromnu nezaposlenost, možemo zaključiti da iz ovoga sledi da je, zbog velike konkurencije u tražnji za poslom, veoma teško doći do boljeg radnog mesta. Nepostojanje razvijenog tržišta nameće mehanizme selekcije koji favorizuju nepotizam i korupciju, što znači da se zatvara pristup boljim radnim mestima, odnosno poslovima za koje se traže talentovani, kreativni, inovativni pojedinci, za pripadnike nižih društvenih klasa i slojeva. Time se oblikuju mehanizmi koji favorizuju prosečne i ispodprosečne kandidate iz viših slojeva a, s druge strane, potiskuju kandidate iz nižih slojeva koji imaju talenat, znanje i sposobnost za obavljanje poslova koji od svojih izvršilaca traže posebne sposobnosti.

I, šta se dešava? U krajnjoj liniji, zbog ovoga trpi razvoj. Ovim, nepostojanje zdrave tržišne konkurencije, na samom početku profesionalne karijere, eliminiše veliki broj potencijalno kvalitetnih mladih stručnjaka. Njima je gotovo nemoguće da se profesionalno ostvare kroz sticanje zaposlenja u struci i kasnije napredovanje. Za njih, jedan od mogućih izlaza iz ovakve situacije je orijentacija ka iseljavanju iz zemlje i traženju boljih životnih i radnih uslova u inostranstvu. Ekonomski gubitak koji iz ovoga sledi je gotovo nemoguće čak ni proceniti. Dodatni problem je u tome da oni koji su došli do položaja preko socijalnog kapitala svojih porodica, a ne poseduju odgovarajuće kvalitete i kompetencije, po prirodi stvari, ne pokazuju gotovo nikakvo interesovanje za oživljavanje tržišne utakmice i, naročito, zdrave konkurencije. Naprotiv, oni teže da što duže ostanu na monopolisanim pozicijama, te stoga pokušavaju da sačuvaju odnose postignute društvene moći i da svoj socijalni kapital predstave kao rezultat tržišne borbe, te da neloyalnu konkurenciju, koja iz

toga sledi, predstave kao rezultat tržišnih odnosa. Time se ulazi u začarani krug stagnantnog društva koje neprestano reprodukuje zatvorenu strukturu društva i time koči razvoj (Miladinović, 2005).

Reč je o tome da je globalni društveni sistem tako postavljen da oni koji su višeg društvenog statusa imaju značajno veće životne šanse od ostalih. U konkretnom slučaju, otvoren pristup različitim društvenim ustanovama i položajima. To znači da lično postignuće određuju ne lični kvaliteti već minuli rad ranijih generacija, kao i društveni status porodice porekla, odnosno pristup pozicijama društvene moći. Pripadnici nižerangiranog položaja naprosto nisu u stanju da stupe u tržišnu utakmicu sa pripadnicima viših društvenih slojeva. Zbog delovanja različitih mehanizama selekcije oni su diskriminirani još pre ulaska u konkurentsku borbu za osvajanje boljih društvenih pozicija. Pred njih se u takvim okolnostima postavlja vrlo surov izbor, ili da prihvate činjenicu da će ostati u statusu koji je ispod njihovih sposobnosti ili da svoju šansu potraže negde u inostranstvu.

U razvojnoj perspektivi ovo vodi minimalizaciji mogućnosti da društvo iskoristi kvalitetan ljudski potencijal, pre svega potencijal nižeg socijalnog porekla, koji je uspeo da savlada brojne socijalne prepreke i stigne do visokog obrazovanja. Dakle, pripadnici nižih društvenih slojeva imaju manje životne šanse da steknu visoko obrazovanje, bez kog je nemoguća socijalna promocija, odnosno ulazak na više socijalno-klasne pozicije. Zatim, s obzirom na zatvorenost društvene strukture, čak i da su ispunili ovaj uslov, oni imaju manje šanse da dođu do stalnog zaposlenja. Čak i ako to postignu njima su umanjene šanse da dođu do radnih mesta koja odgovaraju njihovim kvalifikacijama i sposobnostima kao i kasnije šanse za napredovanje u poslu (Miladinović, 2005).

Pretpostavka je da je kvalitetan ljudski potencijal pravedno raspodeljen na sve klase i slojeve. Prikazani trendovi vertikalne društvene pokretljivosti favorizuju samo pripadnike viših društvenih slojeva. Dakle, zbog zatvorene strukture, kvalitetan ljudski potencijal se gubi u konkurentskoj borbi viših i nižih slojeva, koja se pojavljuje u obliku neloyalne konkurencije. Mesta za koja se traži visoka stručnost i stvaralački potencijal često zauzimaju mediokriteti sa jakim porodičnim vezama, čime se besmisleno trači profesionalni potencijal nižeg socijalnog porekla i gubi sav onaj proizvod, uključujuću i inovacije svih vrsta, koje bi ovi mogli, u perspektivi, da stvore.

Posledica ovakvog stanja su velike razmere nezaposlenosti. Prema Anketi o radnoj snazi iz 2015. godine čak 21,58% nezaposlenih čine visokoobrazovani. S druge strane čak 64,53% svih nezaposlenih traži posao duže od jedne godine, a 41,05% njih traži posao duže od dve godine (Anketa o radnoj snazi, 2016: 51). Dakle, očigledno je da u ovakvim uslovima nije moguće održati bilo kakav sistem pravednog zapošljavanja. Štaviše, realno je očekivati delovanje ciničnog pravila koje prećutno priznaju oni sa jakim socijalnim kapitalom: „nije važno šta znaš već koga znaš“.

Zatvorenost društvene strukture za vertikalnu uzlaznu pokretljivost pripadnika nižih slojeva je očigledan pokazatelj visokog prisustva društvenih nejednakosti koje su posledica ne toliko materijalnog bogatstva koliko neravnomerne distribucije

društvene moći. Neravnomerna distribucija moći i njena koncentracija u vrhovima socijalnih piramida doprinosi jačanju mehanizama korupcije i nepotizma, tako da oni koji su od nje udaljeni imaju relativno male šanse da zauzmu mesto u podeli rada koje odgovara njihovim kvalifikacijama.

Praktično, na delu je proces koji se naziva traćenje mozgova (brain waste), koji nije ništa drugo do jedan oblik gubljenja mozgova, tj. gubljenja kvalitetnog ljudskog potencijala. U uslovima naglašenog nepotizma i protekcije, kao oblika koruptivnog ponašanja, prosek na privilegovanim pozicijama se predstavlja kao kvalitet a stvarni kvalitet se stavlja u zapećak. Dakle, oni koji su daleko od nosilaca društvene moći nemaju veliki izbor. Taj izbor se svodi na jednu od dve opcije: ili da prihvate sudbinu onakvu kakva jeste ili da nešto učine, tj. da potraže svoje mesto pod suncem na nekoj udaljenoj destinaciji. Istorija kao da se ponavlja, odliv mozgova se, poput rastuće društvene pokretljivosti u periodu posleratne obnove i izgradnje zemlje, pojavljuje kao iznudaeni izbor. Ovog puta, iznuda je pokrenuta dugoročnim zatvaranjem društvene strukture i za razliku od prethodne iznude, koja je predstavljala manifestaciju ekonomskog rasta i razvoja, ova je, sada, manifestacija opadanja društva, kako ekonomskog, tako i demografskog. Zemlju napušta najkvalitetniji deo njenog ljudskog kapitala (Schultz, 1972; Schultz, 1982), oni koji su mladi i visokoobrazovani i, u principu, spremni da ulože najveće napore ne bi li obezbedili prosperitet i sebi i društvu.

Da bi se zaustavio dramatičan trend odliva mozgova, neophodno je pokrenuti ekonomski razvoj. No, razvoj, sam po sebi, ne može doneti prosperitet ako društvena struktura ostane zatvorena za uzlazno kretanje pripadnika nižih klasa i slojeva. Naravno, razvoj može dati prvi impuls, ali bez otvaranja tržišnih odnosa, posebno na tržištu rada i radne snage, nije moguće otvoriti strukturu. Takođe je bitno suzbiti korupciju i sve njene prateće manifestacije na bazi kojih se favorizuju pripadnici viših slojeva.

Literatura

- Anketa o radnoj snazi u republici Srbiji*, 2015. (2016): Republički zavod za statistiku, Beograd.
- Bogdanović, M.: „Društvene nejednakosti i vertikalna društvena pokretljivost“ U: Popović, M. i saradnici (prir): *Društvene nejednakosti*, ISI FF, Beograd 1984; str. 315–346.
- Bogdanović, M. (1992): „Međugeneracijska društvena pokretljivost“, *Sociologija* 2, vol. 36. 193–211.
- Bogdanović, M.: „Vertikalna društvena pokretljivost“ U: Popović, M. (ur): *Srbija krajem osamdesetih*, Beograd 1991. str. 469–533.
- Bourdieu, P.: “The Forms of Capital”, u Richardson, J. G. (eds): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (241–258), Greenwoos Press, New York, 1986.
- Coleman, J. (1990), *Foundations of Social Theory*, Cambridge, Harvard University Press.

- Cvejić, S. (2000): „Opadanje društva u procesu dualnog strukturisanja“ u M. Lazić (ur.): *Račji hod* (293–334), Filip Višnjić, Beograd.
- Cvejić, S. (2006): *Korak u mestu, Društvena pokretljivost Srbije u procesu post-socijalističke transformacije*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
- Domanski, H. (2000): *On the Verge of Convergence, Social Stratification in Eastern Europe*, Central European University Press, Budapest.
- Ericson, R & Goldtrope, J. H (1992): *The Constant Flux*, Oxford Clarendon Press.
- Flere, S. i Đurđev, B. (1984): „Međugeneracijska vertikalna pokretljivost u Vojvodini“, *Sociologija* 1–2. 159–172.
- Janićijević, M. (1972): „Međugeneracijska društvena pokretljivost u SR Srbiji“, *Marksističke sveske* 1–2. 157–187.
- Lazić, M. (1987): U susret zatvorenom društvu, Naprijed, Zagreb.
- Miladinović, S. (2005): „Društveni kontekst inovativnog (ljudskog) potencijala Srbije“, U: Matejić, V. (ur): *Tehnologija, kultura i razvoj* (59-68.). Beograd: Udruženje „Tehnologija i društvo“ : Institut „Mihajlo Pupin“, Centar za istraživanje razvoja nauke i tehnologije. str.
- Miladinović, S. (2011): Tamna strana socijalnog kapitala. Nova srpska politička misao, *Nova edicija*, no. 3–4. 287–316.
- Miladinović, S. (2012). Two Faces of Social Capital in Structural Trends: Bonding and Bridging I. in: Cvetičanin, P and Birešev, A: *Social and Cultural Capital in Western Balkan Societies* (59–74), Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe, The Institute for Philosophy and Social Theory of the University of Belgrade, Belgrade.
- Miladinović, S. M. (2014). „Društvene nejednakosti u obrazovanju“. U: Jovanović, N., Marković Krstić, S. i L. Milošević Radulović (prir.) *Obrazovanje i balkanska društva na putu kulture mira i evrointegracija*. (193–206) Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Centar za sociološka istraživanja.
- Miladinović, S (2015): Problem društvenih nejednakosti u obrazovanju. U: Matejić, V. (ur) *Tehnologija, kultura i razvoj XXII* (74–86), udruženje Tehnologija i društvo, Beograd, Ekonomski fakultet u Subotici, Institut Mihajlo Pupin – Centar za istraživanje razvoja nauke i tehnologije, Elektrotehnički fakultet Podgorica, Grad Subotica. Beograd.
- Miladinović, S. (1993): „Vertikalna društvena pokretljivost u Jugoslaviji“, *Sociologija* 2. 263–281.
- Miladinović, S.(1992): Obrazovanje i socijalna mobilnost, *Teme* 3–4. 271–289.
- Milić, V.(1959) „Socijalno poreklo učenika srednjih škola i studenata“, *Statistička revija*, IX(1–2), 43–84.
- Milić, V. (1960): „Osvrt na društvenu pokretljivost u Jugoslaviji“, *Statistička revija* 3–4. 184–235.
- Putnam, R. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster.

- Schultz, T. W. (1972): Human Capital: Policy Issues and Research Opportunities, in *Economic Research: Retrospect and Prospect, Volume 6, Human Resources*. National Bureau of Economic Research. New York. pp. 2–11. <http://www.nber.org/books/schu72-1>;
- Schultz, T. W. (1982): *Investing in People: The Economics of Population Quality*. University of California Press. Berkley, Los Angeles, London.
- Sekulić, D. (1984): „Socio-profesionalna mobilnost u Jugoslaviji“, *Sociologija* 1–2. 69–86.
- Stanojević, D.: (2013): „Međugeneracijska vertikalna pokretljivost u Srbiji i XX veku“, U: Lazić, M. i Cvejić, S (prir). *Promene osnovnih struktura društva u Srbiji u periodu ubrzane transformacije* (119–139), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Vuković, S.: *Pokretljivost i struktura društva*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd 1994;
- Zvekić, U. (1981): „Međugeneracijska vertikalna pokretljivost“, *Sociološki pregled* 1–2. 115–122.

CLOSURE OF THE SOCIAL STRUCTURE AS A BRAIN DRAIN DRIVER

Society of Serbia is a society with a closed social structure. Numerous social inequalities are arising from the closure of the social structure. The most important of them are, ultimately, reduce on inequalities that are manifested through vertical social mobility. Intergenerational inheritance of global social-class position is a long-term structural trend. The educational process is the first point through which it begins to be established. The long-term tendency is that children from highly educated families also gain the highest educational levels. The economic crisis and the lack of an adequate number of jobs that would cover the needs of the population favor the formation of deviant forms of social capital of structurally similar members of society through which they maintain the existing position of the family. All this results in the inability of a large number of young and talented people to realize their potential in the country of origin so that they see a way out of the situation and the possibility of solving their existential problems in going to work abroad. This paper points to the vertical mobility as one of the initiators of the brain drain.

Key words: social structure, vertical social mobility, social inequality, social capital, brain drain

Гордана В. Стојић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш

Pregledni rad
УДК 314.15-057.85(497.11)

ОРГАНИЗАЦИЈСКИ И ПРОФЕСИОНАЛНИ ЧИНИОЦИ ЕМИГРАЦИЈЕ МЛАДИХ НАУЧНИКА

Резиме: Одлазак младих научника у иностранство може се посматрати као део процеса миграције становништва из мање развијених у развијене земље при чему чиниоци који утичу на миграције уопште утичу и на миграције младих научника. Поред тога, специфичности професије којом се баве и организација у којима су запослени млади научници утичу на њихове одлуке да се одселе у иностранство. Предмет рада су организацијски и професионални чиниоци који утичу на одлуку младих научника да емигрирају. У раду се указује на карактеристике научно-истраживачких организација, положај младих научника у њима и специфичности каријере научника као чинилаца који утичу на „одлив мозгова“.

Неповољан положај науке у друштву и проблеми са којима се млади научници суочавају у својим радним организацијама утичу на то да се чиниоци везани за посао и академску каријеру јављају као најзначајнији мотиви за одлазак у иностранство.

Кључне речи: наука, професија, организација, млади научници, исељавање.

Увод

Миграције младих научника представљају део (шире) општег проблема појачаних миграција становништва и (уже) „одлива мозгова“ (висококвалификоване радне снаге) из мање развијених у развијене земље. У оквиру висококвалификоване радне снаге, научници су мала група која има специфичну професионалну улогу и друштвени положај. У том смислу истраживање одлива научника треба, с једне стране, да уважава и примењује сазнања из истраживања миграција, а са друге стране, сазнања о специфичностима науке као професије.

Кроз читаву историју људског друштва научници су одлазили у потрази за знањем. Наука као позив ствара инхерентне подстицаје за миграције. “Изузимање знанственика из општих миграцијских образаца и њихова посебност као (е)миграната темељи се на унутарњој, инхерентној линији која се, кроз повијест мигрирања знанственика, уочава као манифестација потпуне преда-

¹ gordana.stojic@filfak.ni.ac.rs

ности одабраном смислу и стилу живота све до спремности да се за љубав знанствене вокације промијени средина и начин свеукупног живљења” (нав. пр. Golub, 2006: 266).

О значају истраживања ове проблематике није потребно много говорити. Проблеми које са собом носе миграције, како у земљама одласка тако и у земљама пријема, привлаче пажњу јавности. У првом плану су разматрања економске користи и штете и последице по друштвени развој сваке земље. Друштвени значај проблема одласка научника у иностранство је утолико већи што, с једне стране, њихово школовање захтева велика финансијска улагања, а са друге стране, они спадају међу најзначајаније носиоце друштвеног развоја. Поред тога, није лако надокнадити тај губитак с озбиром на то да је реч о малобројној категорији становништва која има специфичне одлике – таленат, дуготрајно лично улагање и слично.

Један од проблема у истраживању миграција односи се на познати проблем у социологији – повезивање макро и микро нивоа анализе (Ritzer, 1997). Теорије које се баве миграцијама могу се, поред других критеријума, поделити и према томе да ли проблем миграција проучавају на макро- или на микронивоу. Зато нам примена одређеног теоријског приступа осветљава један аспект проблема миграција – макрочиниоце који утичу на миграционе токове или чиниоце који утичу на доношење одлука појединаца о мигрирању при чему ова два нивоа остају често одељена. Питања на која је потребно одговорити јесу како се макропроцеси одражавају на понашање појединца у вези са миграцијама (не само утврђивање да постоји статистичка повезаност већ и на који начин се одвија тај утицај), односно на који начин се структурише мноштво индивидуалних одлука и понашања у глобални тренд (Turner, 2009). Одлив мозгова је „комплексно поље одлучивања индивидуе у интеракцији са системским чиниоцима“ (Adamović, Mežnarić, 2003: 143). Изворе одлива мозгова треба тражити, како истиче Бранка Голуб, на трима нивоима: (шире) друштва, (уже) научне заједнице и појединца (Golub, 1998: 79–80).

У овом раду у средишту пажње биће мезониво – научноистраживачке организације уз указивање на деловање макро- и микрочинилаца када је то потребно. Избор теме је одређен чињеницом да наука одавно није првенствено индивидуално постигнуће („усамљени научник у стакленој кули“ далеко од друштва који се руководи првенствено жељом да проникне у тајне стварности) већ је „специфична (најчешће институционализована) друштвена делатност“ (Mitrović, 1999: 8).

У првом делу рада биће приказани неки показатељи положаја науке у српском друштву који утичу на функционисање научноистраживачких организација и друштвени положај научника. У другом делу рада биће анализирани карактеристике друштвене организације научног рада са циљем да се покаже како оне утичу на друштвени положај младих научника и њихову каријеру имајући у виду специфичности научне делатности као професије. На крају ће бити указано како се деловање ових чинилаца прелама на индивидуалном нивоу, кроз мотивацију младих научника за одлазак из земље.

Рад се заснива на анализи стратешких докумената и статистичких података и прегледу досадашњих истраживања. Извор података су стратегије развоја научноистраживачке делатности у Србији, Републички завод за статистику и Национална служба за запошљавање. Резултати емпиријских истраживања коришћени су да се укаже на то на који начин се објективни чиниоци научног рада (шири друштвени контекст и организација научног рада) преламају кроз субјективну перцепцију младих научника и утичу на њихово задовољство могућностима рада и развоја каријере у Србији и мотивацију за одлазак у иностранство.

Положај науке у српском друштву

Макрочиниоци који утичу на функционисање научноистраживачких организација и друштвени положај научника су: институционални оквир научне делатности, научноистраживачка инфраструктура, финансирање, људски ресурси² и углед науке у друштву.

У Србији су донети закони и стратешка документа којима се регулише област науке и истраживања – *Закон о научноистраживачкој делатности и Закон о иновативној делатности* (2005), као и касније измене и допуне ових закона, *Закон о Српској академији наука и уметности* (2010) и *Стратегија научног и технолошког развоја Републике Србије за период од 2016. до 2020. године: истраживање за иновације* (усвојена у марту 2016. године).

Научноистраживачки систем Србије чине: акредитоване научноистраживачке организације (факултети, научни и истраживачко-развојни институти); САНУ (одељења и институти), Матица Српска (одељења) и високошколске установе и научноистраживачке организације из области система одбране и Војске Србије. Институције које промовишу иновације у истраживању и технолошком развоју у индустрији чине: центар за трансфер технологија при Београдском универзитету, Пословно технолошки инкубатор техничких факултета у Београду, технолошки паркови, иновациони центри итд. Поред тога, ту спадају и истраживачке јединице у оквиру предузећа у приватном и јавном сектору.

Подаци о броју научноистраживачких организација у Србији су различити у зависности од дефиниције. Евиденција надлежног министарства обухвата научноистраживачке организације које су добиле акредитацију за научноистраживачку делатност од општег интереса (НИО), док евиденција Републичког завода за статистику (РЗС) обухвата, поред тога, и пословне субјекте као и истраживачко-развојне јединице у оквиру пословних субјеката и установа. С обзиром на то да постоје значајне разлике у погледу ових података, у Табели 1 приказани су подаци према методологији РЗС.

² Људске ресурсе (број, структуру и изврност истраживача) требало би посматрати пре свега као унутарнаучни чинилац. Међутим, овде их посматрамо као (шире) друштвене чиниоце јер су одређени стањем у друштву и политиком научног и технолошког развоја земље.

Табела 1: Број и врста научноистраживачких организација, Србија 2009, 2014

Врста НИО*	2009	2014
Сектор државе	68	51
Високо образовање	93	104
Пословни сектор	102	112
Непрофитни сектор	8	6
Укупно	271	273

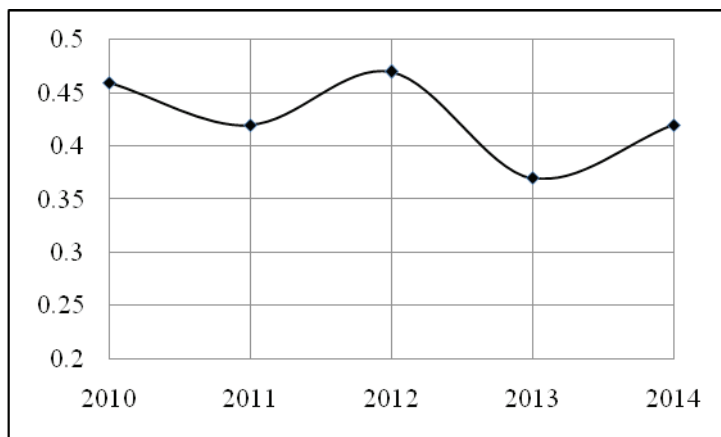
Извор: RZS 2016b, baza podataka, www.stat.gov.rs

* Нису обухваћене истраживачко-развојне организације које је основао МУП и МО.

Величина развојних и истраживачких ресурса једне земље може се сагледати на основу више показатеља (издвајања из БДП-а, ангажовани људски ресурси у научноистраживачком раду, број регистрованих патената, цитираност научника у релеватним часописима и слично).

Расположива материјална средства утичу не само на зараде истраживача већ и на могућности за квалитетно обављање посла, усавршавање и напредовање. У периоду од 2010. до 2015. године буџетска средства за истраживање и развој износила су мање од 0,5% БДП-а (Графикон 1). У 2015. години издвајања су била 0,44% БДП-а (RZS 2016а: 1), док просек за ЕУ-27 износи 2,06% (*Strategija*, 2016: 4).³

Графикон 1: Издвајање буџетских средстава за науку и истраживање као проценат БДП-а

Извор: *Strategija*, 2016: 5.

Структура улагања је такође неповољна. Улагања привреде у истраживања и развој чине само 8,2% од укупних улагања, а државна улагања су 53,5%

³ Сматра се да је гранична вредност после које се успоставља бржи ритам подршке иновационим активностима и развоју науке издвајање од 1% БДП-а.

(Табела 2).⁴ Највећи део средстава која се издвајају из буџета одлази за плате истраживача, а не за инфраструктуру и средства за истраживања.

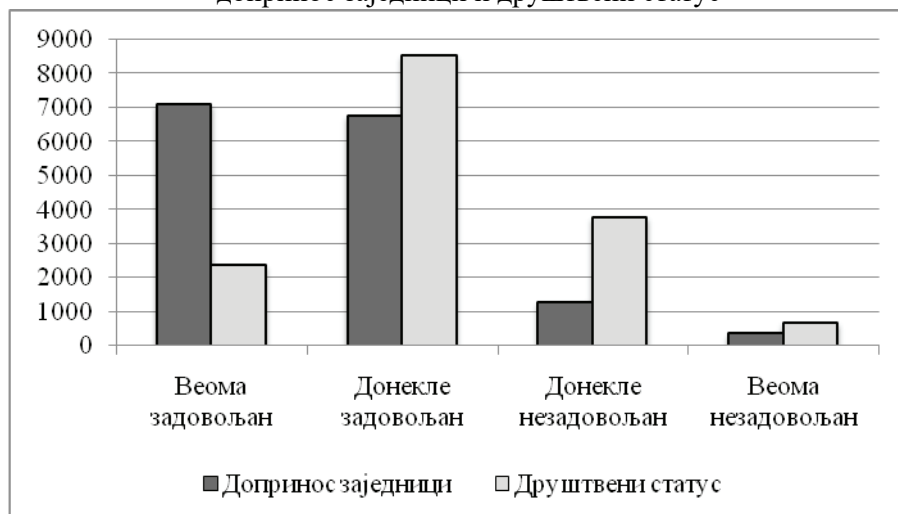
Табела 2: Извори средстава за истраживање и развој, Србија 2014 (%)

Извор средстава	Удео (%)
Сопствена средства	25,9
Државна и локална управа	53,5
Приватна и јавна предузећа	8,2
Непрофитне институције	0
Страни наручиоци	12,5
Укупно	100,0

Извор: RZS, 2016: 384

Углед науке у друштву. Показатељи ниског угледа науке и научника у друштву су третирање науке као потрошње, потчињавање политичком волон-таризму, мали утицај на доношење одлука и креирање политика. Резултати истраживања показују несклад између процене запослених доктора наука у Србији кад је реч о доприносу који њихов рад има за друштвену заједницу и процене друштвеног статуса који имају у друштву (Графикон 2). Удео научника који су веома задовољни доприносом свог посла друштвеној заједници је троструко већи од удела оних који су задовољни својим друштвеним статусом. На другој страни, 10,64% запослених доктора наука је (делимично или веома) незадовољно доприносом друштвеној заједници, а 29,06% својим друштвеним статусом.

Графикон 2: Запослени доктори наука: степен задовољства садашњим послом – допринос заједници и друштвени статус

Извор: RZS, 2013: 19

⁴ У земљама ОЕЦД-а пословни сектор финансира 60,8% свих трошкова за истраживање и развој (*Strategija*, 2016: 5).

Могућности запошљавања младих научника

Запошљавање означава улазак у научноистраживачку организацију, презимање професионалне улоге и почетак каријере. У Србији је 2014. године било запослено 15 163 истраживача (за последњих пет година тај број се повећао за нешто више од 3 000 истраживача) (Табела 3).⁵ Међу запосленим докторима наука у Србији удео млађих од 35 година је 9% (RZS 2013: 17).

Табела 3: Запослени на пословима истраживања и развоја (2009, 2014)

Година	Укупно		истраживачи укупно	истраживачи жене	стручни сарадници укупно	стручни сарадници жене
	Свега	Жене				
2009	20 067	10 243	12 006	5 696	2 337	1180
2014	21 880	10 863	15 163	7 452	1 716	715

Извор: RZS 2016b, baza podataka, www.stat.gov.rs

Највећи део истраживача ради у јавном сектору и највећи део ради у високом образовању. На високошколским установама је 2013. године било запослено 75,2%, а у научним институтима 21,4%. У пословном сектору ради само 3,3% истраживача док је тај проценат у земљама ОЕЦД-а 59,9%, а у ЕУ око 37% (*Strategija*, 2016: 6). Развојни центри некада великих компанија су се гасили са урушавањем ових предузећа током последње две деценије, а сличне последице је имала и приватизација – смањење истраживачких активности и често укидање ових центара. Структура страних директних инвестија је таква да најчешће не подразумева истраживање и развој у фабрикама у Србији. Војни комплекс, који представља једног од највећих носилаца и финансијера истраживања у свету, у Србији нема средстава ни за реализацију својих истраживачких пројекта ни за наручивање истраживања од научних институција.

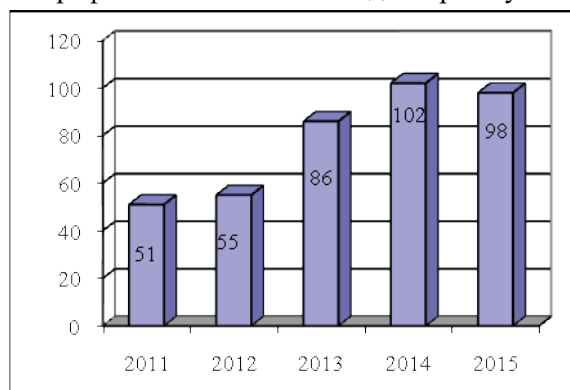
Из наведеног се види да су могућности запошљавања младих научника у Србији ограничене. Нових радних места на државним универзитетима и институтима је мало због ограничења административним, финансијским и другим чиниоцима, па се великим делом запошљавање заснива на замени оних који услед пензионисања одлазе. Нешто су веће могућности за запошљавање на приватним факултетима. У привреди нема потражње за овим профилима (структура домаћих предузећа је таква да често немају могућности ни потребе за истраживачким јединицама, а страна предузећа у својим матичним земљама имају одељења за истраживање и развој).

Према подацима Националне службе за запошљавање (Графикон 2) у Србији је у децембру 2015. године било 98 незапослених лица која имају звање

⁵ Поређење са другим земљама може да пружи увид у вредности показатеља развоја људских ресурса у овој области. Просечан број FTE (Full Time Equivalent – еквивалент запослених са пуним радним временом) истраживача на 10 000 становника је у Србији 11,6, а у ЕУ 24,8 (Македонија 7,1, Хрватска 16,1, Словенија 19,2) (*Strategija*, 2010: 17).

доктора наука. У последњих пет година њихов број се удвостручио. Ове податке треба узети као условне показатеље незапослености младих научника због тога што евиденција НЗС не обухвата све незапослене особе.

Графикон 3: Незапослени доктори наука

Извор: NZS, decembar 2011, 2012, 2013, 2014, 2015.

Другачије податке пружа истраживање спроведено 2011. и 2012. године – у Србији је 471 незапослен доктор наука (2,7%), од чега је 195 млађих од 35 година што чини 11,9% од укупног броја младих доктора наука (RZS 2013: 17).

Поред тога, за сагледавање положаја младих научника на тржишту рада недостају подаци о особама са највишим звањем које су запослене и раде на пословима који захтевају нижу квалификацију. Подаци из истраживања показују да је учешће истраживача у укупном броју запослених доктора наука 88,6% (RZS 2013: 17).

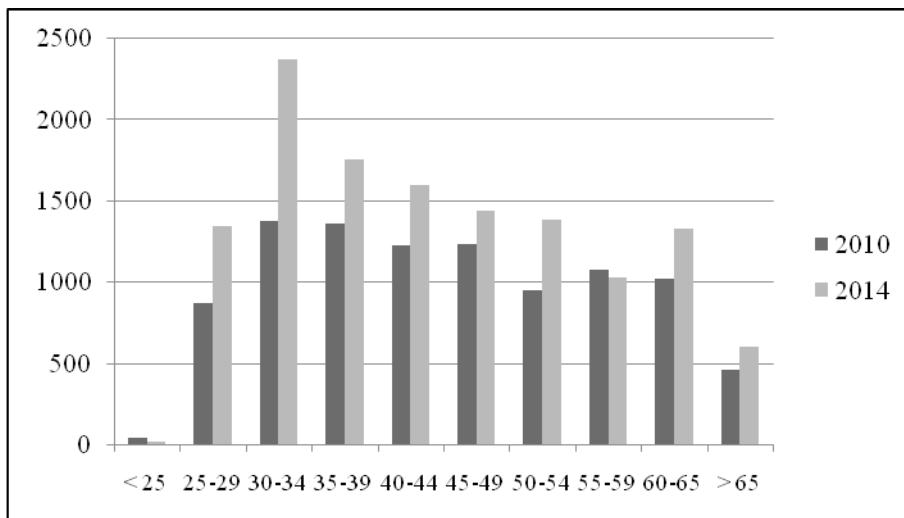
Незапосленост (посебно дугорочна) доводи до низа последица не само по материјални статус и каријеру младих већ и до успоравања њиховог научног усавршавања. Истраживања су показала да на каснију продуктивност младих истраживача, а то значи и њихову каријеру, значајно утиче прво академско запослење кроз тзв. кумулативне предности.⁶ Пошто је научни рад у исто време и образовање и усавршавање научника, незапослени научници којима су недоступна средства и услови за научни рад, онемогућени су или су им умањене могућности за даље образовање и стицање научних звања. Незапосленим младим научницима недостају контакти, подршка организације, финансијска средства и опрема за истраживање и за даље усавршавање и професионалну афирмацију.

Кад је реч о последицама по научну заједницу и друштво у целини, смањене могућности запошљавања младих истраживача доводе до неповољне

⁶ Теза о кумулативним предностима односи се на гомилање друштвених и професионалних погодности које води јазу између елите и просечних истраживача. Мертон говори о Матејевом ефекту под којим подразумева да иста постигнућа (нпр. чланак сличног квалитета) доносе већа признања истакнутим научницима него њиховим мање успешним колегама (Prrić, 2004: 23).

старосне структуре истраживача. Просечна старост истраживача била је 44,3 године (*Strategija*, 2010: 9). Данас је старосна структура истраживача нешто повољнија (Графикон 3), али и даље један од важних проблема науке у Србији остаје непостојање услова да се млади укључе у научноистраживачки рад.

Графикон 4: Расподела броја истраживача према годинама старости

Извор: *Strategija*, 2016: 10.

За решавање проблема незапослености младих истраживача потребно је размотрити различите могућности за стварање најбољег модела запошљавања младих научника. У протеклом периоду у оквиру пројектног финансирања науке студенти докторских студија запошљавани су на одређено време (период трајања пројектног циклуса) на истраживачким пословима. У којој мери је овај облик „флексибилизације“ запошљавања адекватан за решавање проблема запошљавања младих научника требало би да буде предмет анализе надлежног министарства, професионалних друштава и истраживача који се баве развојем науке у Србији. Поред тога, један од проблема са којим се суочава научна заједница јесу критеријуми приликом запошљавања младих научника (пре свега на факултете и у институте), односно у којој мери пракса запошљавања омогућава да извршност буде једини критеријум за добијање посла, а не непотизам, партијска припадност и слично.

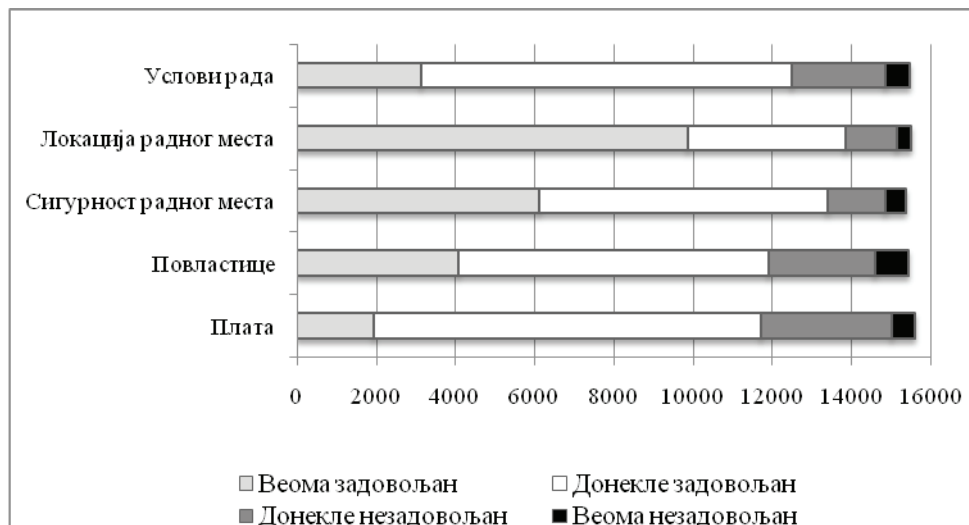
Карактеристике социјалне организације научног рада и положај младих научника у научноистраживачкој организацији

На положај младих истраживача у научноистраживачкој организацији и њихову каријеру утиче социјална организација научног рада, односно начин на који је уређен истраживачки систем. Поред формалне организације, на развој њихове каријере утиче и неформална организација, међуљудски односи, различити облици дисфункционалности система и непоштовања професионалне етике и добре академске праксе. Професионални положај научника (укључујући и младе истраживаче) одређен је њиховим местом у производњи знања, у подели рада или послова, материјалних ресурса и утицаја у научним организацијама и заједницама; он обухвата и њихов социјалноекономски статус, као и субјективну димензију или задовољство властитом професионалном и животном ситуацијом (Prčić, 2004: 67–68).

Приликом разматрања организације научног рада у Србији треба имати у виду да се научноистраживачки систем налази у процесу реформи. Иако је Југославија имала одређене специфичности, истраживачки систем је делио неке карактеристике система из реалсоцијалистичких друштава – одсуство конкуренције, ослањање на државно/јавно финансирање и релативно неразвијен сектор истраживања и развоја у индустрији; са друге стране, по неким одликама се разликовао – био је мање централизован, отворенији према међународној научној заједници и не тако гломазан (Prčić, 2013: 167). Реформе којима се настоји да се систем прилагоди новим друштвеним условима спроводе се применом модела из развијених земаља у условима спорих институционалних промена, недостатка финансијских средстава, механичког преношења модела, инерције. Последице ових процеса јесу трагање за оптималним моделом финансирања научне делатности, уситњеност научноистраживачких организација и научних програма, недовољна повезаност науке и привреде, нерешен радно-правни статус истраживача у институтима и правно-својински статус института.

Овакво стање доводи до неколико проблема са којима се суочавају научници у Србији. Реч је пре свега о неповољним условима за рад што се испољава у недостатку средстава за истраживање – савремене опреме, материјала, литературе, средстава за објављивање радова, учествовање на научним скуповима и слично. У којој мери ће ови проблеми бити изражени зависи и од подручја истраживања. Други проблем су ниске зараде при чему често није проблем само висина зараде већ и поређење са зарадама у другим областима и субјективни осећај потплаћености или потцењености професије и сопственог рада. Истраживање РЗС показује да су запослени доктори наука (независно од старости) у оцени свог радног места најмање задовољни платом и условима рада (Графикон 5).

Графикон 5: Запослени доктори наука: степен задовољства садашњим радним местом – плата, повластице, сигурност, локација радног места и услови рада

Извор: RZS, 2013: 19

Неповољни услови за рад и ниске зараде су проблеми са којима се срећу, мада можда у мањој мери, и старији истраживачи. За развој каријере младих научника врло је значајан њихов положај у научноистраживачким организацијама. Научне организације су хијерархијски организоване са јасно дефинисаном лествицом положаја и правилима напредовања која, поред усавршавања, обухватају и научну продуктивност. Учестовање у истраживањима је врло важно за каријеру научника, па је потребно указати на неке аспекте положаја младих у подели рада и доступности ресурса у научноистраживачким организацијама.

Старијим истраживачима су, због њиховог положаја у формалној и неформалној организацији, доступнији ресурси за истраживање. Могућности младих истраживача да се баве истраживањем проблема који их интересују су често ограничене. Уколико желе да буду део истраживачког тима, често морају да се прилагоде темама истраживања које нису увек блиске њиховим областима истраживања. С обзиром на то да велики број истраживача ради на високошколским установама, ово се односи и на наставу – да ли су предмети које млади научници предају повезани са њиховим ужим областима специјализације. Уколико морају често да мењају области истраживања и наставне дисциплине, то захтева време и напор за упознавање са тим областима. Још један чинилац ограничава могућности специјализације у жељеној области – у малој научној заједници као што је српска често се свега неколико појединаца бави неким ужом облашћу што ограничава могућности истраживања, објављивања радова и слично.

За каријеру младих научника врло је важан однос руководиоца и старијих колега који се огледа у поштовању рада младих истраживача и подршци у усавр-

шавању и напредовању. Она се испољава у подели радних задатака (у којој мери су млади истраживачи оптерећени обавезама у настави, административним пословима, колико им се додељују рутински послови у истраживањима и слично), преношењу знања и искустава и „отварању“ врата за приступ местима научне афирмације. Системска подршка младим истраживачима је врло важна због специфичности професије научника која захтева индивидуално постигнуће, објављивање резултата и стицање знања за шта је потребна подршка старијих колега што је чак и институционализовано кроз улогу ментора (Prrić 2004). Ова улога се често схвата ограничено – само као руковођење у изради докторске дисертације. Међутим, ментор има значајну улогу у раној професионалној социјализацији уопште, не само у науци. Функције ментора су вишеструке: увежбавање, заштита, пружање информација за тумачење поступака и подршка (спонзорство) (Shaie, Willis 2001: 2014). Ментор подстиче развој стручних и међуљудских вештина свог штићеника, обезбеђује му заштиту док не буде способан да протумачи ситуације и изађе на крај “с тешким људима“, омогућава да добије задатке и остварује контакте са утицајним стручњацима чиме ће његови резултати рада бити видљиви и омогућити му напредовање или учешће у неким захтевним пројектима. Поред тога, важна улога старијих колега, руководилаца и ментора, али и читавог истраживачког система јесте увођење младих истраживача у професионалну етику и то како стандарде научног истраживања тако и понашања у професионалним односима научника (према колегама, клијентима и студентима).

Проблеми са којима млади научници могу да се суоче у односу са старијим колегама и руководиоцима јесу: занемаривање и препуштање научних почетника самим себи и искоришћавање рада младих истраживача (Prrić 2004: 91). Прпић наводи резултате истраживања у Хрватској у којима се указује да се искоришћавање рада младих испољава кроз деквалификацију младих, тј. рад на пословима које би успешно могло да обавља административно и стручно-техничко особље, усмеравање на наставу науштрб истраживања и истраживачки аранжмани у функцији разних комерцијалних пројеката и личне користи надређених. Најекстремнији облик је успоравање напредовања млађих колега и однос према младима као према конкурентима, а не млађим сарадницима.

Научи рад као организована делатност подразумева противречне процесе – индивидуално постигнуће и тимски рад. Повољна организацијска култура, неформална организација и неговање међуљудских односа у научноистраживачким организацијама, поштовање етичких правила и посвећеност науци као позиву нужна су допуна институционалој уређености научног рада да би се омогућило младим научницима да се усавршавају и напредују у каријери чиме би се смањила њихова мотивација да у иностранству потраже боље услове за рад и своју професионалну афирмацију.

Индивидуални ниво: мотивација за одлазак у иностранство

На крају треба указати на индивидуалне чиниоце одласка младих научника у иностранство. Деловање друштвеног контекста и положаја у организа-

цији увек се прелама кроз индивидуалну процену значаја одређених услова и испољава у мотивацији да се донесе одлука за одлазак. Мотиви за одлазак у иностранство могу се груписати на различите начине. Једна од могућих класификација (Prrić, нав. према Golub, 1998: 76–77) јесте: *мотив научног стваралаштва*, повезан са високим очекивањима подстицајне научне средине у иностранству, *мотив научног постигнућа*, повезан са статусним, каријерним и материјалним очекивањима; *економски мотив*, али у значајној мери „инфициран“ очекивањима већег угледа и научне афирмације; *породични мотив*, везан за потребе чланова породице; *мотив промене*, повезан са очекивањима нових животних искустава; *потисни (push)* фактори који се односе на неповољан емиграцијски контекст – (не)адекватна запосленост, политички разлози, сукоби на послу и слично; *мотив зависне миграције*, повезан с придруживањем члановима породице. Редослед мотива указује на значај пре свега научних разлога за намеру за одлазак у иностранство (економски мотив је трећи).

Истраживање Адамовић и Межнарић у Хрватској показало је да потенцијални мигранти међу младим научницима нису хомогена група већ се могу разликовати две групе мотива за одлазак у иностранство. Код једне групе младих научника то су незадовољство могућностима за усавршавање и развој и незадовољство перспективом у институцији („сознање да се негде ради пуно боље те да из такве средине долази позив за одлазак“ пресудно је за доношење одлуке о одласку). Код друге групе размишљања о одласку повезана су са незадовољством основним чиниоцима везаним за посао, радне задатке и плату (Adamović i Mežnarić, 2003: 158). Према подацима из истраживања које је спровео РЗС 2011. и 2012. године 4,2% доктора наука планира да напусти Србију, а међу најзначајнијим разлозима за одлуку о напуштању земље су фактори који се односе на посао (30,6%) и академски разлози (28,9%) (RZS, 2013: 11). Оваква различита мотивација упућује и на различите мере које треба спроводити у циљу смањења одласка младих научника у иностранство.

Одлив, осипање или проток знања

Какве су могућности мање развијених земаља да смање одлив научника у иностранство? Одговори на ово питање нису једнозначни. Неки истраживачи сматрају да, пошто је образовање услов напредовања, а разлике између развијених и неразвијених земаља неће нестати, миграције научника постају саставни део каријерног обрасца (Adamović i Mažnarić, 2003: 158), па једино решење за мање развијене земље остаје како умањити негативне последице и кроз одређене мере омогућити да земља одласка оствари и неке користи од таквог „одлива мозгова“. Други истраживачи (нпр. Golub, 1998: 85) указују на то да, на данашњем нивоу информацијске и комуникацијске повезаности на глобалном нивоу није нужно (физички) одлазити у свет да би се омогућио увид и укљученост у најновија сазнања. Међутим, уколико су главни узрок емиграција неповољни услови за рад (који су истовремено и услови за усавршавање и развој каријере) не може се очекивати да различити облици умрежености

замене емиграцију или да се она преобрази у проток (привремени одлазак у иностранство и повратак у земљу који би уместо губитка, донео корист).

Истраживања показују да је 22,1% доктора наука у Србији после доктората провело најмање три месеца у иностранству у последњих десет година, а најчешће навођени разлози за повратак у земљу су академски разлози и фактори везани за посао (Табела 4).

Табела 4: Разлози за повратак доктора наука у Републику Србију у последњих десет година

Разлози повратка у земљу	Број
Завршавање доктората	428
Прекид уговора о раду	218
Други фактори везани за посао	1 324
Академски разлози	1 467
Породични или лични разлози	294
Политички или остали разлози: нпр. избеглица, истекла боравишна дозвола или виза	24
Доктори наука који су се вратили у земљу у последњих 10 година: укупно	3 755

Извор: RZS, 2013: 20.

Пред свако друштво и научну заједницу стоји питање да ли ће постојећи трендови остати “одлив мозга” (brain drain), масовни одлазак научника (brain flight) осипање капацитета (brain waste) или проток знања (циркулација) и коришћење потенцијала научника који су емигрирали (brain re-gain) (Grečić i drugi, 1996: 4). Највећи губитак је осипање, траћење капацитета до кога долази када научници одлазе из научноистраживачких делатности у друге делатности без обзира да ли је реч истовремено и о одласку из земље или не. На научној заједници и друштву у целини је да створе повољне услове за образовање и развијање каријере младих научника и тако обезбеде обнављање научних кадрова и развој науке и друштва у целини. Кад је реч о научницима који су већ отишли у иностранство, потребно је развити могућности да, у неком облику, они доприносе земљи из које су отишли, укључујући и њихов повратак.

Литература

- Adamović, M., Mežnarić, S. (2003). Potencijalni i stvarni „odljev“ znanstvenog podmlatka iz Hrvatske: empirijsko istraživanje. *Revija za sociologiju*, vol XXXIV(2003), no. 3–4, str. 143–160.
- Golub, B. (1998). Utjecaj tranzicijskih promjena na odljev znanstvenika u inozemstvo. *Sociologija sela*, vol. 36, no. 1/4 (139–142), 67–88.
- Grečić, V., Matejić, V., Kutlača, Đ., Mikić, O. (1996). *Migracije visokostručnih kadrova i naučnika iz SR Jugoslavije*. Beograd: Savezno ministarstvo za nauku, razvoj i životnu sredinu, Institut “Mihailo Pupin”, Centar za istraživanje razvoja nauke i tehnologije, Institut za međunarodnu politiku i privredu.

- Mitrović, Lj. (1999). *Opšta sociologija*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu.
- NZS (2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015) *Statistički godišnjak Nacionalne službe za zapošljavanje*, decembar 2010–2015.
- Prpić, K. (2004). *Sociološki portret mladih znanstvenika*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Prpić, K. (2013). STS in a (Post)Socialist Context: Science and Technology Studies in Croatia. *Techonszienca*. 4 (I), pp. 165–181.
- Ritzer, G. (1997) *Suvremena sociološka teorija*. Zagreb: Globus.
- RZS (2013). *Karijere doktora nauka, 2011*.
- RZS (2016). *Statistički godišnjak Republike Srbije 2016*.
- RZS (2016a). „Budžetska izdvajanja za nauku, 2015/2016 – Istraživanje i razvoj“, *Saopštenje: Statistika nauke, tehnologije i inovacija*, br. 244, god. LXV.
- RZS (2016b). Baza podataka. Retrieved from World Wide Web www.rzs.gov.rs.
- Shaie, K. W., Willis S. L (2001). *Psihologija odrasle dobi i starenja*. Zagreb: Naknada Slap.
- Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije za period od 2010. do 2015. godine* (2010).
- Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije za period od 2016. do 2020. godine: Inovacije za inovacije* (2016).
- Tarner, Dž. (2009). *Sociologija*. Novi Sad, Beograd: Mediterran Publishing, Centar za demokratiju.

ORGANIZATIONAL AND PROFESSIONAL FACTORS OF YOUNG SCIENTISTS' EMIGRATION

Abstract: Migration of young scientists abroad can be seen as a part of the migration from less developed to the developed countries so the factors that influence migration in general affect the migration of young scientists. In addition, the specifics of their profession and the organizations in which they are employed affect their decision to migrate abroad.

This paper deals with organizational and professional factors that influence the decision of young scientists to emigrate. Characteristics of scientific-research organizations, the position of young scientists in them and specificity of the scientists' careers are pointed out as factors that affect the "brain drain".

The unfavorable position of science in the society and the problems that young scientists face in their work organizations influence the fact that factors related to job and academic career appear as the most important motives for emigration.

Key Words: Science, Organization, Profession, Young Scientists, Emigration.

Zoran Jovanović¹
Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu
Niš

Prethodno saopštenje
UDK 314.74(=163.41)

Ivan Kalauzović²
Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu
Niš

Kultura dijaspore, nacionalna paradigma

Ovde su slike, a tamo su ramovi. Ovde je mladost, a tamo je starost.

Ovde je zdravlje, a tamo su štace.³

Duško Radović, pesnik, pisac, aforističar, novinar i urednik

Sažetak: Srpska i uopšte balkanska dijaspora nije najbrojnija, ali je sigurno jedna od najrasprostranjenijih. Ljudi sa teritorije bivše Jugoslavije decenijama odlaze u svet iz različitih pobuda. Ipak, ovde ćemo se koncentrisati prevashodno na one koji su morali da odu, iz političkih razloga ili jednostavno zbog toga što nisu želeli da se konformišu sa većinom da bi se njihova lična vrednost priznavala i obezbeđivala im mesto u društvu. Generacije iseljenika su tako, paralelno sa domovinom, gradile nova kulturna uporišta u zemljama boravka. Ta uporišta bila su izdanci matične kulture, ali i nezavisni surogati neokrnjeni potonjim događajima na Balkanu, jer je u prirodi čoveka da pritisnut nostalgijom gaji pre svega pozitivna sećanja. Svaki iseljenički talas obogaćivao je postojeće emigrantsko nasleđe recentnim iskustvima i informacijama iz matice, čime je održavana komunikacija sa njom, ali je i rađana jedinstvena kultura dijaspore koja može biti esencija društvene reforme. Kroz analizu aktivnosti pripadnika srpskog rasejanja, pokušaćemo da ovu tvrdnju ilustrujemo primerima i stvorimo temelj za buduće obimnije istraživanje.

Ključne reči: rasejanje, Srbija, komunikacija.

Uvodna razmatranja

Na prostoru nekadašnje Jugoslavije, vlast se, naročito nakon Drugog svetskog rata, zadovoljavala osvajanjem materijalnog bogatstva i usvajanjem političkih preferencija la pređašnjih vlastodržaca, uspostavljajući odnos ignorisanja ili omalovažavanja svega onoga što je ranije predstavljalo moralne, intelektualne, organizacijske i druge vrednosti. To je osporavalo bivše gospodare ne samo kao tutore, već i kao duhovna bića. Suve-

¹ zoran.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

² ivan.kalauzovic@gmail.com

³ Parafraza književnika i akademika Matije Bečkovića dela Duškogovog govora studentima beogradskog Medicinskog fakulteta tokom demonstracija 1968. godine (iz emisije "Kvadratura kruga", Radio-televizija Srbije, mart 2011).

renima je iz tog razloga uvek više odgovarala zastrašena, podanička, dezorijentisana i neobrazovana svest, podložna lakom manipulisanju. Novooslobođena autoritarna snaga, neomeđena nikakvim imperativima, do onim sopstvenim, mogla je tako da poništava sve što nije pristajalo njenom nametnutom svetu, obrazujući novu, neupitnu ideologiju.

Svi koji se u takvom sistemu nisu snalazili, ne pristajući na novouspostavljene aršine i ne identifikujući se sa vrednostima novih elita, spas su pre ili kasnije nalazili u emigraciji, tkajući u novim sredinama novu kulturu od delića stare nematerijalne baštine koje su poneli sa sobom. Burdijeovim rečnikom rečeno, “kulturni kapital”⁴ dijaspore je vremenom rastao i akumulirao se u svim porama zapadnih društava, toliko da je sve učestalijim odlivima intelektualaca iz zemlje srpski akademski korpus u emigraciji postao veći no u Srbiji, iako se brojkama to može samo nagovestiti.

Zato je osnovna hipoteza ovog rada sadržana u verovanju da je kultura dijaspore zalag iskonskih duhovnih vrednosti i obrazaca⁵ koji mogu doprineti obnovi nacionalnog bića i društva matice. Njeno potpuno dokazivanje, međutim, zbog prostorno-vremenske ograničenosti na ovom mestu i u ovom trenutku nije moguće. Stoga, cilj našeg rada biće da dâ pojmovno-teorijski okvir budućeg opsežnijeg empirijskog istraživanja, uz potkrepljenje glavne pretpostavke odgovarajućim primerima iz rasejanja. U tu svrhu, analiziraćemo novinarske izveštaje Radio-televizije Srbije, ali i informacije iz drugih medija i izvora, uključujući i one lične. Tokom analize, tražićemo perjanice kulturnog delovanja dijaspore, tj. događaje koji se kontinuirano u ime Srba i Srbije organizuju od “Kanade do Australije”, deskribovaćemo ih i klasifikovati gradeći mantru nekog kasnijeg terenskog istraživanja. U Zaključnim razmatranjima koristićemo metod indukcije.

Pojmovno-teorijski okvir

Pojam kulture

Savremeno značenje pojma “kultura” zasnovano je na terminu koji je Ciceron metaforično upotrebio u svom delu “Rasprave u Tuskulu” iz 45. godine pre nove ere,⁶ govoreći o kultivaciji duše (lat. *cultura animi*). Do tada se latinski pridev *cultus* (obrađen) uglavnom koristio u sferi poljoprivrede, da bi razvojem hrišćanstva dobio konotativni ton. Može se reći i da je kultura “arhitektura čovekovog bića”, jer etimon latinske reči *architectura* je grčki *arkhitekton* (ἀρχι- + τέκτων), odnosno “arhitekta”, “glavni graditelj”. Kultura je sve ono što priroda nije stvorila i u nauci se da posmatrati i kao proces i kao produkt. Zato je i teško jasno i precizno izvesti njenu sveobuhvatnu definiciju. Koliko je teoretičara kulture, toliko je i teorija kulture. Znajući to, u ovom radu ćemo pojam kulture koristiti najšire moguće.

⁴ Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 23.

⁵ Izvornog nematerijalnog nasleđa.

⁶ Cicero (1854). *Tusculan Disputations*. New York, NY, United States: Harper & Brothers, pp. 50–51.

Velški romanopisac Rejmond Vilijams je pripremajući studiju “Kultura i društvo”⁷ istraživao na koji se način pojam kulture razvio na Zapadu, posebno u Velikoj Britaniji, od kraja XVIII do polovine XX veka. U svom delu, Vilijams kulturu vidi kao odgovor na industrijske revolucije i na socijalne i političke promene koje su te revolucije sa sobom donele, što je ilustrovano radovima eminentnih intelektualaca, pisaca i esejista, poput Edmunda Burkea, Tomasa Karaljla i Džordža Orvela. Na njih u “Potkultura: značenje stila” ukazuje i britanski sociolog i teoretičar medija Dik Hebdidž. Hebdidž se osvrće na san o tzv. organskom, kohezivnom društvu, koji ima dva smera. Prvi vodi ka retrogradnom feudalnom idealu hijerarhijski uređene zajednice, a drugi ka utopističkim idejama socijalizma. Iz tradicije održanja tog sna proističu dve definicije kulture, nezavisne od pomenutih smerova. Prema prvoj, kultura se shvata u klasičnom, estetski standarnom smislu. Druga je, pak, antropološka i kulturu objašnjava kao “određeni način života koji izražava izvesna značenja i vrednosti, ne samo u umetnosti i znanju, već i u institucijama i običnom ponašanju”⁸.

Kultura je tokom XX veka stekla centralnu ulogu objedinjivača koncepta američke antropologije zbog simboličke klasifikacije ljudskih iskustava i primene datih kodova u komunikaciji. Otac kulturne antropologije Britanac Edvard Tejlor pisao je o kulturi kao o raznovrsnom nizu aktivnosti karakterističnih za sva ljudska društva. On je govorio o evoluciji religije, po kojoj religija evoluirala iz politeističkih u monoteističke forme, što je jednako odnosu između niže i više kulture.⁹ Kultura se danas u najopštijem smislu može podeliti na tradicionalnu i masovnu. Tradicionalna se grana na narodnu, koju odlikuju samorodnost i posebnost, i na elitnu, koju krase ekskluzivnost. Razvoj masovne kulture determinisan je procesima industrijalizacije, modernizacije i urbanizacije.¹⁰

Pored vladajuće kulture, unutar jedne zajednice razvija se i potkultura (griseri, tediboji, pankeri, hipsteri), koja se po svojim normama i obrascima ponašanja razlikuje od kulturnog mejnstrima. Radikalno negativni aspekt potkulture je kontrakultura (hipici). Hebdidž je naglasio fenomen “dva tediboja”, tačnije javljanje iste potkulture u različitim vremenskim kontekstima, te na nejednakost njihovog socijalnog uticaja. Kultura dijaspore nastaje i opstaje u nematičnim uslovima na sličan način kao neka od potkultura, što ćemo u nastavku bliže objasniti, no da najpre definišemo sam pojam (srpske) dijaspore.

⁷ Williams, R. (1960). *Culture and Society*. Garden City, NY, United States: Doubleday & Company.

⁸ Hebdidž, D. (1980). *Potkultura: značenje stila*. Beograd: Rad, str. 18.

⁹ Swatos Jr., W. H. (1998). *Encyclopedia of Religion and Society*. Lanham, MD, United States: AltaMira Press, pp. 528–529.

¹⁰ Prema: Miletić, M. *Mas-mediji i kultura*: www.mirkomiletic.rs/doc/Komunikologija/K_26_tema.pdf. Posećeno: 6. juna 2017.

Pojam dijaspore

Terminom “dijaspora” se u američkoj “Enciklopediji dijaspora”¹¹ označava iseljenička populacija jedne zemlje, koja je napustila svoju domovinu iz različitih razloga, voljno ili nevoljno. Etimologija ovog pojma sa grčkim korenima izvorno se odnosila na izgnanstvo Jevreja iz Judeje u šestom veku pre nove ere. Kada je reč o našem rasejanju, Zakon o dijaspori i Srbima u regionu iz 2009. godine “srpskom dijasporom” naziva državljane Republike Srbije koji žive van granica matice, u svetu i regionu, a neretko se ovom sintagmom označavaju i njihovi potomci. Regionom se imenuje prostor koji obuhvata teritorije bivših jugoslovenskih republika: Crne Gore, Makedonije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije, ali i Mađarske, Rumunije i Albanije. Odlazak Srba iz matične zemlje može se podeliti u pet grupa, koje broje po nekoliko migratornih talasa (Radović i Kalauzović, 2016: 161).

Prvu grupu čine pripadnici srpskog naroda koji su migrirali ka istoku i zapadu Evrope i pod turskom najezdom ka severu u doba srednjeg veka. Ovaj prvi talas kulminaciju je doživeo u XIX stoleću sa Industrijskom revolucijom, ekonomski motivisanim prekoatlanskim emigracijama u Novi svet, Severnu i Južnu Ameriku i Australiju, da bi se završio sa Prvim svetskim ratom.

Drugu grupu čine iseljenici iz razdoblja između dva svetska rata. Tada je iz Kraljevine Južnih Slovena veliki broj istaknutih lekara upućivan u poznate evropske naučnoistraživačke centre radi specijalizacije i usavršavanja. Srbi su se u ovo vreme iseljavali i u Severnu (u SAD preko Kalifornije) i Južnu Ameriku.

Treća grupa iselila se u vreme i nakon Drugog svetskog rata, a sazdana je od ratnih i poratnih emigranata, izbeglica i političkih azilanata. Dok su se oni koji su svoja ognjišta napustili bežeći od rata obreli širom Evrope, a potom većinom vratili u Jugoslaviju, političkim emigrantima su odredište bile Sjedinjene Američke Države (preko Njujorka), zatim Kanada, Argentina, Australija i Ujedinjeno Kraljevstvo.

Četvrta grupa formirana je sredinom šezdesetih godina XX veka jednim od najmasovnijih talasa migracije Srba, koji su odlazili na rad u gradove Nemačke, Austrije, Švedske, Francuske, Italije, Švajcarske. Sledeći talas desio se osamdesetih, kada su uglavnom stručnjaci i umetnici, želeviši da se u inostranstvu usavrše ili da za svoj rad budu plaćeniji, otišli u svet, i to u SAD, Kanadu, Australiju, Južnu Afriku, Nemačku, Francusku, Španiju, Grčku, na Kipar i u SSSR.

Peta grupa nastala je raspadom SFRJ, kada se novi talas iseljavanja ljudi iz Srbije, dobrim delom mladih koji su tragali za boljim životom bežeći od ekonomskih sankcija, nezaposlenosti, ali i vojnog poziva, podupret egzodusom Srba iz ratnih područja, Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine, usmerio ka zemljama Zapada.

U Strategiji očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspore i matične države i Srba u regionu iz 2011. godine, kaže se da “ne postoje apsolutno precizni podaci o broju pripadnika dijaspore, jer nikada nije izvršen popis, ali operiše se

¹¹ Ember, M., Ember, C. R., and Skoggard, I. (2005). *Encyclopedia of Diasporas – Immigrant and Refugee Cultures Around the World, Volume I: Overviews and Topics; Volume II: Diaspora Communities*. New York, NY, United States: Springer.

brojem od oko četiri miliona". Građani naše zemlje na radu u inostranstvu, najčešće u zemljama sa kojima je SFRJ imala potpisane međudržavne sporazume koji su se ticali regulisanja zapošljavanja i socijalnog obezbeđenja, evidentirani su kroz pet popisa: 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011. godine. Izdvajaju se dva važnija povratnička talasa: 1971–1980. i 2001–2011.¹² Ipak, o naučno-umetničkoj emigraciji nikada nije mnogo vođeno računa, čak ni statistički, jer se smatralo da oni koji svojim radom ne služe svojoj, već tuđoj zemlji, ne zaslužuju posebnu pažnju. Vesti o uspesima naših intelektualaca i umetnika u svetu su zbog toga slabo stizale u maticu, što je stvaralo prostor za državnu propagandu, te se ustalio utisak o posve nacionalističkoj i subverzivnoj prirodi kulture dijaspore.

Kultura dijaspore

Po našim pretpostavkama, rasejanje je veran odraz svoje matice i njenog društva, njegove strukture i svih njenih pojava i procesa. Vernost tog odraza svom izvoru opstaje u individualnoj svesti onoliko dugo koliko traje integracija pojedinca u novo društvo. Kada se jednakost između slike i preslike svede na minimalnu vrednost, ono što i dalje egzistira je selektivno sociokulturno nasleđe: sećanje na detinjstvo, mladost, običaje, priče, istoriju, pa i formalno obrazovanje u zemlji rođenja. Samosvesne individue iz zemalja u razvoju, često visokoobrazovani pojedinci, žrtve socijalne stratifikacije, pseudodemokratskih režima, poremećenog sistema vrednosti, napuštaju domicilnu zajednicu i pronalaze se unutar nove, svojevrsne mobilizirajuće društvene klase – dijaspore. Ona je heterogena, nestalna, nepredvidiva, prekarijatska¹³, jedina klasa koja se nalazi izvan granica matičnog društva. Odlikuje je tendencija da svaki njen pripadnik ima mogućnost da dobije šansu za napredak prema sposobnostima, a ne na osnovu nekog drugog kriterijuma. Jer, u novoj zajednici, svi doseljenici na početku imaju jednak tretman, zbog toga što spadaju u istu socijalnu kategoriju – imigrante. Imigranti su u razvijenim zemljama noseći stub prekarijata, u koji se nesvesno "učlanjuju" spašavajući se od domaće nesigurnosti, individualne nesamostalnosti i socijalne neetabliranosti.

U zemljama poput Srbije, u kojima do prave, prirodne smene generacija nije došlo decenijama, servilnost i osrednjost diktiraju sadašnjost. U takvim zemljama se oblikuje ona društvena svest, koja u svojoj autoritarnoj zastrašenosti i rigidnosti ne može da shvati neophodnost raznovrsnosti društvenih potreba, pogleda i želja. Jednosmerna tradicija uvek insistira na pristajanju, što je i najpoželjnije u zatvorenim sistemima kolektivne svesti. Tu nisu potrebni kritički mislioci, i to je jedan od

¹² Stanković, V. (2014). *Srbija u procesu spoljnih migracija*. Beograd: Republički zavod za statistiku, str. 83–84.

¹³ "Prekarijat" je neologizam čiji je etimon latinski izraz *precarious* (nesiguran), uz sufiks -ijet iz reči "proletarijat", prema: Lunning, F. (2010). *Mechademia 5: Fanthropologies*. Minneapolis, MN, United States: University of Minnesota Press, p. 252. Ovaj termin prvi je upotrebio francuski katolički monah sa anarhokomunističkom prošlošću Leons Krenije, a 1952. godine ga je za Katolički radnički pokret, čiji je suosnivač, dokumentovala američka novinarka i društvena aktivistkinja Doroti Dej.

znatnih razloga zašto se univerzitet u Srbiji nije nimalo reformisao, te se kao njegove intelektualne paradigme i dalje preporučuju karijerizam, snobizam i pragmatizam, a mladi ljudi svoj angažman u studentskim klupama vide uglavnom kao mogućnost za odlazak iz zemlje. Zbog toga je u matici Srbiji samo u bledim tragovima moguće prepoznati nešto što bi se moglo nazvati kulturnom avangardom. Umesto duhovnog vođstva, ovaploćenog u slobodnom stvaralaštvu, radoznalog i otvorenog za nove ideje, srpska se "avangarda" poistovetila sa akademizmom. I sama zatvorena u akademske aule, ona se ponovo okreće prošlosti, ksenofobiji i tradicionalizmu. Idejno beskrvna, i bez kuraži da krči nepoznate puteve stvaranja, vraća se poznatim i naizgled manje rizičnim temama, uvek iznova otkrivajući nesolidnost svog znanja i karaktera. Ali kako reče pisac: "Za samopoštovanje će morati da se obrati sadašnjici, jer ko ga samo u svojoj prošlosti traži – nema ga" (Pekić, 1991: 25).

Tako se brojni srpski intelektualci, bežeći iz opterećene i posrnule socijalne stvarnosti, iz jedne vrste prekarijata, u kojoj čine većinu, po dolasku u stranu zemlju automatski nađu u novoj vrsti prekarijata, među imigrantima različitog obrazovnog profila, pa im borba za integraciju i šansu za iskazivanje talenata tek predstoji. Integracijom u novo društvo, oni u njemu stvaraju sebi mesto, tj. pokušavaju da što je moguće više percepciju sopstvene pojave u očima drugih približe percepciji stalnih stanovnika zemlje u koju su došli, kako bi sebi olakšali položaj, te ubrzali napredak. Da se ne bi vidno razlikovali, oni potiskuju svoj akcenat i svoje navike i prihvataju tuđe aršine i poglede. Na taj način, postaju deo novog komunikacijskog polja, ali istovremeno, u većoj ili manjoj meri, održavaju vezu sa starim matičnim komunikacijskim poljem,¹⁴ čije se "filijale" u obliku nacionalnih zajednica obično formiraju u svim većim centrima države boravka. Kako godine prolaze, te filijale generišu sasvim novo nasleđe, institucionalno nezavisno od onog u matici. Novo nasleđe živi i novi život, prožet asimilacijskim uticajima sredine, ali bit bazične kulture ostaje ista, jer svi uspesi koje pojedinci postižu po integraciji u novu zajednicu nižu se na bazi kolektivnog nasleđa. Svaka nova iseljenička grupa je nadograđivala ono što su njeni sunarodnici prethodno ustalili, ali je ujedno unosila i nešto specifično, svoje. To se vidi na osnovu podataka o kulturnim aktivnostima dijaspore.

Pojedinci, udruženja, fondacije, savezi i druge organizacije, samostalno ili pomognuti institucijama, resornim organima Republike Srbije i diplomatsko-konzularnim predstavništvima, iz godine u godinu priređuju čitav niz različitih manifestacija širom sveta, na kojima se predstavljaju srpska kultura, maniri, običaji i umetnost, i time doprinosi poboljšanju slike naše zemlje i našeg naroda u inostranstvu na najbolji mogući način. Te manifestacije stecišta su susreta građana Srbije u novim zemljama boravka, njihovog međusobnog povezivanja i ukрупnjavanja zajednica dijaspore u jedinstveno tkivo srpskog naroda van granica matice, pomoću čega se oblikuje zalag

¹⁴ Opširnije u: Radović, V. i Kalauzović, I. (2016). "Komunikacija kao determinanta kohezije matice i dijaspore". *Zbornik radova "Odliv mozgova: uzroci i posledice po nacionalni razvoj i identitet"*. Niš: Ogranak Srpske akademije nauka i umetnosti i Filozofski fakultet, str. 155–171. i Radović, V. i Kalauzović, I. (2017). "Disperzija intelektualnog kapitala u domenu makrosocijalne stratifikacije". *Zbornik radova "Globalni i regionalni aspekti migrantske krize i društvene posledice odliva mozgova po razvoj Srbije i Balkana"*. Niš: Ogranak Srpske akademije nauka i umetnosti i Filozofski fakultet, str. 139–154.

nematerijalnih resursa svake vrste. Ipak, takvi događaji su za srodne organizacije i institucije matice vrlo često nevidljivi, jer su neusmereni, nedovoljno promovisani i samim tim nepostojeći. Njihovi organizatori neretko su neinformisani o konkursima koji ih se tiču, pa podrška nehotice izostaje. Zbog odsustva podrške, veliki broj manifestacija nestaje, iako su godinama tradicionalno održavane.

Eklatantan primer je Srpska kulturna bašta u Klivlendu, u američkoj saveznoj državi Ohajo, koju održava i obogaćuje tamošnja srpska zajednica uz pomoć istaknutih pojedinaca. Klivlend je grad u kojem živi preko 120 nacija, a inkarnacija te multietničnosti je parkovski kompleks Klivlenske kulturne bašte sa tridesetak nacionalnih etno-vrtova, među kojima je i srpski. Bašta Srbije, na placu br. 32, sastoji se od centralnog trga sa kamenim mozaikom oko mermerne kocke, na kojoj su ispisana četiri slova "S", i polukružnim betonskim sedištima sa natpisom "Samo sloga Srbina spasava", dok se iznad njih izdiže bronzana ikona Svetog Save. Kameni mozaik je reprodukcija dela iz Hilandara, Pečke patrijaršije i Žiče. Stazom u stilu meandara, pod srpskom zastavom i krošnjama stabala bukve i hrasta, paralelno sa Bulevarom Martina Lutera Kinga, stiže se na drugi trg i deo bašte sa bustom Nikole Tesle. U srpskom delu klivlenskih vrtova kulture se, pored Tesline, nalaze i biste Petra II Petrovića Njegoša, Petra I Karađorđevića, Mihajla Pupina, Stevana Mokranjca i Vuka Stefanovića Karadžića, a od juna 2016. godine Srpsku kulturnu baštu krase i bista naučnice Mileve Marić, prve supruge Alberta Ajnštajna.¹⁵

U vreme Jugoslavije (monarhije i republike), u Klivlendu je postojala Jugoslovenska kulturna bašta, a raspadom federacije, odnosno formiranjem Bašte Srbije 2008, bista Petra II Petrovića Njegoša je prenesena u nju,¹⁶ što je simboličan prikaz reflektovanja balkanske situacije na spomenike kulture koji su hiljadama milja daleko. Jednim od najzaslužnijih ljudi za oživljavanje Srpske kulturne bašte, pa i za podizanje biste Mileve Marić, smatra se Aleks Mačeski, počasni konzul Republike Srbije u Ohaju, u čiju je čast u Bašti posađeno drvo. Srpska kulturna bašta je mesto održavanja mnogih kulturnih manifestacija Klivlenda, npr. "Dana jedinstvenog sveta", ali i izvorno srpskih priredbi.

Inače, srpski koreni u klivlenskoj zemlji sežu duboko. Prvi Srbin u ovom gradu bio je Lazar Krivokapić, koji se iz Crne Gore u Klivlend doselio 1893. godine. Njegovi sunarodnici i sledbenici uglavnom su bili poreklom iz Like, zatim sa Banije i Korduna, iz Bačke, Banata, Dalmacije i Crne Gore. Srpski jezik je široko rasprostranjen, a kulturne aktivnosti česte, iako Srbi ne čine značajan deo ukupne populacije Klivlenda. Ostaće upamćeno da je republikanac Džordž Vojnovič, sin arhitekta Džordža S. Vojnovića, poreklom Kordunaša, koji je takođe dao svoj doprinos genezi kutka Kraljevine Jugoslavije u Klivlenskim kulturnim baštama 30-ih godina XX veka, bio gradonačelnik Klivlenda od 1980. do 1989, a potom guverner savezne

¹⁵ Članak RTS-a "Postavljena bista Mileve Marić u Klivlendu": www.rts.rs/page/rts/sr/Dijaspora/story/1518/vesti/2359411/postavljena-bista-mileve-maric-u-klivlendu.html. Posećeno: 10. jula 2017.

¹⁶ Članak RTS-a "Srpski cvetovi u klivlenskoj bašti": www.rts.rs/page/rts/sr/Dijaspora/story/1518/vesti/2026262/srpski-cvetovi-u-klivlenskoj-basti.html. Posećeno: 10. jula 2017.

države Ohajo od 1991. do 1998. i senator iz Ohaja od 1999. do 2011. godine.¹⁷

Još neki od primera i načina čuvanja i aktivne promocije srpske kulture van matice, koje smo kroz istraživanje spoznali, su:

- Festival srpskog filma u Čikagu,¹⁸ koji se povremeno održava i u Vašingtonu, Njujorku, Dalasu¹⁹ i Honolulu²⁰. Na ovom festivalu se prikazuju najnovija ostvarenja domaće kinematografije, a neretko tim projekcijama prisustvuju najuspešniji glumci i reditelji iz Srbije;
- festivali srpskog filma u Torontu²¹ i Vankuveru²², slični čikaškom;
- Festival srpskog filma u Sidneju, Kanberi, Brizbejnu, Melburnu, Adeleju i Pertu²³;
- etno-festival "Srbfest", koji se organizuje na nekoliko lokacija u Americi sa namerom da podseti na okupljanja i druženja u rodnom kraju²⁴;
- Majski i Oktobarski susreti pisaca dijaspore u organizaciji Udruženja pisaca "Sedmica" iz Frankfurta²⁵;
- Festival dečjeg stvaralaštva učenika Srpske dopunske škole u Cirihu²⁶;
- Dani Srbije i srpske kulture u Parizu²⁷;

¹⁷ Isto.

¹⁸ www.serbianfilmfest.com: veb-sajt Festivala srpskog filma u Čikagu.

¹⁹ Članak RTS-a "Ujedinjeni filmom, inspirisani ljubavlju": www.rts.rs/page/rts/sr/Dijaspora/story/1518/vesti/2555935/ujedinjeni-filmom-inspirisani-ljubavlju.html. Posećeno: 11. jula 2017.

²⁰ Članak RTS-a "Srpski film i na Havajima": www.rts.rs/page/rts/sr/Dijaspora/story/1518/vesti/2039834/srpski-film-i-na-havajima.html. Posećeno: 11. jula 2017.

²¹ Članak RTS-a "Festival srpskog filma u Torontu posvećen Draganu Nikoliću": www.rts.rs/page/magazine/sr/story/411/film-i-tv/2510742/festival-srpskog-filma-u-torontu-posvecen-draganu-nikolicu.html. Posećeno: 11. jula 2017.

²² www.vsfilmfest.com: veb-sajt Festivala srpskog filma u Vankuveru.

²³ www.serbianfilmfestival.org.au: veb-sajt Festivala srpskog filma u Australiji.

²⁴ www.srbfestdc.com: veb-sajt etno-festivala "SrbFest DK", Vašington; Članak RTS-a "Duh zavičaja na srpskom etno-festivalu u Ohaju": www.rts.rs/page/rts/sr/Dijaspora/story/1518/vesti/2394820/.html. Posećeno: 12. jula 2017.

²⁵ www.sedmica.de: veb-sajt Udruženja pisaca "Sedmica" iz Frankfurta; Članak RTS-a "Majski festival pisaca dijaspore": www.rts.rs/page/rts/sr/Dijaspora/story/1518/vesti/2719879/majski-festival-pisaca-dijaspore.html. Posećeno: 12. jula 2017.

²⁶ Članak RTS-a "Festival dečjeg stvaralaštva učenika Srpske dopunske škole u Cirihu": www.rts.rs/page/rts/sr/Dijaspora/story/1518/vesti/2796374/festival-decjeg-stvaralastva-ucenika-srpske-dopunske-skole-u-cirihu-.html. Posećeno: 12. jula 2017.

²⁷ Članak na veb-sajtu Uprave za saradnju s dijasporom i Srbima u regionu Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije "Dani Srbije i srpske kulture u Parizu 2017": www.dijaspora.gov.rs/lat/dani-srbije-srpske-kulture-u-parizu-2017. Posećeno: 12. jula 2017.

- Letnji festival pozorišta i kulture u Lovri (Mađarska)²⁸;
- nastupi ansambla "Kolo" iz Moskve²⁹;
- nastupi hora "Srbijana" iz Vašingtona³⁰;
- nastupi Dečjeg hora "Sveti Sava" iz Klivlenda³¹;
- aktivnosti Tesline naučne fondacije iz Filadelfije³²;
- aktivnosti "Srpskog siti kluba" iz Londona³³;
- aktivnosti Saveza Srba Francuske iz Pariza³⁴;
- aktivnosti SPKD "Prosvjeta" iz Beča³⁵;
- aktivnosti Centralnog saveta Srba u Nemačkoj iz Berlina³⁶;
- aktivnosti Centralnog saveta Srba u Hesenu iz Frankfurta³⁷;
- aktivnosti Saveza Srba u Švedskoj iz Stokholma³⁸;
- aktivnosti Bratstva "Sveti Jovan" iz Stokholma³⁹;
- aktivnosti Saveza srpskih udruženja u Norveškoj iz Bergena⁴⁰;
- aktivnosti Društva Srba i prijatelja Srbije iz Bergena⁴¹;
- aktivnosti SPKD "Prosvjeta" iz Ciriha⁴²;
- aktivnosti Samouprave Srba u Mađarskoj iz Budimpešte⁴³;

²⁸ Članak sa veb-portala RTS-a "Lovra: Više od festivala pozorišta i kulture", preuzet iz budimpeštanskih "Srpskih nedeljnih novina": www.rts.rs/page/rts/sr/Dijaspora/story/1518/vesti/2793891/lovra-vise-od-festivala-pozorista-i-kulture.html. Posećeno: 13. jula 2017.

²⁹ Članak RTS-a "Srpski ansambl 'Kolo' iz Moskve za istoriju": www.rts.rs/page/rts/sr/Dijaspora/story/1518/vesti/2094060/srpski-ansambl-kolo-iz-moskve-za-istoriju.html. Posećeno: 13. jula 2017.

³⁰ Članak RTS-a "Koncert hora 'Srbijana' u Vašingtonu": www.rts.rs/page/rts/sr/Dijaspora/story/1518/vesti/1943440/-koncert-hora-srbijana-u-vasingtonu.html. Posećeno: 13. jula 2017.

³¹ Članak RTS-a "Himna srpskog dečjeg hora osvaja Ameriku": www.rts.rs/page/rts/sr/Dijaspora/story/1518/vesti/2450875/himna-srpskog-decjeg-hora-osvaja-ameriku.html. Posećeno: 13. jula 2017.

³² www.teslasciencefoundation.org: veb-sajt Tesline naučne fondacije iz Filadelfije.

³³ www.serbiancityclub.org: veb-sajt "Srpskog siti kluba" iz Londona.

³⁴ www.udsf.fr: veb-sajt Saveza Srba Francuske iz Pariza.

³⁵ www.prosvjeta.at: veb-sajt SPKD "Prosvjeta" iz Beča.

³⁶ www.zentralrat-der-serben.de: veb-sajt Centralnog saveta Srba u Nemačkoj iz Berlina.

³⁷ www.zsh-online.org: veb-sajt Centralnog saveta Srba u Hesenu iz Frankfurta.

³⁸ www.svenskserber.se: veb-sajt Saveza Srba u Švedskoj iz Stokholma.

³⁹ www.sankt-johannes.se: veb-sajt Bratstva "Sveti Jovan" iz Stokholma; Članak RTS-a "Bratstvo 'Sveti Jovan' iz Stokholma za generacije koje dolaze": www.rts.rs/page/rts/sr/Dijaspora/story/1518/vesti/2536204/bratstvo-sveti-jovan-iz-stokholma-za-generacije-koje-dolaze.html. Posećeno: 14. jula 2017.

⁴⁰ www.serbisk.no: veb-sajt Saveza srpskih udruženja u Norveškoj iz Bergena.

⁴¹ www.srbijaubergenu.com: veb-sajt Društva Srba i prijatelja Srbije iz Bergena.

⁴² www.prosvjeta.ch: veb-sajt SPKD "Prosvjeta" iz Ciriha.

⁴³ www.szerb.hu: veb-sajt Samouprave Srba u Mađarskoj iz Budimpešte.

- aktivnosti Saveza Srba u Rumuniji iz Temišvara⁴⁴;
- aktivnosti Organizacije srpskih studenata u inostranstvu (OSSSI)⁴⁵;
- predavanja stručnjaka iz dijaspore učenicima u Srbiji putem interneta, poput dr Dragoljuba Davida Pokrajca, profesora Državnog univerziteta u Delaveru⁴⁶;
- plodan novinarsko-publicistički rad, registrovan i od strane Kongresne biblioteke⁴⁷;
- umetnički rad⁴⁸;
- kolekcionarstvo⁴⁹;
- sportski uspesi⁵⁰;
- obeležavanje verskih i svetovnih praznika matice⁵¹.

Образовни профил дијаспоре

Dodatno, želeli bismo da ukažemo i na intelektualni potencijal dijaspore, koji se takođe ubraja u kulturni kapital jednog naroda. Baza podataka pod nazivom "Virtualni univerzitet srpske dijaspore", koju je izradio sada povratnik iz Amerike dr Jovan Filipović, broji blizu 6400 (po procenama i preko 10.000) srpskih doktora nauka i doktoranada u svetu. Filipović tvrdi da nema akademskog polja, u kojem naša intelektualna dijaspora nije značajno prisutna. Najveći broj doktora nauka i doktoranada živi u SAD, više od 2400, zatim skoro hiljadu u Kanadi, preko 600 u Ujedinjenom Kraljevstvu i blizu 500 u Nemačkoj. Najbrojniji su oni koji su najviši akademski stepen dosegli u stranoj zemlji, a diplome osnovnih i magistarskih ili master studija na nekom od univerziteta u Srbiji. Procenat srpskih akademaca koji je rešio da svoje doktorske studije ipak završi u zemlji rođenja je trideset četiri (Filipovic, 2012: 143–147). Najveći "priliv mozgova" u Srbiju, tačnije povratak stručnjaka

⁴⁴ www.savezsrbia.ro: veb-sajt Saveza Srba u Rumuniji iz Temišvara.

⁴⁵ www.ossi.rs: veb-sajt Organizacije srpskih studenata u inostranstvu (OSSSI).

⁴⁶ Članak RTS-a "Pamet je najveći resurs dijaspore": www.rts.rs/page/rt/sr/Dijaspora/story/1518/vesti/1803439/pamet-je-najveci-resurs-dijaspora.html. Posećeno: 14. jula 2017.

⁴⁷ Više informacija na veb-sajtu Kongresne biblioteke: www.loc.gov/rr/european/newspapers/you/younews.html. Posećeno: 14. jula 2017.

⁴⁸ Članak sa veb-sajta preduzeća "Eurocomm-PR" "Ringturm u Beču ukrašen delom srpskog umetnika": www.eurocommpr.at/rs/Mediaroom/Beograd/News/Ringturm-u-Becu-ukrasen-delom-srpskog-umetnika. Posećeno: 14. jula 2017.

⁴⁹ Članak na veb-sajtu "Arhiva Simić" "Naša muzika sa ploča, snimljena i sakupljena u Americi": www.audiofotoarhiv.com/Porodicni_tonski_arhivi/Nasa-muzika-sa-ploca.html. Posećeno: 14. jula 2017; www.biljanaregan.com: veb-sajt kolekcionarke Biljane Regan iz Silver Springa (Merilend).

⁵⁰ Članak sa veb-portala "Dijaspora na vezi" "Nišljika novi selektor austrijske reprezentacije u sinhronom plivanju", preuzet iz niških "Narodnih novina": www.dijasporanavezi.rs/2016/07/19/nislijka-novi-selektor-austrijske-reprezentacije-u-sinhronom-plivanju. Posećeno: 14. jula 2017.

⁵¹ Članak iz 185. broja čikaškog lista "Ogledalo" "Vaskrs u dvorištu Kongresa": www.serbianmirror.com/arhiva/201705/1-10.pdf#page=10. Posećeno: 14. jula 2017.

nakon usavršavanja u inostranstvu, verovatno se desio tokom najvećeg povratničkog talasa 2001–2011, kada se u zemlju vratilo 29,7% od ukupnog broja povratnika u nizu vremenskih perioda⁵².

Prema aktuelnim podacima Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije, broj promovisanih doktora nauka u Srbiji je 2014. godine na nivou čitave zemlje bio 1089, a upisanih doktoranada u školskoj 2014/15. 8555.⁵³ Dakle, tri doktora nauka i 23 doktoranda dnevno. Međutim, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011. otkriva značajne razlike u obrazovnom nivou između povratnika sa rada (odnosno boravka u inostranstvu), lica koja rade (borave u inostranstvu – spoljnih migranata) i stalnog stanovništva. Dobijeni rezultati kazuju da je visokoobrazovanih (sa višom školom ili fakultetom) među spoljnim migrantima 15,7%, među povratnicima 18,9%, a među stalnim stanovnicima 16,3%. Procenat visokoobrazovanih spoljnih migranata bi možda bio i veći da 12% ne čine nepoznati podaci o njihovoj stručnoj spremi.

Istini za volju, nije samo akademska dijaspora čuvar nacionalne kulture i tradicije. Mnogi ljudi u rasejanju matičnu baštinu neguju jer osećaju da tako treba, jer ih na to podstiče poriv ka duhovnošću. Učitelj pesnika Alekse Šantića, pisac, esejista, filozof i sveštenik Ljudevit Vuličević, i sam pripadnik intelektualne emigracije srpskog naroda, govorio je da “veleumni i prosti sličje; njima se istina otkriva: veleumni je dokuče umom, a prosti srcem, ljubavlju. Srednji ljudi, nikakvi ljudi”⁵⁴.

Zaključna razmatranja

Pronalaženjem, analizom i obradom, tj. deskripcijom i klasifikacijom, primera kulturnih aktivnosti rasejanja dokazali smo osnovnu hipotezu rada postavljenu u Uvodnim razmatranjima, po kojoj je kultura dijaspore zalog izvornog nematerijalnog nasleđa koje može doprineti obnovi nacionalnog bića i društva matice. Zbog nemogućnosti da se svi prikupljeni rezultati predstave u ovom radu, izdvojili smo reprezentativne i klasifikovali ih po oblastima i nosiocima aktivnosti. Primeri koje smo izabrali svedoče o tome da kultura dijaspore ima tradicionalni karakter, da poseduje odlike narodne kulture, odnosno samorodnost i posebnost, ali i ekskluzivnost elitne kulture. Nadamo se da će naš rad poslužiti kao polazna tačka kreiranja sveobuhvatne baze kulturnih manifestacija Srba u inostranstvu, koja će pomoći da kulturna delatnost dijaspore bude podržana i od strane resornih institucija Republike Srbije.

Kulturu smo sagledali najopštije moguće, pa predmet istraživanja nisu bile samo izložbe, pesničke večeri, koncerti, festivali i slično, već i naučna predavanja, konferencije, tribine, ali i sportski događaji, jer sve to čini kulturu jednog naroda

⁵² Stanković, V. (2014). *Srbija u procesu spoljnih migracija*. Beograd: Republički zavod za statistiku, str. 83–84.

⁵³ Republički zavod za statistiku (2016). *Statistički godišnjak Republike Srbije 2016: Obrazovanje*. Beograd: RZS.

⁵⁴ Vuličević, Lj. (1906). *Moja mati*. Beograd: Srpska književna zadruga, str. 26.

i gradi njegov identitet. Ipak, na kraju se moramo zapitati kako kulturu dijaspore staviti u službu obnove matičnog kulturnog nukleusa. Odgovor koji se nameće je: boljom komunikacijom, jer komunikacija prvenstveno predstavlja odnos. Nedostatak komunikacije, pre svega institucionalne, esencijalni je problem relacija matice i dijaspore – dugotrajan, ne i nerešiv. Komunikacija matice sa svojim rasejanjem mora da bude topla, ljudska, nalik komunikaciji majke sa detetom. Dakle, iako je došlo do presecanja vrpce, veza i dalje postoji i mora se negovati. Problem je svakako i u ovdašnjoj percepciji i interpretaciji dijaspore i same reči “dijaspora”, ali i u tome što ni komunikacija među institucijama nije dobra.

Tehnološki napredak i Treća industrijska revolucija, poznatija kao Digitalna, omogućila je akumulaciju kulturnog kapitala i rasprostiranje fenomena pod nazivom “cirkulacija mozgova”, tj. mogućnosti da se nematerijalni resursi dijaspore iskoriste strateškim planiranjem i sistemskim usmeravanjem, bez obzira na fizičku udaljenost. Pomoću novih medija, kultura dijaspore može opravdati sintagmu “nacionalna paradigma” koja uz nju stoji u naslovu rada. Na osnovu rezultata našeg istraživanja, zaključujemo da u ovom smeru već ima pomaka, ali da je reč o pojedinačnim slučajevima, poput držanja nastave stručnjaka iz dijaspore učenicima iz Srbije putem Skajpa ili, pak, digitalizacije značajnih audio, video i tekstualnih zapisa koji tako postaju dostupni globalno. Da bi bilo većih i značajnijih pomaka, neophodno je uključivanje institucija donošenjem odgovarajuće regulative, osnivanjem nadležnih tela i raspisivanjem konkursa za finansiranje namenskih projekata. Do tada, sve će se svoditi samo na dobru volju i entuzijizam.

Literatura

- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Cicero (1854). *Tusculan Disputations*. New York, NY, United States: Harper & Brothers.
- Ember, M., Ember, C. R., and Skoggard, I. (2005). *Encyclopedia of Diasporas – Immigrant and Refugee Cultures Around the World, Volume I: Overviews and Topics; Volume II: Diaspora Communities*. New York, NY, United States: Springer.
- Filipovic, J. (2012). *Management of a Diaspora Virtual University as a Complex Organization*. Saarbrücken, Germany: LAP Lambert Academic Publishing.
- Hebdiđ, D. (1980). *Potkultura: značenje stila*. Beograd: Rad.
- Lunning, F. (2010). *Mechademia 5: Fanthropologies*. Minneapolis, MN, United States: University of Minnesota Press.
- Miletić, M. *Mas-mediji i kultura*: www.mirkomiletic.rs/doc/Komunikologija/K_26_tema.pdf. Posećeno: 14. jula 2017.
- Pekić, B. (1991). *Godine koje su pojeli skakavci*. Beograd: BIGZ; Priština: Jedinstvo.
- Radović, V. i Kalauzović, I. (2016). “Komunikacija kao determinanta kohezije matice i dijaspore”. *Zbornik radova “Odliv mozgova: uzroci i posledice po nacionalni*

razvoj i identitet". Niš: Ogranak Srpske akademije nauka i umetnosti i Filozofski fakultet, str. 155–171.

Radović, V. i Kalauzović, I. (2017). "Disperzija intelektualnog kapitala u domenu makrosocijalne stratifikacije". *Zbornik radova "Globalni i regionalni aspekti migrant-ske krize i društvene posledice odliva mozgova po razvoj Srbije i Balkana"*. Niš: Ogranak Srpske akademije nauka i umetnosti i Filozofski fakultet, str. 139–154.

Stanković, V. (2014). *Srbija u procesu spoljnih migracija*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

Swatos Jr., W. H. (1998). *Encyclopedia of Religion and Society*. Lanham, MD, United States: AltaMira Press.

Vuličević, Lj. (1906). *Moja mati*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Williams, R. (1960). *Culture and Society*. Garden City, NY, United States: Doubleday & Company.

Izvori informacija

Republički zavod za statistiku (2016). *Statistički godišnjak Republike Srbije 2016: Obrazovanje*. Beograd: RZS.

Strategija očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspora i matične države i Srba u regionu (2011). Beograd: Ministarstvo vera i dijaspora.

Zakon o dijaspori i Srbima u regionu (2009). Beograd: Ministarstvo za dijasporu.

Vebografija

www.audioifotoarhiv.com: veb-sajt "Arhiva Simić".

www.biljanaregan.com: veb-sajt kolekcionarke Biljane Regan iz Silver Springa (Merilend).

www.dijaspora.gov.rs: veb-sajt Uprave za saradnju s dijasporom i Srbima u regionu Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije.

www.dijasporanavezi.rs: veb-portal "Dijaspora na vezi"

www.eurocommpr.at: veb-sajt preduzeća "Eurocomm-PR" iz Beča.

www.loc.gov: veb-sajt Kongresne biblioteke.

www.ossi.rs: veb-sajt Organizacije srpskih studenata u inostranstvu (OSSI).

www.prosvjeta.at: veb-sajt SPKD "Prosvjeta" iz Beča.

www.prosvjeta.ch: veb-sajt SPKD "Prosvjeta" iz Ciriha.

www.rts.rs: veb-portal Radio-televizije Srbije.

www.sankt-johannes.se: veb-sajt Bratstva "Sveti Jovan" iz Stokholma.

www.savezsrba.ro: veb-sajt Saveza Srba u Rumuniji iz Temišvara.

www.sedmica.de: veb-sajt Udruženja pisaca "Sedmica" iz Frankfurta.

www.serbfestdc.com: veb-sajt etno-festivala “SrbFest DK”, Vašington.
www.serbiancityclub.org: veb-sajt “Srpskog siti kluba” iz Londona.
www.serbianfilmfest.com: veb-sajt Festivala srpskog filma u Čikagu.
www.serbianfilmfestival.org.au: veb-sajt Festivala srpskog filma u Australiji.
www.serbianmirror.com: veb-sajt lista “Ogledalo” iz Čikaga, SAD.
www.serbisk.no: veb-sajt Saveza srpskih udruženja u Norveškoj iz Bergena.
www.srbijaubergenu.com: veb-sajt Društva Srba i prijatelja Srbije iz Bergena.
www.svenskserber.se: veb-sajt Saveza Srba u Švedskoj iz Stokholma.
www.szerb.hu: veb-sajt Samouprave Srba u Mađarskoj iz Budimpešte.
www.teslasciencefoundation.org: veb-sajt Tesline naučne fondacije iz Filadelfije.
www.udsfr.fr: veb-sajt Saveza Srba Francuske iz Pariza.
www.vsfilmfest.com: veb-sajt Festivala srpskog filma u Vankuveru.
www.zentralrat-der-serben.de: veb-sajt Centralnog saveta Srba u Nemačkoj iz Berlina.
www.zsh-online.org: veb-sajt Centralnog saveta Srba u Hesenu.

CULTURE OF DIASPORA, NATIONAL PARADIGM

Summary: Serbian and generally Balkan diaspora isn't the most numerous, but certainly it is one of the most scattered. People from the territory of former Yugoslavia have been leaving to foreign countries for decades and for various motives. However, here we're going to concentrate mostly on those who have had to leave, for political reasons or simply because they didn't want to conform to the majority in order to their personal value be recognized and to secure their place in the society. In that manner, generations of emigrants have built new cultural strongholds in the countries of residence, along with the old country. These strongholds were sprouts of the parent culture, but independent surrogates too, unaffected by the later events in the Balkans, because it is in the nature of every man under the influence of nostalgia to remember principally positive things. Each emigration wave has enriched existing emigrant heritage with recent experiences and information from the homeland(s), which has maintained communication with it and, as well, created unique diaspora culture, the potential essence of social reform. Through the analysis of the Serbian diaspora members' activity, we'll try to illustrate this assertion by examples and to establish the base for the future greater research.

Keywords: emigration, Serbia, communication

СРПСКА ИНТЕЛЕКТУАЛНА ДИЈАСПОРА У ЗАПАДНОЈ АУСТРАЛИЈИ – ТЕСЛА ФОРУМ

Промовисање српског културног и интелектуалног наслеђа у дијаспори, те његово очување, јесте један од најважнијих циљева српске интелектуалне дијаспоре. У овом раду ће се обратити пажња на рад и организовање српских интелектуалаца у Западној Аустралији. Описаће се различите области њиховог деловања, кроз штампане и писане медије, телевизију, српске клубове и школе, те кроз „најмлађи“ медиј међу њима: организацију и интернет портал – Тесла форум. Тесла форум је независна, непрофитна организација која је основана 2003. године. Основне идеје оснивача овог форума, Бранислава Грбовића, су биле да аустралијску, али и светску јавност и научну заједницу подсети на човека који је омогућио многе благодети 20. века, Николу Теслу, те да промовише науку и образовање међу младима. Додатно, овај интернет портал је учинио, и чини огромне напоре да српски народ прикаже у бољем светлу.

Такође, овај рад ће покушати да предложи начин и решење које би помогло нашим бројним насељеницима Западне Аустралије да се боље организује и да створи мрежу помоћи која би омогућила бољу интеграцију српске интелигенције у аустралијско друштво.

Кључне Речи: Тесла форум, Западна Аустралија, интелектуалци, медији, дијаспора.

Срби у Аустралији

Први Срби су се на тло Аустралије почели досељавати још у време „златне грознице“ средином 19. века, и почели да раде у рудницама злата попут Брокен Хила или у области Калгурлија у Западној Аустралији. Највећи број њих се није ни задржавао дуго у Аустралији, тако да се не би ни могло рећи да су „досељеници“ јер се велики број њих враћао у „стари крај“ где би улагали свој зарађени новац. Такав је случај био са музичким педагогом и композитором Теодором Тошом Андрејевићем који је боравио у Аустралији од 1880. до 1884. године (Radojko Lazić, 2002). Сем њих, помињу се и Саво, Крсто и Иво Рађеновић, Ђорђије и Спасоје Крстов Јовановић, Коста Недељковић и други. Поред рударства, они су се бавили разним занатима по већим градовима, затим сточарством, баштованством или сечом дрва. Како су се у то време Срби

¹ scabura@gmail.com

досељавали из области које су биле под аустроугарском или турском влашћу, водили су се као становници тих земаља (Spasović, Miletić, 2008). У статистици из 1891. године је забележено да се тада из Србије доселило 21 лице, док је из Црне Горе до Аустралије дошло само петоро људи.

У време оснивања федерације 1901. године, аустралијска државна политика асимилације миграната, као и много оскуднији услови живота и комуникација, нису остављали простора за успешно очување српског идентитета, језика и културе на толикој удаљености од матице (Lorušina, i Lorušina, 2006).

Средином двадесетих година људи са територије тадашње Краљевине Југославије на челу са Иваном Косовићем и Томом Катићем формирају Југословенски борбени раднички покрет, који је био илегалан у Аустралији јер је био комунистички покрет који је примао само оне који су доказали да су „црвени” (Marković, 1988). Тај клуб издаје часопис „Борба”, који је касније преименован у „Пламен”, „Искра”, „Пролетер”, „Правда”, „Напријед”, „Слобода” итд., а из овог покрета 1934. године настаје Савез југословенских исељеника у Аустралији који издаје лист „Напредак”. Такође, чланство овог клуба покреће Југословенско просветно друштво „Слога” чије је деловање такође било више политички оријентисано. Ово друштво је користило штампу као начин борбе против званичних представника Краљевине Југославије.

Како наводи Др Максим Радмановић (Radmanović, 1990) пре 1949. породице пионира биле су духовно и културно изоловане. Прва православна црква у Аустралији, посвећена Светој Тројици, изграђена је заједничким трудом православних, маја месеца 1898. године у Сари Хилсу², у данашњем Сиднеју. У то време је било пуно хрватских националних клубова док је један од ретких југословенских клубова био основан двадесетих година прошлог века, и у њега су долазили углавном Срби.

Други талас емиграције чинили су припадници бројних војних формација/четничких одреда и политичких покрета супротстављених комунистима, као и бројни ратни заробљеници који су одбили да се из разних логора западне Европе врате у Југославију. Према емиграционим властима у Аустралију је у периоду од 1948. до 1955. године дошло 13.000 Срба (Lorušina, i Lorušina, 2006: 468). Ту емиграцију су, поред четничке војске и официра, чинили многи угледни људи, пре рата трговци, власници фабрика, интелектуалци, власници сеоских имања који су подржавали краља, а којима је после рата одузета сва имовина и право повратка у земљу. Они нису морали да брину о послу јер су склапали уговоре са аустралијском владом по којима су, као противуслугу за добијање дозволе да се доселе у Аустралију, морали да раде оне послове које им је влада давала а који су најчешће били у унутрашњости.

Временом су српски имигранти почели да формирају заједничке центре у којима су се састајали размењивали информације о отаџбини и на различите начине покушавали да обогате свој друштвени и духовни живот. Водећу улогу су преузимали бивши официри, политички активисти и остали образовани или

2 Surry Hills.

угледни људи који су углавном били антикомунисти и националисти. Многи су били високо образовани, те су у циљу одржања српске културе организовали позоришне представе, хорове, фолклорне групе, предавања о низу тема, од науке и технике до светске политике. Први такав клуб је Српски културни клуб „Душан Силни” основан 1949. године у Мелбурну и, по угледу на сличне клубове у САД, његова главна улога је била борба против „југословенских” циљева и промоција српских интереса. Касније је клуб променио назив у „Свети Сава”, а у њему се одржавала недељна школа и штампале су се новине „Српска борба” (Lorušina, i Lorušina, 2006).

Сређином педесетих година долази и до оснивања првих спортских удружења Срба у Аустралији, тако је 1955. основан клуб „Бели орлови” у Сиднеју, а затим „Цаст”³ у Сиднеју и „Београд” у Аделејду.

Срби у Западној Аустралији

Као један од копача злата на Голд Филду⁴ око 1860. године помиње се и Никола Миловић, родом из Боке Которске, који се касније бавио воћарством и виноградарством. У Калгурли је 1901. године као осамнаестогодишњак дошао из Херцег Новог Лазар Симов Радановић, мало повише Оријена, отац Петра Радановића, човека који је обележио скоро читаву историју Срба у Западној Аустралији. Он је „добавио” своју супругу, Стану Бијелић из Суторине код Игала 1913. године (Radanović, 1.8.2013). Масовни долазак људи са простора бивше Југославије у Аустралију почео је сређином 19. и почетком 20. века. Тада су они већ постали толико бројни да су у Боулдеру, Западној Аустралији, 1912. године основали своју прву организацију у Аустралији, која се звала Хрватско-словенско друштво. Циљ тога друштва је, према мишљењу Марковића, био да морално и материјално помажу борбу Срба и Црногораца против Турака, а касније и борбу против Аустроугарске. У Калгурлију је 1915. године било двадесетак породица Срба који су основали и прву српску колонију коју су назвали „Српско-црногорска заједница”.

У годинама непосредно после Другог светског рата, расељена лица из Југославије, од којих је велики број био из Србије или српског порекла, после Пољака, чинила су највећу етничку групу која је емигрирала у Западно Аустралију (Heritage council of WA, 2014). Уз већи прилив емиграната изникле су организације као Српска народна одбрана, Културни клуб „Свети Сава”, Удружење бивших ратних заробљеника и сличних (Казић, 1989), али о њима није остало много записа. Ипак, најстарије од свих је Удружење бораца Њ. К. В. Дража Михаиловић, које је почело са радом 10. децембра 1949. године (Spasović, i Miletić, 2008: 246), као и Покрет српских четника „Равна гора”.

³ Just eng. – Правда.

⁴ Gold Field, W.A.

Српски клубови и удружења у Западној Аустралији

Срби су се окупљали у клубовима где су били и Хрвати и Македонци, те остали народи из бивше Југославије. Седамдесетих година су изникли југословенски клубови „Југал“, „Југословенски клуб“, „Слога“ и „Србија“. Највећи од њих је био „Југал“ у Лидервилу, који је почео са радом 1975. године и имао је своје фолклорно и спортско друштво. „Југал“ је један од ретких клубова који је успео да се одржи и да настави традицију југословенства на овим просторима.

Како није било разумевања за прославу српских празника и националних прослава, део српске дијаспоре је одлучио да је време да се оснују и чисто српски клубови. Тако је настао Српско-аустралијски центар „Србија“, Дајанела⁵, уз који се развио фудбалски клуб „Бели орлови“, а при којем тренира фудбал преко 100 младих људи, од којих велики број није пореклом из Србије. У Српском националном центру „Србија“ често се одржавају књижевне вечери, хуманитарни концерти, изложбе и повремено позоришне приредбе, а ту се одржавају и пробе и концерти фолклорно-уметничког друштва „Коло“ Вере Зимоњић Сток. Такође, у клубу се одржавају свадбена веселја, славе, различите прославе, те састанци различитих српских удружења, попут удружења српских четника „Равна гора“ и других.

Након распада СФРЈ, у Аустралију/Западну Аустралију долази све већи број људи са простора бивше Југославије. Однос српских исељеника се мења у односу на традиционално бројнију хрватску и македонску заједницу.

Срби су 1991. године основали једно кривно тело у виду Српског националног савеза Западна Аустралија. За првог председника савеза изабран је Бора Саичић, а за њим су следили Александар Мутавић, Ђуко Бенић, Радмила Мијатовић и други. Одржаване су приредбе, представе и концерти на којима су се Срби представљали у правом светлу, да нису онакви како су их осликавали аустралијски и светски медији. На фестивалу културе „Culcha“ је приказано дело Виде Карабуве „Српска свадба“ и оставило је велики утисак на све, те се о њему још дуго говорило.

Вера Зимоњић Сток је била идејни творац и иницијатор „Дана уједињења Срба“ 1995. године када су се у овај хуманитарни догађај укључила и друга бројна српска удружења и српска православна црква.

Највеће састајалиште Срба у Западној Аустралији је Српски центар „Западна Аустралија“, у Мадингтону⁶. Центар је настао на земљи коју је 1985. године купио некадашњи клуб „Завичај“. У оквиру центра данас постоји школа српског језика и културе, Српски радио центар, фудбалски клуб Мадингтон Иглс⁷ који игра на теренима „Никола Тесла“ као део центра, бокс клуб, стоно-тениска и шаховска секцију. У центру се редовно дешавају концерти, представе, фолклорне и хуманитарне вечери.

⁵ Dianella, једна од четврти Перта.

⁶ Maddington, једна од четврти Перта.

⁷ Maddington Eagles.

Још један српски културно спортски клуб новијег датума се налази у Рокингхему, јужно од Перта. У њему се окупљају Срби из свих делова бивше Југославије, а највише их је из Републике Српске, Крајине и Србије. У оквиру клуба постоје фолклорна, и спортска секција која има тимове за боћање, стони тенис и баскет.

Српско удружење „Крајина” је „најмлађе” од свих и чине га углавном избеглице из Хрватске (Републике Српске Крајине) и Високе Крајине које су дошле у периоду 1991–2002. године. Фолклором се активно бави четрдесетак деце под надзором кореографкиње Мире Чубриловић Подрашчанин. Оно се налази у јужном делу Перта, у друштвеном центру Јанцибап. Поред фолклора, у овом удружењу негује се и традиција, културне и религијске вредности крајишког поднебља. Организују се заједнички ручкови, играње карата, хуманитарни концерти, фестивали фолклора, и неформална дружења. Они су поносни јер стипендирају школарине деци погинулих војника и оних који су ухапшени и у затворима по Хрватској или Босни. Крсна слава овог клуба је „Свети Никола”. Чланови овог удружења наступају на многим мултикултуралним догађајима у Перту и према многим мишљењима су најбољи.

Медији на српском језику

Од штампаних медија у Западној Аустралији су присутни „Српски Глас” (који је једини лист на ћирилици у читавој Аустралији) и „Вести” (издање за Аустралију), као и часопис „Светосавски Весник” који издаје Српска православна црква у Аустралији и Новом Зеланду. Ваља напоменути да се ниједна од ових новина не штампа у Западној Аустралији, али да имају дописнике који покривају догађања у српској заједници. У Перту су се повремено штампале публикације које су мање групе или појединци финансирани о свом трошку. Таква је „Само слога”, часопис који се појавио октобра 1991. године као „једини часопис за младе Србе у Западној Аустралији” (Само Sloга, 1991). Овај часопис се састојао од 16 страна, на којима се писало о ситуацији у Србији, Републици Српској Крајини, међународним реакцијама на ситуацију у Србији, писало се о акцијама овдашњих Срба који су демонстрирали против пристрасних медија, излазила је поезија младих Срба, описивали су се српски обичаји, давали рецепти за колаче, писало се о филму, позоришту, спорту и тако даље. Овај часопис се штампао на ћирилици и енглеском језику.

Генерални менаџер Српско–аустралијског информативног центра, Никола Николић, је и председник мултиетничке радио станице БЕВА. У почетку је на овој радио станици време трајања радио емисије на српском језику било по пола сата недељно, док сада радио програм „Алекса Шантић” емитује пет сати недељног програма за наше исељенике. Овај радио је доста популаран јер поред устаљених вести извештава и о догађајима везаним за Србију. Поред тога, даје обавештења о раду заједнице, спортским догађајима, о дешавањима везаним за културу и језик, као и о организацији и детаљима бројних хуманитарних ак-

ција. Од 2015. године на фреквенцијама овог радија се емитује и емисија „Глас Срба”, која је у термину једном недељно. Власник радија је Мултикултурално радио и ТВ удружење Западне Аустралије (MRTA)⁸, а тренутни председавајући је управо господин Никола Николић. Поред рада на радио станици, господин Николић је руководио Српско-аустралијског информативног центра који помаже новодосељеним Србима да се лакше уклопе у нову средину.

Поред радија „Алекса Шантић” функционише и српски радио Мадингтон, оба ова програма емитују углавном програме о култури и уметности.

SBS-ов радио програм на српском језику се емитује четири пута недељно и углавном је усмерен на вести из света и Аустралије. Њихов сарадник у Перту је Миленко Ковачевић. Неко време је функционисао радио „Хит” на којем је углавном била заступљена забавна и рок музика, али је престао да се реализује због слабог интересовања младих за ангажовање на њему.

SBS телевизијски програм на српском језику се емитује сваког дана тако што се реемитују вести Радио-телевизије Србије. Поред овог програма функционисала је и Телевизија „Авала” која се појавила на каналу 31, 27. октобра 1999. и имала је по једну емисију недељно. Емитовала је 14 епизода и завршила са радом 22. фебруара 2000. године. На њој су се приказивале вести из српске заједнице у Перту, српска рок музика, интервјуи са познатим личностима из Србије. Главни продуценти ових телевизијских прилога су били Борис Радмиловић и Тања Висошевић, камерман је био Веселко Савић, док су водитељи биле и прилоге припремале различите особе, попут Миленка Ковачевића, брачног пара Грбовић – Весне и Бранислава, Виде Карабуве и других („Video arhiv“, 2014).

Такође, повремено се окупљају полуаматерске позоришне трупе које су давале представе у различитим приликама, у скоро свим српским центрима, али су гостовали и на разним мултиетничким манифестацијама и програмима који се баве васпитањем младих и повезивањем култура у Западној Аустралији, као што су „Culcha“, затим Међународни фестивал хране и културе, и сличне манифестације. Најистакнутији прегаоци културно-драмског живота су Жика Ћурчић из драмске групе Атеље-Atelier, Борис Радмиловић, Рада Карабува, Бранислав Грбовић, Илија Илић и други. У култури Срба Западне Аустралије 6. август 2011. године остаће запамћен по позоришној представи Нушићеве комедије „Госпођа министарка“ у изведби позоришне трупе Атеље из Перта. Представа је изведена у склопу програма под називом – Београдско вече (Ćurčić, 2013).

У Перту се често одржавају различита дружења, књижевне и различите тематске вечери на којима се уз пригодан програм организују хуманитарне акције. Редовно се одржавају добротворни концерти, на којима онда локалне фолк групе и индивидуални музичари забављају госте и прикупљају помоћ за угрожене. На тим концертима се истичу Катица Сајчић, Мира Драгић, Душан Такач, и други. Слично се дешава и за време сусрета књижевног клуба „Са-

⁸ Multicultural Radio & TV Association of WA Inc.

борник”, у коме су мање или више афирмисани српски песници и песникиње у Перту. Међу њима се истичу Душан Гајић, Милена Хубана, Стево Николић, Ранко Ђурић, Миљан Ковачевић, Рајо Зечевић и многи други. Поред редовних сусрета које имају међусобно, клуб „Саборник” је организовао и Књижевно вече српских писаца из Аустралије (Pesničko veče u Pertu, 16. mart 2015).

Српска етничка школа

Недељне школе српског језика за децу су најчешће организоване при српским православним црквама како у Западној, тако и у читавој Аустралији. У Перту, поред црквено-школских општина, настава о српском језику и култури се одржава и при Српском центру за Западно Аустралију у Мадингтону, у Српском друштву „Крајина” у Јанцибапу, и у српском центру Дајанела.

Као и у другим деловима Аустралије стално је постојала тежња да се пронађе начин да се српској деци пружи прилика да се у оквиру неке институције, која би била призната формално-правно и од стране аустралијских власти, омогући континуирано образовање деце на српском и енглеском језику. Један од таквих покушаја је био 1987. године, када је основана Српска етничка школа⁹. Ова српска гимназија је регистрована 17.6.1987. године од стране иницијатора и вршиоца дужности директора, доктора Милоша Ћурчића (Ћурчић, 2014). Поред образовне делатности, регистрована је и као издавачка установа која има сталну и обавезну сарадњу са Министарством образовања Западне Аустралије¹⁰, Министарством за имиграцију и етничка питања¹¹, Центром за мултикултурално образовање Западне Аустралије¹², Суботњом школом језика¹³, западноаустралијским средњошколским установама и Министарством за услуге заједници¹⁴. Даље, планирана је сарадња, искључиво на образовном плану и програму, са етничким друштвима, удружењима, клубовима, заједницама и спортским друштвима у Перту, образовним институцијама у Србији, Српском православном црквом, медијским кућама и другим етничким школама.

Школа српског језика није заживела тада, а ни 1998. године када је др Ћурчић поново покушао да ангажује црквене власти да се мало више заузму око стварања организованог облика школе од оног који се тада, а и сада практикује у српској заједници у Перту – вечерње школе која једном до два пута недељно пружа само основне појмове о духовности, српству, српској писмености, историји и географији.

⁹ Serbian Ethnic School.

¹⁰ Education Department of Western Australia.

¹¹ Department of Immigration and Ethnic Affairs.

¹² Multicultural Education of Western Australia.

¹³ Saturday School of Languages.

¹⁴ Community Services Department.

Данас је већина родитеља који желе да своју децу колико-толико упознају са начелима православља принуђена да их шаље у Грчку школу Ст. Ендрјуз, у насељу Дајанела. У тој школи настава се одржава од вртића и предшколског образовања, па све до завршног 12. разреда гимназије.

Тесла Форум

Тесла форум је независна, непрофитна организација која је основана 2003. године, и у Аустралији се води као добротворна организација. Поред основне идеје оснивача овог форума, Бранислава Грбовића да аустралијску, али и светску јавност и научну заједницу подсети на заборављеног генија, човека који је омогућио већину благодети 20. века, Николу Теслу (<http://teslaforum.com/>, 2016), форум је основан и како би се славио живот и рад Николе Тесле не само као сјајног научника, визионара и генија, већ и човека чији људски и етички принципи и вредности могу да служе као светли пример читавом човечанству. Такође, циљ је био да се промовишу истраживања и наука кроз његова достигнућа и иновације младим и талентованим студентима у Аустралији, а самим тим и да промовише науку, значај образовања, као и људске вредности и принципе унутар заједнице, а посебно међу младим у Западној Аустралији (Grbović, 23.6.2013).

Додатно, овај интернет портал је учинио, и чини огромне напоре да српски народ прикаже у најбољем светлу. Тесла форум је постао познат у Западној Аустралији и иностранству, а награђен је специјалном плакетом Владе Србије и био је поменут у парламенту Западне Аустралије.

До сада је Тесла форум доделио бројне Тесла медаље за постигнуте високе успехе студената из области физике, инжењерства, и осталих сродних наука на бројним универзитетима Западне Аустралије.

Неки од кључних циљева Тесла Форума су:

- промоција науке, образовања, људских вредности и друштвени просперитет кроз научна достигнућа Николе Тесле у оквиру опште, стручне, и академске заједнице;
- проглашење 10. јула за „Дан Николе Тесле” широм света;
- подржавање годишње Тесла награде за младе истраживаче; Успостављање медаље Николе Тесле као годишње награде најбољим студентима и младим истраживачима са *UWA*, *Curtin* и *Murdoch* универзитета – више од 40 студената са *Curtin*, *Murdoch* и *UWA* су добитници Тесла медаље и новчане награде за постигнуте изузетне резултате у области физике, електронике и рачунарства;
- именовање паркова и главних улица у Перту по Николи Тесли; промоција Теслиног доприноса савременом друштву именовањем паркова, улица и других јавних места у Аустралији по Николи Тесли – *Tesla Street*, *Rockingham* – *Perth*, затим *Tesla Drive*, *Wangara* као и ново опште индустријско подручје унутар града које је добило име

по Николи Тесли;

- организација предавања и изложби у вези са Теслиним наслеђем; *Tesla Wonderful World Of Electricity* – изложба у Фримантлу. Изложбе су осмишљене тако да обухвате интересовања широког спектра публике. Ови догађаји су привукли пажњу различитих друштвених и јавних група, укључујући представнике државних и локалних власти, цркве, научне установе, школе, дипломатски кор, професионалне и инжењерске организације, као и ширу јавност заинтересовану за науку и рад Николе Тесле. Изложбе пружају прилику да се млади Западне Аустралије образују и инспиришу кроз Теслин живот и достигнућа, да се подстакне њихово интересовање за науку и истраживање и да постану свесни значаја иновација за просперитет модерног света.

Сваке године 10. јула Тесла Форум организује Годишњу Тесла вечеру да прослави рођендан Николе Тесле. Годишње Тесла вечере су постале традиционалне манифестације у Перту којима присуствују чланови Тесла форума, пријатељи и присталице Форума, као и представници државних и локалних власти, цркве, научних институција, школа, дипломатског кора, професионалних и инжењерских организација, као и јавност заинтересована за науку, живот и наслеђе Николе Тесле, и

- сарадња са сличним удружењима широм света.

Стање српске интелектуалне заједнице у Западној Аустралији

И поред великог броја Срба који живе у Аустралији, релативно мали број њих се активно укључује у активни рад српских или званичних аустралијских институција. Рад српских институција које подстичу активно учешће наше дијаспоре је релативно мали и заснива се на иницијативи појединаца и њиховом личном ентузијазму. На сву срећу, тај лични ентузијазам је такав да ипак покреће одређени број људи и помоћу њих, српска дијаспора се приказује у каквом таквом позитивном светлу и анимира и укључује нове чланове који долазе са новим идејама. Такође је охрабрујуће то што их има у свим областима интересовања, од радија, штампаних медија и књижевности до телевизије. Од позоришта, образовања до савремених технологија и спорта.

Нажалост, велики број људи који се одсели у Аустралију, одустаје од давања диференцијалних испита, што због језика, што због цене дошколавања или губитка новца који би могли да зараде уместо одласка на факултет или учења додатних испита. Забрињавајуће је, међутим, то што још увек велики број наших исељеника ради најмање плаћене физичке послове. Према попису из 2011. године, више од 10% српских исељеника се бави чистачким, затим пословима у грађевини и преради материјала.

Српска интелектуална дијаспора има одређени утицај на живот и рад свеукупне српске дијаспоре у Западној Аустралији, али њен утицај може и мора бити

joш снажнији и квалитетнији, тако би по Роџеру (Roger, 2000) било најважније како да се приволи интелектуална дијаспора да не би само била укључена из даљине. Јако је важно да се са њима оствари партнерски однос, те да их учини делом милеа. Неопходно је са њима развити локалне мреже у заједници, помоћу којих би они могли да имплементирају своје знање, окупљају локалне интелектуалце, развијају, размењују и примењују своје знање, стварају контакте и повезују се у заједничке послове за одређене послове (SIAC, 2001). Један од могућих начина су предложили Филиповић и Путник (Filipović & Putnik, 2010; 76) кроз формирање Виртуалног универзитета српске дијаспоре. По њима би „коришћењем постојеће базе експерата у дијаспори, Виртуални Универзитет Српске Дијаспоре омогућио Србији и српском народу јединствен и усклађен приступ, као и подједнаку могућност приступа светском тржишту пројеката, такмичења, спонзорства и донација.“ Оно што нам пружа Тесла форум је позитивна употреба знања и квалитета која имамо у Западној Аустралији, а која се кроз једну институцију прелива на српске, као и на многе друге локалне институције.

Референце

- Ćurčić, Ž. (2013). Lični intervju;
- Ćurčić, M. (2013). Lična korespondencija;
- Grbović, B. (23.6.2013). Lični intervju;
- Filipović, J. & Putnik, G. (2010). Serbian Diaspora Virtual University – Human resource potential, u *Škola biznisa*, Broj 2/2010. UDC 323.113(163.41). pp. 69–79; Retrieved February 2 2016 from the World Wide Web: <http://www.vps.ns.ac.rs/SB/2010/2.9.pdf>;
- Fruska Gora Tesla Day 1. (27.5.2015). Tesla forum of WA. Powerpoint prezentacija;
- Heritage council of WA. (28. mart, 2014). Register of Heritage Places. Serbian Orthodox Church of St. Sava. Retrieved September 25, 2015 from the World Wide Web: <http://inherit.stateheritage.wa.gov.au/Public/Content/PdfLoader.aspx?id=97798362-75f9-4895-a96f-ddd26e103bee&dtype=assessment>;
- Lopušina, D., i Lopušina. M. (2006). *Ilustrovana istorija srpske dijaspore*. Evro-Guinti. Beograd;
- Lopušina, D., i Lopušina. M. (2013). *Srbi u Australiji*. Prometej. Novi Sad;
- Marković, L. (1988). Doseljenici u Australiji. *Sjećanja, Migracijske teme*, 4 (1988), 1–2: pp. 201–213. Retrieved August 7, 2015 from the World Wide Web: <http://hrcak.srce.hr/file/189404>;
- Pesničko veče u Pertu. (16. mart 2015). *Srpski Glas*. Retrieved 14 September 2015 <http://srpskiglas.com.au/pesnicko-vece-u-pertu/>;
- Radmanović, M. Dr. (1990). *Serbian Migrations to Australia*, Macquarie University, Serbian studies Foundation, Conference on Migration, August, Sydney;
- Radojkov Lazić, S. (2002). *Srbi u Australiji u dvadesetom veku*. Knjiga prva, sveska prva; Piščevo izdanje. Ljig;

- Radovanović, P. (5.7.2013). Lični intervju;
- Roger, W. (2000). Simon Upton: Face to Face. North and South, December, стр. 88–93.;
- Samo Sloga. (decembar-januar, 1991);
- SIAC, (2001). A Proposed Innovation Framework for New Zealand: Turning Great Ideas into Great Ventures. Report from the Science and Innovation Advisory Council, Wellington, New Zealand, August;
- Spasović, S., i Miletić, S. (2008). Istorija Srpske pravoslavne crkve u Australiji, Novom Zelandu i Južnoj Africi. Print Valjevo;
- Tesla forum (2016). b: <http://teslaforum.com/>;
- Video arhiv. (2014). Retrieved 30 June 2015 from the World Wide Web: <http://radio.bradmilo.net/html/avalatvarhiv.html>;

SERBIAN INTELLECTUAL DIASPORA IN WESTERN AUSTRALIA - TESLA FORUM

Promotion of the Serbian cultural and intellectual heritage in the diaspora and its preservation is one of the most important goals of the Serbian intellectual diaspora. This paper focuses on the work and organisation of Serbian intellectuals in Western Australia. It describes the different fields of their activities through the print and written media, television, Serbian clubs and schools, and through the “youngest” media among them: organization and website -Tesla forum. The Tesla forum is an independent, non-profit organisation that was established in 2003. The primary idea of the founder of this forum, Branislav Grbović, was to remind the Australian and the international public, as well as the scientific community of the man who enabled many commodities of the 20th century, Nikola Tesla, it also promotes science and education among young people. Furthermore, this internet portal has put in a great deal of effort so that the Serbian people are seen in a good light.

Also, this paper will try to propose a way and some solutions that would help our settlers in Western Australia to be better organised and to create a network which would enable better integration of Serbian intellectuals in the Australian society.

Keywords: Tesla, forum, Western Australia, intellectuals, media

Марияна Д. Няголова¹

Универзитет имени Святых Кирилла и Мефодия,
Велико Търново, Болгария

Stručni rad
УДК 159.9(497.2)(091)

ПРИМЕНЕНИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПОДХОДА В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ БОЛГАРСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

Статья посвящена методологическим проблемам истории психологии и итогам ее изучения в Болгарии. Показана новизна применения данного подхода в исследовании отечественной истории психологической науки, благодаря которому выявляется вклад ученых, работавших и живущих в разных городах болгарской провинции. Конкретная разработка основана на принципах географического подхода изучения биографии и интеллектуальной истории выдающихся представителей культурной и научной истории болгарского народа.

Ключевые слова: история психологии, провинциальная история болгарской психологии, географический подход в истории психологии

В последнее десятилетие судьбы болгарских психологов стали привлекать внимание историков науки, однако в поле их зрения оказались, прежде всего, представители академической психологии, а также болгарские философы, проводящие исследования в области психологии. Тем не менее ясно, что полнокровная история отечественной психологии складывается из двух составляющих: история академической психологии столицы, как ведущего научного центра страны и история научной психологии, вне стен Университета, в том числе – исследования, проводимые в болгарской провинции. В отечественной историографии психологии, выявляются специфические тенденции, относящиеся к особенностям национального социокультурного контекста развития психологической науки.

Задача настоящей статьи – обозначить некоторые проблемы и перспективы исследований отечественной истории психологии в общем контексте изучения национальной истории науки. Поэтому возникает необходимость выбора таких подходов, которые позволили бы соотнести результаты историко-психологического исследования с научной биографией ученых. Учитывая степень разработанности проблемы, резонно предположить, что ее сложность и многомерность выявляется при учете биографических аспектов, позволяющих оценить вклад отдельных субъектов научного творчества.

¹ nyagolova@mail.bg

Обоснование выбора методики

В данной работе выбрана методика изучения „географии выдающихся болгар“, разработанная Светлиным Кираджиевым. На ее основе автор осуществил целостное исследование взаимосвязи социокультурных условий развития и деятельности 500 представителей истории болгарской культуры, науки и политики XVIII – XX вв. в зависимости от двух показателей географического характера – места рождения отдельной личности и его соотнесенности с определенной территорией страны. Таким образом, на фоне социальных и историко-экономических характеристик семи географических областей Болгарии автор представил биографию и вклад каждого из выбранных деятелей болгарской истории в развитие отечественной культуры (Кираджиев С., 1993). Для решения задач настоящего исследования принципы методики С. Кираджиева были применены в видоизменённом и адаптированном виде, учитывая специфику истории психологических исследований в Болгарии.

Хронологические рамки истории болгарской психологии относятся к XIX – XX вв. Как правило, их нижняя граница – Освобождение Болгарии от турецкого рабства, а верхняя – середина 1980-х гг. XX века. Конкретное исследование, однако, ограничивается до трех начальных периодов истории болгарской психологии: от Освобождения страны от турецкого ига – до 1912 г., период войн: от 1912 г. – до 1918 г., время после 1919 г. – до 1946 г.

В зависимости от выбора историко-хронологического периода исследования сформулирован и критерий значимости персоналий. В отличие от исследования Светлина Кираджиева наш материал ограничен только персоналиями прошлого. При анализе значимости субъекта психологического знания учитываются следующие показатели:

- оценка целостного вклада ученого в развитие болгарской психологической науки в зависимости от общего числа его публикаций и их проблематики;
- междисциплинарный характер исследований отдельного научного субъекта;

- отношение психологических работ каждого ученого к прикладным областям научного знания.

Конкретная направленность биографического анализа персоналий болгарской психологии, однако, соответствует общему подходу С. Кираджиева изучения „географии“ выдающихся болгар по месту их рождения (Кираджиев, С., 1993, с. 7). В данном контексте выделены и закономерности „географического распределения“ субъектов психологических исследований. Социокультурный анализ их биографий включает и такие географические показатели родных мест ученых, которые учитывают степень урбанизации селений и их культурно-экономические характеристики, выраженные в оппозициях «столица – провинция» и «город – село».

Кроме того, проанализированы биографии не всех представителей болгарской психологии в прошлом, а только те, которые включают достоверные

данные из справочной литературы о месте рождения. Общее число анализируемых биографий составляет 40 имен представителей психологической науки исследуемого периода, из которых родные места 36 ученых находятся на территории современной Болгарии. К ним были добавлены и биографии четырех ученых (Иван Георгов, Кръстьо Кръстев, Димитър Михалчев, Петър Дървингов), которые родились в городах, давно находящихся за современными национальными границами страны: Велесе, Пироте, Лозенграде, Кукуше (Килкис). Это было сделано потому, что их профессиональная жизнь и научная деятельность не только связаны с Софией, но и оказали решающее влияние на развитие болгарской психологии и науки в целом.

За рамками настоящего анализа остались биографии целого ряда ученых, чьи места рождения до сих пор остаются неизвестными истории науки. В число анализируемых персоналий не входят и те имена авторов психологических публикаций, о которых в справочных изданиях отсутствуют любые биографические данные.

Общая характеристика направленности биографического анализа

В зависимости от профессиональной специализации персоналий их можно условно объединить в следующие группы:

Группа академических психологов и философов: Никола Алексиев, Михаил Димитров, Никола Бобчев, Иван Георгов, Димитър Михалчев, Кръстьо Кръстев, Атанас Илиев, Никола Илиев, Спиридон Казанджиев, Цветан Радославов, Ангел Бънков, Асен Киселинчев, Димитър Кацаров, Екатерина Папазова, Райна Ганева, Елена Ганева, Михаил Герасков, Атанас Димитров, Архимандрит Евтимий, Петко Цонев, Сава Гановски. К данной группе относятся преимущественно преподаватели Софийского университета, Духовной академии и гимназий. В основном, почти все из них получили высшее образование и защитили докторские диссертации в странах Западной Европы. Поэтому тематика и содержание научной и публикационной деятельности каждого автора прочно связанна с научными принципами соответствующей зарубежной школы, к которой он принадлежит.

Лейпцигская школа Вильгельма Вундта оказывает определяющее влияние на формирование психологических взглядов Кръстьо Кръстева, Никола Бобчева, Никола Алексиева, Цветана Радославова, а также на их учеников и последователей, выпускников Софийского университета – Дмитрия Михалчева, Спиридона Казанджиева и Михаила Димитрова. Методологические принципы В. Вундта оказали значительное влияние и на психологические разработки представителя Йенской педагогической научной школы – Атанаса Димитрова.

Выпускники швейцарских университетов – Петко Цонев, Димитър Кацаров, Михаил Герасков, будучи профессорами педагогики и психологии Софийского университета, являются сторонниками европейского функционализма и синтетической науки о развитии ребенка – педологии.

На основе западноевропейской методологии науки в Болгарии формируются национальные научные школы. Большой популярностью в качестве глав таких школ пользуются Димитър Михалчев и Димитър Кацаров.

Группа ученых и специалистов разных областей научного знания с весомым вкладом в разработку проблем психологии – Иван Гюзелев, Иван Шишманов, Михаил Арнаудов, Стелла Русчева-Михайлова, Иван Хаджийски, Константин Соларов, Петър Дървингов, Найден Чакъров, Тодор Самодумов, Цвятко Петков, Генчо Пиръов, Сотир Бранков. Для большинства персоналий этой несколько обособленной группы психология не является основной научной специальностью или профессией. Академик Иван Гюзелев – физик и математик. Академик Михаил Арнаудов – историк литературы, исследователь болгарского фольклора и этнографии. Профессор Иван Шишманов учится в Лейпцигском университете, где и защищает докторскую диссертацию по экспериментальной психологии, под руководством В. Вундта, но его последующая профессиональная деятельность связана с историей зарубежной литературы и славянским фольклором.

Генерал Константин Соларов и полковник Петър Дървингов – офицеры действующей болгарской армии. Оба заканчивают Военную академию в итальянском городе Турино, а впоследствии становятся преподавателями Военного училища в Софии, где преподают ряд дисциплин, в том числе и психологию. Они вносят свой вклад в разработку военной психологии и в историческую психологию войны на материале истории участия болгарской армии в Балканских войнах и в Первой мировой войне.

Социологи Стелла Русчева-Михайлова и Иван Хаджийски, наряду с теоретическими и прикладными исследованиями в своей научной области, изучают проблемы социальной и исторической психологии.

Преподаватели педагогики Софийского университета – Тодор Самодумов, Генчо Пиръов и Найден Чакъров, посвящают ряд публикаций проблемам педагогической психологии.

Таким образом, объединяющим звеном научных интересов к психологии всех представителей данной группы оказывается разработка ее прикладных и междисциплинарных аспектов.

Группа психоаналитиков – Младен Николов, Любомир Русев, Буко Исаев. В центре интересов болгарских психоаналитиков – психоаналитическое учение Зигмунда Фрейда. Они стажировались в Швейцарии, Германии и Австрии. В Болгарии занимаются не только теоретическими исследованиями и переводами Фрейда, но и осуществляют профессиональную психоаналитическую практику. Применяют идеи психоанализа в психологии литературного творчества, криминалистике и юридической психологии.

Группа психиатров – Никола Кръстников, Елена Шеханова-Степанова, Кирил Чолаков, Никола Шипковенски. К данной группе относятся известные болгарские психиатры первой половины XX века, которые не только внесли свой вклад в психопатологию, но интересовались и проблемами общей психологии. За исключением Кирилла Чолакова, получившего высшее образование

по философии в Софийском университете, а по медицине – в Австрии, трое других формировались под влиянием русской и немецкой патопсихологических научных школ.

Следует отметить, что с момента Освобождения Болгарии от турецкого рабства до 1946 г. благодаря творчеству представителей психологической науки в стране накапливается большое количество научной литературы по психологии в виде монографий, учебников для средней и высшей школы, научных статей и методических разработок. В них хорошо выражен фундаментальный, междисциплинарный и прикладной характер исследований. Преобладают оригинальные разработки в таких областях психологии, как общая и дифференциальная психология, история психологии, социальная психология, военная психология, юридическая психология, историческая психология, педагогическая психология, а также педология, патопсихология и психоанализ.

Опубликовано множество переводов книг по психологии и психоанализу зарубежных авторов с русского, немецкого, французского и английского языков. При выборе книг для перевода предпочтение отдается трудам русскоязычных, немецкоязычных и франкоязычных авторов.

Издание и редактирование научных журналов является важнейшим показателем интенсивности научной жизни исследуемого периода. Несмотря на то, что до 1946 года узко специализированный журнал по психологии не издается, научные статьи по психологии выходят в общегуманитарных изданиях, а в некоторых группируются в самостоятельные разделы, посвященные психологической проблематике. За период от Освобождения до 1912 года психологические исследования болгарских авторов нашли место на страницах журналов „Мысль“ (Мисъл) (1882–1907), выходящий под редакцией Кръстьо Кръстева, „Дружный труд“ (Задружен труд) (1902–1906) под редакцией Ивана Гюзелева, „Двадцатый век“ (Двадесети век) (1901–1902) под редакцией Андра Кръстева и др.

В связи с социоэкономическим кризисом в результате участия Болгарии в Балканских войнах, а затем и в Первой мировой войне выход научных периодических изданий прекращается, но продолжается издание небольшого числа популярных журналов общекультурной направленности. Два из них – „Иллюстрация Свет“ (Илюстрация Светлина, редактор Йордан Михайлов) (1891–1934) и „Славянский голос“ (Славянски глас) (1902–1936), выходящий под редакцией Никола Бобчева, выходят регулярно до конца 30-х годов XX века. В них публикациям по психологии болгарских и зарубежных авторов отводится значительное место.

На следующем этапе развития болгарской психологической науки, с 1919 г. до 1946 г., когда ее организация отличается особенно оригинальным характером, значительные средства уделяются на издание периодических журналов, а качество многих из них повышается до уровня европейских изданий. Благодаря личной инициативе Димитра Михалчева с 1929 г. по 1943 г. выходит самый авторитетный научный журнал по философии и психологии «Философское обозрение» (Философски преглед). На протяжении почти двадцати пяти лет

Димитър Кацаров издава журнал «Свободно воспитание» (1922–1946) – одно из печатных изданий Международной лиги нового воспитания (LIEN). Кирил Чолаков редактирует журнал «Душевное здоровье» (1920–1943). Почти все ведущие психологи принимают участие в редактировании и издании научных журналов по педагогике и психологии.

Что касается ученых степеней, то в данный период защита докторских диссертаций не является обязательным требованием для получения академической должности. Вопреки этому, докторами философии, психологии и педагогики была большая часть ученых-психологов. Их профессиональная специализация отличалась широким научным спектром. «Узких» специалистов по психологии практически не было. Это определяет и разнообразие научной тематики психологических публикаций отдельных авторов.

Географический принцип в анализе биографий представителей психологических исследований

Наряду с исследованием роли персоналий в науке на фоне общего становления и развития отечественной психологии возникает и необходимость углубить социально-исторический аспект изучения биографий. В связи с этим, выбор «месторождения» в качестве основного, хотя и формального показателя, биографии ученого, позволяет проследить его личностное развитие в контексте историко-культурной специфики отдельных селений и регионов Болгарии.

На карте Болгарии распределение мест рождения ученых-психологов связано с шестью из «семи географических областей», предложенных С. Кираджиевым: Дунайская равнина, Область Балканских гор (Стара планина), Забалканская котловина, Юго-Западная Болгария, Верхне-фракийская низменность, Родопы. Седьмая географическая область – Юго-Восточная Болгария. Она в исследовании не учитывается, потому что на ее территории мы не обнаружили ни одного места рождения ученых, оставивших след в истории психологии (Кираджиев С., 1993, с. 15 – 220). Зато в целях более полного исследования биографий представителей ее научной истории на карте указаны еще три области, территории которых после Первой мировой войны окончательно находятся за пределами современных границ Болгарии: «Западные окраины Болгарии», «Македония» и «Восточная Фракия». Таким образом, в рамках географических границ указанных областей места рождения психологов распределяются следующим образом:

В городах и селах **Дунайской равнины**, по данным С. Кираджиева, родились известные представители болгарского искусства и науки. Особенно важную роль культурных центров всегда выполняли города, расположенные вдоль Дуная (Кираджиев С., 1993, с. 16 – 17). Для истории психологии важное значение приобретает город Свиштов, который в XIX веке связывал в культурном и экономическом плане Болгарию с европейскими странами.

Свиштов – родной город двух болгарских учеников Вильгельма Вундта –

Ивана Шишманова и Цветана Радославова (1863–1931).

Иван Шишманов (1862–1928) учится последовательно в Йенском, Женевском и Лейпцигском университетах. Получает высшее образование в Лейпциге, где в 1889 году под руководством В. Вундта защищает докторскую диссертацию по экспериментальной психологии (тема „Untersuchungen über die Empfindlichkeit des Intervallsinnes“). В своих научных работах по истории литературы, этнографии и фольклору он последовательно применяет народопсихологические идеи Вундта. Его интересуют также проблемы детской психологии и педологии. Принимает активное участие в работе болгарских и европейских организаций Лиги нового воспитания (LIEN).

Цветан Радославов (1863–1931) учится в классической гимназии в Вене, а затем оканчивает Историко-филологический факультет Пражского университета. В 1899 году оканчивает и Лейпцигский университет по двум специальностям: „Философия“ и „Изящные искусства“. Защищает докторскую диссертацию по психологии под руководством В. Вундта (тема „Untersuchungen über das Gedächtniss für räumliche Distanzen des Gesichtssinnes“). По возвращении на Родину в 1903 году назначен на должность заведующего экспериментальной лабораторией психологии Софийского университета. Несмотря на то, что в ней проработал только год, а всё остальное время работал учителем в гимназиях столицы, Ц. Радославов всегда интересовался психологией. В 1932 году посмертно выходит его монография „Эмоциональный фактор в процессе мышления“.

Если в XX столетии город Свиштов постепенно теряет свое значение ведущего культурного центра Болгарии, то самый большой придунайский город, **Русе**, остается и до наших дней одним из первостепенных культурных центров страны. В нем родился академик *Михаил Арнаудов* (1881–1964). Он окончил Высшее училище в Софии по специальности «Славянская филология». В 1904 году защитил докторскую диссертацию в Пражском университете. Профессор Софийского университета (Алманах на СУ, с. 120). Впервые в стране применил принципы дифференциальной психологии в литературных исследованиях. С позиции идеографического подхода составил психологический портрет личности болгарского поэта Пейю Яворова (1916). Междисциплинарным характером отличается его труд «Психология литературного творчества» (1963). М. Арнаудов посвящает ряд своих публикаций истории литературной психологии.

Елена Ганева защищает диссертацию, посвященную пониманию морали у Дарвина и Спенсера, в университете Цюриха (1903). Рассматривает проблему внушения и его воспитательную роль (1905).

Райна Ганева (р. 1884) защищает докторскую диссертацию, посвященную теории познания Карла Геринга, в Гейдельбергском университете в 1910 году. Автор двух монографий: «Школа и воспитание» (1934) и «Этюды познания» (1940).

Кирил Чолаков (1899–1963) – известный болгарский профессор психиатрии. Окончил Софийский университет по специальности «Философия и педагогика» и Медицинский факультет Венского университета. Специалист в обла-

сти патопсихологии. Остро критикует психоаналитические учения и теорию о бессознательных проявлениях психики.

В городе **Разграде**, родился болгарский психоаналитик *Любомир Русев* (1902–1970). Окончил Софийский университет по специальности «Философия и педагогика». Изучал психоанализ в Вене. Автор книг «Голод и либидо» (1932), «Художественная литература и психоанализ» (1934), «Поэзия Яворова в свете психоанализа» (1939), а также ряд статей, посвященные психоанализу (История на философската мисъл..., т. II, 1976, с. 126).

Село **Златия** Монтанской области – родное место профессора *Ангела Бънкова*. Окончил Софийский университет, по специальности «Философия». До 1944 года последователь ремкеанской теории Димитра Михалчева. Первый историк болгарской психологии (1943; 1946). Автор историко-психологического исследования жизни и творчества Никола Алексиева (1942).

В селе **Люблен** Разградской области родился педагог и психолог *Петко Цонев* (1875–1944). Он окончил Цюрихский университет по специальности «Философия и педагогика» и защитил докторскую диссертацию по психологии в 1900 году под руководством Эрнста Моймена. С 1920 г. – ассистент педагогики Софийского университета, а с 1931 года – профессор. В области психологии он автор учебника педагогической психологии (первое издание – 1904, второе – 1906), автор множества статей по педологии, а также – переводов книг Э. Моймена и Вильгельма Лая. Являлся членом Болгарского общества нового воспитания и активным сотрудником, руководимого Д. Кацаровым журнала «Свободного воспитания».

Один из важных городов **Области Балканских гор (Стара планина)** – город **Велико Търново** – средневековая столица Болгарии. Здесь родился генерал Константин Соларов (1881–1959). Преподавал военную психологию и педагогику в Военном училище. Составитель и автор изданий по военной психологии: «Сведения о психологии» (1933) и «Психологические основы войны» в двух томах (1938–1942).

Город **Габрово** – родное место известных болгарских ученых, которые внесли большой вклад в развитие отечественной психологии.

Иван Гюзелев (1844–1916) окончил Херсонскую духовную семинарию в 1867 году и физико-математический факультет Новороссийского университета в 1871 году. Преподавал математику и физику в Априловской гимназии города Габрова (1871–1976). Свою психологическую концепцию изложил в работах: «Элементы познания. Психологическое исследование в двух частях» (1905), «Взаимодействие между психическим и физическим миром» (1905), «Мир как продукт сознания» (1907) и «Абсолютное сознание» (1942). Утверждает идею об изначальности сознания и об определяющей роли в нем ощущений и восприятий. Анализирует и поддерживает принципы психо-физического параллелизма. В своем исследовании «Значение Балканских гор для исторического развития Болгарии» (1900) рассматривает роль географических факторов (ландшафта и климата) для становления национального самосознания болгар во время турецкого рабства. Считает, что природная среда оказывает влияние

на формирование индивидуального сознания, а личность в качестве субъективного фактора определяет характер национального самосознания.

Никола Алексиев (1877–1912) – доктор психологии Лейпцигского университета, доцент истории философии и приват-доцент психологии Софийского университета. Защищает докторскую диссертацию «Reactionszeiten bei Durchgangsbeobachtungen» в 1900 году под руководством В. Вундта. В ней применяет метод реакции к изучению причин зрительных ошибок наблюдателей, работающих в астрономических обсерваториях. С 1906 г. по 1912 г. заведует лабораторией психологии Софийского университета. Осуществил оригинальные и углубленные теоретико-экспериментальные исследования, посвященные чувствам, аффектам и воли. Автор нескольких монографий по психологии и истории философии: «Основные формы чувств» (на немецком и болгарском языке) (1907), «Никола Макиавелли» (1908), «Жан Боден» (1906), «Наша школьная политика», «Ипполит Тэн и его философия истории» (1915).

Никола Кръстников (1880–1936) получает высшее медицинское образование в Санкт-Петербургской Военно-медицинской академии в 1904 году. В 1913 году проходит стажировку по психиатрии и неврологии под руководством В. М. Бехтерева. По его инициативе в 1921 году создано Болгарское психологическое общество. С 1924 года ассистент психиатрии, а затем и приват-доцент при кафедре неврологии и психиатрии Медицинского факультета Софийского университета. Автор научных трудов по психологии, патопсихологии и психиатрии.

В городе **Севлиево** родился *Спиридон Казанджиев* (1882–1951) – профессор психологии Софийского университета, академик Болгарской академии наук. В 1907 году окончил Софийский университет по специальности «Славянская филология». Изучает психологию в Лейпцигском и Цюрихском университетах. В 1911 году в Цюрихе под руководством Г. Щьоринга защищает докторскую диссертацию по психологии, тема которой “Die innere Erfahrung und der rein psychologische Standpunkt bei Wundt: objektive Darstellung und kritische Würdigung von Wundt’s Begründung der empirischen Psychologie“.

Исторический город **Елена** – родное место болгарского психолога и культурного деятеля *Никола Савовы Бобчева* (1863–1938). Получил среднее образование в городе Николаеве (Российская Империя). Учился в Киевской Учительской семинарии. Окончил Лейпцигский университет и в 1908 году, защитил диссертацию под руководством Вильгельма Вундта по теме «Учение о чувствах: от Канта до наших дней» (Die Gefühlslehre in ihren hauptsächlichsten Gestaltungen von Kant bis auf unsere Zeit, Leipzig, 1888). Теоретик и историк психологии. Автор методологических статей по психологии: «Задача и предмет психологии» (1892), «Философская пропедевтика в наших средних школах» (1897), «Борьба Просвещения» (1901), «Краткое историческое обозрение психологии» (1901), «Методы и средства психологии» (1901), «Вундт и его учение об ассоциациях представлений» (1902).

В городе **Берковице** родился *Михаил Герасков* (1874–1957). В 1912 году он окончил Цюрихский университет по специальности «Философия и педа-

гогика» и защитил докторскую диссертацию по философии. Профессор Софийского университета. Работал в области педагогической психологии. Автор учебника психологии для школьников, учебника педагогической психологии для студентов, множества статей по психологии. Член Болгарского общества нового воспитания.

В городе **Враце** родилась *Венета Каменова-Киселинчева*, специалист в области преподавания методики психологии и логики. До 1946 г. преподает в Педагогическом институте города Шумена. Автор учебного пособия по педологии для студентов (Педология, Шумен: 1940) и соавтор учебника логики (Логика, София, 1946).

Город **Ботевград** – родное место профессора, члена-корреспондента Болгарской академии наук *Димитра Кацарова* (1881–1960). В 1907 году он окончил Фрейбургский университет. С 1908 г. до 1910 г. работал ассистентом Эдуарда Клапареда в лаборатории экспериментальной психологии Женевского университета. Под его руководством он защищает докторскую диссертацию по психологии «Об изучении узнавания» (*Contribution à l'étude de la récognition*, 1911). Преподаватель Софийского университета (1910 г. – 1946 г.). С 1913 г. по 1919 г. заведовал лабораторией экспериментальной педагогики и психологии университета. Представитель Болгарии в Международной Лиге нового воспитания (LIEN). Автор монографий, учебников и научных статей на нескольких языках, среди которых самые известные: «Дифференциальная (индивидуальная) психология» (1932–1933), «Педология» (1937), «Функциональное образование» (1940), «Нравственное развитие и нравственное образование» (1941) и др.

В городе **Трояне** родились известные представители болгарской культуры и науки. Особый вклад, среди них, в развитие болгарской психологии внесли *Иван Хаджийски* (1907–1944), *д-р Никола Шипковенски* (1906–1970), *Найден Чакъров* (1907–1991).

Иван Хаджийски окончил историко-филологический и юридический факультеты Софийского университета. Наряду с исследованиями по социологии, изучает историческую и социальную психологию. Автор ряда статей и студий: «Авторитет, достоинство, маска. Конкретная психология» (1933), «Любовь и брак» (1936), «Психология Апрельского восстания 1876 г.» (1943) и др.

Никола Шипковенский (1906–1976) окончил медицинский факультет Софийского университета. Профессор психиатрии. Изучает психопатологию под руководством профессоров Н. М. Попова и А. Э. Янишевского. В 1938 году получает специальность в области психиатрии под руководством немецкого профессора Освальда Бумке. Профессор психиатрии с 1954 года. Автор фундаментальных трудов в области психопатологии, психиатрии и психотерапии, изданных на немецком, болгарском, русском, французском языках. Посвящает ряд публикаций проблемам психологии, среди которых особенной оригинальностью отличаются его исследования сна и сновидений: «Проблема сна» (1934), «Сон и сновидение» (1935), «Психология сновидения» (1936).

Найден Чакъров (1907–1990) окончил Софийский университет по специальности «Философия и педагогика». Защитил докторскую диссертацию в

Йенском университете по теме «Чувственное восприятие в учебном процессе. От принципа наглядности к формированию опыта» (1941). Профессор истории педагогики Софийского университета. Разрабатывает проблемы педагогической психологии и ее истории в работах: «Процесс учебы согласно психологии поведения (бихевиоризм)» (1940); «Мировоззрение и поведение» (1940); «Учебный процесс» (1941).

В с. **Чупрене** Белоградчишкового района Видинской области родились психолог *Михаил Димитров* и психоаналитик *Младен Николов*.

Михаил Димитров (1881–1960) изучал психологию и философию в университетах Софии, Загреба и Берна. В 1908 г. окончил Софийский университет по специальности «Философия и педагогика». С 1921 г. до 1944 г. работал ассистентом экспериментальной психологии и заведующем экспериментальной лабораторией Софийского университета. С 1926 г. по 1928 г. стажировался в области общей психологии в психологической лаборатории Анри Пиерона в Париже. Один из самых известных в Европе исследователей эйдетики. Изучал формы эмоциональной экспрессии. Его вклад в разработку исторической психологии связан с изучением личности болгарского поэта Христа Ботева. Редактор изданий «Научно-философской библиотеки».

Младен Николов (р. 1881) защитил докторскую диссертацию по философии в Бернском университете, посвященную исследованию интереса в педагогике и психологии (Beitrag zur Lehre vom Interesse, Munsingen, Buchdruck, Fischer, 1916). Практикующий психоаналитик. Переводчик публикаций З. Фрейда на болгарский язык. Автор книг и статей, посвященных психоанализу («Психоаналитический метод», София, 1922; «Исследования по криминальной психологии», София, 1925 и др.).

Село **Кунино** Врачанской области – родина академика *Саввы Гановского* (1897–1993). Окончил Софийский университет по специальности «Философия и педагогика». С 1923 г. по 1928 г. жил в Германии и Австрии, где изучал немецкий язык и традиции немецкоязычной психологии и педагогики. С 1928 г. по 1931 г. жил и работал в Москве. Вернувшись на Родину, принимает участие в издании ряда научных журналов: «Народное просвещение», «Научное обозрение», «Современник» и др., в которых опубликовал статьи, посвященные идеям и теориям российских психологов 30-х годов XX века. Изучал проблему активности личности ребенка и школьника в процессе обучения.

В селе **Градец** Котленского района Сливенской области родился *Атанас Димитров* (1974–1916). В 1898 году окончил Йенский университет в Германии по специальности «Философия и педагогика» и защитил докторскую диссертацию по теме «Психологические основы этики Фихте». С 1907 г. до 1916 г. преподает немецкий язык в Софийском университете. Автор ряда статей и штудий по психологии, посвященных проблемам истории психологии, методологии психологии и общей психологии, опубликованных в журналах «Мысль» и «Двадцатый век».

В районе **Забалканской котловины** находится множество небольших городов, связанных с культурным развитием Болгарии во времена борьбы за национальное освобождение страны от османского рабства.

Город **Копривщица** – родина *Архимандрита Евтимия (Лука Найденов Сапунджиев)* (1884–1943). Он учился в Болгарской духовной семинарии в Константинополе (Стамбуле) и в Киевской духовной семинарии. Православный богослов. Ректор Пловдивской духовной семинарии. Профессор Богословского факультета Софийского университета, в котором заведовал кафедрой философии. Преподаватель религиозной философии и психологии. Защитил докторскую диссертацию по философии в Бернском университете. В ней он проводит сопоставительное исследование теорий Дейвида Юма о симпатиях и Теодора Липса о чувствах (*Die Sympathielehre David Humes und die Einfühlungslehre von Theodor Lipps*, Bern, 1915). Исследует проблему взаимоотношения веры и разума.

В городе **Казанлык** родились известный педагог и психолог Генчо Пирьев и известный психоаналитик Буко Исаев.

Член-корреспондент Болгарской академии наук, профессор *Генчо Пирьев* (1901–2002) окончил Софийский университет по специальности «Философия и педагогика». До 1946 года ассистент и доцент педологии Софийского университета. Сторонник нравственного учения графа Л. Н. Толстого. После научной стажировки в Колумбийском университете в США популяризирует идеи американской педологии.

Буко Исаев окончил юридические факультеты Софийского и Венского университетов. Практикующий психоаналитик и последователь психоаналитических идей З. Фрейда. Автор книг, посвященных психоанализу, среди которых: «Введение в психоанализ Фрейда» (София, 1930); «Фрейд, Ницше, Толстой» (София, 1931); «Психоанализ Фрейда» (Варна, 1932).

В области **Юго-Западной Болгарии** расположена столица Болгарии – **София**, самый большой культурный и научный центр страны. Это родной город значительной части болгарской интеллигенции, в том числе представителей психологической науки. Особое внимание заслуживают биографии Стеллы Русчевой-Михайловой, Екатерины Папазовой и Асена Киселинчева, но этим далеко не исчерпываются все имена.

Стела Русчева-Михайлова (1888–1964) родилась в семье болгарского государственного деятеля и журналиста Йордана Михайлова. Изучала социальные науки в Женеве, Брюсселе и Льеже. Завершая высшее образование, получает диплом «лисансие» (Антология..., т. 2, 1979). Ассистент социологии Софийского университета. Отправным пунктом ее исследований является методология социологии и продвижение франкофильских научных идей в Болгарии. Своим научным творчеством способствует становлению болгарской социальной психологии первой половины XX в.

Екатерина Папазова (1895–1975) изучала философию и психологию в Мюнхене. В 1925 году защитила докторскую диссертацию по психологии в Вюрцбурге. Автор ряда оригинальных статей по проблемам психологии, опубликованных в научных журналах 30-х годов XX века и прежде всего в «Философском обозрении» («Психологическое и логическое мышление», 1936; «Экспериментально-психологическое исследование проблемы усваивания новыми языками», 1937 и др.).

Асен Киселинчев (1905–1960) окончил Софийский университет по специальности «Философия». До 1946 года опубликовал ряд статей по проблемам общей психологии и развития психологической науки. Ведет полемические дискуссии с представителями прагматизма и ремкеанства, в философии и психологии. После 1946 года профессор Софийского университета, преподаватель психологии.

В городе **Бобошево** Кюстендилской области родился *Сотир Бранков* (1882–1953). Изучал юридические науки в городах Дижоне и Женеве. Окончил юридический факультет Софийского университета. Внес значительный вклад в общую и юридическую психологию работами «Проблема бессознательного» (1925), «Добросовестность в юридической жизни» (1936), «Подставное лицо» (1942) и др.

Город **Дупница** Кюстендилской области – родина *Тодора Самодумова* (1878–1957). Он учился в Самоковской Духовной семинарии. Изучал философию и педагогику в Софийском университете и в университетах Швейцарии. Автор исследований по общей и педагогической психологии. Соавтор учебников психологии для средней школы (Т. Калайджиев, Т. Самодумов. Психология, 1913; Т. Самодумов, П. Теохаров, Е. Енчев. Психология, 1945).

В одном из больших городов **Верхне-фракийской низменности** – **Старой Загоре**, родились, жили и работали многие известные деятели болгарской культуры и науки. Свой вклад в развитие психологических знаний внесли уроженцы этого города – Атанас Илиев и д-р Елена Шеханова-Степанова.

Атанас Илиев (1893–1985) окончил Софийский университет по специальности «Философия и педагогика». Изучал философию и психоанализ в Вене. До 1946 года доцент философии Софийского университета. Наряду с философскими исследованиями, изучает проблемы психоанализа, психологии религии, психологии народов и кросс-культурной психологии. Особой известностью в Болгарии и за рубежом пользуется его методологическая работа, изданная на французском языке, «Mysticisme et connaissance», (Sofia, 1943) (Мистицизм и познание).

Доктор медицины *Елена Шеханова-Степанова* (1893) окончила медицинские факультеты в Санкт-Петербурге (1918) и Софии (1924). С 1924 г. по 1934 г. ассистент невропсихиатрической клиники Софийского университета. Работает под руководством проф. Н. М. Попова. Проводит исследования в области патопсихологии и психологии (Назърска, Ж., 2003, с. 16 – 18).

Родопы: В селе Петково Смолянской области родился Никола Илиев (1886–1937). Он выпускник Софийского университета по специальности «Философия и педагогика» (1909). С 1923 г. до 1937 г. ассистент педагогики того же университета. Последователь философских теорий Димитра Михалчева и Йоханеса Ремке. Член немецкого философского общества Johannes-Rehmke Gesellschaft. Применяет методологию ремкеанской философии в работах по психологии, философии, педагогике. Автор монографии «Душа, человек и человеческая жизнь» (1926). Опубликовал ряд работ по психологии в журнале «Философское обозрение».

«Западные окраины Болгарии»: В бывшем болгарском городе (ныне, сербском) **Пироте** родился известный ученый *Кръстьо Кръстев* (1866–1919). Он окончил Лейпцигский университет, где в 1888 году защитил докторскую диссертацию под руководством В. Вундта по теме «Метафизическое понятие души в воззрениях Лотце» (*Lotze's metaphysischer Seelenbegriff, Halle am Saale, Druck von Ehrhardt Karras, 1890*). Директор Педагогического училища в городе Казанлык. Автор учебника по психологии для средних школ «Курс философии. Ч. 1. Психология, София: 1891». Будучи профессором философии Софийского университета, читал курсы лекций по психологии: «Эстетика. Психология эстетических эмоций и творчества» и «Психология религиозных переживаний».

На исторической территории Болгарии – **«Македонии»**, в городе **Велесе**, родился болгарский историк философии *Иван Георгов* (1862–1936). Он изучал философию, психологию и педагогику в университетах Йены, Женевы и Лейпцига. Докторскую диссертацию, посвященную этическим взглядам Мишеля Монтеня, защитил в Лейпцигском университете в 1888 году. Его профессиональная жизнь прошла в стенах болгарского университета (1889–1933). В начале академической карьеры преподавал психологию, а затем – философию и этику. Профессор философии. В сфере психологии изучал генезис детской речи и самосознание ребенка. Проводил сопоставительные исследования по детской лингвистике.

Город **Кукуш** (Килкис) – родина военного историка *Петра Дырвингова* (1875–1958). Он разрабатывал проблемы военной психологии и исторической психологии войны на материале анализа военных операций болгарской армии в Балканской войне (1912–1913) («Психологическая и стратегическая студия по взятию в плен Явера-Паша, София: 1931»; «Сражения во Восточных Родопях, от границы до г. Кърджали, во время войны 1912 г., против турок (психологическая студия)», София: 1939).

«Восточная Фракия»: В болгарском городе **Лозенграде** (Кыркларели) родился болгарский философ *Димитър Михалчев* (1880–1967). Окончил Софийский университет по специальности «Философия и педагогика». Ученик и последователь немецкого философа Йоханеса Ремке. Профессор философии Софийского университета, в котором, помимо философии, преподавал общую психологию. Разделял методологические взгляды Ремке на психологию как науку о сознательных проявлениях психики.

Заключение

В ходе нашего исследования, носящего пилотный характер, мы пришли к выводу, что показатель „место рождения“ имеет важное значение для изучения биографии ученого. Этот показатель относится к информационной стороне биографии представителя психологической науки. Поскольку до сих пор интерес болгарской истории психологии был направлен исключительно на изучение

историко-научного аспекта биографического жанра, включающего научные теории, идеи, характер публикаций, информационно-биографическому аспекту не уделялось почти никакого внимания. По этой причине места рождения многих болгарских исследователей психологии остаются неизвестными и настоящий анализ оказался неприменимым к их биографиям.

Условное распределение „мест рождения“ по областям показало, что на территории „Дунайской равнины“ и „Балканских гор“ родилось наибольшее число представителей психологических исследований. Прослеживание данного показателя по „родным селениям“ показало, что преобладающая часть ученых родилась в больших городах (Русе, София, Габрово, Троян) и в столице Болгарии. При этом определяющим оказывается не численность населения, а социокультурная и научная атмосфера города. Этим можно объяснить и тот факт, что небольшой по численности город Троян стал родиной для психологов, количественно сопоставимых с рожденными в столице Софии и городе Габрово.

Значительно меньше родилось будущих представителей психологической науки в селах. На данном этапе исследования невозможно установить здесь какие-либо закономерности, за исключением села Чупрене – родины Михаила Димитрова и Младена Николова. В научной литературе убедительно показано, что интенсивное социокультурное развитие села началось еще в первой половине XIX века (Димитров, Стр., 1974, с. 23 – 37).

Несмотря на то, что большинство ученых родилось в провинции, их профессиональная деятельность связана с жизнью в столице. Творческая инициатива научных субъектов зависит, однако, не от места рождения и проживания, а от мотивирующего интереса к психологии на базе развития индивидуальных научных знаний отдельной личности. Вместе с тем внимание к «месту рождения» позволяет историку психологии учесть предпосылки и факторы формирования личности ученого, которая находится в центре любого научно-биографического исследования.

Литература

- Алманах на Софийския университет. 1888 - 1988.* (1989) София: Издателство на СУ.
- Димитров, Стр. (1974) Село Чупрене през XIX в. (до Освобождението). В: И. Унджиев, Г. Пирьов, К. Шарова, М. Бъчваров, Р. Стоянова (ред.) *В памет на академик Михаил Димитров.* София: Издателство на Българската академия на науките., под ред. на И. Унджиев, Г. Пирьов. с. 23 – 37.
- История на философската мисъл в България. Том втори* (1976) Р. Караколов, М. Бъчваров, К. Андреев (ред.) София: Българска академия на науките.
- История на философската мисъл в България. Том трети* (1976) М. Бъчваров, К. Андреев, Ст. Стоев (ред.) София: Българска академия на науките.
- Кираджиев С. (1993) *География на видните българи,* София: Издателство на БАН.

Кольцова В. А. (2006) Интеллектуальный ресурс провинциальной психологии: историко-психологический экскурс. В: А.Л. Журавлев, В.А. Кольцова, Ю.Н. Олейник (отв. ред.) *История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, помнить настоящее, предвидеть будущее: Материалы международной конференции по истории психологии «IV Московские встречи»*, Москва: Издательство «Институт психологии РАН», с. 486-489.

Назърска Ж. (2003) Достъпът на жените до българската университетска наука (1918 – 1944). Дата обращения к сайту: 6 февраля 2017. http://www.cwsp.bg/upload/docs/1_nazarska_zheni_v_naukata_2.pdf

Цонев М. (1996) Научно-биографичният жанр в историографията на науката. В: К. Симеонова, Д. Асенова – Янева, Е. Лазарова, К. Янакиев (ред.) *Изследването на науката. Поглед към методологията*. София: БАН. с. 86 – 104.

THE APPLICATION OF THE GEOGRAPHICAL APPROACH TO THE STUDY OF THE HISTORY OF BULGARIAN PSYCHOLOGY

Summary: The article is devoted to methodological problems of the history of psychology and the results of its research in Bulgaria. The author shows the novelty of the application of geographical approach to the study of national history of psychological science, this approach evaluates the contribution of scientists who worked and lived in different cities the Bulgarian countryside. The geographical approach based on the study of biography and intellectual history of prominent representatives of cultural and scientific history of the Bulgarian people.

Keywords: History of Psychology, Regional History of Bulgarian Psychology, Geographical approach to the History of Psychology

Ana Jovančević¹

Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu

Miljan Jović²

Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu

Izvorni naučni rad

UDK 159.923:316.647.2

ŽIVOTNE POZICIJE KAO PREDIKTORI ALTRUIZMA

Apstrakt: Altruizam je poseban oblik prosocijalnog ponašanja. Odnosi se na pružanje nesebične pomoći drugome. Životne pozicije se definišu kao bazična verovanja koja imamo o sebi i drugima i koja služe kao opravdanje za naše odluke i ponašanja. Cilj ovog istraživanja je bio provera odnosa životnih pozicija i altruizma. Uzorak je činilo 365 ispitanika oba pola (M=56; Ž=309), prosečne starosti 27.58 godina. Instrumenti korišćeni u ovom istraživanju su Skala Altruizma (Raboteg-Šarić, 1993) i Skala Životnih Pozicija (Boholst, 2002). Podaci su obrađivani metodom linearne regresione analize gde su prediktori bile komponentne životnih pozicija dok je kriterijum bio altruizam. Kao statistički značajni prediktori altruizma izdvojile su se komponente životnih pozicija „Ja sam OK“ i „Ti si OK“. Sve komponente uzete zajedno objašnjavaju 15.1% ukupne varijanse altruizma. Za dalja istraživanja predlažemo uključivanje dodatnih varijabli kako bi se objasnio veći procenat varijanse altruizma.

Cljučne reči: Altruizam, Životne pozicije, regresija.

Uvod

Transakciona analiza je teorija ličnosti i psihoterapija osnovana od strane Erika Berna 50-ih godina prošlog veka.

Neki od osnovnih pojmova Transakcione analize su: ego stanja, stroukovi, transakcije, zabrane i kontrazabrane, životne pozicije i životni skript.

U ovom radu centar našeg interesovanja su životne pozicije.

One se definišu kao osećanja, mišljenja i ponašanja koja mi imamo prema sebi i prema drugim ljudima (Kayalar, 2003; Hine, 1995, prema Isgor at all., 2012).

Bern smatra da dete dolazi na svet sa pozicijom „Ja sam OK, ti si OK“ ali se u toku odrastanja usled nagomilavanja negativnih iskustava ova pozicija promeni. Ukoliko roditelji ne zadovoljavaju detetove potrebe ili ih ne zadovoljavaju na adekvatan način dete će promeniti svoju osnovnu životnu poziciju. One se takođe mogu menjati i kasnije u toku života (Berger, Biro i Hrnjica, 1990).

Postoje četiri osnovne životne pozicije. To su:

1. Ja sam OK, Ti si OK: Osobe koje imaju ovu životnu poziciju su svesne svoje vrednosti i priznaju vrednost drugih ljudi u svom životu (Akkoyun, 2001, prema Is-

¹ jutarnjakafa15@gmail.com

² jmiljan.me@gmail.com

gor at all., 2012). One imaju samopouzdanje, saosećajne su, optimistične, otvorene, objektivne, produktivne i kreativne (Weisner, 2004, prema to Isgor at all., 2012);

2. Ja sam OK, Ti nisi OK: Smatra se da se ova životna pozicija razvija kod dece koja su bila izložena neadekvatnom tretmanu, na primer zlostavljanju. Neadekvatni tretman može da uključuje i bes koji je u toj porodici uobičajen način rešavanja problema – bez obzira na to da li je dete učesnik ili samo posmatrač ovakvog načina rešavanja problema. Ova pozicija se može smatrati osvetničkom pozicijom, gde se osoba ponaša arogantno i sa prezirom prema drugim ljudima (Budisa at all., 2012). Česte emocije kod ljudi na ovoj životnoj poziciji su prezir, mržnja, zavist (Ernst, 1971; Berger, Biro i Hrnjica, 1990). Klinički posmatrano ova pozicija se povezuje sa paranojom (Berne, 1966, prema Boholst, 2002) i narcizmom (McFarren, 1998, prema Boholst, 2002);

3. Ja nisam OK, Ti si OK: Za ljude koji imaju ovu životnu poziciju se veruje da su kao deca bili zapostavljani, odnosno da je zadovoljavanje njihovih potreba od strane roditelja/staratelja bilo zapostavljeno. Očekivanja od ove dece mogu da budu suviše niska ili suviše visoka tako da dete ne može da ih dostigne (Budisa at all., 2012). Česte emocije kod ljudi na ovoj životnoj poziciji su sram, bezvrednost, anksioznost, depresija čak i samomržnja (Ernst, 1971). Ova pozicija se takođe naziva i depresivnom pozicijom (Berne, 1972, prema Boholst, 2002);

4. Ja nisam OK, Ti nisi OK: Ljudi na ovoj životnoj poziciji ne vreduju ni sebe ni druge ljude. Često osećaju besmislenost, bespomoćnost, beznadežnost (Budisa at all., 2012). Postoji mogućnost psihotične dekompenzacije (Ernst, 1971). Osim ova, ove ljude karakteriše i neodgovornost, skloni su prejedanju, zloupotrebi alkohola i paranoji (Weisner, 2004, prema Isgor at all., 2012).

Berne i Stainer imaju isto viđenje kada je u pitanju vreme usvajanja životne pozicije. I jedan i drugi se slažu da se ona usvaja u ranom detinjstvu, ali postoje izvesne razlike u njihovim shvatanjima. Berne smatra da se Životna pozicija usvaja da bi se opravdale odluke donesene u ranom detinjstvu, Stejner smatra da odluka dolazi posle usvajanja Životne pozicije (Stewart & Joines, 1987).

Kao što je pomenuto gore, smatra se da se životna pozicija može menjati tokom života. Ernst se slagao sa ovim gledištem i ilustrovao ga. On navodi kako jedan čovek može imati jednu životnu poziciju na poslu, u odnosu na šefa („Ja nisam OK, Ti si OK“) a kod kuće može zauzeti poziciju „Ja sam OK, Ti nisi OK“ (Ernst, 1971).

Altruizam je oblik prosocijanog ponašanja i odnosi se na pružanje nesebične pomoći drugim ljudima (Slunjski, 2006).

Altruizam je postao predmet interesovanja naučnog istraživanja posle poznatog incidenta sa Kitty Genovese, koja je više puta ubadana nožem vrišteći dok su sve komšije to gledale sa prozora i niko nije reagovao. Ovaj događaj inspirisao je naučnike Latanea i Darleya da krenu sa proučavanjem ovog fenomena (Beck, 2003).

Latane i Darley su uočili nekoliko činioca koji doprinose nepomaganju osobi u nevolji:

1. Inhibicija zbog publike: Ako su prisutni drugi ljudi reagovaćemo sporije zato što smo opterećeni time kako mi njima izgledamo;

2. Socijalni uticaj: Posmatramo ponašanje drugih ljudi, ukoliko su svi hladni

stičemo utisak da je ta reakcija ispravna;

3. Difuzija odgovornosti: Kad je prisutna jedna osoba, ona oseća veću odgovornost da pomogne, nasuprot tome kada je više ljudi prisutno manji je pritisak na svakog pojedinca (Latane i Darley, 1970, prema Beck, 2003).

Teorijski pogledi na altruizam su brojni. Sharabay i Bar-Tal (1981, prema Slunjski, 2006) sve teorije o altruizmu svrstavaju u četiri kategorije: evolucijski pristup, psihoanalitički, pristup teorija socijalnog učenja i kognitivno-razvojni pristup. Svi pristupi biće ukratko opisani.

1. Evolucijski pristup: biolozi o altruizmu govore kao o herojskom, samouništavajućem ponašanju zarad dobrobiti drugih ljudi i vrste. Sociobiološko gledište smatra da se Altruizam razvija kroz evoluciju, tačnije kroz kulminaciju ponašanja preko transmisije gena (Slunjski, 2006). Sociokulturno gledište smatra da je socijalna evolucija potisnula sebične tendencije kod ljudi. Moralne norma i pravila ponašanja su bila selekcionisana tokom evolucije zavisno od njihove korisnosti za društvo. U kolikoj meri će se altruizam razviti zavisi od prirode i evolucije sociokulturnog sistema koji utiče na ponašanje i na motivaciju ljudi (Raboteg-Šarić, 1998, prema Slunjski).

2. Psihoanalitički pristup: prema psihoanalizi tokom prvih pet godina života dete usvaja norme svojih roditelja, internalizira ih i tako se formira detetov super-ego koji je i osnova moralnosti, moralnog i altruističnog ponašanja po ovoj teoriji (Miočinović, 2004).

3. Pristup altruizmu u okviru teorija socijalnog učenja: prema ovim teorijama altruizam se uči posmatranjem ili imitacijom ponašanja drugih ljudi (Rot, 2010). Za unapređenje altruističkog ponašanja korišćene su različite tehnike, između ostalog i potkrepljenje. Međutim, pokazalo se da se ovakvo ponašanje održava čak i kada osoba biva kažnjavana. Ovakvi slučajevi objašnjavani su razvijanjem samopotkrepljućih mehanizama u vidu afekata i kognicija (Rot, 2010).

4. Kognitivno razvojni pristup: prema ovom pristupu kao važan faktor u razvoju altruizma ističu se kvalitativne promene u kognitivnom, moralnom i socijalnom razvoju. Ovaj pristup pretpostavlja da u osnovi ponašanja u različitim domenima postoje osnovne kognitivne strukture. Te strukture se kvalitativno menjaju u toku procesa maturacije i interakcije sa okolinom. Okolina, međutim, ovde ne utiče na sam razvoj ovih struktura već obezbeđuje podsticaj za njihov razvoj u vidu raznovrsnih iskustava. Ovaj pristup ističe da je ponašanje pod uticajem sredinskih okolnosti ali ne objašnjava mehanizme putem kojih sredina utiče na ponašanje (Slunjski, 2006).

U ovom radu uzimamo u obzir poslednji pristup usled toga što je upitnik o altruizmu – korišćen u ovom radu – konstruisan na njegovoj osnovi.

Kako u literaturi nisu nađeni radovi koji ispituju odnos životnih pozicija i altruizma, u ovom istraživanju su kao empirijska osnova uzeti podaci iz kojih se ovaj odnos može pretpostaviti.

Shwartz je u svom istraživanju pokazao da su oni koji su postigli veći skor na njegovoj skali pripisivanja odgovornosti bili skloniji da pomognu drugim ljudima. Takođe, oni ljudi koji imaju izraženije osećanje sopstvene kompetentnosti su skloniji da pomognu. Ali i oni koji imaju nisko samopoštovanje pokazuju sklonost da po-

mognu drugim ljudima kako bi popravili svoje samopoštovanje (Beck, 2003).

Ovi podaci ukazuju na ponašanja koja karakterišu pojedine životne pozicije i komponente životnih pozicija („Ja sam OK“, „Ti si OK“, „Ja nisam OK“, „Ti nisi OK“). Usled ove sličnosti pretpostavljamo da će se pokazati značajna povezanost između životnih pozicija i altruizma.

Metodološki deo

Uzorak

Uzorak je bio prikupljan putem interneta i bio je prigodan. Činilo ga je ukupno 365 ispitanika oba pola (M=56; Ž=309). Raspon godina u uzorku bio je od 15 do 60 godina, sa prosečnom starošću od 27.58 godina.

Instrumenti

Instrumenti korišćeni u ovom istraživanju su Skala altruizma koju je konstruisala Raboteg-Šarić, 1993. godine. Jednofaktorska petostepena skala Likertovog tipa, koja se sastoji od 17 ajtema.

Drugi instrument korišćen u ovom istraživanju je bila Skala Životnih Pozicija (Boholst, 2002). Petostepena skala Likertovog tipa. Ova skala sastoji se od 20 ajtema skoncentrisanih oko četiri predmeta merenja, koji, u stvari, predstavljaju komponente četiri glavne životne pozicije. Predmeti merenja ove skale su: Ja sam OK, Ti si OK, Ja nisam OK, Ti nisi OK.

Pouzdanost i validnost instrumenata je bila zadovoljavajuća.

Procedura

Uпитnici su u elektronskoj formi zadavani ispitanicima putem interneta, tačnije putem društvenih mreža (facebook i gmail).

Rezultati i diskusija

Podaci su obrađivani metodom linearne regresione analize, gde su prediktori bile komponentne životnih pozicija, kao i cele životne pozicije, dok je kriterijum bio altruizam.

Tabela 1. Korelacije između komponenti životnih pozicija i altruizma

Komponente Životnih pozicija	Altruizam
Ja sam OK	0.243**
Ja nisam OK	-0.043
Ti si OK	0.268**
Ti nisi OK	-0.089

Napomena: ** označava korelaciju statistički značajnu na nivou 0.001

Iz prethodne tabele vidimo da postoji statistički značajna pozitivna korelacija između komponente životnih pozicija „Ja sam OK“ i altruizma. Ovaj podatak ukazuje na tačnost pretpostavke o tome kako su ljudi koji se osećaju kompetentnijima i koji sebi pripisuju veću odgovornost skloniji da pomognu drugima.

Takođe se uočava statistički značajna pozitivna korelacija između komponente životnih pozicija „Ti si OK“ i altruizma. Ovo ukazuje na to da su ljudi koji imaju pozitivnu sliku o drugima skloniji da im pomognu kada se oni nalaze u nevolji.

Tabela 2. Regresiona analiza: prediktori – komponente životnih pozicija; kriterijum – altruizam

Model	Prediktori	R ²	β	p
1	Ja sam OK	8.9	0.299	0.000
2	Ja nisam OK	0.01	-0.034	0.523
3	Ti si OK	9.7	0.221	0.000
4	Ti nisi OK	0.1	-0.042	0.502

Regresiona analiza je sprovedena tako što je svaka komponenta ubačena u poseban regresioni model usled nepostojanja validnog razloga za obradu podataka hijerarhijskom regresionom analizom. Takođe su sve komponente na kraju ubačene u jedan isti model kako bi se video ukupan procenat varijanse objašnjen svim komponentama životnih pozicija uzetim zajedno. U tabeli su prikazani rezultati dobijeni iz nezavisnih regresionih analiza, gde je svaki prediktor bio ubačen u zaseban regresioni model.

Iz prethodne tabele se uočava da se kao značajni prediktori altruizma izdvajaju komponente životnih pozicija „Ja sam OK“ i „Ti si OK“. Komponenta „Ja sam OK“ objašnjava 8.9% ukupne varijanse altruizma, dok komponenta „Ti si OK“ objašnjava 9.7% ukupne varijanse ovog konstrukta. Ovi podaci su u skladu sa podacima dobijenim prilikom korelacione analize. Oni ukazuju na to da na osnovu toga da li osoba ima pozitivno mišljenje o sebi, kao i o drugim ljudima, možemo predvideti da li će ta osoba pomoći drugim ljudima u nevolji. Tačnije, ljudi koji su svesni svoje vrednosti, koji su saosećajni i otvoreni prema drugima biće i skloniji da im pomognu. Takođe, oni koji su svesni vrednosti drugih ljudi kao samostalnih individua, kao i vrednosti drugih ljudi u njihovom sopstvenom životu biće skloniji da im pomognu kada se ovi nađu u nevolji. Primećuje se da nije dobijena negativna korelacija između komponente „Ti nisi OK“ i altruizma, što bi se moglo očekivati, s obzirom na to da je manja verovatnoća da će drugim ljudima u nevolji pomoći osoba koja ne priznaje njihovu vrednost i ima negativna mišljenja i osećanja u odnosu na njih.

Procenat objašnjene varijanse altruizma komponentama životnih pozicija uzetim zajedno je jako mali i iznosi samo 15.1%.

Tabela 3. Korelacije između životnih pozicija i altruizma

Životne pozicije	Altruizam
Ja sam OK, Ti si OK	0.302**
Ja sam OK, Ti nisi OK	0.102

Ja nisam OK, Ti si OK	0.171**
Ja nisam OK, Ti nisi OK	-0.080
Napomena: ** označava korelaciju statistički značajnu na nivou 0.001	

Iz prethodne tabele vidimo da postoji statistički značajna pozitivna korelacija između životne pozicije „Ja sam OK, Ti si OK“ i altruizma. Što ukazuje na to da će ljudi koji imaju pozitivnu sliku o sebi i pozitivnu sliku drugih biti skloniji da pomognu drugim ljudima u nevolji. Ovaj rezultat je u skladu sa podatkom nađenim u literaturi da će drugim ljudima pomoći oni koji imaju razvijeno osećanje odgovornosti i veru u svoju sopstvenu kompetentnost.

Sledeća statistički značajna korelacija je između životne pozicije „Ja nisam OK, Ti si OK“ i altruizma. Ova korelacija je u skladu sa pretpostavkom da će drugim ljudima pomoći oni koji imaju sniženo samopouzdanje kako bi ga popravili, ali koji pritom imaju pozitivnu sliku o drugim ljudima.

Tabela 4. Regresiona analiza: prediktori – životne pozicije; kriterijum – altruizam

Model	Prediktori	R ²	β	p
1	Ja sam OK, Ti si OK	12.5	0.353	0.000
2	Ja sam OK, Ti nisi OK	2.6	0.162	0.002
3	Ja nisam OK, Ti si OK	5.6	0.237	0.000
4	Ja nisam OK, Ti si OK	0.06	-0.076	0.146

Regresiona analiza je sprovedena kao i prethodna, u kojoj su prediktori bile komponente životnih pozicija. Pre svega je svaka od životnih pozicija ubačena u zaseban regresioni model, a potom su sve životne pozicije ubačene u jedan model kako bi se video ukupan procenat varijanse altruizma koji objašnjavaju životne pozicije uzete zajedno. U tabeli su prikazani podaci dobijeni iz zasebnih regresionih modela, dakle, iz onih modela gde je svaki prediktor bio ubačen u zaseban regresioni model.

Iz prethodne tabele vidimo da se tri od četiri životne pozicije izdvajaju kao statistički značajni prediktori altruizma. To su životna pozicija „Ja sam OK, Ti si OK“. Ona objašnjava 12.5% ukupne varijanse altruizma i ovaj rezultat još jednom ukazuje na to da su altruizmu skloniji ljudi koji imaju pozitivnu sliku o sebi i o drugim ljudima, kao i na to da se na osnovu slike koju osoba ima o sebi i o drugim ljudima u određenoj meri može predvideti njeno altruistično ponašanje.

Sledeći statistički značajan prediktor altruizma je životna pozicija „Ja sam OK, Ti nisi OK“. Ovaj podatak je suprotan prethodno dobijenim podacima, i ukazuje na to da će drugim ljudima u nevolji pomoći oni koji imaju pozitivnu sliku o sebi ali negativnu o drugima. Ova pozicija objašnjava samo 2.6% od ukupne varijanse altruizma, pa možemo pretpostaviti da se ovde radi o jako malom procentu populacije. Takođe, moguće je da su ovi ispitanici na stavke iz skale o altruizmu davali socijalno poželjne odgovore zbog prozirnosti ove skale – odnosno zbog toga što se relativno lako može pretpostaviti šta se ovom skalom ispituje. Dok prozirnost ne postoji kod Skale životnih pozicija, ili je barem manja.

Kao statistički značajan prediktor altruizma izdvaja se i životna pozicija „Ja nisam OK, Ti si OK“. Ova pozicija objašnjava 5.6% od ukupne varijanse altruizma. Ovaj rezultat je u skladu sa pretpostavkom da drugim ljudima pomažu oni koji imaju nisko samopouzdanje kako bi ga povećali. Pritom ovi ljudi imaju pozitivnu sliku o drugim ljudima.

Životna pozicija „Ja nisam OK, Ti nisi OK“ se ne izdvaja kao statistički značajan prediktor altruizma. Ovaj podatak je u skladu sa karakteristikama ove životne pozicije, a to su negativna slika o sebi ali i o drugim ljudima, osim toga, poznato je da ovi ljudi često osećaju besmislenost, beznadežnost i ispunjeni su sličnim nihilističkim emocijama i mislima. Kako njima drugi ljudi nisu vredni kao ni oni sami, niti je za njih život vredan življenja, razumljivo je da oni neće pomoći drugoj osobi kada se ona nađe u nevolji.

Ukupan procenat objašnjene varijanse altruizma svim životnim pozicijama uzetim zajedno iznosi 14.4%.

Iz priloženih rezultata možemo da vidimo da je ukupan procenat objašnjene varijanse altruizma komponentama životnih pozicija kao i životnim pozicijama u celini jako mali. Usled toga predlažemo da se u daljim radovima o altruizmu dodaju još neki prediktori, kako bi se objasnio veći procenat ukupne varijanse ovog konstrukta.

Zaključak

Iz priloženih rezultata vidimo da su pojedine komponente životnih pozicija statistički značajni prediktori altruizma. Te komponente su „Ja sam OK“, koja objašnjava 8.9% od ukupne varijanse altruizma, i komponenta „Ti si OK“, koja objašnjava 9.7% ukupne varijanse ovog konstrukta. Kao značajni prediktori izdvajaju se i tri od četiri životne pozicije u celini. To je pre svega životna pozicija „Ja sam OK, Ti si OK“. Ona objašnjava 12.5% ukupne varijanse altruizma. Podaci da se kao značajni prediktori altruizma izdvajaju komponente životnih pozicija „Ja sam OK“ i „Ti si OK“ kao i životna pozicija „Ja sam OK, Ti si OK“ ukazuje na to da su altruizmu skloniji ljudi koji imaju pozitivnu sliku o sebi i o drugim ljudima.

Kao statistički značajan prediktor izdvojila se i životna pozicija „Ja sam OK, Ti nisi OK“. Ovaj podatak ukazuje na to da će ljudima u nevolji pomagati i oni koji imaju pozitivnu sliku o sebi, ali negativnu o drugim ljudima. Ova pozicija objašnjava samo 2.6% od ukupne varijanse altruizma, te možemo pretpostaviti da se ovde radi o jako malom procentu populacije. Takođe, moguće je da su ovi ljudi na stavke iz skale o altruizmu davali socijalno poželjne odgovore. Kao statistički značajan prediktor altruizma izdvaja se i životna pozicija „Ja nisam OK, Ti si OK“. Ova pozicija objašnjava 5.6% od ukupne varijanse altruizma. Ovaj rezultat je u skladu sa pretpostavkom da drugim ljudima pomažu oni koji imaju nisko samopouzdanje kako bi ga povećali. Pritom ovi ljudi imaju pozitivnu sliku o drugim ljudima.

Životna pozicija „Ja nisam OK, Ti nisi OK“ se ne izdvaja kao statistički značajan prediktor altruizma. Ovaj podatak je u skladu sa karakteristikama ove

životne pozicije. Pre svega se misli na sklonost ka nihilističkim emocijama i mislima. Kako njima drugi ljudi nisu vredni, kao ni oni sami, niti je za njih život vredan življenja, razumljivo je da oni neće pomoći drugoj osobi kada se ona nađe u nevolji.

Na kraju treba pomenuti da je ukupan procenat objašnjene varijanse altruizma jako mali i iznosi samo 15.1% od ukupnog procenta varijanse ovog konstrukta – kada su prediktori komponente životnih pozicija i 14.4% kada su prediktori životne pozicije u celini. Usled toga predlažemo da se u daljim radovima o altruizmu uključe još neki prediktori kako bi se povećao ukupan procenat objašnjene varijanse ovog konstrukta.

Reference

- Beck, R. (2003). *Motivacija: teorije i načela*. Jastrebarsko: Nasklada Slap.
- Boholst, F. A. (2002). A Life Position Scale, *Transactional Analysis Journal*, 32, 1, 28–32.
- Budisa, D., Gavrilov-Jerkovic, V., Dickov, A., Martinovic Mitrovic, S., & Dragin, D. (2012). Attitude towards oneself and others in non-clinical population, depressed and paranoid examinees, *Psychiatria Danubina*, 24, 4, 373–380.
- Ernst, F. H. Jr. (1971). The Ok corral: The grid for get-on-with. *Transactional Analysis Journal*, 1, 4, 33–42.
- Isgor, I. Y., Kaygusuz, C., & Ozpolat, A. R. (2012). Life position scale language equivalence, reliability and validity analysis, *Procedia – social and Behavioral sciences*, 47, 248–291.
- Miočinović, Lj. (2004). *Moralni razvoj i moralno vaspitanje*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Rot, N. (2010). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Slunjski, I. (2006). *Altruizam, emocionalna empatija i samopoštovanje kod studenata humanističkog i nehumanističkog usmerenja*. Preuzeto 16. Juna, 2016. godine sa <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/82/1/IvanaSlunjski.pdf>
- Stainer, C. (2003). *Transactional Analysis: An Elegant Theory and Practice*. Retrieved January 6, 2016 from the World Wide Web <https://www.itaaworld.org/key-concepts-transactional-analysis>.
- Stewart, I., Joines, V. (1987). *TA Today: A New Introduction to Transactional Analysis*. Nottingham: Lifespace Publishing

LIFE POSITIONS AS PREDICTORS OF ALTRUISM

Abstract Altruism is a form of prosocial behaviour. It refers to providing selfless assistance to other people. Life positions are defined as basic beliefs about self and others that are used to justify decisions and behaviours. The aim of this study was to check re-

lation between Life Positions and Altruism. The sample consisted of 365 respondents, both sexes (M=56; F=309) with average age of 27.58. Instruments used in this study were Altruism Scale (Raboteg-Saric, 1993) and a Life Position Scale (Boholst, 2002). The data was analysed using method of linear regression where predictors were components of Life Positions while criterion variable was Altruism. Statistically significant predictors of Altruism were components of Life Positions "I am Ok" ($\beta=29.9$) and „You are Ok“ ($\beta=31.1$). All predictors taken together account for 15.1% of total variance of Altruism. For further research inclusion of additional variables is suggested in order to explain higher percentage of total variance of Altruism.

Key words: *Altruism, Life Positions, Regression*

Milica Tošić Radev¹
 Tatjana Stefanović Stanojević
 Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu

Izvorni naučni rad
 UDK 159.942:159.923.3

MOJ STIL LJUBAVI: ZNAČAJ LIČNOSNIH ATRIBUTA I KARAKTERISTIKA PARTNERSKE VEZE

Apstrakt: Predmet istraživanja je ispitivanje mogućnosti predikcije stilova ljubavi (*eros, ludus, storge, pragma, mania, agape*) karakteristikama ličnosti pojedinca (dimenzijama ličnosti, unutrašnjim radnim modelima i samopoštovanjem), kao i karakteristikama partnerske veze (zadovoljstvom vezom i dužinom veze).

Na uzorku od 355 ispitanika, varijable su operacionalizovane instrumentima: *RQ upitnikom* (Bartholomew & Horowitz, 1991), *Skalom ljubavnih stavova* (Hendrick & Hendrick, 1990), *inventarom BFI* (John & Srivastava, 1999), *Rozenbergovom skalom globalnog samopoštovanja* (Rosenberg, 1965) i *Skalom za procenu partnerske veze* (Hendrick, 1988).

Rezultati hijerarhijske regresione analize sugerišu da su *eros, ludus i agape* određeni i ličnošću pojedinca i karakteristikama partnerske veze. *Mania* stil ljubavi određen je samo pojedinim karakteristikama ličnosti, dok su *pragma i storge* nezavisni od ličnosnih i relacionih atributa, već su verovatno povezani sa društveno-kulturološki uslovljenim stavovima o ljubavi.

Ključne reči: stilovi ljubavi, ličnosni atributi, karakteristike partnerske veze.

Uvod

Stilovi ljubavi: Lijeva tipologija

U brojnim istraživanjima o stilovima ljubavi, potvrđeno je da se ljudi prilično razlikuju u pogledu svojih ideala i postupaka u partnerskim vezama i ljubavi (Collins & Read, 1990; Hazan & Shaver, 1987).

Jedna od najpoznatijih tipologija o stilovima ljubavi, koju je dao Li (Lee, 1973; 1977), razlikuje 6 stilova ljubavi, shvaćenih kao različite ideologije u vezi sa najboljim načinom uređenja partnerske veze. Svaki stil ljubavi ima istaknute karakteristike, nezavisno od drugih stilova, i prema Liju, predstavlja jednako validne načine voljenja, a u stvari sadrži određene stavove i uverenja koje pojedinci imaju o ljubavi (Fricker & Moore, 2002). Odnos prema ljubavi svake osobe je uvek neka kombinacija svih stilova, ali ipak jedan stil je dominantan u određenom trenutku, što može

¹ psi736@gmail.com

biti uslovljeno brojnim faktorima kao što su na primer: faza partnerske veze, pol, uzrast i kultura (Levine et al., 2006).

Od šest ljubavnih stilova, tri su klasifikovana kao primarni: eros, ludus i storge i tri kao sekundarni tip: pragma, mania i agape (Hendrick & Hendrick, 1986, 1992). Pritom, izvedeni stilovi predstavljaju kombinacije bitnih elemenata pojedinih primarnih stilova. Konkretno, pragma predstavlja kombinaciju elemenata stilova storge i ludus, mania nastaje kombinacijom osobina stilova eros i ludus, dok je agape kombinacija erosa i storgea. Li je govorio o stilovima kao o bojama ljubavi, pri čemu se sekundarni tipovi dobijaju kombinovanjem primarnih stilova na isti način kao i izvedene boje (Lee, 1976).

Pripadnici eros stila ljubavi su spremni za ljubav, u vezu ulaze otvoreno i iskreno i obično su vrlo posvećeni partneri. To su osobe koje veruju u ljubav na prvi pogled, njihova ljubav je emotivno intenzivna, a romantični elementi odnosa i osećanje zaljubljenosti vrlo važni. Osobe koje karakteriše ludus stil ne veruju u ljubav i na partnersku vezu gledaju kao na igru punu zabave i uzbudjenja. Pripadnici ovog stila smatraju da ljubav ne treba uzimati previše ozbiljno i ne vezuju se za partnera, ukoliko ga uopšte imaju. Storge stil na ljubav gleda kao na važno i kvalitetno prijateljstvo u kome je važno deljenje zajedničkih interesovanja i vrednosti. Ova vrsta ljubavi je obično mirna i sporog tempa, najbližnja ljubavi koja se javlja između prijatelja ili članova porodice (Levine et al., 2006). Pripadnici storge stila žele partnera u pravom smislu reči (Campbell et al., 2002) i nekoga koga dobro poznaju i sa kime su slični. Vrlo im je važno da se osećaju prijatno u partnerskoj vezi, koja ne mora biti bogata emocijama (Hahn & Blass, 1997). Tipičan predstavnik mania stila ima preveliku potrebu za kvalitetnom vezom, intenzivno vole ali nemaju samopoštovanje i sposobnost da izaberu partnera koji im odgovara, te je njihova partnerska veza često obojena ambivalencijom, nesigurnošću, ljubomorom i manipulacijama kao i stalnom dinamikom volim–mrzim (Levine et al., 2006). Pragma stil je karakterističan za osobe koje pragmatično biraju partnera, vođeni uverenjem da je osnova dobre veze činjenica da partner poseduje željene kvalitete, kao što su obrazovanje, politička pripadnost itd. Pragmatičan ljubavnik je pristalica osećajne, razumne i prijatne veze, ali ne i neke ekscentrične ljubavne avanture (Lee, 1973). Može se reći da je pragma tradicionalna i praktična ljubav u kojoj je ljubav koristan odnos koji može da ispunji ne samo želje, već i neke praktične potrebe (Campbell et al., 2002). Što se tiče emocija, pragma ceni znake pažnje i privrženosti, ali ne veruje u intenzivnu ljubav i nije spremna da se žrtvuje radi partnerskog odnosa. Na kraju, agape stil se odnosi na nesebičnu ljubav prema partneru koja se daje bez ikakvih očekivanja da bude uzvraćena (Lee, 1973; Hendrick & Hendrick, 1986). Li (Lee, 1973) je smatrao da je agape najviši oblik ljubavi koja je potpuno altruistična, saosećajna, nesebična (Campbell et al., 2002) i nezahtevajuća (Levine et al., 2006), i nalik ljubavi koja se pojavljuje kod roditelja prema deci ili kod nekih duhovnih vođa.

Ličnosni atributi (dimenzije ličnosti i afektivna vezanost) i karakteristike partnerske veze (dužina veze i zadovoljstvo vezom) i stilovi ljubavi: šta kažu postojeća istraživanja?

Jedan od najpoznatijih modela ličnosti, petofaktorski model strukture ličnosti, pretpostavlja da se prostor bazične strukture ličnosti može opisati duž sledećih pet širokih dimenzija a to su: Neuroticizam (N), Ekstraverzija (E), Otvorenost (O), Saradljivost (A) i Savesnost (C) (Kežević et al., 2004). U brojnim istraživanjima utvrđeno je da crte ličnosti doprinose objašnjenju stilova ljubavi i intimnosti (White, Hendrick & Hendrick, 2004; Shiota, Keltner, & John, 2006), i da je njihov efekat postojan tokom vremena (Donnellan, Larsen-Rife, & Conger, 2005). Rezultati istraživanja o povezanosti individualnih atributa i stilova ljubavi su pokazali, pre svega, da su neuroticizam i njegovi uži aspekti povezani sa manijakalnom ljubavlju (Davies, 1996; Lester & Philbrick, 1988; Middleton, 1993; Woll, 1989), a posebno sledeći faceti u okviru neuroticizma: anksioznost, depresija i ranjivost. Neuroticizam je takođe u značajnoj negativnoj korelaciji sa ludusom i erosom (Heaven et al., 2004) i povezan je sa niskim skorom na stilovima pragma (Davies, 1996) i storge (Middleton, 1993). Rezultati koji se tiču dimenzije ekstraverzije su raznovrsni. Na primer, Dejvis (Davies, 1996) pronalazi da je ekstraverzija pozitivno povezana sa stilovima eros i ludus, dok u Kini nije potvrđena povezanost ludus stila i ekstraverzije, već je u kolektivističkoj kulturi ovaj stil korelirao sa niskom saradljivošću i savesnošću. Slično, dok je na zapadu eros povezan sa estraverzijom, u manje individualističkim kulturama eros stil je više povezan sa posvećenošću i visokim nivoima savesnosti (Wan et al., 2000). U nekim istraživanjima je dobijena korelacija ekstraverzije sa prijateljskom ljubavlju (Fehr & Broughton, 2001), dok je u drugim studijama dobijeno da facet traganja za uzbuđenjem, u okviru ekstraverzije, negativno korelira sa stilovima pragme i storge (Lester & Philbrick, 1988; Woll, 1989). Kada je reč o otvorenosti, rezultati sugerišu da je ova dimenzija ličnosti povezana sa sledećim ljubavnim stilovima: pozitivno sa erosom i maniom i negativno sa pragmom kod žena (Middleton, 1993). Saradljivost se pokazala kao povezana sa sklonošću strastvenoj i nesebičnoj ljubavi (Middleton, 1993, Wan et al., 2000), kao i sa odsustvom neozbiljnog pogleda na ljubav, karakterističnog za ludus stil i shvatanjem ljubavi kao prijateljstva (Fehr & Broughton, 2001). Na kraju, savesnost je u pozitivnoj korelaciji sa eros, storge i pragma stilovima ljubavi kod oba pola (Heaven et al., 2004). i stilom agape kod žena (Middleton, 1993), a u negativnoj korelaciji sa mania stilom za muškarce (Middleton, 1993) i ludus stilom kod oba pola (Heaven et al., 2004).

Pored bazičnih dimenzija ličnosti, teoretičari naglašavaju da samopoštovanje igra važnu ulogu u odnosima, a posebno u partnerskoj vezi. Hendrikovi (Hendrick & Hendrick, 1992) opisuju eros tip kao pun samopouzdanja, zbog čega osobe ovog stila grade zdrav, ali ne i posesivan odnos sa partnerom, dok je mania upravo suprotna, opsesivna usled nedostatka samopoštovanja i vlastite nesigurnosti. U skladu sa tim, nekoliko studija izveštava o pozitivnoj korelaciji samopoštovanja i erosa i negativnoj korelaciji samopoštovanja i mania stila ljubavi (e. g., Campbell, Foster, & Finkel, 2002; Hendrick & Hendrick, 1986; Mallandain & Davies, 1994).

Prelomni momenat u izučavanju afektivnih veza odraslih je rad Hazana i Šejvera koji dokazuju da se tri stila afektivne vezanosti u istraživanjima o deci (sigurni, ambivalentni i odbacujući) manifestuju i u romantičnim vezama (Hazan & Shaver, 1987). Konkretno u partnerskim vezama sigurno vezane osobe su voljne da budu bliske sa drugima i osećaju se prijatno i sigurno. Odbacujuće vezane osobe, u skladu sa pozitivnim modelom sebe i negativnim modelom drugih, teže da održe distancu u svojim vezama, dok ambivalentne teže potvrđivanju sebe kroz partnersku vezu, ispoljavajući zbog toga puno nametljivih, ljubomornih i vlastitom nesigurnošću obojenih vidova ponašanja. Ukratko, obrasci vezanosti “oblikuju verovanja i stavove u bliskim odnosima i omogućavaju nam da imamo određena očekivanja od partnera ili objasnimo partnerovo ponašanje” (Mikulincer & Erev, 1991, p. 275, prema Heaven et al., 2004).

Kada je reč o povezanosti afektivne vezanosti i stilova ljubavi, prethodna istraživanja su pokazala da sigurna afektivna vezanost, za razliku od izbegavajuće afektivne vezanosti, pozitivno korelira sa stilovima eros i agape i negativno sa stilom ludus. Ambivalentni obrazac vezanosti je u pozitivnoj korelaciji sa mania stilom (Feeney & Noller, 1990; Fricker & Moore, 2002). Još u prvim studijama (Hendrick & Hendrick, 1989) utvrđena je veza između erosa i agapea sa sigurnom vezanošću, manie i anksiozno-ambivalentne vezanosti, a ludusa i pragme sa odbacujućom vezanošću. Za storge stil nisu dobijene statistički značajne veze. Čak su Hazan i Šejver (Shaver & Hazan, 1988) smatrali da se Lijeve tipologija stilova ljubavi može svesti na tri stila afektivne vezanosti. Konkretno, sigurnoj vezanosti bi odgovarao eros i manje ekstremna verzija agape stila, odbacujući ludus, a anksiozno-ambivalentni maniji, dok se pragma i storge po njihovom mišljenju ne mogu okvalifikovati kao forme ljubavi. I u drugim istraživanjima, uključujući i istraživanja u domaćoj sredini, potvrđeni su ovi nalazi o povezanosti stilova ljubavi i obrazaca vezanosti, kao i nemogućnost izdvajanja pragme i storge stilova ljubavi kao posebnih (npr. Levy & Davis, 1988, Travica, 2004).

Na kraju, posebno su interesantni i relevantni nalazi dva istraživanja. U jednom od njih je ispitivano da li dimenzije ličnosti i obrasci vezanosti doprinose predikciji Lijeve tipologije stilova ljubavi. Rezultati su pokazali da sve dimenzije ličnosti osim neuroticizma imaju direktne veze sa nekim od ljubavnih stilova, dok je uticaj neuroticizma ostvarljiv preko ambivalentnog obrasca vezanosti. Konkretno, ekstraverzija je direktan prediktor erosa, otvorenost prema iskustvu je negativan prediktor pragme, saradljivost storgea, a savesnost, u negativnom smeru, ludusa. Muški pol je prediktor stila agape, koji, prema ovim rezultatima nije određen ličnošću (Heaven et al., 2004). Važan nalaz ovog istraživanja jeste podatak da je ličnost direktan prediktor sva tri primarna stila ljubavi i samo jednog sekundarnog stila. Sve ovo može da znači da su ovi izvedeni stilovi podložniji intervensiucem uticaju obrazaca vezanosti ili drugih faktora.

U drugom istraživanju (Smith & Klases, 2016) cilj je bio ispitati mogućnost predikcije svakog stila, modelom u kome su sadržane dimenzije afektivne vezanosti i pol kao ličnosni atributi, zatim interpersonalne karakteristike, tačnije dužina veze, i na kraju i kulturološka dimenzija, tj. pripadnost individualističkoj ili kolektivističkoj kulturi. Pokazalo se da je ovaj model uspešno predvideo svaki ljubavni stil, pri čemu

je svaki stil imao drugačiji profil. Konkretno, ovim modelom je objašnjeno 22% varijanse eros stila, pri čemu je jedini značajan prediktor bio dužina veze, u smislu da je sa trajanjem veze manje prisutan ovaj stil ljubavi. Kod ludus stila, modelom je objašnjeno 33% varijanse, a značajni prediktori sklonosti shvatanja ljubavi kao igre jesu individualistički tip kulture i više izražena dimenzija izbegavanja. Na storge stilu, 23% varijanse je objašnjeno pripadnošću muškom polu i dužinom veze, dok je na stilu pragma 22% varijanse objašnjeno ženskim polom i manje izraženom individualističkom kulturološkom orijentacijom. Najveći procenat varijanse, 52%, na mania stilu objašnjen je trima prediktorima: dužinom veze, dimenzijom anksioznosti i kolektivističkom kulturom. Na kraju, agape stil je određen pripadnošću muškom polu, dužim trajanjem partnerske veze i dimenzijom anksioznosti.

Na kraju, određen broj istraživanja se bavio povezanošću stilova ljubavi i pojedinih karakteristika partnerske veze. Jedna od karakteristika veze koja je relevantna za stavove prema ljubavi jeste dužina trajanja partnerskog odnosa. I sam je Li (Lee, 1973) verovao da je moguće da imamo jedan ljubavni stil u jednoj vezi, a drugačiji stil voljenja u nekom drugom odnosu. Pored toga, utvrđeno je da se stil ljubavi u istoj vezi menja u različitim fazama razvoja partnerskog odnosa i sa trajanjem veze (Hendrick & Hendrick, 1986; 1992). Kada su na početku veze, ljudi imaju tendenciju da pokazuju karakteristike blisko povezane sa eros, mania ili ludus stilom ljubavi. Sa druge strane, sa trajanjem odnos sve više poprima karakteristike storge stila za koji je karakteristično uzajamno deljenje zajedničkih interesa i aktivnosti. Takođe, kako odnos postaje čvrst, ozbiljan i dugotrajan mogu se javiti i stavovi karakteristični za pragma stil ljubavi (Hendrick & Hendrick, 1986). Nalazi potvrđuju da u dugotrajnim brakovima strastvena i saveznička ljubav blede, tj. dolazi do pada u zastupljenosti stilova eros i storge stila (Hatfield et al., 2008). Slično, Hamok i Ričardson (Hammock & Richardson, 2011) tvrde da se opsesija, koja je karakteristična za mania stil, obično pojavljuje na početku, u ranim fazama romantične veze, kada par nije siguran u osećanja i budućnost odnosa, ali da sa razvojem odnosa ta osećanja bivaju zamenjena osećanjima koja su bliža stilu agape. Na kraju, kada je reč o zadovoljstvu vezom, kao važnoj osobenosti partnerskog odnosa, većina rezultata nedvosmisleno ukazuje na to da je eros pozitivno, a ludus negativno povezan sa zadovoljstvom i stabilnošću u vezi (Contreras et al., 1996; Meeks et al., 1998; Park et al., 2003).

Metodološki deo

Predmet i hipoteze istraživanja

Predmet istraživanja je ispitivanje mogućnosti predikcije stilova ljubavi (*eros*, *ludus*, *storge*, *pragma*, *mania*, *agape*) karakteristikama ličnosti pojedinca (dimenzijama ličnosti, samopoštovanjem i unutrašnjim radnim modelima), kao i karakteristikama partnerske veze (zadovoljstvom vezom i dužinom veze).

Oslanjajući se na ovako definisan problem istraživanja, formulisano je nekoliko hipoteza. Prva hipoteza se odnosi na pretpostavku da osobine ličnosti, definisane

u skladu sa petofaktorskim modelom, samopoštovanje, kao i rano formirani radni modeli sebe i drugih, tj. dimenzije anksioznost i izbegavanje, jesu statistički značajni prediktori usvojenih stilova ljubavi. Druga hipoteza se odnosi na pretpostavku da karakteristike partnerske veze, tj. njeno trajanje i zadovoljstvo u vezi, objašnjavaju statistički značajan procenat varijanse u stilovima ljubavi, iznad dela objašnjenog ličnim atributima.

Uzorak istraživanja

Uzorak istraživanja je prigodan i sastavljen od 335 ispitanika oba pola (76 muškaraca i 279), uzrasta 18–40 godina, koji su u trenutku ispitivanja bili u romantičnoj vezi. Pritom, 19% ispitanika iz uzorka je u bračnoj zajednici dok su ostali u partnerskoj vezi. Pritom, 11, 3% ispitanika je u vezi kraćoj od 3 meseca, 15,5% u vezi kraćoj od godinu dana, 12,7% ispitanika je u vezi čija je dužina između godinu dana i dve godine, 27% ispitanika je u vezi dužoj od 2 godine i 33,5% ispitanika u dugim vezama, dužim od 4 godine.

Instrumenti istraživanja

Big Five Inventory (BFI; John, Donahue & Kentle, 1991, prema John & Srivastava, 1999) namenjen je proceni dimenzija ličnosti definisanih u skladu sa petofaktorskim modelom strukture ličnosti i daje podatke o stepenu izraženosti sledećih dimenzija ličnosti: neuroticizma, ekstraverzije, otvorenosti, saradljivosti i savesnosti. Inventar sadrži 44 stavke na kojima subjekat izražava stepen saglasnosti na petostepenoj skali Likertovog tipa. Kronbah alfa ukazuje na visoku internu konzistentnost instrumenta (Cronbach alpha = ,82) (John & Srivastava, 1999).

Rozenbergova skala globalnog samopoštovanja – RSE (*The Rosenberg Self-Esteem Scale, Rosenberg, 1965*) jeste jednodimenzionalna skala i meri globalno samopoštovanje ili opštu vrednosnu orijentaciju pojedinca prema samom sebi. Skala sadrži 10 tvrdnji, pet u pozitivnom i pet u negativnom smeru. Ispitanici na petostepenoj skali Likertovog tipa procenjuju u kolikoj se meri tvrdnje odnose ili ne odnose na njih. Teorijski raspon skorova je od 0 do 40. Veći rezultat znači veći stepen samopoštovanja. Cronbach alfa koeficijent pouzdanosti iznosi 0.80.

Dimenzije i obrasci afektivne vezanosti su operacionalizovani Uпитnikom o odnosima (Relationships Questionnaire – RQ, Bartholomew & Horowitz, 1991). U pitanju je vrlo kratak instrument koji sadrži samo po jedan ajtem za opis svakog obrasca afektivne vezanosti, a pruža podatak o izraženosti dimenzija afektivne vezanosti i o dominantnom obrascu afektivne vezanosti: sigurnom, izbegavajućem, preokupiranom i bojažljivom. Rezultati sugerišu da je pouzdanost procene ovom tehnikom otprilike u rangu pouzdanosti AAQ instrumenta (Scharfe & Bartholomew, 1994).

Za procenu stilova ljubavi korišćena je Skala ljubavnih stavova (Love attitudes scale- LAS, Hendrick & Hendrick, 1990). Instrument se sastoji od četrdeset dve tvrdnje na kojima ispitanik izražava slaganje na petostepenoj skali Likertovog tipa, a rezultati govore o izraženosti Lijevih stilova ljubavi: *eros, ludus, stroge, pragma, mania i agape*. Skala ima unutrašnju konzistentnost sa alfa koeficijentom za subska- le od 0,74 do 0,84 (Hendrick & Hendrick, 1990).

Rezultati i diskusija

Sa ciljem da proverimo da li karakteristike ličnosti pojedinca i osobenosti partnerske veze mogu da budu prediktori usvojenog stila ljubavi primenili smo postupak hijerarhijske regresione analize. Pritom, varijable koje predstavljaju individualna svojstva, tj. dimenzije ličnosti i dimenzije koje leže u osnovi obrazaca afektivne vezanosti tretirali smo kao prediktore u prvom koraku, dok smo u drugom koraku dodali i varijable koje označavaju dužinu i zadovoljstvo partnerskom vezom, i koje predstavljaju osobenosti trenutne partnerske veze u kojoj se osoba nalazi.

Pre svega, kada je reč o *eros* stilu ljubavi, rezultati hijerarhijske regresione analize pokazuju da karaktersitike osobe i karakteristike partnerske veze objašnjavaju 46% varijanse *eros* stila ljubavi ($F(10,344) = 28.89, p < .000, R^2 = .46, R^2 \text{Adjusted} = .44$). U prvom koraku, karakteristike ličnosti objašnjavaju 12% varijanse skora na stilu *eros*, pri čemu su od svih ličnosnih varijabli značajni prediktori samo unutrašnji radni model sebe ($\beta = .12, t(354) = 2.03, p < .05$) i samopoštovanje pojedinca ($\beta = .15, t(354) = 2.11, p < .05$). Karakteristike partnerske veze, dodate u drugom koraku, statsitički značajno doprinose mogućnosti predikcije iznad udela varijanse koji je objašnjen ličnosnim atributima. Naime, zadovoljstvo vezom i dužina trajanja veze, objašnjavaju dodatnih 34% varijanse skora na *eros* stilu ljubavi ($F \text{ change}(10,354) = 108.11, p < .05, R^2 \text{change} = .34$). Među pojedinačnim prediktorima u drugom koraku značajna je samo varijabla zadovoljstvo vezom ($\beta = .65, t(354) = 14.7, p < .000$).

Tabela 1.

Ličnosni atributi i karakteristike partnerske veze u predikciji *eros* stila ljubavi

	EROS		
	β	R^2	ΔR^2
<i>Step 1</i>			
Unutrašnji radni model sebe	,120*	,12***	
Samopoštovanje	,146*		
<i>Step 2</i>			
Zadovoljstvo vezom	,648***	,46***	,34***

Note. * $p < .05$. ** $p < .01$. *** $p < .001$.

Rezultati, takođe, sugerišu da osobine ličnosti i karakteristike partnerskog odnosa statistički značajno doprinose skor na *ludus* stilu ljubavi. Svi lični atributi zajedno objašnjavaju 19% varijanse *ludus* stila, dok karakteristike partnerske veze doprinose statistički značajnom poboljšanju predikcije sa dodatnih 6% objašnjenog varijabiliteta. U prvom koraku, u predikciji *ludus* stila značajni prediktori su: neuroticizam ($\beta = -.15$, $t(354) = -2.40$, $p < .05$); ekstraverzija ($\beta = .15$, $t(354) = 2.67$, $p < .005$); saradljivost ($\beta = -.11$, $t(354) = -1.97$, $p < .05$), savesnost ($\beta = -.14$, $t(354) = -2.35$, $p < .000$), unutrašnji model drugih ($\beta = -.30$, $t(354) = -5.73$, $p < .000$) i samopoštovanje pojedinca ($\beta = -.26$, $t(354) = -3.99$, $p < .000$). Od varijabli koje opisuju partnersku vezu, dodatih u drugom koraku, zadovoljstvo vezom je statistički značajan prediktor u pripadnosti *ludus* stilu ljubavi ($\beta = -.25$, $t(354) = -4.82$, $p < .000$).

Tabela 2.

Lični atributi i karakteristike partnerske veze u predikciji *ludus* stila ljubavi

	LUDUS		
	β	Cumulative R^2	ΔR^2
<i>First run</i>			
Neuroticizam	-,153*	,19***	
Ekstraverzija	,156*		
Saradljivost	-,111*		
Savesnost	-,139*		
Unutrašnji radni model drugih	-,298***		
Samopoštovanje	-,264***		
<i>Step 2</i>			
Neuroticizam	-,174**	,25***	,06***
Ekstraverzija	,143*		
Savesnost	-,130*		
Unutrašnji radni model sebe	,147*		
Unutrašnji radni model drugih	-,268***		
Samopoštovanje	-,203**		
Zadovoljstvo vezom	-,250***		
Dužina veze			

Note. * $p < .05$. ** $p < .01$. *** $p < .001$.

Kada je reč o *storge* i *pragma* stilovima ljubavi, nijedna grupa prediktora ne doprinosi objašnjenju navedenih stilova ljubavi. Jedino se dimenzija ličnosti savesnost izdvojila kao statistički značajan prediktor *pragma* stila ljubavi ($\beta = .16$, $t(354) = 2.53$, $p < .05$).

Tabela 3.

Ličnosni atributi i karakteristike partnerske veze u predikciji *mania* stila ljubavi

	MANIA		
	B	Cumulative R ²	ΔR ²
<i>First run</i>			
Neuroticizam	,323***		
Unutrašnji radni model sebe	-,159**	,20***	
Unutrašnji radni model drugih	,102*		
<i>Step 2</i>			
Neuroticizam	,305***		
Unutrašnji radni model sebe	-,150**	,21***	
Zadovoljstvo vezom	-		,01
Dužina veze	-		

Note. *p<.05. **p<.01. ***p<.001.

Mania stil ljubavi može se objasniti pojedinim osobinama ličnosti pojedinca, dok karakteristike odnosa sa partnerom, dužina veze i zadovoljstvo vezom, ne doprinose dodatnom objašnjenju skora na *mania* stilu ljubavi (F change (10,344) = 2.06 , $p > .130$, R^2 change = .01). Konkretno, individualni atributi objašnjavaju 20% varijanse *mania* stila ljubavi ($F(10,344) = 10.84$, $p < .000$, $R^2 = .20$, R^2 Adjusted = .18), pri čemu su u predviđanju značajne sledeće osobine: neuroticizam ($\beta = .32$, $t(354) = 5.11$, $p < .000$); unutrašnji radni model sebe ($\beta = -.16$, $t(354) = -2.82$, $p < .005$) i radni model drugih ($\beta = .11$, $t(354) = 1.97$, $p < .05$), pri čemu ovaj poslednji ne ostaje značajan prediktor u drugom koraku, kao ni bilo koja od pridodatih karakteristika partnerske veze.

Na kraju, kada je reč o *agape* stilu ljubavi, rezultati hijerarhijske regresione analize pokazuju da u određenju ovog stila ljubavi značajnog udela imaju i individualni i relacioni atributi. Sveukupno, varijable iz modela objašnjavaju 15% varijanse, pri čemu individualni atributi objašnjavaju statistički značajnih 8% varijanse, i karakteristike veze dodatnih 7% varijanse na *agape* stilu ljubavi. Detaljnija analiza otkriva da su u određenju *agape* stila ljubavi značajni sledeći prediktori: saradljivost ($\beta = .16$, $t(354) = 2.71$, $p < .05$) i radni model drugih ($\beta = .18$, $t(354) = 3.26$, $p < .001$) u prvom koraku, i obe varijable u drugom koraku – zadovoljstvo vezom ($\beta = .26$, $t(354) = 4.68$, $p < .000$) i dužina trajanja veze ($\beta = .13$, $t(354) = 2.54$, $p < .05$).

Tabela 4.

Ličnosni atributi i karakteristike partnerske veze u predikciji *agape* stila ljubavi

	AGAPE		
	B	Cumulative R ²	ΔR ²
<i>First run</i>			

Saradljivost	,163**		
Unutrašnji radni model drugih	,180**	,08***	
<i>Step 2</i>			
Saradljivost	,150*		
Unutrašnji radni model drugih	,149**		
Zadovoljstvo vezom	,258***	,15***	,07***
Dužina veze	,133*		

Note. *p<.05. **p<.01. ***p<.001.

Sveukupno, rezultati sugerišu da su pojedini stilovi ljubavi najvećim delom određeni pojedinim trajnim crtama ličnosti pojedinca. Druge stilove ljubavi pored ličnih atributa u velikoj meri određuju i karakteristike partnerske veze, dok su stilovi ljubavi iz poslednje kategorije relativno nezavisni od ličnih atributa i karakteristika partnerskog odnosa, već su, verovatno, povezani sa stavovima o ljubavi koji su društveno i kulturno uslovljeni.

Budući da bazične dimenzije ličnosti podrazumevaju relativno stabilne skupine različitih afektivnih, kognitivnih i bihevioralnih dimenzija, logično je da, kao takve, jesu od ključnog značaja za razumevanje ponašanja osobe u romantičnim vezama (Larsen-Rife & Conger, 2005). U našem istraživanju se pokazalo, da su pojedine dimenzije ličnosti značajni prediktori svih stilova ljubavi: samopoštovanje *erosa*, neuroticizam, saradljivost, savesnost i ekstraverzija *ludusa*, neuroticizam *manie* i saradljivost *agape* stila ljubavi. Slično ovome, i unutrašnji radni modeli sebe i drugih su značajni prediktori određenih stavova prema ljubavi. Naime, rezultati su u skladu sa očekivanjem da izbegavajuće osobe koriste *ludus* stil ljubavi, kako bi se držali na distanci, dok opsesivna ponašanja *manie* jesu načini borbe preokupirano vezanih osoba za naklonost partnera. Konkretno, pozitivan model sebe određuje pripadnost *eros* stilu, pozitivan model sebe i negativan model drugih su prediktori *ludus* stila, negativan model sebe je prediktor stila *manie*, dok je pozitivan model drugih značajan prediktor stavova karakterističnih za *agape*.

Ukoliko pogledamo profile dobijene za svaki stil, možemo videti da je *eros* stil određen visokim samopoštovanjem, što je u potpunom skladu sa samim određenjem ovog stila kao punog samopouzdanja. Takođe, dobijena veza *eros* stila sa radnim modelima i zadovoljstvom u vezi je u skladu sa ranijim nalazima o tome da sigurni obrazac vezanosti korelira sa stilovima *agape* i *eros* (Fricker and Moore, 2002) i onima koji nalaze da je *eros* stil najbolji prediktor zadovoljstva u vezi ili braku (Contreras et al., 1996). U našem istraživanju nije nađeno da su dimenzije ličnosti petofaktorskog modela značajni prediktori *eros* stila ljubavi. Nasuprot ovome, u ranijim istraživanjima *eros* stil je korelirao sa većim brojem ličnih atributa: ekstraverzijom (Davies, 1996), otvorenosću za muškarce, saradljivošću i savesnošću (Middleton, 1993). Takođe, nalaz o tome da strastvena ljubav spaja partnere, ali je privremena i slabi u intenzitetu (Montgomeri & Sorell, 1997), tj., da je dužina veze značajan prediktor *eros* stila ljubavi (Heaven et al., 2004) nije potvrđeno u našem istraživanju. Ukratko, pozitivan model sebe i samopoštovanje, kao lična svojstva, i

zadovoljstvo u vezi, kao atribut našeg odnosa sa partnerom, značajno doprinose našem zreлом pogledu na ljubav. Na kraju krajeva, kada je reč o zadovoljstvu vezom, opravdano je pretpostaviti da je smer uticaja i obrnut, tj. da pripadnost *eros* stilu doprinosi zadovoljstvu, ali je moguće, i u skladu sa našim nalazima, da važi i obrnuto, tj. da i zadovoljstvo u odnosu određuje i boji naše stavove u partnerskom odnosu.

Kada je reč o *ludus* stilu, naši nalazi saglasni su, i objedinjuju brojne nalaze ranijih istraživanja o tome da *ludus* korelira sa brojnim individualnim i relacionim atributima karakterističnih za pojedinca i njegov partnerski odnos. Tačnije, i u ranijim nalazima je dobijeno da *ludus* korelira sa dimenzijama neuroticizma i ekstraverzije (Davies, 1996), niskom saradljivošću i savesnošću (Wan et al., 2000), izbegavajućim obrascem vezanosti (Feeney & Noller, 1990) i nestabilnošću i nezadovoljstvom u vezi (Park et al., 2003).

Pored stilova *eros* i *ludus* i stil *agape* je određen i ličnošću pojedinca i karakteristikama partnerske veze. Štaviše, samo kod *agape* stila ljubavi su obe ispitivane osobenosti partnerske veze, zadovoljstvo u vezi i dužina veze, značajni prediktori stavova prema ljubavi. Ovakvi nalazi su logični i u skladu sa nalazima o tome da smo u dugogodišnjim vezama skloniji tome da budemo nesebični, altruistični i saosećajni prema partneru (Hammock & Richardson, 2011). Takođe, naši nalazi su u skladu sa ranijim nalazima o povezanosti sigurnog obrasca vezanosti (Hendrick & Hendrick, 1989; Feeney & Noller, 1990; Fricker & Moore, 2002) i saradljivosti (Wan et al., 2000). Iako u literaturi ne postoji jasan stav o tome da li stavovi karakteristični za *agape* vode do vlastitog zadovoljstva ili nezadovoljstva u vezi, naši nalazi ukazuju da je zadovoljstvo vezom pozitivan i značajan prediktor prisustva ovako dubokog, požrtvovanog i iskrenog pogleda na ljubav i partnerski odnos.

Interesantan je nalaz da je *mania* stil ljubavi određen samo ličnošću i to visokim neuroticizmom i anksioznošću, dok karakteristike partnerskog odnosa ne doprinose objašnjenju ovog stila ljubavi. Na ovaj način su naši rezultati, s jedne strane, u potpunoj saglasnosti sa ranijim nalazima o povezanosti *manie* i neuroticizma, preokupiranog obrasca afektivne vezanosti i niskog samopoštovanja (npr. Middleton, 1993; Woll, 1989, Campbell et al., 2002), ali sa druge strane ne potvrđuju nalaz da sa dužinom veze postajemo manje posesivni (Hammock & Richardson, 2011) ili, što bi se moglo očekivati, da nezadovoljstvo vezom dovodi do *manie*. Štaviše, naši rezultati sugerišu da bez obzira na to u kakvoj su vezi, osobe nesigurne u sebe biće sklone nesigurnosti, ljubomori, pa posledično i visokim nivoima emotivnog stresa u svojim odnosima.

Na kraju, u našoj studiji, nijedna grupa prediktora ne doprinosi objašnjenju *pragma* i *storge* stilova ljubavi. Drugim rečima, osobine pojedinca i osobenosti romantične veze nisu povezane i ne objašnjavaju ideologiju prijateljske i pragmatične ljubavi. I ovi nalazi su u skladu sa postojećim nalazima o tome da se ova dva stila ne izdvajaju kao posebni stilovi ljubavi (npr. Levy & Davis, 1988, Travica, 2004), na osnovu čega možemo pretpostaviti da su možda povezani sa stavovima o ljubavi koji su društveno i kulturno uslovljeni, što bi valjalo proveriti u budućim istraživanjima. Kada je reč o preporukama za buduća istraživanja, valjalo bi testirati model u kome bi dimenzije afektivne vezanosti bile medijatorske varijable, kao i model u kome bi

se obuhvatila i treća, najšira, varijabla koja može da boji stavove prema ljubavi, tj. kulturološka dimenzija operacionalizovana tipom kulture.

Literatura

- Bartholomew, K. & Horowitz, L. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 226–244.
- Campbell, W. K., Foster, C. A. & Finkel, E. J. (2002). Does self-love lead to love for others? A story of narcissistic game playing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 340–354.
- Collins N. L. & Read, S. J. (1990). Adult attachment, working models, and relationship quality in dating couples. *Journal Of Personality and Social Psychology*, 41, 330–339.
- Contreras, R., Hendrick, S.S., & Hendrick C. (1996). Perspectives on marital love and satisfaction in Mexican American and Anglo-American couples. *Journal of Counseling and Development*, 74(4), 408–415.
- Davies, M. (1996). EPQ correlates of love styles. *Personality and Individual Differences*, 20, 257–259.
- Donnellan, M.B., Larsen-Rife, D., & Conger, R.D. (2005). Personality, family history, and competence in early adult romantic relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88, 562–576.
- Feeney, J. A. & Noller, P. (1990). Attachment style as a predictor of adult romantic relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(2), 281–291.
- Fricker, J. & Moore, S. (2002). Relationship satisfaction: The role of love styles and attachment styles. *Current Research in Social Psychology*, 7, 82–205.
- Hahn, J. & Blass, T. (1997). Dating partner preferences: A function of similarity and love styles. *Journal of Social Behavior and Personality*, 12, 595–610.
- Hammock, G. & Richardson, D. S. (2011). Love attitudes and relationship experience. *The Journal of Social Psychology*, 151(5), 608–624.
- Hatfield, E., Pillemer, J. T., O'Brien, M. U. & Le, Y.-C. L. (2008). The endurance of love: Passionate and companionate love in newlywed and long-term marriages. *Interpersona*, 2(1), 35–64. doi:10.5964/ijpr.v2i1.17
- Hazan C. & Shaver P. (1987): Romantic Love Conceptualized as an Attachment Process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(3), 511–524.
- Heaven, P., Da Silva, T, Carey, C., Holen, J. (2004). Loving Styles: Relationships with Personality and Attachment Styles. *European Journal of Personality*, 18, 103–113.
- Hendrick, C., & Hendrick, S. S. (1986). A theory and method of love. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(2), 392–402. doi:10.1037/0033-2909.107.1.3
- Hendrick, S. S. (1988). A generic measure of relationship satisfaction. *Journal of Marriage and the Family*, 50, 93–98.
- Hendrick, C. & Hendrick, S. (1989). Research on Love: Does It Measure Up? *Journal of Personality and Social Psychology*, 56(5), 784–794.
- Hendrick, C. & Hendrick, S. (1990). A Relationship-specific Version of the Love Attitudes

- Scale, *Journal of Social Behavior and Personality* 5, 239–54.
- Hendrick, S.S. & Hendrick, C. (1992). Romantic love. Newberry Park, CA: Sage Publications.
- John, O. P., & Srivastava, S. (1999). The Big-Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives. In L. A. Pervin & O. P. John (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (Vol. 2, pp. 102–138). New York: Guilford Press.
- Fehr, B. & Broughton, R. (2001). Gender and personality differences in conceptions of love: an interpersonal theory analysis. *Personal Relationships*, 8, 115–136.
- Knežević, G., Džamonja-Ignjatović, T., Đurić-Jočić, D. (2004). *Petofaktorski model ličnosti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
- Larsen-Rife, D., Conger, D. (2005). Personality, Family History, and Competence in Early Adult Romantic Relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88(3), 562–576.
- Lee, J. A. (1973). *Colours of Love: An Exploration of the Ways of Loving*. Toronto, Ontario, Canada: New Press.
- Lee, J. A. (1976). Forbidden colors of love: Patterns of gay love and gay liberation. *Journal of Homosexuality*, 1(4), 401–418. doi:10.1300/J082v01n04_04
- Lee, J. A. (1977). A Typology of Styles of Loving, *Personality and Social Psychology Bulletin* 3: 173–82.
- Levine, T. R., Aune, K. S., & Park, H. S. (2006). Love styles and communication in relationships: Partner preferences, initiation, and intensification. *Communication Quarterly*, 54(4), 465–486.
- Levy, M. B. & Davis, K. E. (1988). Lovestyles and attachment styles compared: Their relations to each other and to various relationship characteristics. *Journal of Social and Personal Relationships*, 5, 439–471.
- Mallandain, I., & Davies, M. (1994). The colours of love: Personality correlates of love styles. *Personality and Individual Differences*, 17, 557–560.
- Meeks, B. S., Hendrick, S. S., & Hendrick, C. (1998). Communication, love and relationship satisfaction. *Journal of Social and Personal Relationships*, 15, 755–773.
- Middleton, C. F. (1993). *The self and perceived-partner: similarity as a predictor of relationship satisfaction*. Unpublished doctoral dissertation, Texas Tech University
- Montgomery, M. J., & Sorell, G. T. (1997). Differences in love attitudes across family life stages. *Family Relations*, 46(1), 55–61.
- Park, N., Kee, K. F. & Valenzuela, S. (2009). Being immersed in social networking environment: Facebook groups, uses and gratifications, and social outcomes. *CyberPsychology & Behavior*, 12(6), 729–733.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Shaver, P. R. & Hazan C. (1988). A biased overview of the study of love. *Journal of Social and Personal Relationships*, 5, 473–501.
- Shiota, M.N., Keltner, D. & John, O.P. (2006). Positive emotion dispositions differentially associated with Big Five personality and attachment style. *Journal of Positive Psychology*, 1, 61–71.

- Smith, R. & Klases, A. (2016). Predictors of Love Attitudes: The Contribution of Cultural Orientation, Gender Attachment Style, Relationship Length and Age in Participants From the UK and Hong Kong. *Interpersona*, 10(1), 90–108.
- Travica V. (2004): *Stilovi vezivanja i stilovi ljubavi u partnerskim odnosima u periodu ranog odraslog doba*. Diplomski rad. Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd.
- Wan, W. W. N., Luk, C. L. & Lai, J. C. L. (2000). Personality correlates of loving styles among Chinese students in Hong Kong. *Personality and Individual Differences*, 29, 169–175.
- White, J. K., Hendrick, S. S., & Hendrick, C. (2004). Big five personality variables and relationship constructs. *Personality and Individual Differences*, 37, 1519–1530.
- Woll, S. B. (1989). Personality and relationship correlates of loving styles. *Journal of Research in Personality*, 23, 480–505.

MY LOVE STYLE: THE IMPORTANCE OF THE PERSONALITY AND CHARACTERISTICS OF ROMANTIC RELATIONSHIP

Abstract: The subject of the research is to examine the possibility of prediction love styles (*eros, ludus, storge, pragma, mania, agape*) by personality characteristics of the individual (dimensions of personality, internal working models and self-esteem), as well as the characteristics of romantic relationship (relationship satisfaction and relationship length).

On a sample of 355 respondents, variables were operationalized by following instruments: RQ questionnaire (Bartholomew & Horowitz, 1991), Love Attitudes Scale (Hendrick & Hendrick, 1990), inventory BFI (John & Srivastava, 1999), *The Rosenberg Self-Esteem Scale* (Rosenberg, 1965) and *Relationship assessment scale* (Hendrick, 1988).

The results of hierarchical regression analysis suggest that *eros, agape and ludus* are defined by both, personality and relationship characteristics. *Mania* love style is determined by the individual characteristics of a person, while the *pragma and storge* can not be predicted by personality and relational attributes, and they are probably related to socio-culturally conditioned attitudes about love.

Key words: love styles, personality attributes, characteristics of romantic relationship.

PORODICE NASTALE UZ POMOĆ SUROGAT MATERINSTVA

Surogat materinstvo, koje se od 80-tih godina XX veka praktikuje u mnogim zemljama kao način prevazilaženja steriliteta, još uvek nije dozvoljeno u Srbiji; u predlogu novog Građanskog zakonika nalaze se odredbe koje bi to mogle izmeniti. Surogat materinstvo može biti gestaciono – kada žena samo nosi dete za nameravane roditelje; i genetičko – kada žena nosi dete koje je začeto oplodnjom njene jajne ćelije spermom nameravanog oca ili donora. Sa psihološke strane gledano, postoji niz specifičnosti u isčekivanju roditeljstva nameravanih roditelja. Između ostalog, oni provode devet meseci uz veću ili manju anksioznost da surogat majka možda neće dati dete, mada ne može biti tako ukoliko je sklopljen legalni ugovor; nameravana majka, pogotovu ako nije ni biološka majka deteta, može osećati veću nesigurnost u vezi sa ulogom majke. Važno je i naći ravnotežu u odnosu sa surogat majkom, koja ne treba da bude ravnopravni roditelj, ali ni isključena iz života deteta. Neophodna su ispitivanja stavova prema surogat materinstvu na našoj populaciji, kako zbog savetodavnog rada, tako i zbog kreiranja strategije za predstavljanje ovog vida asistiranu reprodukcije našim građanima.

Ključne reči: gestacijsko surogat materinstvo; porodice nastale putem surogat materinstva; surogat majke; stavovi prema surogat materinstvu.

Uvod

Rađanje dece mogu da ograniče ili odlože različite lične i društvene okolnosti, a najteže je izboriti se sa biološkim problemima vezanim za ostajanje u drugom stanju, uspešan prolazak kroz trudnoću i rođenje deteta. Sa medicinske strane gledano, sterilitet je stanje neplodnog bračnog para koji, nakon godinu dana redovnih seksualnih odnosa, ne može da ostvari trudnoću, a procenjuje se da ovaj problem ima oko 15–17% parova u Srbiji (Kopitović i sar., 2011). Gledano sa psihološke strane, neplodni parovi prolaze kroz ličnu krizu u kojoj se javljaju depresija, anksioznost, nezadovoljstvo i nisko samopoštovanje; kao i kroz krizu u partnerskim i interpersonalnim odnosima (Rahimi Kian et al., 2016). Ustavom Republike Srbije (član 63) garantovano je pravo građana da slobodno odluče o rađanju dece, a dalje u istom članu stoji da Republika Srbija podstiče roditelje da se odluče na rađanje dece i pomaže im u tome.²

¹ jelena.opsenica.kostic@filfak.ni.ac.rs

² Dr Olga Cvejić Jančić, profesor porodičnog prava i nadležna za porodično pravo u budućem Građanskom zakoniku, u svojim izjavama ističe da trenutna zabrana surogat materinstva, kao vida

Jedini vidovi asistirane reprodukcije koji su na raspolaganju našim parovima koji se bore sa sterilitetom su inseminacija i vantelesna oplodnja (jedine legalne opcije u RS). To znači da parovi kojima je potrebna donacija gameta (jajne ćelije ili spermatozoida) nemaju podršku našeg zdravstvenog sistema, a nije dozvoljeno ni surogat materinstvo. Postoji predlog koji bi mogao da izmeni ovu situaciju: Građanski zakonik Republike Srbije (radni tekst, 572. str.) govori o *rađanju za drugog*, ali i o *darovanim oplodnim ćelijama*, mada se u radnom tekstu rađanje za drugog dozvoljava samo ukoliko se koristi reproduktivni materijal bar jednog od nameravanih roditelja (član 2277), a ne bi bilo dozvoljeno koristiti jajnu ćeliju surogat majke (član 2275).³ Približavajući se ovim novinama ukratko će biti predstavljene specifičnosti porodica nastalih uz pomoć surogat materinstva, iz ugla psihologa.

Najpre treba reći da postoje dva vida surogat materinstva. Stariji vid je poznat pod nazivima genetičko, parcijalno, odnosno tradicionalno surogat materinstvo: surogat majka nosi dete koje je začeto uz pomoć njene jajne ćelije. Napretkom asistirane reprodukcije omogućen je i drugi vid – to je potpuno, odnosno gestacijsko surogat materinstvo: surogat majka nosi dete začeto od jajne ćelije druge žene (Jadva & Imrie, 2014). Pritom surogat majke mogu da dobiju novčanu naknadu u visini troškova povezanih sa trudnoćom, ukoliko zakon dozvoljava samo surogat materinstvo iz altruističkih razloga; ili, ukoliko je dozvoljeno komercijalno surogat materinstvo, mogu da traže veće ili manje sume novca od parova kojima su potrebne. Pažnju poslednjih godina privlači opadanje broja internacionalnih usvajanja, koje se tumači, pre svega, popularnošću i dostupnošću komercijalnih surogat majki iz Indije, Tajlanda, Meksika i Ukrajine (Scherman et al., 2016). Komercijalni surogat aranžmani izazivaju posebne dileme koje ovde neće biti obrađene (pominjani predlog zakona *ne* dozvoljava ovakav vid surogat materinstva).

Specifičnosti situacije u kojoj se nalaze nameravani roditelji

Treba imati na umu da su nameravani roditelji par koji je proveo duži ili kraći period u suočavanju sa sterilitetom i mogućnostima njegovog prevladavanja. Uz surogat majku oni su nadomak svog cilja, ali sada provode devet meseci trudnoće sa određenim strahom da surogat majka neće dati dete. Ukoliko je sklopljen legalan ugovor ovakav ishod nije moguć – surogat majka nema roditeljska prava i obavezala se da će predati dete, isto kao što su nameravani roditelji obavezni da ga uzmu. Nameravana majka nije trudna, tako da se može postaviti pitanje uspostavljanja veze sa bebom. Nameravani roditelji moraju da uspostave i održavaju zadovoljavajući odnos

asistirane reprodukcije, nije u skladu sa Ustavom Republike Srbije, jer sprečava ostvarivanje prava na roditeljstvo, npr. <https://www.youtube.com/watch?v=R4UPNcl-QFw>, <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Predavanje-o-surogat-materinstvu.sr.html> ili <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/surogat-majka-kao-resenje-za-roditeljstvo/xnm90m1>.

³ Indikacija da je surogat materinstvo najsigurniji ili jedini put do roditeljstva je nemogućnost žene da ostane u drugom stanju ili da iznese trudnoću, zbog patologije/odsustva uterusu ili zbog toga što trudnoća predstavlja značajan rizik za zdravlje majke ili deteta (Tremelleni & Everingham, 2016).

sa surogat majkom, odnosno da paze da se taj odnos ne prekine. Sve ovo proizvodi određeni nivo anksioznosti kod roditelja, a može biti i izvor napetosti u njihovoj vezi, naročito ako je jedan partner bio više naklonjen surogat materinstvu nego drugi. Odnos nameravane majke, koja ne može da rodi dete, sa surogat majkom, koja može da ima dete i koja je često mlađa, može da rezultira osećanjem neadekvatnosti, depresije i niskog samopoštovanja. Na kraju, postoji dosta predrasuda ili jednostavno negativnih stavova prema surogat materinstvu, te namerevani roditelji mogu da osećaju, pored svega prethodno nabrojanog, i neodobravanje porodice, prijatelja i sredine u kojoj žive (Golombok, 2014). Svi ovi elementi mogu uticati negativno na psihološko blagostanje roditelja, a onda i na kvalitet roditeljstva. Sama činjenica da su morali da se okrenu surogat materinstvu može biti viđena kao „manje dobar“, inferioran put ka roditeljstvu, što može voditi manjem roditeljskom samopouzdanju. Veće poteškoće se mogu očekivati u situacijama kada je surogat majka i biološka majka bebe – nameravana majka, koja nema ni genetsku ni gestacijsku vezu sa detetom, može da oseti veću nesigurnost u ulozi majke. Određenu ulogu u prilagođavanju na celokupnu situaciju i na kvalitet roditeljstva može imati i postojanje prethodnog odnosa sa surogat majkom – bolji ishodi se očekuju kada je surogat majka rođaka ili prijateljica, zbog trajanja i bliskosti odnosa. Međutim, ovo takođe može i da učini nejasnim odnose unutar porodice – na primer, kada sestra, koja je bila surogat majka, postane preterano umešana u podizanje i vaspitavanje deteta, čime ugrožava status nameravane majke. Na roditeljstvo može uticati i (ne)održavanje daljeg odnosa sa surogat majkom. Sugerise se da bi, zbog deteta, bilo dobro održati neki kontakt sa surogat majkom, jer će detetu pružiti bolje razumevanje njegovog porekla. Opet, to ne znači uključenost surogat majke u odgajanje deteta, jer će onda, kao što je rečeno, roditeljski autoritet para biti narušen.

Istraživanja funkcionisanja porodica nastalih uz pomoć surogat majki

Još uvek nema mnogo istraživanja ovih porodica i obično se radi o relativno malim uzorcima, jer treba uzeti u obzir i uzrast deteta. U jednom istraživanju funkcionisanja dece uzrasta od 5 do 9 godina (Shelton et al., 2009), procenjivači su bili očevi i majke, a dobijen je čitav niz procena, od problema u ponašanju, preko deficita pažnje, do anksioznosti, depresivnosti, problema sa vršnjacima i društvenog ponašanja. Deca koju su rodile surogat majke nisu se razlikovala ni po jednoj meri od ostale dece rođene putem asistiranе reprodukcije (donacija sperme, jajne ćelije ili donacija embriona); a važno je istaći da sve dobijene mere ne odstupaju od normi za opštu populaciju. Longitudinalna studija porodica nastalih putem asistiranе reprodukcije u UK daje pozitivne rezultate o funkcionisanju dece i roditelja u više navrata. Obuhvaćene su 42 porodice sa decom starom oko godinu dana i istraživači procenjuju da je to oko 60 procenata porodica nastalih pomoću surogat materinstva sa decom tog uzrasta (u UK u tom trenutku). Otprilike dve trećine porodica je imalo genetske surogat majke, a jedna trećina gestacijske. Porodice nastale uz pomoć surogat majki

su poređene sa uparenom grupom od 51 porodice gde je korišćena donirana jajna ćelija i sa odgovarajućom grupom porodica koje nisu imale problema sa začećem, a trudnoće su planirane. Prvo ispitivanje je obavljeno oko detetovog prvog rođendana, a odnosilo se na tri aspekta porodičnog funkcionisanja: psihološka dobrobit roditelja i zadovoljstvo brakom; kvalitet roditeljstva; i temperament dece (Golombok et al., 2004). Potpuno suprotno očekivanjima koja su proizlazila iz rasprava o potencijalno negativnim posledicama surogat materinstva na funkcionisanje porodice, majke i očevi iz ovih porodica su pokazivali veće psihološko blagostanje nego roditelji prirodno začete dece. I majke i očevi u porodicama nastalih uz pomoć surogat majki izveštavali su o nižim nivoima roditeljskog stresa, a majke su imale i slabije izraženu depresiju. Kada su poređeni odnosi roditelj–dete, rezultati opet idu u korist porodica nastalih surogat materinstvom – majke i očevi su pokazivali veću toplinu i senzitivnost, kao i veće uživanje u roditeljstvu, nego parovi koju su dobili dete prirodnim putem. Jedini izuzetak od pozitivnih razlika je visoka emocionalna investiranost u dete; međutim, istraživači smatraju da to nije bio disfunkcionalni nivo, već malo veći stepen angažovanja u vezi sa detetom. (Visoka emocionalna investiranost je inače uobičajena kod roditelja koji su lečili sterilitet, odnosno koji su dobili dete putem asistiranе reprodukcije.) Po kvalitetu odnosa roditelj–dete, roditelji koji su koristili doniranu jajnu ćeliju bili su sličniji roditeljima čije dete je nosila surogat majka. Međutim, majke koje su dobile doniranu jajnu ćeliju su, kao i majke iz grupe prirodno začelih beba, pokazivale više nivoе depresivnosti od majke iz grupe surogat materinstva; istraživači smatraju da moguće objašnjenje leži u fizičkim posledicama trudnoće. Nisu nađene nikakve razlike u temperamentu dece.

Istom prilikom su ispitane i neke specifičnosti surogat aranžmana. Pretpostavljalo se da može biti razlika između porodica sa gestacijskim i gentskim surogat majkama. Ispostavilo se da razlika u odnosu na ovaj faktor nema, ali se čini da je značajna priroda odnosa sa surogat majkama – kada je surogat majka bila rođaka ili prijateljica (nasuprot nekom ko je bio nepoznat roditeljima do sklapanja ugovora), majke su pokazivale pozitivnije roditeljsko ponašanje.

Vrlo slični rezultati su dobijeni kada su iste porodice ispitivane oko detetovog drugog i trećeg rođendana (Golombok et al., 2006a; Golombok et al., 2006b), kao i kada su deca imala 7 i 10 godina (Golombok et al., 2011). I roditelji i deca nastavljaju da funkcionišu dobro.

Kako reći deci da ih je nosila i rodila surogat majka?

Postoje određena iskustva iz načina na koji roditelji iz porodica nastalih putem donora objašnjavaju formiranje porodice svojoj deci (Blake et al., 2010). Koriste se priče o začeću, nalik na priče za decu. One ne moraju, a i ne treba da sadrže sve detalje, jer ih dete ne razume, ali prenose osnovnu ideju da je bila potrebna pomoć za osnivanje porodice. Prvi cilj objašnjenja je otvorenost odnosa roditelj–dete i neopтереćenost čuvanjem tajne, što predstavlja uslove za dobro funkcionisanje porodice. Na taj način sva deca koja su začeta uz pomoć „reproduktivnih drugih“ (Freeman,

2014: 2) mogu da ugrade ovu činjenicu u svoj identitet, što sprečava neprijatna otkrića u odrasloj dobi i krize koje to najčešće izaziva. Roditelji iz porodica nastalih putem donora mogu da sačekaju „pravo vreme“ za priču, koje su sebi odredili, ali roditelji iz porodica nastalih uz pomoć surogat majki moraju da reaguju brže, jer je način nastanka njihove porodice znatno vidljiviji u sredini u kojoj žive. Istraživanja pokazuju da otprilike polovina roditelja koji su imali tradicionalnu surogat majku izbegava da kaže da je korišćena i jajna ćelija surogat majke. Dakle, mnoga deca nisu svesna da je žena koja ih je rodila i njihova biološka majka (ovo kod nas, u trenutnoj verziji zakona, ne bi bilo moguće, ali se dozvoljava korišćenje jajne ćelije treće žene). Kao što se može pretpostaviti, roditelji ovo čine iz straha da ih dete ne odbaci. Rečima jedne majke „Mislim da postoji jedna stvar koja mi je uvek negde u svesti i pomalo me progoni – da se jedna od mojih devojčica ne okrene jednog dana i kaže mi – Ti nisi moja majka“ (Golombok, 2014).

Kada objašnjavaju da ih je nosila i rodila druga žena, roditelji se dovijaju i objašnjavaju ceo proces na način koji malo dete može da razume. Na primer, jedna porodica je koristila metaforu hleba u rerni i ispričala detetu da ga je surogat majka nosila na toplom dok nije bio spreman da izađe napolje. Sa 7 godina deca ne shvataju u potpunosti šta je bio problem sa njihovim začećem (kao ni deca začeta pomoću donora), ali generalno imaju ideju šta surogat materinstvo podrazumeva („Materica moje mame... čini mi se... uglavnom nije bila zdrava i zato me je ona nosila umesto moje mame.“; Golombok, 2014). Deca opisuju svoju surogat majku kao osobu koja je dobra i ljubazna (te termine verovatno koriste i roditelji). Najveći broj dece, u porodicama u kojima je održan kontakt sa surogat majkom, žele da je vide češće. Istraživači su procenili da deca nisu imala negativan stav prema načinu na koji su došla u porodicu, odnosno prema surogat materinstvu; stav većine dece je procenjen kao neutralan. Doduše, napominje se i da su najstarija ispitivana deca imala 10 godina, te se njihov stav može promeniti tokom odrastanja (Golombok, 2014).

Istraživanja surogat majki i njihovih porodica

Veliki deo važnih etičkih pitanja vezanih za surogat materinstvo tiče se surogat majki. Može se postaviti pitanje da li je surogat majka zaista u poziciji da da svoj puni pristanak ako nikad do tada nije nosila dete za drugog, te ne može znati kako će se osećati kada treba da da bebu koju je nosila 9 meseci i koja je možda i biološki njena? Da li surogat majke osećaju kajanje kada predaju bebu? Da li osećaju distres ili imaju dugotrajne psihološke probleme? Kakav je uticaj surogat materinstva na porodicu surogat majke, na njenog partnera i decu? Opet, ovo je nova oblast istraživanja i potrebna je potvrda dosadašnjih rezultata.

Postoji studija u kojoj su učestvovala 34 surogat majke iz UK, od kojih je otprilike polovina bila gestacijska, a polovina i genetska (Jadva et al., 2003). Godinu dana nakon rođenja deteta ove žene su ispitane standardizovanim intervjuom i upitnikom za merenje postpartalne depresije. Nijedna od ispitanih žena nije izvestila o sumnjama u pogledu davanja bebe nameravanim roditeljima. Upitane da se prisete

svojih osećanja i iskustava vezanih za taj period, (samo) jedna trećina žena je izjavila da se osećala uznemireno u nedeljama koje su sledile za predavanjem; od njih je samo jedna žena opisala osećaj duboke depresije. Nakon godinu dana, samo 2 žene (od 34) su govorile o psihološkim teškoćama povezanim sa surogat materinstvom, a nijedna nije imala povišene skorove na upitniku postpartalne depresije. Važno je da, u ovom istraživanju, nisu nađene razlike u nivou depresije između gestacijskih i genetskih surogat majki, što znači da žene nisu imale dugoročne psihološke probleme ni kada su predavale svoje biološko dete. Zaključeno je da teškoće koje mogu imati surogat majke nisu teške i da prestaju vremenom; odnosno – nema značajnih posledica predavanja deteta. Primećene su velike varijacije u učestalosti kontakta između surogat majke i bebe nakon predavanja. Jedna trećine surogat majki je viđala bebu bar jednom mesečno, ali jedna četvrtina majki nije imala nikakav kontakt. Nijedna od surogat majki nije osećala da je surogat dete (surrogacy child) njeno, što je, verovatno, pomoglo u predavanju deteta nameravanim roditeljima.

Postoje i izveštaji o opisivanju odnosa surogat majke prema surogat detetu, a odgovori variraju od „nemam i ne želim nikakav odnos“ do jasnog izražavanja ljubavi prema detetu, i to nezavisno od toga da li je trudnoća bila gestacijska ili genetička (Jadva & Imrie, 2014). Dakle, treba imati na umu da, iako surogat majke ne misle da je dete njihovo, jedan deo majki jeste (i ostaje) posebno vezan za dete.

Isti istraživački tim je ispitao i dugoročne posledice surogat materинства. Ispitanici su bile surogat majke (34, 20 njih je učestvovalo i u prethodno pomenutoj studiji) i 36 njihove dece, uzrasta 12 do 25 godina. Oni su intervjuisani između 5 i 25 godina od kada je majka rodila dete za drugu porodicu. Istraživači su želeli da provere kakvi će odnosi biti između surogat majke, njene dece i porodice koja je stvorena uz pomoć surogat majke. U tri četvrtine slučajeva surogat majke su ostale u kontaktu sa decom koju su nosile za druge parove i viđale su ih jednom ili dvaput godišnje. Skoro polovina dece surogat majki je u kontaktu sa surogat detetom, koje mnogi označavaju kao sibilnga ili polusibilinga, nevezano za stvarni genetski odnos. Tu zapravo ima velikih razlika: neka deca surogat majki nisu pripisivala nikavu važnost genetskom ili gestacionom odnosu sa surogat detetom, dok su drugi čak stvorili i svoju terminologiju da opišu tu novu formu odnosa, kao što je „suro-sestra“ (surro-sister) i „sestra po stomaku“ (tummy-sister). Iako je uzorak bio mali (i neka deca surogat majki nisu ispitana, jer su već napustila roditeljski dom), istraživači iznose da se čini da surogat materinstvo nema negativne efekte na decu žena koje su rodite za drugog. Najveći broj dece je imao pozitivan odnos prema tome i osećao se ponosno na svoju majku koja je učinila tako mnogo da pomogne drugoj porodici.

Najmanje podataka ima o partnerima surogat majki. U jednom istraživanju (Jadva & Imrie, 2014) ispitane su preferencije partnera u pogledu surogat aranžmana. Nešto manje od polovine partnera preferiralo je gestacijski aranžman, ali su mnogi ostavljali prostor za genetički, ukoliko trenutni pokušaj ne uspe, a oni uspostave dobar odnos sa nameravanim roditeljima. Sumirajući sve različite odgovore, istraživači su zaključili da je velika većina partnera imala stav da je konačna odluka o surogat aranžmanu na njihovim partnerkama – surogat majkama.

Neophodna istraživanja

Treba pomenuti da predlog Građanskog zakonika predviđa i da je potreban dokaz da su se nameravani roditelji i surogat majka „obratili savetovaštu radi psihološke pripreme za surogat materinstvo“ (član 2273, 572. str.). Iako je dobro što predlog zakona prepoznaje potrebu za pripremom (ali ne i za selekcijom), ova rečenica pokreće mnoga pitanja i otkriva da smo, kao psiholozi, nepripremljeni za rad na ovom području (sa priličnom sigurnošću se može reći da, između ostalog, nije pripremljen ni zdravstveni sistem u domenu uvođenja „darovanih ćelija“, što povlači i pravno-etička pitanja (da li dozvoliti da donori budu anonimni?), ali to izlazi iz okvira ovog rada i kompetencija autora). Pregled dostupnih domaćih naučnih članaka o surogat materinstvu otkriva radove dr Bernadet Bordaš, koja se bavi nekim pravnim ograničenjima predloga o rađanju za drugog (Bordaš, 2012, 2013, 2015). Sve ostalo što se može pročitati su (samo) novinske vesti. Bez obzira da li će predlog zakona biti prihvaćen odmah ili će biti potrebno više vremena za promene, neophodno je saznati kakvi su stavovi ljudi u Srbiji prema surogat materinstvu, uz obraćanje posebne pažnje na potencijalne roditelje i potencijalne surogat majke. To bi bio važan korak u susret „rađanju za drugog“, i to ne samo u cilju savetovanja parova i majki, već i u cilju kreiranja strategije za predstavljanje ovog vida asistiranu reprodukcije našim građanima. Vrlo kratko će biti predstavljena dva (inostrana) istraživanja koja se bave ispitivanjem stavova prema surogat materinstvu i koja mogu biti model za naše istraživače.

Istraživanje sprovedeno u UK je bilo usmereno na stavove britanskih žena prema surogat materinstvu (Poote & van der Akker, 2009). Autori polaze od teorije planiranog ponašanja (theory of planned behaviour, TPB, Ajzen and Madden, 1986; prema Poote & van der Akker, 2009) u objašnjavanju zašto je ispitivanje stavova važno. Teorija planiranog ponašanja postulira da je ponašajne namere moguće predviđati preko stavova, percipirane kontrole ponašanja i percipiranih društvenih normi. Postoji veliki raskorak između namere da se neko ponašanje izvede i samog izvođenja, ali autori ističu da su stavovi žena i spremnost da se postane surogat majka i dalje vredni prediktori. U istraživanju je korišćena adaptirana skala, koja je originalno razvijena za ispitivanje stavova prema doniranju jajnih ćelija (Skoog-Svanberg et al., 2003), aјtemi su prilagođeni surogat materinstvu; i skala za ispitivanje motivacije za roditeljstvom. Ispitanicama je postavljen i niz sociodemografskih pitanja, kao i pitanja o tome da li su spremne da budu gestacijske ili genetičke surogat majke, kao i da li bi to učinile za rođake, prijatelje ili za nepoznate osobe. Pošto nas trenutno zanima više način samog ispitivanja, nego rezultati, samo ćemo reći da je mali broj žena izrazio spremnost za surogat materinstvo. U uzorku je bilo 187 ispitanica, koje su regrutovane preko najveće lokalne kompanije koja je imala veliki raspon različitih radnih mesta. Samo 8 žena je izrazilo spremnost da budu genetičke surogat majke (136 je reklo *ne*, a 43 *možda / ne znam*); a frekvence su vrlo slične i za gestacijsko surogat materinstvo – 9 žena je izrazilo spremnost (121 *ne*; 57 *možda / ne znam*). Žene koje su izražavale spremnost da budu surogat majke su bile mlađe, a razlike u odnosu na zanimanje, obrazovanje i bračni status nisu nađene.

Postoji i novija skala, razvijena u Iranu, upravo za ispitivanje stavova prema gestacijskom surogat materinstvu (Rahimi Kian et al., 2016) (to je vid surogat materinstva koji dozvoljava predlog Građanskog zakonika). Autori objašnjavaju proces nastanka skale, od pregleda literature, preko rada savetodavnog veća od 20 članova i kvalitativnog pilot istraživanja neplodnih parova. U finalnu verziju skale (GSAS – gestational surrogacy attitudes scale) ušlo je 30 ajtema raspoređenih u pet subskala: prihvatanje surogat materinstva; surogat materinstvo i javno mnjenje; dete rođeno putem surogat materinstva; surogat majka; namere i budući pokušaji. Sadržaj ajtema je prikazan u originalnom članku, a autori iznose da je skala prihvatljiva i validna. Naravno, istaknuta je i potreba za validacijom skale na uzorcima iz drugih populacija. Pregled ajtema ostavlja utisak da bi skala, uz dozvolu, bila potpuno upotrebljiva i vrlo korisna i za ispitivanje na našoj populaciji.

Zaključci

Rezultati, još uvek malobrojnih, studija pokazuju da porodice nastale uz pomoć surogat majki funkcionišu dobro i da nedostatak gestacione povezanosti deteta sa porodicom ne ugrožava pozitivno funkcionisanje porodice ni detetovu prilagođenost. Postoje i dokazi da mogu nastati i da se mogu održati dobri odnosi između porodice surogat majke i porodice koja je formirana uz pomoć te majke. Dalje, same surogat majke i njihove porodice nemaju negativne posledice koje proističu iz surogat materinstva. Još uvek nije poznato kako će se deca rođena putem (različitih aranžmana) surogat materinstva osećati povodom svog porekla kao odrasle osobe. S obzirom da je surogat materinstvo velika novina za naše društvo, u kojem još uvek nije dozvoljeno ni korišćenje gameta donora, neophodna su istraživanja koja bi pomogla da se izađe u susret uvođenju ovog vida asistiranе reprodukcije.

Literatura

- Blake, L., Casey, P., Readings, J., Jadva, V., & Golombok, S. (2010). „Daddy run out of tadpoles“: How parents tell their children that they are donor conceived, and what their 7-year-olds understand. *Human Reproduction*, 25(10), 2527–2534.
- Bordaš, B. (2012). Surogat materinstvo sa prekograničnim dejstvima: stvarnost i pravo. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 4, 97–117. doi:10.5937/zrpfns46-3025.
- Bordaš, B. (2013). Elementi za pravno regulisanje surogat materinstva sa prekograničnim dejstvima. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 4, 81–100. doi:10.5937/zrpfns47-5134.
- Bordaš, B. (2015). Restriktivni koncept surogat materinstva u radnom tekstu Građanskog zakonika Srbije. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 3, 977–1000. doi:10.5937/zrpfns49-9498.
- Freeman, T. (2014). Introduction. In Freeman, T., Garaham, S., Ebtahaj, F. & Richards, M. (eds.) *Relatedness in Assisted Reproduction* (1–18). UK, Cambridge Universtiy Press.

- Golombok, S. (2015). *Modern Families: Parents and Children in New Family Forms*. UK, Cambridge University Press.
- Golombok, S., MacCallum, F., Murray, C., Lycett, E., & Jadva, V. (2006a). Surrogacy families: parental functioning, parent-child relationships and children's psychological development at age 2. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47(2), 213–222.
- Golombok, S., Murray, C., Jadva, V., Lycett, E., MacCallum, F., & Rust, J. (2006b). Non-genetic and non-gestational parenthood: Consequences for parent-child relationships and the psychological well-being of mothers, fathers and children at age 3. *Human Reproduction*, 21(7), 1918–1924.
- Golombok, S., Murray, C., Jadva, V., MacCallum, F. & Lycett, E., (2004). Families created through surrogacy arrangements: Parent-child relationships in the 1st year of life. *Developmental Psychology*, 40(3), 400–411.
- Građanski zakonik Republike Srbije, radni tekst*. (2015). Preuzeto sa http://www.propisi.com/assets/files/gradjanski_zakonik_RS-prednacrt.pdf (6.3.2016)
- Jadva, V. & Imrie, S. (2014). The significance of relatedness for surrogates and their families. In Freeman, T., Garaham, S., Ebtehaj, F. & Richards, M. (eds.) *Relatedness in Assisted Reproduction* (162–177). UK, Cambridge Universtiy Press.
- Jadva, V., Murray, C., Lycett, E., MacCallum, F., Golombok, S. (2003). Surrogacy: The experiences of surrogate mothers. *Human Reproduction*, 18(10), 2196–2204.
- Kopitović, V., Milatović, S., Trninić Pjević, A., Bjelica, A., Bujas, I., & Tabš, N. (2011). Rezultati i iskustva nakon hiljadu ciklusa vantelesne oplodnje na Klinici za ginekologiju i akušerstvo u Novom Sadu. *Medicinski Pregled*, 11–12, 565–569.
- Poote, A.E. & van den Akker, O.B.A (2009). British women's attitudes to surrogacy. *Human Reproduction*, 24(1), 139–145. doi:10.1093/humrep/den338.
- Rahimi Kian, F., Zandi, A., Omani Samani, R., Maroufizadeh, S., & Mehran, A. (2016). Development and Validation of Attitude toward Gestational Surrogacy Scale in Iranian Infertile Couples. *International Journal Of Fertility & Sterility*, 10(1), 113–119. PMID: 27123208.
- Scherman, R., Misca, G., Rotabi, K., & Selman, P. (2016). Global commercial surrogacy and international adoption: parallels and differences. *Adoption and Fostering*, 40(1), 20–35. DOI: 10.1177/0308575915626376.
- Shelton, K. H., Boivin, J., Hay, D., van den Bree, M.B.M., Rice, F.J., Harlod, G.T. & Thapar, A. (2009). Examining differences in psychological adjustment problems among children conceived by assisted reproductive technologies. *International Journal of Behavioral Development*, 33(5), 385–392.
- Skoog Svanberg, A., Lampic, C., Bergh, T. & Lundkvist, Ö (2003). Public opinion regarding oocyte donation in Sweden. *Human Reproduction*, 18(5), 1107–1114. DOI: 10.1093/humrep/deg222.
- Tremelleni, K. & Everingham, S. (2016). For love or money? Australian attitudes to financially compensated (commercial) surrogacy. *Australian and New Zealand Journal of Obstetrics and Gynaecology*, 56, 558–563. DOI: 10.1111/ajo.12559.
- Ustav Republike Srbije*. Preuzeto sa <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/139-100028/ustav-republike-srbije> (14.11.2016).

SURROGACY FAMILIES

Surrogacy, which is used in many countries as a way to overcome sterility since the 80s of the 20th century, is still not allowed in Serbia; a new Civil Bill contains provisions that could change this. Surrogacy can be gestational – when a woman only carries a child for intended parents; and genetic – when a woman carries a baby that is conceived by fertilizing her egg with a sperm of an intended father or a donor. From a psychological point of view, there is a number of specificities which occur while intended parents are expecting. Among other things, they spend nine months with greater or lower anxiety that the surrogate mother will not give the child, but this cannot be the case if they have a legal contract; intended mother, especially if she is not a biological mother of the child, may feel greater insecurity about her maternal role. It is also important to find a balance in the relationship with the surrogate mother, who should not be an equal parent, but she also should not be excluded from the child's life. It is necessary to examine attitudes towards surrogacy in the general population, due to consulting work, and also because of strategy creation for the presentation of this type of assisted reproduction to our citizens.

Key words: gestational surrogacy; surrogacy families; surrogate mothers; attitudes towards surrogacy.

Mirjana M. Stanković Đorđević¹
*Visoka škola strukovnih studija
za obrazovanje vaspitača Pirot*

Pregledni rad
UDK 159.9:376

Raskršća obrazovne inkluzije u Srbiji

Rezime: Aktuelne društvene tendencije demokratizacije i približavanja evropskom prostoru u našoj zemlji svoju formalnu realizaciju doživele su kroz zakonsku legislativu vezanu za proces inkluzije. Socijalni model inkluzije podrazumeva da svi ljudi dele zajednički kontekst u kome žive i uče, promovise ličnost i individualne potencijale, učenje prema individualnom ritmu i mogućnostima. Ambijent u kome se praktično sprovodi proces inkluzije u Srbiji još uvek je opterećen nizom barijera. Cilj ovog rada je da istakne teškoće sa kojima je realizovanje obrazovne inkluzije suočeno i da, na osnovu analize sprovedenih istraživanja, ukaže na moguće smernice kojima bi proces inkluzije mogao da se kreće. Praktična pitanja na kojima treba raditi da bi obrazovna inkluzija uspeła jesu društvena i psihosocijalna podrška nastavnicima koji rade sa decom sa razvojnim smetnjama; adekvatnije inicijalno obrazovanje za inkluziju budućih nastavnika; psihosocijalna podrška porodicama sa decom sa razvojnim smetnjama; vaspitanje za demokratičnost i uvažavanje različitosti.

Ključne reči: obrazovna inkluzija, socijalni model, psihosocijalna podrška, demokratičnost

Uvod

Poslednjih godina u našoj zemlji usvojen je niz zakonskih propisa koji obezbeđuju prava osoba – dece sa hendikepom. Zakonska regulativa ne može biti garant uspeha obrazovne inkluzije; ona zavisi od adekvatne naučne argumentacije i adekvatnih informacija dostupnih kako naučnoj javnosti, tako i laicima. Potrebna je kontinuirana promocija prava dece – osoba sa hendikepom na svim društvenim nivoima, počev od mikronivoa – porodice, preko mezosistema – škola i vrtića, do makrosistema oličenog u državnim institucijama i medijima.

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja usvojen 2009. godine decidirano daje pravo svoj deci na redovno obrazovanje, što nastavnike dovodi u poziciju da rade sa celokupnom populacijom dece. Preovladava mišljenje da naši prosvetni radnici poseduju entuzijazam i dobru volju za rad sa decom sa razvojnim smetnjama, ali im nedostaju adekvatna znanja i podsticaji iz šire društvene sredine (Hrnjica, 1997; Sretenov, 2008; Stanković-Đorđević, 2002; Stanković-Đorđević, 2006). Prosvetni radnici su model koji određuje stav neometenih vršnjaka i njihovih

¹ mirjanasdj63@gmail.com

roditelja prema vršnjacima koji imaju razvojne smetnje. Vaspitači i nastavnici u velikoj meri utiču na formiranje sistema vrednosti kod dece, što je preduslov za stvaranje klime prihvatanja i tolerancije u redovnim vrtićima i školama. Ovo, naravno, ima uticaja i na stavove roditelja dece redovne populacije.

Roditelji su važna karika u obrazovno-vaspitnom procesu, ali i krucijalni model koji oblikuje stavove sopstvene dece. Nažalost, poput nastavnika, i u još većoj meri, roditelji izražavaju nedoumice, sumnju i otpor prema procesu inkluzije dece sa razvojnim smetnjama. Izvori diskriminacije leže u kontinuiranoj istoriji latentnih i otvorenih predrasuda prema osobama sa hendikepom, ali i nepostojanju adekvatne strategije vaspitanja za toleranciju prema marginaliozvanim grupama, pa i deci – osobama sa razvojnim smetnjama. Stavovi diskriminacije, izolacija, netolerancija vršnjaka prema deci sa razvojnim smetnjama direktna su posledica propusta u roditeljskom vaspitanju. Potrebno je razmotriti postojeće oblike psihosocijalne podrške porodicama sa decom sa razvojnim smetnjama, kao i nastavnicima koji rade sa decom sa razvojnim smetnjama. Važan problem inkluzije predstavlja inicijalno obrazovanje prosvetnih radnika i u kojoj meri ono odgovara kompetencijama nastavnika za 21. vek i inkluzivnom modelu obrazovno-vaspitnog rada.

Cilj ovog rada je da se istakne značaj socijalnog modela ometenosti i obrazovne inkluzije, da analizom sprovedenih istraživanja ukaže na barijere na koje ovi procesi nailaze i moguće pravce i aktere prevazilaženja teškoća na putu ka inkluzivnom društvu.

Ako se demokratičnost jednog društva meri nivoom izlaženja u susret potrebama najosetljivijih članova društva – starima, deci, osobama sa invaliditetom, potrebno je sistematsko planiranje načina i strategija podizanja mladih naraštaja i prenošenja demokratskih vrednosti, u koje spada i inkluzija.

Socijalni model ometenosti i obrazovna inkluzija

Socijalni model inkluzije dece u redovni sistem obrazovanja ima korene u Vigotskovom shvatanju dečje ometenosti (Vigotski, 1996). On smatra da problem dece sa razvojnim smetnjama treba shvatiti kao društveni problem, s obzirom na to da je socijalni aspekt, kulturno-istorijski razvoj i njegov uticaj, primaran. Prema Vigotskom, hendikep dovodi do drugačijeg društvenog položaja, kao da stvara „socijalno iščašenje“ kod deteta analogno telesnom. Vaspitati dete sa hendikepom znači vratiti ga u društveni život. Vaspitni zadatak se sastoji u tome da se dete sa hendikepom uključi u život i da se ostvari kompenzacija njegovog nedostatka – poremećaj odnosa sa društvom treba regulisati shodno detetovim (očuvanim) sposobnostima. Sve aktivnosti koje se preduzimaju moraju da budu podstaknute potrebom deteta i obogaćene životnim smislom; njihov cilj je vaspitanje deteta za život u društvu. Socijalni model je, takođe, odjek Klaperdovog zalaganja za „Školu po meri deteta“ (Claparede, 1929, prema Hrnjica i sar., 2007). Kao alternativa medicinskom modelu, nastao je iz težnji samih osoba sa ometenošću za uvažavanjem njihovih kvaliteta kao ličnosti.

Socijalni model naglašava pravo osoba sa ometenošću da budu nezavisne i da same odlučuju o sopstvenoj sudbini. Fokus se sa osobe koja je problem i njene porodice premešta na društvo i njegove institucije. U oblasti obrazovanja, socijalni model vidi kao prepreke nepristupačnost sredine i školskih objekata, rigidne nastavne planove i programe koji ne odgovaraju individualnim potrebama dece, nedostatak didaktičkih sredstava, dok prosvetni radnici nemaju adekvatno inicijalno obrazovanje, ne dobijaju materijalnu, ni stručnu podršku, a roditelji i lokalna sredina nisu uključeni u obrazovanje dece. Socijalni model naglašava potrebu da se utvrdi stepen i vrsta podrške koju treba pružiti deci prilikom učenja, čime se odgovornost za obrazovna postignuća vraća školi. Akcenat se pomera sa deteta i njegove porodice na školski kontekst i pitanje kako efikasno podučavati.

Fundamentalni principi obrazovne inkluzije su:

- otvorenost i izlaženje u susret posebnim obrazovnim potrebama dece;
- redovni obrazovni sistem odgovara na posebne obrazovne potrebe dece;
- konsultovanje i uvažavanje mišljenja dece sa razvojnim smetnjama;
- promocija vodeće uloge roditelja u obrazovanju njihove dece;
- obezbeđivanje potpunog pristupa ravnopravnom i relevantnom obrazovanju, uključujući relevantan obrazovni program.

U oblasti obrazovanja sintagma „dete po meri škole“, zamenjuje se sintagmom „škola po meri deteta“, što označava omogućavanje prava na kvalitetan život, obrazovanje i vaspitanje pod jednakim uslovima za svu decu, bez obzira na ograničenja i ometenost. Inkluzivni školski sistem je fleksibilan, zasnovan na pretpostavkama da se deca razlikuju, različite su njihove sposobnosti, etničko i porodično poreklo, uzrast, stas, pol, sva deca mogu da uče, potrebno je da se sistem prilagodi svakom pojedinom detetu. Škole inkluzivnog tipa su škole koje prilagođavaju svoje programe (sadržajno i metodički) svakom detetu, stvaraju atmosferu dobrodošlice i prihvaćenosti za svako dete i optimalne uslove za razvoj u granicama njihovih mogućnosti.

Proces inkluzije u školama podrazumeva stvaranje podržavajućeg obrazovnog konteksta, u kome je svoj deci s obzirom na njihove potencijale, interesovanja i očekivane ishode, omogućeno kvalitetno obrazovanje u okviru redovnih škola. U inkluzivnoj školi nastavni proces je individualizovan, usmeren na dete i mogućnost praćenja promenljivih prioriteta potreba deteta, jasne ciljeve i praćenje ishoda procesa učenja, uz metodičku fleksibilnost nastavnih planova i programa. Inkluzivni razvoj škole podrazumeva trajne i kontinuirane promene u organizacionoj strukturi, nastavnom procesu i metodičkom pristupu (Rustemier and Booth, 2010).

Rezultati istraživanja obrazovne inkluzije – naša realnost

Pregled istraživanja na našim prostorima pre i nakon donošenja Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja ne daje jednoznačne rezultate, ali ukazuje na trend postepene pozitivne promene u stavovima prema uključivanju dece sa razvojnim smetnjama od strane neposrednih aktera obrazovne inkluzije.

Istraživanje Arsenović-Pavlović i saradnika (Arsenović-Pavlović i sar., 2005) na nastavnicima specijalnih škola govori o značajnom nepoverenju prema inkluziji – 37% ispitivanih nastavnika izjasnilo se protiv inkluzije. Istraživanje Arsenović-Pavlović i saradnika (Arsenović-Pavlović i sar., 2006) odnosilo se na stavove nastavnika prema postojećoj organizaciji i promeni organizacije rada u školama u svetlu inkluzivnog procesa; 40,8% nastavnika se izjasnilo za skraćivanje dužine školskog časa, dok dve trećine nastavnika smatra da u školama ne postoje sredstva za rad sa decom sa razvojnim smetnjama. Što se tiče procene prihvaćenosti dece sa razvojnim smetnjama od strane vršnjaka, 55,6% nastavnika smatra da su deca sa razvojnim smetnjama prihvaćena od strane vršnjaka. Prema vrsti hendikepa nastavnici su mišljenja da je najteže raditi sa decom sa oštećenjem vida – 28,9%, zatim sa slabo socijalno integrisanom decom – 26,5% i sa decom sa umerenom mentalnom retardacijom – 14,5%. Stav u vezi opravdanosti inkluzije je podeljen – 74,4% ispitivanih nastavnika smatra da je inkluzija opravdana, ukoliko postoji posebna priprema sredine i nastavnika.

Stanisavljević-Petrović i Lukić (2011) su ispitivale pripremljenost školske sredine za proces inkluzije na uzorku od 100 nastavnika osnovnih škola grada Niša. Rezultati pokazuju da od ispitivanih nastavnika 38,45% procenjuje pozitivno socijalnu uključenost učenika sa razvojnim smetnjama u odeljenja redovnih škola, dok 50,07% smatra da socijalna uključenost nije zadovoljavajuća. Stručnu pomoć u radu sa učenicima sa razvojnim smetnjama ispitivani nastavnici u 93% slučajeva dobijaju od svojih kolega, mnogo manje od stručnih saradnika u školi. Svi ispitivani nastavnici smatraju da je neophodno stručno usavršavanje za rad sa učenicima, a njih 60,98% inkluziju u školama procenjuje kao korisnu.

Istraživanje povezanosti stavova prema inkluziji i dimenzija ličnosti nastavnika Todorović i saradnika (2011) na uzorku od 100 nastavnika osnovnih i srednjih škola pokazalo je da čak 80% nastavnika podržava ideju inkluzivnog obrazovanja i da dimenzija otvorenosti NEO-PI-R upitnika statistički značajno pozitivno korelira sa stavovima prema inkluziji. Iako generalno imaju pozitivne stavove prema inkluziji, istraživanje je pokazalo da nastavnici na ispitivanom uzorku manje prihvataju učenike koji teže uspostavljaju kontakt sa drugima, čije ponašanje ne razumeju, učenike sa problemima vida i sluha, a najveći otpor imaju prema učenicima sa intelektualnom ometenošću. Nastavnici osnovnih škola imaju pozitivnije stavove prema inkluziji od nastavnika srednjih škola, takođe, nastavnici koji imaju manji radni staž imaju pozitivnije stavove prema inkluziji od nastavnika sa dužim radnim stažom.

Istraživanje Macura-Milovanović i Vujisić-Živković (2011) imalo je za cilj da ispita stavove budućih prosvetnih radnika prema inkluziji. Uzorak su činili studenti učiteljskih fakulteta u Beogradu i Jagodini. Rezultati su pokazali da studenti generalno podržavaju inkluzivnu praksu u školama, deklarativno imaju pozitivne stavove prema različitim strategijama individualizacije u nastavi, kao i da učitelji imaju najveću odgovornost za školski uspeh učenika sa razvojnim smetnjama. Zaključak je autorki da studenti implicitno slede (uobičajeni) medicinski model posebnih potreba, podržavaju i neke neinkluzivne strategije koje su rasprostranjene u našim školama. Njihovo ranije školovanje, koje je zastupalo isti pristup svim učenicima i segregaciju

različitih, formira implicitnu pedagogiju i daje pečat stavovima prema inkluziji. Ovi nalazi mogu poslužiti kao dobre smernice u artikulaciji programa inicijalnog obrazovanja budućih prosvetnih radnika.

Istraživanje Gavrilović i saradnika (2011) ispituje socijalnu distancu studenata Filozofskog i Medicinskog fakulteta prema homoseksualcima, obolelima od AIDS-a i osobama sa invaliditetom i zaključak je da studenti Medicinskog fakulteta imaju izraženiju socijalnu distancu u odnosu na sve tri kategorije. U odnosu na osobe sa invaliditetom najveća socijalna distanca je prema potencijalnom braku sa osobom sa hendikepom, a druga po izraženosti je socijalna distanca vezana za mogućnost koja pretpostavlja da osoba sa invaliditetom bude pretpostavljeni na poslu. Pomalo neočekivane rezultate možemo tumačiti odbranama od preteranog uosećavanja studenata Medicinskog fakulteta, s obzirom na poziv koji su odabrali i koji nosi ozbiljnu opasnost od doživljaja prolongiranog stresa i sindroma izgaranja na poslu.

Stavove nastavnika u Srbiji u periodu od 2002. do 2012. godine komparativnim pregledom 15 istraživanja koja su uključivala 2. 527 ispitanika analizirale su Rajović i Jovanović (Rajovic and Jovanovic, 2013). Opšti je zaključak da se stavovi nastavnika prema inkluziji menjaju u pozitivnom smislu, posebno posle donošenja Zakona o osnovama sistema obrazovanja 2009. godine. Nastavnici generalno imaju negativnije stavove prema učenicima sa senzornim oštećenjima. Iako postoje otpori prema inkluziji, nastavnici, pokazuju istraživanja, uviđaju koristi od zajedničkog školovanja dece redovne populacije i dece sa razvojnim smetnjama, posebno za razvoj socijalnih veština i smanjenje predrasuda u odnosu na osobe sa invaliditetom. Kao osnovnu smetnju inkluziji nastavnici vide nedovoljno obrazovanje, neadekvatne programe, nizak socijalni status dece sa razvojnim smetnjama u redovnim odeljenjima, kao i nedostatak resursa za sprovođenje inkluzije, kao što su veliki broj dece u odeljenju, nedostatak opreme i sl. Na osnovu analize istraživanja, autorke daju sledeće preporuke:

- potrebna je organizacija i kontinuirana realizacija programa profesionalnog razvoja za inkluzivno obrazovanje u skladu sa individualnim potrebama škola,
- stalna saradnja sa svim relevantnim pojedincima i institucijama – zdravstvena, socijalna zaštita, obrazovanje...,
- promena organizacijskog konteksta nastave – fleksibilni nastavni programi, vremenska dinamika i sl.,
- dodatna podrška deci sa razvojnim smetnjama i nastavnicima – psiholog, logoped, lekar, fizioterapeut i sl.

Istraživanje Stanković Đorđević (2015) imalo je za cilj ispitivanje mikrosistemskih odnosa: deca sa razvojnim smetnjama – roditelji (majke) – nastavnici – vršnjaci tipične populacije. Obuhvatilo je 282 ispitanika koji imaju iskustvo sa decom sa razvojnim smetnjama ili sami pripadaju ovoj kategoriji. Problem istraživanja je ispitivanje odnosa između karakteristika ličnosti (empatičnost, samopoštovanje, anksioznost), stavova prema inkluziji i socijalne distance nastavnika, majki dece sa razvojnim smetnjama i majki dece redovne populacije. Osim toga ispitivana je

i socijalna distanca vršnjaka prema deci sa razvojnim smetnjama, kao i doživljaj pripadanja školi dece sa razvojnim smetnjama, i njihov međuodnos. Istraživanje je potvrdilo pozitivan uticaj redovnog školovanja na decu sa razvojnim smetnjama i decu redovne populacije – deca sa razvojnim smetnjama imaju visok doživljaj pripadanja (redovnoj) školi, a deca redovne populacije nizak nivo socijalne distance, što je direktna podrška inkluzije u obrazovanju. Značajne prediktorske varijable za doživljaj pripadanja školi dece sa razvojnim smetnjama bile su:

- aktualno niska anksioznost majki dece sa razvojnim smetnjama;
- pozitivan stav prema inkluziji majki dece sa razvojnim smetnjama;
- empatičnost – dimenzija Fantazija Indeksa interpersonalne reaktivnosti majki dece sa razvojnim smetnjama ima negativan odnos sa doživljajem pripadanja školi;
- empatičnost – dimenzija Preuzimanje uloga Indeksa interpersonalne reaktivnosti majki dece redovne populacije i pozitivno je povezana sa doživljajem pripadanja;
- opšta anksioznost majki dece sa razvojnim smetnjama; kada je opšta anksioznost niža, doživljaj pripadanja školi je izraženiji.

Nakon sedam godina (formalne) implementacije inkluzije dece sa razvojnim smetnjama u našim školama, čini se da ima puno dilema i nerešenih pitanja – protivnici inkluzije iznose svoje argumente, zagovornici posustaju – nalazimo se na raskršću koje će uticati na živote dece sa razvojnim smetnjama i njihovih porodica, ali i na profesionalne karijere prosvetnih radnika.

Pogled unapred ili kako nastaviti dalje?

Na osnovu analize istraživanja i aktuelne društvene situacije, praktična pitanja na kojima treba raditi da bi inkluzija postala realnost našeg društva bi bila:

- potreba za društvenom i psihosocijalnom podrškom nastavnicima koji rade sa decom sa razvojnim smetnjama;
- potreba adekvatnijeg inicijalnog obrazovanja za inkluziju budućih nastavnika;
- potreba za psihosocijalnom podrškom porodicama sa decom sa razvojnim smetnjama;
- bolja interersorna saradnja svih koji sa bave decom sa razvojnim smetnjama, kao i
- neophodnost vaspitanja za demokratičnost i uvažavanje različitosti.

Preduslovi za kvalitetan rad sa decom sa razvojnim smetnjama u redovnim odeljenjima su pozitivni stavovi nastavnika, demokratska implicitna pedagogija, usvojena profesionalna i stručna znanja za rad u inkluzivnim odeljenjima. Uverenja koje određuju spremnost nastavnika da prihvati dete sa teškoćama u razvoju su uverenje da deca sa razvojnim smetnjama mogu da se razviju u korisne članove društva; da redovne škole treba da obrazuju decu sa razvojnim smetnjama; vera u sopstvenu kompetentnost za rad sa decom sa razvojnim smetnjama (Kobešćak, 1998).

U naporu da ostvare sveukupnost kompetencija prosvetni radnici sve češće doživljavaju visok nivo stresa i fenomen „sagorevanja na poslu“, profesionalni stres često prerasta u profesionalno sagorevanje; radi se o cirkularnoj povezanosti ovih procesa i stanja. Radi prevladavanja profesionalnog stresa i sagorevanja, u radu sa decom sa razvojnim smetnjama poželjno je primenjivati individualne i institucionalne strategije.

Institucionalne strategije bi trebalo da sprovodi škola, uprava škola, stručni saradnici. Ove strategije podrazumevaju administrativnu podršku, konsultacije o ponašanju i načinima promene ponašanja, restrukturiranje i reformisanje konteksta, mrežu za podršku, timove za pomoć nastavnicima, nastavničke centre, programe za pomoć nastavnicima, radne grupe nastavnika, restrukturiranje vremena, podršku nastavnicima kroz pohvale, izražavanje poštovanja za njihove napore, obezbeđivanje obrazovnih programa za rad sa decom sa razvojnim smetnjama, podsticanje bolje komunikacije u školi i sa roditeljima, učešće nastavnika u odlučivanju, posebno po pitanjima inkluzivnog procesa (Bjekić i Zlatić, 2004). Tek zajedno i povezano, lični, interpersonalni i resursi zajednice u prevladavanju stresa mogu dati pozitivne efekte.

Kao značajna prepreka inkluziji često se pominje inicijalno obrazovanje nastavnika i ograničenja nastavnika koja proističu iz nedostatka adekvatnog obrazovanja za inkluziju. Osnovne kompetencije profesije nastavnika svakako su njegova stručna, pedagoška i metodičko-didaktička znanja. Drugi aspekt nastavničkih kompetencija je sociološko-kulturološki; nastavnik kao društveni i kulturni radnik i kao ličnost koja je opredeljena za demokratske vrednosti društva. Oba aspekta su značajna kada je u pitanju rad sa decom sa razvojnim smetnjama. Uključivanje u Bolonjski proces, donekle je uvelo novine u inicijalno obrazovanje budućih nastavnika, nove predmete koji promovišu demokratičnost, uvažavanje različitosti, veštine nenasilne komunikacije, kao i praktična znanja za rad sa decom sa razvojnim smetnjama. Inicijalno obrazovanje nastavnika na svim nivoima (vaspitači, učitelji, nastavnici) bi trebalo da uključuje znanja i kompetencije za rad sa decom sa razvojnim smetnjama; pozitivnih pomaka ima u vidu izmena programa i uvođenja inkluzivnih sadržaja, ali ne i sistemske politike i podrške od strane prosvetnih vlasti.

Porodice sa decom sa razvojnim smetnjama su u stalnom stanju potrebe za psihosocijalnom i materijalnom podrškom. Državne vlasti u našoj zemlji još uvek nemaju sistemsku strategiju za osnaživanje i pružanje podrške porodicama dece sa razvojnim smetnjama. Donošenje zakonske regulative, još uvek nema praktične implikacije u vidu delegiranja obaveze pružanja psihosocijalne podrške porodicama sa decom sa razvojnim smetnjama centrima za socijalni rad, medicinskim ustanovama i lokalnim zajednicama. Uz medicinsku pomoć, i detetu i porodici potrebna je i psihosocijalna pomoć. Osnovni ciljevi pružanja psihosocijalne pomoći, pre svega roditeljima, jer od njihovog angažovanja i kompetentnosti zavisi ishod pomoći detetu, bili bi olakšavanje načina na koji se roditelji i ostali članovi porodice adaptiraju na dete i njegovu ometenost i svođenje na minimum ili sprečavanje mentalnih poremećaja; omogućavanje porodici da najbolje moguće zadovoljava potrebe deteta, bez zapostavljanja sopstvenih potreba; obezbeđivanje najboljeg mogućeg kvaliteta života detetu i porodici.

U zavisnosti od vrste i dubine ometenosti deteta, kao i strukture i potreba porodice, definišu se i različiti specifični ciljevi pružanja pomoći. Neki od ciljeva se odnose na podsticanje samopoštovanja roditelja, osećanja sopstvene efikasnosti i osećaja kontrole nad situacijom. Takođe, radi se na pružanju pomoći u promeni i integraciji novih konstrukata, osposobljavanju za efikasnu komunikaciju sa detetom, edukovanju roditelja da samostalno i kompetentno donose odluke u vezi sa svojim detetom i porodicom.

Aktuelna društvena previranja u našoj zemlji ne idu u prilog inkluziji. Otpori inkluziji u našoj sredini su još uvek snažni, roditelji, deca sa razvojnim smetnjama i nastavnici koji rade sa njima, još uvek se sreću sa nizom teškoća i prepreka. Zakonske pretpostavke koje su ostvarene preduslov su uvođenja procesa inkluzije, ali ne garantuju i uspeh inkluzije. Ono što je potrebno je proširivanje inkluzije na vanškolski kontekst, razumevanje značaja inkluzije kao društvenog imperativa i opšta društvena podrška procesu inkluzije kroz saradnju svih koji rade sa decom sa razvojnim smetnjama i njihovim porodicama.

Naše društvo ima određene prednosti kada je u pitanju inkluzija. Duh kolektivismu koji je zadržala naša zajednica, može biti temelj na kome možemo i treba da gradimo demokratičnost, osećaj zajedništva, pripadnosti i jednakosti svih naših članova. Atributi kolektivismu koji tradicionalno egzistiraju u našem društvu – pojam o sebi koji se definiše i zavisi od članova grupe kojoj pripadamo; individualni ciljevi koji se usklađuju sa ciljevima grupe; socijalno ponašanje usklađeno sa grupnim normama i usmerenost na potrebe drugih, daju nadu da na putu ka inkluzivnom društvu za sve imamo šansu za uspeh. Kolektivismu kao kulturni sindrom koji preovladava na našim prostorima, podrazumeva socijalnu decentraciju, naglašavanje kolektivne dobrobiti, brige i poštovanja prema drugima. Ovo su temelji na kojima proces inkluzije može da se gradi i da ispuni svoju svrhu – ravnopravan zajednički život i rad svih učesnika u društvenom procesu.

Neposredni akteri obrazovne inkluzije su nastavnici, roditelji i deca. Veoma je važno da lokalna i državna uprava, kao i prosvetne vlasti prepoznaju i izađu u susret njihovim potrebama.

Vladini i državni organi bi trebalo da kao sastavni deo svoje politike prihvate i poštuju filozofiju inkluzivnog vaspitanja i obrazovanja; podstiču inkluzivnu politiku, inkluzivnu kulturu i inkluzivnu praksu u svojim institucijama i na lokalnom nivou; razvijaju i finansijski podržavaju različite mogućnosti uključivanja dece sa razvojnim smetnjama – istraživanja, seminare, primere dobre prakse, promocije u medijima.

Na čitavom društvu je, a pre svega na lokalnim, prosvetnim i državnim vlastima, da utiču na podsticanje pozitivnih stavova prema inkluziji. Nema uspešne inkluzije, ukoliko svi koji su u pitanju, ne rade zajedno i ne prihvate inkluziju kao opštedruštveni imperativ.

Zaključak

U demokratski orijentisanim društvima smatra se da je svaki pojedinac jedinstven i da može da dà svoj dragoceni doprinos. Jedan od pokazatelja nivoa razvijenosti demokratije je i stepen u kome osobe sa invaliditetom imaju priliku

da kao članovi društva učestvuju u svim društvenim zbivanjima. Kako je inkluzija proces, ona podrazumeva stalne promene u odnosu na postojeće stanje u svim instiucijama, ali i izmenjenu filozofiju načina mišljenja i ophođenja prema deci i osobama sa razvojnim smetnjama, stavljajući u prvi plan ideju ravnopravnosti.

Uvažavanjem različitosti se potvrđuje spremnost društva na uključivanje – inkluziju dece sa razvojnim smetnjama u redovne vrtiće i škole. Obrazovna inkluzija je sveobuhvatan proces prilagođavanja društva potrebama dece sa razvojnim smetnjama i razvijanja potencijala koje ona imaju. Značajni drugi deteta sa razvojnom smetnjom – roditelji, vaspitači, nastavnici, vršnjaci tipične populacije, timovi pri predškolskim ustanovama i školama, profesionalci, šira društvena zajednica neophodni su za iskrenu, suštinsku inkluziju. Proces obrazovne inkluzije može uspeti na našim prostorima samo ukoliko dođe do suštinskih promena na svim nivoima društva, a ključne tačke ovih promena su pružanje psihosocijalne podrške prosvetnim radnicima koji rade sa decom sa razvojnim smetnjama, potpunije inicijalno obrazovanje budućih prosvetnih radnika o inkluziji, psihosocijalna podrška porodicama dece sa razvojnim smetnjama, saradnja svih koji su uključeni u rad sa decom sa razvojnim smetnjama i njihovim porodicama, kao i vaspitanje mladih naraštaja u duhu demokratičnosti.

Literatura

- Arsenović-Pavlović, M., Eškirović, B. i Jablan, B. (2005). Mišljenje nastavnika specijalnih škola o svom položaju i promenama u školi. U: Golubović, S. (ur). *Smetnje i poremećaji dece ometene u razvoju*. 307–362.
- Arsenović-Pavlović, M., Radovanović, V. i Jolić, Z. (2006). Stavovi i mišljenja nastavnika razredne nastave prema inkluziji i promenama u školi. U: Kuzmanović, B. i Krnjajić, Z. (ur). *Empirijska istraživanja u psihologiji 2006. Zbornik radova*. Beograd: Institut za psihologiju. 55–63.
- Bjekić, D. i Zlatić, L. (2004). *Profesionalno sagorevanje nastavnika*. Zbornik radova 5. Užice: Učiteljski fakultet. 25–30.
- Gavrilović, D., Nedeljković, J., Randelović, M. i Nikolić, M. (2011). Socijalna distanca prema homoseksualcima, obolelim od AIDS-a i invalidima među studentskom populacijom. U: *Ljubav, seks i mladi*. Stefanović – Stanojević, T. (prir). Niš: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerzitet u Nišu. 209 – 216.
- Hrnjica, S. (1997). *Dete sa razvojnim smetnjama u OŠ*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Hrnjica, S. i sar. (2007). *Inkluzija učenika sa teškoćama u razvoju u redovne osnovne škole*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Save the Children UK – Program za Srbiju.
- Kobeščak, S. (1998). Socijalni aspekti odgoja djece i obrazovanja djece s posebnim potrebama. *Djete, vrtić, obitelj, Zagreb, br. 13*.
- Macura-Milovanović, S. i Vujisić-Živković, N. (2011). Stavovi budućih učitelja prema inkluziji: implikacije na inicijalno profesionalno obrazovanje. *Pedagogija*. Br.4/11. 633–647.
- Rajovic, V. and Jovanovic, O. (2013). The barriers to inclusive education: mapping 10 years of Serbian teachers attitudes toward inclusive education. *Journal of special*

- education and rehabilitation*. 14 (3–4). 78–97.
- Rustmeir, S. And Booth, T. (2007). *Iskustva u primeni indeksa; Studija primene indeksa za inkluziju u školama i pri lokalnim obrazovnim vlastima u Engleskoj*. London: CSIE UK.
- Sretenov, D. (2008). *Kreiranje inkluzivnog vrtića; deca ometena u razvoju u redovnoj predškolskoj ustanovi*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Stanisavljević-Petrović, Z. i Lukić, G. (2011). Inkluzivno obrazovanje u očima nastavnika. U: Jeftić, B. (ur). *Vaspitanje za humane odnose, problemi i perspektive, Zbornik radova*. Niš: Filozofski fakultet. 162–176.
- Stanković – Đorđević, M. (2002). *Deca sa posebnim potrebama*. Pirot: Viša škola za obrazovanje vaspitača.
- Stanković – Đorđević, M. (2006). Vaspitni i obrazovni konstrukti prosvetnih radnika prema deci sa razvojnim smetnjama. U: Lopičić, V. (ur). *Primenjena psihologija*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu. 193–205.
- Stanković Đorđević, M. (2015). Inkluzija dece sa razvojnim smetnjama – sistemski pristup. Pirot: VŠSSOV.
- Todorović, J., Stojiljković, S. i Hedrih, V. (2011). Porodica kao sistem, porodični odnosi i doživljaj odnosa sa roditeljima. *Zbornik radova Ličnost i socijalne situacije. 100 godina od rođenja Nikole Rota*. Niš: Filozofski fakultet. 97–110.
- Vigotski, L. S. (1996). *Osnovi defektologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

CROSSROADS OF EDUCATIONAL INCLUSION IN SERBIA

Summary: The current social tendencies of democratisation and rapprochement to the European space in our country have been realised through formal legislation related to the process of inclusion. The social model of inclusion implies that all people share common context in which they live and learn. It promotes individuals and their potentials, as well as learning according to individual rhythm and possibilities. The ambiance in which the process of inclusion is implemented in Serbia is still confronted with a series of impediments. The aim of this paper is to emphasise the difficulties in the process of implementing educational inclusion, as well as to pinpoint possible paths which the process of inclusion could follow. Some practical issues which should be dealt with in order to achieve successful educational inclusion are as follows: social and psychological support for teachers who work with children with developmental disabilities, more appropriate initial education of teachers with respect to inclusion, psychosocial support for the families with children with developmental disabilities, democratic upbringing and respect for diversity.

Key words: educational inclusion, social model, psychosocial support, democracy

Angelina Petrova¹
Institute of Arts - BAS, Sofia;
National Music Academy "Pancho Vladigerov"

Pregledni rad
UDK 159.9:78

Übersichtsartikel

NEUROPSYCHOLOGISCHE FORSCHUNG UND THEORIEN DES MUSIKALISCHEN HÖRENS – REFLEXIONEN IN DEN METHODEN DER GEHÖRBILDUNG

Abstract: Das musikalische Gehör ist eine dynamische Kategorie, die im Brennpunkt der modernen Neuropsychologie steht. Seit dem Anfang des 21. Jahrhunderts hat die neuropsychologische Forschung der musikalischen Wahrnehmung und des musikalischen Gehirns eine neue Grundlage für das Musikgehör und die Musikpädagogik entdeckt. Musikpsychologen und -wissenschaftler wie W. Gruhn, M. Spitzer, E. Gordon haben eine ganz neue Vision von den Funktionen und Strukturierungen des musikalischen Gehörs und der musikalischen Wahrnehmung mit der Hilfe der Neuropsychologie entwickelt. Danach kann man die Methoden, Struktur und Lehrgänge vieler musiktheoretischer Disziplinen erneuern und besonders die Struktur und Theorie der Gehörbildung und der Musikanalyse.

Schlüsselwörter: Neuropsychologie, Gehörbildung, Musikverständnis, Musikalisches Gehör, Musikrezeption des 20. Jahrhunderts

Musikalisches Gehör im 20. Jahrhundert

Seit Ende des 20. Jahrhunderts besitzen die Gehirne der ausübenden Musiker für Neurologen eine besondere Anziehungskraft. Es wurden zahlreiche Forschungsexperimente durchgeführt, die die Hirnstrukturen von professionellen Musikern und musikalischen Amateuren betrachten. Daraus entstanden grundsätzliche Theorien der Neuropsychologie über Gehirnstrukturen, die an der Musikwahrnehmung und den musikalischen Tätigkeiten teilnehmen. Das Wissen über Gehirnstrukturen, die für das Musikhören verantwortlich sind, hat auch das Gebiet der musikalischen Pädagogik und der Gehörbildung stark beeinflusst.

¹ angelinapetrov@abv.bg

Definition des Musikverstehens im Kontext der kognitiven Psychologie und Neuropsychologie

Wilfried Gruhn hat eine Definition des Musikverstehens, die auf der Forschung der Funktionen des Gehirns bei der musikalischen Tätigkeit beruht und auf möglichst breiter Lesart der musikalischen Kompetenzen entwickelt wurde. Sein Gesichtspunkt baut auf den Forschungen der Neuropsychologie und des sog. musikalischen Gehirns, auf dem eine neue Interpretation der kognitiven Akten von Wahrnehmen, Verstehen und Lernen der Musik entstand. Gruhn stellt das Folgende fest: *“Mit dem hier eingeführten Begriff des Musikverständes, der dem englischen “musicalmind” entspricht, wird die zerebrale Aktivität bezeichnet, die allem Musikmachen und Hören zugrunde liegt, er verweist auf die kognitiven Akte und Prozesse, die musikalisches Lernen, Wahrnehmen und Verstehen leiten“* (Gruhn, 2008: 8). In seinen Theorien über die musikalische Wahrnehmung fasst Gruhn neurobiologische Prozesse beim Musikhören, bei der Musikinterpretation und Musikrezeption zusammen.

Man kann durch die neurobiologische Theorie des “Musikverständes” neue Wege für die Musikpädagogik bezeichnen. Gruhn betont: *“Der Musikverstand versucht... ein pädagogisches Anliegen zu verwirklichen, das auf einem veränderten Lernbegriff beruht, der sich neurobiologisch legitimiert und eine andere Sicht auf musikbezogenes Lernen eröffnet“* (Gruhn, 2008: 2). Demnach kann man über eine neurobiologisch und psychologisch geprägte Musikpädagogik sprechen. Es werden dabei besondere Gehirnstrukturen erforscht, die für die Musikwahrnehmung verantwortlich sind, und man entwickelt demnach die Gehörbildung als kognitiv geformte Disziplin.

Musikalischer Verstehensbegriff und Musikpädagogik

Die Definition des musikalischen Verstehensbegriffs umfasst drei verschiedene Ebenen: /1/ Es werden Netzstrukturen und sogenannte mentale Karten in der Musikwahrnehmung erforscht. /2/ Das empirische Wesen und die zeitliche Struktur musikalischer Vorstellungen werden betrachtet. /3/ Die erweiterte Struktur des musikalischen Gedächtnisses wird betrachtet. Das sind drei grundlegende Bereiche, die das Wissen über das Musikhören und auch die Gehörbildungsmethoden mit der Hilfe der neuen Thesen der neuropsychologischen Forschung verändert haben.

Das Verstehen der Musik hat eine neuronal geprägte Basis. Nach Wilfried Gruhn stützt sich die Musikwahrnehmung auf die mentale Repräsentationen oder geistige Abbilder. Grundlegend ist das Konzept der sog. mentalen Karten und neuronalen Netzstrukturen, die für die musikalische Wahrnehmung verantwortlich sind. Er betont, dass die Musik eine Verarbeitung raum-zeitlicher Prozesse für unser Gehirn darstellt. So wenden wir uns den Plänen und Spuren im neuronalen Netz des musikalischen Verstehens und Hörens zu.

Die neuronale Struktur der musikalischen Abbildungen ist sehr kompliziert, weil die Lokalisation verschiedener Elemente in versch. Arealen des Kortexes

verläuft. Gregor Fuhrman betrachtet die Verspaltung des Signals bei der Rezeption musikalischer Töne. Fuhrman beschreibt diesen Prozess wie folgt: *“Die Musiks Schaltkreise zerlegen das Signal, um getrennt Töne, Klangfarbe, Melodielinie und Rhythmus zu analysieren”* (Fuhrman, 2014: 34). Auch Spitzer erforscht spezielle tonotope Karten in der Musikrezeption, auf denen die einzelnen Frequenzen in einer besonderen Frequenzkarte räumlich eingeordnet sind (Spitzer, 2002: 50). Die Zeitstrukturen in der Musik haben auch ihre spezifische Netzorganisation.

Nach Gruhn beinhalten die musikalischen Netzstrukturen auch Gefühlswirkungen und semantische Vorstellungen. Er betont: *“Für die Wahrnehmung komplexer musikalischer Gestalten gilt: 1/ dass deren diverse Eigenschaften und Strukturmerkmale, Gefühlswirkungen und semantische Vorstellungen parallel an ganz verschiedenen Stellen verarbeitet werden und 2/ dass es zu einem vernetzten System kortikaler Aktivierungen führt”* (Gruhn, 2008: 58). Komplexe Wahrnehmungen führen zu einer komplizierten Topographie der zerebralen Aktivitäten. Die Verbindung zwischen Neuropsychologie und Musikpädagogik verursacht nach Gruhn, Gordon und Maturana auch eine radikale Erneuerung von Thesen der Musikpädagogik. Meiner Meinung nach gilt das auch für Gehörbildung.

Musikalische Audition

Man betrachtet mentale Bilder oder *mental images*, die klangliche Eindrücke in der musikalischen Vorstellung ermöglichen. Hier wird als grundlegend der Begriff der Audition von E. Gordon betont: *“Audition bezeichnet also die Aktivierung einer erworbenen mentalen Repräsentation in der Wahrnehmung und in der neuronalen Struktur des Gehirns oder die Fähigkeit zur Aktivierung einer solchen mentalen Struktur* (Gordon, 1993: 4–5). Nach Gruhn ist Audition: *“...ein Vorgang, bei dem wir den gehörten Klängen eine Bedeutung hinzufügen”* (Gruhn, 2008: 104). Die Auditionen, d.h. die musikalischen Vorstellungen besitzen eine konkret erlebte, dynamische und zeitliche Natur. Eine wichtige Schlussfolgerung aus Gordons Theorie der musikalischen Audition ist, dass beim Musizieren keine “fertigen” theoretischen Muster existieren. Das bedeutet auch, dass das Erlernen von theoretischen Definitionen ohne gehörte und lebende musikalische Auditionen ganz sinnlos ist.

Das Erkenntnis in der Musik kann man nur auf hörendes, erlebtes und empirisch erworbenes Netz von musikalischen Auditionen leisten. Man soll ein breites System aus melodischen, rhythmischen und harmonischen Auditionen als ein besonderes Lernsystem in der Gehörbildung entwickeln. Als Grundlage der modernen Gehörbildung kann man kein dogmatisches Schema der klassischen Tonarten, Akkordverbindungen usw. stellen. Im Folgenden schlage ich zwei Typen von Musikdiktaten vor, die auf der Basis der Netzstruktur der musikalischen Wahrnehmung und der Audition gemacht wurden.

Lernsysteme in der Gehörbildung mit CD- und Computertechnologie und einige praktische Folgen der Theorie des “musikalischen Gehirns”

In dem Gehörbildungssystem von Violaine de Larminat und Benoît Menut gibt es Diktaten, deren Aufgabe ist, nur Tonhöhe oder nur Rhythmusstrukturen zu analysieren und schriftlich zu fixieren. Das sind nicht so kurze Beispiele von Mahler, Bizet u.a., die Studierende in einer CD-Aufnahme hören können. Im Einklang mit den Theorien von Gordon und Gruhn betont die getrennte schriftliche Verfestigung von Tonhöhen und Rhythmus die Netzstruktur der musikalischen Wahrnehmung.

Abbildung 1 – Pierre Chepelov- Benoît Menut, 2009: 10

21. SYMPHONIE n° 2 “RÉSURRECTION”
I.
Allegro maestoso Mit durchaus ernstem und feierlichem Ausdruck

G. MAHLER
(1860 - 1911)

Violons et Altos
Violoncelles et Contrebasses unis

① *trem.* *sf* *p* *wild fff* *ff* *ff* *accel.* *immer wuchtig*

5 *sf* *f* *mf*

9 *ff* *ff* *< f* *p subito*

13 *f* *p* *f* *p* *f* *p* *f*

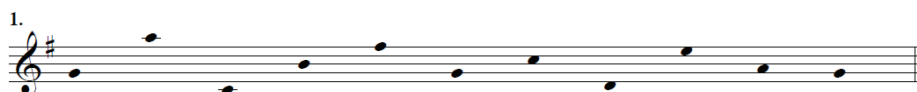
16 *mf* *p* *pp*

Hier ist nur eine rhythmische Struktur gegeben. Die Aufgabe ist, die Tonhöhenmodelle schriftlich zu fixieren. Kompliziert ist auch, dass dieses berühmte Thema von Mahlers Symphonie N 2 in Kontrabassen klingt. Das Tempo des Beispiels(tücks) ist ziemlich schnell, sodass man den Abschnitt mehrmals hören muss. De Larminat betont, dass das wichtigste Ziel beim Gehörbildungstraining die Entwicklung möglichst schneller Reflexe des Hörens und die momentane “Übersetzung” in einem Notentext ist. Man muss die Beziehung zwischen dem Auditiven und dem Visuellen feststellen. Es gibt ganz komplexe Beispiele für

getrenntes Schreiben von Tonhöhe und Rhythmus in der Musik des 19. und 20. Jahrhunderts.

Die Struktur des musikalischen Gedächtnisses umfasst 3 Teile: *Erstens*, musikalisches Momentgedächtnis; *Zweitens*, Kurzspeicherung der Tonhöhen und Rhythmusmodellen; *Drittens*, musikalische Auditionen /Musikalisches Langzeitgedächtnis/. In den Gehörbildungsmethoden bzw. im Bereich des musikalischen Diktats entstanden neue Methoden, die den modernen Theorien des musikalischen Gedächtnisses entsprechen. Zuerst können wir das sog. Moment-Gedächtnis anwenden. Das sind atonale Diktate, bei denen man nur eine Folge von Tonhöhenstrukturen momentan schreiben muss.

Abbildung 2 – Tondiktat, A. Petrova

Hier zeige ich ein atonales einstimmiges Musikdiktat. Wie gesagt, bei der Arbeit mit atonalen Tondiktaten benutzt man vornehmlich das sogenannte Momentgedächtnis in der Musik. Das sind Strukturen des Musikgedächtnisses, die parallel mit dem Klang verlaufen, sie werden ganz kurz, nur für Millisekunden gespeichert. Bei diesem Diktat werden komplexe Intervall-Konstellationen gespielt, man muss nur kurz nach dem Moment des Klingens die Ton- und Intervallkonstellationen analysieren und schreiben. Diese Diktate wurden u. a. in den Systemen von Roland Mackamul und Violaine de Larminat entwickelt. In dem berühmten Lehrbuch der Gehörbildung von R. Makamul wurden Diktate mit der Hilfe des sogenannten Moment-Gedächtnisses vorgestellt. Es wurde stufenweise auch am kurzzeitigen musikalischen Gedächtnis gearbeitet. Man kann auch Diktate mit Gruppen von dreitönigen und viertönigen Motiven vorspielen – in diesem Fall sollen Studierende spontan auch die Intervallkonstellationen speichern und dann auch ganz schnell diese Konstellationen schriftlich fixieren. Es gibt verschiedene Kombinationen bei der Verwendung atonaler melodischer Diktate.

Am Ende kann ich musikalische Diktate vorstellen, die die Begriffe klassischer Polyphonie und Harmonielehren als “Imitation, Kanone” und/oder harmonische Auditionen veranschaulichen. Sie artikulieren musikalisch komplexe Auditionen oder Vorstellungen. Es gibt wie folgt auch komplizierte Diktate, die Mehrstimmigkeit aus dem 20. Jahrhundert vorstellen.

Abbildung 3 – Bach, Zweistimmige Invention

Die gezeigten Diktatearbeiten mit der Hilfe des musikalischen Langgedächtnisses sind mit den Auditionen und mit der musikalischen Begriffsebene verbunden. Sie bezeichnen, wie wir gesehen haben, den Zusammenhang von Vorstellungen und musikalischen Empfindungen, sie bezeichnen den zeitlichen Verlauf der musikalischen Gebilde in dem musikalischen Gedächtnis. So wird das Thema der Invention mit dem hörend analysierten Element gespeichert und schriftlich vorgestellt – man analysiert Gattung, Tonart und Intervall der Imitation.

Schlussfolgerungen

Im letzten Jahrzehnten entwickelten sich Lernsysteme im Bereich der Gehörbildung, die mit aktuellen Audio-Medientechnologien konzipiert werden. Sie funktionieren systematisch mit CD-Aufnahmen und besitzen auch ein spezifisches Modul-System. In der Gehörbildung wurden Modelle und Modulsysteme für das Tonhöhengedächtnis, den Rhythmusbereich und die Klangfarben entwickelt. Medientechnologien schaffen beim Lehren in der Gehörbildung eine neue Struktur und neue Methoden, die uns ermöglichen, mit spezifischen Aufgaben für das Tonhöhengedächtnis, Rhythmusmodelle und Klangfarben zu arbeiten. Diese Gehörbildungssysteme sind kategorisch im Zusammenhang mit der Entstehung und

Entwicklung der neuen CD- und Computertechnologien konzipiert. Sie eröffnen die Möglichkeit einer zielorientierten Arbeit über getrennte Elemente des musikalischen Verstandes, d.h. sie stellen die Möglichkeiten einer Modultechnologie beim Lernen und Lehren der Gehörbildung dar, die mit den CD-, Audio- und Computertechnologien konzipiert sind.

Andererseits entwickelte sich auch ein neues Wissenschaftsgebiet in der musikalischen Neuropsychologie. Meiner Meinung nach verbinden sich die neuen Audio- und Medientechnologien bei der Gehörbildung mit der Entwicklung der neurobiologischen Forschung des Musikverstehens. So kann man die Bedeutung von neuropsychologischen Theorien im praktischen Bereich der Gehörbildung akzeptieren und schätzen.

Referenzen

- Chepelov, Pierre, Menut, Benoît (2009). *La dictée en musique. Rythme, mélodie, harmonie, timbre*. Paris–Éditions Henry Lemoine.
- Fuhrman, G. (2014). *Das tastende Ohr. Musikalische Intelligenz und mündiges Üben*, Zürich – Olms Verlag, Hildesheim.
- Gordon, E. (2007). *Learning Sequences in Music. A Contemporary Music Learning Theory* Chicago - GIA Publications.
- Gruhn, W. (2008). *Der Musikverstand. Neurobiologische Grundlagen des musikalischen Denkens, Hörens und Lernens*, Zürich – George Olms Verlag.
- Spitzer, M. (2002). *Musik im Kopf: Hören, Musizieren, Verstehen und Erleben in neuronalen Netzwerk*. Stuttgart – Schattauer.

NEUROPSYCHOLOGICAL RESEARCH IN THE FIELD OF MUSIC HEARING - MUSINGS ABOUT TEACHING SOLFEGE

Abstract: Musical hearing is a dynamic category – present within the viewpoint of current neuropsychology's most recent of music perception and conscience, gives a new perspective to the development of musical hearing and pedagogy. Theories of W. Gruhn, Manfred Spitzer, Edwin Gordon, Diana Deutsch, present a completed new vision of musical hearing's functions and structures concerning air training instruction. Also revealed are new aspects of music memory's working modes and builds. Related to neuropsychology and musical cognitive psychology, a new typology of musical hearing has been established. In connection to these studies, the field of study of music theory disciplines such as air training and analysis has undergone a complete renewal. In this survey, I would attempt to describe the main direction in air training's

teaching research. New methods are emerging, that are related to cognition and neuropsychology theories. Net structure theories about music perception and neuropsychology lead to a change and renewal of air training instruction. I have developed a systematic air training method that is linked to neuropsychology theories, that are themselves basically linked to air training teaching methods that include sound recording and media elements.

Keywords: *neuropsychology, musical mind, musical reception, ear training, absolute pitch.*

Snežana D. Stojiljković¹,
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Niš
Valentina M. Petrović²
Predškolska ustanova „Lane“, Aleksinac
Gordana D. Đigić³
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Niš, Srbija

Izvorni naučni rad
UDK 159.923.3:373.211.24

OSOBINE LIČNOSTI I SINDROM IZGARANJA KOD VASPITAČICA⁴

Apstrakt: Sindrom izgaranja predstavlja odgovor pojedinaca na visok nivo hroničnog stresa u profesionalnim aktivnostima, a manifestuje se u fizičkoj, emocionalnoj i mentalnoj sferi. Često se sreće kod predstavnika pomažućih profesija, kao emocionalna iscrpljenost, depersonalizacija i otupelost u odnosu sa ljudima, uz prateći doživljaj niske samoefikasnosti. Problem istraživanja predstavlja ispitivanje povezanosti između relativno stabilnih dispozicija ličnosti i sindroma izgaranja kod vaspitačica. Osnovni cilj je bio da se utvrdi da li se izgaranje na poslu može predvideti na osnovu osobina ličnosti, definisanih modelom *Velikih pet plus dva* (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010). Uпитnik Arčibalda Harta je korišćen za merenje nivoa izgaranja na uzorku od 140 vaspitačica, zaposlenih u predškolskim ustanovama. Multipla regresiona analiza pokazala je da se na osnovu osobina ličnosti može predvideti 39% varijanse izgaranja kod vaspitačica. Kao značajni prediktori izgaranja izdvojili su se neuroticizam, agresivnost i ekstraverzija. Neuroticizam i agresivnost su najbolji prediktori izgaranja, a njihov doprinos predviđanju izgaranja je pozitivan; parcijalni doprinos ekstraverzije je negativan. Negativna valenca i savesnost takođe koreliraju sa izgaranjem. Nalazi se razmatraju iz ugla strategija za prevazilaženje profesionalnog stresa i mogućih načina za preveniranje izgaranja na poslu.

Ključne reči: *sindrom izgaranja, osobine ličnosti, vaspitačice, pomažuće profesije, stres na poslu.*

¹ snezana.stojiljkovic@filfak.ni.ac.rs

² valentinapetrovic8@gmail.com

³ gordana.djigic@filfak.ni.ac.rs

⁴ Rad predstavlja deo rezultata projekta broj 179002D Indikatori i modeli usklađivanja uloga na poslu i u porodici, koji je svojim sredstvima podržalo Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

Uvod

Profesija vaspitača, uz sve lepote koje sa sobom nosi, predstavlja jedno od prilično stresnih zanimanja, kako zbog složenosti samog posla tako i zbog odgovornosti koju nose oni koji rade u sferi vaspitanja i obrazovanja. Postoji obimna literatura koja se bavi proučavanjem stresa kod nastavnika, a rezultati istraživanja govore da je on značajno viši nego stres u zanimanjima koja ne uključuju rad sa decom (DeNobile & McCormick, 2005; Gonçalves & Neves, 2012; Oi-Ling, 1995; Ritvanen, Louhevaara, Helin, Vaisanen & Hanninen, 2006, prema Tatalović Vorkapić i Lončarić, 2013). Manje je ispitivan stres vaspitača iako rad sa decom predškolskog uzrasta uključuje širok opseg aktivnosti, te zahteva specifičan nivo prilagodljivosti i visoku kompetentnost. Posao vaspitača podrazumeva: rad sa decom različitog razvojnog nivoa, intenzivnu interakciju sa roditeljima, saradnju sa kolegama, interakcije sa nadređenima. Pored prioritarnog zadatka, a to je blagovremeno prepoznavanje i adekvatno zadovoljavanje individualnih potreba različite dece, zatim adekvatan odgovor na višestruke interakcije, vaspitači se moraju prilagođavati brojnim i složenim promenama u načinu rada (Tatalović Vorkapić i Lončarić, 2013).

Pored tradicionalnih uloga, savremeno doba pred vaspitača stavlja brojne nove zahteve. Obrazovni sistem se transformiše u nastojanju da postane kompetentniji, a elementi te promene su i nove uloge koje vaspitači treba da usvoje. Veliki pritisak na sve zaposlene u sferi obrazovanja predstavljaju zahtevi koji proističu iz promena obrazovnog sistema, kao što su potreba za stalnim profesionalnim usavršavanjem, implementacija inkluzivne kulture i prakse, potreba za kontinuiranim samovrednovanjem, spoljašnje vrednovanje i procena (Stojiljković, 2014). Kao i nastavnici, vaspitači su slabo plaćeni, iako rade odgovoran posao, koji traži lično angažovanje i veliku energiju, a pritom je poznato da ova značajna profesija ne uživa dovoljan ugled u društvu. Sve navedeno može biti potencijalni izvor dodatnog stresa i dovesti do doživljaja iscrpljenosti, što je jedan od simptoma izgaranja. Zato ne iznenađuje činjenica da se danas, gotovo alarmantno, ukazuje na prisustvo profesionalnog stresa i sindroma izgaranja kao posebno karakterističnih za uslužne i pomagačke profesije (Krnjajić, 2003; Guglielmi & Tatrow, 1998, prema Randelović, Stojiljković i Milojević, 2013; Obrenović, 2014), u koje spada i profesija vaspitača.

Sindrom izgaranja na poslu

Termin “burnout” u psihologiju i srodne discipline uveo je Herbert Frojdenberger 1974. godine i u izvornom prevodu znači “izgoreti”, “utihnuti”. Kod nas se ovaj termin nedosledno prevodi, uporedo se sreću “sagorevanje” i “izgaranje” na poslu, ali je izvorni termin prilično odomaćen i u našoj i u stranoj literaturi. Frojdenberger (Freudenberger, 1974) ga opisuje kao “gašenje motivacije i inicijative” za posao koji je osoba ranije obavljala sa entuzijazmom, i naglašava da je to fenomen koji se ogleda u postepenom gubitku idealizma, energije, smisla i ciljeva. Prvenstveno ga

doživljavaju profesionalci koji se bave uslužnim delatnostima, a posledica je dejstva specifičnog stresora: konflikta između visokih očekivanja osobe i radne sredine koja ne pogoduje ispunjenju tih očekivanja. Osnovni intrinzični, lični faktori kao preduslov za nastanak burnouta predstavljaju visok stepen perfekcionizma, i nerealno visoka očekivanja i procene vezane za sebe i vlastiti rad (Freudenberger, 1980; Obrenović, 2014). Ovakav mentalni sklop je pogodan za ulazak u sukob sa upravljačkim kadrom koji upravlja organizacijom rada, a može dovesti i do konflikta sa saradnicima, što je onda praćeno nezadovoljstvom osobe i gubljenjem radnog elana. Osoba postaje ranjiva i nepoverljiva, povlači se i izoluje, što doprinosi doživljaju posla kao besmislenog i javljanju apatije; na kraju se javlja stanje emocionalne iscrpljenosti usled dugotrajne izloženosti stresorima (Obrenović, 2014). Sindrom izgaranja se, dakle, može sagledati kao odgovor pojedinaca na visok nivo hroničnog stresa u profesionalnim aktivnostima koji se praktično manifestuje u fizičkoj, emocionalnoj i mentalnoj iscrpljenosti.

Kristina Maslač, nezaobilazno ime u ovoj oblasti, proširila je pojam izgaranja na poslu u više pravaca. Najpre, ona i njeni saradnici smatraju da se burnout javlja kod svih profesija koje uključuju interakciju s drugim ljudima, a nastaje kao posledica neusaglašenih odnosa između ljudi koji obavljaju posao, s jedne strane, i radne sredine, s druge. Konflikti vezani za profesionalnu ulogu stvaraju emocionalni zamor, a ambivalentan odnos prema poslu, smanjena podrška saradnika i niska poslovna efikasnost stvaraju osećaj sniženog samovrednovanja i niskog ličnog postignuća (Dedić, 2005; Maslach et al., 2001). Maslačeva i sar. (Maslach & Jackson, 1981; Maslach et al., 2001) jasnije operacionalizuju sindrom izgaranja na poslu i izdvajaju tri glavne komponente, u okviru kojih postoji niz simptoma: *emocionalna iscrpljenost* (mentalni i emocionalni zamor, osećaj iscedenosti i hronični umor), *depersonalizacija* (cinizam, neosetljivost, tretiranje ljudi kao da su stvari, otupelost i odsustvo empatije) i *smanjena profesionalna efikasnost* (gubitak vere u svoje sposobnosti, doživljaj niskog ličnog postignuća, nemogućnost efikasnog suočavanja sa problemima). Zahvaljujući instrumentima koje su razvili Maslačeva i sar. (Maslach, 2006; Schaufeli et al., 2009) sprovedene su brojne studije širom sveta kojima je značajno unapređeno razumevanje ovog fenomena.

Postoje velike individualne razlike u pogledu podložnosti izgaranju i onda kada su slični radni uslovi, što govori o tome da ljudi ne reaguju isto na situaciju na poslu već svojim specifičnim karakteristikama doprinose kreiranju tih situacija i uslova (Maslach et al., 2001; Schaufeli et al., 2009). Važnu ulogu u razumevanju pojave izgaranja imaju neke demografske karakteristike, poput obrazovanja i godina starosti, ali i individualne kao što su osobine ličnosti i stavovi prema poslu. Takođe je važna i pozicija koju osoba ima na poslu, a naročito da li pripada rukovodećem timu. Istraživanja pokazuju da rukovodioci i menadžeri, u uslovima intenzivnog i prolongiranog profesionalnog stresa zbog visokog stepena odgovornosti, češće razvijaju tzv. menadžerski sindrom, koji ima slične simptome iscrpljenosti, ali dominira tendencija ka psihosomatizaciji i sklonost kardiovaskularnim smetnjama. Za razliku od burnouta, koji obavezno prati negativan stav prema poslu, kod menadžerskog stresa nema apatije i nivo motivisanosti za posao ne pada (Obrenović,

2014). U tom smislu treba naglasiti da izgaranje na poslu ne mora nužno da uključuje slabljenje ili gubitak motivacije za posao, kao ni doživljaj posla kao besmislenog i bezvrednog, dok burnout uvek ima konotaciju negativnog.

U savremenim uslovima života i rada sindrom izgaranja na poslu predstavlja značajan društveni i profesionalni problem, jer u dugoročnoj perspektivi izrazito negativno utiče na zdravlje pojedinca (fizičko i psihičko), radnu produktivnost, motivaciju i kvalitet života uopšte.

Ranija istraživanja

U dostupnoj literaturi nismo našli puno radova o izgaranju vaspitača, te je ovde dat sažet pregled nalaza iz više istraživanja na različitim uzorcima nastavnika. U suštini, za vaspitače i nastavnike važe isti krovni zakoni, a zahtevi i izazovi koji se nalaze pred njima su, takođe, slični. Zato smatramo da su ta istraživanja dovoljno relevantna za potrebe proučavanja ovog fenomena kod vaspitača predškolskih ustanova.

Kada je u pitanju profesionalni stres nastavnika, novija istraživanja sprovedena u Srbiji pokazuju da postoje značajne korelacije između stresa i većine bazičnih dimenzija ličnosti. Stresu su podložniji oni nastavnici koji imaju više skorove na neuroticizmu i agresivnosti, dok viši skorovi na dimenzijama savesnosti i otvorenosti opisuju nastavnike koji uspešnije odgovaraju na profesionalne izazove, u većoj meri su motivisani za usavršavanje i profesionalni razvoj, i generalno, manje su podložni stresu (Stojiljković i Dosković, 2014). Istraživanje sprovedeno u Vojvodini sa ciljem da se ispitaju činioци izgaranja na uzorku prosvetnih i zdravstvenih radnika, pokazuje da su individualni faktori ličnosti značajniji prediktori sindroma izgaranja od situacionih faktora. Neuroticizam i ekstraverzija, dimenzije ličnosti koje u velikoj meri određuju odlike temperamenta, predstavljaju najbolje prediktore izgaranja ispitanih subjekata (Popov, Latovljević i Nedić, 2015). Ispitujući nastavnike zaposlene u osnovnim školama i fakultetima, Randelović i Stojiljković (2015) nalaze da nedovoljna zadovoljenost psiholoških potreba za autonomijom, kompetencijom i povezanošću s drugim ljudima može dovesti do pojave burnouta, pogotovu ako ne postoji zadovoljavajuća radna klima. Sličan je smisao nalaza o povezanosti bazičnih psiholoških potreba i self-orijentacija s izgaranjem nastavnika: impersonalni self, kao najniži stepen integracije selfa, može doprineti pojavi simptoma izgaranja dok zadovoljena potreba za autonomijom i integrisani self, suprotno tome, mogu biti neka vrsta protektivnog faktora (Randelović, Stojiljković i Milojević, 2013).

I nalazi iz drugih sredina, koje imaju svoje kulturalne i druge specifičnosti, govore u prilog značajnoj ulozi karakteristika ličnosti kao dispozicija za izgaranje. U istraživanju sprovedenom na Kipru, na uzorku od 447 osnovnoškolskih nastavnika, neuroticizam se pokazao kao prediktor svih dimenzija burnouta (Kokkinos, 2007). Istraživanje sprovedeno u Pakistanu na uzorku univerzitetskih profesora, pokazalo je da dimenzije otvorenost, savesnost i ekstraverzija pozitivno koreliraju sa efikasnošću na poslu, dok neuroticizam negativno korelira sa odnosom prema radu i radnim angažovanjem (Zaidi, Wajid, Zaidi, Zaidi, & Zaidi, 2013). Slični rezultati

dobijeni su u istraživanju koje je uključilo 295 vaspitača iz Hrvatske: ekstraverzija pozitivno korelira sa zadovoljstvom životom dok je neuroticizam pokazao negativne efekte manifestovane kroz povećan stepen emocionalne iscrpljenosti i percepciju smanjenog ličnog postignuća; otvorenost i savesnost imaju posredne pozitivne efekte na zadovoljstvo životom umanjujući osećaj smanjenog ličnog postignuća kod vaspitača (Tatalović Vorkapić i Lončarić, 2013).

Posledice izgaranja na poslu prosvetnih radnika su mnogobrojne i odražavaju se na funkcionisanje škole, lično profesionalno postignuće, ali i na psihosocijalni i zdravstveni status nastavnika i njegove porodice (Guglielmi & Tatrow 1998, prema Randelović, Stojiljković i Milojević, 2013; Krnjajić, 2003). Stoga ima puno razloga da se empirijski istražuje ovaj fenomen, da se traga za faktorima koji mu doprinose ili ga mogu umanjiti.

Metodologija istraživanja

Problem i ciljevi istraživanja

Naše interesovanje za izgaranje na poslu kod vaspitača proizlazi, prvenstveno, iz saznanja da je veoma malo istraživanja koja su se bavila ovom problematikom kod nas, iako je rad u predškolskim ustanovama odgovoran i naporan posao.

Problem istraživanja predstavlja ispitivanje povezanosti između relativno stabilnih dispozicija ličnosti i izgaranja na poslu kod vaspitačica. Osnovni cilj je bio da se utvrdi da li se može predvideti izgaranje na poslu vaspitačica na osnovu njihovih osobina ličnosti, definisanih modelom *Velikih pet plus dva*. Pored toga, uži cilj je bio da se utvrdi stepen izraženosti osnovnih varijabli istraživanja, a naročito koliko je izgaranje vaspitačica.

Imajući u vidu ranija istraživanja i tumačenje fenomena, opšta hipoteza je glasila da su osobine ličnosti statistički značajni prediktori izgaranja na poslu kod vaspitačica.

Uzorak

Istraživanjem je obuhvaćeno 140 vaspitačica, zaposlenih u predškolskim ustanovama u četiri manja grada u Srbiji – Aleksinac, Loznica, Beočin i Leskovac. Uzorak je bio prigodan i činile su ga vaspitačice koje su dobrovoljno uzele učešće u istraživanju. Ove gradske sredine su odabrane kako bi se postigla zastupljenost više teritorijalnih delova Srbije. Kasnijom proverom nisu nađene statistički značajne razlike u stepenu izraženosti osnovnih varijabli istraživanja s obzirom na mesto boravka, te je nadalje uzorak tretiran kao homogen, a dalje analize su rađene na uzorku u celini. Ispitanice su bile starosti od 25 do 55 godina, većina njih je bila u braku (67.9%), u partnerskoj vezi je bilo 17.1%, a bez partnera njih 15%. Radni staž se kretao u rasponu od 2 do 30 godina, sa približno jednakom zastupljenošću u okviru 3 grupe: do 9 godina, 10–20, i preko 20 godina u kojima je bilo 49, 45 i 46 vaspitačica. Što se obrazovanja tiče, starije ispitanice su imale završenu srednju (28) ili višu školu (38), a mlađe su završile strukovne studije (31) i specijalističke studije (43).

Varijable i instrumenti istraživanja

Osobine ličnosti

Osobine ličnosti su unutrašnje dispozicije za određenu vrstu ponašanja, koje opredeljuju osobu da se dosledno oseća, misli i ponaša u sličnim situacijama. Na taj način one čine izvor relativne postojanosti ponašanja i predstavljaju opšte i relativno trajne obrasce ponašanja osobe. Definisane su u skladu sa sedmofaktorskim modelom *Velikih pet plus dva* (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010), koji je rezultat psiholeksičke studije sprovedene u Srbiji. Model pretpostavlja postojanje sedam širokih dimenzija ličnosti, koje obuhvataju po dve ili tri uže crte. Prvih pet dimenzija se u velikoj meri poklapaju sa modelom Koste i Mekrija (McCrae et al., 1999; Smederevac i sar., 2010), a ostale dve su dimenzije samoevaluacije.

Neuroticizam je dimenzija individualnih razlika koje se ispoljavaju u stepenu reaktivnosti autonomnog nervog sistema na potencijalno ugrožavajuće stimulse. Visok skor govori da je osoba sklona doživljavanju negativnih emocija (uznemirenost, anksioznost, pesimizam i nezadovoljstvo), i da ima smanjen kapacitet za suočavanje sa stresom. *Ekstraverzija* predstavlja dimenziju individualnih razlika u stepenu reaktivnosti na spoljašnje okruženje, a određuje broj međuljudskih odnosa sa kojima se osoba oseća lagodno. Ekstroverti su druželjubivi i srdačni, imaju sposobnost da prepoznaju i dožive pozitivne emocije. *Savesnost* se odnosi na stav prema obavezama i u izvesnoj meri se može posmatrati kao snaga nečije volje, prvenstveno se odnosi na broj ciljeva na koji je neko usmeren, kao i na samokontrolu, sistematičnost i istrajnost u njihovom ostvarivanju. *Agresivnost* podrazumeva individualne razlike u učestalosti i intenzitetu agresivnih impulsa, kao i razlike u kontroli i intenzitetu same agresivne situacije. *Otvorenost prema iskustvu* se odnosi na težnju ka napretku i usavršavanju koja se manifestuje kroz intelektualnu radoznalost osobe, širok krug interesovanja i otvorenost za promene.

Pozitivna valenca je dimenzija samoevaluacije koja podrazumeva pozitivan stav prema sebi i pozitivnu procenu sebe, a povišeni skorovi ukazuju na doživljaj superiornosti. *Negativna valenca* podrazumeva negativnu samoevaluaciju i doživljaj sebe kao loše osobe, sposobne da manipuliše ljudima.

Upitnik VP+2 namenjen je merenju stepena izraženosti navedenih osobina ličnosti. Smederevac i sar. (2010) konstruisali su dve verzije upitnika: duža verzija se sastoji od 184 stavki, meri i uže crte svake od sedam dimenzija, a kraća verzija sadrži 70 stavki u formatu petostepene Likertove skale. U ovom istraživanju korišćena je kraća verzija upitnika, u kojoj je svaka dimenzija zastupljena sa po 10 stavki. Konstrukcija instrumenta VP+2-70 sprovedena je na kalibracionom uzorku od 2924 ispitanika, koji je predstavljao normativni uzorak, a podaci su prikupljeni širom Srbije (Čolović, Smederevac i Mitrović, 2014). Pouzdanost svih skala je bila dobra: Alfa Kronbah koeficijenti su se kretali u rasponu od .75 za Otvorenost do .86 za Savesnost (Čolović i sar., 2014). Pouzdanost na našem uzorku je takođe visokozadovoljavajuća, Alfa koeficijenti se kreću od .76 do .85 (tabela 1).

Izgaranje na poslu

Sindrom izgaranja nastaje kao maladaptivni odgovor pojedinca na visok nivo hroničnog stresa koji je vezan za posao kojim se bavi, kao posledica hronične izloženosti emocionalnim i međuljudskim stresorima na poslu (Maslach et al., 2001). Operacionalno se definiše preko sumativnog skora na skali koja meri opšti nivo izgaranja *The Burnout Checklist* (Hart, 1984). Skala sadrži 20 stavki sa kojima ispitanik izražava stepen slaganja na petostepenoj skali Likertovog tipa. Uputstvom se od ispitanika traži da procene da li su primetili neke promene u svom životu tokom proteklih 12 meseci, i to u pogledu posla, porodičnog i socijalnog života. Arčibald Hart razlikuje šest nivoa izraženosti sindroma izgaranja: skor ispod 30 poena govori da nema izgaranja, 31–45 ukazuje na normalan skor odgovornih i urednih osoba, zatim slede blaži i umereni oblik izgaranja, i na kraju je burnout koji ugrožava fizičko i mentalno zdravlje osobe (skor preko 90 poena). Prema autoru (Hart, 1984), pouzdanost skale je veoma dobra, a isto je potvrđeno i u nekim skorašnjim istraživanjima u našoj sredini na sličnom uzorku (Živić, 2012, Alfa = 0.90). Alfa koeficijent na našem uzorku iznosi 0.93.

Rezultati istraživanja

Stepen izraženosti varijabli istraživanja

Dobijeni rezultati o izraženosti ispitivanih dimenzija ličnosti sagledani su u kontekstu normi napravljenih prilikom konstrukcije skraćene verzije upitnika (VP+2-70; Čolović, Smederevac i Mitrović, 2014) na kalibracionom uzorku od 2924 subjekta, i to za poduzorak osoba ženskog pola. Iz tabele 1 se vidi da je prosečan skor vaspitačica viši na dimenziji savesnost, dok su na agresivnosti i negativnoj valenci prosečni skorovi niži od vrednosti sa normativnog uzorka; izraženost ostalih dimenzija je na nivou proseka.

Tabela 1. Stepem izraženosti osobina ličnosti i izgaranja na poslu kod vaspitačica (N = 140)

Varijable	Teorijski raspon	Empirijski raspon	AS	SD	ASž Norme*	SDž
Neuroticizam	10 – 50	10 – 44	22.15	6.91	22.94	7.45
Ekstraverzija	10 – 50	26 – 50	39.90	5.06	40.55	5.60
Savesnost	10 – 50	22 – 50	41.21	5.44	38.53	6.76
Agresivnost	10 – 50	10 – 48	21.89	7.78	25.46	7.32
Otvorenost ka iskustvu	10 – 50	13 – 50	39.48	6.05	38.93	5.50
Pozitivna valenca	10 – 50	13 – 49	29.91	6.56	31.38	6.65
Negativna valenca	10 – 50	10 – 39	13.87	5.03	16.71	5.10
Izgaranje na poslu	20 -100	20 – 74	37.34	13.74	-	-

* rezultati dobijeni na normativnom uzorku, poduzorak osoba ženskog pola (Čolović i sar., 2014)

U samom opisu dimenzije savesnosti, koji ističe da se ljudi razlikuju „prema stepenu u kom su stanju da žrtvuju svoju lagodnost i ulože napor zarad ostvarenja dugoročnih ciljeva” (Smederevac i sar., 2010), može se naći objašnjenje ove razlike u odnosu na opštu populaciju. Posao prosvetnih radnika, a samim tim i vaspitača, uključuje dugoročne ciljeve, a dugoročni ciljevi zahtevaju samokontrolu, sistematičnost i istrajnost u njihovom ostvarivanju. Oriјentacija na odgovornost i svest o značaju valjanih temelja ličnosti za budući život osobe svakako je prisutna kod svih prosvetnih radnika, a može biti još veća kod vaspitača jer su mlađa deca, prirodno, manje samostalna i više podložna uticajima.

Аgresivnost, kao osobina ličnosti u okviru modela *Velikih pet plus dva*, predstavlja kontinuum omeđen većom učestalošću agresivnih reakcija, s jedne strane, i sposobnošću kontrole takvih impulsa i odsustvom agresivnosti, s druge strane. Priroda vaspitačke profesije nalaže određene standarde komunikacije na relaciji vaspitač-dete, vaspitač-roditelji i ostali saradnici. Izvesno je da sama profesija zahteva viši nivo kontrole impulsivnosti i adekvatnu samokontrolu. Prisustvo agresivnosti opstruira saradnju, a posao vaspitača ne može da se zamisli bez uključivanja drugih u realizaciju ciljeva i timskog rada. Uloga vaspitača je da ostvari optimalnu komunikaciju sa svim učesnicima u vaspitanju, a to je moguće samo kroz toleranciju, konstruktivnost i samokontrolisano postupanje.

Niži skor na dimenziji negativna valenca ukazuje na to da vaspitači cene svoju profesiju, i (dovoljno) visoko vrednuju prirodu posla kojim se bave. Shodno tome, ne može se očekivati da imaju negativnu sliku o sebi, a tome doprinosi svakodnevna potvrda značaja sopstvene uloge koju dobijaju kroz kontakte sa roditeljima i decom. Iako ova profesija nije dovoljno uvažena kod nas, ni finansijski niti u statusnom smislu, ima razloga da verujemo da je iz ugla onih koji je biraju važna i socijalno poželjna jer imaju svest o dugoročnom značaju uloženog truda i sopstvenoj socijalnoj odgovornosti.

Povezanost osobina ličnosti sa izgaranjem na poslu

Pre nego što se pristupilo proveriti predikcionog modela, ispitano je da li postoji povezanost između osobina ličnosti i izgaranja na uzorku istraživanja. Iz Tabele 2 se vidi da većina osobina ličnosti statistički značajno korelira sa izgaranjem na poslu kod vaspitača, osim dveju (otvorenost i pozitivna valenca). Najviše pozitivne korelacije ostvaruju dimenzije neuroticizam i agresivnost sa izgaranjem (0.52 i 0.49), što ukazuje na to da su vaspitačice sa izraženijim neuroticizmom i agresivnošću (i nižom saradljivošću) sklonije izgaranju na poslu. Pozitivna korelacija sa negativnom valencom (0.36) pokazuje da su osobe koje imaju negativnu sliku o sebi podložnije izgaranju od onih kod kojih nije prisutna negativna samoevaluacija. Nađene su i statistički značajne negativne korelacije između izgaranja i dimenzija ekstraverzija i savesnost; smer povezanosti ukazuje na to da su vaspitači koji su odgovorne, pouzdane i posvećene poslu (visok skor na savesnosti) i usmerene ka drugim ljudima (što je po definiciji karakteristika ekstrovertnih osoba), manje podložne izgaranju na poslu.

Tabela 2. Korelacija osobina ličnosti i izgaranja na poslu kod vaspitačica

Osobine ličnosti		Izgaranje na poslu
NEUROTICIZAM	Pirsonov koef. kor.	0.52**
	Statistička značajnost	0.00
EKSTRAVERZIJA	Pirsonov koef. kor.	- 0.23**
	Statistička značajnost	0.00
SAVESNOST	Pirsonov koef. kor.	- 0.18*
	Statistička značajnost	0.03
AGRESIVNOST	Pirsonov koef. kor.	0.49**
	Statistička značajnost	0.00
OTVORENOST	Pirsonov koef. kor.	- 0.12
	Statistička značajnost	0.18
POZITIVNA VALENCA	Pirsonov koef. kor.	- 0.10
	Statistička značajnost	0.24
NEGATIVNA VALENCA	Pirsonov koef. kor.	0.36**
	Statistička značajnost	0.00

*p<0,05 **p<0,01

Predikcija izgaranja na poslu kod vaspitačica na osnovu osobina ličnosti

U cilju testiranja prediktivne moći osobina ličnosti (prediktora) u predviđanju izgaranja u poslu kod vaspitačica (kriterijum), korišćena je multipla regresiona analiza (enter postupak). Postavljeni regresioni model je statistički značajan ($R = 0.62$, $R^2 = 0.39$, $p = .00$, tabela 3), što znači da ispitane dimenzije ličnosti mogu značajno doprineti predviđanju izgaranja kod vaspitačica.

Tabela 3. Multipla regresiona analiza: osobine ličnosti kao prediktori sindroma izgaranja (enter postupak)

	Beta(β)	Stat.znač.	Sažetak modela
NEUROTICIZAM	0.34**	0.00	R=0.62** R ² =0.39** Sig=0.00
EKSTRAVERZIJA	- 0.18*	0.04	
AGRESIVNOST	0.29**	0.00	

*p < 0,05 **p < 0,01

Dimenzije ličnosti predviđaju 39% varijanse kriterijuma, a značajni prediktori izgaranja na poslu su tri od sedam uključenih osobina. Regresiona analiza je, ukupno uzev, u skladu sa korelacionom analizom, ali su negativna valenca i savesnost izostale iz regresionog modela. Predikciji najviše doprinose dimenzije neuroticizam ($\beta = 0.34$, $p < 0.00$) i agresivnost ($\beta = 0.29$, $p < 0.00$). Ekstraverzija ($\beta = -0.18$, $p < 0.04$) jeste značajan, ali ne tako dobar prediktor izgaranja, a smer doprinosa je negativan. Smer regresionih koeficijenata pokazuje sledeće: viši nivo neuroticizma i agresivnosti mogu doprineti pojavi simptoma izgaranja kod vaspitačica, dok veća ekstrovertovanost ukazuje na manju podložnost pojavi izgaranja na poslu. Svaka od ovih dimenzija ima poseban, izdvojen doprinos u predviđanju izgaranja kod vaspitačica.

Diskusija

Nivo izgaranja na poslu kod ispitanih vaspitačica, je nizak, odnosno, predstavlja “normalan skor za svakog ko radi uredno i ozbiljno” (Hart, 1984). Iako je više dosadašnjih istraživanja pokazalo da vaspitači svoj posao doživljavaju izuzetno stresnim (Pavlović i sar., 2014; Živić-Bećirević i Smojver-Ažić, 2005), drugi nalazi govore da vaspitače ne karakteriše visoko izgaranje, te da je ono u značajno manjoj meri prisutno u ovoj profesiji u poređenju sa pripadnicima drugih pomagačkih zanimanja, na primer, medicinske struke (Tatalović-Vorkapić i Lončarić, 2013). Objašnjenje bi moglo da leži u tome da težinu samog posla, uz neminovne stresove koji se pojavljuju u manjoj ili većoj meri, u neku ruku “amortizuje” činjenica da se radi sa decom, kao i da vaspitačice vole svoj posao. Deca su, svakako, izvor zadovoljstva i radosti, a dodatno relaksirajuća je i igra koja je, u suštini, osnovni metod vaspitnog rada. Ovakav rezultat može da ukazuje da postoji usaglašenost između prirode posla i profila ličnosti, jer je poznato da ovakve profesije biraju osobe koje pripadaju tzv. socijalnom tipu iz Holandove teorije o tipovima profesionalnih interesovanja (Hedrih, 2009).

Utvrđena povezanost izgaranja na poslu sa dimenzijama agresivnost i neuroticizam u saglasnosti je sa dosadašnjim istraživanjima (Kokkinos, 2007; Stojiljković i Dosković, 2014). Osobe s višim nivoom neuroticizma, reaktivnije su, češće vide situaciju ugrožavajućom za njih, pa su stoga vulnerabilnije na stres. Ovakve osobe, češće koriste nisko adaptivne strategije za suočavanje sa stresom, što ih onda češće i brže vodi ka sagorevanju (Hemenover, 2003), kao rezultat toga brže i češće doživljavaju emocionalnu iscrpljenost, bezosećajnost i ravnodušnost prema osobama s kojima rade, te značajno smanjenje osećaja kompetencije i postignuća u radu s drugima. Agresivnost, s druge strane, korelira sa izgaranjem zato što dovodi do slabije interakcije i sukobljavanja sa okruženjem, što dodatno komplikuje uslove u kojim osoba radi, a poznato je da visok kvalitet interakcija značajno doprinosi zadovoljstvu poslom, i umanjuje podložnost izgaranju. Ovakav rezultat je u skladu sa gledištem elaboriranim u nekim ranijim radovima, gde se tvrdi da su najbitniji uzročnici izgaranja psihosocijalni aspekti radnog mesta, konkretnije rečeno – međuljudski odnosi i nedostatak socijalne podrške na poslu (Bradley & Cartwright, 2002; Burke & Greenglass, 2001; Lindblom, Linton, Fedeli, & Bryngelsson, 2006, prema Popov i sar., 2015; Freudenberg, 1980; Maslach et al., 2001; Obrenović, 2014). Takođe, u dosadašnjim istraživanjima dokazano je postojanje značajne pozitivne povezanosti neuroticizma s emocionalnom iscrpljenošću (Hudek-Knežević i sar., 2006, prema Tatalović-Vorkapić i Lončarić, 2003), kao i sa depersonalizacijom i smanjenom percepcijom ličnog postignuća (De Vries i Van Heck, 2002; Francis, Loudon i Rutledge, 2004; Goddard i Patton, 2004; Iacovides, Fountoulakis, Moysidou i Ierodiakonou, 1999, prema Tatalović-Vorkapić i Lončarić 2003).

Nađena korelacija negativne valence i izgaranja na poslu, kao što je već rečeno, očekivana je ako se uzme u obzir da negativna samoevaluacija ima brojne implikacije koje utiču na sve sfere života, pa i na radnu produktivnost, što svakako

može da rezultira emocionalnom iscrpljenošću i smanjenom efikasnošću. S druge strane, ekstrovertne i visoko savesne osobe potencijalne stresore više percipiraju kao izazov, pa se uspešnije koriste strategijama suočavanja koje su usmerene na rešavanje postojećeg problema, sklone su samodisciplinovanom i aktivnom rešavanju problema i suočavanju sa obavezama, kao i tome da održe optimizam i pozitivna očekivanja (Popov i sar., 2015; Watson i Hubbard, 1996, prema Tatalović-Vorkapić i Lončarić 2003), što sve skupa umanjuje podložnost izgaranju. Istraživanja u našoj sredini sprovedena na prosvetnim radnicima upućuju, takođe, na to da je savesnost povezana sa izgaranjem (Stojiljković, 2014) i da u nekim situacijama ne pogoduje razvijanju sindroma izgaranja: viši nivo savesnosti imaju prosvetni radnici koji su organizovaniji, hvataju se "u koštac" sa problemima, efikasniji su i motivisaniji, te manje podložni sindromu izgaranja.

Kao što je navedeno u prikazu rezultata, multipla regresiona analiza je pokazala da su se kao najbolji prediktori izgaranja na poslu izdvojili neuroticizam i agresivnost. Brojna istraživanja su pokazala, a objašnjeno je i iz ugla teorija ličnosti, da osobine ličnosti objašnjavaju značajan procenat u varijansi stresa na poslu. Upravo je neuroticizam, shvaćen kao preosetljivost i vulnerabilnost, osobina ličnosti koja predstavlja najznačajniji prediktor burnouta, u smislu da postoji osnovano očekivanje da će osobe s višim neuroticizmom lakše razviti simptome sagorevanja kao odgovor na stresore (Zellers, Perrew & Hochwarter, 2000, prema Tatalović Vorkapić i Lončarić, 2013). Značajan jedinstven doprinos predikciji sindroma izgaranja daje i dimenzija ekstraverzija, koja je i u dosadašnjim istraživanjima prepoznata kao osobina koja može biti neka vrsta zaštitnog faktora u prevenciji izgaranja (Popov i sar., 2015; Zaidi et al., 2013). Naime, ekstrovertnije osobe obično imaju bolje komunikacione kapacitete i uspešnije ostvaruju harmonične interpersonalne odnose, što ukazuje na konstruktivniji pristup rešavanju problema i višu sposobnost pribavljanja socijalne podrške koja je jedan od faktora minimiziranja stresa. Saglasno tome, bolja interpersonalna komunikacija i veće zadovoljstvo na poslu mogu biti faktori prevencije simptoma burnouta. Brojna istraživanja koja ukazuju da su dispozicije ličnosti i temperamentalne karakteristike u osnovi individualnih razlika u podložnosti stresu, mogu se dovesti u vezu i sa sklonošću osobe ka burnoutu jer mu, po definiciji, prethodi prolongirani profesionalni stres.

Zaključna razmatranja

Očekivanja vezana za osnovnu hipotezu istraživanja o tome da su osobine ličnosti značajni prediktori izgaranja na poslu kod vaspitačica, delimično su potvrđena. Nalazi o značajnoj prediktorskoj moći neuroticizma, agresivnosti i ekstraverzije u predviđanju pojave izgaranja kod vaspitačica saglasni su dosadašnjoj empirijskoj evidenciji. Sliku o povezanosti osobina ličnosti i fenomena izgaranja na poslu upotpunjuje korelaciona analiza, iz koje sledi da treba uzeti u obzir i ulogu savesnosti i negativne valence. Ima razloga za očekivanje da bi na većem uzorku bio registrovan i doprinos pozitivne valence u objašnjenju izgaranja, s tim što bi

pozitivna slika o sebi mogla biti “zaštitni faktor” koji čuva samopoštovanje i podiže motivisanost za bavljenje aktivnostima koje čine posao vaspitača u predškolskim ustanovama.

Vaspitačice koje su obuhvaćene našim istraživanjem pokazale su nizak nivo izgaranja, a visina skorova na dimenziji savesnosti upućuje na to da je reč o osobama koje odgovorno i posvećeno rade svoj posao, i verovatno nalaze zadovoljstvo u svojoj profesiji. Sve ovo govori u prilog tome da postoji odgovarajuća *posvećenost poslu*, a to onda nije burnout koji obavezno sadrži emocionalnu iscrpljenost, apatiju i demotivisanost za rad, kao i sniženu samoeфикаsnost.

Treba naglasiti da postoje razlozi koji nalažu oprez u tumačenju rezultata. Uzorak nije naročito veliki, prigodnog je karaktera i čine ga “dobrovoljci”, te ima indikacija da ovako selekcionisan uzorak ne predstavlja dovoljno adekvatnu sliku stanja u populaciji vaspitača. Naime, moguće je da su u uzorak ušle osobe koje u većoj meri imaju osobine koje se odnose na saradnju, otvorenost i posvećenost poslu nego što ovo važi za “prosečnu vaspitačicu”. Takođe, jedno od ograničenja nalaza odnosi se na to da su merni instrumenti zasnovani na samoproceni, te postoji mogućnost davanja socijalno poželjnih odgovora (s tim što to nije specifičnost samo ovog istraživanja nego i svih ostalih koji koriste upitnike kao izvor podataka).

Uprkos ograničenjima, dobijeni nalazi doprinose boljem razumevanju sindroma izgaranja na poslu kod vaspitačica i sličnih profesija. S obzirom na specifičnost posla vaspitača, u kojem je od primarnog značaja emocionalni odnos sa decom i adekvatno zadovoljenje njihovih potreba, važno je planirati prevenciju i blagovremenu intervenciju, kako bi se predupredilo izgaranje. Poznavanje što većeg broja faktora koji doprinose pojavi burnouta, kao i onih činilaca koji ga mogu sprečiti ili ublažiti, od koristi je u planiranju prevencije stresa koji prethodi razvoju simptoma izgaranja. Programi prevencije bi trebalo da budu zasnovani na edukaciji koja se tiče usvajanja efikasnih strategija suočavanja sa stresorima, povećanju emocionalne i komunikacione kompetentnosti, razvijanju veština samopomoći i otkrivanju intrinzičnih izvora zadovoljstva sopstvenom profesijom.

Za kraj valja naglasiti da istraživanje sindroma izgaranja kod vaspitača tretira važno pitanje kojim se do sada bavio mali broj istraživača, pa svako dodatno saznanje doprinosi objašnjenju ovog fenomena koji ima dalekosežne posledice, i po pojedince i za društvo u celini. Nadamo se da će nadalje rasti svest o značaju prirode posla kojim se bave vaspitači i svi prosvetni radnici, kao pripadnici profesije koja ima veliku socijalnu odgovornost za kvalitetno obrazovanje i razvoj sazajne motivacije kod dece i mladih.

Literatura

- Čolović, P., Smederevac, S. i Mitrović, D. (2014). Velikih pet plus dva: Validacija skraćene verzije. *Primenjena psihologija*, Vol. 7 (Dodatak), 227–254.
- Dedić, G. (2005). Sindrom sagorevanja na radu. *Vojnosanitetski pregled*, Vol. 62(11),

- 851–855.
- Freudenberger, H. J. (1974). Staff burnout. *Journal of Social Issues*, 1, 159–164.
- Freudenberger, H. J. (1980). *Burnout: the Cost of High Achievement*. New York: Anchor Press.
- Hart, A. (1984). Coping with job stress and burnout in the human services. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(4), 864–876.
- Hedrih, V. (2009). Profesionalna interesovanja i osobine ličnosti. *Godišnjak za psihologiju*, Vol. 6, No 8, 155–172.
- Hemenover, S. H. (2003). Individual differences in rate of affect change: Studies in affective chronometry. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(1), 121–131.
- Kokkinos, C. M. (2007). Job stressors, personality and burnout in primary school teachers. *British Journal of Educational Psychology*, 77, 229–243.
- Krnjajić, S. (2003). Nastavnik pod stresom. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, Vol. 35, 222–244.
- Maslach, C. (2006). Understanding job burnout, In: Rossi, A. M., Perrewe, P. & Sauter, S. (eds.), *Stress and quality of working life, current perspectives in occupational health* (37–51), Information Age publishing, Inc.
- Maslach, C., & Goldberg, J. (1998). Prevention of burnout: new perspectives. *Applied and Preventive Psychology*, Vol. 7, No. 1, 63–74.
- Maslach, C., & Jackson, S. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Occupational Behaviour*, Vol. 2, 99–113.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, Vol. 52, 397–422.
- McCrae, R. R., Costa, P. T., de Lima, M. P., Simões, A., Ostendorf, F., Angleitner, A., Marušić, I., Bratko, D., Caprara, G. V., Barbaranelli, C., & Chae, J. H. (1999). Age differences in personality across the adult life span: parallels in five cultures. *Developmental Psychology*, 35(2), 466–477.
- Obrenović, J. (2014). *Burnout sindrom, menadžerska bolest i stres*. U: Obrenović, J., Stojiljković, S., Nešić, V. (ur.), *Rad, ličnost i društvo* (9–22). Niš: Filozofski fakultet.
- Pavlović, Ž. i Sindik, J. (2014). Situacijsko suočavanje sa stresom kod odgojitelja. *Sigurnost*, Vol. 56, No. 3, 187–201.
- Popov, S., Latovljev M., i Nedić, A. (2015). Sindrom izgaranja kod zdravstvenih i prosvetnih radnika: Uloga situacionih i individualnih faktora. *Psihološka istraživanja*, Vol. XVIII, (1), 5–22.
- Randelović, K., & Stojiljković S. (2015). Work climate, basic psychological needs and burnout syndrome of primary school teachers and university professors. *Teme*, God. XXXIX, br. 3, 823–844.
- Randelović, K. i Stojiljković S. i Milojević, M. (2013). Personalni faktori sindroma izgaranja kod nastavnika u okviru teorije samoodređenja. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, God. 45, br. 2, 260–281.
- Schaufeli, W. B., Leiter, M. P., & Maslach, C. (2009). Burnout: 35 years of research and practice. *Career Development International*, Vol. 14, No. 3, 204–220.
- Smederevac, S., Mitrović, D. i Čolović, P. (2010). *Velikih pet plus dva (VP+2): primena i*

- interpretacija*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Stojiljković, S. (2014). *Psihološke karakteristike nastavnika*. Niš: Filozofski fakultet.
- Stojiljković, S. i Dosković, M. (2014). Osobine ličnosti i profesionalni stres nastavnika. *Nauka i globalizacija*, 08, tom 2/2 (1161–1178). Pale: Filozofski fakultet, Univerzitet u Istočnom Sarajevu. DOI.10.7251/NSFF14011161S
- Tatalović Vorkapić, S. i Lončarić, D. (2013). Posreduje li profesionalno sagorijevanje učinke osobina ličnosti na zadovoljstvo životom odgojitelja predškolske djece? *Psihologijske teme*, Vol. 22, No. 3, 431–445.
- Zaidi, N. R., Wajid, R. A., Zaidi, F. B. Zaidi, R. B., & Zaidi, M. T. (2013). The big five personality traits and their relationship with work engagement among public sector university teachers of Lahore. *African Journal of Business Managemet*, Vol. 7, No. 15, 1344–1353.
- Živčić-Bećirević, I. i Smojver-Ažić, S. (2005). Izvori stresa na poslu odgojitelja u dječjim vrtićima. *Psihologijske teme*, Vol. 14, No. 2, 3–13.
- Živić, M. (2012). *Stres, izgaranje i emocionalna inteligencija kod učitelja*. Diplomski rad. Niš: Filozofski fakultet.

PERSONAL TRAITS AND BURNOUT SYNDROME IN PRESCHOOL TEACHERS

Abstract: Burnout syndrome is a response of individuals to high level of chronic stress in professional activity, which is manifested in the physical, mental and emotional sphere. It is common among representatives of the helping professions, presented as emotional exhaustion, depersonalization and numbness in relations with other people, followed by the feeling of low self-efficacy. Research is concerned with the relation between relatively stable personality dispositions and burnout syndrome in preschool teachers. The main objective was to determine whether burnout could be predicted on the basis of personality traits, defined by the model *Big Five plus Two* (Smederevac, Mitrović & Čolović, 2010). Archibald Hart's questionnaire was used to measure the level of burnout on a sample of 140 preschool teachers working in kindergartens. Multiple regression analysis showed that personality traits can predict 39% variance of preschool teachers' burnout. Neuroticism, Aggressiveness and Extraversion were found as significant predictors of burnout. Neuroticism and Aggressiveness were the best predictors of burnout, and their contribution to the prediction was positive while partial contribution of Extraversion was negative. Negative Valence and Conscientiousness correlated with the burnout too. Findings were discussed from the perspective of strategies for overcoming professional stress and possible ways of preventing burnout.

Key words: *burnout syndrome, personality traits, preschool teachers, helping professions, job stress*

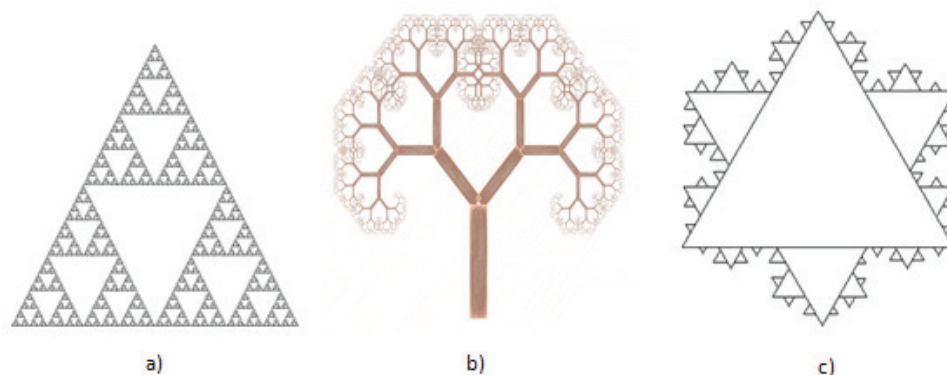
ESTETSKI DOŽIVLJAJ MANDEL BROTOVIH FRAKTALA, APSTRAKTNIH SLIKA I PRIRODNIH FORMI I H, R, D ESTETSKI MODUSI

Rad se bavi istraživanjem estetskog doživljaja Mandelbrotovih algebarskih fraktalnih formi, detalja apstraktnih slika Džeksona Poloka i primera fraktala iz prirode u svetlu Ognjenovićeve „HRD” teorije estetskog odlučivanja (Ognjenović, 1991). Ova teorija nudi model estetskog odlučivanja koji uključuje tri stadijuma u nizu sa različitim operativnim karakteristikama. Tri grupe studenata psihologije ($N = 3 \times 15$), bez posebnog umetničkog obrazovanja procenjivali su: a) 3 reprodukcije Polokovih apstraktnih slika, b) 3 fraktalne forme i c) 3 fotografije detalja iz prirode. Stimulusi su prezentovani slučajnim redosledom, bez vremenskog ograničenja. Korišćene su sedmostepene skale tipa semantičkog diferencijala (Pejić i Milićević, 2007): Harmonija (H), Redundansa (R) i Distantnost, tj. semantička dubina (D). Studenti su takođe procenjivali dopadanje (ND) (dopada mi se – ne dopada mi se) i doživljaj umetničke vrednosti (UV) (umetnički vredno – umetnički bezvredno). Rezultati pokazuju razlike u H skorovima: Najviše H procene su date detaljima iz prirode, zatim fraktalnim formama, a najniži skorovi detaljima Polokovih apstraktnih slika. Nađene su takođe statistički značajne razlike između tri vrste stimulusa u R procenama. Ali ovde su najniže ocene date detaljima iz prirode, zatim apstraktnim slikama, dok su Mandelbrotove fraktalne forme imale najviše R skorove. Slične razlike nađene su i kod D procena. Što se tiče procena dopadanja (ND) različitih vrsta stimulusa, nađena je statistički značajna razlika. Prirodne forme su ocenjivane kao dopadljivije nego fraktali i apstraktne slike. Takođe, postojale su razlike u skorovima umetničkog vrednovanja (UV). Post hoc analiza pokazuje jedino razliku između detalja iz prirode (najviši UV skorovi) i fraktalnih formi (najniži UV skorovi). Iako rezultati nisu potvrdili sve hipoteze Ognjenovićeve teorije, oni su u skladu sa karakteristikama tri vrste stimulusa. Studenti preferiraju prirodne stimuluse ali više procene Distantnosti pridaju Fraktalnim formama i Polokovim slikama nego detaljima iz prirode. U daljim istraživanjima potrebno je uključiti matematičke fraktalne vrednosti, jer se u ranijim istraživanjima pokazalo da se preferiraju forme srednjih fraktalnih vrednosti.

Ključne reči: estetski doživljaj, Mandelbrotovi fraktali, apstraktna umetnost, Džekson Polok, harmonija, redundansa, distantnost, semantička dubina.

Uvod

Fraktali su geometrijski oblici čija je osnovna odlika samosličnost (Kocić, 2003). Svaki ovakav geometrijski oblik se može razložiti na manje delove koji predstavljaju (makar i približno) umanjenu kopiju celine. Reč fraktal potiče od latinske reči *fractus*, što znači *izlomljen*. Konstrukcija algebarskih fraktala vrši se tzv. *iterativnim* nelinearnim funkcijama čija zadivljujuća lepota i beskonačnost postaju vidljivi u pravom svetlu tek sa razvojem kompjuterske grafike (Mandelbrot, 1982). Najčuveniji je Mandelbrotov fraktal, čija je iterativna funkcija: $Z_{n+1} = Z_n^2 + C$. Pored njega poznati su još sledeći fraktali: Sjerpinski trougao (slika 1a), Pitagorino drvo (slika 1b), Kohova pahulja (slika 1c), Zmajeva krivulja, Štjanhausova kriva, Kantorov oblak, Julija set itd.

Slika 1. Različite vrste fraktala čija je osnovna osobina samosličnost: a) Sjerpinski trougao; b) Pitagorino drvo; c) Kohova pahulja.

Dobro Poznati *Zlatni presek* odnosno *Zlatni pravougaonik*, takođe ima osobinu samosličnosti, tj. može se smatrati fraktalom. Kada se iz Zlatnog pravougaonika izdvoji kvadrat, uvek ostaje manji pravougaonik sa potpuno istim proporcijama, i tako u nedogled.

U prirodi srećemo brojne oblike koji odgovaraju fraktalima kao što su: oblaci, planinski venci, obale, pahulje, grane drveća, pluća, neuroni, električne munje i sl.

Mnogi umetnici su u svojim delima nagovestili ove složene forme. Fraktalne forme možemo uočiti u Keltskim ilustracijama i upotrebnim predmetima, Islamskoj umetnosti, ornamentima i mozaicima, Indijskoj religiji, umetnosti i arhitekturi starih Egipćana, Grka i Rimljana, itd. Fraktale srećemo kod Leonarda da Vinčija kao i kod mnogih drugih umetnika. Posebno su prisutni u stvaralaštvu umetnika moderne umetnosti: Salavadora Dalija, Františka Kupke, M.C.Ešera i drugih. Posebno se svojim apstraktnim ekspresionizmom izdvaja Džekson Polok (1912 - 1956).

Tejlor i saradnici (Taylor et al., 2003; Taylor et al., 2003a) izračunali su fraktalnu vrednost (D) Polokovih slika 1944 - 1954. godine i dobili da ona raste tokom ovog perioda njegove karijere. Takođe su ispitivali vizuelnu preferenciju

prirodnih fraktala, Polokovih slika i kompjuterski generisanih fraktala u zavisnosti od fraktalne vrednosti. Dobijeno je da se najviše preferiraju stimulusi srednje fraktalne vrednosti, a najmanje oni sa najnižom i najvišom fraktalnom vrednošću. Nalazi su slični Berlajnovim (Berlyne, 1971) i Martindejlovim (Martindale, 1990) nalazima o odnosu nivoa pobuđenosti (arousal potencijala) i hedonističke vrednosti stimulusa.

Predrag Ognjenović (1991) je u poznatom eksperimentu ispitivao preferencije vizuelnih stimulusa tri nivoa obrade u zavisnosti od vremena ekspozicije. Tom prilikom je dobio da se pri najkraćoj ekspoziciji preferiraju stimulusi koje odlikuje *harmonija (H)*, pri dužoj *redundantni* stimulusi (*R*) koje odlikuje ukrašenost i višak detalja; a pri najdužoj detalji originalnih umetničkih dela koje odlikuje *distantnost (D)*. Ova tri modusa različite kognitivne dubine, mogu se posmatrati i kao principi estetiziranja kroz istoriju umetnosti (Ognjenović, 1991), kroz individualnu umetničku karijeru (Milićević, 2011), ali i tokom geneze pojedinačnog umetničkog dela (Milićević, 2005). Ova tri modusa mogu poslužiti i kao mere kojima se može opisati estetski profil pojedinačnih umetničkih dela.

Polazeći od nalaza navedenih autora i Ognjenovićeve teorije estetskog odlučivanja sa tri nivoa, zanimalo nas je da ispitamo da li se estetske procene različitih vrsta fraktala razlikuju međusobno u pogledu dimenzija a) Harmonije, b) Ukrašenosti ili Redundanse i c) Distantnosti. Takođe je uzeta u obzir i obojenost ovih fraktala, kao i procene dopadanja (ND) i umetničke vrednosti (UV).

Metod

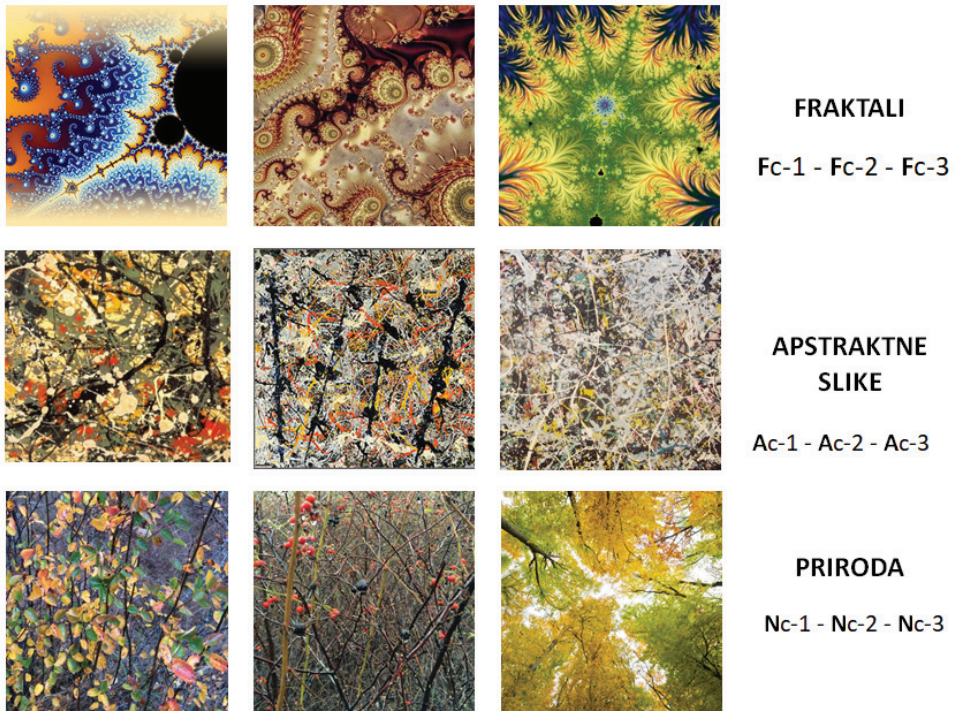
Cilj: Istraživanje je preduzeto sa ciljem da se ispita da li postoje razlike u estetskim procenama: a) Polokovih apstraktnih slika, b) prirodnih fraktalnih formi i c) algebarskih fraktala (kompjuterski generisanih). Takođe, cilj je bio i ispitati da li na preferenciju ovih formi utiče njihova obojenost.

Subjekti: U istraživanju je učestvovalo 45 studenata psihologije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, bez posebnog umetničkog obrazovanja. Uzorak je slučajnim odabirom podeljen u tri jednake grupe (3 x 15).

Stimulusi: Korišćeno je 9 stimulusa: a) 3 reprodukcije Polokovih apstraktnih slika, b) 3 fotografije fraktalnih formi iz prirode c) 3 kompjuterski generisana fraktala. Postojale su dve verzije ovog seta stimulusa: a) u boji i b) crno-bela verzija, tako da je ukupan broj stimulusa bio osamnaest.

Instrumenti: Za procenu estetskog doživljaja navedenih stimulusa korišćene su skale semantičkog diferencijala čiji su autori Biljana Pejić i Nebojša Milićević (2007). Za procenu dimenzije Harmonije (H) faktorskom analizom izdvojeni su atributi: simetrično, skladno, jednostavno; za procenu Ukrašenosti ili Redundanse: detaljno, ukrašeno, raskošno; i za procenu Distantnosti: duboko, upečatljivo i umetnički vredno. Pored navedenih skala korišćene su zasebno skale dopadljivosti (ND) i umetničkog vrednovanja (UV).

Postupak: Stimulusi su izlagani preko računara, pojedinačno svakom ispitaniku, bez vremenskog ograničenja, a ispitanik je imao zadatak da svaki stimulus oceni na skalama semantičkog diferencijala.

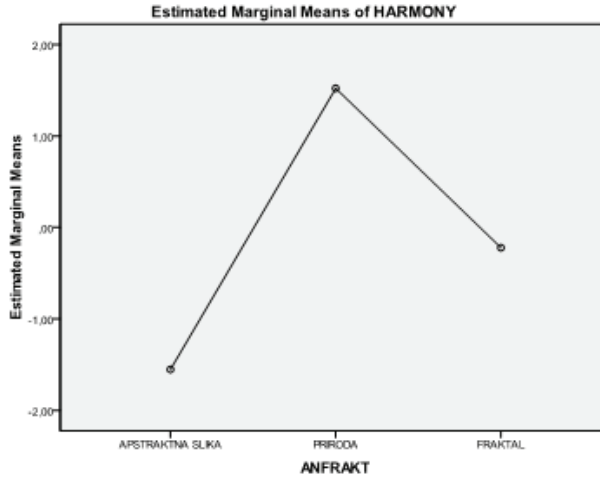

Slika 2. Stimulusi korišćeni u istraživanju: a) kompjuterski generisani fraktali; b) detalji slika Džekona Poloka i c) detalji iz prirode

Rezultati

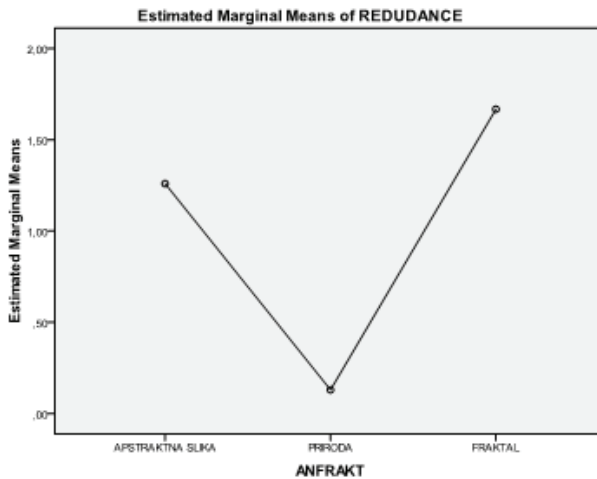
Kada su u pitanju procena H, R i D estetskih dimenzija tri vrste stimulusa, dobijeni su sledeći rezultati:

a) Rezultati pokazuju razlike u H skorovima kod tri vrste stimulusa: $F_{(2,394)} = 312,7$; $p < 0,001$. Najviše H procene su date detaljima iz prirode, zatim fraktalnim formama, a najniži skorovi detaljima Polokovih apstraktnih slika (grafik 1).

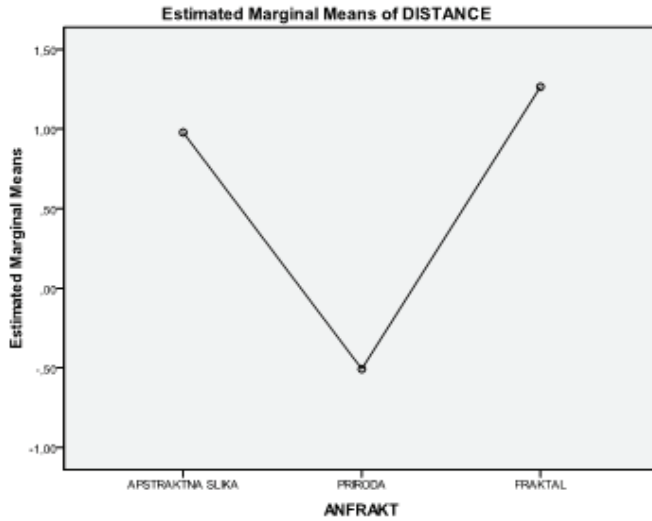
Grafik 1. Procene Harmoničnosti (H) apstraktnih slika, prirodnih i fraktalnih formi.

b) Nađene su, takođe, razlike između tri vrste stimulusa u R procenama: $F_{(2,394)} = 63,6$; $p < 0,001$. Ali ovde su najniže ocene date detaljima iz prirode, zatim apstraktnim slikama, dok su Mandelbrotove fraktalne forme imale najviše R skorove (grafik 2).

Grafik 2. Procene Ukrašenosti (R) apstraktnih slika, prirodnih i fraktalnih formi.

c) Slične razlike su nađene i kod D procena: $F_{(2,394)} = 122,655$; $p < 0,001$. Najviše ocene distantnosti dobile su fraktalne forme i apstraktne slike a najniže detalji iz prirode (grafik 3).

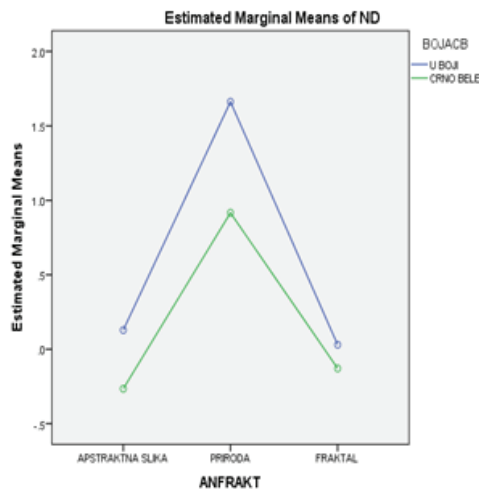

Grafik 3. Procene Distantnosti (D) apstraktnih slika, prirodnih i fraktalnih formi.

Kada se radi o procenama *dopadanja* pojedinačnih stimulusa bez vremenskog ograničenja na sedmostepenim skalama tipa semantičkog diferencijala, dobijeni su sledeći rezultati:

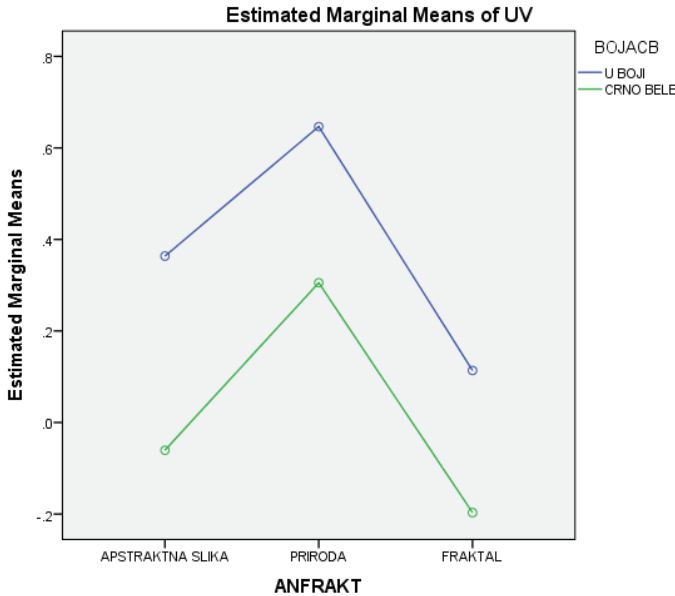
a) Postoji razlika u procenama vrste stimulusa ($F_{(2,786)} = 46,575$; $p < ,001$). Prirodne forme se procenjuju kao dopadljivije u odnosu na fraktale i apstraktne slike. Apstraktne slike i fraktalne forme se ne razlikuju u procenama dopadljivosti.

b) Postoji efekat *obojenosti* na procenu *dopadanja*: ($F_{(1,786)} = 10,813$; $p < ,001$). Stimulusi u boji se procenjuju kao dopadljiviji o odnosu na crno-bele, ali c) ne postoji interakcija između *vrste stimulusa* i *obojenosti* (grafik 4).

Grafik 4. Procene dopadljivosti (ND) apstraktnih slika, prirodnih i fraktalnih formi.

Kod procena umetničke vrednosti (UV) dobijeni su slični rezultati (grafik 5):

Grafik 5. Procene dopadljivosti (UV) apstraktnih slika, prirodnih i fraktalnih formi.

a) Postoji efekat vrste stimulusa (apstraktne slike, priroda i fraktali) na procenu umetničke vrednosti (UV): ($F_{(2,786)} = 6,715; p < ,01$). Najviše procene dobijaju prirodne forme, zatim apstraktne slike a najniže fraktalne forme.

b) Postoji efekat *obojenosti* (boja crno-belo) na procenu umetničke vrednosti (UV): $F_{(1,786)} = 9,470; p < ,01$

c) Nije nađena interakcija između vrste stimulusa i obojenosti;

d) Postoji korelacija između procena dopadanja (ND) i umetničke vrednosti (UD): $r = 0.716; p < ,01$

Diskusija

U svetlu Ognjenovićeve teorije estetskog odlučivanja sa tri nivoa (Ognjenovic, 1991), najviše procene Sklada – Harmonije (H) imaju prirodne forme, ali su one ocenjene najniže u pogledu Ukrašenosti (R) i Distantnosti (D). I pored toga su one ocenjene kao najdopadljivije i umetnički najvrednije. Iako se ne radi o umetničkim delima, za ove naizgled kontradiktorne rezultate može postojati nekoliko objašnjenja. Fotografije prirodnih detalja su prilično slične kompjuterski generisanim fraktalima a posebno Polokovim slikama, pa ispitanici možda nisu bili u stanju da jasno prepoznaju ove forme. Fotografije prirodnih formi su kvalitetno i profesionalno odrađene, pa imaju izvesnu umetničku vrednost. I treće, možda najprihvatljivije objašnjenje je da

je „priroda najveći umetnik”. Zaista su „neverovatni” primeri u prirodi u pogledu visoke estetske vrednosti, koje umetnici samo pokušavaju da „oponašaju”. Fraktalne forme iz prirode, umetnosti i kompjuterski generisani fraktali mogu da budu veoma slični. Tako na primer, postoji velika sličnost između Van Gojenovih (Van Goyen, 1596 - 1656) oblaka i veštački, kompjuterski generisanih fraktalnih oblaka (slika 3).

a

b

Slika 3. Poređenje Van Gojenovih (1596 - 1656) naslikanih oblaka (a) sa tipičnim fraktalnim kompjuterski generisanim „oblacima” (b)

<https://orderinchoas.wordpress.com/tag/chaos-and-fractals/>

Dalje, iz dobijenih rezultata se vidi da su procene dopadanja i umetničke vrednosti – najviše kod prirodnih formi, a najniže kod Polokovih apstraktnih slika. Niže ocene apstraktnih slika mogu da imaju veze sa njihovom visokom fraktalnom vrednošću. Naime, Tejlor i saradnici (2003) su izračunali da fraktalne vrednosti D za Polokove slike tokom njegove karijere vremenom rastu. U nekim ranijim istraživanjima pokazalo se da se preferiraju oblici srednjih fraktalnih vrednosti (1,3 - 1,5) u odnosu na one sa nižim (1,1 - 1,2) i visokim fraktalnim dimenzijama (1,6 - 1,9) (Taylor et al., 2003; Taylor et al., 2003a). Berlajn (Berlyne, 1971) i Martindejl (Martindale, 1990) su takođe utvrdili da preferencija ili hedonistička vrednost stimulusa rastu sa porastom arousala (pobuđenosti) ali do izvesne granice, nakon čega opadaju. Slični rezultati su dobijeni i u ranijim istraživanjima u pogledu R dimenzije iz Ognjenovićeve teorije (Ognjenović, 1991; Milićević, 2011). Polokove slike u našem eksperimentu obuhvataju period 1948 - 1952. i njihova prosečna fraktalna vrednost je prema Tejloru visoka – 1,5 do 1,7, pa moguće da su zato manje preferirane. U nekim ranijim istraživanjima je takođe dobijeno da studenti psihologije pokazuju niže preferencije i procene vrednosti apstraktne umetnosti u odnosu na realističku (Milićević i sar., 2002; Milićević, 2005; 2011), što je i ovde slučaj. Realističke prirodne forme su ispitanicima bliže i dopadljivije od apstraktnih slika Džeksona Poloka.

Iz ovih razloga bi u ponovljenim istraživanjima sličnog trebalo uključiti i numeričke fraktalne vrednosti (D) prikazanih formi. Takođe, potrebno je uključiti i apstraktne slike drugih slikara koje su sličnije algebarskim fraktalima (npr. F. Kupka) i koje imaju niže fraktalne vrednosti. Bilo bi, takođe, zanimljivo i korisno sprovesti slično istraživanje na ispitanicima sa umetničkim obrazovanjem.

Literatura

- Berlyne, D. E. (1971). *Aesthetics and psychobiology*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Kocić, Lj. (2003). *Matematika i estetika*. Niš: Niški Kulturni Centar.
- Mandelbrot, B. B. (1982). *The Fractal Geometry of Nature*. W. H. Freeman and Company.
- Martindale, C. (1990). *Clockwork Muse, Predictability of artistic change*, New York, Basic Books.
- Milićević, N., Nešić, A., Želeskov, J. i Nedeljković, J., (2002). Modusi estetskih dimenzija slika različitih slikarskih pravaca. VIII naučni skup, *Empirijska istraživanja u psihologiji*, Beograd, rezimei, str. 17.
- Milićević, N. (2005). Nastajanje Pikasove Gernike u svetlu kognitivnih aspekata estetskog odlučivanja, *neobjavljeni magistarski rad*, Univerzitet u Beogradu.
- Milićević, N. (2011). Metode serijske reprodukcije višuelnih stimulusa u ispitivanju kreativnog procesa. Doktorska disertacija, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.
- Ognjenovic, P. (1991). Processing of Aesthetic Information. *Empirical Studies of the Art*, Vol. 9 (1) 1- 9, 1991.
- Pejić, B. i Milićević, N. (2007). Provera skale procene estetskog doživljaja. XIII naučni skup: *Empirijska istraživanja u psihologiji*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, str. 25-26.
- Taylor, R. P., Spehar, B., Clifford, C. W. G., & Newell, B. R. (2003). *The Visual Complexity of Pollock's Dripped Fractals*. Preuzeto 12.03.2016. http://necsi.edu/events/iccs/2002/mo20_taylorlccs2002fixed.pdf
- Taylor, R. P., Spehar, B., Wise, J. A., Clifford, C. W. G., Newell, B. R., & Martin, T. P. (2003a). *The Visual Complexity of Pollock's Dripped Fractals - Nonlinear Dynamics*. Psychology, and Life Sciences.

AESTHETIC EXPERIENCE OF MANDELBROT ROT FRACTALS, ABSTRACT PAINTINGS, AND NATURAL FORMS AND H, R, D AESTHETIC MODI

Summary: This paper has empirically studied the aesthetic experience of Mandelbrot algebraic fractal forms, details from the abstract paintings by Jackson Pollock, and examples of fractals from the natural world in the light of Ognjenovic's "HRD" theory of aesthetic decision (Ognjenovic, 1991). This theory propose model of aesthetic decision making including three consecutive stages with different operative characteristics. Three groups students of psychology (N=3x15), with no specific art education, evaluated: a) 3 reproductions of abstract paintings by Pollock, b) 3 fractal forms, and c) 3 photographs of natural details. Stimuli was presented randomly, with no time limit. We used 7-degree semantic differential scales (Pejic and Milicevic, 2004) of Harmony (H), Redundancy (R) and Distance (D). Also students rated attractiveness (like-dislike) and experience of artistic value (artistic valuable - artistic invaluable) of stimuli.

Results show differences in H scores. The highest scores of H were given to the details of nature, then to the fractal forms, and the lowest ones to the details of the Pollock's abstract paintings. Differences in R rates between three kinds of stimuli were also found. But here, the lowest scores of H were given to the details of nature, then to abstract paintings and Mandelbrot's fractal forms had highest scores of R. Similar differences in D rates were also found.

In terms of the assessment of liking (ND) of individual stimulus we found a statistically significant difference in the assessment of stimulus types : $F=30,238 (2,394)$. Natural forms are assessed as more attractive than fractals and abstract paintings. Abstract paintings and fractal forms do not differ in terms of assessment of attractiveness.

Also, there were differences in scores of artistic value (UV) . Post hoc analysis show only difference between details of nature (the highest UV score) and fractal forms (the lowest UV score).

Although the results did not confirm all of the hypothesis of Ognjenovic's theory, they corresponded to the characteristics of three kinds of stimuli. Students preferred natural stimuli but they give high rates of Distance to Fractal forms and Pollock's paintings than to details of nature. In further similar research, one would need to include the mathematical fractal values of present forms, because some earlier studies have shown a preference for forms of medium fractal values.

Key words: aesthetic experience, Mandelbrot fractals, abstract art, Jackson Pollock, harmony, redundancy, semantic depth.

Александар М. Петровић¹
Универзитет у Приштини,
Филозофски факултет у Косовској Митровици

Stručni rad
УДК 378:37.017

ХЕУРИСТИЧКИ СМИСАО АНТИЧКО- ВИЗАНТИЈСКЕ ТРАДИЦИЈЕ И САВРЕМЕНИ ЕВРОПСКИ УНИВЕРЗИТЕТИ

Апстракт: У античко доба, високе школе попут Платонове Академије и Аристотеловог Ликеја, неговале су наставни програм и истраживања по вољи њихових чланова, независно од тржишта или некакве званичне политике државног центра за образовање. Обнављање наставне структуре предмета који су у то доба постали опште место образованости /триас и тесарикон/ врхунило је у оснивању Универзитета у Магнауру, у царској палати у Византији 830. г. Са Лавом Математичарем као ректором и серијом познатих дидаскала од Патријарха Фотија до Михаила Псела. Претпостављање европских Универзитета попут оног у Болоњи основаног 1088. г. или у Паризу око 1090, само на основу формирања студентских корпорација или удружења наставника, нема у виду да универзалност знања није интересна ствар опстанка, него ширина хоризоната са којих се креће. Касније, у 19. веку, на таласу Француске револуције и формирања прве Републике у стварању светског грађанског поретка, у Берлину је 1810. године основан први слободан универзитет без сертификата за оснивање неког верског поглавара, него попут цезара Варде за Магнаур, Министарства образовања Пруске. Универзитети отада добијају просветитељски карактер модерне идеје образовања, који служи као основ стварања једног зрелог и самосталног људског бића. На универзитету се отада подстиче самообразовни потенцијал који лежи у студентима, као критичка препрека све већим интересима успостављања сигурних и чврстих контрола над људима, што и јесте простор за слободно духовно деловање.

Кључнe речи: *Настанак универзитета, Византијска паидеја, Нововековни универзитет, Неговање критичког приступа, Слобода универзитета*

Када говоримо о појму `универзитет`, није неопходно обазирати се на тип струковног удружења или на интересна кретања која задовољавају економско-тржишне услове у којима он као институција делује. За њега је

¹ karuzasin@gmail.com; aleksandar.petrovic@pr.sc.rs

далеко потребније везати појам знања и карактеристичне претпоставке да се до њега доспе. У дугом периоду трајања школских система из којих је идеја универзитета и настала, формирану су услови да она заживи као сазрели плод њихових настојања. Први облици школа у антици, пружали су ученицима тек крајње елементарна знања приликом обуке у читању и писању, или свирању на китари или аули, тако да су у дидаскалејону (учионици), ученици обучавани у писмености и музичким вештинама. Међутим, они који су били задужени за њихово физичко и морално васпитање били су робови – педагози. Основни носилац васпитања и образовања деце у класично доба није био учитељ, него роб који се бринуо о њима и проучавајући их реаговао на њихове мисли и поступке. Он је имао појачану пажњу и научио је да слуша саговорника, а то су оне особине које сачињавају услове за присуствовање истраживачким дискусијама и научним излагањима. Како се знање које се везује за поимање формира у интересубјективним посредовањима, то паидеја (образовање) и започиње са напуштањем ограничења субјективности и кретањем мисли у правцу општости њиховог важења. У том смислу је симболика роба према Хегеловој *Феноменологији духа*, симболика напорног рада на овладавању поимањима и крајњим смислом егзистенције. Изворно значење речи `школа` од `доколица` или ослобођености од физичког рада, подразумевало је и вишу раван унапређивања наставе кроз истраживања и расправе, водећи развијању научних спецификација по прерастању у високошколске установе. У антици су неспорно постојале високе школе (попут Платонове *Академије* и Аристотеловог *Лицеја*), које су неговале наставни програм истраживања и расправа које су се тицале свих. Додуше то су унеколико чинили и учени појединци због властите користи и себичног спектра друштвених примена на `надгорњавања у речитости` (софисти), или пак поете и митолози који су пренебрегавали важне елементе људског живота, пуштајући машти на вољу без ретенционалних и протенционалних одређења. То, међутим, за онај приступ који би трагао за истином није било одговарајуће, тако да је сократовски мотивисана новоувођена наука суштински тежила за разумевањем реалних ствари људског света у који спадају и низања интелектуалних универзализација. Са тиме је учвршћен рани просветитељски карактер грчке философије и науке, тако да се кроз потребу да се људи образују водила брига о властитој души на тај начин што се удубљивање у научне теорије сматрало неопходним. Истраживачки програм је у том смислу састављан по вољи чланова оваквог научног тијаса (академског круга), независно од тржишта или некакве званичне политике државног центра, тежећи образовању које ниче са тла слободе. Суштинска особина која је красила овај другачији облик научног и религијског удруживања, јесте посматрачки однос, појмовно захватање живота у полису унутар света живота, видећи га према научно уопштивим начелима и узроцима, тј. према могућим универзализацијама одговарајућим појмовима.

Свако посматрање или теоријски рад подразумевао је и методолошки приступ, а он је и за предаваче и за ученике све постављао у активну ситуацију предавања и дискусија, те семинара и дискутабилних становишта

у проверавању или оцењивању одрживости заступаних теза. Изворна суштина таквог научног приступа везана је за властита промишљања и сазнавање самог себе, успостављање односа знања према самом себи, као превазилажење субјективних ограничења у обогаћивању властитог духа. Дакле, оно што карактерише методолошки приступ предметима знања класичног периода антике, односи се понајвише на философију која подразумева отвореност и сарадњу, а обликовање научног мишљења које се развија на том темељу, условило је и `наставне планове`, са којима се радило у достизању систематичности изучавања основних и ширих предмета наставе, кроз задобијање искуства теоријског живота. Живот који није истражен, платоновски речено, и није достојан живљења, па теоријска артикулација представа душевности значи сазревање крајњих потенција и стасавање оног људског у човеку. Философија је у том смислу право проналажење најбољег `човека у човеку`, које је омогућено теоријским осветљавањем и разјашњењима у академским расправама, или пак у предавачком жару борбе за изворност интерпретације извесног мисаоног становишта. Теме које су расправљане међу истраживачима и научницима отуд никада нису биле насумичне, а ниједно појединачно `ја` није бивало важније од `ми` (истраживачке заједнице), као и од резултата који су се достизали. Истраживачку заједницу су обележавали наставни предмети, за које се може рећи да су били разумљиви припадницима тих класичних школа, мада њихово даље ширење није остало једнозначно и неупитно.

Премда су цареви Веспасије и Хадријан у Римској Империји први показали државну бригу за развој наставе, узоран је подухват императора Марка Аурелија, који је 176. г. након Христа наложио обнављање све четири катедре атинске школе и ставио их под финансијску бригу царства са издржавањем од миријаде драхми годишње. Међутим, то није дуго трајало, а и високе школе су потпале под превласт реторике усмераване ка економским и правним расправама, када су у другом веку након Христа учени људи похрлили у Рим, да би тамо остварили каријере. По указу цара Теодосија II /27. 02. 425.г./, формиран је први константинопољски универзитет са утврђивањем катедара за граматику, реторику и философију, а тај указ је прописао да наставнике на њима плаћа држава, као и сваку административну високу школу.² Хришћанство у Источном римском царству (Византији) школу и универзитетску наставу није антитетички наметало наслеђеној античкој школи по духу и програму. Уз извесне мере опреза, Црква се прилагодила таквој паидеутици, са великом толеранцијом према византијским професорима, филолозима и хуманистима. Обнављање наставне структуре предмета који су у то доба постали опште место образованости /триас (граматика, реторика, дијалектика) и тесарикон (аритметика, геометрија, астрономија, музика)/ била су непосредно наслеђе које је ушло и у традицију учености Ромеја, наследника јелинске културе у (Источном) Римском Царству. Након многих других започињања, која нису увек

² Види – Пол Ламерл, *Византија и традиција хеленске књижевности*, у ПРЕДАВАЊА, књ. II, Одељење друштвених наука САНУ, Београд: Научно дело, 1962, стр. 4; 16.

била и дугог века, велики мисаони напори овладавањем васељенским смислом живота /οἰκουµενικὸν διδασκαλίον/, може се рећи да су институционално крунисани отварањем πανελισθηµίον-а, царског универзитета у Цариграду 851. године. Ваља подсетити да је у Болоњи основан први западноевропски универзитет 1088. г., а у Паризу 1090, према чијем узору су настајали они у осталим земљама, више од једног века касније.

У том смислу ваља се подсетити и његових услова настанка, као и значаја. По оснивачкој благодатности и подршци Цезара Варде /блиског рођака Василеју Михаилу III/, не само да су се достојно изучавале научне области филозофије према темељним Аристотеловим дијатрибама, коју наставу је изводио логотет Фотије, потоњи патријарх васцеле Византијске царевине, него је значајно унапредовала и филолошка наука са логотетом Аретом, потоњим владиком Кападокије, који је све старе Платонове радове проучавао, давао на преписивање (око 895. г.) и издавао са обилним схолијама. Велики познавалац историје византијског и словенског света, Френсис Дворник, успео је у томе да пронађе у расположивој документацији добре разлоге за достојанство и историјску величину Константинопољског Универзитета.³ Такође је и Пол Лемерле написао своју познату студију *Први хуманизам Византије*, где је сувисло указао на снагу да се преживи арапска окупација, а тако и на преображаје и настављања дугог и продубљенијег развоја исправним путем, на коме се напредовало према трајнијим вредностима. Наводећи да „дела античке Грчке нису престала да збрињавају наставу“, те да је само хришћанство: „било не само узрок прекида него такође и елеменат континуитета“,⁴ Лемерле је потврдио претпоставку да је то продужавање заправо непрекинута настављено у хришћанском облику грчке мисли. Појам логоса је те традиције спајао уз сва разликовања, сасвим задржавајући методе потраге за истином и безинтересном спекулативношћу, кроз љубав према духовној активности и конкретизацији мишљења, не само као архивски наставак грчке традиције, него и њен жив и делотворан продужетак кроз преображаје које је носила историја догађања. Стивен Рунциман је констатовао да је са подизањем

³ Он је сасвим суверено уздигао и од њега именовани `нови класични препород`, након што је мајсторски сажео резултате истраживања културе у Византији тог времена: „Стање је било сасвим другачије на Истоку. Тамо су ризнице класичне и хеленске књижевности сачуване у пуном обиму и биле лако доступне свакоме ко је желео да обогати своје знање. Мада су се хришћани током прва три столећа негативно односили према класичном наслеђу, у 4. веку је дошло до промене става; тако су Хомерове песме и радови грчких драматичара читани у школама; о Платоновим и Аристотеловим мислима се слободно расправљало, а оне су примењиване или оспораване; црвени историчари су опонашали дела Херодота, Тукидида и Плутарха. Чак су и раскалашни радови, тако бројни у хеленистичком раздобљу, посебно они Лукијана из Самосате преписивани да би се сачували. Нови класични препород у Византији 9. века, којим је господарила велика личност патријарха Фотија, омогућио је и словенским народима, који су у то време ступали у сферу византијског хришћанства, приступ античкој мудрости“ /Дворник 2001, 251/.

⁴ Lemerle 1971, 49.

Универзитета у Константинопољу јелинска ученост показала своју виталност.⁵ Са озваничењем секретара Теоктиста 851. г., добијен је основ аминистративног уређења, па се може рећи да је 855. г. Универзитет у Магнауру постао новоустановљена школа за образовање високоучених људи, издржавана средствима државе, тј. универзитет за оспособљавање у звању општинских и заједничких ствари у византијском царству, као висока функционална установа културе која захтева усвајање највиших знања.⁶ Његови су највећи учитељи несумњиво Лав Математичар и Фотије Велики (могуће и Св. Тирило или Константин Философ, као асистент), који су предавали философију, а друге дијатрибе држали су Теодор (геометрију), Теодегије (астрономију) и Комета (граматику).⁷ Царска или државна подршка изучавањима философије значила је и институционално дефинисање принципа културне самобитности, јер су интересовања за стару филозофију била на академском нивоу и коезистирала су са конзервативном академском теологијом. Посвећено проучавање изворних јелинских списа огледа се како код Фотија у *Мириобиблиону*, тако и у схолијама уз Платонова дела Арете из Кесарије, као и непосредно у речима Константина Философа у одговору на питање шта је философија: „*Разумевање Божијих и људских ствари, колико се може човек приближити Богу, те учи човека да делима буде слика и прилика онога који га је створио.*“⁸ С тиме је сасвим отпало несувисло тврђење, да је проучавање античке филозофије у Византији проста детекција остатака јелинске традиције (Хегел, Целер, Фојербах), већ је то директно њено продужавање у дискурзивним силама људског ума са делотворним трансформацијама, које се оспособљавају за сазнавање истине, или њено логично изражавање у другачијем виду.⁹ Овакво усклађивање сазнања

⁵ Упркос поприлично лошем мишљењу о Јустинијановом затварању паганских школа у Јеладии шестог века, те дефинитивном укидању установа образовања у Византији следећег века од едукације несклоног императора Фоке, Стивен Рунциман је ипак признао огромну вредност новог државног Универзитета у Магнауру, на чијем се челу налазио професор Лав Философ /790.+869/, од 863. г. и `најузвишенији међу филозофима` /ὑπάρτος τῶν φιλόσοφων/ или ректор универзитета: “Ecclesiastical control abetted the misfortunes of the Empire in working against a wide education. Lay learning with its pagan past was viewed with a certain suspicion...But by the Ninth Century affairs were more settled and the Church authorities were less suspicious. Better relations with the Arabs induced the study of the lore of Islam. There was a great revival of learning: though its pioneers, man like Photius and John the Grammarian, were regarded by the populace as magicians. Michael III’s uncle and minister, the Caesar Bardas, founded a new State University in the Magnaura. The Professor of Philosophy was the head – the *Oeconomicos Didaskalos* – with the Professors of Grammar, Geometry and Astronomy under him.” /Runciman 1956, 180/.

⁶ Lemerle 1971, 158–160.

⁷ Lemerle 1971, 165.

⁸ “*Тирило и Методије – житија, службе канони, похвале*”, 1964.

⁹ Са тиме је дат узоран допринос светским духовним и културним добрима, који би могао да се назове и препородом у византијској култури, према изграђеној образованости оријентисаној на упаљеном унутрашњем огњишту ума, која тежи за што истинитијим знањима, оквирно размештеним према енциклопедијској радозналости, о чему *Житије Св. Кирила* и каже: „Изучивши сву граматику за три месеца, он се латио и других наука. Код Лава је учио Хомера и

и достизање њиховог јединства била је универзитетска идеја водилца такве врсте образовања, која може да се пореди са Платоновим унутаракадемским радом, или пак са Аристотеловим типом наставе у Ликеју. Лав и Фотије су били универзитетски професори са предиспозицијама за Аристотелов начин мишљења (где дисциплине нису биле препрека за достизање унутрашњег јединства прве философије као тражене науке), док су у богословљу били верни ставовима и проблематици раних сабора, разрешавајући могуће сукобе на космолошкој вододелници створених и нестворених ствари, утичући да се учини прозирним чисто деловање мисаоних енергија. Није безначајно и да је развој тих истраживања на пољу логике био праћен државном подршком, нарочито у придавању посебног значаја философији.¹⁰ Стварно присуство идејног изгледања (вида/лика) доказује се по про-словљавању и ословљавању ствари, тј. умном квалификацијом таквог вида егзистенције која разлаже и показује првосуштствене, егзистенцијалне присутности. До таквог посматрања водио је и логички оквир промишљања ствари на катедри у Магнауру, који је у ортодоксној мистичкој традицији разумевања проширио и продубљеније захватио Михајло Псел, подруг времена након Св. Кирила, залазећи у формално разрађеније, па са тиме начелно и дубље димензије платоновске дијалектичке науке и аристотеловске онтолошке логике. Михаило Псел (1018–1078) имао је потпунији и слободнији приступ изворима старе грчке философије, а његов став је поседовао и видну развојност: „Да бих био рођен за сазнање, задовољан сам порођајним мукама Платона и Аристотела. Они су ме родили и формирали.“¹¹ Са тиме је упућивао и на методолошки разрађен интердисциплинарни однос философије и теологије: „Желим да знате, да премда је јелинска мудрост пропустила да прослави Божанство и није

геометрију, а код Фотија дијалектику и све философске науке, осим тога и реторику и аритметику, астрономију и музику, као и све друге хеленске вештине. Тако је свима њима овладао као да је само једну учио. Брзина се здружила са марљивошћу, једна је претходила другој, и тако се постижу знање и вештине“ /"Ћирило и Методије – житија, службе канони, похвале", 1964/.

¹⁰ Исто, гл. 5. И С. Жуњић истиче: «Високошколска настава филозофије је поново државно институционализована тек за време цезара Варде, који је у Магнаурској палати организовао нову световну школу са четири катедре (филозофије, геометрије, астрономије и граматике) под управом свестрано образованог Лава Математичара (то се збило негде између 843. и 855. године). О студијском програму наставе тога времена, сведочи и црквенословенско Житије Константина (Ћирила) Филозофа, апостола словенске писмености, у коме се каже да је Константин током свог школовања за неуобичајено кратко време («три месеца») најпре савладао «граматику и друга учења» да би онда «изучавао Хомера и геометрију, а код Лава и Фотија дијалектику и све филозофске науке, а поврх тога, реторику, аритметику, астрономију, музику и све друге хеленске вештине...» Вардин универзитет је средином X века значајно учврстио цар Константин Порфирогенит, који је, следећи своју жељу за `словесном храном`, обезбедио државну потпору и плате професорима на четири раније споменуте катедре. Врхунац државне бриге за наставу филозофије достигнут је у Византији 1045. године, када је Константин Мономах основао посебан Филозофски факултет на челу са Михаилом Пселем као `конзулом филозофа` (ὄπλοτος τῶν φιλοσόφων)» /Жуњић 2012, 426–429/.

¹¹ Михаило Псел, *Писмо немарном ученику*, Амстердам, 1964, стр. 146.

подобна за богословље, познаје природу онакву какву је створио Створитељ.¹² Пселов главни логички рад носио је назив «Преглед као увод у логичку науку Аристотела», и подразумевао је истраживања традиционалних форми изјавног говора у припадном дијалектичком склопу. У самом почетку свог коментара он је писао: „Дијалектика је уметност уметности и наука над наукама, која обухвата начине довођења односа до начела (ἀρχάς) свих поступања (μεθόδον). И зато је нужно да дијалектика буде узроком за израду наука. Свој назив дијалектика добија од „говора“ (διαλέξεως), која свој поредак добија из назива „узајамно“ и „казујем“, да би се, у крајњој мери, догодио разговор између двоје, као питајућим и одговарајућим. Или се пак дијалектика назива према „сабеседништву“ и „разликовању“. Јасно је да у дијалектичком следу сабеседници у односу разликују своја мњења као две супротне стране. Али, како разговор не може да почне без посредујућег звука, а на тај начин како је сваки звук шум неке врсте, то значи да је нужно почети од шума као нечег првог.“ Тако је његова расправа поводом коментара на “*Органон*» Аристотела («*О тумачењу*», «*Категорије*», «*Прва аналитика*», «*Топика*» и «*Увођење*» Порфирија), а управо у «*Топици*» 25-а глава, он је расправљао о «*значењу*» (σημασία), те у другој, 26-ој, о претпоставци као «*супозицији*» (ὑπόθεσις). Са тиме је расправа окренута значењу речи, значењу исказа/прословљења или становишта философског говора као сабраног и суштословећег /οὐσιολογικός/, што су латински аутори преводили као *verbum* /*consubstantialis, res substantialia*/, тј. егзистенцијалну датост у налазећој или подупрто постојећој речи. Када означава својства (схоластички *attributiva*), она бивају таква, да се према налаженим исказима као супстанцијалним аспектима речи подједнако односе и према *adjectiva*, „прилозима“, и према *verba*, „глаголима“. Ни субјективација ни адјективација код Псела се није односила на саме ствари, као ни на модификације њихових значења, већ на њихове непосредне модификације /*modulatio essentialis, essentia accidentalis*/, тако да је говор у исказивању задржавао супстанцијалност.

Субјективација је замена, хипотеза акциденталне суштине као супозиција супстанције, а адјективација је замена атрибута ствари или придавање (категоризовање) атрибута. Супозиција или хипотетика је отуд нешто далеко непосредније од значења, не односећи се непосредно на бивајуће ствари, те допушта детаљисања и размештања далеко општијих њихових значења. Тако је уобичајено значење појма човек у супозицији „бели човек“ или „трчећи човек“ таква, да омогућава допуштено одређеног супстантивног поимања, као додавање детаљнијег поимања кроз сједињавање звуковног назначивања стања ствари и самог њиховог значења.

Исто се односи и на речи атрибуције. Претпоставке се код њега деле на опште (грч. κοινή, лат. - *communis*) и делимичне (грч. διορισμένη – лат. *discreta*), према примени по положају предметности, делећи се на нужно постојеће (φυσική /*naturalis*/) и на оне које ту падају /случајне/ (κατὰ συμβεβηκώς /*accidental*/), већ према општости обима поимања или његовој парцијалности. Случајне

¹² Исто, стр. 151.

супозиције су или просте као опште поимање, уместо обима означавања имена ствари, где су субјект или предикат супозиције узиманог у казивање, и где се добија ближе или уже одређење, као прелаз ка личној супозицији. Лична супозиција (προσωπική /personalis/) се јавља као одређена /ὀρισμένη/ или смушена /ἄσαφής/ (determinata и confusa), тако да се разликују општа поимања појединог индивидуума од индивидуалних схематских софизама. Субјекат се појављује само у виду оног који покреће (κίνητος – mobiler), када из њега исходе ранији подвидови, или у разумно додељујућем (дистрибутивном: διανοητικῶς – distributive) виду, када је реч о одељеним појединачностима /individuae separatae/ уз непокретност (ἄκίνητος/immobiler) општег, ако из тог општег ништа непосредно не произлази сем софизама. Ако погледамо реченицу „сваки је човек живо биће“ предикација указује на поимање рода, али под тај род потпадају и други могући субјекти. Врста којом се то означава указује на њену субјекатску непосредну датост, а не на било који вид такве датости уопштено. Предикат такође поима врсту указујући на њену особеност и карактерише реченицу на тај начин. Ако је изречен одређени исказ и његов предикат се тачно поклапа са субјектом, он није и прелазан, тј. он је истовремено непрелазан предикат (пример је „сваки човек“, а копула која се додаје „је“ као неразликвана од субјекта и предиката такође је прелазна или непрелазна). Управо се ту експлицитно показује начело супозиције као оно које обухвата родове у целини, као недељиве и у детаљистици и подељене у целовитости. Предикативно придавање тиме не проширује егзистенцијалне судове, али казује више о непосредности садржаја који и чине њихове карактеристике. Хипотетичка логика Михајла Псела као концептуалистичка дијалектика која се није изгубила пред онтолошким карактером стварности на којој и почива, јесте такође и изворан одговор на тзв. „неизбежност номинализма“, као и на предавање пред грубим надзором нововековних деноминација и фрагментација стварности.

Ово учење Михајла Псела следили су Јован Итали и Никифор Влемид, док се хипотетичка дијалектика на Западу Европе постепено мешала са номинализмом, као типом субјективног порицања постојања општих идеја и њиховог свођења на конвенционална људска именовања. Јован Итали као Пселов наследник, био је управник философског факултета на Универзитету у Константинопољу (1076–1082) као „ипатос тон философон“, али је формално оптужен за јерес (непримерен избор теологумена) и осуђен због прекомерне употребе класичне, паганству склоне философије, јер је подржавао тзв. „луцкаста мишљења“ платоновских погледа на порекло и природу света. Било је дозвољено бављење „јелинским студијама“ ради обуке у логици и физици, али је платоновска метафизика и због Аристотелових замерки, изазивала подозрење. Тако је ушло у обичај да се студира Аристотел на Универзитету до 18. године, од када се захтевало читање Платона, а тада су га студенти углавном листом напуштали одлазећи у манастире или негде другде. Отуда је и Итали био подвргнут канонским санкцијама, када је покушао са синтезом

платонизма и хришћанства на један идиосикратичан и еквивокално груб начин, свдећи историјски смисао божанског откривења Господа Исуса Христа на категоријално супозиционисан апстрактни хуманизам. Ради илустрације ваља поменути и одушевљење учењем св. Томе Аквинског код Димитрија Кидониса (1324–1389), као и осуду његовог брата Епископа Прокла 1368. за тзв. „секуларни хуманизам“, али се и у каснијим списима у историји филозофије упућивао непримерен презир према уважавању другачијих култура разумевања, као и према тзв. занесењачкој слутњи натчулног.¹³ С обзиром на количину испољене циничности, заиста је повлачење добре душе у унутрашњи простор искре у срцу, неприлична осуда до њеног паралисања, које је сасвим умесно маркирао Хегел: «...међутим, ради части праве скрушености не сме се остати у својој ништавности, већ се морамо уздићи изнад ње, доимајући се онога што је божанско.»¹⁴

Просветитељство и романтизам захватили су модерну идеју универзитета где је студирање права, медицине и теологије спадало у више факултетске курсеве, а слободне вештине са филозофијом у ниже. Они који су похађали *Artes liberales*, били су посматрани као да иду на обуку за професионалну службу (учитеља или татора), а одатле је и издвојен филозофски факултет. Статус његовог студирања се променио када се испоставио захтев да се обука или тренинг превазиђе кроз изграђивање и унапређивање властитих интелектуалних и моралних врлина, тј. да се стиче знање ради самог знања, што није могуће без академске слободе која допушта руковођење интересом истине. Тиме се образовање схватало као суштинска одлика читаве грађанске културе и у модерно доба представљало („просветитељску“) личну карту за место у друштву. Када је 1809. године Вилхелм фон Хумболт добио задатак да формира нови универзитет у Берлину, коме је према његовој *Теорији о образовању човека /1793/* лебдела гетеовска идеја општег образовања са изграђивањем свих аспеката човекове личности, он је 1810. на Фихтеову вакантну катедру позвао Георга Вилхелма Хегела, који је са својом *Енциклопедијом филозофских наука* вратио Аристотелову мудрост у академски живот. Слично је на понуду за високо угледно место у друштву које осликава моћ утицаја појединца одговорио и Константин Философ, у духу древног предања паидеје или смисла образовања: „- То је, доиста, велик дар за оне који за њим чезну, а за мене учење је изнад свега, којим, обогативши свој ум, желим постићи прадедовску част и богатство.“ То богатство је испуњеност суштинским допирањима до части уљуђивања, до изворне претпоставке човековања која је логотете константинопољског универзитета повезивала са античким узорима. Учење које подразумева интелектуалну аутономију тако је част и богатство.

¹³ Имануел Кант, *О једном недавно подигнутом тону у филозофији (1796)* /прев. Д. Баста у „Фил. год“., 3/1990, стр.279/ «...Ко овде не би видео мистагога који се не заноси само за себе, него је уједно клубаш, и који се, говорећи својим адептима, насупрот народу (под којим се подразумевају сви непосвећени), прави *отеп* својом тобожњом филозофијом!»/

¹⁴ Г. В. Г. Хегел, *Историја филозофије* III, Београд, 1983., прев. Н. Поповић, стр. 457.

Чињеница је да су словенски народи посредством хришћанства уведени у круг европских народа, те да су тиме добили способност да уживају она знања коју им је пренела несебичност хуманистички формиране стране византијског духа, како закључује и Френсис Дворник: „То је либералан и хуман став по питању употребе језика, сличан оном Јована Златоустог, али отуд није уживао углед и поштовање међу присталицама Римокатоличке цркве због оштрих оптужби и укора. Али, што су се више заштравали односи између Истока и Запада, што се више разлика појављивало у верском учењу и црквеној пракси Рима и Константинопоља, с тиме је растао и ауторитет Свете браће и њихова делатност промовисана у питање словенске националне самосвести и политичке самобитности.“ Ова самосвест и самобитност као културни скелет словенског света продукт је идејног утицаја патријарха Фотија, као и ученог царског саветника који је реafirмисао значај универзитета, установивши га у Константинопољу и званично 851. г. Освојена слобода која је ту установљена, постала је и видљива када су венецијанска господа окружила Константина Философа оптужујући га за тзв. „тројезичну јерес“, јер се усудио да поред јеврејског, грчког и латинског језика, преноси света учења и на словенском језику. Његов слободарски одговор је јасно зазвучао: „Не пада ли киша од Бога на све подједнако? Или сунце не сија такође за све? Зар не удишемо ваздух сви једнако? Како се, дакле, не стидите да признате само три језика, а за све друге народе и племена хоћете да буду слепи и глухи? Кажите ми, да ли Бога сматрате тако немоћним да то не може дати, или тако завидљивим да то неће? Ми, пак, познамо више народа који су вични књижи и Богу одају славу сваки на своје језику. А управо су то ови: Јермени, Персијанци, Авазги, Иверци, Сугди, Готи, Обри, Турци, Хазари, Арабљани, Египћани и Сирци и многи други... Јер, ако труба да неразговетан глас, ко ће се спремати на бој? Тако и ви ако неразумљиву реч речете језиком, како ће се разумети шта говорите? Јер ћете говорити у ваздух? Колико је различитих речи у свету, и ни једна од њих није без значења. Ако не знам смисао говора, бићу за онога који ми говори сличан варварину, и онај који говори варварин за мене.“ Од свих срећно бираних појмова, можда је најуспелији превод речи *Логос* из прве реченице Јеванђеља по Св. Ап. Јовану са словенским *Слово*. Он је погодио и ону општу употребу код народа, која је сама по себи већ била вишеслојно разумљива. И када се тумачи и излаже она у себи окупља језичку законитост, смисао и ред излагања, као и појмовну одређеност према припадности у прихватљивом назначењу. „*Од искони бје слово*“, таквог је одређења, да свака претпоставка може да прослови, да допушта да се проговори кроз оквире тачних и утврдивих истина које ће у тој првобитној нађености Другог Лица Божијег, у Логосу као Слову, вазда да има своје упориште. Ваља истаћи и како се све три ове речи, *искон*, *бити*, *слово* – до данашњег дана држе у једнакој носивој тежини и значењској испуњености, као и први прави философски називи.

То нас често подсећа и на латентне струје античке мисли које нису биле само `пуки рудник знања, стовариште превазиђене и неупотребљиве образованости`, него, како тврди и Лемерле, исто тако и животворна струјања

и преноси античког наслеђа: «Наслеђе античке Грчке преставља део темељних састојака који чине средњовековну цивилизацију грчког језика, византијску цивилизацију. Из тог разлога и тим путем је до нас стигао у најмању руку његов највећи део.»¹⁵

Повратак средњовековним изворима који реактуелизују античку мисао, утолико није само архивско-музејска ствар репрезентације, него и првенствени задатак одговорног промишљања светскоисторијских доприноса заснивања темеља европске мисли уопште. Југоисточно-европски крак те философије, таквим начином може да надокнади и све оне заостатке који су уследили неповољним друштвено-историјским околностима, будући да сам европски дух подразумева онај бесконачни посао на докучивању сфере апсолутне истине, чија се област налази напросто у бесконачности. Како је наше сазнање у целини недовршено, а по својој природи почесто и релативно, на свакој појединој етапи развоја људства у историји задобија се одређена представа коначне истине као укупни израз поимања. Такве представе коначне истине, као фрагменти апсолутног знања, јесу истините утолико уколико се уклапају у јединство стварности, а неистините у оној мери у којој не одговарају конкретизацији реалности. Античко и византијско наслеђе је у том смислу пре свега спекулативно реалистично, и оно подразумева да је могућ говор о немишљеном, о ономе што само мишљење омогућава у контингенцији унутрашњег јединства. То дубинско искуство духа које подразумева велике задатке спекулативних напора, јесте уједно и оно најдрагоценије из њеног искуства мишљења.

Литература

- Дворник, Френсис (2001): *Словени у европској историји и цивилизацији*, Београд: Слио
- Хегел, Георг Вилхелм Фридрих (1983), *Историја филозофије* III, Београд, прев. Н. Поповић.
- Кант, Имануел (1990), *О једном недавно подигнутом тону у филозофији (1796)* /прев. Д. Баста у „Фил. год.“, 3/1990.
- Пол, Ламерл (1962): *Византија и традиција хеленске књижевности*, у ПРЕДАВАЊА, књ. II, Одељење друштвених наука САНУ, Београд: Научно дело.
- Lemerle, Paul (1971): *Le Premier humanism Byzatin*, Paris: Press Univ. de France.
- Мајндорф, Џон (2001): *Византијско богословље*, Београд: Плато.
- Runciman, Steven (1956): *Byzantine civilization*, New York.
- Успенски, Фјодор (2003): *Историја византијског царства: Период македонске династије*, Београд: Клио.
- „*Ђурило и Методије – житија, службе канони, похвале*» (1964), Београд.

¹⁵ „*Ђурило и Методије – житија, службе канони, похвале*“, 1964, стр. 1–36, 39–66.

HEURISTIC SENSE OF THINKING ANTIQUE- BYZANTINE TRADITION AND CONTEMPORARY EUROPEAN UNIVERSITYES

Abstract: In the antique age, hi schools as a Platos Academy and Liceum of Aristoteles, cultivated a lectured programme and investigations by the will of the members of them, independent from the market or someone public politics of the state center for the education. Rennaissance of the subject structure of lecturing who in that age stay a common place of education /trias and tessaricon/ have his top development in grounding of a University in Magnaur, in the kings palate in Byzance in 830. y., with a Leo Mathematician as a rector and with a series of a known didascales from Patriarch Photios to Michail Psellos. By the prepositing of europen univesityes like that in Bologna from 1088., or that in Paris 1090., just on the ground of forming of student corporations or community of lecturers, it is loose from the scope that universality of the knowledge is not a interest of the surviwing, sed a lades of a horizons from what it started. Latter in the 19 century, on the wew of Franch revolution, forming of first Republic and making a world citizen order, in the Berlin in 1810. year is ground first freee university without certificates of grounding by someone of religious leaders, sed as a Ceasar Barda to the Magnaur, by the Ministry of education of Prussia. From that time universities takes a enlightenment character of modern idea of education, who officied as a ground of making a maturated and independent human being. From that period on the university is favorising self/educational potention who lies in the students, as a critique boundary to the more interesting installations of a security and solide controls on a people, and it is the space to the young people, how to do the spiritual works.

Key words: Increasing the university, Byzantine paideia, Newage university, Cultivating the critique approach, Liberty of university.

Jelena Maksimović¹
Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu
Jelena Osmanović²
Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu

Изворни научни рад
 UDK 37.012

INTERAKCIJA METODOLOŠKIH PARADIGMI U PEDAGOŠKIM ISTRAŽIVANJIMA

Rezime: Istraživačke paradigme nisu važne samo za pedagogiju kao nauku, već i za druge nauke, zbog čega se zapravo konstantno bavimo analizom odnosa pedagoških paradigmi. Pedagogija kao i ostale društvene i humanističke nauke, od svog konstituisanja pa do danas zastupa različite istraživačke paradigme. Kod različitih teoretičara i koncepcija o vaspitanju susrećemo se sa filozofskim, pozitivističkim, neopozitivističkim, psihološkim paradigama i sl. Poseban akcenat u radu usmeren je na analizu kvalitativnih i kvantitativnih paradigmi i njihovog odnosa. Paradigme moraju da budu izraz dijalektičkog jedinstva različitosti suštine i prirode vaspitanja. Na osnovu svega toga može se izgraditi jedan celovit pogled na vaspitanje, celovito saznavanje, objašnjavanje i razumevanje vaspitanja. Cilj rada je ukazivanje na značaj postojanja pluralizma paradigmi u vaspitanju i obrazovanju. Zadaci ovog teorijskog istraživanja jesu: analiza terminološkog određenja paradigme, analiza smene paradigmi u pedagoškim istraživanjima u kojima posebno ističemo tumačenje kvalitativne i kvantitativne paradigme u pedagogiji i razmatranje njihovog odnosa. Ovim istraživanjem ukazaćemo na komplementarnost kvantitativne i kvalitativne paradigme u pedagogiji, značaju pluralizma istraživačkih paradigmi uz isticanje bitnih karakteristika dveju paradigmi i mogućnosti njihovog kombinovanja, ali ćemo ukazati i na prednosti i barijare koje mogu biti prisutne na pedagoškom istraživačkom području opredeljivanjem za jedan, jedinstveni istraživački pristup.

Ključne reči: paradigme, pedagoška istraživanja, kvalitativna metodologija, kvantitativna metodologija, pluralizam paradigmi

Uvod

Pedagogija, kao i ostale društvene nauke, zastupala je različite istraživačke paradigme. Prihvatala je paradigme nauka sa kojima je bila tesno povezana i na koje se u svom razvoju oslanjala. Paradigmom u pedagogiji najčešće se iskazuje osnovni epistemološko-metodološki pristup, pravac i orijentacija u proučavanju predmeta u celini i svih njegovih komponenti pojedinačno (Bandur i Pokonjak, 1999). Orijentacija, pristup, tradicija i pravac bivaju oslonac pedagoške paradigme u proučava-

¹ jelena.maksimovic@filfak.ni.ac.rs

² jelena.osmanovic@filfak.ni.ac.rs

nju vaspitanja, ona je model i obrazac, osnova za interpretaciju rezultata, osnov za izgradnju osnovne koncepcije vaspitanja. Pedagogija je od svog konstituisanja do danas zastupala različite istraživačke paradigme: idealističke, materijalističke, teološke, neotominističke, analitičke, egzistencijalističke, marksističke, empirističke, fizikalističke, eksperimentalističke, biheviorističke i druge.

Vaspitanje po svojoj prirodi zahteva postojanje više paradigmi istovremeno što predstavlja pluralizam paradigmi, ali pod uslovom da nisu međusobno suprotstavljene. Jednostranosti u proučavanju vaspitanja ogledaju se u funkciji paradigme objašnjavanja ili paradigme razumevanja. Ta jednostranost ne može dovesti do koherentnijih saznanja u vaspitanju.

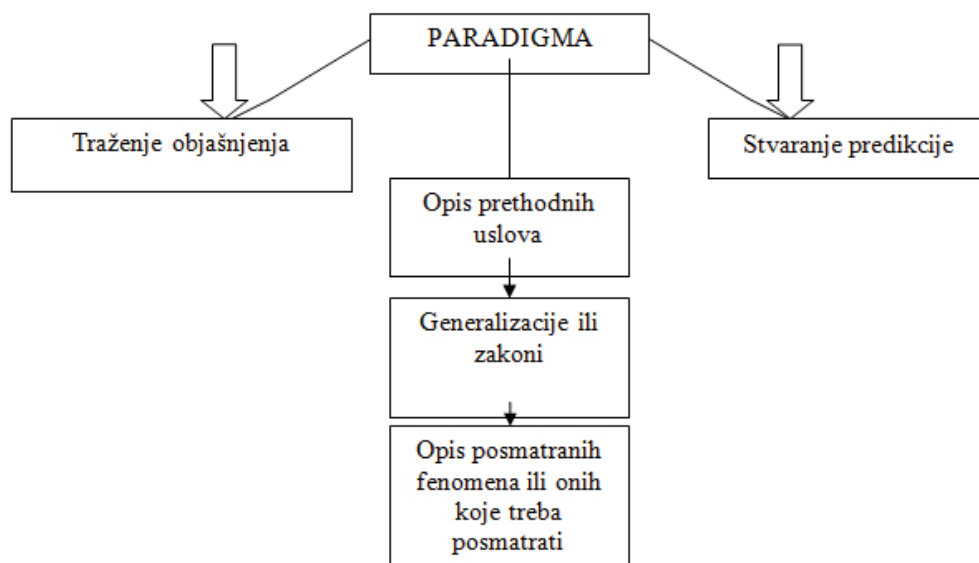
Određenje pojma paradigma

Pojam paradigma potiče od grčke reči *paradeigma*, što znači model, uzor, obrazac, ugledni, reprezentativni primer. Tomas Kun je popularizovao ideju paradigme. Objavljuvanje knjige *Struktura naučnih revolucija* koju je napisao Kun (Khun, 1962) dovela je do velikih polemika o paradigmama. Paradigma prema mišljenju Kuna (Khun, 1974) predstavlja skup iskaza koje su podjednako prihvaćene od strane naučnika u nekoj od naučnih disciplina. One kasnije postaju uzori za rešavanje jednog određenog naučnog problema. Paradigme su značajne zato što predstavljaju polje problema, izvor metoda, naučne smernice kroz koje naučnici posmatraju izvor problema. Kun je smatrao da se najveće naučne revolucije dešavaju kada dođe do zamene jedne paradigme drugom. Jedna paradigma obeležavala je nauku u jednom određenom vremenu i samo ona je bila karakteristična za jedan period. Kada dolazi do smenjivanja paradigmi, postojeća paradigma mora biti zamenjena drugom odgovarajućom paradigmom, jer ukoliko ne dođe do smene to predstavlja odbacivanje same nauke. On nije nameravao da sva zajednička opredeljenja jedne nauke obuhvati paradigmom, već je dao mnogo uže značenje pojmu paradigma. To je omogućavalo uviđanje sličnosti i rešavanje problema analogijom. Paradigme nisu teorije, one su više način mišljenja ili obrasci za istraživanje koji kada se primene mogu voditi do razvoja teorije. Kao što se da uočiti iz prethodnih navoda, paradigma u epistemologiji i metodologiji pedagoških istraživanja ima veliki broj, različitih značenja, od kojih je Kun uspeo identifikovati bar dvadeset takvih definicija.

U drugim izvorima, čest je slučaj da se paradigma prevodi kao *primer* ili *tabela deklinacije i konjugacije* (Savićević, 1996: 12). Još jedno od određenja koje bismo ovom prilikom istakli, glasi: “(...) paradigma je skup pravila i metoda koji karakteriše neku nauku ili neku aktivnost” (Mićunović, 2007: 19).

Pojam paradigma aplikovan na polje pedagoškog istraživanja, predstavlja kriterijume na osnovu kojih pojedinac bira probleme za istraživanje. Mnogi naučnici nastoje da prihvate paradigme kao prioritet u nauci, što predstavlja proces njihove, naučne socijalizacije (Savićević, 1996). Prema Husenu (1988) paradigme određujemo kao naučni pristup i procedure koji se javljaju i služe kao primeri novim generacijama naučnika sve dotle dok ih oni ne odbace. Ipak, Sladoje-Bošnjak (2010:

91–106) napominje da, iako se opšti pristup istraživanju izvodi iz usvojene paradigme, dešava se i da se iz opšteg pristupa izvode metode istraživanja. O problemu definisanja pedagoških paradigmi Engelhart (1972) je u proučavanju paradigme napravio, izvestan iskorak koji se ogleda u šematskom prikazu iste. On ukazuje na šematski prikaz paradigme u istraživanjima u obrazovanju i naglašava da primer ove paradigme pokazuje “objašnjivačke” i prediktivne funkcije teorije. Na slici 1 koju je autor prikazao, strelica na levoj strani šeme pokazuje da se fenomen prvo pojavio i da treba da bude objašnjen, dok strelica na desnoj strani pokazuje da se fenomen još nije pojavio, ali se predviđa da će se pojaviti. Sve zajedno, dovodi nas do zaključka, da je paradigma izuzetno značajna pri kreiranju nacrtu istraživanja, i ona nas, sa druge strane, dovodi do takozvanog predviđačkog znanja.

Slika 1. Prikaz paradigmi u pedagoškim istraživanjima prema Engelhartu (Engelhart, 1972: 25)

U stvarnosti postoje prečice i povratne staze zbog kojih istraživači mogu da idu i obrnutim redom: od metoda preko pristupa do perspektive. Možemo, dakle, slobodno reći da paradigma predstavlja osnovu za objedinjavanje celokupnog procesa saznavanja predmeta nauke. I pored nepostojanja jedinstvene definicije i značenja pojma paradigme, ne možemo pobiti ni na koji način njenu važnost pri organizaciji istraživanja. U procesu planiranja istraživanja (bilo da se radi o eksperimentalnom ili pak o neeksperimentalnom) u obrazovanju, istraživač se oslanja na paradigmu njegovog istraživačkog nacrtu. Upravo mu paradigma može služiti kao neka vrsta orijentira ili proizvoljne mape, koja će doprineti efikasnijem raspoređivanju njegovih intelektualnih snaga.

Podela paradigmi ili rat paradigmi

S obzirom na to da u literaturi ne postoji jedinstven pristup podele naučnih istraživanja i najčešće se prihvata Habermasova podela (Habermas, 1986) u kojoj se ističe empirijsko-analitička (kvantitativna), istorijsko-hermeneutička (kvalitativna) i kritička orijentacija. Empirijsko-analitičke nauke u svom polazištu imaju mehanički saznanji interes, i nastoje da utvrde zakonitosti koje vladaju u prirodi i u društvenom životu, i one se mogu saznati empirijskom (praktičnom) proverom pretpostavki. Tako, utvrđenim zakonitostima možemo pretpostaviti pa i kontrolisati buduće procese, znači da, ako znamo polazne uslove, sa priličnom sigurnošću možemo da predviđamo i posledice. Na osnovu ovoga uvidamo da se određeni proces može kontrolisati tako što obezbeđivanjem određenih uslova mi dobijemo određene posledice. Empirijsko-analitička istraživačka tradicija insistira na objektivnosti, kvantifikaciji i kontroli, na naučnoj deskripciji, objašnjenju i pretpostavci. U pozitivističkim istraživanjima najčešće se upoređuju nastavne metode, postupci i sistemi. Ova istraživanja pokušavaju da pronađu kauzalne veze i odnose između postupaka i efikasnosti nastave i celokupnog vaspitno-obrazovnog procesa. Tako možemo zaključiti da ova orijentacija polazi od epistemološke i metodološke pretpostavke prema kojoj je nastava „struktura uzročno-povezanih varijabli“ (Bandur i Potkonjak, 1999: 85).

Sa druge strane, kod istorijsko-hermeneutičke paradigme postoji shvatanje da metode koje se koriste u prirodnim naukama ne mogu biti primenjene, a ni korisne u društvenim. Tu dolazimo do dve pretpostavke na kojima se temelji ova paradigma: prva je da svako ljudsko delanje ima značenje, i da ljudi delaju na osnovu tih značenja, i druga da je cilj kvalitativnog istraživanja saznavanje tog značenja (Konig & Zedler, 2001). Ova paradigma ima praktični saznanji interes koji se ogleda u sistematizovanju saznanja koja mogu da pomognu nastavnicima i istraživačima da razumeju određene pedagoške situacije. Dominantno primenjivana pozitivistički utemeljena kvantitativna paradigma kritikovana je od strane predstavnika kvalitativne paradigme utemeljene na nemačkoj hermeneutičkoj tradiciji, fenomenologiji, konstruktivizmu, kritičkoj filozofiji i ostalim postmodernim pravcima (Branković i Partalo, 2011: 5–22). Ovaj pristup pretpostavlja da nastavnici mogu donositi pravilne odluke ukoliko postignu određen nivo razumevanja ali i ukoliko poseduju ličnu domišljatost. Interpretativni pristup pretpostavlja da istraživanje može biti ostvareno samo ukoliko se uvažavaju subjektivna razumevanja učesnika. Istraživač ne donosi odluku, on samo informiše one koji donose odluku. On u ovom procesu mora da sakrije svoje lične stavove i da ih podredi interesu nauke. Praktični interes se ogleda u sistematizovanju onih znanja koja nastavnicima pomažu da razumeju specifične pedagoške situacije. Istorijsko-hermeneutički pristup pretpostavlja da nastavnici mogu donositi pravilne odluke na temelju postignutog razumevanja i lične domišljatosti. Uloga istraživača je informisanje onih koji donose odluke, ali ne i odlučivanje (Maksimović, 2011: 33–47).

Tabela 1. Kvalitativna i kvantitativna istraživanja (Knežević-Florić i Ninković, 2012)

Karakteristike	Kvantitativna istraživanja	Kvalitativna istraživanja
svrha	utvrđivanje uzročno-posledičnih veza	holističko i idiografsko proučavanje fenomena
nacrt istraživanja	određen pre istraživanja	fleksibilan - evoluirao tokom istraživanja
instrumenti	standardizovani	istraživač je osnovni instrument
uzorak	veliki	mali
analiza podataka	statistička obrada	narativno opisivanje i interpretacija

Kritička teorija je paradigma u koju se mogu svrstati pedagoška teorija i pedagoška istraživanja. Ovom paradigmom pruža se mogućnost istraživanja u svom prirodnom, realnom i svakodnevnom okruženju. Kritički orijentisana nauka pokušava da analizira savremeno društvo. Kako ukazuju znameniti predstavnici ove paradigme, kritička istraživačka praksa je ona forma prakse u kojoj osveščivanje aktera proizlazi direktno iz primenjene društvene akcije, a zadatak teorije (istraživanja) nije da preporučuje kakva praksa treba da bude, niti da informiše praktično suđenje, već da pospeši promenu same prakse (Carr & Kemmis, 2000).

Ovaj pristup od istraživača traži da se kritički odnosi prema društvu, a cilj kritičke teorije je da unapredi i olakša evaluaciju i samoevaluaciju istraživanja.

Paradigme koje su prethodno navedene su međusobno suprotstavljene. Svaka nova paradigma koja se u proučavanju vaspitanja postavljala, smatrana je osnovom za prevazilaženje jednostranosti dotadašnje paradigme. Na novoj paradigmi izgrađivana je nova pedagogija. Vaspitanje je višeslojna i složena društvena delatnost i po svojoj prirodi nije jednodimenzionalna pojava. Šta zapravo ovim želimo reći? Vaspitanje u svoj svojoj dijalektičnosti ne može se saznati na osnovu jedne paradigme koja isključuje sve ostale. Tada dolazi do parcijalnog, redukcionističkog i jednostranog saznavanja i shvatanja vaspitanja u pedagogiji (Bandur i Potkonjak, 1999). Paradigma koja je isticana u pedagogiji kao najispravnija davala je “pogrešnu” sliku o vaspitanju. Sve to nije doprinosilo ni dubljem, a pogotovo ne celovitom istraživanju vaspitanja.

Prednosti i ograničenja paradigmi u istraživanjima u pedagogiji

Zagovornici kvantitativnih i kvalitativnih istraživačkih paradigmi upuštali su se u *vatrene* rasprave. Iz tih rasprava, na obe strane pojavili su se tradicionalisti. Oba tipa tradicionalista gledaju na svoje paradigme kao idealne za istraživanje, i indirektno, ako već ne direktno, zagovaraju tezu nekompatibilnosti (Howe, 1988: 10–16; Brayman, 2007: 8–22), što postulira da kvalitativne i kvantitativne paradigme, uključujući i svoje povezane metode, ne mogu i ne smeju biti mešane. Jedna od osobina ratova paradigmi bio je nepopustljiv fokus na razlike između dve strane. Zaista, dve dominantne istraživačke paradigme imale su za rezultat dve različite istraživačke kulture od kojih “(...) jedna neguje uzvišenost dubokoumnih, bogato opservacionih podataka, dok druga ceni čvrste, generalizovane podatke (...)” (Sieber, 1973: 1335–1359). Predstavljamo sistematizaciju prednosti i nedostataka kako kvantitativnih, tako i kvalitativnih istraživačkih paradigmi na osnovu svih bitnih i suštinskih odrednica o kojima je bilo reči u prethodnom tekstu.

Na osnovu proučavane literature izvodimo zaključke o prednostima i nedostacima kvantitativnih istraživanja (Gojkov, 2007; Mužić, 1999; Ševkušić, 2006: 299–316; 2009: 45–60).

Prednosti kvantitativnih istraživanja: Testiranje i validnost su već konstruisane teorije o tome kako i zašto se fenomeni dešavaju; Testiranje hipoteza koje su konstruisane pre nego što su podaci sakupljeni; Mogu da generalizuju istraživačke nalaze kada se podaci zasnivaju na nasumičnim uzorcima dovoljne veličine; Mogu generalizovati istraživački nalaz kada je publikovan i primeniti ga na mnoge druge populacije i potpopulacije; Korisna su za dobijanje podataka koji dozvoljavaju pravljenje kvantitativnih pretpostavki; Sakupljanje podataka pomoću neke od kvantitativnih metoda je relativno brz proces; Pruža precizne, kvantitativne, numerične podatke; Analiza podataka troši relativno manje vremena (korišćenjem statističnog softvera); Rezultati istraživanja su relativno nezavisni od istraživača (npr. efekat veličine, statistične važnosti); Korisna su za proučavanje većeg broja ljudi, odnosno većeg uzorka iz osnovne populacije.

Slabosti kvantitativnih istraživanja: Istraživač može propustiti fenomen koji se dešava zbog fokusiranja na teorijska ili hipotezna testiranja pre nego na teorijska ili hipotezna stvaranja; Znanje koje se stvara može biti previše apstraktno i generalno za direktnu primenu na specifična lokalna stanja, kontekste, i individualne osobe; Zanimaruje proces koji dovodi do ishoda vaspitno-obrazovnog rada.

Prednosti kvalitativnih istraživanja: Podaci su bazirani na kategorijama koje su značajne samim učesnicima; Korisna su za detaljno proučavanje određenog broja slučajeva; Korisna su za opisivanje kompleksnih fenomena; Pružaju informacije individualnih slučajeva; Ističu holistički pristup proučavanju osobe; Mogu sprovesti unakrsna poređenja i analize slučajeva; Mogu opisati, do sitnih detalja, fenomene koji su usađeni i situirani u lokalne kontekste; Istraživač može proučavati dinamične procese; Podaci su obično sakupljeni u prirodnoj postavci kvalitativnog istraživanja;

Kvalitativni pristupi odgovaraju lokalnim situacijama, uslovima, i potrebama zainteresovanih strana; Kvalitativni istraživači lako odgovaraju promenama koje se dese usred sprovođenja studije (posebno usred produženog terenskog rada) i mogu pomeriti fokus studije kao rezultat toga; Kvalitativni podaci rečima i slikama učesnika pružaju odgovore kako i zašto se neki fenomeni pojavljuju.

Slabosti kvalitativnog istraživanja: Znanja koja se proizvedu možda neće moći da se generalizuju (tj. nalazi mogu da budu jedinstveni relativno malom broju ljudi uključenih u studiju istraživanja); Teško je napraviti kvalitativna predviđanja; Teško je testirati hipoteze i teorije; Prikupljanje podataka uglavnom traje duže kada se poredi sa kvantitativnim istraživanjem; Analiza podataka je često dugotrajna; Personalne pristrasnosti i način izražavanja istraživača mogu lako uticati na rezultate.

Pluralizam istraživačkih paradigmi kao osnova strategije obrazovanja

Kod većine pedagoških pojava neophodna je sinteza kvalitativnog i kvantitativnog pristupa, čime se povećava kvalitet naučnog rada. Tome je pomoglo prihvatanje činjenice da su i kvalitativna, a ne samo kvantitativna istraživanja empirijske naravi i da su ovi pristupi komplementarni. Kvalitativna hermeneutička analiza rezultuje hipotezom, a hipotezom započinje kvantitativno istraživanje. Naravno, pedagogija je dobro razradila oba ova pristupa istraživanju fenomena, no ipak, zbog mnogih otvorenih pitanja u pedagogiji, novi diskurs u vaspitno-obrazovnom istraživanju mora biti otvoren.

Kombinovana metoda istraživanja takođe pokušava da opravda korišćenje višestrukih pristupa u odgovaranju na pitanja istraživanja, pre nego što bi uzdržavala ili zabranjivala istraživačke izbore. To je skupa i kreativna forma ispitivanja, a ne ograničavajuća forma istraživanja. Ona je uključiva, pluralistična, i komplementarna. Ono što je najfundamentalnije je da istraživačka pitanja metode istraživanja moraju da prate pitanja istraživanja na takav način da nude najbolju šansu za pronalaženje korisnih odgovora. Mnoga pitanja istraživanja i kombinacije pitanja su najbolja i na njih je najpotpunije odgovoreno korišćenjem rešenja kombinovanog istraživanja.

Ševkušić (2009: 45–60) ističe da metod triangulacije u istraživanju teži da prevaziđe pojedinačne metodološke probleme u istraživanju. Takođe evidentno je da se ovakav tip proučavanja ne koristi samo u oblasti pedagogije, već i u oblasti zdravstva, obrazovanja, itd. Iako je triangulacija evidentna u savremeno doba, njeni počeci datiraju još od ranije.

O kombinaciji kvalitativne i kvantitativne metode dosta se polemíše. Iako se može diskutovati o opravdanosti povezivanja razlika između kvalitativnog i kvantitativnog pristupa, nije sporno da su oba procesa od suštinske važnosti za unapređivanje teorije u bilo kojoj oblasti nauke. Matović (2015: 7–22) govori da je još u prošlosti bilo primera kombinacije kvantitativne i kvalitativne istraživačke paradigme. Kao što je i u ovom radu učinjeno, u početku je razmatranje njihovog odnosa podrazumevalo analizu specifičnosti kvantitativnog i kvalitativnog pristupa i

naglašavanje razlika koje među njima postoje. Postavljaju se značajna pitanja: šta se može kombinovati, zašto se različiti istraživački pristupi kombinuju? Autor daje precizne odgovore na navedena pitanja: kombinovano istraživanje obuhvata više problema istraživanja – najmanje dva, jedan koji je usmeren ka testiranju teorije i drugi koji je usmeren ka njenom razvijanju; njegova realizacija podrazumeva korišćenje različitih vrsta slučajnih i neslučajnih, velikih i malih uzoraka istraživanja, kao i njihovih kombinacija; u cilju prikupljanja podataka koriste se raznovrsne tehnike koje mogu da obezbede i kvantitativne i kvalitativne podatke; u obradi podataka upotrebljavaju se i statističke tehnike, ali i razni postupci kvalitativne analize; (obrada podataka obuhvata više baza različitih vrsta podataka (kvantitativnih i kvalitativnih)) koje u toku procesa analize mogu da ostanu nezavisne, ali mogu i da se transformišu i spoje u jedinstvenu bazu koja potom postaje osnova za dalju obradu itd. Paton (Patton, 1990) takođe govori o vrstama pluralizacije istraživačkih pristupa. Autor govori da je u istraživanjima moguće usklađivanje kvalitativnih i kvantitativnih podataka, izvršiti triangulaciju kvalitativnih podataka, multipla analizu koja predstavlja mogućnost kojom dve ili više osoba analiziraju iste podatke, teorijsku triangulaciju koja predstavlja korišćenje različitih teorijskih pogleda na iste podatke.

Opšti zaključak koji se ovde pojavljuje je da u epistemologiji i metodologiji pedagoških istraživanja ne postoji jedna preovlađujuća, dominantna paradigma, kako se to smatralo ranije, već da postoji paradigmatški pluralizam odnosno set paradigmi koje svaka na svoj način mogu biti od koristi. Naravno, pri tome se misli na istraživački problem i društveni kontekst u kome se istraživanje obavlja (Gojkov, 2006: 157–167; Gojkov, 2007; Savićević, 1996; Smit, 1983: 6–13). Bilo bi, sa druge strane, pogrešno zaključiti da razlike među koncepcijama odnosno paradigmama nisu značajne. Upravo suprotno, paradigmatški pluralizam podstiče razvoj različitih strategija istraživanja.

Veoma je važno reći i da je, kada se govori o pomirenju i kombinovanju kvalitativne i kvantitativne paradigme, najopravdaniji stav onih autora koji ističu da je pomirenje ovih paradigmi moguće jedino iz ugla primenjivanja metoda u sopstvenom istraživanju, ali ne i pomirenje njihovog teorijskog i filozofskog stanovišta. Metodološki rad na paradigmi većita je tema mnogih metodologa i pisanja o tome mogu se naći u mnogim knjigama (Brever & Hunter, 1989; Hammerslei, 2007; Johnson & Christensen, 2004; Nevman & Benz, 1998; Reichardt & Rallis, 1994).

Višedisciplinarnost u proučavanju vaspitanja i različiti nivoi i aspekti analize vaspitanja upućuju na zaključak da su u naukama o vaspitanju i u pedagogiji na nerazmrsiv način prisutne paradigme i istraživačke tradicije više nauka (Palekčić, 1990: 12–22). Različite paradigme upozoravaju istraživača da postoje različite koncepcije problema, a ne samo jedna za koju se on opredelio. Opredeljivanje za primenu više epistemoloških i metodoloških pristupa može samo da podstakne dinamiku procesa istraživanja i da iznedri validnije podatke, olakša interpretaciju i izvođenje pouzdanijih zaključaka.

Takođe, još jedan od bitnijih razloga za kombinovanu primenu kvalitativnih i kvantitativnih metoda u istraživanjima vaspitanja i obrazovanja krije se u multi-

kulturalnosti i multikauzalnosti pedagoških problema, zbog čega je uvid u celinu problema veoma teško, pa gotovo i nemoguće rešiti bez metoda koje omogućavaju njegovo integralno proučavanje (Maksimović, 2011: 33–47).

Zbog svega navedenog, vaspitanje zahteva pluralizam paradigmi, tj. prisustvo više nesuprotstavljenih i nekompetitivnih paradigmi. One moraju da budu izraz dijalektičkog jedinstva različitosti prirode i suštine samog vaspitanja. Na toj osnovi moguće je izgrađivati celovit pogled na vaspitanje, njegovo objašnjenje i razumevanje. Saznanja o čoveku razvijaju se u pluralizmu paradigmi, pri čemu nije reč samo o pluralizmu konkurentnih teorija, već o pluralizmu konkurentnih orijentacija.

Namera pisanja ovog rada bila je predstavljanje odrednice kvalitativne i kvantitativne istraživačke paradigme i ukazivanje na značaj pluralizma istraživačkih paradigmi, kombinaciju istraživačkih pristupa, ali i dokazivanje da je moguće premostiti jaz između kvalitativnih i kvantitativnih istraživačkih paradigmi u pedagogiji.

Zaključak

U pedagogiji ne postoji nikakav racionalan razlog za sužavanjem pojma njene nauke na samo jedan određen tip metoda. Za osvetljavanje pedagoške prakse nužne su naučne pozicije i sve metodološke postavke. Jedino pitanje koje se može postaviti jeste šta se nekom određenom metodom ili nekom određenom naučnom postavkom može objasniti, a šta ne. Kratki osvrt na modernu i postmodernu, kao odnos između tradicionalne i nove matrice mišljenja, omogućio nam je da prikažemo stari i novi oblik istraživanja, kao i moguće načine snalaženja u svetu, odnosno istraživanjima u obrazovanju.

Ne sme se zaboraviti da sva merenja i statistički pokazatelji moraju da služe dokazivanju efikasnosti postupka, koji se obično definiše verbalnim, tj. kvalitativnim opisom. Kod većine pedagoških pojava neophodna je sinteza kvalitativnog i kvantitativnog pristupa, čime se povećava kvalitet naučnog rada. Tome je pomoglo prihvatanje činjenice kako su i kvalitativna, a ne samo kvantitativna istraživanja empirijske naravi i da su ovi pristupi komplementarni. Kvalitativna hermeneutička analiza rezultuje hipotezom, a hipotezom započinje kvantitativno istraživanje. Naravno, pedagogija je dobro razradila oba ova pristupa istraživanju fenomena, no ipak, zbog mnogih otvorenih pitanja u pedagogiji, novi diskurs u vaspitno-obrazovnom istraživanju mora biti otvoren.

Dakle, istraživanje je organizovan i metodološki utemeljen proces i u svakom istraživanju se nastoji doći do naučnih istina. Ono je uvek usmereno ka objektivnom, pouzdanom, preciznom i valjanom saznavanju stvarnosti, u ovom slučaju saznavanju vaspitne (pedagoške) stvarnosti. Verodostojnost, kvalitet i pouzdanost pružaju kako kvalitativna tako i kvantitativna istraživanja, i zbog saznavanja specifične vaspitne stvarnosti potrebno je posmatrati ih kao komplementarne, a ne odvojene i suprotne.

Smatramo da epistemološki i metodološki pluralizam moraju biti promovisani tako da istraživači budu informisani o epistemološkim i metodološkim mogućnostima i, konačno, da budu u stanju da što bolje izvrše istraživanje. Za koju vrstu

istraživanja će se istraživač opredeliti, zavisi, pre svega, od predmeta istraživanja, od ciljeva koje želi postići i drugih, posrednih i neposrednih faktora koji će uticati na njegovo istraživanje. U svakom slučaju, različiti pristupi istraživanja svakako predstavljaju prednost za istraživača u njegovom opredjeljenju za istraživački pristup.

Literatura

- Bandur, V. i N. Potkonjak. (1999). *Metodologija pedagogije*. Beograd: Savez pedagoških društava Jugoslavije.
- Branković, D. i D. Partalo (2011). Komplementarnost kvantitativne i kvalitativne istraživačke paradigme u pedagogiji. *Naša škola*, 3–4, 5–22
- Bryman, A. (2007). Barriers to integrating quantitative and qualitative research. *Journal of Mixed Methods Research*, 1, 1, 8–22.
- Brewer, J., & A. Hunter (1989). *Multimethod research: A Synthesis of styles*. Newbury Park, CA: Sage.
- Carr, W. & S. Kemiss (2007). *Becoming critical*. London: Falmer Press.
- Engelhart, M. D. (1972). *Methods of educational research*. Chicago: Rand McNelly.
- Gojkov, G. (2007). *Kvalitativna istraživačka paradigma u pedagogiji*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača “Mihailo Palov”.
- Gojkov, G. (2006). Triangulacija u pedagoškom istraživanju. *Pedagogija*, 2, 157–167.
- Habermas, J. (1986). *Tehnika i znanost kao ideologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hammersley, M. (2007). Methodological Paradigms in Educational Research. British Educational Research Association on-line resource. Online at (accessed 16.5.13): www.bera.ac.uk/system/files/Methodological%20Paradigms.pdf
- Howe, K. R. (1988). Against the quantitative-qualitative incompatibility thesis, or, Dogmas die hard. *Educational Researcher*, 17, 10–16.
- Husen, T. (1988). *Schule in der Leistungsgesellschaft: Kann d. Schule uberleben*. Berlin: Westermann.
- Johnson, R. B. & L. B. Christensen (2004). *Educational research: Quantitative, qualitative, and mixed approaches*. Boston, MA: Allyn and Bacon.
- Knežević-Florić, O. I S. Ninković (2012). Horizonti istraživanja u obrazovanju. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Kun, T. (1974). *Struktura naučnih revolucija*. Beograd: Nolit.
- Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Koenig, E. & Zedler, P. (2001). *Teorije znanosti o odgoju*. Zagreb: EDUCA.
- Matović, M. (2015): Kombinovano istraživanje u pedagogiji: karakteristike, prednosti i teškoće u primeni. *Zbornik institute za pedagoška istraživanja*, 47 (1), 7–22
- Maksimovic J., (2011). *Pluralizam istraživačkih paradigmi u pedagogiji*, Filozofski fakultet, Niš, 57 (2011), 1–2, p. 33–47.
- Mićunović, Lj. (2007). *Školski rečnik stranih reči*. Beograd: Novosti.

- Mužić, V. (1999). *Uvod u metodologiju istraživanja odgoja i obrazovanja*. Zagreb: EDUCA.
- Newman, I. & C. R. Benz (1998). *Qualitative-quantitative research methodology: Exploring the interactive continuum*. Carbondale, Illinois: Southern Illinois University Press.
- Palekčić, M. (1990). Pedagoške paradigme i mogućnosti daljeg razvoja pedagoške nauke. *Pedagogija*, 1, 12–22.
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. Newbury Park: Sage.
- Reichardt, C. S. & S. F. Rallis (1994). *The qualitative-quantitative debate: New directions for program evaluation* (No. 61). San Francisco: Jossey-Bass.
- Savičević, D. (1996). *Metodologija istraživanja u vaspitanju i obrazovanju*. Vranje: Učiteljski fakultet Univerzitet u Nišu.
- Sladoje-Bošnjak B. M. (2010). Smjena istraživačkih paradigmi u pedagogiji, *Radovi Filozofskog fakulteta*, 12 (2), 91–106.
- Sieber, D. (1973). The Integration of Fieldwork and Survey Methods. *The American Journal of Sociology*, 78, 6, 1335–1359.
- Smith, J.K. (1983). Quantitative versus Qualitative Research: An Attempt to Clarify the Issue. *Educational Researcher*, 12(3), 6–13.
- Ševkušić, S. (2009). Kombinovanje kvalitativnih i kvantitativnih metoda u proučavanju obrazovanja i vaspitanja. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 41(1), 45–60.
- Ševkušić, S. (2006). Osnovne metodološke pretpostavke kvalitativnih istraživanja. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 38(2), 299–316.

INTERACTION METHODOLOGICAL PARADIGMS IN EDUCATIONAL RESEARCH

Summary: Research paradigms are not only important for pedagogy as a science, but also for other sciences, why they were constantly dealing with the relation of pedagogical paradigms. Education and other social sciences and humanities, from its constitution it has been representing the different research paradigms. In various theorists and concepts of education encounter with philosophical, positivistic, neo, psychological paradigms and the like. Special emphasis in this paper is focused on the analysis of qualitative and quantitative paradigms and their relationship. Paradigms should be an expression of dialectical unity in diversity of the essence and nature of education. Against this background, one can build a comprehensive view of education, a comprehensive understanding, explanation and understanding of education. The aim is to show the importance of pluralism paradigm in education. The tasks of this theoretical study are: analysis of the terminology of paradigms, analysis paradigm shift in pedagogical research in which especially emphasize the interpretation of qualitative and quantitative paradigm in pedagogy and reviewing their relationship. This research will point out the complementarity of quantitative and qualitative paradigm in pedagogy, the importance of pluralism research paradigms, while emphasizing the essential characteristics

of the two paradigms and possibilities of combining them, but we will point out the advantages and barijare that may be present on pedagogical research area by allocating a unique research approach .

Keywords: paradigms, pedagogical research, qualitative methodology, quantitative methodology, plurality of paradigms

Zoran B. Stanković¹,
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
Nevena V. Dimić²,
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Pregledni rad
 UDK 37.02

DIDAKTIČKI IZAZOVI I PERSPEKTIVE: VIRTUELNA REALNOST I UNIVERZITETSKO OBRAZOVANJE

Sažetak: Tehnologija virtuelizacije je upravo jedna od tehnoloških inovacija koja se, iz perspektive obrazovnog konteksta pozicionirala tako da danas ima snažan uticaj na proces izvođenja nastave fokusirajući se pre svega na praktičan rad i ispitivanje teorijskih saznanja kroz praksu koja je, u ovom slučaju, prostorno i vremenski potpuno nezavisna. U tom smislu, članak predstavlja osnovu za upoznavanje i približavanje savremenim trendovima univerzitetskog obrazovanja putem VR tehnologije. Takođe, istaknute su smernice za razvoj virtuelnog okruženja, kao i komponente neophodne za nesmetano funkcionisanje virtuelne realnosti u visokom obrazovanju. U završnom i zaključnom delu navode se prednosti, nedostaci, perspektive, primer primene virtuelne realnosti u visokom obrazovanju, s akcentom na futuristički izazov koji pruža više prostora za rad, omogućava kreiranje interaktivnih sadržaja i “ruši” vremenske i prostorne barijere.

Ključne reči: *univerzitetska nastava, virtuelna realnost, elektronsko učenje, obrazovna tehnologija.*

Uvod

Pravci razvoja civilizacije kojoj pripadamo, direktno ili indirektno, obojeni su izuzetnom dinamikom promena koje su, uslovljene digitalnom tehnologijom, a potpomognute ubrzanom globalizacijom, u potpunosti promenile koncept našeg života. Tako je veliki i ubrzan razvoj postao još brži sa razvojem novih medija, a posebno globalne mreže koja je pomerila granice prostora i vremena, odnosno otkrila potpuno nove neistražene kapacitete medija koji su promenili svet i čovekovo bitisanje. Obim i dinamika promena povezani su sa enormnom količinom informacija koje su sasvim sigurno stvorile nove paradigme u svim oblastima društvenog delovanja za kreiranje novih aktivnosti i modernizaciju tradicionalnih načina rada pretendujući da inovacije u društvu učine kontinuiranim.

Jedan od tehnoloških koncepata o kome se, u tom kontekstu, dosta piše i govori je takozvana tehnologija vituelne realnosti (VR), koja predstavlja veliki izazov

¹ zoran.stankovic@filfak.ni.ac.rs

² nevena91@gmail.com;

za sva predubeđenja koja povlače sa sobom činjenicu da je nemoguće virtuelnom tehnologijom zameniti fizičku udaljenost subjekata, a još više verovati u rezultate napretka robotike, kibernetike, veštačke inteligencije i slično. Složenost višedimenzionalnog koncepta virtuelne realnosti uslovljava divergentan pristup znanjima što sa druge strane značajno menja organizaciju nastavnog procesa dok obrazovni kontekst pretvara u simulirano okruženje. Takođe, zahtev nove, virtuelno-interaktivne realnosti povlači sa sobom nove studije i istraživanja obrazovanja i vaspitanja posredstvom savremenog medijskog izraza koji postaje značajno didaktičko sredstvo u poimanju i saznavanju pedagoške teorije i prakse.

U univerzitetskom obrazovanju koje se suštinski sporije prilagođava potrebama digitalnog, medijskog obrazovanja, virtuelna realnost je praktično na samom početku, te je u tom smislu važno kako teorijski tako i praktično približiti njene mogućnosti svima onima koji su uključeni u proces visokoškolskog obrazovanja.

1. Razvoj tehnologije virtuelne realnosti

Sa prvom decenijom XXI veka virtuelni svet postaje veoma važan deo života savremenog čoveka dok se broj ljudi koji svakodnevno učestvuje u kreiranju različitih korisničkih sadržaja na Internetu procenjuje na milione. Tehnologija virtuelne realnosti u najširem smislu označava skup tehnologija koje omogućavaju razgovore između ljudi koji su fizički i prostorno dislocirani. Osnovni cilj ove tehnološke inovacije je da se što efikasnije i ekonomičnije realizuje proces razmene informacija u virtuelnom okruženju među ljudima koji su na različite načine među sobom povezani.

S obzirom da je reč o fenomenu koji je potpuno nov za obrazovni kontekst, većina autora je saglasna u definisanju virtuelne realnosti i onoga šta zapravo predstavlja virtuelni svet. Tako se u novijoj literaturi pojam virtuelne realnosti označava kao oblik interakcije između čoveka i računara koji se sastoji od računarsko generisane vizuelne i audio-simulacije u trodimenzionalnom prostoru u kome korisnici imaju interaktivna iskustva, odnosno oni komuniciraju jedni sa drugima i/ili imaju sposobnost reagovanja na doživljaje u okolini sa mogućnošću promene neke karakteristike okoline (Gayol & Schied, 1997; Grbavac i Grbavac, 2015; Jašić i sar., 2010; Korićanin, 2012; Kostić i sar., 2014; Pasqualetti i Nanni, 2005; Vićentijević, 2012).

Osnovna ideja tehnologije virtuelne realnosti u našem komunikacionom okruženju postoji već decenijama. Grbavac i Grbavac (2015) smatraju da u najjednostavnijem obliku tehnologija virtuelne realnosti postoji od samog nastanka telefona pružajući ljudima mogućnost da po prvi put razgovaraju u realnom vremenu iako su prostorno i vremenski potpuno udaljeni.

Za početak razvoja virtuelne realnosti navode se tridesete godine XX veka (1929), kada su uvedeni prvi simulatori leta (E. Link), jednostavni uređaji koji su oponašali kabinu pilota montiranu na platformu koja se mogla okretati i pomerati sa jednostavnim slikama i zvukovima. Početkom 60-tih godina zahvaljujući M. Heiligu konstruisan je prvi simulator uređaj „Sensorama“ koji je korišćenjem svetla, zvuka,

pokreta i mirisa „uvlačio“ učesnika u vožnju motocikla Bruklinom i ostalim gradovima (Gatalo i sar., 2006: 184). Međutim, vođen idejom Heiliga, I. Sutherland naslutio je mogućnost neverovatnog tehnološkog projekta te je 1968. godine izradio kacigu koja je, povezana sa računarom (HMD-Head Mounted Display), omogućavala praćenje pozicije korisnika, ali i prikazivala žičani model okruženja, kao i generisanje prikaza za levo i desno oko korisnika čime je načinjen odlučujući korak prema onome što će kasnije biti nazvano virtuelna realnost. 1984. godine NASA razvija prvi praktično upotrebljivi model HMD-a dok, sa druge strane, Paskaleti i Nani (Pasqualetti i Nanni, 2005) navode 1989. godinu kao ključnu godinu kada je J. Lanier (jedan od pionira virtuelne realnosti) prvi put uveo pojam “virtuelna realnost”.

Ulaskom u 90-te godine XX veka specijalizovani alati za tehnologiju virtuelne realnosti, digitalna telefonija i razni softverski alati, počinju da pronalaze svoju praktičnu primenu sa Web platformom kako na univerzitetima tako i u kompanijama kao i drugim institucijama koje se bave obrazovanjem, istraživanjem i praksom.

2. Primena virtuelne realnosti u univerzitetском obrazovanju i elektrоnskom učenju

Kao tehnološka inovacija, virtuelna okruženja nude mnoštvo potencijala gde se pomoću impresivne tehnologije aktiviraju ljudske perceptivne i kinestetičke sposobnosti na načine koji su nemogući uz pomoć drugih tehnika. Virtuelna okruženja omogućila su nam da budemo umetnuti u prostore koji daju visoko društveno prisustvo, konstruktivističko učenje, rešavanje problema, interaktivna i potpuno nova iskustva. Kako Korićanin (2012) navodi, virtuelna okruženja nude mogućnost vežbanja zadataka u virtuelnom svetu na način da se određene veštine mogu preneti i na realni svet, kao i kapacitete za primenu i komunikaciju sa drugim korisnicima. Dakle, reč je o vrsti trodimenzionalnog prostora koji obuhvata nekoliko objekata i događaja koji ne moraju imati svoje originalno stanje i u realnom svetu. Virtuelna okruženja su izgrađena po principu elektrоnskog prostora u kome korisnici doživljavaju realna iskustva a koja se, kako Korićanin (2012) navodi, prema nivou prisutnosti mogu podeliti na:

- full-immersive virtuelna okruženja, u kojima je korisnik u potpunosti izolovan od spoljašnjeg sveta, i
- non-immersive virtuelna okruženja, u kojima je korisnik svestan svog realnog okruženja.

Iako virtuelizacija već počinje vršiti uticaj na gotovo sve sfere života, ipak je u nekim sferama taj uticaj izraženiji i očigledniji nego u drugim. Tako je i sa sferom obrazovanja u kojoj se izraženo sporije i sa dozom nepoverenja (nedovoljne informisanosti o VR) pristupa procesu virtuelizacije. Stoga je, u situaciji svakodnevne pedagoške prakse potpuno opravdano postaviti pitanje da li virtuelna realnost i Web bazirane aplikacije pružaju dodatnu podršku obrazovanju, a ukoliko pružaju, koji je domet te podrške? Odgovor na postavljeno pitanje je svakako potvrđan. Virtuelna

realnost kao i Web bazirane aplikacije osim podrške obrazovnom sistemu (u smislu dostupnosti resursa i pomagala za učenje) postaju velika podrška i kolaborativnom učenju.

Kako Kostić i sar. (2014) ističu, tehnologija virtuelizacije danas ima veliki uticaj na edukaciju generalno. Te promene su posebno vidljive u odnosu na proces izvođenja nastave, pomeranja sa teorijskog izvođenja na praktično koje je prostorno i vremenski nezavisno. U kontekstu visokog obrazovanja poslednjih godina je online učenje promenilo lice obrazovanja postajući dopuna tradicionalnim metodama, omogućujući svima onima koji su uključeni u proces visokog obrazovanja da uče i usavršavaju se na daljinu, u vreme koje njima odgovara i tempu koji je takođe individualan. Web bazirano obrazovanje postalo je moćan alat pre svega za univerzitet-ske profesore da prošire kapacitete sopstvenog delovanja u radu sa studentima a da pri tom “ne kroče nogom u učionicu”. Interaktivne simulacije i virtuelna okruženja omogućavaju proces izučavanja kroz angažovanje i praktično saznanje koje studentima obezbeđuje kretanje unutar 3D okruženja i sticanje novih znanja bilo u interakciji sa kolegama ili elementima okruženja. U tom smislu, Kostić i sar. (2014: 922) pod virtuelnim obrazovanjem podrazumevaju simulaciju realnih učionica i laboratorija u kojima se interaktivna komunikacija između nastavnika i studenata odvija istovremeno i to na način kojim i nastavnik i studenti u određenom trenutku šalju i dobijaju potrebne informacije.

Virtuelni svetovi obećavaju da će dostaviti najbolje aspekte stvarnog sveta učionica i učenja na daljinu u jednu platformu. Alati koji kreiraju avatare, koji sa druge strane predstavljaju profesore i studente, mogućnost glasa i videa, podrška Power-Point i druge kolaborativne tehnologije, chat poruke i slično, mogu u velikoj meri pojednostaviti proces predavanja i prezentacije i omogućiti osnaživanje studenata da pitaju i daju odgovore na postavljena pitanja njihovih nastavnika (bez prekidanja predavanja), da se druže i uče na jedan savremeni način koji troškove učenja smanjuje na minimum.

U kontekstu virtuelizacije visokog obrazovanja nerazdvojni deo čine i virtuelne učionice koje kao otvoren koncept učenja postaju dostupne svima bez obzira na finansijsko ili neko drugo stanje studenata. Kako Radovanović i Savić (2011) navode, virtuelne učionice zasnovane su na modelu zajedničkog učenja i korišćenja Web tehnologija koje bi trebalo da sadrže aktivnosti modela najboljih praksi; mentorske mreže (mreže za nadgledanje); olakšano poslovanje i pristup online materijalima i kursevima za trening; razvoj modela uloga (povezivanje relevantnih institucija, njihovog obrazovanja i programa za razvoj); “alate” (samo)ocenjivanja sa posebnim fokusom na primenu znanja. Princip nastave u virtuelnoj učionici bio bi koncipiran tako da se predavanja slušaju putem Web kamere koja se može instalirati i u pravoj učionici ili amfiteatru kao i na računarima korisnika (studenata). Pomoću e-learning sistema, virtuelna učionica mogla bi predstavljati podršku klasičnoj učionici gde bi korisnici dolazili do različitih saznanja iz sveta, i to dodirima na dugme računara (Gibbs & Fewell, 1997). Na primeru e-učenja negde se najbolje može objasniti uticaj tehnologije virtuelne realnosti. Elektronsko učenje koje obuhvata sve oblike učenja i predavanja pomoću elektronskih medija, najčešće Interneta, u velikoj meri

je uticalo na povećanje kvaliteta (visokog) obrazovanja kao i društva u celini. Univerziteti podupiru virtualizaciju svih materijala koje imaju u fizičkom obliku kako bi omogućili studentima da dođu do njih bez čekanja. Danas, gotovo većina stranih univerziteta ima svoje virtuelne učionice s predavanjima koja su dostupna preko interneta uživo, ili su napravljeni arhivski snimci kojima mogu pristupiti polaznici tog univerziteta (Grbavac i Grbavac, 2015). Nove tehnologije omogućuju studentima i profesorima brz kontakt sa audio- i video-podrškom. Ovakve tehnike su se počele razvijati najpre zbog korisnika koji žive na velikoj udaljenosti od univerziteta, pa su predavanja pratili preko TV uređaja. Postupno, kako se tehnologija razvijala, mogli su i komunicirati sa svojim virtuelnim profesorima putem mikrofona ugrađenih u uređaje za video-pozive. S obzirom na veliki broj zahteva za tačnim i pravovremenim informacijama tehnologije virtuelne realnosti razvile su se do nivoa upravljanja objektima na daljinu.

Okruženja za elektronsko učenje se javljaju u različitim varijantama. Najčešće varijante okruženja e-učenje su Web zasnovani sistemi za obuku; sistemi za upravljanje sadržajem učenja; platforme za upravljanje učenjem; sistemi za upravljanje učenjem; virtuelna okruženja za učenje. Virtuelni svet kombinuje interaktivnu 3D grafiku, tehnologiju simulacija, virtuelnu realnost, internet telefoniju ili prenos glasa putem internet kao i bogate digitalne medije koji su neophodni da obezbede korisnicima neograničene sposobnosti da komuniciraju, sarađuju i istražuju. Virtuelni svetovi mogu takođe da obezbede okruženje za aktivnosti igranja uloga s ciljem uživanja u dodeljenu ulogu i vizuelno besprekorne 3D simulacije. Neki od najzastupljenijih virtuelnih svetova su Second Life, Active Worlds i There.

2.1. Second Life i Avatar tehnologija kao model primene virtuelne realnosti u univerzitetskom obrazovanju

Tehnokultura koja je sve prisutnija na našim prostorima, sve češće promovise pravac koji podrazumeva čvršću integraciju ljudskih potreba i mogućnosti tehnologije. Sa druge strane, mogućnosti Interneta proširile su svet virtuelne realnosti. Kao najpopularniji javno dostupan virtuelni svet, Spalević i sar. (2011: 761) ističu Second Life koji je mnogim akademskim ustanovama logičan izbor za izgradnju prvog virtuelnog, obrazovnog sveta. U odnosu na veliki broj korisnika i lako dostupne alate za izgradnju virtuelnih objekata namenjenih obrazovanju, Second Life ima više potencijala od bilo kog konkurenta. Reč je o virtuelnom 3D digitalnom svetu koji predstavlja digitalni "kontinent" na kome živi milioni pojedinaca, i na kome se nalaze predstavnštva zemalja ali i velike kompanije koje se bave kupovinom, prodajom, zabavom, promocijama i slično (Kamel Boulos et al., 2007). Kada se putem Interneta pristupa ovom virtuelnom svetu, neophodno je da se kreira avatar, odnosno svoje digitalno „ja“.

Second Life je postao toliko popularan da se na njemu organizuju „prava“ predavanja, treninzi i edukacije, sreću se naučnici, profesori i studenti, na njemu se nalaze najpoznatiji svetski univerziteti. Nastavna sredstva specifična za pojedine oblasti obično izrađuju sami predavači putem univerzalno korisnog projekta Sloodle

(Second Life implementiran sa Moodle sistemom). Sloodle je “open-source” modul u Moodle-u namenjen za uspostavljanje komunikacije između objekata u Second Life-u i zadataka urađenih u Moodle-u (Dantas et al., 2015). Studentima je omogućeno da rade kvizove, popunjavaju ankete, dodaju zadatke, snime “chat” konverzaciju kao i da prate sistem ostvarenih poena u Second Life-u. Kviz alati dozvoljavaju nastavnicima da koriste kvizove iz Moodle-a, a studentima se dopušta da odrade kviz u mnogo boljem 3D okruženju. Ovi alati koriste u pozadini standardni Moodle-ov modul – kviz, mada su ograničeni raspoloživi tipovi pitanja (višestruki izbor, tačno–netačno, numerička i jednostavna tekstualna pitanja). Second Life promovisan je kao jedan od visoko efektivnih načina učenja kojim se studenti mogu osnažiti da potpuno nezavisno istražuju i uče zahvaljujući virtuelnom okruženju i iskustvu koje ono omogućava (Kurt Herold, 2009).

Sa druge strane, avatar predstavlja drugo ja korisnika u dvodimenzionalnom i trodimenzionalnom svetu (Korićanin, 2012). Avatar kao virtuelni ljudski pomagač, korisnika navodi unutar aplikacije, može da pokaže mesta, hoda od jednog do drugog, kao i da čita informacije sa ekrana (Oestreicher et al., 2009). Avatari mogu biti gotovo ljudski bliski tako da neki studenti u njima pronalaze efikasnu zamenu za instruktore koji ne mogu biti na raspolaganju u određenom vremenskom roku.

Avatar tehnologija može da prezentuje predavanja i seminare slične pravim predavanjima u amfiteatru. Međutim, odgovori na pitanja virtuelnih predavača su veoma ograničeni, jer je razvoj avatar tehnologije na samom početku zbog finansijskih ograničenja te nije u potpunosti razvijen, dok je, sa druge strane, programiranje logike odgovora veoma komplikovano jer se pitanja mogu postaviti na toliko mnogo načina te da je ovaj proces izrazito kompleksan i treba uložiti značajna sredstava za njegovo istraživanje i dalji razvoj.

Kako Spalević i sar. (2011: 763) smatraju, avatar kao ljudski pomagač u virtuelnom svetu nudi brojne koristi studentima prilikom učenja: “motivisanje studenata i sposobnost da se sa studentima razgovara prema njihovom individualnom rasporedu što svakako nije uvek moguće u realnim obrazovnim uslovima; pruža mogućnost interesantnog, interaktivnog i zabavnog učenja; simulaciju određenih veština; visok stepen učenja i uspešan završetak nastavne oblasti.” Ovakav oblik učenja postaje sve popularniji jer omogućava manje stresno učenje i suzbijanje pritiska koji je često prisutan u realnim nastavnim situacijama da se mora biti na određenom mestu u određeno vreme, što svakako omogućava efikasniju organizaciju kako slobodnog, tako i vremena koje studenti odvajaju za saznavanje i istraživanje nastavnih sadržaja.

3. Prednosti i nedostaci virtuelne realnosti u visokom obrazovanju

Veliki skokovi u razvoju civilizacije uvek su značili i velike promene u životima ljudi i delatnostima kojima se bave. Naime, Bajić (2014) ističe da je u vreme pre pojave masmedija, nastavnik/učitelj bio najvažniji “prozor u svet” učenicima, čovek koji je, uz porodicu, gradio temelje obrazovanja, sistema vrednosti, navika i pravila ponašanja u društvu. Danas su nastavni proces kao i čitavo obrazovanje

uslovljeni kontekstom u kome ostvaruju tu funkciju, odnosno usklađeni su sa tehnološkim promenama koje su činjenične u društvu. Jedna od tih promena je upravo i virtuelizacija, predodređena kao naredna etapa u razvoju civilizacije koja nam, kako Pavlović (2011) smatra, omogućuje da prevaziđemo neka ograničenja koja nam postavlja realnost, a usled kojih nam je usporeno dolaženje do rešenja sve brojnijih problema pred kojima se čovečanstvo nalazi. Kao mogući izlaz u prevazilaženju tih ograničenja navodi se situacija u kojoj će ljudi svaki put kada naiđu na poteškoće u obavljanju određenih aktivnosti moći da se premeste u virtuelni svet.

Prednosti virtuelne realnosti u visokom obrazovanju ogledaju se pre svega u otklanjanju vremenskih i prostornih barijera prilikom učenja, gde su studenti u tom smislu potpuno nezavisni. Pružena je mogućnost raznih simulacija i treninga kako bi studenti mogli iz prve ruke da iskuse kako nešto funkcioniše. Pomoću tih simulacija mogu se napraviti raznovrsni nastavni scenariji koji se retko dešavaju u praksi. Učenje zasnovano na virtuelnim simulacijama omogućava prelazak sa tradicionalno orijentisanog pristupa učenja na integrativniji stepen korišćenja kognitivnih, psihomotornih, izražajnih i interpersonalnih funkcija, koje imaju za cilj obezbeđivanje optimalnijeg odnosa obrazovanja, prakse i novih tehnologija (Pavlović i sar., 2015). Takođe, omogućen je i visok stepen komunikacije, uz integraciju chat, live audio i video tehnologije. Jedan od osnovnih ciljeva virtuelne realnosti je i socijalizacija studenata kojom se putem različitih oblika rada bolje upoznaju i dobijaju uvid u različita rešenja na zadati problem, čime se takođe podstiče i kooperacija. Još jedna prednost virtuelne realnosti, u didaktičkom smislu, jeste i učenje kroz igru gde se korišćenjem raznovrsnih računarskih i obrazovnih igara stvaraju prilike za primenu znanja u virtuelnom svetu čime se podržava i proces učenja.

Najveći nedostatak virtuelne realnosti u visokom obrazovanju jeste alijenacija (otuđenje) od realnog sveta gde se korisnik više oslanja na virtuelne interakcije nego na realna iskustva. Osim toga, potreban je i stalan pristup računaru i Internetu. Sa druge strane, beleži se porast mladih koji su nedovoljno medijski obrazovani, te postoji problem neadekvatnog poznavanja tehnologija za pristup virtuelnim okruženjima, pa samim tim i mogućnost ne tako pozitivnih obrazovnih ishoda studenata. Jedan od nedostataka je i gubitak ljudskog kontakta i neverbalne komunikacije koja će studentima povratiti želju za usmenim ispitima i kontaktom licem u lice.

Kada je reč o Srbiji, vrlo mali broj univerziteta primenjuje u potpunosti koncept virtuelne realnosti. Osnovni razlog leži u enormnim finansijskim troškovima za nabavku, kupovinu i održavanje same opreme, a osim toga, i edukacija zaposlenih takođe iziskuje određene troškove. Ipak, ova tehnološka inovacija nije bila nedostižna za većinu privatnih fakulteta koji su u okviru elektronskog obrazovanja ostavili prostor i za virtuelnu realnost. Što se tiče državnih univerziteta, u implementaciji virtuelne realnosti uglavnom prevlađuju fakulteti tehničke struke, kao i Fakultet organizacionih nauka u Beogradu, dok su virtuelne simulacije vrlo popularne na Medicinskim fakultetima. Primer uspešne prakse je Elektrotehnički fakultet u Beogradu, koji je u saradnji sa NORDEUS-om (najpoznatiji srpski studio za razvoj igara) otvorio specijalizovanu laboratoriju za računarsku grafiku i virtuelnu realnost, u kojoj će studenti zainteresovani za istraživanje i usavršavanje u ovim oblastima, biti u prilici da steknu nova znanja i usavrše postojeće veštine.

Zaključak

Upotreba informaciono-komunikacione tehnologije povećala je spremnost i sposobnost obrazovnih institucija da osluškuju, istraže i uvažavaju potrebe društva i savremene industrije. Prepoznavanje ključnih potreba učinilo je obrazovne institucije ključnim mestima u društvu za kreiranje novih saznanja i podržavanje različitih istraživačkih aktivnosti. Jedan od tehnoloških koncepata o kome se, u tom kontekstu dosta piše i govori je, tzv., tehnologija vituelne realnosti koja uslovljava divergentan pristup znanjima, što sa druge strane značajno menja organizaciju nastavnog procesa, dok obrazovni kontekst pretvara u simulirano okruženje.

Značaj virtualne realnosti ogleda se u mogućnosti da studentima obezbedi proces učenja koji je znatno fleksibilniji, efikasniji, zanimljiviji, i ono što je negde najznačajnije, prilagođen individualnim mogućnostima. Ovako organizovan obrazovni proces je dostupan širem auditorijumu, sami troškovi učenja su znatno niži, a rezultati mogu biti efikasniji i kvalitetniji, što skupa može doprineti permanentnom učenju i samorazvoju. Stoga je uloga univerziteta da podstakne proces virtuelizacije, kao i da veći deo svojih aktivnosti obavlja integrisano sa obrazovnom tehnologijom, što praktično znači da bi studenti mogli da sa bilo koje lokacije ili Interneta uspostave konekciju sa svojim virtuelnim računom i rade potpuno isto kao u realnim uslovima. Svi podaci nalaze se na disku glavnog servera koji je smešten u obrazovnoj ustanovi, zaštićen antivirus programom sa kontinuiranim ažuriranjem. Ovakav način rada povećao bi mobilnost u obrazovanju što bi značajno pomoglo onim studentima koji iz različitih razloga ne mogu biti u određenom trenutku i u određeno vreme na fakultetu koji pohađaju. Ovu prednost virtualne realnosti bi svakako trebalo razmotriti prilikom implementacije informaciono-komunikacione tehnologije u obrazovni proces.

Literatura

- Bajić, J. (2014). Postmoderan pristup masovnom komuniciranju: Uloga Interneta u obrazovanju i savremenim tržišnim kretanjima. *Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije*, 4(2), 320–339.
- Dantas, A., Guimaraes, V., Lima, D., Ardaia, M., Bareto, W. & Castro, T. (2015). Interaction Evaluation using the Mac-g in Sloodle. *Procedia Computer Science*, 67, 160–170.
- Gatalo, R., Navalusić, S., Zeljković, M., Milojević, Z. i Megađa, I. (2006). Virtuelna realnost – Novi prilaz u projektovanju i proizvodnji. *INFO-TEH JAHORINA*, 5(C-6), 184–188.
- Gayol, Y. & Schied, M. (1997). Cultural Imperialism in the Virtual Classroom: Critical Pedagogy in Transnational Distance Education. *Proceedings of the 18th ICDE World Conference: The New Learning Environment. International Conference of Open and Distance Education*. The Pennsylvania State University, 1–17.
- Gibbs, W. & Fewell, P. (1997). Virtual Courses and Visual Media. In: *Vision Quest: Journeys toward Visual Literacy*. Selected Readings from the Annual Conference of the International Visual Literacy Association, 179–184.

- Grbavac, J. i Grbavac, V. (2015). Utjecaj multimedija posredstvom tehnologija virtualne realnosti na komunikacije. *Media, culture and public relations*, 6(1), 44–55.
- Jašić, S., Kartal, V. i Kostić, Z. (2010). Didaktičke inovacije u trećem milenijumu. *Tehnika i Informatika u Obrazovanju*. 3. Internacionalna konferencija, Tehnički fakultet Čačak, 207–212.
- Kamel Boulos, M., Hetherington, L. & Wheeler, S. (2007). Second Life: An Overview of the Potential of 3-D Virtual Worlds in Medical and Health Education. *Health Information and Libraries Journal*, 24, 233–245.
- Korićanin, E. (2012). Razvoj virtuelnih okruženja i primena u elektronskom učenju. Preuzeto 07.11.2016. sa: <http://www.ftn.kg.ac.rs/download/SIR/SIR%20Edin%20Koricanin.pdf>.
- Kostić, Z., Cvetkovic, D., Jevremović, A., Radaković, D. i Franc, I. (2014). Virtuelno okruženje za praktično učenje grafičkog dizajna na daljinu. *Sinteza*, 922-926.
- Kurt Herold, D. (2009). Virtual Education: Teaching Media Studies in Second Life. *Journal of Virtual Worlds Research*, 2(1), 4–17.
- Oestreicher, K., Kuzma, J. & Yen, D. (2009). The Virtual University and Avatar Technology: E-learning through Future Technology. In: *9th International Conference Marketing Trends*. Venice: Università Cà Foscari, 1–26.
- Pasqualetti, F. i Nanni, C. (2005). Novi mediji i digitalna kultura. Izazov u odgoju. *Kateheza*, 27(3), 244–265.
- Pavlović, A., Trpković, S., Videnović, N. i Šulović, Lj. (2015). Primena simulacije u medicinskoj edukaciji. *Southeast European Journal of Emergency and Disaster Medicine*, 1(1), 22–29.
- Pavlović, Z. (2011). Neka pitanja identiteta pedagogije u virtuelnom dobu. *Radovi Filozofskog fakulteta Pale*, 13(2), 29–42.
- Radovanović, V. i Savić, Lj. (2011). Obrazovanje i trening na internetu. *Tehnologija, Informatika i Obrazovanje za društvo učenja i znanja*. 6. Međunarodni simpozijum, Tehnički fakultet Čačak, 575–581.
- Spalević, Ž., Panić, S. i Pavlović, M. (2011). Virtuelni svet kao novi trend na polju e-učenja. *INFO-TEH JAHORINA*, 10(E-V-3), 761–765.
- Vićentijević, M. (2012). Kultura virtualne (ne)realnosti. *Kultura*, 137, 81–88.

DIDACTIC CHALLENGES AND PERSPECTIVES: VIRTUAL REALITY AND UNIVERSITY EDUCATION

Abstract: The technology of virtualization is one of the many technological innovations, which is, from the perspective of educational context, positioned in such a way so it has a strong influence over the process of teaching, focusing primarily on practical work and investigating theoretical knowledge through practical work, which is in this case not dependent on time and space. In this sense, the article represents a basis for introduction and approaching to contemporary trends of university education via VR

technology. Moreover, we have provided some guidelines for virtual surroundings development and components necessary for unimpeded functioning of virtual reality in higher education. In the final, conclusive part of this article we have stated the advantages, disadvantages, perspectives, an example of application of virtual reality in higher education with emphasis on the futuristic challenge which leaves room for more work, allows creating interactive content and “tears down” temporal and spatial barriers.

Key words: *university teaching, virtual reality, e-learning, educational technology.*

Марија Р. Марковић¹

Зорица Ч. Станисављевић Петровић²

Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Изворни научни рад

УДК 37.015:371.3

ШКОЛСКА ПЕДАГОГИЈА КАО СТУДИЈСКИ ПРЕДМЕТ НА ВИСОКОШКОЛСКИМ УСТАНОВАМА У СРБИЈИ³

Резиме: Школска педагогија, као посебна педагошка дисциплина која се бави специфичностима васпитног рада у школским условима, од посебне је важности за студенте који се припремају за рад у пракси. Рад има за циљ да се сагледају карактер и специфичности постојећих студијских предмета из области школске педагогије на различитим нивоима студија на високошколским установама у Србији. Основна техника истраживања јесте анализа садржаја доступних програмских докумената. Сврха дате анализе јесте уочавање карактеристика постојећих студијских предмета из домена школске педагогије, њиховог броја, статуса, разноврсности обухваћености наставних садржаја и сл. Имајући у виду неопходне поступке акредитације и реакредитације студијских програма корисно је прикупити и приказати податке о томе на којим је високошколским установама у Србији и у којој форми заступљена школска педагогија као студијски предмет. Идентификоване специфичности представљаће полазну основу за изношење генералних закључака.

Кључне речи: *Школска педагогија, студијски програм, студијски предмет, ниво студија*

Увод

Како актуелни захтеви везани за високо образовање изискују континуирану проверу и унапређивање квалитета студијских програма кроз процесе

¹ marija.markovic@filfak.ni.ac.rs

² zorica.stanisavljevic.petrovic@filfak.ni.ac.rs

³ Припремљено у оквиру пројеката *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије (179013)* и *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција (179074)* који се реализује на Универзитету у Нишу – Машински и Филозофски факултет, а финансира их Министарство просвете и науке РС.

акредитације и реакредитације, ни предметни програм школске педагогије у том погледу није изузетак. Имајући у виду савремене потребе стручног профила дипломирани педагог, мастер педагог и доктор педагошких наука, које се развијају као резултат промена у постојећој школској пракси, али и захтева реформе високог образовања у Србији у погледу његовог усклађивања са европским образовним стандардима потребно је континуирано радити на осавремењавању постојећих наставних садржаја студијских програма. У том погледу, у виду полазне основе, потребно је сагледати начин на који је школска педагогија, као важна наставна дисциплина заступљена на Филозофским факултетима у Србији на којима постоји одељење/департаман за педагогију.

Школска педагогија као научна дисциплина и наставни предмет

Имајући у виду да је развој и систематизација сазнања из једне научне дисциплине претпоставка формирања издвојеног студијског предмета, а да је, између осталог, функција студија увођење студената у једну научну област, јасно је да садржаји наставних предмета различитих студијских програма произлазе из одговарајућих научних дисциплина. Ипак, са њима не могу бити истоветни из три основна разлога: а) приликом конципирања наставног предмета долази до селекције постојећих научних сазнања из одређене научне дисциплине и њихово превођење на практични ниво, б) због значаја који одређене научне дисциплине имају у погледу оспособљавања стручњака различитих профила за рад у пракси, услед чега се исти предмет изучава на различитим школама и факултетима, али по специфичним програмима, в) исти програм у различитим срединама може имати одређене специфичности с обзиром на контекстуална обележја и услове у којима се реализује (Хебиб, 2009).

Ипак, упркос наведеним разлозима, у осмишљавању предметног програма школске педагогије потребно је поћи од предмета и методологије проучавања те научне педагошке дисциплине. Поред разлика које постоје између аутора у погледу одређења специфичних питања школске праксе којима се бави, школска педагогија се најчешће одређује као педагошка дисциплина која се бави проучавањем теоријских и практичних проблема васпитно-образовног процеса који се остварује у школи и путем школе (Ђорђевић и Ничковић, 1991; Јанковић и Родић, 2007; *Лексикон образовних термина*, 2014; *Педагошка енциклопедија 2*, 1989; *Педагошки лексикон*, 1996).

Због важности школе као друштвене институције и школског система, институционално васпитање и образовање може се проучавати са различитих аспеката, односно из угла више педагошких дисциплина. Отуда произилазе многоструке повезаности школске педагогије као научне дисциплине са другим педагошким дисциплинама попут опште педагогије, историје педагогије, дидактике итд., али и других друштвених наука (психологије, социологије, антропологије, економије и сл.). Због тога би ваљало имати на уму да би

предмет проучавања школске педагогије требало да буде мултидисциплинарно заснован (Јанковић и Родић, 2007; Трнавац, 2005). Разлози за конституисање и развој школске педагогије као посебне педагошке дисциплине, засноване на сазнањима развијеним у другим педагошким дисциплинама и научним областима, налазе се управо у потреби интегрисаног и целовитог проучавања институционалног васпитања и образовања (Хебиб, 2009).

Школска педагогија као наставна дисциплина: методолошки оквир истраживања

С обзиром на предстојећи циклус реакредитације студијских програма на нашем факултету, сматрали смо да је у процесу евалуације и унапређивања постојећег предметног програма корисно сагледати структуру и садржај, организацију, начин и ефекте реализације истог и сродних предмета на другим факултетима. Иако се проблеми из домена школске педагогије изучавају на различитим високошколским установама и факултетима (за образовање учитеља и наставника), определили смо се да се у раду примарно бавимо анализом студијских програма факултета на којима се студенти образују за стручни профил педагога.

Свакако да су садржаји који се изучавају на филозофским факултетима у оквиру студијских предмета из домена методологије педагогије, дидактике, опште педагогије, историје педагогије, породичне педагогија, андрагогије, социјалне педагогија, специјалне педагогија, високошколске педагогије, педагогије слободног времена итд., од значаја за школску педагогију као *научну* (доприносе потпунијем сагледавању предмета проучавања школске педагогије) и *наставну дисциплину* (у погледу надовезивања и повезивања сазнања која су студенти усвојили у оквиру појединих педагошких предмета). Ипак, у раду смо настојали да се позабавимо детаљнијим проучавањем садржаја оних предмета чији су садржаји јасно школско-педагошке оријентације.

Предмет истраживања представљао је сагледавање начина на који је школска педагогија као наставна дисциплина заступљена у студијским програмима стручног профила педагога. Циљ датог истраживања јесте да се анализом садржаја доступних програмских докумената утврде заступљеност и специфичности поучавања садржаја из домена школске педагогије на филозофским факултетима у Србији. Притом, основна претпоставка од које се пошло јесте да је на сваком од датих факултета присутан већи број студијских предмета истоветних или сродних школској педагогији. Узорак истраживања чинили су актуелни студијски програми постојећих нивоа студија на Филозофском факултету у Новом Саду, Београду, Нишу и Косовској Митровици, који су акредитовани 2014. и 2015. године – Нови Сад 2015. за сва три нивоа студија; Београд 2014. за сва три нивоа студија; Ниш 2014. за прва два нивоа студија, и Косовска Митровица 2014. за основне и мастер академске студије, а 2015. за докторске академске студије).

Школска педагогија као студијски предмет на филозофским факултетима у Србији

Поред студија намењених будућим учитељима и наставницима, школска педагогија се на универзитетима у Србији реализују на издвојеним одељењима/департманима за педагогију Филозофских факултета у Новом Саду, Београду, Нишу и Косовској Митровици на нивоу основних и дипломских академских студија, као и докторских студија педагогије које су присутне на већини наведених факултета. У наставку текста дајемо преглед података прикупљених на основу анализе програмских докумената преузетих са званичних интернет страница наведених високошколских установа.

Школска педагогија се на основним академским студијама на факултетима филозофске оријентације у Србији најчешће јавља као посебан студијски предмет са истоветним називом. Као посебан предмет Школска педагогија се на одељењима/департманима за педагогију изучава на:

- Филозофском факултету у Новом Саду:

1) на основним академским студијама педагогије као два једносеместрална обавезна предмета:

а) *Школска педагогија 1*, у оквиру које се изучавају следеће теме: школска педагогија као део науке о васпитању, структура школске педагогије; социјални аспекти школске педагогије, истраживачке и процењивачке методе, задаци на интеграцији теорије и праксе у школи и настави; криза школе данас; реформе школе; инклузивна школа (ИОП); организација живота и рада у школи; друштвена функција школе, аутономија и границе школе; васпитна функција школе; програмски садржаји; ваннаставне и ваншколске активности, и др.

б) *Школска педагогија 2*, у оквиру које се изучавају: развојно-педагошка делатност у школи; наставници – конститутивни појам школске педагогије; значај педагошке функције наставника; наставници као истраживачи; релевантни приступи улогама и функцијама наставника; оцењивање наставника; ученик – развојне карактеристике деце школског узраста; развој деце са тешкоћама у развоју, итд.;

2) на дипломским академским студијама као једносеместрални изборни предмет: *Школска педагогија*, у оквиру чега се изучавају: темељне функције школе; криза школе и реформе школског система; однос школе и друштва; школа између апологетске и прогресивистичке позиције у друштву; основне теорије школе, и сл.

- Филозофском факултету у Београду:

а) на основним академским студијама као једносеместрални обавезни предмет *Школска педагогија* изучава следеће теме: школска педагогија као научна дисциплина и студијски предмет; развој школског образовања; типологија школских институција; школа као институција (компоненте структуре и садржаја школе и њихови односи); структура школских активности; конституисање и развој школских система; школско образовање – стање и перспектива;

б) и као једносеместрални изборни предмет – *Школска педагогија (одабране теме)* у оквиру које се изучавају: остваривање инклузивног приступа образовању у школској пракси; инклузија као интернационална и национална образовна политика; превентивно деловање школе усмерено на подстицање друштвено прихватљивих облика понашања; мере и активности школе на превенцији непожељних облика понашања; програми превенције непожељних облика понашања; предуслови успешне примене програма превенције, итд.

- **Филозофском факултету у Нишу:** *Школска педагогија* на основним академским студијама педагогије као једносеместрални обавезни предмет, у оквиру кога се изучавају: школска педагогија као научна дисциплина и студијски предмет; теорије школе; школа као систем; социјални систем школе; организација рада и живота школе; структура и организација васпитно-образовних активности школе; отвореност школе према окружењу; развој партнерства школе и породице; руковођење и управљање школом; школа као предмет критике, и сл.

- **Филозофском факултету у Косовској Митровици:** *Школска педагогија* као обавезни једносеместрални предмет на основним академским студијама, у оквиру кога су заступљене следеће теме: настанак и развој школе; ступњевни васпитно-образовног система; школа као институција васпитања и образовања; конститутивни елементи и методолошке основе школске педагогије; најбитнија подручја школске педагогије; специфичности глобалног односа школе и друштва; школски менаџмент; аутономија школе; компаративно проучавање наше школе са школама у Европи; васпитна функција школе, итд.

На поменутиим факултетима се на различитим нивоима студија изучавају бројни предмети сродни Школској педагогији. Критеријум одабира сродних предмета јесте њихова доминантно школско-педагошка оријентација, с обзиром на то да је најчешће реч о предметима интердисциплинарног садржаја.

На **Филозофском факултету у Новом Саду:**

а) на основним академским студијама педагогије изучава се више предмета сродних Школској педагогији.

У оквиру обавезног предмета *Компаративна педагогија 1*, између осталих, изучавају се и садржаји који се односе на критеријуме компарације образовних система.

Кроз реализацију обавезног предмета *Педагошко-методички практикум 2* теоријски и практично се изучавају садржаји који се односе на: основне елементе школског система; функционисање школе као институције; програмско-организациону структуру школе; управљање и руковођење школом; рад стручних органа школе и школску документацију; компаративно проучавање различитих врста школе, као и различите моделе функционисања школе; моделе “отворене школе” и сарадњу школе и локалне средине; и приватну иницијативу у институционалном образовању.

У оквиру обавезног предмета *Методика рада школског педагога*, изучавају се садржаји који се односе на специфичности и подручја рада школског педагога.

Кроз реализацију обавезног предмета *Педагошко-методички практикум* 3 студенти се оспособљавају за практичан рад у оквиру васпитно-образовних установа (предшколске установе, основне и средње школе).

У оквиру изборног предмета *Образовне политике* изучавају се: кључни појмови и темељни концепти образовне политике; етапе и приступи анализе образовне политике; истраживања, теорије и типови управљања и вођења образовним организацијама; имплементација образовне политике; организацијска култура образовних организација; осигурање квалитета у образовању; приказ делатности и пројеката домаћих и међународних организација у области образовања, итд.

Кроз реализацију изборног предмета *Професионална оријентација*, између осталих, изучавају се: програм професионалне оријентације у школи и програм педагога на професионалном информисању, саветовању и праћењу ученика; методе, технике и мерни инструменти у професионалној оријентацији; промене у свету рада, занимања и образовања и задаци професионалне оријентације данас, и др.

У оквиру изборног предмета *Алтернативне школе* студенти се упознају са: терминолошким питањима и основним карактеристикама алтернативних школа; друштвеном условљеношћу, појавом, важношћу и прегледом алтернативних педагошких идеја и школа; алтернативним дидактичко-методичким решењима у државним школама, итд.

Кроз реализацију изборног предмета *Супервизија у педагогији* изучавају се: теоријска исходишта и методички приступи супервизији; теорија рефлексивне рационалности; развој и диференцијација супервизијских концепата у Европи; циљ и функције супервизије; развој супервизијског процеса и његови циклуси; модели супервизије, и сл.

У оквиру изборног предмета *Педеутологија* изучавају се: педеутологија – наука о наставнику; наставник у школи; приступи у одређењу улога и функција наставника; детерминанте професионалних компетенција наставника; типологија наставника (истраживања о наставнику), итд.

Кроз реализацију изборног предмета *Евалуација у образовању* изучавају се: евалуација као стручна и научна педагошка делатност; базични појмови и компоненте евалуације; развој и еволуција концепта евалуације у образовању; развој система евалуације у образовању и интерпретација резултата евалуације; евалуација као подсистем осигурања квалитета у образовању; различити нивои евалуације у образовању, и сл.

У оквиру изборног предмета *Социјалнопедагошки рад у школском окружењу* изучавају се: утицај различитих апсеката школског окружења на социјално понашања деце и младих; ризични и заштитни чиниоци повезани са школским окружењем; поремећаји у понашању и њихова појавност у школи; концептуалне основе и врсте социјалнопедагошких интервенција усмерених на школу, и сл.

б) у програму мастер академским студијама педагогије присутан је већи број изборних предмета сродних школској педагогији.

Кроз реализацију изборног предмета *Имплицитни курикулум школе* изучавају се: школа као социјални систем, културни и комуникацијски миље одрастања; интеракција – комуникација и васпитање; социјални контекст школе и курикулум(и), итд.

У оквиру изборног предмета *Педагошко-саветодавни рад* изучавају се: теоријски приступи саветовању; типови саветовања; фазе саветовања; специфичности саветодавног разговора; евалуација и супервизија у саветовању; опште карактеристике и специфичности педагошко-саветодавног рада; могућности и ограничења педагошко-саветодавног рада, и др.

Кроз реализацију изборног предмета *Менаџмент у образовању* изучавају се: теоријске основе менаџмента; комуникацијски аспект менаџмента у образовању; посебности вођења у васпитно-образовним институцијама; организацијски менаџмент, менаџмент људских потенцијала, менаџмент циљева, дугорочно планирање и организација, контрола оперативних поступака и операционализација циљева, интерпретација циљева, и сл.

У оквиру изборног предмета *Интеркултурална педагогија*, између осталих, изучавају се: мултикултурализам као европска димензија у образовању; нова образовна парадигма: различитост као полазиште; подручја интеркултуралног образовања и нови задаци школе; стратегија интеркултуралног образовања; образовање наставника за интеркултурално васпитање и образовање итд.

Кроз реализацију изборног предмета *Евалуација школе* изучавају се: основни појмови и компоненте школске евалуације; развој савременог концепта школске евалуације; стандарди квалитета и образовни индикатори у евалуацији школе; модели школске ефективности; евалуативни приступи – системни приступ; савремене форме евалуације школе; курикуларна евалуација, и др.

У оквиру изборног предмета *Концепције и модели алтернативних школа* изучавају се специфичности појединих модела алтернативних школа.

Кроз реализацију изборног предмета *Образовање за људска права и демократију*, између осталих, изучавају се: програми образовања за људска права и демократију у образованом систему Србије; школа и заједница у контексту неговања демократских вредности и поштовања људских права; школа као заједница која учи.

в) на докторским академске студијама педагогије, у статусу изборних предмета присутна су два предмета.

У оквиру изборног предмета *Педагошки менаџмент* изучавају се: функције педагошког менаџмента у школском контексту; менаџмент промена и школа; педагог: менаџер/лидер у савременој школи; педагог и менаџмент унапређења рада школе; педагог и менаџмент промена; стандарди за обезбеђивање квалитета рада школе; стандарди квалитета рада наставника, итд.

Кроз реализацију изборног предмета *Имплицитни курикулум школе (теорије и истраживачки модели)* изучавају се: школа као социјални систем, културни и комуникацијски миље одрастања; социјални контекст школе и курикулум(и), и др.

На **Филозофском факултету у Београду:**

а) на основим академским студијама педагогије изучава се више предмета сродних школској педагогији.

Кроз реализацију обавезног предмета *Систем васпитања и образовања* изучавају се: појам, структура и обележја система васпитања и образовања; повезаност са другим деловима друштва; оснивање, развој, управљање и контрола система васпитања и образовања; детерминанте развоја система васпитања и образовања и школства; однос институционалног и ванинституционог васпитања и образовања; актуелне промене у систему образовања у Србији и земљама Европске уније, итд.

У оквиру обавезног предмета *Методика рада школског педагога* изучавају се теме које се односе на подручја рада школског педагога.

О садржају предмета *Евалуација школског образовања* нема доступних информација, али се по научној опредељености предметних професора основано претпоставља да је реч о студијском предмету сродном школској педагогији.

Такође, ни о садржају предмета *Увод у истраживање политике образовања* нема доступних података, али се према називу може наслутити да је реч о предмету сродном школској педагогији.

У оквиру изборног предмета *Професионални развој наставника* изучавају се: професионални идентитет наставника; професионалне компетенције наставника; концепција и систем иницијалног професионалног образовања наставника у Србији; концепције професионалног усавршавања наставника; наставник као рефлексивни практичар, итд.

Кроз реализацију изборног предмета *Интеркултурално образовање*, између осталих, изучавају се следеће теме: интеркултурална трансформација школе; улога родитеља, локалне заједнице и невладиних организација у интеркултуралној трансформацији школе; интеркултурална реформа курикулума; образовање наставника и развој интеркултуралних компетенција.

б) на мастер академским студијама педагогије изучава се више изборних предмета сродних школској педагогији.

Кроз реализацију предмета *Истраживачки рад школског педагога* изучавају се теме које се односе на функцију, значај и специфичности истраживачког рада школских педагога као практичара.

У оквиру предмета *Компаративна педагогија*, између осталих, изучавају се: структура, организација и начин функционисања школских система европских земаља; стратегије развоја раног образовања; образовање и професионални развој наставника; образовна политика Европске уније и њен утицај на националне системе образовања; правци развоја образовне политике у Србији.

Кроз реализацију предмета *Педагошко саветовање* изучавају се теме: различите теоријске поставке процеса саветовања; функција педагошког саветовања; фазе одвијања педагошког саветовања; саветодавни рад са ученицима, наставницима и родитељима; саветодавни рад у области

професионалне оријентације, и сл.

У оквиру предмета *Превенција антисоцијалног понашања деце и младих у школи*, између осталих, изучавају се: интегрисани приступ превенцији непожељних понашања ученика; улога школе у превенцији непожељних понашања ученика; претпоставке остваривања превентивне функције школе; учешће значајних актера школског рада и живота у остваривању превентивне функције школе, итд.

Кроз реализацију предмета *Стратегије развоја система васпитања и образовања* изучавају се следеће теме: образовна идеологија као основа стратешког планирања развоја система образовања и васпитања; општа и посебна стратешка начела израде развојних стратегија; стратегија развоја образовања у Србији по нивоима система образовања и васпитања – заједнички елементи и специфична решења.

У оквиру предмета *Управљање у образовању* изучавају се: значај, функција и природа процеса управљања у области образовања; управљање школским системом и руковођење радом школе; важност и претпоставке изградње и имплементације функционалне образовне политике; развој и реформа школе и школског система као претпоставка и показатељ ефикасног управљања у области школског образовања.

в) на докторским академским студијама педагогије изучавају се три изборна предмета сродна школској педагогији.

У оквиру предмета *Приступу у образовању наставника* изучавају се: различити приступи теорији и пракси иницијалног образовања наставника и њихове теоријско-епистемолошке основе; критичко преиспитивање и истраживање проблема који дефинишу различите приступе образовању наставника: начин разумевања циљева образовања наставника, избор стратегија, принципа, садржаја и метода образовања наставника.

Кроз реализацију предмета *Развој школе и школског система* изучавају се следеће теме: претпоставке и могући облици одвијања реформских процеса у области образовања; процес развоја школе као институције; реформа школског система; ефекти досадашњих процеса реформи школског система у Србији и реформи школских система у европским земљама, и др.

У оквиру предмета *Правци развоја школских система* реализују се следеће теме: упоредни преглед стања развијености, начина функционисања и праваца развоја система образовања европских земаља; основни правци реформи система образовања и кључни сегменти промена у области образовања у европским земљама, итд.

На **Филозофском факултету у Нишу**:

а) на основим академским студијама педагогије изучава се више предмета сродних школској педагогији.

У оквиру обавезног предмета *Школски систем* изучавају се: повезаност и условљеност елемената система васпитања и образовања; проблеми дисконтинуитета у систему; конституисање школског система; детерминанте система и његови основни чиниоци; структура школских система, итд.

Кроз реализацију обавезног предмета *Методика рада школског педагога* изучавају се теме које се односе на специфичности и подручја рада школског педагога.

б) на мастер академским студијама педагогије, у статусу изборних предмета присутна су три предмета.

У оквиру изборног предмета *Теорије школе* изучавају се теме: темељне функције школе; криза школе и реформе школског система; однос школе и друштва; основне теорије школе; системски приступ у проучавању школе и школског система, и др.

Кроз реализацију изборног предмета *Образовање за рефлексивну праксу* изучавају се: различити приступи и актуелна трагања у теорији и пракси иницијалног образовања и професионалног развоја наставника; избор стратегија, принципа, садржаја и метода образовања наставника за рефлексивну праксу; методолошко образовање и компетенције наставника, и др.

У оквиру изборног предмета *Педагошко-саветодавни рад* изучавају се теме: саветодавни васпитни рад у светлу школске организације; појам и карактеристике школског саветовања; функције саветодавне службе у школи и њихова развојна улога; специфичности саветодавног рада у периоду раног детињства, основношколског и средњошколског узраста; саветодавни рад са ученицима, родитељима и наставницима, итд.

На Филозофском факултету у Косовској Митровици:

1) на основним академским студијама педагогије изучава се више предмета сродних школској педагогији.

У оквиру обавезног предмета *Педеутологија* изучавају се следеће теме: педеутологија – наука о наставнику; личност наставника; појам, функције и улоге наставника у школи; педагошке и стручне компетенције наставника; типологија наставника; својства наставника у перцепцији ученика; васпитни стил наставника, итд.

Кроз реализацију обавезног предмета *Методика рада школског педагога* изучавају се теме које се односе на специфичности и подручја рада школског педагога.

У оквиру обавезног предмета *Компаративна педагогија*, између осталих, изучавају се и теме: структуре и основне карактеристике система васпитања и образовања у свету; образовање одраслих у централној и источној Европи; образовање и економски развој; образовне реформе у неким земљама у транзицији.

Кроз реализацију изборног предмета *Интеркултурална педагогија*, између осталих, изучавају се теме: интеркултурализам као европска димензија у образовању; подручја интеркултуралног образовања и нови задаци школе; стратегија интеркултуралног образовања; образовање наставника за интеркултурално образовање.

У оквиру изборног предмета *Васпитно-образовни и школски систем у Србији* изучавају се: основни елементи васпитно-образовног и школског система; актуелне релације, циљеви, задаци време трајања основног

образовања; школске реформе код нас; разговори у погледу многобројних школских и просветних реформи код нас, итд.

Кроз реализацију изборног предмета *Саветодавни педагошки рад* изучавају се теме: опште карактеристике и специфичности саветодавног рада у школи; методе и технике саветодавног педагошког рада; основне активности и улога педагога у саветодавном раду; педагошко-саветодавни рад са ученицима, наставницима и родитељима, и др.

б) на мастер академским студијама педагогије, у статусу изборних предмета присутна су три предмета.

У оквиру изборног предмета *Теоријске основе савремене школе* изучавају се следеће теме: димензије изградње европског система образовања и васпитања; школа као институција упознавања, неговања и заштите људских права; право на институционално васпитања и образовање, итд.

Кроз реализацију изборног предмета *Васпитни рад у савременој школи* изучавају се: теоријске основе васпитног рада у школи; класична и савремена схватања о васпитном раду у школи; специфичност истраживања васпитног рада у школи; циљеви, принципи, садржаји, методе и програми васпитног рада у школи, и др.

У оквиру изборног предмета *Савремена схватања компаративне педагогије и андрагогије*, између осталих изучавају се и теме: утицај глобализације на реформу образовања; савремени токови у образовању и усавршавању наставника; системи предшколског васпитања и образовања у Европи и САД; упоредна анализа система основног образовања у Енглеској, Француској, САД, Немачкој и Русији; реформа средњег образовања у условима транзиције и глобализације; системи специјалног образовања у Европи и САД; реформа високог образовања и болоњски процес.

в) на докторским академским студијама педагогије, у статусу изборних предмета присутна су три предмета.

У оквиру изборног предмета *Теоријске основе савремене школе* изучавају се следеће теме: основе савремених теорија школе и њених функција; концепције алтернативних школа; обележја квалитетне школе; европска димензија у концепцији школског образовања и васпитања; структура и организација васпитно-образовног рада у школи; хуманизација и демократизација школе, итд.

Кроз реализацију изборног предмета *Савремени правци развоја система образовања* изучавају се: различити концепцијски приступи компаративним проучавањима система васпитања и образовања; структуре и основне карактеристике система васпитања и образовања у свету; образовање и економски развој; образовне реформе у неким земљама у транзицији; утицај глобализације на реформу образовања, итд.

У оквиру изборног предмета *Програмирање, остваривање и евалуација васпитно-образовног рада у школи* изучавају се следеће теме: технике планирања и програмирања: стратешко, мрежно и развојно планирање; школски развојни план; оперативно планирање на нивоу школе; оперативно планирање на нивоу разреда; евалуација васпитно-образовног рада у школи, и др.

Закључна разматрања

Имајући у виду изнете специфичности у погледу заступљености наставних садржаја школско-педагошке оријентације на филозофским факултетима код нас, можемо закључити да се *Школска педагогија* под тим називом јавља као засебан предмет различитог статуса и дужине трајања на основним и дипломским академским студијама педагогије. *Школска педагогија* на сва четири факултета има статус обавезног предмета, уз изузетак који се односи на изборни предмет *Школска педагогија (одабране теме)* који је присутан у студијском програму основних академских студија педагогије на Филозофском факултету у Београду.

Поред тога, у постојећим студијским програмима присутан је значајан број предмета сродних Школској педагогији. Највећи број таквих предмета присутан је на Филозофском факултету у Новом Саду. Анализом доступних програмских докумената датих предмета установљено је да је предметима који носе назив Школска педагогија, као и сродним предметима обухваћена већина проблема из домена школске педагогије као научне дисциплине.

Такође, могуће је учити извесне разлике које су превасходно термилошке природе и односе се на другачије називе предмета на различитим факултетима чија је садржина у целини или већим делом истоветна. Пример таквих наставних предмета су предмети *Школска педагогија* (Нови Сад, МАС) и *Теорије школе* (Ниш, МАС); *Систем васпитања и образовања* (Београд, ОАС) и *Школски систем* (Ниш, ОАС). Осим тога, постоје предмети сродни Школској педагогији који су истог назива и исте/сличне садржине, попут предмета *Педеутологија* (Нови Сад и Косовска Митровица, ОАС), *Методика рада школског педагога* (Београд, Нови Сад, Ниш и Косовска Митровица, ОАС), *Интеркултурална педагогија* (Нови Сад и Косовска Митровица, МАС) и др.

Заступљеност тематских подручја попут компаративне педагогије, образовне политике, педеутологије, управљања у образовању, унапређивања квалитета школског образовања, професионалне оријентације, професионалног саветовања, у различитим студијским програмима на Филозофским факултетима у Србији указује на постојећа стремљења у погледу праваца развоја и гранања школске педагогије као научне дисциплине и наставног предмета код нас.

Литература

- Ђорђевић, М. и Ничковић, Р. (1991). *Педагогија*. Ниш: Просвета.
- Јанковић, П. и Родић, Р. (2007). *Школска педагогија (прилози)*. Сомбор: Педагошки факултет у Сомбору, Центар за издавачку делатност.
- Лексикон образовних термина* (2014). Београд: Учитељски факултет.
- Педагошка енциклопедија 2* (1989). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- Педагошки лексикон* (1996). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Трнавац, Н. (2005): *Школска педагогија - предавања и чланци*, I и II. Београд: Научна књига – Комерц.
- Хебиб, Е. (2009): Школска педагогија као студијски предмет на универзитетима у Европи. У Поткоњак, Н. (прир.): *Годишњак – Српска академија образовања* (214–230).

Интернет извори:

- <http://fifa.pr.ac.rs/project/pedagogija-ds/>
- <http://fifa.pr.ac.rs/project/pedagogija-mas/>
- <http://fifa.pr.ac.rs/project/pedagogija-oas/>
- http://www.f.bg.ac.rs/pedagogija/program_studija.php?god=4&nivo=0
- http://www.f.bg.ac.rs/pedagogija/program_studija.php?god=4&nivo=2
- http://www.f.bg.ac.rs/pedagogija/program_studija.php?god=4&nivo=5
- http://www.ff.uns.ac.rs/studije/doktorske/studije_doktorske_pedagogija.html
- http://www.ff.uns.ac.rs/studije/master/studije_master_pedagogija.html
- http://www.ff.uns.ac.rs/studije/osnovne/studije_osnovne_pedagogija.html
- <http://www.filfak.ni.ac.rs/studije/master/pedagogija>
- <http://www.filfak.ni.ac.rs/studije/osnovne/pedagogija>

Summary: School pedagogy as a special pedagogical discipline that deals with the specifics of educational work in the school setting, is especially important for students who are preparing to work in practice. The paper aims to analyze the nature and specifics of the existing study subjects in the field of School pedagogy at different levels of study at higher education institutions in Serbia. The basic technique of the research is content analysis of available program documents. The purpose of the analysis is to establish the characteristics of existing study subjects in the field of School pedagogy, i.e. their number, status, diversity of teaching content, etc. Bearing in mind the necessary procedures of the accreditation and re-accreditation of study programs, it is beneficial to collect and present the data regarding at which higher education institutions in Serbia and in what form is School pedagogy represented as a subject of study. Identified specificity will represent a starting point for the presentation of general conclusions.

Keywords: *School pedagogy, study program, subject study, the level of studies*

Маја Р. Костадиновић¹
 Универзитет у Нишу
 Филозофски факултет

Pregledni rad
 УДК 316.774

НЕМАТЕРИЈАЛНА ИМОВИНА – ИНФОРМАЦИЈЕ И ЗНАЊЕ ПОСМАТРАНИ КРОЗ ПРИЗМУ МАСОВНИХ МЕДИЈА

Апстракт: Техничко-технолошка револуција савременог доба изнедрила је прегршт научно-технолошких достигнућа која су преплавила свет. Преживели примерци традиционалних и свеприступних масовних медија обавезан су део свакодневнице модерног човека.

Брз и лак приступ великом броју информација ствара привид слободе, демократије, свеопште доступности и могућности избора. Тржишно оријентисани монополисти у чијем су власништву медији данашњице надзиру, контролишу и инструишу медијске реципијенте. Из медијских центара, брзином светлости шаљу се информације које штите интересе мањине и одржавају постојећи поредак.

У овом раду анализирамо медијске садржаје и одређујемо типове информација којима смо изложени. Утврдићемо колика је едукативна улога медија и чему нас то они подучавају. И најзад, размотрићемо феномене „википедијског знања“ и најчешће коришћене начине долажења до информација о одређеној теми, интернет претраге.

Кључне речи: информације, медији, знање, википедија, интелектуалци.

Увод

Савремени свет свакодневно се мења убрзаним технолошким развојем, као и различитим иновацијама које на први поглед олакшавају живот човеку данашњице. Брзини промена веома је тешко прилагодити се упркос оптимистичној вери у прогрес свеопштег човечанства. «Захваљујући великом и непрекидном напретку електронике и комуникација, као и политичком, привредном, културном развоју друштва, ломе се многе утврђене норме које су биле актуелне до недавно, да би данас постале терет кога се треба ослободити» (Kostadinović, 2015a: 357). Да би се опстало у оваквом свету од есенцијалне је важности да сваки човек појединачно располаже што већим знањем, а посебно се истиче потреба за информацијама као незаобилазним фактором човековог живота и рада.

Данас је, чини се, лакше него икада раније имати приступ било ком виду информација. Како нови, тако и традиционални медији готово у тренутку де-

¹ mayavuyinovic@gmail.com

шавања преносе податке о томе да се у свету нешто догодило. Бомбардовања смо информацијама са свих страна, почевши од плаката у аутобусу, преко циновског билборда на путу до посла, па све до интернета, нових медија, друштвених мрежа. Цео свет је умрежен неком невидљивом мрежом где свако може сазнати све о свима, где се губи сваки вид приватности и личности, где наши подаци постају предмет трговинске размене међу различитим оглашивачима. Ова свеопшта доступност допринела је лажном осећају свемоћи јединке, а у ствари сви постајемо жртве информационог прогона на тај начин што бивамо инструкисани од стране неке невидљиве силе.

Из времена оскудице информација које је катактерисало најдужи период цивилизације, за само неколико деценија дошли смо у доба информационог преоптерећења. Ово је просечног грађанина довело у непријатну ситуацију, јер са ограниченим знањима више није комуникационо компетентан да препозна процесе у којима је и сам добио улогу потенцијалног субјекта. Како то Маршал Маклуан (Marshall McLuhan) сликовито описује: ‘‘Технолошка моћ као нешто што зависи од наизменичног хватања и пуштања ради увећања опсега радње сагледана је као моћ виших мајмуна на дрвећу за разлику од оних на земљи’’ (McLuhan, 1971: 96). Грађани сазнања о догађајима, личностима и процесима која су некада стицали као резултат личних опажања, «све више заснивају конзумирањем секундарних перцепција, али само оних које је медијски дискурс издвојио као значењски битне» (Miletić i Miletić, 2012: 45).

Транснационално и комуникационо умрежено друштво стварност све чешће тумачи на основу мишљења и представа које поред класичних медија, формирају интернет и дигитализоване медијске платформе, што ће у даљем раду бити предмет нашег интересовања. Унутар модерног друштва настаје нови вид болести – наркотичка зависност од информација или учешћа у друштвеном комуницирању. Отуда су у фокусу овог рада промене у процесу формирања и употребе симболичке моћи која је са дигитализацијом и новим организационо-технолошким контекстом постала динамичнија, свеобухватнија и интегрисанија. Са друштвеним мрежама семиотичка моћ постаје већа но икада, јер све фрагментарнији аудиторијум све више потпада под утицај медијских творевина које су увек производи нечијих интереса. Анализом садржаја присутног на медијској сцени Србије, уз помоћ компаративне методе, и личне опсервације, а уз коришћење података Републичког завода за статистику и резултата истраживања агенције за испитивање јавног мењења *Nielsen Audience Measurement* покушаћемо да укажемо да су когнитивни процеси у директној зависности од наметнутих дискурса, односно да се медијским конструкцијама значења најефикасније влада одређеном заједницом, укључујући и сајбер простор.

Вредност информација и медијска стварност

Преобиле информација са собом носи и захтев појединцу да се снађе у том свеопштем «хаосу». Уместо да једноставно буде информисан о стварима

које га се тичу и да уложи труд како би до њих дошао, он тај свој напор и енергију треба да усмерава ка вредносној процени информација којима је изложен. А онда наилазимо на проблем медијског представљања стварности. Идеали новинарства о истинитом, правовременом, објективном извештавању остају у границама идеологије. Релевантност медијског извештавања тема је бројних полемика у научним круговима.

Велики број научних радника слаже се са констатацијом да моћ савремених медија није у говорењу људима шта да мисле, већ у неприметном наметању тема, идеја и ставова о којима треба да размишљају. Усмеравање, обраћање или задржавање пажње јавности ка одређеном проблему, догађају или личности обезбеђује социјалну стабилност друштва. Медији при томе имају невероватну способност брзог узбуђивања маса, производње друштвене деструкције уз самопрожимајућу брзину којом нове технологије поништавају реално време.

Важно је нагласити еманципаторску улогу медија у процесу социјализације сваког појединца. Наиме, помоћу масмедија људи надограђују већ постојеће, а све чешће су они и једини извор знања човека данашњице. Они ће се свакако радије одлучити да потребне информације потражи на интернету, који им нуди безбројне изворе и скраћује време претраге, него ли посегнути за било којим традиционалним извором података. Александар Тодоровић у „Социологији масовних комуникација“ наводи факторе који су важни за усвајање и задржавање знања, а то су: „садржина и формирање исказа; питање медијума који преноси поруке; личне, друштвене и друге карактеристике реципијента (узраст, пол, образовање...); веза исказа и предиспозиције реципијента, тј. од мере у којој се исказ слаже или не слаже са исчекивањима реципијента, његовим интересима и ставовима, његове спремности на идентификацију“ (Todorović, 1974:102).

Медији уз помоћ слике, звука, речи, видеа преносе информације о спољњем свету и приближавају га обичном гледаоцу. На тај начин седећи испред свог телевизора или монитора рачунара можемо створити слику о пределима који су нам далеки, посматрати неки догађај као да се одиграва ту пред нама. На овај начин медији замењују реалност и излажу нас некаквој квази-реалности, а стварно искуство замењено је неким виртуелним. Ми тако свет доживљавамо другачијим него што то заправо јесте, јер садржај који нам је сервиран резултат је сваковрсне обраде и обликовања.

Неупитна је чињеница да медији масовне комуникације могу бити и добар и мање вредан извор људског знања, да њихова улога може бити како апсолутно позитивна, тако и крајње негативна. Кључ је у начину њиховог коришћења. Наиме, не смемо допустити да информације до којих смо дошли излагањем неком медијском садржају имају примат над нашим осталим сазнањима, и да на тај начин избегнемо да само и једино на основу тих информација обликујемо своје ставове и мишљење, као и да на основу њих деламо у стварном животу.

Ако бисмо појединца посматрали као свесно биће, које трезвено и рационално располаже својим знањем, а информацијама којима је изложен приступа критички и аналитички, нашли бисмо се у ђорсокаку идеализације неолибе-

ралистичког схватања индивидуе. Стваран човек далеко је осетљивији и подложнији свакојаким утицајима, а појединци у трци за капиталом и моћи не устручавају се да то и злоупотребе зарад сопствених интереса.

Масовни медији са собом носе велику могућност манипулације. Томе доприносе и бројне техничке иновације, које се прилагођавају модерном човеку, и представљају “корак ка потпуној интеграцији машина са човековим потребама и жељама” (Mamford, 2009: 39). Уместо реалне, они нам презентују искривљену илузионистичку слику стварности која ствара привид према коме стварни људи управљају своје животе. Свима добро познате три основне функције масовних медија да информишу, едукују и забаве, међусобно су толико испреплетене да је на снази једна хибридна, још увек, неименована улога масовних медија, која је, чини се, избрисала границе и разлике претходних и која се сама претворила у њихову антиподну верзију, па се публици сервирају полуинформације у комбинацији са заглупљујућим садржајима који могу да задовоље, али само ниске страсти. Тако масовни медији потпомажу масификацију друштва где се губе све границе индивидуалности, оригиналност, где се гуше алтернативна мишљења мањине, где о свему одлучује непросвећена, нискообразована, материјалистички настројена, поводљива и лако запаљива већина.

Овакви медији резултат су много озбиљнијих процеса којима руководе светске силе. Наиме, бројни подаци указују на то да је последњих година евидентно слабљење утицаја Америке, која је по многим још увек сила број један у свету. Глобалне трансформације и транснационални капитал утичу на глобално престојавање света, а управо медији су оружје на које рачунају они који желе да остваре надмоћ. Путем медија политички и економски моћници остварују хегемонију над остатком света, вршећи уплив у све делове друштва: националне културе, образовање... Под маском «забавних садржаја», који су благоречено нискоморалног карактера, препуни порнографије, псовки и са моделом понашања особа сумњивог морала и карактера, публици се скреће пажња са реалних проблема, гуши се сваки вид индивидуалне перцепције и критичког духа. Тако се ствара успавана публика којом се лако манипулише, али коју је веома лако могуће пробудити и позвати на акцију зарад неких лажних и наметнутих циљева и вредности. “Производња, фетишизација робе, бројност и потрошња условили су формирање егзистенцијалног човека који прима и користи културне блиц-производе” (Kostadinović, 2015b: 19).

Слобода медија која је један од основних постулата демократије, требало би да буде гарант слободног кружења информација и изношења мишљења, а медији би требало да омогућавају јавну дебату дајући шансу и приказујући различита мишљења, идеје, опције... како би се створила критичка јавност. Ситуација у пракси је заправо другачија. Највећу опасност по рационалност обичног човека чини лажна уљуљканост у свемоћ, обиље и велику доступност информација које нам масовни медији пружају. Губи се из вида да су ти медији заправо у рукама неколицине која све остале људе управља према својој вољи и интересима.

Монополизација власништва над медијима присутна је и у Србији. Највећи купац медија на подручју Балкана, али и Србије, све доскора, био је немачки концерн штампаних медија (Vest algemajne sajtung – ВАЦ), на чијем се челу налазио Бодо Хомбах, некадашњи шеф Пакта за стабилност Европе. ВАЦ је у Србији купио половину најстаријег дневног листа “Политике” и новосадски “Дневник”, а намере су му биле да откупи и, дуго година уназад, најтиражнији српски лист “Вечерње новости”. Одмах уз раме ВАЦ-у била је бивша швајцарска фирма «Рингијер» која је 2003. године купила већински пакет акција високотиражног листа “Блиц” од немачког концерна «Грунер и Јар». “Рингијер” је касније постао власник још два дневна листа у Србији – “Ало” и “24сата”, као и недељника “НИН”. «На медијској сцени Србије, као власник, присутан је чак и амерички генерал, доскорашњи шеф Централне обавештајне агенције (Central Intelligence Agency – ЦИА) Дејвид Петреус. У кратком временском периоду, за само нешто више од годину и по дана инвестициони фонд ККР, на чијем се челу Петреус налази, купио је: СББ – највећу мрежу кабловске телевизије у Србији, затим постао већински власник Гранд продукције, преко које остварује контролу над ТВ “Прва” и “N1”, која ради под патронатом “CNN” (Cable News Network), и купио је акције интернет портала дневног листа “Блиц”. Локалне медије углавном су покуповали мало познати бизнисмени блиски актуелној српској власти» (Kostadinović, 2016: 66–67).

Медијска сцена Србије

Медијска сцена Србије препуна је различитих врста медија од којих сваки има одређене утицаје на количину информација и знања која уз помоћ њих стижу до бројне публике. Како бисмо остварили увид у стање српске медијске сцене позабавићемо се неким истраживањима и статистичким подацима који ће нам делимично приближити стварну слику практичне употребе медија.

Према подацима Републичког завода за статистику за 2016. годину 65,8 одсто домаћинства у Србији има рачунар у свом домаћинству, а приближно исти проценат је и оних који користе Интернет (64,7%). Са друге стране, према подацима за 2015. годину, покривеност домаћинстава ТВ уређајима износила је 99,3 одсто, мобилним телефонима 90,3%, кабловском телевизијом 53,6%, РС уређаја 64,4%, а корисника интернета је било 63,8%. Према истраживању учесталости употребе интернета и личних рачунара, а које је спроведено на 2400 домаћинстава односно појединаца, чија се старосна граница кретала од 16 до 74 године, чак 30,6% њих интернет и рачунар никада није користило, а други део испитаника су они који су користили интернет у последња три месеца. Овакви подаци показују да готово две трећине испитаника редовно користи интернет као свакодневно средство информисања, док није занемарљив ни број оних који немају никаквих додирних тачака са мрежом (препоставка је да су разлози економске природе или ниске техничко-технолошке образованости). Са друге стране готово стопроцентна покривеност телевизијским уређајима говори у прилог чињеници да телевизија и даље има

примат над осталим медијима, чак и над Интернетом, чија стопа употребе вртог-лаво расте. Ипак, са друге стране није занемарљив број оних који немају никаквих додирних тачака са мрежом, као и покривеност кабловском телевизијом. То може бити показатељ ниске економске моћи грађана, као и недовољне техничко-техно-лошке писмености великог дела становништва.

Према проценама Nielsen Audience Measurement за 2015. годину, у Србији постоји 117 ТВ и 319 радио-станица које поседују лиценцу. Овом броју треба придодати и јавни сервис. Националну покривеност има укупно 5 ТВ и четири радио-станице, остали медији већим делом чине локалне телевизије (83) и радио станице (266). Није занемарљив ни број медија са регионалном покривеношћу: 29 телевизијских 48 радио-станица, док постоји само једна радио-станица која има територијалну покривеност. Укупно тржиште оглашавања износи 156 милиона евра. Упркос чињеници да оглашавање путем телевизије из године у годину бележи пад, а тај број се на интернету повећава, телевизија је и даље медиј са највише инвестиција (2014. године – 83 мил. евра), док се за интернет оглашавање утрошило 18,2 мил. евра. Подаци о оглашавању и даље иду у прилог надмоћи телевизије у односу на остале медије, па и на Интернет.

Агенција за истраживање тржишта IPSOS Strategic Marketing (ISM), спровела је анализу медијског тржишта 2015. г. На тржишту свих телевизија РТС је најгледанија, па у складу са тим има и емисије са највишим рејтинзима. У најгледанијим емисијама највише удела имају преноси спортских догађаја, домаће серије, као и емисије „Дневник 2“ и „Слагалица“. Међу комерцијалним телевизијама највећа је борба између 4 тв станице са националном покривеношћу. Највећи удео у гледаности међу њима забележила је ТВ Пинк (37,87%), а одмах за њом следе ТВ Прва (28,83%), Б92 (18,02%) и Хепи са 15,28%.

Тржиште комерцијалних телевизија релативно је нестабилно, па се сходно уложеном капиталу издваја гледаност једне или друге телевизије. Све комерцијалне телевизије имају прилично истообразан програмски садржај – већина емисија је забавног карактера и све сличне једна другој. Велику популарност имају различити формати ријалити програма чији утицаји су погубни, а који захтевају да буду посебан предмет анализе, па се овде њима не можемо у детаљима бавити. Нагласићемо да “борба“ за рејтинге изазива, посебно код “reality” програма, повремена претеривања у разним правцима, који прерастају у вулгарност, што изазива отпор код једног броја гледалаца.²

Како не би изгубиле корак са временом и како не би дозволиле да им Интернет угрози постојање, све веће медијске организације имају и своје интернет портале на којима деле своје садржаје и омогућавају преглед популарних садржаја. На овај начин ствара се само већа могућност утицаја, јер ако сте нешто и пропустили да погледате на телевизији, или прочитате у новинама, Интернет ће вам омогућити да омиљене садржаје погледате када вама то одговара.

² Дobar је пример раст учешћа у укупној гледаности и рејтингу програма „Парови“ ТВ Нарру која према наведеном истраживању не прати раст броја оних који гледају тај канал (само се повећава лојалност и време гледања дела публице).

Према истраживањима које смо навели телевизијски аудиторијум највише интересују информативни садржаји, страни филмови и спортски програми. Постоје и различите потребе различитих делова публике, па мушкарци више пажње посвећују спортским, док жене гледају музичке и ријалити програме, као и стране серије. Постоје разлике и у старосном добу, млађа публика показује интересовање за стране филмове и музички програм, док најстарију публику највише занима информативни програм и домаће серије. Образованији део публике показује интересовање за научно-образовни програм и за културне садржаје, као и за документарне и информативне телевизијске формате.

У 2014. години процењено је да је тв аудиторијум чинило око 6,9 милиона гледалаца, као и да просечан гледалац има преко 50 година, да је основног или нижег образовања. С друге стране, као типичан корисник интернета наводи се особа старости 15–29 година која је високообразована, чини имућнији део популације и нежењена је. Ови подаци могу нам објаснити и даље актуелан примат телевизије над интернетом, јер се претпоставља да су младе генерације склоније бржем учењу и лакшем прилагођавају технолошким иновацијама, док старије генерације губе корак са временом и теже им је да прихвате и науче да користе технологију, која се готово свакодневно мења, док подаци о старосној граници иду у прилог старијој популацији.

Горепоменути подаци, дају само кратак увид у структуру и интересовања публике. Сви ти показатељи склони су променама и захтевају стална истраживања и посматрања. Ипак, из презентираних података може се закључити да примат над свим медијима масовне комуникације има телевизија, мада је уочљива тенденција убрзаног развоја и коришћења Интернета, тако да је питање тренутка када ће Интернет преузети трон.

Опасности википедијског знања

Иако пружа бројне могућности, Интернет је, заправо, подложен различитим облицима манипулације и контроле о којима још увек нема довољно података. Популарност овог медија, код млађих генерација, поред великих могућности квалитетне употребе чак и у образовне сврхе, носи и извесне опасности са собом.

Занемаримо ли, у овом тренутку, праксу масовног објављивања личних података, фотографија и бројних других информација које млади неограничено деле са свима на друштвеним мрежама, као велики проблем јавља се, такозвано, гугл или википедијско знање. Реч је о пракси младих да се буквално о свим проблемима, о свим потребним информацијама информишу на Интернету. Укуцавајући кључне речи у Гугл претраживач они долазе до бројних садржаја које прихватају здраво за готово и које преузимају као основе знања о одређеним проблемима, темама, предметима. Млади, чини се, нису довољно свесни опасности коју овај вид праксе носи са собом. Сада свако може на интернету да објави садржај који жели. Проблем је истинитости, тачности, проверености,

једном речју кредибилитета извора који неки садржај објављује. Информације се у највећој „енциклопедији интернета“ Википедији, млади су изложени бројним опасностима. Те информације нико не контролише, нико не проверава и не забрањује објаву најразличитијих садржаја. Веома често овакве странице уместо људи ажурирају програми и аутоматске поруке које су програмиране тако да чак могу да модерирају и учествују у расправама. Веома се лако корисници инсторишу ка другим „релевантним изворима“ путем линковања и увезивања пронађеног садржаја са другим сличним који потврђује веродостојност првог и усмерава даље претраге.

Како би се избегле или макар умањиле бројне опасности и намере оних који користе масмедије у сопствене сврхе, поред законских ограничења, неопходно је да сваки појединац засебно учини корак ка сопственој одбрани. Поред свести о томе да нису сви садржаји добронамерни и без скривених намера, треба им се приступити критички, аналитички и са резервом. Да би се појединац оспособио да живи у савременом свету, веома брзо мора и да му се прилагоди, а најбољи начин за то представља континуирани процес учења и целоживотне едукације. Као што и процес социјализације траје читавог живота, тако и човек своја знања и способности треба да развија током читавог свог постојања. И како ништа у природи није апсолутно дато већ се мора обликовати, прилагодити, тако и човек мора да уздигне себе не само над природом, него и над својим изумима и достигнућима. Посебно осетљиве делове публице, коју чине млади треба подучити о бројним опасностима којих нису ни свесни, као и о начину њиховог превазилажења. Један од начина за који се стручњаци залажу, а који и ми подржавамо јесте тзв. имплементација медијског образовања, односно медијске писмености у образовне системе.

Најзад, обичан човек не сме дозволити да буде лак плен контролора ума и управљача пажњом. Људска свест мора да се издигне над свим информацијама које примамо, посебно из „кредибилних извора“. Треба заузети тзв. проактивни став, тј. треба имати у виду да су утицаји на људску психу непрестани, да су бројни и не увек очигледни, али да их је могуће контролисати. Џејмс Потер (James Potter) упозорава: “Поступак вршења утицаја је сложен. Такву ситуацију може да схвати само особа релативно високог нивоа медијске писмености. Особе на ниском нивоу медијске писмености сматраће да никаквог утицаја нема јер не могу да га уоче,... низак ниво медијске писмености наводи људе на погрешне закључке” (Potter, 2008: 141). Зато, обичан човек мора да научи да контролише интенције других, да он сам не буде предмет њихове контроле.

Закључна разматрања

Дигитално доба у значајној мери утиче на доступност информација и ширење знања о свету који нас окружује. На врх пирамиде избачени су претраживачи медијских садржаја, који преузимају контролу над емитованим садржајима. Уместо листања страница или електронског преузимања информацијских

пакета сада све више листамо исте садржаје препаковане у модерне технолошке обрасце. Све је теже разлучити шта је права, потпуна, истинита информација, а шта медијски конструкт.

Ријалити стварност уселила се у реалне животе обичних људи; јефтине сапунице и бесконачне серије одузимају слободно време, док естрадизација, криминализација, секс, смрт и спорт постају део свакодневног медијског пртљага који људи, не примећујући, носе са собом.

Захваљујући таквим, све популарнијим форматима телевизијских програма из свакодневице, готово је потпуно изгубан сваки вид културних програма, а наша свест претворена је у творевину спектакла. Човеково биће постало је обесмишљено. Клањајући се туђој баналности људи замењују сопствену индивидуалност за туђу јавност, постајући на тај начин конзументи на издисају. Или, како пише Џозеф Тјуроу (Joseph Turow): “Освојити добар део умова – обезбедити да значајан део циљне публике у различитим медијима зна за постојање одређеног медијског материјала...” (Тјуроу, 2009: 284).

Данас се са великом сигурношћу може оценити да је наступила смрт интелектуалаца, јер телевизија пружа готове истине, тако да људи заправо и немају о чему да размишљају. Роланд Лоример (Roland Lorimer) је запазио да “представљање вести на телевизији није толико ствар преобликовања уз помоћ анализе, колико селекције” (Lorimer, 1998: 19). Све им је сервирано, начин живота, нове вредности, нови идеали. Њихово је, једино да гледају тв сапунице, ријалитије и сл. Медијски конструисана, углавном рекламна стварност претвара се у аутентичност која елиминише и најмањи критички импулс из свакодневног живота стварајући од људи зависнике медијских садржаја.

Сензационалистички садржаји у медијима лагано почињу да мењају чувену Декартову (René Descartes) изреку “Мислим, дакле, постојим” у “Постојим, дакле, не мислим – гледам телевизију”. Комерцијализација медија повећала је потребу за брзим и јефтиним садржајима. Све већи број канала смањује аудиторијум, што, између осталог, има последице и по маркетиншке приходе медија, што посредно, а рекли бисмо и директно утиче на садржаје медија.

Како се процеси комерцијализације медија не могу зауставити, јер су они саставни део мозаика који је на ове просторе донела општеприхваћена неолиберална докторина, у оквиру које су тржиште и профит кључне водиле, сматрамо да је за очување одређених хуманистичких вредности друштва, за повећање његовог нематеријалног капитала који чине информисаност и знање, потребно инсистирати на што бољем и потпунијем познавању медија и медијске индустрије.

На том путу од пресудног значаја може бити подизање нивоа медијске писмености становништва које се може постићи кроз увођење медијског образовања у програме од основног, преко средњошколског, до универзитетског образовања. Поред тога, неопходно је подићи и ниво медијског образовања свих медијских радника. Јер, како наводи комуниколог Зоран Арацки, медији су ти који имају “појачану одговорност за афирмацију истинских демократских вредности и принципа. Они су ти који треба да утичу на промену грађанске

свести, како би нас ка светској породици повели млади, неидеологизовани, професионално образовани и комуникационо компетентни људи” (Aracki, 2011: 88).

Литература

- Aracki, Z. (2011): Srpska “četvrta vlast” između birokratskog i ekonomsko partokratskog pritiska. U Tematski zbornik ‘Verodostojnost medija-dometi medijske tranzicije’, 87–101. Ur. Veljanovski, R. Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa.
- Kostadinović, M.(2015a). Niška kulturno-duhovna elita o programima lokalnih televizija. *Kultura polisa*, god. XII (2015). Novi Sad: Kultura-polis, Beograd: Institut za evropske studije.
- Kostadinović, M. (2015b). *Intervju – 10 pitanja, 100 odgovora*. Prokuplje: Književno društvo “Rade Drainac”, “Prado”.
- Kostadinović, M. (2016). Mass Media and a New Globalized World Communication Order. U: Периодический научный сборник «Современные тенденции развития науки и технологий», № 11, часть 8. Гл.р. Ткачева Екатерина Петровна. Россия, Белгород: АПНИ.
- Lorimer, R. (1998): *Masovne komunikacije*. Beograd:Klio.
- Маклун, М. (1971): *Poznavanje opština-čovekovih produžetaka*. Beograd: Prosveta.
- Mamford, L. (2009): *Tehnika i civilizacija*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Miletić, M. i Miletić, N. (2012): *Komunikološki rečnik*. Beograd: Megatrend univerzitet.
- Poter, Dz. (2008): *Medijska pismenost*. Beograd: Klio.
- Tjurou, Dž. (2009): *Mediji danas I*. Beograd: Klio.
- Todorović, A.(1974): *Sociologija masovnih komunikacija*. Niš: Gradina.

INTANGIBLE ASSETS – INFORMATION AND KNOWLEDGE OBSERVED THROUGH THE MASS MEDIA PRISM

Abstract

Technical and technological revolution of the contemporary age produced a great number of scientific-technological accomplishments that overflowed the world. Surviving examples of traditional and ubiquitous mass media have become an obligatory part of modern man’s every day life.

A fast and easy approach to an enormous amount of information gives the impression of apparent freedom, democracy, general accessibility and possibility of choice. Market oriented monopolists, owners of today’s media, monitor, control and instruct media’s recipients. Information that protects interests of minorities and sustains the existent progress is rapidly being sent from all over media centres.

We will attempt to both analyze media coverage and specify types of

information we are exposed to in this work. We will also determine the importance of the media educational role and what their tuition is about. Finally, we will investigate phenomena of "Wikipedia knowledge" and frequently used methods to obtain information about a particular topic, the internet searches and so on.

Key words: information, media, knowledge, Wikipedia, intellectuals.

Vladeta (Č) Radović¹
Milan (N) Dojčinović²
 Univerzitet u Nišu
 Filozofski fakultet

Izvorni naučni rad
 UDK 316.773:659.4

MASMEĐIJSKA KOMUNIKACIJA I ZAŠTITA INTELEKTUALNE SVOJINE

Manir je savremenosti prepoznatljiv – hiperprodukcija svega. Praktično i da ne postoji oblast u kojoj ovo obeležje nije dominantan oblik ponašanja. I dok „maniri“, lagano, postaju karakteristike, epoha otelotvorenja Utilitarističke teorije zahvata i intelektualnu sferu. Razlog, sasvim dovoljan, za nastanak i razvoj specifične discipline – prava intelektualne svojine.

U informacionom društvu, u potpunosti zahvaćenom „informativnom lavinom“, u kojem su komunikacioni kanali zagušeni „infotejment novinarstvom“³, aktualizovano je pitanje zaštite intelektualnih dobara, a stvorena i nova vrsta kapitala – informacioni kapital. Pojam intelektualne svojine, uprkos polovini milenijuma novog, Gutenbergovog, sveta, doskora je bio nepoznanica, naročito u medijskoj sferi. Stoga i kompleksna tema, o kojoj govorimo, zahteva odgovarajuću posvećenost, akademsku i pažnju stručne javnosti, a potom i pažljivo razmatranje relevantnih aspekata, posebno medijskih. Prema Zakonu o autorskom i srodnim pravima Republike Srbije, autorsko delo su i pisane tvorevine, poput novinskih članaka, kao i dela iz oblasti fotografije.

S obzirom na to da je oblast autorskog prava ubrzano razvijana, prevashodno zahvaljujući inovacijama informaciono-komunikacionog domena, u radu je ponuđen i teorijski okvir, sa ciljem razumevanja predmetne, prilično kompleksne materije.

Radom su obuhvaćena i dva istraživanja. Prvo se odnosi na dnevno-informativne listove i analitički prikaz navoda izvora objavljenih fotografija, a drugo na žalbene postupke Saveta za štampu i analizu efikasnosti ovog novinarskog regulatornog tela i poštovanja autorskih prava, odnosno odredaba Kodeksa novinara Srbije.

Ključne reči: *masmediji, intelektualna svojina, autorsko pravo, fotografije, informacioni kapital.*

¹ vladeta.radovic@filfak.ni.ac.rs

² dojchaaa@gmail.com

³ Infotejment novinarstvo je termin skovan od engleskih reči „information“ i „entertainment“, a označava informativni program koji je dizajniran po principima koji važe za zabavni i komercijalni program.

Uvodna razmatranja

„Najsvetije, najlegitimnije, nejneotudivije i, ako mogu tako reći, najličnije od svih dobara jeste plod rada misli pisca... Stoga je naročito pravedno da ljudi koji kultivišu polje misli, uživaju određene plodove rada...“

Jean Le Chapelier⁴

Smenu milenijuma, savremenost je označila kao početak digitalnog doba, odnosno epohe informacionog društva, zasnovanog na ekonomiji znanja, globalnim odnosima i mnoštvu sadejstava, u kojem su potencirani ekonomski, politički i medijski značaj zaštite intelektualne svojine. Doba u kojem živimo, označeno je i kao vreme hipersfere⁵, odnosno kulture neprestanog i sve bržeg protoka informacija. S druge strane, upravo je to i otežalo kontrolu puteva izvornih, autentičnih i originalnih dela, bilo da je reč o e-knjigama, novinarskim tekstovima, fotografijama u štampi ili onlajn sferi.

Doba digitalnih⁶ medija, uslovljava brzi protok enormne količine informacija, višestruko uvećavajući i broj medija. Napretkom medijskih tehnologija, informatičko društvo druge decenije XXI veka, zahvata „informativna lavina“. Od štampanih, preko elektronskih, do digitalnih medija, globalno društvo prelazi put od informativne oskudice, do informativne zagušenosti.

Još je 1970. godine, ugledni američki novinar, profesor i futurolog Alvin Toffler⁷, doba informativnog obilja, metaforično, nazvao dobom *informativne mećave*⁸. Ekvivalent ovom izrazu je i engleska sintagma *information overloud (infobesity, infoxication)*⁹, koja podrazumeva čovekovu nesposobnost da iz ogromne količine informacija izvuče potrebno znanje i korisne informacije. U drugoj publikaciji, Toffler sa saradnicima ističe i to da je u novoj ekonomiji centralni resurs – znanje – sposoban za akciju, koja objedinjuje podatke, informacije, slike, simbole, kulturu, ideologiju i vrednosti.¹⁰

⁴ Francuski revolucionar, političar i pravnik, u Izveštaju o svojini dramskih autora, podnesenom Narodnoj skupštini 1791. godine (Marković, 2014: 260).

⁵ Francuski filozof, mediolog i istaknuti intelektualac Režis Debre, u knjizi *Uvod u mediologiju* (2000), ističe važnost postojanja medijasfere (koju označava kao specifično makrookruženje unutar kojeg se odvija proces skladištenja i prenosa poruka). Medijasferu je, prema stepenima razvoja društva i tehnologije, podelio u nekoliko sfera (mnenosfera, logosfera, grafosfera i videosfera, koju ponekad naziva hipersferom – tehničko-kulturno okruženje bitova čije je osnovno obeležje preobilje informacija). Ukratko, hipersfera je poslednji ogranak medijasfere proistekle iz digitalnog doba, a koja označava doba neprestanog, dvadesetčetvoročasovnog strujanja i protoka informacija.

⁶ Poreklo reči digitalan je u latinskom *digitus* – prst. U savremenom jeziku, značenje te reči je dvostruko: ono ukazuje na svojstvo vezano za prste (npr. digitalni otisak), a i za brojeve (engl. *digit* – cifra). (Marković, 2014: 141).

⁷ Alvin Toffler.

⁸ Toffler, 1970: 350.

⁹ Informativno preobilje.

¹⁰ Toffler, Dyson, Gilder, Keyworth, 1996: 295–308.

Da živimo u „eksponencijalnom dobu“, u kojem informaciono-komunikacione tehnologije geometrijskom progresijom osvajaju Planetu, dovoljno govori i podatak da je 2012. godine više od 2,4 milijarde stanovnika imalo pristup internetu, da bi, do jula 2016, internet zajednica bila uvećana na 3,6 milijardi.¹¹ Za samo četiri godine, stopa penetracije interneta u svetu, porasla je sa 34,3% u 2012. godini, na 50,1%, koliko je zabeleženo jula 2016.

Svojevrsan je apsurd iznenadio sve... U „grafitnoj eri“, veoma je teško bilo kontrolisati plagijatorstvo. S „pravom“ smo, kao i za toliko toga, od olakšanja radnih procesa, skraćanja radnog vremena ili, recimo, drastičnog umanjenja obima administracije, očekivali da pojavom računara, brzim razvojem procesora i omasovljenjem informacionih tehnologija, problem bude iskorenjen. Ipak, u digitalnoj eri, prodorom i omasovljenjem računarske i mobilne tehnologije, problem plagijatorstva i dalje postoji... Zapravo, problem nikada i nije bio izraženiji. Napredna tehnologija omogućava onlajn publikovanje knjiga i ostalih dela, čime posredno umanjuje i značaj autorskog prava. Pored publicistike, romana i drugih vrsta dela, stručni, odnosno naučni radovi, takođe su podložni plagijatorstvu, naročito otkada je, novembra 2004. godine, kompanija *Google* lansirala novi projekat... Sistem pretraživanja stručne literature *Google Scholar*. Digitalna era je uslovila i pojavu *informativne kiše*, stvarajući vrtlog informacija, koji se iz dana u dan uvećava i stvara *informativni tornado* koji „duva“ i u pravcu intelektualne svojine. Digitalna tehnologija, proces umnožavanja dela, čini veoma brzim i jeftinim, nenarušavajući kvalitet. Tako su i autorska dela postala dostupna uvek i na svakom mestu, čime su i publika i intelektualna dobra omasovljeni, što je stvorilo nove mogućnosti zloupotrebe.

„Širom sveta, a naročito u Aziji i istočnoj Evropi, postoje preduzeća koja ništa drugo i ne rade, osim što uzimaju tuđe, zaštićene, sadržaje, kopiraju ih i prodaju – sve to bez dozvole vlasnika kopirajta. Muzička industrija gubitak procenjuje na oko 4,6 milijardi dolara godišnje samo od fizičke piraterije (svaki treći CD prodan širom sveta).“¹²

Da polako, a sigurno opada broj registrovanih autorskih dela¹³, nedvosmisleno potvrđuju i statistički podaci Zavoda za intelektualnu svojinu Republike Srbije. Godine 2006. u našoj zemlji je deponovano 680 autorskih dela, odnosno predmeta srodnih prava, koja su prijavila fizička i pravna lica. Devet godina kasnije, broj deponovanih dela je gotovo trostruko opao. Ukupan broj registrovanih autorskih dela i predmeta srodnih prava, u 2015. godini, bio je svega 223.¹⁴

Krucijalno bi pitanje, u datom domenu, moglo biti i: *Da li savremeno društvo, naprednom tehnologijom masovne komunikacije i rapidnim protokom informacija,*

¹¹ Izvor podataka: <http://www.internetworldstats.com/stats.htm> Pristupljeno januara 2017.

¹² Lesig, 2006: 73.

¹³ Autorsko delo najčešće je definisano kao spoj predmeta i uslova zaštite: to je *intelektualna tvorevina koja predstavlja originalni kreativni izraz autora* (Marković, 2014: 118).

¹⁴ Dostupno na linku: http://www.zis.gov.rs/upload/documents/pdf_sr/pdf_ap/Autorsko_sablon%20za%20statistiku%20%20cirilica.pdf

pompezno nagoveštava kraj prava intelektualne svojine? Autorima rada je ovo pitanje nametnuto i kao svojevrsna forma *kontrolne hipoteze*.

I mada na ovo pitanje jasnog i argumentovanog odgovora nema, kao što ne postoji ni konsenzus među teoretičarima ove multidisciplinarnosti, pravo intelektualne svojine može opstajati sve dok postoji i pravna država. Pitanje efikasnosti konkretnog pravnog sistema, treba svakako uzeti kao faktor, od kojeg zavisi budućnost ove vrste prava, jer će umanjena efikasnost sudova obeshrabriti tvorce autorskih dela, a time i obesmisлити postojanje autorskog prava.

Ne ulazeći u to koliko je digitalno doba „ogolilo“ svakog internet korisnika u smislu narušavanja privatnosti, rad naročito tretira povredu autorskih prava i zaštitu intelektualne svojine. Predmetnu problematiku je moguće razmatrati i konkretizacijom medijskog aspekta, iz kojeg je lakše utvrditi obim i stepen poštovanja autorskih prava. Slika postaje jasnija uporednom analizom odnosa rešenih i nerešenih prigovora samoregulatornog novinarskog tela *Saveta za štampu*. Reč je o žalbama u proteklih godinu dana, kao i broju i statusu žalbi koje su se odnosile na povredu odredaba IX Poglavlja¹⁵ Kodeksa novinara Srbije.

Informaciono društvo

Govorimo li o informacionom društvu, govorimo prevashodno o postmodernom koje je umreženo spletom telekomunikacionih snopova i signala, koje počiva na informacionom kapitalizmu, odnosno društvu u kojem podatak, informacija i znanje predstavljaju (nad)moć.

Teza, da svet postupno prelazi iz faze industrijskog u fazu informatičkog razvoja, gde se: prirodnim resursima, kapitalu, znanju i radu, pridružuje i informacija, u literaturi se pojavila posle Drugog svetskog rata.¹⁶

Određimo li informaciju kao nematerijalno i intelektualno dobro u vreme hipersfere i u globalnom društvu, uvidećemo da raste značaj pravne grane koja uređuje prisvajanje tih informacija – pravo intelektualne svojine. Autorsko pravo se razvijalo i proširivalo upravo zahvaljujući inovacijama i napretku na informaciono-komunikacionom polju.

„Svako novo tehničko sredstvo za maskomunikaciju, otvaralo je nove mogućnosti ekonomskog korišćenja pojedinih vrsta autorskih dela, tako da je autorsko pravo moralo da bude stalno i iznova proširivano novim imovinsko-pravnim ovlašćenjima autora, kako bi moglo da odgovori svojoj misiji“ (Marković, 2014: 115).

Razvoj tehnologije u doba informacionog društva, utiče na fundamentalne promene u oblasti prava intelektualne svojine. Što je tehnologija bivala savršenija, to su i intelektualna dobra bila podložnija plagijatorstvu.

Pristupljeno januara 2017.

¹⁵ „Poštovanje autorstva“ – Poglavlje IX Kodeksa novinara Srbije.

¹⁶ Ekonomisti Fricu Maklupu (Fritz Machlup) pripisuje se zasluga za uvođenje pojma industrija znanja, pod kojim se podrazumeva ekonomski aspekt obrazovanja, istraživanja i razvoja, masovnih medija, informacionih tehnologija i informacionih usluga (Marković, 2014: 18).

Istorijski aspekt autorskog prava

Kongres ima ovlašćenje...da promoviše napredak nauke i korisnih umetnosti, obezbeđujući na ograničeno vreme autorima i izumiteljima, ekskluzivno pravo na njihova pisana dela, odnosno otkrića.¹⁷

Zaštita intelektualne svojine prepoznata je u trenutku kada i dar kreativnog stvaranja. Ako originalno i distinktivno mišljenje može izdvojiti jedinku u odnosu na druge i uzdići je na pijedestal društvene lestvice, tada je vrednost koju treba štiti. Od kada je *homo sapiens* počeo da stvara i da svoje ideje pretache u dela (*mentis* u *praxis*), počeo je i da prisvaja tuđe zamisli i ideje. Intelektualnu „krađu“ je bilo teško kontrolisati, naročito u vremenima kada su knjige ručno prepisivane. Prateći inicijalne tragove, relativno je lako povezati nastanak autorskog prava i otkriće maestra Johana Gutenberga, sredinom XV veka.

„Kao prvo tehničko sredstvo za masovnu komunikaciju autorskih dela, štamparija je omogućila nastanak tržišta autorskih dela i aktuelizovala pitanje ko je legitimisan da stekne korist od njihove ekonomske eksploatacije: proizvođač primerka dela (izdavač) ili duhovni stvaralac dela (autor)“ (Marković, 2014: 114).

Prvi zakoni o autorskom pravu

Prema Džonu Gancu i Džeku B. Ročesteru, autorima knjige „Pirati digitalnog doba“, prvo autorsko pravo je stvoreno već 1476. godine u Engleskoj, pod nazivom *Kopie (Cope)*, kada je izvesni Vilijam Kakston, štamparsku mašinu sa pokretnim slovima doneo u Englesku (Ganc, Ročester, 2007: 46). Ganc i Ročester u tom pravcu navode: „Dvorska vlast je shvatila kako je, zahvaljujući štamparskoj mašini, izvesnim autorima omogućeno da objavljuju pamflete protiv monarhije i donela zakon koji obavezuje štampare da upišu u državni registar: ime, adresu i, bez izuzetka, naslove radova koje žele da štampaju. Ako bi štampanje bilo odobreno, štampar je dobijao ovlašćenje da napravi *kopije*. Sva prava koja donosi to odobrenje, pripadala su štamparu, a ne autoru. Autorska prava su u početku bila metod kontrole sadržaja.“¹⁸

Prema navedenim autorima i istoimenoj knjizi, prvi zakoni o autorskim pravima usvojeni su u Engleskoj 1709. i Francuskoj 1793. i imali su za cilj da okončaju izdavačke monopole prestoničkih udruženja izdavača (Ganc, Ročester, 2007: 114).

Istorijski aspekt autorskog prava u Srbiji

Iako je zaštita industrijske svojine, u Kraljevini Srbiji, bila regulisana još 1883. godine, kada je naša zemlja sa još 11 zemalja potpisala *Parisku konvenciju* za zaštitu industrijske svojine, zakon o zaštiti autorskog prava prvi put je usvojen tek 26. decembra 1929. godine. Dopunjavao je 1946, 1957, 1968. i 1978. godine. Tek je

¹⁷ Ustav Sjedinjenih Američkih Država, Član I, Odeljak B (citirano kod Ganc, Ročester, 2007: 130).

¹⁸ Ganc, Ročester, 2007: 46.

maja 1998. usvojen Zakon o autorskom i srodnim pravima. Usledile su dopune 2005. i 2009. godine. Zakon o autorskom i srodnim pravima, koji je i danas pozitivno-pravna norma, usvojen je krajem 2012. godine.

Pravo intelektualne svojine u digitalnoj eri

Masovniju primenu pojma intelektualna svojina, vezujemo za osmu deceniju XX veka, a za to je zaslužna Konvencija o formiranju Svetske organizacije za intelektualnu svojinu.¹⁹

„Postoji i izvesna analogija između teorije svojine i teorije intelektualne svojine, a zajednički imenitelji ove dve vrste subjektivnih prava su:

1. imovinski karakter prava,
2. kombinacija isključivih ovlašćenja, privilegija i pravne moći i
3. zakonska ograničenja i izuzeci motivisani uspostavljanjem određene ravnoteže između privatnog i javnog interesa“ (Marković, 2014: 260).

Prema Slobodanu M. Markoviću²⁰, intelektualna dobra svrstavamo u tri kategorije:

1. Tvorevine (knjige, umetnička dela);
2. Oznake (zaštita žiga, logo oznake, brenda...);
3. Pseudotvorevine (emisije, fonogram, videogram, prava interpretatora).

Intelektualne pseudotvorevine, kao predmet prava srodnih autorskom pravu, postale su deo intelektualne svojine relativno skoro, u drugoj polovini XX veka (Marković, 2014: 50).

Pojmovno-kategorijalno određenje intelektualne svojine

Veoma je teško pojmovno-kategorijalno odrediti pojam intelektualne svojine. I teoretičari pravnih nauka imaju izvesne nesuglasice. Predmetni pojam je ponekad potrebno i kontekstualno tumačiti. Primera radi, prizmom savremenog medijskog diskursa, ovo fundamentalno ljudsko pravo, moguće je razmatrati i sa medijskog aspekta.

Uopšteno posmatrano: *Intelektualna svojina predstavlja imovinsko i moralno vlasništvo nematerijalnih dela ljudskog stvaralaštva nastala intelektualnim radom. Preciznije: Intelektualna svojina je predmet intelektualnih prava koja se odnose na zaštitu originalne, autentične ideje svakog stvaraoca, pronalazača i autora intelektualnih tvorevina i pseudotvorevina. To je vrsta „nematerijalne imovine“ kojoj intelektualno pravo garantuje skup ovlašćenja koja idejni tvorac ima nad svojim intelektualnim dobrom u odnosu prema trećim licima.*

„Pravo intelektualne svojine jeste zajednički naziv za množinu specifičnih pravnih grana: autorsko pravo, pravo interpretatora, pravo proizvođača fonograma i

¹⁹ World Intellectual Property Organization – WIPO.

²⁰ Marković, 2014: 47.

videograma, pravo proizvođača emisije, pravo proizvođača baze podataka, patentno pravo, pravo žiga...²¹

Pravo na informisanost, privatnost, pravo na pijetet, na čast i ugled, slobodu misli i govora ili pravo na intelektualnu svojinu, temeljna su prava demokratskog društva. Ukupnu oblast prava intelektualne svojine kategorizujemo u dve osnovne potceline:

1. pravo industrijske svojine i
2. autorsko pravo sa srodnim pravima.

Pravo intelektualne svojine u medijskom kontekstu

Kada govorimo o pravu intelektualne svojine sa medijskog aspekta, važno je napomenuti da su fonogrami²², videogrami²³, radio i televizijske emisije, kao i baze podataka, tretirane kao intelektualna dobra koja nisu rezultat individualnog duhovnog stvaralaštva, već plod privredne delatnosti fizičkog ili pravnog lica. Takve, nematerijalne proizvode muzičkih, filmskih, radio i TV produkcija, nazivamo pseudotvorevinama (prema Marković, 2014: 48).

Pseudotvorevine ne predstavljaju emanaciju ličnosti, pa tako i ne podrazumevaju lično-pravna ovlaščenja subjekta zaštite. Primera radi, na televizijsku reportažu, autorska prava polaže producent, a ne novinar. Za razliku od pseudotvorevina, kojima pripadaju „dela“ radio i TV produkcije, novinski članak i fotografija su zakonski tretirani kao originalna duhovna tvorevina autora, odnosno novinara ili fotoreportera. Članak spada u kategoriju književnih dela, dok se dela iz oblasti fotografije ubrajaju u likovne umetnosti. Novinarske reportaže i druge novinarske forme, kategorisane su u okviru autorskih dela iz oblasti režije i pozorišne režije.²⁴

Autorsko pravo

Određenje pojma autorskog prava

Autorsko pravo obuhvata prava stvaralaca književnih, naučnih i umetničkih dela, kao i dela iz drugih oblasti stvaralaštva, poput žurnalističkih tekstova ili fotomaterijala. Prema Zakonu o autorskim i srodnim pravima Republike Srbije, autorsko delo je originalna duhovna tvorevina autora, izražena u određenoj formi, bez obzira na njegovu umetničku, naučnu ili drugu vrednost, njegovu namenu, veličinu, sadržinu i način ispoljavanja, kao i dopuštenost javnog saopštavanja njegove sadržine.²⁵

²¹ Marković, 2014: 96.

²² Zvučni zapisi.

²³ Filmski zapisi.

²⁴ Dostupno na linku: <https://autorskaagencija.com/srp/tdoc/?conid=7> Pristupljeno januara 2017.

²⁵ Član 2 – dostupno na linku: http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_autorskom_i_srodnim_pravima.

Originalnost dela podrazumeva da delo ne mora da bude u celosti inventivno i autentično, već je dovoljno samo da nije plagijat već postojećih dela i da se barem po nečemu, pa makar to bila i neka minorna razlika, razlikuje od drugih dela. Takođe, određenost forme se ne odnosi na zaštitu same ideje autorskog dela, već i na način, odnosno medijum ili kanal kojim će delo biti saopšteno javnosti, bilo da je reč o pisanoj, štampanoj ili elektronskoj formi.

Zakon o autorskom i srodnim pravima kod nas je usvojen 2009, a poslednji put dopunjen 2016. godine. U članu 1. Zakona o autorskom i srodnim pravima definisano je šta obuhvata:

„Ovim zakonom uređuju se prava autora književnih, naučnih, stručnih i umetničkih dela (autorsko pravo), pravo interpretatora, pravo prvog izdavača slobodnog dela, prava proizvođača fonograma, videograma, emisija, baza podataka i pravo izdavača štampanih izdanja kao prava srodna autorskom pravu (srodna prava).“

U nastavku člana 2 Zakona o autorskom i srodnim pravima definisane su i kategorisane različite vrste autorskih dela. Klasifikacija je urađena na sledeći način:

„Autorskim delom, smatrana su, naročito:

- 1) pisana dela (knjige, brošure, članci, prevodi, računarski programi u bilo kojem obliku njihovog izražavanja, uključujući i pripremni materijal za njihovu izradu i dr.);
- 2) govorna dela (predavanja, govori, besede i dr.);
- 3) dramska, dramsko-muzička, koreografska i pantomimska i dela nastala iz folklora;
- 4) muzička dela, sa rečima ili bez reči;
- 5) filmska dela (kinematografska i televizijska dela);
- 6) dela likovne umetnosti (slike, crteži, skice, grafike, skulpture i dr.);
- 7) dela arhitekture, primenjene umetnosti i industrijskog oblikovanja;
- 8) kartografska dela (geografske i topografske karte);
- 9) planovi, skice, makete i fotografije;
- 10) pozorišna režija.“

Prema ovom Zakonu²⁶, autorskim delima ne smatraju se:

- 1) zakoni, podzakonski akti i drugi propisi;
- 2) službeni materijal državnih organa i organa koji obavljaju javnu funkciju;
- 3) službeni prevodi propisa i službenih materijala državnih organa i organa koji obavljaju javnu funkciju;
- 4) podnesci i drugi akti u upravnom ili sudskom postupku.

Srpsko pravo priznaje autorsko pravo autoru onog trenutka kada je delo načinjeno ili kada je nastalo. U tom pogledu autor uživa propisana prava i to bez ikakve potrebe da delo prijavi ili registruje. Takođe, naš zakon predviđa i to da delo ne mora da bude objavljeno da bi autor uživao autorsko-pravnu zaštitu. Prema tome, delo ne mora nikada da bude objavljeno, ali će svakako biti zaštićeno od trenutka nastanka.

html Pristupljeno 16. 1. 2017. godine.

²⁶ Član 6.

Prema godišnjem izveštaju Evropske komisije o napretku Srbije za 2016. godinu²⁷, u kojem je između ostalog ocenjena i kompatibilnost našeg Zakona o autorskom i srodnim pravima sa evropskim zakonima²⁸, navedeno je da nije napravljen nikakav pomak u odnosu na prethodnu, 2015. godinu. U zaključku Poglavlja²⁹, navedeno je i to da naše zakonodavstvo treba uskladiti sa evropskom Direktivom za sprovođenje Zakona o zaštiti intelektualne svojine.

Definisanje srodnih prava

Srodna prava su prava kojima su zaštićeni autorski predmeti različitih formi, a koja su vezana za autorska dela. Srodna prava su prenosiva, osim ličnih prava interpretatora.

Srodna prava čine:

- 1) pravo interpretatora;
- 2) pravo proizvođača fonograma;
- 3) pravo proizvođača videograma;
- 4) pravo proizvođača emisije;
- 5) pravo proizvođača baze podataka;
- 6) pravo prvog izdavača slobodnog dela i
- 7) pravo izdavača štampanih izdanja na posebnu naknadu.

„Reč je o mreži isključivih imovinskih prava i prava na naknadu, čiji je cilj da štite interese subjekata koji su sopstvenim radom i novcem “proizveli” interpretaciju, fonogram, videogram, emisiju ili bazu podataka. Srodna prava su, prema subjektu, predmetu i sadržini zaštite, odvojena i različita od autorskog prava“ (Marković, 2014: 115).

Pravna regulativa

Autorskim pravom su zagarantovana dva prava idejnom tvorcu dela: moralno i imovinsko pravo³⁰. Moralno pravo se tiče lične povezanosti autora sa delom. Karakteriše ga nemogućnost prenošenja za života autora na druga lica, a po autorovoj smrti i za razliku od imovinskih prava ne prestaju da važe ni u jednom trenutku.³¹

„Autor ima isključivo pravo da njegovo ime, pseudonim ili znak budu naznačeni na svakom primerku dela, odnosno navedeni prilikom svakog javnog saopštavanja dela, izuzev ako je to, s obzirom na konkretni oblik javnog saopštavanja, tehnički nemoguće ili necelishodno.“³²

²⁷ Dostupno na linku: http://eupregovori.bos.rs/progovori-o-pregovorima/uploaded/20161109_report_serbia.pdf Pristupljeno januara 2017.

²⁸ Poglavlje 7.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Više o moralnim i imovinskim pravima videti u poglavlju 4. Zakona o autorskim i srodnim pravima RS. Dostupno na linku: http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_autorskom_i_srodnim_pravima.html Posećeno 16.1.

³¹ Moralna prava autora definisana su u poglavlju 4.1.2. Zakona o autorskim i srodnim pravima, u članovima 14, 15, 16, 17, 18.

³² Član 15 Zakona o autorskim i srodnim pravima.

Imovinska prava autora odnose se na ekonomsku dobit i privrednu eksploataciju dela. Ova prava je moguće preneti na drugo lice. Nasledna su i vremenski ograničena tako da traju za života autora i 70 godina nakon smrti. Pri tom, imovinska prava pripadaju ekskluzivnom pravu autora da bira kome će ih poveriti. Autor štampanog dela, dakle, može ustupiti sva prava izdavaču kako bi delo bilo objavljeno i stavljeno u promet, uz obavezu da autoru bude isplaćen honorar, odnosno procenat od prodaje. Slično je i sa autorima fotografija i novinarskih tekstova, s tim da u slučaju utuženja od strane lica koja su pomenuta u novinarskim tekstovima ili aktera nekog događaja o kojem je novinar izvestio, kao i lica vidljivih na novinskoj fotografiji, pravne posledice snosi redakcija, a ne autor, odnosno novinar ili fotoreporter.³³ U članu 19. Zakona, nedvosmisleno je istaknuto i da: „Autor ima pravo na ekonomsko iskorišćavanje ovog dela, kao i dela koje je nastalo preradom njegovog dela“, kao i da: „Za svako iskorišćavanje autorskog dela od strane drugog lica, autoru pripada naknada, ako ovim Zakonom ili ugovorom nije drukčije određeno“.

Kada je reč o pravnom tretmanu fotografije objavljene u žurnalističke svrhe, fotoreporter, odnosno autor, ima moralna i imovinska prava na fotografiju. Ekonomsko iskorišćavanje dela, kao što je fotografija foto-reportera, naročito je zastupljeno u *freelance* novinarstvu, gde foto-reporteri nisu u stalnom radnom odnosu, već po ekonomskom principu potražnje svoje fotografije prodaju različitim redakcijama.

Sudska zaštita

Povreda autorskog prava nastaje kada neko lice neovlašćeno prisvaja neko od isključivih moralnih ili imovinskih ovlašćenja autora. Na primer kada redakcija medija bez navođenja izvora objavi fotografiju koja je prenetu u drugom mediju ili kada su vest ili članak preuzeti iz jednog medija i objavljeni u drugom, bez navođenja izvora.

Za sve autorsko-pravne sporove u Srbiji, nadležan je Viši sud u Beogradu. Međutim, nepoštovanje autorskih ugovora (npr. neisplaćivanje autorskih honorara) ne smatra se autorsko-pravnim, već obligaciono-pravnim sporom.

U okviru VIII poglavlja Zakona o autorskom i srodnim pravima, članovima 215. i 217, propisane su kaznene odredbe za kršenje članova ovog Zakona. Članom 215. naznačeno je da će povredom ovog člana privredno društvo ili drugo pravno lice biti kažnjeno novčanom kaznom u iznosu od 100.000 do 3.000.000 dinara.

Zakon predviđa i sledeće kaznene odredbe: „Kazniće se za prekršaj novčanom kaznom u iznosu od 100.000 do 1.000.000 dinara privredno društvo ili drugo pravno lice koje:

- 1) bez navođenja imena autora ili interpretatora, odnosno pod drugim imenom u celini ili delimično objavi, izvede, predstavi, prenese izvođenje ili predstavljanje ili emituje tuđe autorsko delo ili iskoristi tuđu interpretaciju;³⁴
- 2) bez dozvole autora izmeni ili preradi tuđe autorsko delo ili snimljenu interpretaciju.³⁵

³³ Imovinska prava autora definisana su članovima od 19. do 34. Zakona o autorskom i srodnim pravima.

³⁴ Član 15 i član 114 stav 1 tačka 2.

³⁵ Član 17, 31 i 114. stav 1 tačka 3.

Autorsko pravo se od povrede, pored sudske zaštite u okviru parničnog postupka, može štiti i u krivičnom postupku, s obzirom na to da naš Krivični zakonik³⁶ predviđa tri krivična dela u vezi sa kršenjem autorskih prava. To su:

Povreda moralnih prava autora i interpretatora;³⁷

- 1) Neovlašćeno iskorišćavanje autorskog dela ili predmeta srodnog prava,³⁸
- 2) Neovlašćeno uklanjanje ili menjanje e-informacije o autorskim i srodnim pravima.³⁹

Za navedena krivična dela predviđene su novčane, kao i kazne zatvora.

5. Samoregulacija novinarske profesije

Regulacija novinarske profesije zasnovana je na dvama bazičnim dokumentima:

1. Zakonu o javnom informisanju i medijima, usvojenom 2014. godine i
2. Etičkom Kodeksu novinara Srbije.⁴⁰

Jedan od ključnih delova etičkog Kodeksa novinara Srbije, odnosi se na zaštitu autorskih prava. Reč je o IX poglavlju: „Poštovanje autorstva“. U ovom odeljku eksplicite je navedeno da se teškom povredom Kodeksa smatra: kopiranje fotografija iz štampanih medija i „skidanje“ (download) fotografija sa interneta bez prethodnog odobrenja i saglasnosti autora. U tom smislu navedeno je i sledeće:

- „Ukoliko se parafrazira tuđe autorsko delo ili istraživanje, neophodno je navesti autora, odnosno izvor;
- „Fotografije se ne mogu ustupati drugim licima, organizacijama, institucijama i medijima bez saglasnosti autora.“

Predmetnim istraživanjem je obuhvaćeno i poštovanje, Kodeksom propisanih, pravila o navođenju izvora preuzetih fotografija. Istraživanje je zasnovano na dvema odredbama, koje će preciznije ukazati na stepen poštovanja pravila i etičkih principa dobre novinarske prakse.

1. Odredba: *Mediji i novinari poštuju i primenjuju važeće zakonodavstvo o zaštiti autorskih prava. Kada se dobije dopuštenje za reprodukciju iz drugog izvora, to se čini uz uvažavanje autora i uz navođenje izvora.*

2. Odredba: *Novinar neće, kao svoje, potpisivati tekstove, crteže, ilustracije, fotografije, video i zvučne zapise drugih autora.*

6. Metodološki okvir istraživanja

6.1. Predmet i cilj istraživanja

Predmeti datog istraživanja, bili su dva štampana medija, odnosno foto-

³⁶ Krivični zakonik Republike Srbije u elektronskoj formi dostupan je na sledećem linku: http://www.paragraf.rs/propisi/krivicni_zakonik.html Pristupljeno: januara 2017.

³⁷ Član 198 KZ.

³⁸ Član 199 KZ.

³⁹ Član 200 KZ.

⁴⁰ Dostupno na linku: http://www.savetzastampu.rs/doc/Kodeks_novinarar_Srbije.pdf Pristupljeno januara 2017.

materijal objavljen u dnevnim listovima „Blic“ i „Politika“ i žalbeni postupci Saveta za štampu, koji su analizirani u periodu od januara 2016. do januara 2017. godine.

Istraživanje je trebalo da ukaže na pojedine aspekte poštovanja principa autorskog prava, Zakona o autorskom i srodnim pravima i Kodeksa propisanih pravila navođenja izvora. I Savet za štampu RS je bio predmet istraživanja, posredstvom analize procesuiranih žalbenih postupaka, kao i analize rešenih i nerešenih žalbi u domenu zaštite autorstva, u datom periodu.

Istraživačke pretpostavke i potencijalni doprinos istraživanja

1. Dnevni list „Politika“, kao medij sa tradicijom i formiranim standardima, u značajnijoj meri će poštovati Zakon o autorskom i srodnim pravima, odnosno Kodeks propisanih pravila o poštovanju izvora fotografija od dnevnog lista „Blic“.

2. Savet za štampu RS jeste funkcionalno samoregulatorno novinarsko telo u žalbenim postupcima koji su pokrenuti zbog povrede odredaba Kodeksa novinara.

3. Savet za štampu RS, nedovoljno je funkcionalno samoregulatorno novinarsko telo u žalbenim postupcima koji su pokrenuti zbog povrede autorskog prava.

Kontrolna hipoteza: *Da li napredna tehnologija masovne komunikacije i rapidan protok informacija, nagoveštavaju kraj prava intelektualne svojine?*

Pojam intelektualne svojine, dugo je bio nepoznanica. Razloge treba tražiti i u nedovoljno izgrađenom fondu naučnog saznanja predmetnih užih naučnih oblasti. Malobrojna su istraživanja i u domenu poštovanja autorskih prava u medijskoj sferi.

Metodski instrumentarijum

Metodski instrumentarijum predmetnog istraživanja zasnovan je na nekolikim dominantnim odrednicama: kvantitativno-kvalitativna analiza, kao i deskriptivni i aksiomatski metod analize foto-materijala objavljenog u medijima: „Blic“ i „Politika“. Zajednička obeležja prakse objavljivanja fotografija u dvama dnevnim listovima, istraženi su komparativnom metodom. Kvantitativno-kvalitativni, odnosno aksiomatski metod primenjeni su i u analizi žalbenih postupaka Saveta za štampu.

Mediji i Savet za štampu, u službi očuvanja i zaštite autorskog prava

Predmetna kvantitativno-kvalitativna analiza ne može oslikati problem u celosti. Rezultati istraživanja⁴¹ treba prevashodno da ukažu na uobičajenu praksu medijske scene, a naročito na tip medija koji više inklinira poštovanju Zakona o autorskom i srodnim pravima, odnosno odredbi etičkog Kodeksa novinara.

⁴¹ Period istraživanja: 26. decembar 2016–26. januar 2017.

Analiza dnevnog lista „Politika“

Analizom foto-materijala u štampanom izdanju dnevnog lista *Politika*, utvrđeno je da od 2.085 fotografija, u periodu od mesec dana, 30 nije bilo objavljeno u skladu sa 1. i 2. odredbom IX poglavlja Kodeksa novinara Srbije i članom 15 Zakona o autorskom i srodnim pravima.⁴²

Strukturu izvora fotografija u listu *Politika* činilo je nekoliko vrsta, a najzastupljenije su bile novinske agencije.⁴³ Značajan izvor su i foto-reporteri kao i *Politikina* foto-arhiva. Redakcija *Politike* je, neretko, koristila i društvene mreže *Fejsbuk* i *Tviter* kao izvore fotografija, pri čemu nisu navođeni konkretni profili ili stranice, već samo naziv mreže. Strukturu *Politikinih* izvora fotografija obogatili su i drugi lokalni i nacionalni elektronski i štampani mediji.⁴⁴ Web sajt *Piksabej* je takođe bio značajan izvor fotografija, kada je bilo potrebno ilustrovati tekstove u rubrikama *Kultura* i *Društvo*. Lične arhive sagovornika su zastupljene u intervjuima, člancima i izveštajima. Navod izvora fotografija, najprofesionalnije je zastupljeno u rubrici *Sport*.

Grafikon 1

Grafikon 2

⁴² Grafikon 1.

⁴³ Tanjug, Fonet, Rojters...

⁴⁴ Televizije: RTS, RTV, Prva... Portali: Južne vesti, Belami web sajt... Videti: Grafikon 2.

U uporednoj tabeli rezultata analize,⁴⁵ prikazani su: ukupan broj objavljenih fotografija u analiziranom periodu i broj nepotpisanih, odnosno fotografija bez adekvatnog navoda izvora.

TABELA 1 UPOREDNA TABELA REZULTATA

PERIOD ANALIZE 26. 12. 2016. - 26. 1. 2017.	Broj objavljenih fotografija u dnevnom listu, u periodu analize			
	POLITIKA		BLIC	
Datum objavljivanja	Ukupno	Broj nepotpisanih	Ukupno	Broj nepotpisanih
26. 12. 2016.	73	0	83	46
27. 12. 2016.	60	0	111	56
28. 12. 2016.	70	1	107	75
29. 12. 2016.	66	2	116	65
30. 12. 2016.	76	0	88	68
31. 12. 2016. - 2. 01. 2017.	95	7	145	95
3. 1. 2017.	64	0	123	78
4. 1. 2017.	81	1	93	46
5. 1. 2017.	92	4	97	44
6. 1. / 7. 1. 2017.	104	5	159	93
8. 1. 2017.	88	0	101	58
9. 1. 2017.	42	2	102	39
10. 1. 2017.	74	0	133	52
11. 1. 2017.	53	2	101	68
12. 1. 2017.	74	0	93	62
13. 1. 2017.	65	0	85	38
14. 1. 2017.	58	0	94	61
15. 1. 2017.	78	0	124	71
16. 1. 2017.	75	0	85	49
17. 1. 2017.	73	1	119	68
18. 1. 2017.	76	1	121	80
19. 1. 2017.	68	0	106	52
20. 1. 2017.	73	0	124	63
21. 1. 2017.	57	2	91	85
22. 1. 2017.	77	0	118	67
23. 1. 2017.	70	1	99	58
24. 1. 2017.	62	0	121	64
25. 1. 2017.	64	0	110	65
26. 1. 2017.	77	1	102	71
Ukupno za period analize	2085	30	3151	1837

U broju od 28. decembra 2016. godine, objavljeno je 70 fotografija. Izvor nije naveden u tekstu: „Robot u Južnoj Koreji hoda kao čovek“. Dan kasnije su se pojavile dve fotografije bez citiranja izvora, u pozorišnoj kritici „Salonska tragedija osvete“ i u rubrici *Srbija*, u tekstu „Dvadeset evra za večeru i još po pet za 'čorbu'“. Iako je 30. decembra, objavljeno 77 fotografija, samo jedan izvor nije preciziran.

⁴⁵ Uporedna tabela rezultata analize u periodu od 26. 12. 2016–26. 1. 2017, str. 14, 15.

U rubrici *Sport*, u tekstu „Srpski grumen zlata u Denveru ponovo zasijao“, za izvor je bila navedena društvena mreža *Tviter*. Izostala je konkretizacija izvora – naziv profila na *Tviteru* sa kojeg je preuzeta fotografija ili, ako je *Tviter* novinske agencije, trebalo je tako i navesti. Za period od 31. decembra 2016. do 2. januara 2017. izdat je trobroj. Objavljeno je 95 fotografija, a izvori su izostali u 7. U rubrici *Politika*, objavljene su 4 nepotpisane fotografije na kojima je premijer Srbije, u tekstu: „Tri minuta tišine u napetom danu“. Potom je na jedanaestoj strani, u rubrici *Društvo*, objavljena nepotpisana fotografija izgorele Pravoslavne crkve Svetog Save u Njujorku. Zatim, u okviru rubrike *Srbija*, objavljena je i fotografija sa navodom da nije poznato gde je snimljena. Na ovom mestu, trebalo je navesti izvor fotografije, bilo da je reč o ličnoj ili institucionalnoj arhivi. Četvrta nepotpisana fotografija toga dana, objavljena je u rubrici *Beogradska hronika*, u tekstu „Trinaesto prase“. Od 81 fotografije objavljene 4. januara, jedna je fotografija ostala bez izvora, u tekstu „Sa štrumfovima po celom svetu“. U broju, od 5. januara, od 92 fotografije, 4 su objavljene bez navoda izvora. Reč je o tekstu: „Za Sokobanju privatizacija nije lekovita“, u rubrici *Društvo*. U vreme Božićnih praznika, u dvobroju, od 104 fotografije, pet je bilo nepotpisano. U rubrici *Beogradska hronika*, u tekstu „Kraljica Natalija darovala orman dvorskoj dami“, za dve fotografije kraljice Natalije i kralja Milana, izvori nisu bili navedeni. U rubrici *Sport*, na 24. strani, u tekstu „Oduvek sam imala takmičarski duh“, tri fotografije nisu imale navod izvora. Međutim, iako je četvrta fotografija u okviru ovog teksta potpisana kao: foto Rojters/Darko Ćirkov, nije poznato da li su i ostale fotografije vlasništvo istog autora. U broju od 9. januara, objavljeno je najmanje fotografija, svega 42. Izvor je izostao u dve. U rubrici *Društvo*, u tekstu: „Skraćene procedure za puštanje lekova u promet“, fotografija direktora ALIMS,⁴⁶ nije imala izvor. Fotografija bez navoda izvora, objavljena je i u rubrici *Beogradska hronika*, u tekstu „U Beograd na odmor i rasonodu“. Iako je izvor vesti novinska agencija Tanjug, izvor fotografije nije naveden, tako da ostaje nejasno da li je izvor fotografije ista novinska agencija. U broju od 11. januara, od 53 objavljene fotografije, za dve nije naveden izvor. U rubrici *Događaji dana*, u tekstu „Vučić: Obezbedićemo najbolje uslove za indijske kompanije“, objavljena je nepotpisana fotografija premijera Srbije i Indije. Još jedna nepotpisana fotografija toga dana, bila je štampana u rubrici *Društvo*, u tekstu „Kardiološki bolesnici ne smeju ni do prodavnice“. U broju izdatom 17. januara, od 73 fotografije, jedna je objavljena bez izvora. Reč je o fotografiji predsednika „Alko grupe“. Broj od 18. januara ilustrovalo je 76 fotografija. U rubrici *Beograd*, u tekstu „Život u napuštenim hangarima – izbor, a ne nužda“, objavljena je jedna nepotpisana fotografija na kojoj su ministri Srbije i gradonačelnik Beograda sa izbeglicama. Broj objavljen 21. januara, imao je 57 fotografija. U rubrici *Društvo*, u tekstu „Kraljevska banja čuva turističku krunu“, objavljene su dve nepotpisane fotografije. U izdanju od 23. januara od 70 fotografija, samo jedna je bila bez navoda izvora, u rubrici *Šarena strana*, u tekstu „Tanjiri sa likom operske dive“. Poslednji analizirani broj, objavljen je 26. januara. Štampano je 77 fotografija, a u rubrici *Beograd*, u tekstu „Stambeno-poslovni kompleks u tri

⁴⁶ Agencija za lekove i medicinska sredstva Srbije.

kule u ulici Kneza Miloša“, objavljena je fotografija projekta „Skajlajn Beograd“, za koju nije bio naveden izvor.

Analiza dnevnog lista „Blic“

Analiza štampanog izdanja dnevnog lista *Blic*, pokazuje da od 3.151 objavljene fotografije čak 1.837, odnosno 58,3% nije objavljeno u skladu sa 1. i 2. odredbom IX poglavlja Kodeksa novinara Srbije i članom 15. Zakona o autorskom i srodnom pravu.⁴⁷

Strukturu izvora fotografija u listu *Blic*, kao i u *Politici*, činilo je nekoliko vrsta izvora, a najzastupljeniji su bili novinske agencije: *Tanjug*, *Rojters*, *AFP*⁴⁸, *AP*⁴⁹. Foto-reporteri, kao i kod *Politike*, bili su na drugom mestu, dok je redakcija *Blica*, za razliku od *Politike*, manje koristila sopstvenu arhivu fotografija. Upečatljivo je i to što je u *Blicu* veoma malo, kao izvor, navođena lična arhiva sagovornika, iako je bilo očigledno da je reč o privatnim fotografijama, što bi moglo biti predmet žalbe ili tužbe. Ipak, najzuspjeniji izvori fotografija se podudaraju u oba lista.⁵⁰

Redakcija *Blica* je u manjoj meri koristila društvene mreže *Fejsbuk* i *Twitter* kao izvore fotografija. Za razliku od *Politike*, koja se drži dobre novinarske prakse da potpisuje fotografije i na naslovnoj strani, redakcija *Blica* je to polovično činila. *Politika*, kao izvor fotografija, koristi web-sajt *Piksabej* na koji je pretplaćena, a *Blic* web-sajtove *Profimedia* i *Shutterstock*. Dok je *Politika* koristila web-sajt *Piksabej* kako bi ilustrovala samo tekstove određenih rubrika, web-sajt *Profimedia* je *Blicu* zamenio foto-reportere, jer su tekstovi većine rubrika, od hronike do sporta, bili ilustrovani fotografijama ovog foto-sajta⁵¹. Za razliku od *Politikine* prakse prenosa i potpisa fotografija iz drugih medija, redakcija *Blica* se gotovo nikada ne služi fotografijama kolega iz drugih medija. Dok je *Politikina* redakcija najviše poštovala i najprofesionalnije postupala sa fotografijama iz rubrike Sport, redakcija *Blica* je fotografije iz ove rubrike delimično potpisivala, uostalom, kao i fotografije iz drugih rubrika.

Dok su u *Politici* i najsitnije fotografije evropskih i srpskih političara i drugih sagovornika bile potpisivane, u *Blicu* je samo nekoliko ovakvih fotografija potpisano. Takođe, na pojedinim fotografijama, izvor je štampan jedva приметnim fontom, a ponegde je izvor štampan u okviru fotografije, istim koloritom fotografije. U oba slučaja, izvor je bilo vrlo teško uočiti. Loša praksa *Blica* je i to što fotografije, u tekstovima rubrike *Hronika*, uopšte nisu bile potpisivane. Takođe, u pojedinim tekstovima sa više fotografija, bila je potpisana samo jedna fotografija, dok za ostale čitalac ne može znati da li su vlasništvo nekog drugog foto-reportera.

⁴⁷ Grafikon 3.

⁴⁸ Agence France-Presse.

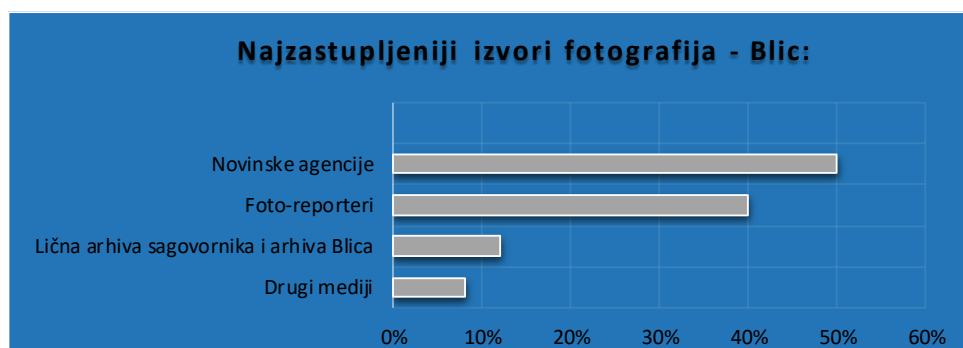
⁴⁹ Associated Press.

⁵⁰ Grafikon 4.

⁵¹ Foto-banke.

Grafikon 3

Grafikon 4

U uporednoj tabeli rezultata analize⁵² prikazan je ukupan i broj nepotpisanih fotografija, a prema analizi u datom periodu istraživanja, u dnevnom listu *Blic*. Sa svega 1,44% nepotpisanih izvora fotografija, *Politika*, u predmetnoj komparativnoj analizi, ubedljivo trijumfuje nad listom *Blic*, čiji je procenat nenavedenih izvora fotografija čak 58,3.

Predmetna kvantitativno-kvalitativna analiza, obistinjuje pretpostavku istraživača. Mediji sa bogatijom tradicijom poseduju izgrađen sistem standarda i lakše poštuju uzanse Kodeksa, kao i pozitivno-pravne norme koje bliže regulišu datu oblast. I zaista, u dnevnom listu *Politika*, Zakon o autorskom i srodnim pravima, kao i kodeksom propisane norme o poštovanju izvora fotografija, neuporedivo su više poštovane, no što je to slučaj u dnevnom listu „Blic“.

Analiza žalbenih postupaka Saveta za štampu

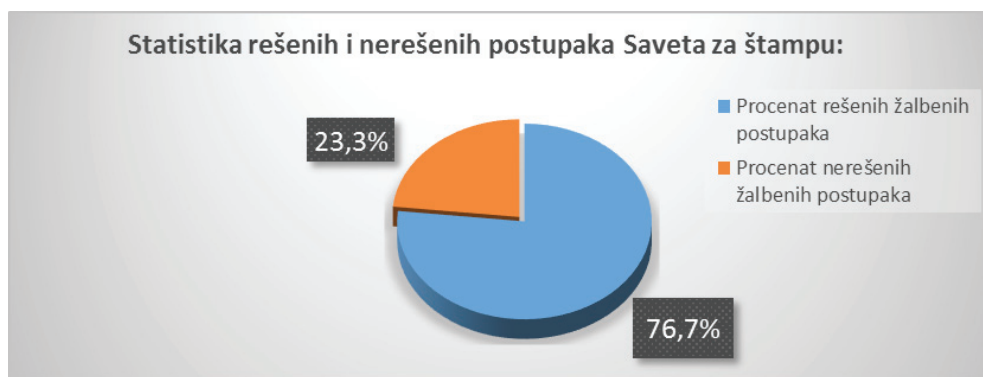
Analiza žalbenih postupaka Saveta za štampu RS, urađena je kvalitativnom metodom, u periodu od januara 2016. do januara 2017. godine.

Najveći broj žalbi medijskih kuća, građana, političara, vladinih institucija i nevladinih organizacija, odnosio se na povrede Kodeksa novinara Srbije u domenu

⁵² Uporedna tabela rezultata analize u periodu od 26. 12. 2016. do 26. 1. 2017. Strana 14, 15.

Poglavlja V⁵³. Ovaj set odredaba se odnosi na prećutkivanje činjenica koje značajno utiču na stav javnosti. Značajan je i broj žalbi iz domena Poglavlja VII⁵⁴, kojima je regulisana obaveza novinara da poštuju pravo na privatnost, dostojanstvo i integritet ljudi o kojima izveštavaju, kao i domena Poglavlja VIII⁵⁵, prema kojem je novinar dužan da koristi samo časna sredstva u postupku prikupljanja podataka, odnosno informacija, fotografija, audio-zapisa, video-zapisa i dokumenata.

Od 90 analiziranih žalbi u proteklih godinu dana, 66 žalbi je bilo rešeno, dok 20 žalbi nije imalo uspešan epilog.⁵⁶ Od četiri žalbe, podnosioci su odustali, za 12 je postojao dogovor tužene strane i podnosioca, dok je 48 bilo rešeno u korist podnosioca tužbe, a 6 konstatacijom da nije prekršen etički Kodeks novinara. Od 20 nerešenih žalbi, u tri slučaja je podneta nova žalba, a u 17 slučajeva, komisija nije uspela da usaglasi odluku. Četiri podnosioca je odustalo od žalbe, tako da nisu ni razmatrane.

Grafikon 5

Analizom žalbenih postupaka Saveta za štampu, u periodu od godinu dana, proverena je i druga pretpostavka: *Savet za štampu jeste efikasno samoregulatorno novinarsko telo u rešavanju žalbi koje se odnose na kršenje odredaba svih poglavlja Kodeksa novinara*. Potvrda pretpostavke se ne odnosi na činjenicu da odluke *Saveta za štampu*, praktično i nisu obavezujuće. Tu je reč o sistemskom rešenju koje nedostaje i nije predmet ovog istraživanja.

Prvu žalbu Savetu za štampu zbog kršenja autorskih prava u 2017. godini, podneo je niški onlajn medij. U žalbi: „Južne vesti protiv portala Kraljevo online“⁵⁷ iz niškog portala su se žalili zbog preuzimanja serijala „Moje pravo“ bez dozvole

⁵³ Novinarska pažnja.

⁵⁴ Poštovanje privatnosti.

⁵⁵ Korišćenje časnih sredstava.

⁵⁶ Grafikon 5, strana 18.

⁵⁷ Dostupno na linku: <http://www.savetzastampu.rs/latinica/zalbeni-postupci/4095> Pristupljeno januara 2017.

autora. U trenutku istraživanja, ovaj slučaj je imao status „Nova žalba“, što znači da nije bio rešen, odnosno da je uložena nova žalba.

U žalbi od 22. juna 2016. godine: „Lomović protiv *Glasa Zapadne Srbije*“⁵⁸, podnosilac je bio dopisnik *Politike* iz Gornjeg Milanovca, a Portal je optužen zbog prenosa autorskog teksta uz nepravilno navođenje izvora i bez potpisa autora. Žalba je rešena dogovorom.

Treća procesuirana žalba: „Branko Žujović protiv dnevnog lista Kurir“⁵⁹, odnosila se na neovlašćeno preuzimanje fotografije sa privatnog *Fejsbuk* profila i takođe je rešena dogovorom.

Četvrta žalba koja se odnosila na povredu autorstva, bila je dostavljena Savetu za štampu 24. aprila 2016. U žalbi: „Novosadska novinarska škola i Udruženje građana 'Otvorena ruka' protiv portala Sandžak PRESS“⁶⁰. Savet za štampu je utvrdio da postoji prekršaj novinarskog Kodeksa, jer je portal *Sandžak PRESS* preneo fotografiju u drugačijem kontekstu od izvornog i tako prekršio 5. tačku Odeljka IX⁶¹, prema kojem arhivska fotografija mora da bude označena na odgovarajući način.

Predmet žalbe Savetu za štampu bila je i fotografija koju su *Narodne novine*, bez navoda izvora preuzele od portala *Južne vesti*. Žalba: „Južne vesti protiv lista Narodne novine II“⁶² zaključena je tako što je navedeno da je podnosilac žalbe odustao od daljeg gonjenja.

I predmet šeste žalbe je bila fotografija koju neovlašćeno preuzima redakcija *Narodnih novina* sa sajta *Južne vesti*. I u ovoj žalbi⁶³ *Južne vesti* odustaju od gonjenja.

Sedma žalba bila je dostavljena Savetu za štampu 21. januara 2016. godine,

⁵⁸ Dostupno na linku: <http://www.savetzastampu.rs/latinica/zalbeni-postupci/3720>. Pristupljeno januara 2017.

⁵⁹ Dostupno na linku: <http://www.savetzastampu.rs/latinica/zalbeni-postupci/3638>. Pristupljeno januara 2017.

⁶⁰ Dostupno na linku: <http://www.savetzastampu.rs/latinica/zalbeni-postupci/3627>. Pristupljeno januara 2017.

⁶¹ Poštovanje autorstva.

⁶² Dostupno na linku: <http://www.savetzastampu.rs/latinica/zalbeni-postupci/3313>. Pristupljeno januara 2017.

⁶³ Dostupno na linku: <http://www.savetzastampu.rs/latinica/zalbeni-postupci/3321>. Pristupljeno januara 2017.

pod naslovom „Pištaljka protiv dnevnog lista Kurir“⁶⁴. Portal *Pištaljka*, optužio je list *Kurir* za prenošenje teksta bez navedenog izvora, jer su i naslov i tekst u potpunosti bili identični onom koji je bio štampan u *Kuriru*. Prema Statutu Saveta za štampu i Poslovniku o radu komisije u žalbenom postupku, neophodno je da osmočlana komisija donese jednoglasnu odluku. U ovom je slučaju šest članova komisije glasalo da *Kurir* nije prekršio Kodeks novinara, a dva da jeste. Konačan ishod, odnosno status žalbe, bio je: *Komisija nije uspela da usaglasi odluku*.

Analiza žalbenih postupaka potvrđuje da je od 90 podnetih žalbi samo sedam ukazivalo na povredu IX poglavlja Kodeksa novinara Srbije⁶⁵. Pritom su tri žalbena postupka uspešno rešena, dva nisu, a u dva slučaja je podnosilac žalbe odustao od gonjenja. Predočene činjenice upućuju na zaključak da je treća hipoteza: *Savet za štampu nije efikasno samoregulatorno novinarsko telo u postupku rešavanja žalbi podnetih zbog povrede autorskog prava*, opovrgnuta.

Završna razmatranja

Duhovno je stvaralaštvo oblik svesti koji čoveka čini civilizovanim bićem. Književnost i novinarstvo, ključne su intelektualne oblasti za samospoznaju i razvoj čovekov. I ne toliko davno, sasvim je uobičajeno bilo da se umni ljudi, kadri za književnu reč, bez imalo stida, ozbiljno bave i novinarstvom. Defo, Hemingvej, Markes, Andrić, Petrović, Radović, Antić, Crnjanski... U znaku neodvojivosti novinarstva od književnosti, bar onog negdašnjeg, novinski članak nimalo slučajno i danas pripada istoj grupi autorskih prava, kao i književno delo. Možda je upravo to nepogrešivo merilo kvaliteta žurnalskog postignuća. Ako javna reč nije nalik književnoj, ako namera nije čast, a etalon istina, onda samo zabludeli pominjemo, za društveni razvoj važnu reč – novinarstvo.⁶⁶

Pretpostavka da će redakcija dnevnog lista sa najbogatijom tradicijom, poštovati autorsko pravo i odredbe etičkog Kodeksa novinara, u značajnijem obimu u odnosu na najčitaniji dnevni list u Srbiji, pokazala se tačnom. Sa 1,44% nepotpisanih fotografija u periodu analize, *Politikina* redakcija ukazala je poštovanje autorima fotografija i kolegama foto-reporterima. S druge strane, analiza *Blica* ukazuje na sasvim drugačiji sistem vrednosti. Sa 58,3% nepotpisanih fotografija, za redakciju ovog tiražnog lista, konstatujemo zabrinjavajuće nepoštovanje Kodeksa novinara Srbije i Zakona o autorskom i srodnim pravima. Zabrinjava i podatak da je 21. januara, od 91 objavljene fotografije u *Blicu*, samo šest bilo potpisano. Veoma je interesantno to što iako u značajnoj meri ne poštuje autorsko pravo prilikom navođenja izvora fotografija, zanemarljiv je broj pritužbi na račun ovog lista, u periodu analize, pristigao na adresu Saveta za štampu.

⁶⁴ Dostupno na linku: <http://www.savetzastampu.rs/latinica/zalbeni-postupci/3391> Pristupljeno januara 2017.

⁶⁵ Poštovanje autorstva.

⁶⁶ Radović V., *Reforma javnog informisanja u e-okruženju*, Institut za političke studije, Beograd, 2006.

Podatci RZS⁶⁷, prema kojima je, u poslednjih devet godina, broj deponovanih autorskih dela i predmeta srodnih prava trostruko opao, izazivaju zebnju za opstanak prava intelektualne svojine. I kada je reč o zaštiti intelektualnih pseudotvorenina, predmetno istraživanje ukazuje na mali broj žalbi na povredu autorskih prava. U periodu analize, na adresu Saveta za štampu RS, stiglo je svega sedam žalbi u kojima je predmet kršenje poglavlja novinarskog Kodeksa koji se odnosi na poštovanje autorstva.

Ono što je železnica bila u XIX veku, električna energija ili auto-put u XX, u XXI su to, van svake sumnje, informaciono-komunikacione magistrale. Govorimo o „putnoj infrastrukturi“ savremenosti, kojom intelektualna dobra hrane društvo osnovnim gradivnim elementom znanja – informacijom. Pritom je čoveku današnjice neophodna sposobnost: pristupa, analize, procene i prenosa informacije u svim formama... Time smo i bazično odredili pojam medijske, kao jednog od oblika pismenosti.⁶⁸

Za društveni razvoj svaka je vrsta pismenosti po jedan novi oblik svesti.

Čini li nas duhovno stvaralaštvo, zaista, svesnim, civilizovanim bićima, tada je i svest o neophodnosti zaštite intelektualnih vrednosti, još jedna – nova pismenost.

Literatura

- Debre, R. (2000), *Uvod u mediologiju*, Beograd: Clio
- Dyson, E., Gilder, G., Keyworth, G., Toffler, A. (1996). *Cyberspace and the American dream: A Magna Carta for the Knowledge Age*. Information Society 12.
- Ganc, Dž., Ročester, Dž. B. (2007). *Pirati digitalnog doba*. Beograd: Clio.
- Lesig, L. (2006). *Slobodna kultura*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Marković, S. M. (2014). *Pravo intelektualne svojine i informaciono društvo*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Radović V. (2005), *Mediji i e-obrazovanje*, Institut za političke studije, Beograd.
- Radović V. (2006), *Reforma javnog informisanja u e-okruženju*, Institut za političke studije, Beograd.
- Toffler, A. (1970). *Future Shock*. New York: Random House Inc., Bantam books Inc.

Web izvori (posećeni januara 2017. godine):

<http://www.internetworldstats.com>

<https://monoskop.org>

<https://autorskaagencija.com>

<http://www.zis.gov.rs>

⁶⁷ Republički zavod za statistiku

⁶⁸ Radović V., *Mediji i e-obrazovanje*, Institut za političke studije, Beograd, 2005.

<http://www.paragraf.rs>

<http://eupregovori.bos.rs>

<http://www.savetzastampu.rs>

TITLE OF WORK: MASS MEDIA COMMUNICATION AND PROTECT OF INTELLECTUAL PROPERTY

In the time of hyperproduction of intellectual goods, in which utilitarian theory dominates, economical reason for genesis and the existence of rights intellectual property rights is prominent. In informational society caught in the „information avalanche” in which communication channels are clotted with infotainment journalism, the question of protecting intellectual goods has been actualised and a new type of capital has been created – the information capital. As the idea of intellectual property had been unknown for a long period of time, especially in the media world, it’s essential that this complex subject get adequate academic attention and that the light be shed on it from the media aspect as well. According to the Copyright laws of Republic of Serbia, written works such as newspaper articles and works of photography are considered authorial works. Given that the Copyrights have developed and broadened thanks to the innovations in the information-communication field, and that Copyright begins at the moment where the press is invented, this thesis offers a theoretical outline for understanding this complex matter. It contains two objects of research. One deals with two daily Serbian papers: „Politika” and „Blic”, in which quoting of the published photography sources has been analysed. The other is legal complaints of the Press Council, with the aim to determine effectiveness of this journalist body when it comes to respecting authorship and the rules of the Journalist Code in Serbia.

Key words: *mass media, intellectual property, copyright law, photographs, information capital*

INTELEKTUALAC U SLUŽBI NESLOBODE I KAPITALA

Abstrakt: Intelektualac je stvaratelj na polju duha, što implicira kritičko, odnosno samokritičko mišljenje i preispitivanje svega postojećeg, te djelovanje u javnosti i mora biti usmereno na korist i dobrobit pojedinca i društva. Postupa li drugačije, intelektualac prestaje misliti, pa samim time i prestaje biti intelektualac. S obzirom na obrt univerzalnog u partikularno znanje, moguće je primeniti Fukoovo razlikovanje modernog (univerzalnog) i postmodernog (specifičnog) intelektualca. Stvoren je „specifičan intelektualac nasuprot univerzalnog“. Specifični intelektualac proizlazi iz „naučika – eksperta“. To je onaj koji zajedno sa nekim, u službi Države ili protiv nje, raspolaže nekim moćima koje mogu promovisati život ili ga definitivno uništiti. Oni su ideolozi u negativnom značenju otuđenosti od izvorne funkcije. Korporacijski kapitalizam stvara novu postideologiju za postpolitičko doba, stvarajući nove procedure istine, uvodi nove strategije diskurzivne vladavine javnošću i novu kulturu profesionalizma kao trojstvo ekonomije, politike i kulture. Bit savremenog sveta je u tehnonaučnoj moći proizvodnje Novoga, iza koga stoje vojno-politička i ekonomsko-kulturna sredstva, čija je svrha realizacija i jedini cilj uspostava totalne moći/znanja kao kapitala. Pred logikom tržišta nestaje ideal humanističke kulture, te je umjesto univerzalnog znanja potrebno uskospesificno znanje. Umesto kritičke funkcije univerzalnog uma, specifični intelektualac postaje namesnik korporativnog znanja.

Ključne reči: intelektualac, sloboda, univerzalno znanje, partikularno znanje, korporacijski kapitalizam.

Uvod

U današnjem postindustrijskom društvu stručnjak nadomešta javnog intelektualca, pokazujući svojim novim društvenim položajem kako će izgledati budućnost sveta u kojem javno znanje samo preuzima funkciju intelektualnog subjekta promene sveta. Intelektualci zauzimaju položaj odgovornosti jer je većem delu ljudi dostupno više obrazovanje, što znači da intelektualci imaju pristup masovnim medijima i imaju uticaj koji ranije nisu imali (Honneth, 2009). Intelektualac se ne rađa, niti se postaje akumulacijom znanja, već događa odlukom o djelovanju (*vita activa*) u ime univerzalnih ideja. Intelektualac služi „interesima“ vlastitog uma kao poziva, znanja i u poslednjoj instanci – istini, pravедnosti, slobodi. Intelektualac ne govori u ime

¹ vesna.stankovic.pejnovic@gmail.com

naroda, rase, spola, kulture. On mora ispunjavati moralne i političke dužnosti građanina tako da ga „posvećuje“ ili da ga reprezentira.

Intelektualci su metapolitički subjekti kulturalnih borbi u društvu kao sudionici u borbi za zaposjedanjem ideologijskog polja prakse koje uključuje simboličku moć znanja, kulturni kapital kao pokretačku moć razvitka i diskurzivnu vladavinu nad celokupnim sistemom života. Ta „totalitarna“ struktura forme njezina pojavljivanja je najveća zagonetka svijeta bez misterije. Cilj rada je pokazati da su intelektualci „više“ od klase i sloja, pa su i subjekti društvenog obrta u postindustrijskom društvu i postmodernoj kulturi. Moderni intelektualac je ideologijski zastupnik interesa hegemonije vladajuće klase/sloja u kapitalističkom sistemu, a ne više kritičar koji se zalaže za humanost pre svega. „Novi visoki službenici“ brane ne samo svoj simbolični i realni društveni položaj zalažući se za večnost, prirodnost, nužnost „ovog jedinog sveta“ kapitalističke racionalnosti.

Temeljne društvene promene

Bit temeljnih društvenih promena vidi se kao ulazak u novo razdoblje društveno-kulturalne zbilje sa specifičnom kulturalno jezičnom komunikacijom (Lyotard, 2005). Sve postaje ideologija, kao što je sve kultura. Po Žilu Deluzu (Gilles Deleuze) već smo krajem II svetskog rata ušli u razdoblje promene paradigme društvene konstrukcije realnosti. Od discipliniranog društva spram društva nadzora život se u liberalnoj demokratiji pokorava drugoj vrsti neslobode. Nestaju „velike priče“ moderne s njezinim duhom univerzalnosti, a šire se „male priče“ partikularnosti i socijalne agnostike. Jezik kojim se iskazuje ta borba specifičan je komunikacijski konstrukt jer se govori među stručnjacima za određeno područje i nije univerzalno prenosiv na druge skupine.

Globalizacijom kapitala stvorena je nova vrsta kulturnih identiteta. Intelektualac koji održava tu promenu utjelovljujući moć globalnog kritičara neoliberalizma u svom javnom djelovanju, koristi se upravo žargonom postkritike (Hoy, 2005). Postojeći kapitalizam nije samo dinamičan, nego je istodobno i destruktivan, nestabilan i izrabljivački sistem. U kasnom kapitalizmu, poluobrazovanje postaje objektivni duh (Horkheimer, Adorno, 1989: 202). Obrazovanost se naziva suzdržljivost na rečima, ali prava obrazovanost ostavlja utisak dobrote i živahne lepote, srdačnosti (Valzer, 2000). Globalni kapitalizam je najveći stepen „otuđenja“ čoveka, jer stvara velike socijalne razlike, uništava političku autonomiju Trećeg sveta i pomoću laži o slobodnom tržištu ekonomski kolonizira „isključene“ iz „novog svetskog poretka“ označava totalnu moć ideologije u savremenom svetu. Novo trojstvo kapitala kao simboličkog i kulturnog pokrilo je sva područja ljudskog života, njegov društveni habitus i njegove svetove imaginacije. Utelovljeni, objektivni i institucionalizirani kapital nova je „kulturalna“ moć delovanja društvenih odnosa između ljudi kao „subjekata“ i društvenih figura (Bourdieu, Passeron, 1990).

Tehnokratska struktura globalnog kapitalizma danas se pokazuje kao vladavina stručnjaka koja ima nešto „više“ od objektivnog društvenog položaja. To više je

samoodređenje društvene elite znanja. Finansijski kapital nije jedino što takvu elitu vodi u „kulturalnim ratovima“ s drugim elitama (vojnom, ekonomskom, političkom) oko zbiljske moći u društvu. Živimo u sistemu sa društvenim odnosom među ljudima koje je posredovano slikama. Današnje društvo je “društvo spektakla”, a spektakl je vladajući oblik života (Debord, 2002: 8–9).

Kapital diktira da se obrazovanje mora bazirati na profitabilnosti koju treba postići na globalnom tržištu, podržava pohlepnu tupost i tehnički obučenu povodljivost koje prete samom životu demokratije (Naussbaum, 2012: 173). U spoznajnoj neinventivnosti krizu današnjice nije moguće videti kao „koloniziranje životnoga sveta naukom“ jer je nemoguće shvatiti da naučno znanje nije jedino respektabilno znanje, osobito u obliku racionalne rigoroznosti – sciјentizma, kao perfekcionističkog mita naučne racionalnosti, i napretka, kao sekularizirane magije modernoga doba. Svojom mekom moći kapital stvara strukturu koja gradi javno mnjenje u svakoj državi. Moć se temelji na ovladavanju sredstvima obaveštavanja i odgoja. Zato je od krucijale važnosti nadzor nad središtima širenja ideja u univerzitetima, školama, medijima, te je od izuzetne važnosti uloga i delovanje intelektualaca. Postindustrijsko medijsko društvo Zapada uklopilo je pojedinca u matricu kolektivnog aparata države i društva. Izgubljena nepokornost slobode u medijskom svetu degradira njegove kritičko-spoznajne mogućnosti (Paić, 2013: 23). U društvu spektakla umesto beskompromisnih moralnih kritičara vladaju medijski nametnute „zvezde“ kao poželjni komentatori društvenih zbivanja.

Javni intelektualac

Izaći iz javnosti, poslednja je velika iluzija našeg doba. Intelektualac kao javna figura delovanja diskurzivno i performativno služi „interesima“ vlastitog uma kao poziva, znanja i u poslednjoj instanci – istini, pravednosti, slobodi. On mora ispunjavati moralne i političke dužnosti građanina tako da ga „posvećuje“ ili da ga reprezentira.

Fuko je postavio ključnu postavku o dva tipa intelektualca koja se razvila od početka II svetskog rata. S obzirom na obrt univerzalnog u partikularno znanje, primetna je ontološko-društvena razlika između modernog (univerzalnog) i postmodernog (specifičnog) intelektualca. Univerzalni intelektualac je predstavnik humanističke škole evropskog prosvetiteljstva u kojem znanje služi promeni društva, dok je specifični intelektualac interpretor pragmatičkog koncepta znanja kao specifične strukture moći koja služi legitimaciji društva kao društva znanja (Foucault, 1994). Specifični intelektualac proizlazi iz „naučika – eksperta“. Karakteristika intelektualca, prema mišljenju Fukoa, trostruko je određena: njegovim klasnim položajem (malograđanin u službi kapitala, „organski intelektualac proletarijata); uslovima rada i života (ekonomski i politički zahtevi kojima se pokorava) kao i specifičnošću politike, istine naših društava (Fuko, 1994: 161).

Moderni intelektualac živi u permanentom stanju očekivanja epohalne promene. Moć nepokornosti nije iluzorna fraza za javnog intelektualca. Nepokornost

predstavlja psihopolitičku oznaku njegovog mentaliteta (Paić, 2006: 187). Figura u kojoj se koncentrišu funkcije i prestiž ovog novog intelektualca, nije više „genijalan“ pisac nego je to „apsolutni naučnik“.

Definirati pojam intelektualca znači misliti ontologijsku razliku između vjerodostojnog predstavnika uma i morala te onoga koji samo figurira kao intelektualac. Intelektualac je onaj koji je to za sebe, usprkos samom sebi, protiv sebe, i to nepopravljivo (Ortega, y Gaset, 1984: 12). Andre Gorz pokazuje „naučnog i tehničkog radnika“ koji je ovladao jednim tokom znanja, informacija i formacija, a koji je tako apsorbovan u kapitalu da se podudara sa odlivom organizovane, aksiomatizovane gluposti, a kad se navečer vrati kući otkriva svoje male mašine žudnje (Gortz, 1964: 57).

Darendorf Ralf intelektualce vidi kao dvorske lude, kao dvorske budale savremenog društva koji su dužni sumnjati u sve očigledno, relativizirati svaki autoritet, te moraju postavljati sva ona pitanja koja se nitko drugi ne usuđuje postaviti. Dovedi u pitanje opće prihvaćene vrijednosti i koncepte, prirodno nije ni prijatan ni zahvalan posao. Zato je skoro neminovno da intelektualac bude ocrnjen u javnosti. Tako je bilo u svim vremenima i svim zemljama. (Darendorf, 1984).

Intelektualac koji svjesno opravdava nužnost, prirodnost, večnost poretka ne može biti intelektualac, nego samo ideolog u službi interesa vladajućeg poretka ideja. Benda osuđuje moralne intelektualce kao izdajnike univerzalne istine (Benda, 1997). Figura u kojoj se koncentrišu funkcije i prestiž ovog novog intelektualca, nije više „genijalan“ pisac nego je to „apsolutni naučnik“, ne više onaj koji sam nosi vrednosti svih, oponira vladaru ili nepravednim vlastodršcima. Moderi univerzalni intelektualci su zakonodavci, a postmoderni, partikularni interpretatori (Bauman, 1987).

Parafrazirajući Marxa, javni intelektualac je u modernom demokratskom društvu odraz „karakterne maske“ ideologijsko-političkog i socijalnog sklopa ideja koje određuju takvo društvo. Umesto rada i kapitala, klasne borbe i revolucije, nameću se male kulturalne borbe određenih manjinskih skupina za svoj novi kulturni identitet. Profesionalizam je jedna od ideologija nove klase (Gouldner, 1979). Levy, govori o „kraju intelektualaca“, ocrtavajući situaciju nastanka intelektualca kao „proroka“ univerzalnog znanja u korist „mandarina“ partikularne ili specifične naučne istine kojom postmoderno doba sebe utemeljuje u nužnosti intelektualne specijalizacije (Levy, 1989: 7).

Prema multidisciplinarnoj teoriji, sintagma javni intelektualac podrazumeva nekoliko elemenata. On se mora baviti društvenim, ideologijsko-političkim, kulturalnim i psihološkim konglomeratima njegove uloge, funkcije, smisla, figure u savremenom svetu. Kritička teorija mora ispitati odnos intelektualca prema pitanjima simboličke, imaginarne i realne moći znanja u društvu. Takva vrsta teorije mora duhovno-istorijski biti u dijalogu sa filozofsko-političkim pretpostavkama nastanka samog pojma i njegove zbilje od prosvetiteljstva do savremenosti (Etzioni, 2006, 23).

Javni intelektualci su savremeni disentolozi, ali istodobno pobunjenici, heretici, disidenti i društveni teoretičari, pisci moralisti, i sve ih odlikuje kritički poredak otpora protiv postojećeg društvenog stanja koji se artikulira kao novi poredak diskurzivne prakse (Howe, 2006: 71–80). Moderni intelektualac živi u permanentom

stanju očekivanja epohalne promene. Moć nepokornosti nije iluzorna fraza za javnog intelektualca. Nepokornost predstavlja psihopolitičku oznaku njegovog mentaliteta (Paić, 2006: 187).

Nestankom javnog intelektualca otvara se pitanje o kraju spoznajne delotvorne moći javnosti u prevladavanju postojećeg pervertiranog „novog svetskog poretka“ s njegovom ideologijom neoliberalizma i globalizacije. Suvišnost javnog intelektualca nadoknađuje se njegovom korisnošću kao ideologa/stratega buduće politike (Paić, 2006: 193). Time je nastao novi tip „veze između teorije i prakse“. Intelektualac ima znanje, on je moderni akter društvene konfiguracije poretka moći. Dok sve druge profesije svoju moć, ugled i bogatstvo grade na društvenom, političkom, kulturalnom sklopu odnosa spram manje moćnih, uglednih profesija, intelektualci su nosioci duhovno-istorijske moći nepokornosti slobode.

Javni intelektualac je izraz za moralno-politički angažman intelektualaca u sferi javne cirkulacije i reprodukcije ideja; to su novinari, pisci, umetnici, društveni kritičari, filozofi, sociolozi, politikolozi (Etzioni, 2006: 16). Javni intelektualci su Tokvil, Devej, i Džon Kenet Galbrajt. To su mislioci koji osim filozofskih i naučnih dela pišu i za prosečno obrazovano stanovništvo. Javni intelektualac piše za „vladare u senci“ kome mora prikazati mase kao nadolazeće varvare novog doba na čijoj je strani napredak; ali i masama mora dokazati da su ti „vladari“ nužno zlo u održanju verodostojnosti poretka znanja kao univerzalne robe na tržištu.

Pobedom neoliberalnog koncepta preobrazbe celokupnog društva kroz ekspanziju ekonomije, nastupa razdoblje totalne moći instituta javnog znanja, javni intelektualac nestaje sa pozornice kritičkog delovanja (Fuerdi, 2004.) U vreme preobrazbe celokupnog sistema znanja u poredak institucionalne militarizacije društva, javni intelektualac više nije zakonodavac univerzalnog znanja niti interpretator specifičnog znanja. Javni intelektualac se u doba biopolitike preobražava u kulturalnog ideologa. Od kritičkog disintologa, postao je visoki službenik korporacija koje slave zdrav život i uspešnu neoliberalnu kapitalističku ekonomiju.

Kako je javni intelektualac postao javno vlasništvo univerziteta ili javnog instituta tako je i društvo znanja eufemizam korporativne strukture društvenog poretka. Javnost i znanje su korporacijska sredstva moći globalnog kapitalizma. Javno znanje je najveća ideološki obmana neoliberalnog poretka. Nauka i znanje nisu ideološki neutralne sile koje služe čoveku same po sebi da bi podizale njegovu svest. U okviru društvenog rasporeda moći oni su instrument novog začaravanja postmodernog čoveka koji veruje u moć javnog znanja (Freudi, 2005).

Intelektualac kao kritičko biće

Nestankom javnog intelektualca otvara se pitanje o kraju ili nestanku spoznajne delotvorne moći javnosti u prevladavanju postojećeg pervertiranog „novog svetskog poretka“ s njegovom ideologijom neoliberalizma i globalizacije. Suvišnost javnog intelektualca se nadoknađuje njegovom korisnošću kao ideologa/stratega buduće politike.

No na delu je i prevladavajuće (samoskrivljeno) stanje duha (ili još bolje antiduha) koje od intelektualaca stvara inteligente i gura ih na put serviseru i služnika neslobode. Po Milanu Kangrgi intelektualaca zapravo i nema. Milan Kangrga je vrlo eksplicitan: "Intelektualac je ... par excellence kritičko biće koje nužno reflektira o svim bitnim općim interesima života oko sebe i u svetu. Intelektualac koji šuti nije intelektualac, nego u najboljem slučaju – inteligent" (Jurić, 2006).

Intelektualac nije neko ko ima formalno obrazovanje. Intelektualac je stvaralac na polju duha, što implicira kritičko, odnosno samokritičko mišljenje i preispitivanje svega postojećeg i isto takvo delovanje u javnosti u korist i za dobrobit pojedinca i društva. Biti istinski slobodan ne znači "apstraktno-humanistički" zahtev, nego znači mogućnost raspolaganja svojim vlastitim životom (Kangrga, 1988).

Savremeni kritički intelektualci ne mogu biti samo moralistički borci protiv kapitalističkog sistema nepravde. Oni moraju biti utelovljeni, objektivirani, i institucionalizirani kulturni proizvođači kao funkcionalni deo totalnog sistema jedne ideologije, čiji se smisao može upotrebiti kroz pojam „društveni razvoj“, „multikulturalizam“, „postmoderna fragmentacija“, „slobodni mediji“.

Bourdieu svoju kritiku usmerava na radikalnu kritiku neoliberalizma i njegovih „novih mandarina“ iz perspektive kritike institucionalnog poretka moći medijskog začaravanja masa (Burdieu, 2005). On im prigovara uticaj na gubitak slobode u medijskom prostoru liberalne demokratije kraja 20. veka, izravno ih okrivljujući za „sumrak intelektualca“ jer su pristali na logiku delovanja neoliberalizma u kulturi.

Zadatak intelektualca je da neprestano uznemirava, svedoči o bedi sveta, bude provokativan time što je nezavisan, da se buni protiv svih sakrivenih i otvorenih pretnji i manipulacija, treba da bude glavni sumnjičavac sistema, vlasti i njihovih zagovornika, svedok protiv strahovlasti (Havel, 1991: 167). Takva definicija je putokaz ka razumevanju zbiljske nemoći intelektualaca u posttotalitarno doba, ali i njegove diskurzivno-performativne moći u prelomnim vremenima društveno-kulturnog pre-vrata.

Intelektualci kao stratezi i ideolozi projektirane slobode i jednakosti društva deluju u realnim strukturama moći kao „otuđena“ viša klasa. Oni stvaraju uslove za oligarhijski model funkcionisanja demokratskih partija (Michels, 1937). Danas, umesto svetionika duha ka otkrivanju svetlosti slobode, intelektualci postaju partijski ideolozi ili visoki službenici strategijskih javnih instituta (*think tanks*) savremene korporacijske strukture znanja u globalnom kapitalizmu.

Zaključak

Pred savremenim izazovima promene fiksnog identiteta zbog prisile potrošačkog društva na izbor životnog stila, društvena uloga intelektualca u velikoj se meri menja. Moderno društvo je rezultat naučno-tehničke moći proizvodnje bića kao subjekata/objekata moći. Ekonomija u doba neoliberalizma globalizacije „kraja istorije“ ima realnu moć, politika simboličku, kultura imaginarnu. Moć modernog sveta proizlazi iz epohalnog projekta nauke i tehnike kao teorijsko-praktičnih načina

ovladavanja prirodom, društvom i kulturom. Моћ је начин vladavine celokupnim sistemom prirodne, društvene i kulturalne sfere opstanka. Моћ је misterij ovladavanja svim područjima ljudske zbilje. Govor o intelektualcima pretpostavlja obrazloženje karaktera društvene, političke, ideologijske i kulturalne моћи.

Intelektualac treba da pokuša da uspostavi novu politiku istine. Ipak, znanje je vezano za моћ koja je neka vrsta maske prebačena preko struktura vladavine koje su uvek, na različite načine, vezane za tlač enje i zatvaranje. Znanje je pozitivno utemeljenje institucionalne моћи diskursa prirodnih, društvenih, i humanističkih nauka u kapitalističkom sistemu društvenih potreba. Uloga intelektualaca se ne zasniva na usmeravanju da drugima govori šta treba učiniti. Posao intelektualaca nije oblikovanje političke volje drugih već preispitivanje očiglednost i postulata, navika, načina delovanja i mišljenja, razbijanja uobičajne jednostranosti, prerađivanje mera pravila i institucija.

Intelektualac se služi intelektualnim sredstvima, ali deluje izvan svoje profesije za potrebe zajednice, bez ikakvog ličnog interesa. On mora posmatrati društvo u celini i blagovremeno uočiti opasnosti, probleme sa kojima se zajednica suočava, alarmirajući zajednicu, odnosno prepoznati i definisati problem. U današnje vreme takvi intelektualci su odstupanje od pravila. Samozakonodavstvo uma pravi je poziv intelektualaca (Despot, 1972). Na njegov se nagovor ne može oglušiti. Moralno delovanje mora моћи pratiti umnu zbilju čistog delovanja ne po savesti, nego po dužnosti.

Nastupa doba eksperata u kome se prepoznaje dublji spoznajni razlog gubitka univerzalnosti istine. Istina i pravednost su kontekstualno određeni, a kulturne razlike zamenjuju opštu zakonomernost slobode partikularističkim ideologijama naroda. Po Ivanu Iliću nalazimo se u doba profesija u kojem ljudi imaju probleme, a stručnjaci „rešenja“, a naučnici se bave racionalnom organizacijom znanja potrebnog za rešavanje problema.

Pragmatika znanja ne treba javne intelektualce, pa su oni nadomešteni kolektivnom praksom naučnika, profesionalca i stručnjaka. Oni imaju samo simboličku funkciju proroka civilne religije slobode. Društvo funkcioniše po modelu birokratskog poretka моћи/znanja, a na vrhu te postmoderne simboličke, imaginarne i realne моћи nalaze se mandaringi/logokrati, kao nove klase profesionalaca i nove tehno-kratske klase postmodernog doba. Oni odlučuju pomoću vladavine racionalnog diskursa o budućem smeru razvoja društva, pokazujući ga kao neskrivenu istinu novog poretka znanja-моћи-ideologije korporacijskog kapitalizma. Javni intelektualac je izgubio finansijsku i moralnu nezavisnost jer je moralnost usko povezana sa stvarnim uslovima istorijske veze sa poretkom моћи, kako Niče, a kasnije Fuko određuju proceduru istine i moralnosti te nastaje prostor za različite oblike „privremenih ugovora“.

Postintelektualac je trebalo da predstavlja globalnog ili univerzalnog kritičara sveta kao neoliberalne ideologije моћи Imperija. Pojam odgovornosti intelektualca u sebe je uključivao autonomiju samog pojedinca, nepripadanje svetonazornim i ideologijskim grupacijama. Medijsko doba iziskuje novog intelektualca; to je virtualni intelektualac kao demokratizovani glas javnosti premešten na Mrežu. Intelektualac nije reprezent klase, nacije, kulture kao partikularnog identiteta neke skupine unutar

sistema (Lovink, 2003: 30, 42). Promene u društvu dovele su do pomaka od intelektualca-moralista kao herojskog pojedinca, koji u doba medijske kulture postaje stvaratelj javnog mišljenja, do virtualnog intelektualca kao društvene kategorije pojedinca umreženog znanja koji nije usmeren na besplodnu kritiku tehničkog otuđenja jer je savršeno ovladao novim tehnologijama i interaktivno kreira nove ideje u digitalnoj javnosti.

Virtualni intelektualac je „novi“ oblik specifične artikulacije identiteta otpora nastao nužnom tehnologijskom revolucijom obrta modernog industrijskog kapitalizma u globalni digitalni poredak neoimperijalne moći (Paić, 2006: 234). Virtualni intelektualac kao osamljeni pripadnik „mnoštva“ u umreženom društvu ideolog je nemoćne i slabe alternative ideologiji totalne mobilizacije društva/države. Ideologija je postala reč koja više prikriva, nego otkriva.

Biopolitika kao izvorna samodelatnost čoveka u perspektivi *vitae active* (Arent) i biopolitika kao ulazak života i njegovih mehanizama u područje svesnog računa i raspolaganja životom iz duha naučnih tehnika regulacije stanovništva (Fuko) mogu se analogno razumeti kao ono autentično i otuđeno u delovanju modernog čoveka. Iz takve perspektive je vidljiva temeljna razlika između delovanja intelektualaca u moderno doba i njihova „kraja“ u doba biopolitike. Za prvu vrsta intelektualaca ideja slobode je autonomija uma u društvu, a drugi kritički preispituju mogućnost autonomnog delovanja u okviru globalne biopolitičke reprodukcije života. U prvom slučaju intelektualci su politizirani javni delatnici sa verom u humanistički smisao kulture, dok su drugi samo partikularni interpretatori one vrste znanja koja nadilazi prirodne i društveno-humanističke nauke.

Cioran je u svojim meditacijama o odnosu liberalizma i totalitarizma predvideo ono što je problem izdaje, poraza i razloga propasti moralne verodostojnosti savremenog intelektualca. Intelektualac mora biti usko povezan sa slobodom. Međutim, drugačiji virus slobode, bestemeljan, ništavan i neuhvatljiv, uskoro će zaraziti celo čovečanstvo jer svi nezaustavljivo srljaju u užitak materijalističkog blagostanja čije drugo ime je dosada, praznina i beživotnost. Cioran naglašava da je slobodi potrebna praznina da bi se bolje očitovala (Cioran, 1995).

Ne pripadati nikome, ne odgovarati ničemu, nikome se ne priklanjati, biti Ništa – to je slika današnjeg intelektualca.

Bibliografija

- Bauman, Z. (1987). *Legislators and Interpretaters: On modernity, Postmodernity and intellectuals*, Cambridge, London: Polity Press
- Benda, J. (1997). „Izdaja intelektualaca“, *Evropski glasnik*, 2.
- Bourdieu, Z., Passeron, (1990). *Reproduction in Education, Society and Culture*, London: Sage Publications.
- Burdieu, P. (2005). „O televiziji: Pozornica i kulise“, *Evropski glasnik*, 10/2005
- Chomsky, N. (2001). the Moral Role of Intellectuals: Intellectuals and the Responsibilities of Public Life: An Interview with Noam Chomsky, 27.5. 2001, *Public Anthropology: Enging Ideas*

- Cioran, E. (1995). *Volja ka nemoći, historija i utopija – pad u vrijeme*, Zagreb: Demetra.
- Darendorf, R. (1984). „Intelektualac i društvo: društvena funkcija „budale“ u XX. veku“, Gradina No.12.
- Debord, G. (2002). *Society of the Spectacle*, Bureau of Public Secrets, 2002.
- Despot, B. (1972). *Vidokrug apsoluta*, Zagreb: Razlog.
- Etzioni, A. (2006). „Are Public Intellectuals an Endangered Species“ U: Amtatai Etzioni, A, Bodwitch, A. (ur) *Public Intellectuals: An Endangered Species?* Rowman & Littlefield Publisher Inc, Lanham – Boulder – New York – Toronto – Oxford, str.1-27.
- Foucault, M.(1994). *Znanje i moć*, Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1994.
- Freudi, F. (2005). *Politic of Fear: Beyond Left and Right*, London-New York: Continuum.
- Gorz, A. (1964).*Stratégie ouvrière et néo-capitalisme*. Paris: Editions du Seuil.
- Gouldner, A. (1979). *The Future of the Intellectuals and the Rise of the New Class*, New York: A Continuum Book, The Seabury Press.
- Havel, V. (1991). *Disturbing the Peace: A Conversation with Karel Hvizdala*, New York, Vintage Books.
- Honneth, A. (2009). *Pathologies of Reason: On the Legacy of Critical Theory*, Columbia: Columbia University Press.
- Horkheimer, M, Adorno, T. (1974). *Dijalektika prosvjetiteljstva*. Izdavač: Svjetlost, Sarajevo.
- Howe, I. (2006). „Intellectuals, Dissent, Beurocrats, u: Amtatai Etzioni/Alyssa Bodwitch,“ (ur) *Public Intellectuals: An Endangered Species?* Lanham – Boulder – New York – Toronto – Oxford: Rowman & Littlefield Publisher Inc , pp. 71-80
- Hoy, D. (2005). *Critical Resistance: From Poststructuralism to PostCritique*, Massachusetts, London: The MIT Press, Cambridge.
- Jurić, H. (2006). “Filozofski razgovor s Kangrgom, 1. dio”, H-alter, 13.01.2006
- Kangrga, M. (1988). *Hegel – Marx, Neki osnovni problemi marksizma*, Zagreb: Naprijed.
- Levy, B. (1989). *Pohvala intelektualaca*, Beograd: BIGZ.
- Lovink, G. (2003). *Dark Fiber: Tracking Critical Internet Culture*, New York, London: The MIT Press, Cambridge Massachusetts
- Liotard, J. (2005). *Postmoderno stanje*, Zagreb: Ibis-grafika
- Michels, R. (1937). „Intellectuals“: U: Edwin R. A: Seligman (ur) *Encyclopedia of the Social Science*, New York: Macmillan Com.
- Naussbaum, M. (2012). *Ne profitu, Zašto demokracija treba humanistiku*, Zagreb: AGOM.
- Ortega, H. (1984). *Intelektualac i drugi*, Gradina No. 12.
- Paić, Ž. (2013). *Sloboda bez moći*, Zagreb: Udruga Bijeli val, 2013.
- Paić, Ž. (2006). *Moć nepokornosti: intelektualac i biopolitika*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus.

INTELLECTUAL IN SERVICE OF UNFREEDOM AND CAPITAL

An intellectual is a creator in the field of mind, which implies a critical or self-critical opinion and review all existing and action in public must be directed to the benefit and welfare of the individual and society. If intellectual act differently, he stops to think, and thus ceases to be an intellectual. Due to the reversal of the universal in the particular knowledge, it is possible to apply Foucault's distinction modern (universal) and postmodern (specific) intellectual, so it has been created a "specific" intellectual versus "universal". Specific intellectual derives from "science - expert." This is the one who, together with some, in the service of the State or against it, has some powers that can promote life and it definitely destroyed. They are ideologists in the negative sense of alienation from the original function. Corporate capitalism creates new post ideology for a post-political era, creating new procedures truth, introduces new strategies discursive rule of public relations and new culture of professional is as a trinity of economy, politics and culture. It is in the modern world techno-scientific power production of the New, behind which are military-political and economic cultural resources, and aimed at the realization and the only goal of the establishment of the total power / knowledge as capital. In front of the logic of the market disappears ideal of humanistic culture and it is narrowly specific knowledge is instead universal knowledge necessary instead universal knowledge. Instead of the critical functions of the universal mind, specific intellectual becomes patron of corporative knowledge.

Key words: intellectual, freedom, universal knowledge, particular knowledge, corporate capitalism

МЕТАРЕФЕРЕНЦЕ У ТРАНСМЕДИЈСКОЈ КОМУНИКАЦИЈИ

Резиме: Масмедиајска комуникација не може се разумети мономедиајалним истраживањима. Треба их напустити у корист метареферентног приступа, јер су метареференце трансмедиајални феномен који ствара метафикцију. Мислити о мислима других, способност је људи и виших животиња, али само људи комуницирају путем медија. Француски когнитивни антрополог Дан Спербер приписује људима „метареферентни капацитет“ који „није ништа мање него основна способност за језик“. Захваљујући том потенцијалу и медији развијају сопствене семиотичке системе, а међусобно комуницирање проширује нивое значења. То захтева од реципијента све већи напор да разуме поруку и на њу одговори у свеопштој хипермедиајацији културе. Зона наредног развоја, појам који је увео Лав Виготски изучавајући интелектуални развој детета, наговештава постојање нерализованих потенцијала свих људи. Перманентно образовање је предуслов разумевања медијски посредованог света, а човек као *animal educandum*, развојем метасвести опстаје као слободно биће.

Кључне речи: метареференце, трансмедиајална комуникација, нивои значења, зона наредног развоја, перманентно образовање.

Одређење појма

Потрага за метареференцама намеће захтев да претходно дефинишемо овај термин, све присутнији у савременој масмедиајској и трансмедиајској комуникацији, превазилазећи тако оквире наратологије у којој се већ дуго и широко примењује.

„Метареференце су трансмедиајални концепт који може укратко да се објасни на следећи начин: метареференце произилазе из логички вишег метанивоа у оквиру датог уметничког дела (артефакта) или представе (перформанса) и означавају било ауторефлексивно цитирање, упућивање или коментар на медијски повезан аспект датог медијског дела (артефакта) или представе (перформанса) одређеног медија или медија уопште“ (Wolf 2011: 09).

У теоријској литератури често се појављују као синоними термини „метареференца“ и „метаизација“. У наратолошким излагањима и дискусијама искристалисало се схватање да би их ради прецизности ипак требало разликовати:

¹velibor.petkovic@filfak.ni.ac.rs

тако се о метареференци говори када је у фокусу резултат, а метаизација се односи на процес.

„Метаизација, сходно томе је покретање из првог когнитивног, референтног или комуникативног нивоа на виши ниво на којем први нивои феномена ауторефлексије постају објекти увида референце и комуникације саме по себи“ (Wolf 2011: 10).

Метареферентни потенцијал постоји свуда, у свим медијима, зато метареференце и јесу трансмедијални феномен. На примерима је то јасније: после објављивања вести у медијима да је Нобелова награда за књижевност за 2016. годину, одлуком Шведске академије у Стокхолму, додељена Бобу Дилану, текстописцу и музичару, после првобитног изненађења уследиле су полемике. У разматрање разлога за и против, укључио се и српски писац Вуле Журић, ауторским текстом у „Културном додатку“ београдског дневног листа „Политика“.

Наслов текста „Јесен, и Нобел без смисла“ (Журић 22.10.2016: 05) представља метареференцу разумљиву свакоме ко је читао школску лектуру, а логично је претпоставити да је таква већина читалаца суботњег додатка „Култура, уметност, наука“ најстаријих српских дневних новина. Процесом метаизације из првог когнитивног нивоа препознавања покреће се комуникација са уводном реченицом романа „Дневник о Чарнојевићу“ Милоша Црњанског: „Јесен, и живот без смисла“ (Црњански 1984: 07).

Ауторефлексија води ка вишим нивоима свести и сећању да роман, упркос дехуманизујућем рату, оставља наду да људски живот, ако ни због чега другог, а оно због лепоте – има смисла! То значи да читалац новина, и пре него што почне са читањем Журићевог текста, само на основу наслова већ остварује увид у ауторов став да додела Нобелове награде америчком кантаутору Бобу Дилану није погрешна, него да је Комитет Шведске академије храбро проширио оквире савремене књижевности ка музици. (Слично као што је одлуком да Нобелову награду 2015. године додели Светлани Алексијевич из Белорусије одао признање репортерском повезивању новинарства и књижевности, фактографије и фикције.)

Истовремено, код оних који су прескочили или површно читали лектуру, ова метареференца остаје непрепозната и тиме су ускраћени за богатство асоцијација које олакшавају и проширују разумевање конкретне поруке, али и огромног потенцијала који пружају „arts and media“ (Wolf 2009: 13). Волф под овим термином подразумева старе медије у смислу уметничких вештина и нове медије, првенствено електронске: радио, телевизију и интернет.

Наратолог Дан Спербер (1968: 122) приписује људима „метареферентни капацитет“ који „није ништа мање него основна способност за језик“ (Wolf 2009: 17). Ово схватање уклапа се у теорију релеванције по којој људска когниција тежи максималном учинку, уз најмање могуће напоре: „Људски когнитивни процеси усмерени су ка обради најрелевантнијих расположивих информација, на најрелевантнији начин“ (Sperber & Wilson, 1995: 260).

То упућује – реферира, на Ноама Чомског (Чомски 1979: 94) и генеративну граматику коју он назива трансформационом у књизи „Syntactic Structures“

(1957), да би даљим истраживањима стигао до универзалне теорије о граматичким структурама и уверења да су оне дубинске и заправо базична компонента граматике, што је објавио у делу „Aspects of the Theory of Syntax“ (1965). По Чомском, потенцијали су урођени, а правила трансформације специфична за сваки језик. По аналогiji, то важи и за „метареферентни капацитет“, а у којој мери ће он бити употребљен и искоришћен зависи првенствено од појединца и његовог целокупног образовања и знања.

Због бољег разумевања и тумачења огромног пораста трансмедijалне метаизације у савременој западној култури, нараторологи сматрају да треба напустити мономедijална истраживања у корист проучавања метареференци. Тај пораст је толико променио пријем информација преко медија да је дошло до фузије концепата (у складу са схватањем Мери Лор Рајан 2004), а та фузија представља „метареферентни заокрет“ – „Metareferential turn“ (Wolf 2011: 01).

То је заправо аутореференца наратора на „наративни заокрет“ („narrative turn“) деведесетих година XX века, проширење хоризонта истраживања са приче као књижевног феномена на причу као форму складиштења знања (Миљутиновић 2014: 277) и људско биће схваћено као „homo narrans“. Али да би се причале приче које имају смисла за човека, неопходно је памћење. Руски филмски редитељ Андреј Кончаловски, чији је филм „Рај“ о холокаусту награђен „Сребрним лавом“ на 73. Венецијанском фестивалу (2016), тим поводом каже: „Проблем данашње младости је сећање. Што се мање сећамо, мање асоцијација имамо у мозгу. А шта је уметност? Уметност је визија уметничких асоцијација. Ел Греко, Толстој, Достојевски, Микеланђело, Шопенхауер, Хитлер... све саме асоцијације. Без асоцијација свет постаје једнодимензионалан и велики је проблем данашње цивилизације што омладина одговоре проналази на интернету, не служећи се сопственим асоцијацијама. О томе је говорио и у свом писму унуку Умберто Еко“ („Политика“ 30.10.2016: 07).

Причање прича захтева сећање. Технолошки развој еноормно је повећао могућности да се памћење препусти машинама као чуварима података. Али то олакшање за човека представља и једну врсте добровољног самозаборава.

Сродни термини

Природно је што „метареференца“ као кључни термин савремене нараторологије представља „кишобран термин“ за све мета-феномене који се збивају у медијима (Wolf 2009: 27). Али је исто тако логична и примедба да у теорији већ имамо појам интертекста и интертекстуалности који у великој мери обухвата оно што и метареференца. Ролан Барт је истицао: „...конститутивни покрет текста је у томе да пролази *кроз* (он може проћи кроз дјело, кроз неколико дјела)“ (Лешић 2008: 80).

Управо на то мислимо и кад говоримо и пишемо о процесу метаизације који повезује различите текстове. При томе је текст схваћен као динамички процес, а не као готов производ попут књижевног дела, а комуникација као

међусобни разговор текстова. То уланчавање текстова подразумевамо под појмом интертекстуалност, а директан однос између одређених текстова теоретичари називају и транстекстуалношћу. Под утицајем Михаила Бахтина који истиче „дијалошки карактер“ људског говора и књижевности, Ролан Барт и Јулија Кристева развијају теорију интертекстуалности.

У „Жудњи у језику“ Кристева је текст описала као „пермутацију текстова, интертекстуалност: у простору датог текста више исказа, преузетих из других текстова, међусобно се укрштају и једни друге неутрализују“ (Кристева у Леших 2008: 82). А Ролан Барт је у „Теорији текста“ сваки текст протумачио као последицу једног интертекста: „Сваки текст је ново ткање прошлих цитата. Трагови кода, формуле, ритмички модели, фрагменти социјалних језика итд. улазе у текст и распоређују се у њему, јер прије текста и око текста увијек постоји језик. Интертекстуалност, услов сваког текста, не може се, наравно, свести на проблем извора или утицаја; интертекст је поље анонимних исказа, чије поријекло једва да се икад може утврдити; поље несвјесних или аутоматских навода датих без наводника“ (Барт у Леших 2008: 82).

Текст дакле, упркос својој структури која га чини затвореним, остаје отворен за различита тумачења. Он није јединствена Лајбницова „монада“ већ дискурс нарочите врсте, дијалошка форма која комуницира и са читаоцима и са другим текстовима.

Чему онда нови појмови, ако интертекст обухвата све што и метареференца? Поготово што је и метареференца термин који се користи још од 1980. године, најпре у лингвистици у смислу металингвистичких метареференци? Оправдање за то наратолози виде у проширењу истраживања форми и функције метареференци из књижевних студија у друге уметности и медије. Овакав приступ је иновативан и отвара фасцинантну перспективу у култури и људским предиспозицијама за метаизацију. „Циљ је отклањање једностраности и моно-медијалног фокуса већине претходних истраживања у оквиру трансмедијалног приступа“ (Wolf 2009: 27).

Ову непрекидну потребу трагања за новим терминима и заокретима, од „лингвистичког заокрета“ (1950), преко „когнитивног“ (1989), „иконичког“ (1995), „наративног“, „етичког“, „перформативног“, „анималног“, „документарног“, „религијског“, „спацијалног“, „топографског“ и „метареферентног“, Каубе је иронично означио као „turnological turn“ („заокретолошки заокрет“) 2006. године (Wolf 2011: 05).

Очигледно је да његову критичку метареференцу нису баш сви ни прочитали нити за њу чули, јер се 2009. године појавила књига под насловом „Филозофија након медијског заокрета“ Стефана Мункера. Ипак, наратолози сматрају да сви ови „заокрети“ нису само помодност у науци, већ истинско трагање за потпунијим терминима, ако је већ свеобухватност недостижан циљ.

Тиме се избегава да свако од истраживача уводи сопствене термине или постојећим даје различито значење, што ствара неразумљиви *ad hoc bricolage*. Зато је нужно усагласити термине и методе, а изгледа да су се наратолози приближили ставу да је метареференца кључни термин којим се то постиже.

Поред интертекстуалности и појам интермедијалности природна је референца на метареференце. Термин „интермедијалност“ скован је 1983. године од немачког теоретичара А. Хансена Леваа по аналогији са „интертекстуалношћу“, с намером да представи односе између књижевности и визуелних уметности, а такође и музике у извесној мери, у руском симболизму. Појам се најпре ширио у истраживањима објављеним у Немачкој, али је сада постао међународно признат, мада још понекад помешан са „интертекстуалношћу“, посебно ако је „текст“ коришћен као термин који покрива све семиотичке системе. Ако је, међутим, текст коришћен у ужем смислу, односећи се само на вербални текст, дистинкција између интертекстуалности и интермедијалности је наглашенија.

Према томе, овако схваћена интертекстуалност је варијанта интрамедијалности и односи се искључиво на „хомомедијалне“ релације између вербалних текстова или система. „Интермедијалност“, насупротив томе, примењује се у његовом најширем смислу за свако прекорачење граница између медија и односи се на хетеромедијалне релације између различитих семиотичких комплекса или између различитих делова семиотичких комплекса (Herрман at all 2008: 252–256).

Постоји још један појам који се раније често користио у теорији као нека врста синонима за „интермедијалност“, а то је „интерарт“. Њиме су означаване релације између различитих уметности, али је због претежне усмерености на „високу уметност“ што је искључивало перформансе и нове медије, доводећи под сумњу њихов статус уметности, и сам појам постао проблематичан.

Могло би се рећи да је појава давања предности појму интермедијалности у односу на супарничке термине као „интерарт релације“ и „интертекстуалност“ показатељ повећаног интердисциплинарног профила истраживања вођених у овој области. Мада и термин интермедијалност потиче из књижевно усмереног миљеа и још се већином користи у литерарним релацијама, он је прекорачио границе књижевности.

Трансмедијалност метареференци

Савремени нараторологи истичу да су метареференце “трансмедијални феномен” (Wolf 2009: 23). Разлог за то је што иако концепт интермедијалности превазилази границе и обухвата интра и екстра релације различитих уметности, унутар медија као средства комуникације и фузије семиотичких система, од књижевности преко фотографије и филма до дигиталних медија, неке појаве остају изван овог појма.

Трансмедијалност је шири концепт јер не разматра само интермедијалне транспозиције (романа на филм, најчешће), него и ванмедијске специфичности које се појављују истовремено у више медија. На пример, патетична експресивност XVIII века испољена у поезији, драми, опери, инструменталној музици и сликарству, доступна је разматрању са трансмедијалног становишта и метареферентног приступа.

У савремено доба, то су и системски феномени као што је кадрирање структуре у стрипу и на филму, али и графичком роману, па чак и у музици схваћеној на наратолошки начин – мада ту има доста полемика и различитих схватања о применљивости овог концепта на „чисту уметност“ каква је музика. Наративност, као најчешћи појам трансмедиијалности омогућио је нове приступе уметности и медијима, а метареференце су за то веома „плодан концепт“ (Wolf 2009: 28–30).

Постоји мноштво термина који се делимично преклапају у књижевним и другим уметничким студијама, али увођењем заједничких појмова, попут метареференци, избегавамо неспоразуме на шта се наши термини односе. Метареференца превазилази ауторефлексију и води ка укрштању дисциплина, указује на специфичну семиотичку природу проучаваног феномена, а погодан је термин и за невербалне садржаје. Укратко, то је најбољи термин за истраживање кроз више медија, трансмедиијално свеобухватан и за феномене који би остали „између медија“ („између медијских редова“) али и ван њих, у реалности коју називамо „стварност“ са наводницима како то предлаже Набоков (Genette 2006: 93) или без њих, јер је она готово увек медијски посредована – било директно, било латентно у свести примаоца порука.

Са историјског аспекта метареференца је стара колико и уметност. Али савремена хипермедиијација културе учинила их је свеприсутним и експлицитнијим него икада до сада. Метареференце у медијима могу се сматрати реализацијом вишег нивоа мимезиса данашње културе, јер су сами медији стекли до сада непознат значај, не само у конструкцији „онога што опажамо као стварност“ (Wolf 2009: 84–85), него и у идеолошком смислу контроле, моћи и наметања вредности.

У античко доба метареференце се најпре јављају у псеудопародијама на Хомера, па тако и у Аристофановим „Жабама“. Данас су такође најприсутније у драми, на филму и у стрипу. Изгледа да су озбиљна литература и трагедије отпорније на процес метаизације. Анри Бергсон сматра да је морална дистанца претпоставка смеха, односно да је за смех у уметности потребна „тренутна анестезија срца“ (Бергсон 2004). Зато су метареференце најприсутније у комичним жанровима, укључујући и такву врсту музике. Пример за то је Бахов „Музички лавиринт“ са шалјивим ауто- и хетерореференцама, али такве композиције стварали су и Хајдн и Моцарт.

Због тога су метареференце много ређе у трагедији него у комедији, јер уместо катарзе пружају ослобађање од напетости кроз освешћење несвесних или потиснутих нивоа значења, психоаналитичку уместо аристотеловске метасвести. Овоме је, више од Фројдовога тумачења досетке, веома близак Лаканов став да је „бежање од трауме суштина књижевности“ (Лакан 1983). Писање је покушај маскирања трауматичног језгра помоћу идентификације са симболичким књижевним смислом, а однос читалаца према тексту укључује метареферентно препознавање и декодирање смисла у метасвести, а затим и ослобађајућу емотивну реакцију.

Историја метаизације није истражена, али је уочено да је посебно плодан период модернизма и постмодернизма, јер се увелико променила свест ствара-

лаца и љубитеља уметности о дозвољености цитирања и парафразирања других аутора.

Дела српског писца Душана Радовића, „утемељивача модерне српске књижевности за децу“ (Јовановић 2001: 09), превратничком књигом „Поштована децо“ објављеном 1954. године, у великој мери садрже метареференце. То се посебно односи на текстове писане за медије – радио и телевизију, а зачетак процеса метаизације повезан је са Радовићевим радио-драмама (Радовић 2006: 571–591). У њима је приметан узајамни утицај књижевности и радија као најстаријег електронског медија на нову форму, али и садржај увелико испуњен метареференцама. То је још израженије у касније насталим ТВ серијама по његовим текстовима, међу којима је прва емитована „На слово, на слово“ (Радовић 2006: 664–692), на Телевизији Београд од 1963. до 1965. године, укупно 34 епизоде у режији Вере Белогрић. Могло би се рећи да је за „метареференцијални преокрет“ у савременим српским медијима један од најзаслужнијих Душан Радовић, а „књижевна критика и целокупна књижевна јавност, сматра га јединим који се читавим песничким делом издваја изнад стандарда“ (Јовановић 2001: 11). Притом, одступајући од уобичајене употребе језика аутор ствара фигуре које мењају значење речи, а та „литерарност“ је темељна одлика књижевног текста, сматрају руски формалисти. Роман Јакобсон то прецизније одређује као „поетску функцију језика“ (Јакобсон 1966: 285–324).

Метареференца као техника метафикције представља такву појаву у уметничком делу помоћу које се у свести примаоца поруче изазива препознавање да је реч о коментару самог дела: књиге, филма, емисије... А под техником метафикције подразумева се конкретан поступак аутоцитирања. Треба споменути и да схватање метафикције као „фикције о фикцији“ јесте исправно али циркуларно објашњење које не говори много: због тога Линда Хачион метафикцију тумачи као „парадоксалну фикцију која рефлектује свој измишљени идентитет“ (Hutcheon 1980). Тим трагом Вернер Волф тумачи да „термин метафикција означава референцу која није очигледна стварност, већ подстиче читаоце да размисле о текстуалности и фикционалности наратива у смислу његове артифицијелности“ (Wolf 1993: 224).

Потенцијалне зоне наредног развоја

Метареференце омогућавају не само препознавање, него стварају могућности и за ново „виђење“ појмова, односно схватање њиховог ширег значења и повезаности са другим појмовима у непрекидном процесу комуникације. Ти когнитивни нивои реципијента подсећају на „зоне наредног развоја“, појам који је увео совјетски и руски психолог Лав Виготски, изучавајући интелектуални развој деце. Он је утврдио да не постоји чврста граница између актуелног и потенцијалног развојног нивоа детета. Напротив, она је флуидна и омогућава наслућивање и делимично разумевање апстрактних појмова и детету које се управо налази на конкретном развојном нивоу. Ти потенцијали су условљени узрастом детета, али и његовим индивидуалним предиспозицијама.

У светлу посткласичне наратологије, која је трансгенеричка, трансдисциплинарна и трансмедијална – „она је трансмедијална јер анализира односе ума и наратива не само у писаним текстовима, већ у свим облицима комуникације“ (Милутиновић 2014: 278), то наговештава постојање нереализованих потенцијала свих људи, не само деце него и одраслих. Али за то је потребно перманентно образовање, човек као *animal educandum* који разуме трансмедијски посредован свет и „стварност“ која се не може спознати у чистом виду, објективно ван људске свести.

Уметност и медији обогаћују људски живот, а метареференце томе доприносе. Лав Виготски, творац социјално-културно-историјске теорије психичког развоја, сматрао је да уметност представља „средство помоћу ког култура подржава, култивише и оплемењује емоционални развој појединца“ (Ивић 2005: 11). Оно због чега је овај руски и совјетски психолог и данас тако савремен јесте његово инсистирање на повезивању интелектуалног са развојем имагинације: „Како ми уз помоћ фантазије стварамо неке нереалне представе, оне нису стварне, али се осећање које оне изазивају доживљава као стварно. Кад песник (Гете) каже: ‘Над измишљеним горко ћу заплакати’, онда то измишљено он сазнаје као нешто нереално, али су сузе које је пролио стварност. Тако, у фантазији преадолесцент преживљава свој богати унутрашњи емоционални живот, своје пориве“ (Виготски 2005: 14).

Овome треба додати да је захваљујући метареферентним потенцијалима човека изложеног хипермедијацији свакодневног живота, могуће проширити схватање Виготског о улози фантазије са деце и на одрасле, јер и њима „непроживљени живот налази израз у стваралачким представама“ (Виготски 1996: 171). Тако метареференце и метаконцепти постају главно оруђе у људској интерпретацији стварности.

Метарепрезентациони капацитет се развија само ако памтимо, размишљамо и асоцијацијама повезујемо појмове. Метареференце су најбољи термин за истраживање кроз више медија – трансмедијално, јер поред успостављања веза међу порукама оне обухватају и невербални и вербални садржај. С обзиром да њихово значење увек одређује културно-историјски контекст, неопходна је медијска писменост. Рационална дистанца примаоца према медијским порукама и свест о природи и конвенцијама медијске репрезентације стиче се кроз континуирано медијско образовање.

Истичући значај медијске писмености за отпор манипулацији и критичност као предуслов људске слободе, не смемо занемарити њену вишеструкост: “Када размишљамо о информацијама ми обично имамо у виду скупове чињеница као у уџбенику или у неком чланку у дневној штампи или часопису. Али то је само једна врста информација – когнитивних. Медијска писменост захтева да информације добијамо и знање стичемо не само когнитивно већ да узимамо у обзир и њихов емоционални, естетски и морални аспект. Свака од те четири димензије односи се на различиту област разумевања“ (Потер 2011: 48).

У доба информационог „потопа“ или „мећаве“, како различити теоретичари називају савременост посредовану медијима, логично је што се све чешће

питамо да ли је информисаност право знање? Професор социјалне антропологије на Универзитету у Ослу Томас Хилан Ериксен, аутор дела “Тиранија тренутка” (2003) каже: „Тешко је склопити парчад информација када вас засипају цео дан, а наћи одмерен поглед још је теже. (...) А када већину информација скупљате на интернету, веома лако ћете добити екстремно једнострану, изврнуту, лажну слику света” (НИН, 03.11.2016: 33).

Актуелно двојство информација и знања је античка дилема о двојству знања и мудрости. Још је Хераклит наглашавао да многозналаштво не учи мудрости, јер је мудрост заокружена, она је заправо систематизовано знање. У савремено доба мудрост и не спомињемо, већ покушавамо да стигнемо до знања пробијајући се кроз „информациони потоп“. Можда су метареференце добар начин за повезивање информација, тако да интелект савременог човека не буде препуњен подацима који га воде у ширину, на пучину без обала, већ му омогућавају и дубинске увиде који су данас потцењени као бескорисна метафизика.

Ово није крај разматрања метареференци и трансмедијалног кретања речи, звука и слика, укрштања које мења и умножава значења у метасвести прималаца порука. Краја заправо нема или је то само метареференца на људску веру у смисао живота: „Било је сеоба и биће их вечно, као и порођаја, који ће се наставити. Има сеоба. Смрти нема!“ (Црњански 2015: 786). Завршетак друге књиге романа “Сеобе” наговештава да нема смрти. Мада, у екстази информација може се догодити да човечанство пропадне, а да електронски медији наставе да емитују унапред припремљен програм.

То није само досетка, јер је развој технологије омогућио метареферентни заокрет у коме ствараоци покушавају да победе време и приближе се вечности: „Можете да на интернет поставите албум дужине десет сати, или десет минута. Џем Фајнер је недавно створио музичку композицију која траје хиљаду година“ (Бирн 2015: 144).

Метареференце су старе колико и уметност, а прекорачење граница између фикције и стварности непрекидна је тежња човека да се оствари кроз дела која ће га надживети. То није извесно, али мит о Сизифу је метареференца која указује да се од покушаја не може одустати.

Literatura

- Bergson, Anri, *O smehu*, Vega media, Beograd, 2004.
 Birn, Dejvid, *Kako radi muzika*, Geopoetika, Beograd, 2015.
 Crnjanski, Miloš, *Dnevnik o Čarnojeviću*, BIGZ, Beograd, 1984.
 Crnjanski, Miloš, *Seobe, prva i druga knjiga*, Laguna, Beograd, 2015.
 Čomski, Noam, *Gramatika i um*, Nolit, Beograd, 1979.
 Eriksen, Tomas Hilan, *Tiranija trenutka, XX vek*, Beograd, 2003.
 Genette, Gérard, *Metalepsa*, Disput, Zagreb, 2006.

- Herman, David, Manfred Jahn, Marie-Laure Ryan, *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. London and New York: Routledge, 2008.
- Hutcheon, Linda, *Narcissistic Narrative: The Metafictional Paradox*. London: Methuen, 1980/1984.
- Ivić, Ivan, *Psihologija stvaralaštva kod dece: nekad i sad*, predgovor knjige Vigotski, Lav, *Dečja mašta i stvaralaštvo*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.
- Jakobson, Roman, *Lingvistika i poetika*, Nolit, Beograd, 1966.
- Jovanović, Slavica, *Poetika Dušana Radovića*, IP Naučna knjiga – Komerc, Beograd, 2001.
- Lakan, Žak, *Spisi*, Prosveta, Beograd, 1983.
- Lešić, Zdenko, *Teorija književnosti*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- Marie-Laure Ryan, *Narrative across Media*, University of Nebraska Press, 2004.
- Milutinović, Dejan, *Postklasična naratologija u dva čina*, Gradina br. 62-63/2014.
- Poter, Džejms, *Medijska pismenost*, Clio, Beograd, 2011.
- Radović, Dušan, *Baš svašta, sabrani spisi*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2006.
- Sperber, Dan, *Le structuralisme en anthropologie*, Editions du Seuil, Paris, 1968.
- Sperber, Dan, *How do we communicate?* eds. J. Brockman and Matson, *How things are: A science toolkit for the mind*. New York: Morrow, 1995.
- Sperber, Dan, Wilson Deidre. *Relevance: Communication and cognition*. Oxford: Blackwell, 1995.
- Wolf, Werner , *Ästhetische Illusion und Illusionsdurchbrechung in der Erzählkunst: Theorie und Geschichte mit Schwerpunkt auf englischem illusionsstörenden Erzählen*. Buchreihe der Anglia 32. Tübingen: Niemeyer, 1993.
- Wolf, Werner, *Metareference across Media*, Rodopi, Amsterdam-New York, 2009.
- Wolf, Werner, *The Metareferential Turn in Contemporary Arts and Media*, Rodopi, Amsterdam-New York, 2011.
- Vigotski, Lav, *Dečja mašta i stvaralaštvo*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.
- Vigotski, Lav, *Pedagogija preadolescenta*, Sabrana dela, tom IV, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1996.

Izvori

- Politika, Beograd, 22.10. 2016. dodatak „Kultura, umetnost,nauka“
- Politika, Beograd, 30.10. 2016.
- NIN, Beograd, 03.11. 2016.

METAREFERENCES IN TRANSMEDIA COMMUNICATION

Summary: The mass media communication can not be understood by monomedial research. It should be abandoned in favor of metareferent approach, because metareferences are the transmedial phenomenon that creates metafiction. To think about the thoughts of the others, is the ability of humans and higher animals, but only humans communicate through the media. French cognitive anthropologist Dan Sperber has attributed to humans the metapresentational capacity, which is “nothing less than the basic capability of language”. Thanks to this potential the media also develop their own semiotic systems, and mutual communication expands the levels of meaning. This requires the recipient to make an ever growing effort to understand the message and reply to it in the ever present hypermediation of culture. Zone of proximal development, a concept that was introduced by Lev Vygotsky by studying intellectual development of the child, implies the existence of the unrealized potentials in all people. Continuing education is a prerequisite for understanding the media-mediated world, and a man, as the animal educandum, by the development of metaconsciousness survives as a free being.

Keywords: metareferences, transmedia communication, levels of meaning, the zone of proximal development, continuing education.

Дијана С. Петровска¹
Филолошки факултет, Универзитет во Тетово,
Република Македонија
Марина Р. Даниловска²
Филолошки факултет, Универзитет во Тетово,
Република Македонија

Pregledni rad
 УДК 371.3:004

ОСНОВНО СРЕДСТВО ЗА СТЕКНУВАЊЕ ЗНАЕЊА НИЗ СИСТЕМОТ НА КОМПЈУТЕРИЗАЦИЈА

Апстракт: Информациско-комуникациските системи секојдневно се усовршуваат. Но, тие не се основен учебник, тие се помошни средства на учебникот кои го олеснуваат, скратуваат патот за стекнување информации. Целта на рефератот е да се збогатат сознанијата дека учебникот како „основно средство“ во современата настава е тој којшто треба да ѝ овозможи на индивидуата самообразование, создавање навики за трајно знаење и тој кој би влијаел врз развојот на креативноста и би ја водел индивидуата низ системот на компјутеризација.

Од квалитетот на учебниците и од квалитетот на содржинската осмисленост на учебниците, во голема мера зависи и квалитетот на образованието. Значи, учебникот зазема централно место и е предуслов за успешно унапредување на квалитетот на воспитно-образовниот процес.

Клучни зборови: традиционална и современа настава, читање учебник, учење од учебник, компјутеризација.

Вовед

Квалитетот на учебникот во значителна мера зависи од неговите автори, бидејќи тие претставуваат важен извор на информации, а учебниците служат како преносни канали на информациите. „Содржините што ги презентира учебникот, односно информациите што ги пренесува, ги користат илјадници млади луѓе како примачи на информациите“ (Panoska 1994: 24). Затоа се очекува информациите од учебникот да бидат на соодветно научно-теориско рамниште и да му помагаат и на ученикот и на наставникот. Покрај тоа, учебникот претставува важно средство за збогатување на речничкиот фонд, за градење на јазичната култура, за развивање на мислата кај ученикот. Затоа термините од областа на јазикот треба да се усвојуваат прецизно и точно (Veleva 1999).

¹ dijanapetrovska@ymail.com

² danilovskamarina@yahoo.com

Иако не смее да се занемарат предностите што ги нуди современата образовна техника и технологија во однос на традиционалните форми, средства и начини на учење, сепак, пресудна улога во тој процес имаат наставникот и учебникот. Наша задача е да се потврдат зборовите на Умберто Еко: „Не надевајте се дека ќе ги баталите книгите. Досега книгата се покажала како најсигурен начин да се зачуваат информациите и да се врши нивна трансмисија. Хартиената книга, каква што ја познаваме, е еден вид совршенство, како тркалото, лажицата или чеканот“ (Еко 2011). Ќе се согласиме дека во учебникот е потребна модернизација на наставните содржини или поинаку речено – идниот учебник треба да биде тој што ќе им презентира на учениците знаења кон кои ќе можат продуктивно и творечки да се однесуваат, а токму тоа треба да биде крајна цел на еден квалитетен учебник.

Меѓу традиционалната настава и современата настава

Во традиционалната настава наставникот предава, односно чита, толкува и коментира, а ученикот слуша, бележи и слепо се потчинува на авторитетот, сосема отсуствува слободата на размислување и на откривање. Денес, во процесот на наставата се бара учениците заедно со наставниците да истражуваат за да дојдат до објективно знаење. Со квалитетот и со својата практична ориентираност, односно подготвеност, наставата треба да одговори на барањата на индустријата и на пазарот на трудот (Miovska-Spaseva i Ačkovska-Leškova 2010: 13).

Сè додека традиционалното образование е инертно на промени и во траен конфликт со окружувањето, радикални измени на постоечката состојба не се можни без примена на нова образовна технологија. Стручните лица предвидуваа дека динамиката ќе го напушти стариот, и по еволуативен пат ќе развива нов модел на образование. Противречноста меѓу она што учениците може да го научат во училиште и она што се должни да го научат сè уште е присутна и е последица на голем број информации што се достапни со влез во информатичкото општество, коешто претставува сè поголем обем на знаење што ученикот треба да го совлада. Ваквите препреки може да се намалат со реструктуирање на наставните содржини или со нивна модернизација. Модернизацијата подразбира пронаоѓање технологии на управување со наставниот процес така што учениците би стекнале посовршени навики, способности и вештини. Во иднина образованието ќе има цел да ја совлада умешноста на филтрирање. Нема да има потреба да се држи предавање за информации што секаде може да се најдат. Од учениците ќе се бара за одделно прашање да разгледаат петнаестина веб-страници и да ја изберат онаа што ќе им изгледа најприфатлива. Ќе треба да знаат да прават споредби меѓу информациите што ги добиле. Општо земено, според мислењето на мнозинството учесници компјутерот е корисна алатка во наставата, но не без претходна адаптација на наставата во насока на компјутеризацијата.

Споредувајќи ја традиционалната настава со современата настава, ќе забележиме дека денес постои разлика при мотивирање на учениците за учење. Во активностите каде што е вклучена информациско-комуникациска технологија учениците покажуваат голем интерес за работа. Затоа, учениците треба правилно да се насочат кон конструктивна работа при користењето на информациско-комуникациска технологија. Оттука се сложуваме и со мислењето на Ричс, кој на прагот од 21 век рекол: „Растечката софистицираност на технологијата во индустријата ја зголеми свесноста во образованието дека можеби компјутерите ќе бидат неопходни за зголемување на ефективностa и ефикасноста, но луѓето и нивната мотивација се чини дека повеќе од кога било се незаменливи.“ (Riches 1994: 224).

Со поголемо вклучување на информациско-комуникациска технологија во наставниот процес учениците ќе бидат крајните корисници кои ќе имаат најголеми придобивки (Dimova i Lazarova-Nikovska, 2011). Начинот на стекнување знаења ќе се индивидуализира, а со тоа ќе се постигне поголем успех во добивањето потрајни знаења. Во исто време учениците ќе добијат знаења и идеи како наменски да ги користат компјутерите за свои потреби, а не само за забава и за разговори. Но, сепак, во практиката постои и вакво размислување од страна на наставниците, односно практичарите, а е во врска со ракописот на учениците и со проектните задачи што ги добиваат како задача самите да истражат: „Од една страна е добро, но од друга страна пишувањето на учениците е катастрофа, понекогаш дури и самите не знаат да прочитаат што напишале; ...понекогаш само печатат содржини преземени од интернет, нема истражување...“.

Треба да се има на ум дека психофизичкиот развој на ученикот може да биде доведен во прашање доколку децата поголем дел од работното време во училиште го поминуваат седејќи, почесто во неправилна положба „гледајќи во екранот“. Децата во овој временски период имаат природна потреба и за силна моторичко-физичка експресија. Исто така, како физичката така и интелектуалната активност имаат повеќе ефекти во непосредното природно или општествено опкружување, па никакво мултимедијално средство не може во таа смисла да ги замени (освен во случаи кога тоа е дидактички оправдано). Непосредна, спонтанa социјализација на ученикот не може да биде изедначена со програмирана, информатичка социјализација (Korubin, 1999), а и воспитниот аспект на наставата честопати во ваквите услови е занемарен.

За денешнава состојба е неопходно да истакнеме дека дури и со употреба на информациско-комуникациска технологија, наставата сè уште, најчесто, се спроведува на традиционалниот емитувачки начин преку употребата на учебниците и предавањето на наставникот. Иако употребата на информациско-комуникациска технологија се препознава како најсоодветна за спроведување на проектната и на истражувачката настава, сепак се забележува ситуација на нејзино користење во рамките на наставата на традиционален начин, каде што информациите што биле достапни во учебниците сега се само достапни и во живо.

Училниците во 21 век

Во 21 век може да се зборува за пет вида училиници: **класични** или **универзални**, **специјализирани**, **електронски**, **мултимедијални** и **виртуелни**.

Следејќи го еволуативниот развој на училиниците од нивниот почеток, па сè до ден-денес, се наметнува заклучокот дека динамиката на нивниот развој посебно е изразена во 21 век. Училниците се квалитетно унапредени (гледано од техничко-технолошки аспект) и повеќе се насочени кон ученикот, од една страна, но и кон ученичката заедница од друга страна. Сепак, треба да се нагласи дека оптимално опремената училиница во сообразност со најновите образовни стандарди и постигања, не е сама по себе гаранција за квалитет во наставата. Во која мера училиницата ќе одговори на поставените барања зависи и од нејзината техничко-софтверска поддршка, но и од професионалната компетенција на наставникот. Но, како и да е денешните ученици, носители на развојот на едно општество, треба правилно и целосно да ги подготвиме да знаат на соодветен начин целосно да ги искористат потенцијалите што ги нуди технологијата.

Улогата на учебникот во наставниот процес

Покрај тоа што учебникот пренесува информации, тој претставува и важно средство за збогатување на речничкиот фонд, за градење на јазичната култура. Денес, со сигурност би можело да се каже дека учебниците се препечатуваат без поголема грижа за јазикот, иако сите знаеме дека јазикот е една од битните црти на народноста, националноста. Што се однесува до технологијата, неизбежно е да се каже за разновидноста на фонтовите коишто предизвикуваат чести грешки во пишувањето на одредени графеми од кириличното писмо, но и сè почеста е употребата на латиничната верзија, занемарувајќи ја кирилицата (Malenko, 2008). И во однос на ова прашање, може да се каже дека учебникот со користење на информатичката технологија е потребно да ги содржи сите параметри на квалитетен учебник. Неправилностите, негрижата и непознавањето на својот јазик и на кириличното писмо е слабост за секој поединец во државата. Поради сето ова, грижата и одговорноста на создавачите на учебниците е несомнена.

Учебникот во современата настава има важна функција и покрај влијанието на современата компјутерска технологија, и тоа, од три причини: прво, **книгата е најудобниот начин на читање** и при читањето предизвикува посебни емоции за разлика од текстовите снимени и слушани на дискета; второ, **кон книгата постои традиционална љубов**; трето, **книгата низ вековите имала свои манастири во кои се чувала автентичната меморија на светот** и неговата меморија не се брише за разлика од дискетата. „Учебникот е средство што може да се допре, а дискетата е демагнетизирана“ – истакнува Умберто Еко (Еко, 2011).

Наставата е условена од учебниците, односно од училишните текстови преку кои наставникот ја остварува својата дејност. Поради тоа, потребно е да се воспостави одредена рамнотежа меѓу сите елементи кои ја условуваат (не) зависноста при изготвувањето содржински издржан учебник. За да произлезе содржински издржан учебник треба да се опфатат еден репертоар техники, процедури и вештини, кои треба систематски да се простудираат и да се опишат, па така да се трансмитираат и да се поправаат. Во денешни услови треба да се земат предвид и новите цели на воспитувањето, а тоа се: подготвување за живот, постигнување стручност, поттикнување на љубопитност, иницијатива, креативност, флексибилност, ризик, индивидуален развој, учење за тимска работа, толерантност, коегзистенција, хуманост, итн. Но, користењето на која било техника не го подобрува учењето ако не се изврши стручен избор на информации, нивно приспособување според возраста и предзнаењето, постојана контрола и регулирање на активностите, добра организација и презентација на наставните содржини во учебникот. И во овој случај, изработката на образовниот софтвер треба да биде доверена на тим од стручни лица: наставник (одделенски, предметен), педагог, психолог, програмер, информатичар.

Издавачите треба да инсистираат во нивната изработка да се вклучи и науката и практиката, затоа што само со нивната соработка, само со меѓусебното почитување на сознанијата и на искуствата може да се создаде учебник што ќе ги содржи новите и проверените сознанија од соодветната област, а истовремено ќе одговара и на возраста и на психичката зрелост на ученикот (Minova-Gurkova, 1999). Секако, треба да се отфрлат сознанијата и негативните реакции произлезени од пошироката јавност, особено од практичарите-наставници и од самите ученици, поврзани со учебниците, а тоа се: постоење неточни податоци и нафрлани информации, неточни дефиниции на одделни поими, идеологизирани, непроверени и едностранни интерпретации на историските случувања, пренатрупаност на учебниците со изолирани факти, неможност учебникот да ги пренесува клучните поими и нивните меѓусебни врски. Исто така, граматичките содржини не треба да се усвојуваат механички и теориски, туку во функција на живата употреба на речта, бидејќи само така наставникот соодветно ќе го контролира јазичниот израз кај ученикот во основното и во средното образование, а пак, во високото образование ученикот само ќе го проширува својот јазичен израз.

Читањето учебник

Читањето е една од најважните способности на современиот човек, процес којшто има многу аспекти и е многу комплексен. Сите ќе се сложиме, пишаниот збор останува исклучително потребен извор на информации и ненадоместливо средство за информации (Cvetanoska, 2011). Сето тоа е причина современиот човек, поради брзото темпо на ширење на информации, да мора да чита сè повеќе и повеќе. Денешниот читател мора да чита брзо и ефикасно

и за што пократко време повеќе да прочита, а да дојде до што поголем број на податоци. Предметот по мајчин јазик има за цел да го научи ученикот да знае што да чита, како да чита, како да го разбере прочитаното, како да го интерпретира сето тоа итн.

Во наставата се применуваат сите видови на читање кои се присутни во практиката. Истражувањата покажале дека основната диференцијација се врши по гласноста (информативно, изразно и уметничко) и безгласноста (информативно, доживувачко и истражувачко) во читањето и по неговата намена и функција. Според бројот на читатели, читањето може да биде индивидуално, читање по улоги и колективно (Trajkoski, 1996). Имајќи ги предвид видовите читање, авторот/ите којшто има намера да создаде квалитетен учебник треба да опфати содржини во коишто ќе бидат застапени сите видови читање. Разгледувајќи ги учебници по македонски јазик во основно образование од прво до деветто одделение, заклучивме дека авторите биле внимателни кон ова прашање.

Ученикот во основно училиште треба да го оспособиме самостојно и многу вешто да се служи со учебникот и да стекне потреба за него, како најраширено средство за пренесување информации. Учениците треба да се оспособат за ефикасно примање на информации по пат на пишани зборови. Во врска со оваа проблематика, еден од големите светски умови, Гете, рекол: „Тие добри мали луѓе не знаат колку време и мака треба за да научи човек да чита. Мене за тоа ми требаа осумдесет години и јас и сега не можам да речам дека сум дошол до целта“.

Многу е важно возрасните да го развијат интересот за читање книги (се мисли и на учебникот сфатен како книга) и разбирање на прочитаното кај детето. Според Бутлеска, училиштен педагог (содржина преземена од веб-страницата e-pedagog.com.mk), тоа може да се направи на најразлични начини:

- натпревар во брзо читање (оваа варијанта е подобра за деца над 11 години). По прочитувањето следи проверување дали навистина е прочитана книгата, со тоа што натпреварувачите еден на друг си поставуваат прашања;
- наизменично читање (од 9 до 11 години), може однапред да се поделат страниците, главите, деловите, приказните или, пак, кога ќе се забележи дека детето забавува со читањето;
- читање со доживување (за помалите деца).

Ова се потенцира за авторите да имаат предвид при составувањето учебник да бидат застапени најразлични содржини што ќе нудат најразлични начини на читање и ќе го привлекуваат вниманието на учениците да читаат со разбирање и, истовремено, да поттикнуваат на активност за дополнително читање. Со оглед на тоа дека станува збор за „основно средство наменето на ученикот во процесот на учење“, се претпоставува дека учебникот осигурува голема стапка на самостојноста кај ученикот при читањето, во работата со текстот, што, пак, води кон разбирање на сите составни делови на единиците во учеб-

никот (појдовни текстови, методички инструменти и метатекстови) од страна на учениците за кои е наменет учебникот (Visinko 2006: 305). Од тие причини, секој иден автор треба да обрне посебно внимание на читливоста на учебникот, односно на стилот и јазикот со коишто е напишан одреден учебник.

Учење од учебник

Зборот учење има повеќе различни значења. Во наставата како воспитно-образовен процес, учењето има доминантна функција; без него не може да стане збор за реализација ниту на образовните ниту на воспитните задачи.

Психолозите зборуваат за повеќе видови учење и повеќе нивни класификации. Според тоа, каков е односот на учењето во современата настава, тие истакнуваат дека станува збор за **природно учење**, кое може да се нарече и спонтано, ненамерно, слободно, функционално и автономно; и за **училишно учење** (со кое раководи наставникот), кое, понекогаш, се нарекува и учење со подучување, намерно или свесно учење, управувано учење, интенционално учење, диригирано учење. Во училишното учење, меѓу другите видови учење, станува збор и за следните видови учење: **едноставно учење** – во кое се вклучени едноставни психички процеси: *условување* (безусловен рефлекс (реакција)), ненаучен, вроден одговор на организмот на дејствување на некои дразби) и *механичко учење* (се учи на памет и на овој начин брзо се заборава); **вербално учење** – кое е застапено секогаш кога се употребуваат зборови при учењето, т.е. кога се учи зборовен и друг симболичен материјал; **моторно учење** – кое претставува совладување на одреден број движења што карактеризираат некоја моторна активност и е неопходно активност да се изведува повеќе пати и да се изградат сопствени ментални и моторни претстави за самите движења.

До неодамна овие видови учење биле доволни за да им се овозможи на учениците успешност при учењето. Успешноста на едноставното учење е токму во повторувањето, а успешноста при учењето на вербалниот материјал зависи од: смисленост на материјалот, ангажираност при учењето, мотивација при учењето, организација на учењето, физички услови во просторијата.

Но, денес сè повеќе доаѓа до израз **проблемското учење**, бидејќи овој вид учење бара учениците да развиваат сопствени стратегии за дефинирање на проблемите, собирање на информациите, анализирање на податоците, донесување одлуки за решавање на проблемите. Овој вид учење го прифаќа од причина што значењето и смислата на современиот учебник се состои во тоа да им овозможи на учениците оспособување за самообразование и самостојно учење. Затоа, во продолжение на овој дел отстапен за учење од учебник ќе ги наброиме видовите учење за кои се смета дека се вбројуваат во проблемското учење: **автентично учење** – кое им овозможува на учениците да истражуваат, да работат на задачи и да решаваат проблеми од реалниот живот, притоа користејќи се со слични методи и алатки како и возрасните на своите работни места; **акциско учење** – вид на конструктивно учење, каде што учениците учат со цел да преземат акции кои ќе

создадат промени и подобрувања; **диференцирано учење** – се јавува кога некои ученици работат на различни задачи од другите. Ова е доста корисно кога има недостаток од простор или опрема во училиницата или кога наставникот сака да помогне на некоја мала група или за реализација на активности кои се соодветни за определена група ученици; **искуствено учење** – ученикот доаѓа до откриција и прави експерименти од прва рака, наместо да слуша или да чита за нечији други искуства; **самостојно учење** – учениците учат индивидуално или заедно, користејќи материјали и извори за учење при што доаѓаат до информации независно од наставникот (содржината не ја определуваат самите ученици, туку нивните наставници, водени од изворите на знаење со коишто учениците се служат, а тоа секако се, пред сè, учебниците, но и другите наставни помагала: прирачници, работни тетратки итн. наменети за учениците); **учење преку решавање проблеми** – содржи активности во кои од учениците се бара да решат одредени (отворени, неограничени) проблеми, кои, најчесто, може да се решат на повеќе начини или може да имаат повеќе решенија; **учење преку проекти** – кое ги ангажира учениците во стекнување на неопходно знаење и животни вештини преку процесот на истражување, кој во себе содржи сложени автентични прашања и внимателно дизајнирани производи и задачи.

Оттука со право може да се забележи дека покрај изборот на наставните содржини и активности што треба да се содржат во еден учебник за тој да биде квалитетен, значајни зајакнувачи се и разните форми на учење во интеракција со врсниците – учење едни од други (осамена, набљудувачка, паралелно усогласување, подучување и соработничка форма), посебно, кај децата од предучилишна и училишна возраст, но и учење во интеракции со предметите или преку сопствените рефлексии, учење без присила и страв. Со учењето низ интеракција, детето се оспособува да ја разбере сопствената социјална стварност за да ја одреди подобро границата со која во сопственото однесување ќе води сметка за другите, ќе има предвид кон својот соговорник, ќе ја зема предвид перспективата, гледиштето или позицијата на другиот. Учебникот е тоа средство коешто ќе ги има предвид овие активности и ќе му помогне на ученикот на правилен начин да ги совлада сите квалитети уште во раното детство и да развива позитивни односи во групата, заедницата и пошироко во општеството на коешто му припаѓа.

Различни ученици толкуваат „исти содржини, ситуации, задачи, активности, информации на различни начини и сл.“, и тоа учење е т.н. **когнитивно учење**. Од когнитивната психологија се развил методот на **учење по пат на откривање** каде што сознајните процеси се ориентирани кон хеуристиката на човечкото откривање каде што се почитува слободата на ученикот, којшто, учејќи на компјутерот (и со компјутерот), самиот ги бира патиштата и стратегиите во општењето со програмата. Овој вид учење се провлекува низ сите видови софтвери за учење, потпомогнато од компјутерот, но се користи и за интерактивното учење, коешто се одвива во „работилниците во наставата“.

Училиштето, во чијашто средина порано била библиотеката, почнува да создава услови за сеопфатен систем на ресурси за учење во наставата, а се нуди

и можност да се менува во правец на „виртуелно училиште“. Таквиот вид училиште се ослободува од сите парадигми на учење и подучување, што може да ги задоволи потребите на општеството кое учи, ги оспособува поединците за реално сфаќање и разумно прифаќање на промените, за создавачко делување и за потчинување на потребите со човечките потреби. Тоа е така, бидејќи живе-еме во 21 век и училиштата се компјутерски мрежно поврзани, па учениците учат од информациите што ним им се достапни преку компјутерите. Сепак, не можеме да се потпремене само на таков вид учење и затоа е потребно библиоте-ките и понатаму да останат едни од примарните извори на учењето.

Компјутеризација

Компјутерот и, особено, глобалната мрежа, интернет, постојано се прису-тни во денешно време. Тие овозможуваат користење на образовни средства и пристап до огромен број информации, бесплатна достапност на верзии на стан-дардните учебници кои се користат во наставата. За електронските учебници може да кажеме дека се истите оние учебници што се пред нас на клупа или во рака со истите грешки и со истите класични содржини. Тие не ни помагаат да напредуваме, нудејќи задачи за дополнителни активности, за збогатување на стекнатите знаења, за поврзување со други содржини. Со други зборови, стану-ва збор за електронска книга претставена како класичниот учебник.

Развојот на современата образовна технологија, особено на компјутер-ската, со сета сериозност го поставува прашањето за дидактичката поврзаност меѓу учебникот и компјутерот (Lazarevski 2007: 149). *Дали има учебници кои со својата содржина ќе ги насочуваат учениците кон истражувачки рабо-ти преку мрежно поврзување со најголемата светска компјутерска мрежа – интернет? Дали постои корелација, односно дали постојат врски на на-ставните содржини во учебниците со содржините од интернет, коишто ги прошируваат и ги збогатуваат содржините од учебниците?* Токму поради овие прашања, и ден-денес, се наоѓаме во ситуација сè уште да ги разгледуваме учебниците и да трагаме во нив дали тие ги задоволуваат критериумите што се потребни за да имаме учебник што ќе одговори на современите потреби.

Денес, повеќе од потребно е да имаме и да се служиме со компјутерски учебник во којшто ќе се наоѓаат наставни содржини со интерактивни страни-ци така што преку „кликнување“ ќе се воспоставува врска со друга содржина којашто ќе нуди дополнителни објаснувања или, пак, ќе има поставено барања и задачи, слики, фотографии, графикони и сл., на коишто учениците ќе треба соодветно да одговорат (Petrovska 2012: 204). Овие, така да ги наречеме, интеле-гентни програми ќе бидат снабдени со низа можни одговори за секоја задача и притоа ќе содржат и насочувачки информации и предлози за тоа што треба да се направи.

Заклучок

Заклучуваме дека учебникот е помотивирачко средство и извор на знаење, односно важен инструмент за збогатување на мислите и на јазичниот израз кај ученикот. Тој е потребен од причина што не треба да се потпреме на информациите што може да се најдат на веб-страниците, бидејќи интернет е меморија без филтер каде што не се прави разлика меѓу неточното и исправното. Авторот треба да понуди вистинско решение за да се олесни процесот на учење и помнење и треба да најде начин за да го намами интересот на ученикот да го фати учебникот во рака и да не го испушти.

Современото општество ја наметнува потребата за поголемо користење на техниката во образованието. Во наставниот процес на часовите секое дете има свој компјутер за работа, но нема учебник како „основно средство“ кој би го водел ученикот низ системот на компјутеризација и по кој ученикот би работел на компјутерот што се наоѓа пред него. Токму еден таков учебник недостига и треба да го создадеме.

На крај, сепак, треба да се има предвид фактот дека не постои идеален учебник и дека секогаш има простор за подобрување и осовременување на учебниците. Треба да се создадат услови за промена на значењето на учебниците со преориентација од нивно користење за фактографско меморирање во нивна примена за активно учење преку стимулирање експерти кои се подготвени да создадат нова генерација учебници.

Литература

- Butleska, U. (2011). *Generacija M (Generacija na mediumite i multitasking generacija)*. Poseteno na 4 april, 2011 na <http://www.e-pedagog.com>.
- Cvetanoska, N. (2011). Stavovite na učenicite kon čitanjeto knigi i osposobenost za čitanje so razbiranje, *Da go napravime učilišteto podobro mesto za učenje*. Poseteno na 30 mart, 2011 na <http://www.e-pedagog.com>.
- Dimova, V., Lazarova-Nikovska, A. (2011). Upotreba na IK-tehnologijata vo nastavata po jazik, *Priračnik za nastavata po nemajčin jazik za nastavnicite vo osnovnoto, srednoto i visokoto obrazovanie*. Skopje: Britanski sovet, 71–78.
- Eko, U. (31.1.2011). Intervju so Umberto Eko za pariskiot dneven vesnik *Mond, Ogledalo* – mesečnik na kniževnite preveduvači na Makedonija, XXII – бр. 181. Skopje.
- Korubin, J. (1999). Jazikot na učebnikot i procesot na socijalizacijata, *Literaturen zbor* 5–6, Skopje, 21–24.
- Lazarevski, V. (2007). Obrazovnata informatička tehnologija i nejzinata primena na pragot na XXI vek, *Nastavnikot i kvalitetot na obrazovaniето*. Skopje: Dom na prosvetnite rabotnici na RM, 148–153.
- Malenko, B. (2008). Kabelskite operatori i meѓujazičnite kontakti, *Jazikot naš denešen, kn. 16*. Skopje: IMJ „Krstе Misirkov“, 18–24.

- Minova-Āurkova, L. (1999). Osnovnoto obrazovanie i standardniot jazik, *Literaturen zbor* 5–6, Skopje, 15–19.
- Miovska-Spaseva, S., Aĉkovska-Leškovska, E. (2010). *Kritiĉkoto mislenje vo univerzitetskata nastava*. Skopje: SKENPOINT AD.
- Panoska, R. (1994). *Metodika na nastavata po makedonski jazik*. Skopje: Prosvetno delo.
- Petrovska, D. (2012). Primenata na sovremenite auditivni i vizuelni tehniĉki sredstva vo nastavata, *Literaturen zbor* 1–3, Skopje, 199–206.
- Riches, C. (1994). „Motivation“, in Bush, T. & West-Burnham, J. (Eds.). *The Principles of Educational Management*. Harlow: Longman, 217–228.
- Trajkoski, B. (1996). Āitanjeto vo nastavata po makedonski jazik. *Literaturen zbor* XLIII/3–4, 97–109.
- Veleva, S. (1999). Struĉnata terminologija vo gramatikite za osnovno obrazovanie, *Literaturen zbor* 5–6. Skopje, 77–82.
- Visinko, K. (2006). *Jezik i stil osnovnoškolskih udŹbenika hrvatskoga jezika i knjiŹevnosti*. Sveuĉilište u Rijeci: Filozofski fakultet.

PRIMARY MEANS OF ACQUISITION KNOWLEDGE THROUGH THE SYSTEM OF COMPUTERIZATION

Summary: The information and communication systems improve daily. They are not a primary textbook, but they are the aids of the textbook that facilitate and shorten the path to acquiring information. Target of the paper is to enrich the discoveries that the textbook as a “primary tool” in the modern teaching is the one that needs to enable the individual a selfeducation, creating habits for permanent knowledge and the one that would influence the development of creativity and would lead the individual through the system of computerization.

From the quality of the textbooks and the quality of the contents of textbooks largely depends the quality of education. Therefore, the textbook takes a central place and is a prerequisite for a successful improvement of the quality of the educational process.

Keywords: traditional and contemporary education, textbook reading, learning from a textbook, computerization.

ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ ПРЕД
ИЗАЗОВИМА САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА

Тематски зборник радова
са шестог међународног научног скупа
НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ 6 (2016)

Издавач

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, декан

Лектор / коректор
Маја Д. Стојковић

Корице
Дарко Јовановић

Прелом
Милан Д. Ранђеловић

Формат
17 x 24 cm

Тираж
200 примерака

Ниш 2017.

ISBN 978-86-7379-466-2

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.72:37(082)(0.034.2)

303/304(082)(0.034.2)

МЕЂУНАРОДНИ научни скуп Наука и савремени универзитет (6 ; 2016 ; Ниш)
Друштвене науке пред изазовима савременог друштва [Електронски извор] : тематски зборник радова. Том 1 / [уредник Гордана Ђигић]. - Ниш : Филозофски факултет Универзитета, 2017 (Ниш : Сцери принт). - 1 електронски оптички диск (CD-ROM) : илустр. ; 12 ст. - (Библиотека Научни скупови / [Филозофски факултет, Ниш] ; том 1)

Системски захтеви: Нису наведени. -
“Друштвене науке пред изазовима савременог друштва. Тематски зборник радова са шестог међународног научног скупа Наука и савремени универзитет 6 (2016)” --> колофон. - Радови на више језика. - Текст ћир. и лат. - Насл. са насловног екрана. - Тираж 200. - Библиографија уз сваки рад. - Резимеи на више језика

ISBN 978-86-7379-466-2

а) Друштвене науке - Зборници б)
Образовање - Зборници
COBISS.SR-ID 251938828